

ספרים

היוצאים לאור

עלידי

חברת מקיצי נרדמים

תשע"ז

שנת קנ"ה לייסוד החברה ושנת פ"ד להעברתה לא"י

ראשי החברה

הוועד הפועל בישראל

שולמית אליצור
יושבת ראש

משה אידל
חגי בן-שמאי
אברהם גרוסמן
יעקב זוסמן
אהרן ממון
מרדכי עקיבא פרידמן
קטרינה ריגו

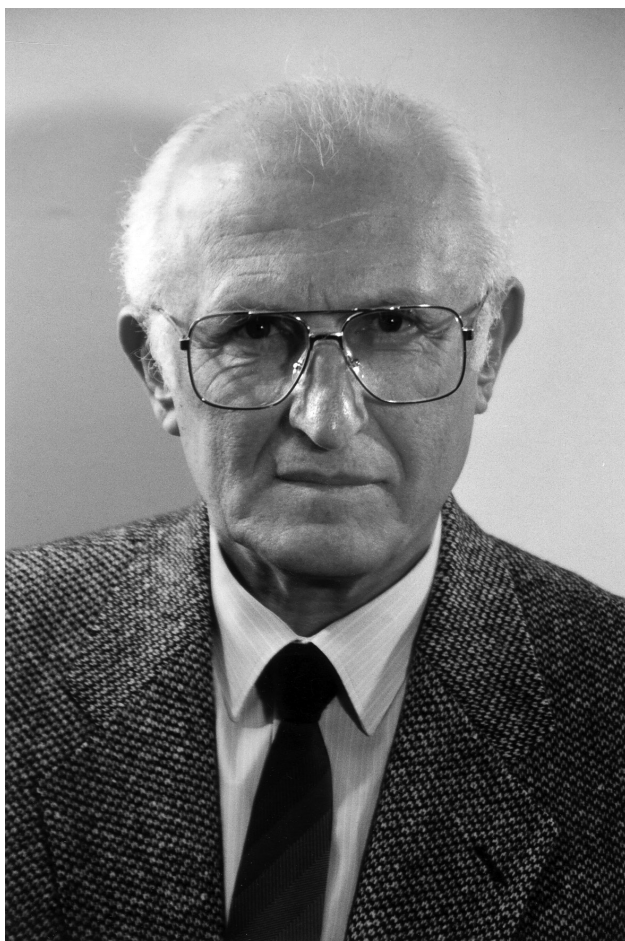
שמחה עמנואל
מזכיר כבוד

חברי כבוד

שמואל אשכנזי, ירושלים	חיים סולוביצ'יק, ניו-יורק
מלאכי בית אריה, ירושלים	שמואל סירא, פריז
אהרן דותן, תל-אביב	יוסף ינון (פנטון), פריז
נחמן דנציג, ניו-יורק	א' דב פרידברג, טורונטו
חזה טורניאנסקי, ירושלים	שלמה קלמן רייף, קמברידג'
מנחם כהנא, ירושלים	בנימין ריצ'לר, ירושלים
שניאור זלמן ליימן, ניו-יורק	ראובן שמחה שטיינר, ניו-יורק
מנחם חיים שמלצר, ניו-יורק	

קבץ על יד

כה (לה)

עזרא פליישר, תרפ"ח-תשס"ו

קבץ על יד

דברים שבכתב היוצאים לאור בפעם הראשונה

סדרה חדשה ספר כה (לה)

אסופה בענייני תפילה, שירה ופיוט

לזכר עזרא פליישר ז"ל

הוצאת מקיצי נרדמים

ירושלים תשע"ז

ספר זה יוצא לאור בסיוע
קרן הרב דוד משה ועמליה רוזן
משרד התרבות והספורט: מנהל תרבות, המחלקה למוסדות מחקר ומורשת

הפצה: הוצאת מאגנס, 02-6586659
sales.israel@magnespess.co.il

ISSN 0334-1313

©

כל הזכויות שמורות לחברת מקיצי נרדמים
סדר: אירית נחום iritnahum1@gmail.com

נדפס בישראל

דפוס גרפית בע"מ, ירושלים

Printed in Israel

תוכן העניינים

1	דפים חדשים מ'סידור השם המפורש' יוצאים לאור על ידי ורד רוזאל קרצ'מר ואורי ארליך
23	קטעים ממערכות יוצר ליום הכיפורים לר' שלמה סולימן אלסנג'ארי יוצאים לאור על ידי עדן הכהן
77	מערכת יוצר לשמחת תורה המיוסדת על תהלים קיט ליוסף אבן אביתור יוצאת לאור על ידי יהושע גרנט
127	שרידי קרובות י"ח המיוחסות לר' יוסף אבן אביתור יוצאים לאור על ידי אבי שמידמן
157	סליחות חדשות ליוסף אבן אביתור וליצחק בן לוי אבן מר שאול יוצאות לאור על ידי אריאל זינדר
209	'הושענא אל מריח ערוגת גני': קדושתת י"ח להושענא רבה מאת דוסא החזן בירבי יהושע יוצאת לאור על ידי מיכאל רנד
235	פיוטי ר' יעקוב אלאעין יוצאים לאור על ידי שרה כהן
297	שירי יחזקאל הכהן בן עלי יוצאים לאור על ידי טובה בארי
361	מכתב אל ר' אברהם החסיד ובו שבח התפילה בפסטאט יוצא לאור על ידי מרדכי עקיבא פרידמן
383	השלמה לפירוש הפיוטים בספר ערוגת הבשם יוצאת לאור על ידי שמחה עמנואל
393	'תהלה': בקשת אותיות מאת ר' יהוסף האזובי יוצאת לאור על ידי בנימין בר-תקוה
435	קובץ משלים מאשכנז מימי הביניים יוצא לאור על ידי שולמית אליצור

רשימת המשתתפים בכרך זה

שולמית אליצור, החוג לספרות עברית, האוניברסיטה העברית בירושלים,
shulamit.elizur@mail.huji.ac.il
אורי ארליך, המחלקה למחשבת ישראל, אוניברסיטת בן גוריון בנגב,
ehrich@exchange.bgu.ac.il
טובה בארי, החוג לספרות, אוניברסיטת תל-אביב, beerit@post.tau.ac.il
בנימין בר-תקוה, המחלקה לספרות עם ישראל, אוניברסיטת בר-אילן,
bartib@mail.biu.ac.il
יהושע גרנט, החוג לספרות עברית, האוניברסיטה העברית בירושלים,
yehoshua.granat@mail.huji.ac.il
עדן הכהן, החוג לספרות, המכללה האקדמית הרצוג, edenc@herzog.ac.il
אריאל זינדר, החוג לספרות, אוניברסיטת תל אביב, arieldov@post.tau.ac.il
שרה כהן, המפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר,
saraco10@walla.com
שמחה עמנואל, החוג לתלמוד, האוניברסיטה העברית בירושלים,
simcha.emanuel@mail.huji.ac.il
מרדכי עקיבא פרידמן, החוג לפילוסופיה יהודית ותלמוד, אוניברסיטת תל אביב,
mfried@post.tau.ac.il
ורד רזיאל קרצ'מר, המחלקה למחשבת ישראל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב,
razielv@post.bgu.ac.il
מיכאל רנד, הפקולטה ללימודי אסיה והמזרח תיכון, אוניברסיטת קמברידג',
mcr47@cam.ac.uk
אבי שמידמן, המחלקה לספרות עם ישראל, אוניברסיטת בר-אילן,
Avi.Shmidman@biu.ac.il

פתח דבר

לקראת מלאות עשר שנים להסתלקותו של פרופ' עזרא פליישר, שנתבקש לישיבה של מעלה בראש חודש אב תשס"ו, החליט הוועד הפועל של חברת מקיצי נרדמים להקדיש לזכרו כרך מיוחד של קובץ על יד, ולפרסם בו טקסטים הקשורים לתחומי מחקריו: התפילה, הפיוט והשירה העברית בימי הביניים. פליישר עמד בראש החברה במשך יותר מעשר שנים, וערך שבעה כרכים של קובץ על יד וכמה ספרים חשובים. את המאמרים בקובץ זה כתבו מוקיריו, חבריו, תלמידיו ותלמידי תלמידיו, ורוח תורתו שורה בהם.

בקובץ שני מאמרים הקשורים לחקר התפילה: קטע חדש מסידור עתיק שפליישר הקדיש לו מחקר מפורט (מאמרם של ורד רוזאל קרצ'מר ואורי ארליך), ומכתב מן הגניזה המדבר בשבח התפילה בפסטאט (מאמרו של מרדכי עקיבא פרידמן) המלמד על ההערכה אל מנהגי התפילה של ר' אברהם בן הרמב"ם, ממתנגדיו העיקריים של מנהג בני ארץ ישראל בפסטאט, מנהג שפליישר הקדיש לו מחקרים רחבי יריעה. רוב הקובץ מוקדש לפרסום קטעי פיוט, כולם מתקופת הפייטנות המזרחית המאוחרת או מן הדורות הראשונים של משוררי ספרד, תקופות שעמדו במרכזם של כמה מחקרים חשובים של עזרא פליישר. בקובץ נדפסים קטעי יצירות של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי (במאמרו של עדן הכהן), פייטן שפליישר עסק בו בכמה וכמה ממחקריו, וקדושתת י"ח של דוסא בן יהושע (במאמרו של מיכאל רנד), משורר סורי שפליישר טיפל בהרחבה בתבניות יוצרותיו. שלושה מאמרים (של יהושע גרנט, אבי שמידמן ואריאל זינדר) חושפים טקסטים של ר' יוסף אבן אביתור, ובאחד מהם (מאמרו של זינדר) – גם של ר' יצחק אבן מר-שאל. בשני המשוררים הללו עסק פליישר שוב ושוב לאורך כל שנות פעילותו הרבות, והפיוטים החדשים המתפרסמים כאן מוסיפים נדבכים חשובים לחקר יצירתם. כמו כן באים כאן אוספים שלמים של יצירותיהם של שני משוררים חשובים: יחזקאל הכהן בן עלי, מן המעולים שבמשוררים העבריים בבבל (במאמרה של טובה בארי), ויעקוב אלאעין (במאמרה של שרה כהן), המייצג את רמתם הספרותית היותר גבוהה של הפזמונות שרווחו בתקופת הפייטנות המזרחית המאוחרת, פזמונות שעל חקרם עמל פליישר רבות. רוב השירים הללו זוהו לראשונה בידי עזרא פליישר, בעבודתו במפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה הנקרא היום על שמו, מפעל שהוא יסד ועבד בו בהתמדה

כמעט ארבעים שנה. כזכר לעיסוקו של פליישר גם בשירה ובפיוט בפרובנס נדפסת כאן בקשה בלתי ידועה של ר' יהוסף האזובי (במאמרו של בנימין בר־תקוה). האסכולה האשכנזית מיוצגת בשני מאמרים: באחד (מאמרו של שמחה עמנואל) מתפרסמת השלמה לפירוש הפיוטים 'ערוגת הבשם', ובשני (מאמרה של שולמית אליצור) נדפס לראשונה קובץ מקיף של משלי חכמה אשכנזיים, שקולים ומחורזים. משלי החכמה היו חביבים על פליישר במיוחד. בצעירותו פרסם ספר משלים משלו (בשם העט 'בר אבא'), וכחוקר הקדיש סדרת מאמרים, ולאחר מכן ספר שלם, לספרות המשלים העברית בימי הביניים. עליו נאה להמליץ את דברי הממשל הקדום, שהדפיס בנספח לספרו: 'דְּבָרֵי חֲכָמִים שְׁלוֹם וְרַפְאָה / וְנַחַת וְעִנְיָן וְשִׁבְעַ שְׁמֻחוֹת ... וּבִרְכוֹת נְעִימוֹת וְיִקְרוֹת' (ע' פליישר, משלי סעיד בן באבשאד, ירושלים תש"ן, עמ' 244). יהי זכרו ברוך.

דפים חדשים מ'סידור השם המפורש'

יוצאים לאור על ידי ורד רזיאל קרצ'מר ואורי ארליך

מבוא

א. פתיחה

חקר התפילה על פי מנהג ארץ ישראל הקדום נסמך כידוע כמעט כולו על קטעי הסידורים העתיקים שנשתמרו בגניזה הקהירית. נוסחי התפילה הייחודיים הללו צדו את עיני החוקרים ורבים מהם פורסמו במהלך השנים.¹ ואולם, עם פנייתו של פרופ' עזרא פליישר לתחום זה חל בו מפנה של ממש בקצב המחקר, בהיקפו ובעומקו. בעשרים השנים האחרונות לחייו פרסם פליישר קטעי סידורים על פי מנהג ארץ ישראל רבים מכל מה שנתפרסם בידי קודמיו. בפרסומיו השונים הוא אסף לעתים קטעים רבים המתעדים תפילות מסוימות, ואלו אפשרו לו למצות את מחקרן של חטיבות תפילה שלמות.² אין כמעט תחום בעולמם של מתפללי ארץ ישראל הקדומים, שהרוצה לחקרו אינו נזקק לכתביו של פליישר.³ הדברים שלהלן באים להרים תרומה צנועה לחקר תפילתם של בני ארץ ישראל הקדמונים, ואנו מקדישים את הגילוי החדש לזכרו של חוקר דגול זה, שפתח שער רחב לאולם תפילתם של בני ארץ ישראל הקדמונים. בשנת תש"ס פרסם פליישר חטיבה מסידור ארץ ישראלי שהוא כינהו "סידור" השם המפורש', משום מנהגו של המעתיק לכתוב את השם באותיותיו.⁴ החטיבה הורכבה מצירוף של שני קטעי גניזה, כ"י קמברידג' T-S 8 H 21.1, וכ"י סנקט פטרסבורג, הספרייה הלאומית הרוסית Yevr. III B.1005. שני הקטעים יחדיו מכילים שישה דפים רצופים מתוך סידור. החומר שנשתמר בהם מתחיל מעט לאחר ראשיתה של ברכת

* מחקר זה נתמך על ידי הקרן הלאומית למדע, מענק 52/12. תודתנו לפרופ' שולמית אליצור, פרופ' מלאכי בית-אריה, פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן, ד"ר דן גרינברגר, פרופ' יוסף עופר ועמנואל (מנו) מסטיי על עצותיהם והערותיהם המועילות.

1 לתיאור תולדות המחקר ראו את פתח הדבר בספרו של ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראליים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 9–10, והשוו למאמרו 'קטעים מקובצי תפילה ארץ-ישראליים מן הגניזה', קבץ על יד, יג (כג), עמ' 93 ובהערותיו שם (נדפס בשנית בקובץ מאמריו: תפילות הקבע בישראל [להלן הערה 3], עמ' 603).

2 ראו למשל ספרו (לעיל הערה 1).

3 משימה זו כעת קלה ופשוטה עם הוצאת קובץ מאמריו של עזרא פליישר בנושא התפילה: תפילות הקבע בישראל בהתהוותן ובהתגבשותן, בעריכת ש' אליצור וט' בארי, ירושלים תשע"ב. לקובץ חשוב זה, על יותר מאלף ומאתיים עמודיו, נוספו עוד 200 עמודים של מפתחות, וראוי לציון מיוחד מפתח העניינים המפורט והמועיל.

4 ראו "סידור" השם המפורש: לנוסחי התפילה של בני ארץ ישראל בשבתות ובשבתות ראש חודש', תרביץ סט (תש"ס), עמ' 303–340 (נדפס בשנית בתוך קובץ מאמריו [לעיל הערה 3], עמ' 557–602).

היוצר לשחרית של שבת ומביא את מערכת היוצר כולה בלשון פיוט. לאחר מכן רשם הסופר את עיקרי שלוש העמידות לשבת, שחרית, מוסף ומנחה, וכן את ברכות ההפטרה וסדר התפילה למוצאי שבת. בהמשך הובאו עמידות השחרית והמוסף של שבת וראש חודש. הסידור נקטע לאחר תחילת ברכת ההבדלה המפויטת 'אשר בעזר הבדיל'. פליישר שיער כי לפנינו שלושה מתוך ארבעת גיליונותיו של הקונטרס, שהיה מעין סידור מונוגרפי לתפילות השבת.

קטע הגניזה המתפרסם כאן הוא חלק נוסף מ'סידור השם המפורש' שפרסם פליישר. הקטע, השמור בספרייה הבריטית שבלונדון וסימנו Or. 10829.17-18, מחזיק גיליון בן שני דפים לא רצופים. זה הגיליון החיצוני שעטף במקור את שלושת גיליונות הסידור שהדפיס פליישר, והוא מתחבר אליהם בראשם ובסופם. בדף הראשון מועתק סופה של שירת הים והפסוקים הבאים בעקבותיה ולאחר מכן תחילת ברכת היוצר המתחברת לראש הממצא שפרסם פליישר. בדף האחרון מועתק המשך ברכת ההבדלה המפויטת שבה נקטע כתב היד שפורסם בידי פליישר וכן כמה קטעי תחינה לאחריה. שני דפים אלה מוסיפים אפוא כמה קטעי תפילה שנרשמו באותו סידור, והם מחייבים ליבון מה. מטבע הדברים הגדלת היקף הממצא מאפשרת גם נקודת תצפית חדשה שעשויה לזרוע אור חדש על הממצאים שכבר נדונו במאמרו של פליישר.

ב. מבנהו והיקפו של הסידור

על סמך הממצא שעמד בפניו שיער פליישר, כפי שנרמז קודם, שמדובר ברובו של סידור לשבת שלא חסר ממנו אלא מעט (כדי גיליון אחד) לפניו ואחריו. גילוי הגיליון החדש מחייב הערכה אחרת של הממצא כמכלול. אמנם צדק פליישר בהערכתו שהקונטרס היה בנוי מארבעה גיליונות, שכולם עתה בידינו,⁵ אך העובדה שהדף הראשון מתחיל באמצע עניין מעידה שאין הוא הדף הראשון של הסידור. יתרה מזאת, בראש העמוד הראשון בצד ימין מסומנת האות דל"ת (ד) המציינת את ספרור הקונטרסים בסידור, ומכאן שמדובר היה בסידור מקיף הרבה יותר, והוא כלל לפחות עוד שלושה קונטרסים שקדמו לזה שלפנינו, שהחזיקו עשרים וארבעה דפים.⁶ קשה

5 קונטרסים בני ארבעה גיליונות נדירים בקרב כתבי היד המזרחיים, שהיו ככלל בני חמישה גיליונות. ההרכב המרובע נפוץ יותר בקונטרסי קלף מאשר נייר, ורווח באשכנז, בביזנטיון ובמידה פחותה בספרד. ראו בעניין זה אצל מ' בית-אריה, קודיקולוגיה עברית: טיפולוגיה של מלאכת הספר העברי ועיצובו בימי הביניים בהיבט היסטורי והשוואתי מתוך גישה כמותית המיוסדת על תיעוד כתבי-היד בציורי תאריך, קדם-פרסום, גרסת אינטרנט 0.6 (2017), עמ' 219–225 (<http://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/collections/manuscripts/>) (hebrewcodicology/Pages/default2.aspx).

6 לעניין ספרור הקונטרסים ראו בית אריה, שם, עמ' 259–266. על האחידות במספר הגיליונות שבקונטרסים באותו החיבור ראו שם, עמ' 220.

יותר להעריך את היקף הסידור לאחר הקונטרס הנדון. המילים האחרונות שבקונטרס 'מי שכרת בריתו' הם פתיחה לפסקה מוכרת שנאמרה לאחר ההבדלה (ראו להלן). הן רשומות באמצע הגיליון התחתון של העמוד האחרון באותיות קטנות מעט מן הכתיבה העיקרית שבסידור, ואולי שמשו כ'שומרי קונטרס' למילים הפותחות את הקונטרס הבא.⁷ לפי אפשרות זו סביר שהסידור הכיל לפחות עוד קונטרס אחד בסופו, ואולי יותר. מנגד, ייתכן שמילים אלו הן הפניה בלבד לפסקה שלא נשאר לה מקום בקונטרס האחרון, ושהסופר העדיף לקצר את העתקתו כדי לא להתחיל קונטרס חדש. לפי הצעה זו, כלל הסידור במקורו ארבעה קונטרסים ובידינו האחרון שבהם.

הסידור שממנו נשר הקונטרס שלפנינו היה אפוא רחב היקף, ויש להעריך מחדש האם אכן נועד לתפילות השבת בלבד או שמא כללו הקונטרסים הראשונים גם את תפילות החול. הערכה זו תלויה גם בשיטת ההעתקה של הסופר ובמידת הפירוט שבה הוא נוקט. העתקת התפילות בגיליונות הפנימיים תמציתית למדי, נתון שהביא את פליישר להניח כי תפילת ערבית של שבת הועתקה במלואה בדף הראשון של הקונטרס, ושהעתקת תפילת השחרית החלה בקריאת שמע וברכותיה, בעוד חטיבות הרשות המקדימות את קריאת שמע לא הועתקו כלל. אך לאור העובדה שבראש הקונטרס נרשמה שירת הים ועוד כמה פסקאות שבאו לאחריה באופן מלא ללא כל קיצור, נראה שלא רק שהמעתיק כלל בסידורו את פתיחת תפילת השחרית, אלא גם שאופן רישום התפילות לא נטה תמיד לקצרנות יתרה, וסביר שקטעי תפילה רבים הובאו במלואם. סופרים רבים נוטים לפרט תפילות שזו להן ההופעה הראשונה בסידור ולהסתפק בהנחיה קצרה בפעמים הבאות, ונראה שגם הסופר הזה נקט בדרך דומה, גם אם לא באופן שיטתי. העתקה מלאה של תפילות השבת, הכוללת את תפילת ערבית בשלמותה ואת החלק הראשון של השחרית, אמורה לתפוס מקום לא מועט. מסתבר שעל הרישום המלא של תפילת ערבית מעידות ההוראות לקריאת שמע של שחרית: 'אלתלאת פצול אלי ציצית ואמת ויציב ... אלי זולתיך כמה הו מכתוב פי מא תקדם מן', ועל פי תרגומו של פליישר: 'שלושת הפרקים עד "ציצית" ו"אמת ויציב" ... עד "זולתיך", כמו שהוא כתוב במה שלפני כן'.⁸ באשר לשחרית לשבת, מתפללי בית הכנסת הארץ ישראלי האריכו מאוד בחטיבות הרשות הפותחות את התפילה וכללו בהן

7 על רישום מילים בתחתית הדפים לצורך שמירה על סדר הקונטרסים ראו בית-אריה, שם, עמ' 252–259. יש לציין ששתי השיטות, רישום מילים בתחתית העמוד האחרון וספרור הקונטרסים בראש העמוד הראשון, שימשו לעתים זו בצד זו.

8 ראו פליישר, סידור השם המפורש (לעיל הערה 4), עמ' 595. כפי שכבר ציין מאן (להלן הערה 20), עמ' 303, ואושש מאז בקטעי גניזה נוספים, פסקת 'אמת ויציב' עד 'זולתיך' נהגה בארץ ישראל הן בתפילות שחרית והן בתפילות ערבית. לעתים החליפו בערבית את מילות הפתיחה 'אמת ויציב' במילים 'אמת (ו)אמונה', אך שאר הפסקה נותרה כבנוסחה בשחרית. וראו גם ע' פליישר, 'קריאת שמע של ערבית כמנהג ארץ ישראל, בין ההלכה הקדומה למנהג המאוחר', ד' גולינקין ואחרים (עורכים), תורה לשמה: מחקרים במדעי היהדות לכבוד פרופסור שמא

את פרקי 'השיר' המונה שלושים ואחד מזמורי תהילים (או גרסה קצרה יותר המונה עשרים וארבעה מזמורים)⁹ ומקראות וברכות רבים סביבם.¹⁰ עליהם הוסיפו את מזמור השבת (תה' צב) עם המקראות הנלווים לו, את קריאת עשרת הדיברות ולעתים גם את 'נשמת כל חי'. כל אלה נחתמו בשירת הים שסופה מועתק בעמוד הפותח של הקונטרס הרביעי.

למען האמת, שיטת העתקה מלאה כל כך אינה חיזיון נפוץ בגניזה. מעטים הסידורים שבהם הועתקה תפילת השיר במלואה, ועל כן קשה יותר לייחס לסופר כתב היד שיטת העתקה שכזו. יתר על כן, נראה שגם העתקה מלאה של תפילת ערבית וחטיבות הפתיחה של תפילת שחרית לשבת קצרה מלמלא שלושה קונטרסים שלמים של כתב היד, דהיינו ארבעים ושמונה עמודים, שלפי חישוב מספר המילים בעמודי הקונטרס שבידינו, הכילו כשבעת אלפים מילים.¹¹ על כן הדעת נוטה לכך שהסידור נפתח בתפילות החול, ברמת פירוט זו או אחרת, ולאחריהן עבר להעתקת תפילת השבת. העובדה שלפני תפילת העמידה של מוצאי השבת באה ההוראה 'תקול שמנה עשרה עלי אלרסם אלמכתוב', שתרגומה 'תאמר שמונה עשרה לפי המנהג הכתוב',¹² מעידה שלפחות העמידה של חול הועתקה קודם לכן בסידור זה.

יהודה פרידמן, ירושלים תשס"ח, עמ' 289–292 (נדפס בשנית בקובץ מאמרי [לעיל הערה 3], עמ' 784–787). מכל מקום, אם כלל הסידור גם את תפילות החול, יש להניח שהעתקה מלאה של קריאת שמע הופיעה בהיקרות הראשונה של התפילה בסידור.

9 על פרקי השיר והמזמורים ראו פליישר, תפילה ומנהגי תפילה (לעיל הערה 1), עמ' 215–257. רישום מלא של תפילת השיר בסידורים לשבת על פי מנהג ארץ ישראל ניתן למצוא בכתבי היד הבודדים המתארים את 'תהלוכת השיר', דוגמת כ"י וינה, אוסף הארכידוכס ריינר 96 (פליישר, שם, עמ' 277–291), וכן כ"י קמברידג' T-S NS 289.97 המתעד כנראה טקס דומה. בגרסה הקצרה נאמרו חמישה עשר מזמורי שירי המעלות, תה' קכ–קלד, בתוספת מזמור קלה ו'הלל הגדול' (מזמור קלו), שנוספו על שבעת המזמורים הקבועים של פסוקי דזמרה, תה' קמד–קנ.

10 טרם נמצא בגניזה סידור על פי מנהג ארץ ישראל שכלל בתפילות השבת שלו את ברכות השחר. פרגמנטריות הממצאים איננה מאפשרת לקבוע בוודאות שחטיבה זו לא נאמרה בשבת כלל, אך ישנם רמזים שבכמה קהילות ארץ ישראליות דילגו על ברכות השחר בשבת בבוקר. 11 בדפים שבידינו מכיל כתב היד 132–159 מילים בעמוד, והקונטרס כולו מכיל 2,344 מילים (בממוצע 146.5 מילים לעמוד). החישוב המשוער לשלושה קונטרסים הוא אם כן בערך 7000 מילים. תפילת השיר בגרסתה המורחבת ביותר מכילה בערך 2500 מילים, אם אכן הועתקה במלואה. שאר המקראות והברכות אינם עולים על 1600 מילים. תפילת ערבית לשבת, בהערכה המרחיבה ביותר, אינה מגיעה לסך של 1000 מילים.

12 ראו פליישר, סידור השם המפורש, (לעיל הערה 4), עמ' 600.

ג. שירת הים והמקראות שאחריה

הגיליון שלפנינו פותח באמצע העתקתה של שירת הים, בפסוק משמות טו, טז. ההעתקה איננה מסתיימת בפסוק יט ('ובני ישראל הלכו ביבשה בתוך הים') כנהוג כיום ברוב עדות ישראל, אלא ממשיכה כמעט עד לסופו של הפרק בפסקאות המתארות את שירת מרים (פסוקים כ–כא) ואת מי מרה (פסוקים כב–כו). נוסח ארוך זה, המסתיים במילים 'כי אני יי רפאך', מופיע בכמהצית מקטעי הסידורים הארץ־ישראליים המוכרים לנו, בעוד במחצית האחרת מסתיימת השירה בפסוק יח ('יי ימלך לעולם ועד').¹³ בסידורים מן הגניזה בנוסח בבל ניכרת התפלגות דומה בין הנוסח הארוך, המסתיים בפסוק כו, לבין הנוסח הקצר המסתיים בפסוק יח, אלא שבהם נוסף כמעט תמיד לאחר פסוק יח גם תרגומו הארמי: 'יי מלכותיה קאים לעלם ולעלמי עלמאי',¹⁴ הנעדר מן הסידורים הארץ־ישראליים.

לאחר השירה נוספים מספר פסוקים. הפסוק הראשון, 'רפאני יי וארפא' (יר' יז, יד), משתרשר מסוף הפסקה העיקרית המסתיימת במילים 'כי אני יי רפאך', וכך הוא כמעט בכל הסידורים מן הגניזה בעלי הנוסח הארוך וכן בסידורי התימנים בימינו. אחריו באים שלושה פסוקי המלכה: 'כי ליי המלוכה ומושל בגוים' (תה' כב, כט), 'ועלו מושיעים בהר ציון' (עוב' א, כא), 'והיה יי למלך על כל הארץ' (זכ' יד, ט). פסוקים אלה מתקשרים ככל הנראה לפסוק ההמלכה האחרון משירת הים, 'יי ימלך לעולם ועד', ומשום כך הם באים גם בנוסח הקצר שבו השירה מסתיימת בפסוק זה. לאחר מכן נרשמו שני פסוקי ברכה והלל: 'יהי שם יי מבורך' (תה' קיג, ב), 'ממזרח שמש' (שם ג). ייתכן שפסוקים אלה באים לחתום את כל חטיבת השיר והמזמורים, אך

13 דוגמאות לכתבי יד ארץ־ישראליים נוספים שבהם נרשמה שירת הים בנוסח הארוך הביא פליישר במאמרו 'קטעים מקובצי תפילה ארץ־ישראליים מן הגניזה' (לעיל הערה 1), עמ' 620–621, 657. מנהג זה קיים גם בימינו, בסידורים התימניים. כדוגמה לנוסח הקצר ראו כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Or. 9772 D שפורסם על ידי א' ארליך, 'קריאת פסקאות מעשה בראשית ומזמורי שיר של יום בסידור הקדום על פי ממצאים חדשים מן הגניזה הקהירית', תרביץ עח (תשס"ט), עמ' 202. בשאלה אם שירת הים מסתיימת בפסוק יח או יט נחלקו המנהגים, הן בהעתקות ספרי התורה הן בסידורים. נראה כי סיום השירה בפסוק יט הוא מנהג תפילה מאוחר יחסית, ובסידורים הקדומים שנהגו בנוסח הקצר של השירה סיימו אותה בדרך כלל בפסוק יח. לסיכום השיטות השונות ראו סדר עבודת ישראל, מהדורת יצחק דוב (בער), רדלהיים תרכ"ח, עמ' 74; י"ש שפיגל, 'האם הפסוק "כי בא" וגו' הוא חלק משירת הים', מוריה 31, יא–יב (תשע"ב), עמ' לב–לח; י' פרץ, 'מסורות הכתיבה של שירת הים בכתבי־יד אשכנזיים מקראיים מימי הביניים', ישראל: מחקרים בלשון לזכרו של ישראל ייבין, בעריכת ר"י (זיגנר) זר ו' עופר, ירושלים תשע"א, עמ' 190–201; י"ש פנקובר, נוסח התורה בכתר ארם צובה: עדות חדשה, רמת גן תשנ"ג, עמ' 38–41.

14 כך נהגו לא רק בנוסח הקצר של שירת הים שהסתיים בפסוק זה, אלא גם בנוסחים הארוכים של השירה, ובהם נוסף התרגום באמצעה. ראו לדוגמה בכ"י פריז, אוסף כל ישראל חברים, IV.A.51, ובכ"י קמברידג' T-S NS 157.87.

אפשר שהם רומזים לפתיחת היוצר ב'ברכו'. פסוקים אלו – להוציא שני האחרונים – מתלווים לשירת הים ברוב סידורי הגניזה, הארץ ישראלים והבבליים כאחד,¹⁵ אך בקטעים ארץ ישראלים בודדים לא נמצאו כלל פסוקים בסוף השירה, וכך אולי עולה גם מעדותו המקוצרת של סידור רס"ג.¹⁶

שוב מתקיימת בממצא זה דרכם העקיבה של סידורי ארץ ישראל, שכללו את שירת הים בתפילת השחרית בכל ימות השנה, במקומה הקבוע לאחר כל התוספות הבאות אחר פסוקי דזמרא. בסידורי בבל, לעומתם, ניכרת עדיין עמדת הגאונים הרואה באמירת השירה מנהג בלבד.¹⁷ בכשליש מן הסידורים הבבליים מן הגניזה נעדרת שירת הים מן

15 שני הפסוקים האחרונים מתהילים קיג, 'יהי שם' ו'ממזרח שמש', נפוצים פחות במנהג בבל. בקטעים בבליים בודדים נוספים הפסוקים 'מלכותך כל עולמים' (תה' קמה, יג) או 'י' הושיעה' (תה' כ, י). יוצא דופן הוא סידור תימני שמספר קטעים ממנו התגלו בגניזה, בו נוספה מערכת מפותחת של פסוקים לפני לקט הפסוקים הרגיל. גם מקומה של שירת הים בסידור זה, לפני 'ישתבח', חורג הן מהמנהג הנפוץ בגניזה והן ממנהג הרמב"ם. ראו בכ"י קמברידג' T-S AS 109.144; T-S NS 152.246.

16 כך למשל בכ"י קמברידג' T-S NS 122.49, שפורסם חלקית ע"ד מרקס, 'ברכות השחר בגניזת קהיר', גנזי קדם ג (תשס"ז), עמ' 150–161. והשוו סידור רב סעדיה גאון, מהדורת י' דודזון, ש' אסף וי' וואל, ירושלים תש"א, עמ' לד. מנהג ארץ ישראלי ייחודי אחר תואר על ידי פליישר במאמרו 'קטעים מקובצי תפילה ארץ-ישראלים מן הגניזה' (לעיל הערה 1) ו'שרידים נוספים מקובצי תפילה ארץ-ישראלים מן הגניזה', קבץ על יד טו (כה), תשס"א, עמ' 27–28 (נדפס בשנית בקובץ מאמריו [לעיל הערה 3], עמ' 727–728), שבהם מתואר דף סידור מעטו של סופר שהרבה להעתיק סידורים ארץ ישראלים ובו משורבבים פסוקי הישועה 'שמע יי קולי אקרא' (תה' כז, ז) ו'אני קראתיך כי תענני' (תה' יז, ו) באמצע שירת הים, בין פסוק טז ('עד יעבר עם זו קנית') לפסוק יז ('תביאמו ותטעמו').

17 ראו סידור רב סעדיה גאון, שם; תשובות רב נטרונאי בר הילאי גאון, מהדורת י' ברודי, ירושלים תשנ"ד, עמ' 115. בסדר רב עמרם השירה חסרה ברוב הנוסחים של תפילת החול, לבד מנוסח כ"י מ הספרדי שמביאה לפני 'ישתבח', והחילופים הרבים בין כתבי היד בנוסח תפילת השבת אינם מאפשרים לקבוע מה היה נוסח התפילה של הגאון. ראו סדר רב עמרם גאון, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' ט–י, סט. בסידור הרמב"ם מובאת ההנחה 'וקרא השירה עד סופה כמנהג המקום' (ראו ד' גולדשמידט, 'סדר התפילה של הרמב"ם על פי כתב-יד אוקספורד', בספרו: מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשל"ט, עמ' 194), אך קשה לקבוע האם המנהג הוא עצם אמירת השירה, מקומה (לפני או אחרי 'ישתבח') או שמא נקודת הסיום שלה. במשנה תורה, הלכות תפילה ונשיאת כפיים, ז, יג מתואר המנהג של חלק מהקהילות לומר בכל יום את שירת הים או את שירת האינו, ושם ברור כי אמירת שירת הים נתפסת כמנהג שאינו מחייב. ר' שלמה בר' נתן כולל את שירת הים בסידורו כנוסח קבע, כמנהג רוב סידורי הגניזה בני התקופה, הן בחול הן בשבת (מהדורת ש' חגי, ירושלים תשנ"ה, עמ' י, לד). והשוו דיוניהם של מ"ע פרידמן, 'תשובה בענייני תפילה מזמנו של רס"ג', סיני קט (תשנ"ב), עמ' קלה–קלט; י' תא-שמע, 'שירת הים', בספרו: התפילה האשכנזית הקדומה – פרקים באופייה ובתולדותיה, ירושלים תשס"ג, עמ' 66–72; L.A. Hoffman, *The Canonization of the Synagogue Service*, Notre Dame 1979, pp. 130-131

התפילה, בייחוד בסידורי השבת החותמים את פסוקי דזמרא בברכת השיר המורחבת, 'נשמת כל חי'.¹⁸ רוב קטעי הגניזה בנוסח בבל שהביאו את שירת הים בתפילת שחרית הוסיפוה לאחר חתימת פסוקי דזמרא בברכת השיר, ולא לפני כפי שנהוג בימינו.

ד. ברכת היוצר

לאחר שירת הים והמקראות שאחריה באה חטיבת קריאת שמע וברכותיה של שבת. רוב החטיבה מובאת בחלק של כתב היד שפורסם בידי פליישר. הברכות באות בנוסח מפויט, ולפנינו מערכת יוצר של שבת הכוללת את קדושת היוצר. הקטע שלנו משלים את ברכת הפתיחה ואת ראשית מערכת היוצר, וכן את הברכה על מצוות קריאת שמע ו'ברכו' שלפניהן.

את החטיבה פותחת הברכה הארץ ישראלית על 'מצוות קריאת שמע' בלשון: 'ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם אשר קדשנו במצותיו וצונו על מצוות קריאת שמע לעבדו ולהמליכו עלינו בלב טוב ובנפש חפצה'. ברכת מצוות מפותחת זו, העושה שימוש בלשון המקרא,¹⁹ כבר ידועה ממקורות שונים שעלו מן הגניזה והיא פורסמה ונדונה כמה פעמים.²⁰ אחרי הברכה נרשמה הענייה 'אמן'. עניית אמן בסוף ברכה זו מצוינת גם בכמה קטעי סידורים של יחידים, ומכאן שהמברך היה עונה בעצמו 'אמן'.²¹ עם זאת אין היא רשומה בכל הופעות הברכה.

18 על פי תשובת רב נטרונאי גאון (שם) נראה כי בבבל נהגה אמירת שירת הים בשבתות וחגים בלבד, בניגוד לקהילות הגניזה בהן רווחה יותר אמירת השירה בימות החול. עדויות מן המאה העשירית מאיטליה ואשכנז מלמדות על אמירת השירה בכל יום, אולי בהשפעת מנהג ארץ ישראל. ראו תא-שמע, שם, עמ' 69–70.

19 'ואתה שלמה בני דע את אלהי אביך ועבדו בלב שלם ובנפש חפצה' (דה"א כח, ט).
20 ראו: S. Schechter, 'Genizah Specimens', *JQR*, OS 10 (1898), pp. 654–655. על פי קטע קמברידג', אוסף האוניברסיטה, Add. 3356, I. Levi, 'Fragments de rituels', *REJ*, 53 (1907), pp. 240–241, de prières provenant de la Gueniza du Caire', *REJ*, 53 (1907), pp. 240–241. פי כ"י פריז, אוסף כל ישראל חברים, IV.A.9; J. Mann, 'Genizah Fragments of the Palestinian Order of Service', *HUCA* 2 (1925), pp. 293, 308, 332. הבאים מספריית האוניברסיטה בקמברידג': Add. 3356, Add. 3160.6, T-S 10 H 11.3, T-S 6 H 3.1, T-S 6 H 3.1 (נוכר גם אצל קטע אחרון זה פורסם גם בידי ש' אסף, 'מסדר התפילה בארץ ישראל', י' בער (עורך), ספר דינבורג, ירושלים תש"ט, עמ' 127–128; ע' פליישר, 'קטעים מקובצי תפילה ארץ-ישראלים מן הגניזה' (לעיל הערה 1) עמ' 657–658, על פי כ"י קמברידג' T-S 6 H 3.1 (נוכר גם אצל מאן, שם, עמ' 293 הערה 63). קטעי גניזה נוספים שבהם מובאת הברכה או חלק ממנה ראו: צירוף הקטעים שבקמברידג' T-S AS 100.182, T-S 3.108, T-S AS 100.182 (הברכה מופיעה פעמיים); שם T-S NS 153.72; T-S NS 272.8; T-S AS 104.133; וצירוף הקטעים מאוסף מוצרי (כיום בקמברידג') V.74.2, V.94.2. הברכה נדונה בקצרה אצל מאן, שם, עמ' 286 ואצל פליישר, שם, עמ' 622. דיון על אודות הברכה בספרות הראשונים, בעיקר בנוגע לקריאת שמע שעל המיטה, ראו צ' גרונר, ברכות שנשתקעו, ירושלים תשס"ד, עמ' סט–עג.

21 על אמן מפי המברך ראו א' ארליך וא' שמידמן, "'אמן בימינו...": התהוותה של פסקה

לאחר הברכה נרשמה בערבית־יהודית ההוראה: 'יוצר ללסבת יצלה יקולה יחיד וגמאעה', שתרגומה: 'יוצר לשבת, מתאים לאמרו יחיד וציבור'.²² המעתיק מציין במפורש שברכות קריאת שמע המפויטות הכוללות את קדושת היוצר מתאימות לתפילת היחיד כמו לתפילה בציבור. הוראה זו מפתיעה ביותר, שכן אף שכבר הורגלנו למצוא במנהג ארץ ישראל מערכות יוצר מפויטות המיועדות לתפילה של יחידים ולא רק לתפילה בציבור,²³ כל מערכות היוצר האלה הן ללא קדושה. כלל ידוע הוא שקדושת היוצר לא נאמרה ביחידות אלא רק בתפילת הציבור,²⁴ ובהתאם לכך קבע פליישר שסידור השם המפורש 'הותקן לתפילה בציבור'. כאן אם כן עולה לפנינו לראשונה בסידור ארץ־ישראלי ממצא מפורש של מערכת יוצר עם קדושה המיועדת גם ליחיד שאינו מתפלל עם הציבור. לאור ממצא זה יש להביא בחשבון את האפשרות שקטעי סידורים ארץ־ישראליים נוספים המכילים את קדושת היוצר אינם בהכרח סידורים למעמדים ציבוריים בלבד.

כמו במנהג הארץ־ישראלי הרווח, גם במנהג בבל הקדום לא נהגה קדושת יוצר ביחיד. על פי הכלל התלמודי 'כל דבר שבקדושה לא יהא פחות מעשרה'²⁵ פסקו הגאונים שקדושת היוצר נאמרת רק בציבור. בתפילת היחיד נהגו שיטות דילוג שונות, שהקצרה בהן מצויה בסידור רב סעדיה גאון.²⁶ אולם בסידורים מזרחיים מעט יותר מאוחרים על פי מנהג בבל באה קדושת היוצר גם בתפילתם של יחידים,²⁷ ובדומה נרשמה קדושת היוצר גם בתפילת היחידים בסידור ר' שלמה בר' נתן.²⁸

חדשה בין ברכת ירושלים לברכת הטוב והמיטיב בברכת המזון, תרביץ עב (תשע"ד), עמ' 117–118.

22 תודתנו לד"ר דן גרינברגר ולפרופ' מ"ע פרידמן על הסיוע בתרגומה המדויק של הוראה זו.

23 ראו פליישר, 'קטעים מקובצי תפילה' (לעיל הערה 1), עמ' 622–625 ובקטעים הנוכחים שם.

24 ע' פליישר, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 6–7.

25 בבלי ברכות כא ע"ב. אמנם קביעת הסוגיה 'אין יחיד אומר קדושה' נאמרה בהקשר של קדושת העמידה בלבד, אך הכלל 'כל דבר שבקדושה' מרחיב את תחולתה להקשרים ליטורגיים נוספים.

26 ראו אוצר הגאונים, בעריכת ב"מ לוין, חיפה תרפ"ח, מסכת ברכות סימן קל–קלג, עמ' 52–53; סידור רב סעדיה גאון (לעיל הערה 16), עמ' יג, לו–לו. לסיכום דעות הגאונים ראו את דיונו של ברודי בתשובות רב נטרונאי (לעיל הערה 17), עמ' 122–123; וכן A. Buechler, 'La Kedouscha du "Yocér" chez les Gueonim', *REJ*, 53 (1907), pp. 220–230. בעל שבלי הלקט (ענין תפילה, סימן יג) מעיד כי רב עמרם החזיק גם הוא בנוסח קצר ליחיד כרס"ג, אולם בסדר רב עמרם גאון שלפנינו אין הדבר מפורש: ברכת היוצר מובאת בו עם הקדושה, ולפניה רשומה ההוראה 'ופותח שליח צבור ואומר'. אולם (שלא כמו בסידור רס"ג) אין הסדרה נפרדת של אמירת ברכת היוצר ליחיד.

27 כך למשל בכ"י קמברידג' T-S 10 H 1.2 וכנראה גם כ"י פריז, כי"ח IV.A.51 המתחבר אל כ"י קמברידג' T-S NS 156.9.

28 ראו כ"י קמברידג' T-S NS 150.43, וכך הוא גם במהדורה הנדפסת (לעיל הערה 17), עמ' יא–יב.

האסמכתא ההלכתית הקדומה ביותר במפורש ליחיד לומר קדושת יוצר מצויה במסכת סופרים:

וקטן שאינו פורס את שמע אינו יכול לומר קדוש ביוצר ביחיד, אבל בציבור עונה עמהם. וגדול שהוא פורס את שמע, יכול לומר קדוש, לפי שהוא כסודר, אבל קדוש של עמידה, כיון שצריך לומר נעריצך ונקדישך, אינו מן הדין לומר פחות מעשרה (סופרים, טז ט [עמ' 294–295]).

אמנם מסכת סופרים היא חיבור ארץ ישראלי במקורו, אך עם השנים נוספו לה הרחבות ועיבודים השואבים ממנהגי ארץ ישראל ובבל כאחד, ולא פעם קשה לעמוד על מקורה של הלכה זו או אחרת.²⁹ גם במובאה זו, השייכת לרבדים המאוחרים של החיבור והרשומה שלא במקומה,³⁰ אין לדעת איזה מן המנהגים היא משקפת. על כל פנים באה כאן הבחנה מפורשת בין קדושת היוצר לבין קדושת העמידה. יסוד ההבחנה הוא שקדושת היוצר נתפסת כתיאור של אמירת הקדושה של המלאכים, ואילו בקדושת העמידה מצטרפים המתפללים לאמירת הקדושה יחד עם המלאכים, ומסיבה זו יכול היחיד לומר את קדושת היוצר אך את קדושת העמידה אפשר לומר בציבור בלבד. גם הרמב"ם, בתשובה ששלח לבגדד, מנמק את קביעתו 'כשם שמתפלל אותו ש"ץ כך מתפלל אותו היחיד' בהבחנה דומה.³¹ לאורך כל תקופת הראשונים נותר העניין שנוי במחלוקת, הן באשכנז הן בספרד: היו שסמכו על מסכת סופרים והתירו ליחיד לומר

29 R. Brody, 'Liturgical Uses של מנהגי תפילה בבליים במסכת סופרים ראו of the Book of Psalms in the Geonic Period', in J.L. Kugel (ed.), *Prayers that Cite Scripture*, Cambridge-Massachusetts and London, 2006, pp. 75-81; ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה (לעיל הערה 1) עמ' 200–202. ברודי ופליישר חולקים בשאלה האם מסכת סופרים משקפת ברבדיה המאוחרים את שינוי המנהג מארץ ישראל לבבלי (כדעת ברודי) או שמא היא פועלת כסוכן ליצירת שינוי זה (כדעת פליישר). אחרים סוברים כי ערבוב המסורות מעיד על כך שהחלקים המאוחרים של החיבור לא נוצרו בארץ ישראל גופה, ושהם משקפים מנהג אירופי, אולי איטלקי. ראו M.B. Lerner, 'The External Tractates', in S. Safrai (ed.), *The Literature of the Sages*, I, Philadelphia 1987, pp. 399-400; D. Reed Blank, 'It's Time to Take Another Look at "Our Little Sister" Soferim: A Bibliographical Essay', *JQR* 90 (1999), pp. 7-13.

30 פרק טז, שבו מצויה הלכה זו, עוסק ביחס ללימוד תורה ולדברי אגדה ואינו מנוסח בסגנון הלכתי. הלכה זו היא נטע זר בתוכו. ההלכות הנוגעות לקטן הפורס על שמע ולאמירת קדושת היוצר נזכרות בפרק יד, ושם מקומה הטבעי של הלכה זו. החריגה מהמיקום הסביר מצביעה על השתייכותה של פסקה זו לרבדים המאוחרים של מסכת סופרים.

31 תשובות הרמב"ם, מהדורת י' בלאו, ירושלים תש"ך, חלק ב, סימן שיג, עמ' 582–580; מהדורת א"ח פריימן, ירושלים תרצ"ד, סימן פא, עמ' 78–80. תשובה זו סותרת את מה שפסק הרמב"ם במשנה תורה, הלכות תפילה ונשיאת כפיים ז, י: 'ומדלג קדושה מן הברכה ראשונה שלפניה שאין היחיד אומר קדושה'. ר' אברהם בן הרמב"ם, בחיבורו ספר המספיק לעובדי השם, ח"ב (מהדורת נ' דנה, רמת גן 1989, עמ' 199–200) מעיד במפורש שאביו חזר בו ממה

קדושת יוצר,³² אך רבים אחרים סברו שהיחיד מדלג על הקדושה כשיטת הגאונים.³³ הדיה של המחלוקת הגיעו עד השולחן ערוך, שכדי לחוש לדברי האוסרים המליץ לקרוא את פסוקי הקדושה בנעימה כקורא בתורה.³⁴ לאחר ההנחה בערבית-יהודית שב המעתיק לרשום בעברית את הקריאה 'ברכו', ויש להניח שהיא מיועדת רק למקרים בהם נערכה התפילה בציבור. בארץ ישראל התפתח אמנם המנהג לומר לשון מעין 'ברכו' ביחיד, אולם לשונות אלה אינן כוללות פנייה לקהל. הלשון 'ברכי נפשי את יי המבורך'³⁵ נועדה במובהק ליחיד, אך גם הלשון 'ברוך יי המבורך לעולם ועד', ששימשה ברגיל כלשון הענייה של הקהל בתפילת

- שכתב במשנה תורה. ראו גם כסף משנה על אתר; רבינו ירוחם, תולדות אדם וחווה, נתיב ג, ח"ג (מהדורת י' חזן, ירושלים תשע"ד, עמ' עו; דפוס ונציה שי"ג, דף כד טור ד).
- 32 אבודרהם, ברכות קריאת שמע (מהדורת ש"א ורטהיימר, ירושלים תשכ"ג, עמ' עג-עד) ורבנו יונה על הרי"ף לברכות יג ע"א, ד"ה 'ונקדשתי בתוך', מעידים כי חכמי צרפת מתירים לומר קדושה ביחיד, וכן נראה מדבריו של ר' אהרן הכהן מלוניל, ארחות חיים, ח"א, דין קדושה מיושב, א (דפוס פירנצה תק"י, דף יא ע"ב). כן פסקו להיתר הרא"ש למגילה ג, ז; המאירי לברכות כא ע"ב (מהדורת ש' דיקמן, ירושלים תש"ך, עמ' 76). לשיטת רש"י ישנן מסורות סותרות: בעל שבלי הלקט, ענין תפילה, סימן כו (מהדורת ש' בובר, וילנא תרמ"ז, עמ' 23), מעיד כי לשיטת רש"י דילגו על הקדושה ביחיד, ואילו בעל הגהות מיימוניות על הרמב"ם, שם, אות צ, מביא את דברי הראב"ה (ברכות, סימן ב, מהדורת א' אפטוביצר, ירושלים תשכ"ד, ח"א, עמ' 6) שרש"י הורה להתיר כמסכת סופרים. הנוסח שעמד בפניו שונה מנוסח הדפוסים והמילים 'וכן הורה מורי רש"י' חסרות בפירוש הראב"ה הנדפס.
- 33 ספר המנהיג, דיני תפילה סימן לא (מהדורת י' רפאל, ירושלים תשל"ח, עמ' סג); שבלי הלקט, ענין תפילה, סימן יג וסימן כו (מהדורת בובר, עמ' 12-13 ועמ' 23); רבנו ירוחם, שם; הר"ן למגילה יג ע"ב; תשובות הרשב"א, ח"ב, תשובה כו (מהדורת ח"ו דימיטרובסקי, ירושלים תשע"ב, עמ' 10-10); אהל מועד לר' שמואל ב"ר משולם ירונדי, שער התפילה דרך ד, נתיב ג (מהדורת גאגין, ירושלים תרמ"ו, דף עז ע"ב); ואחרים. לסיכום הדעות ראו בית יוסף, או"ח נט, ג; שו"ת יביע אומר, ה, ירושלים תשכ"ט, או"ח ז, ב, עמ' כג-כד. יש לקחת בחשבון כי פסקי ההלכה אינם משקפים תמיד במדויק את כל המנהגים הליטורגיים הנהוגים בפועל, ואין זה חריג למצוא בסידורים נוהג הסותר את ההלכה הפסוקה.
- 34 שו"ע או"ח, הלכות ק"ש, נט, ג.
- 35 לשון זו נפוצה כ'ברכו' ליחיד, אך רוב עדיה בגניזה הם פרי עטו של הסופר שקטעי הסידורים שלו פורסמו על ידי פליישר במאמרו 'קטעים מקובצי תפילה ארץ-ישראליים' (לעיל הערה 1), ונוסח 'ברכי נפשי' נדון שם בעמ' 610 ובהערה 32. קטעים נוספים מידו של סופר זה פורסמו על ידי פליישר במאמרו 'שרידיים נוספים מקובצי תפילה', (לעיל הערה 16), עמ' 731; 'קריאת שמע של ערבית כמנהג ארץ-ישראל' (לעיל הערה 8), עמ' 777. אחד הקטעים מידי סופר זה פורסם קודם לכן על ידי אסף (לעיל הערה 20), עמ' 126. עדות לפתיחה 'ברכי נפשי' מידיו של סופר אחר ניתן למצוא בקטע פריז, כ"ח IV.A.10 שפרסם לוי (לעיל הערה 20), עמ' 241. מטבע זה נדון גם על ידי מאן (לעיל הערה 20), עמ' 302, 307, ששחזר, כנראה בטעות, נוסח זה של ברכו בקטע T-S 8 H 24.5, וכן על ידי L.J. Liebreich, 'Invocation to Prayer at the Beginning of the Yozer Service', *JQR* 39 (1949), pp. 411-412

הציבור, נמצאה לפחות בעדות אחת בתפילת היחיד כתחליף ל'ברכו'.³⁶ לשון 'ברכו' שבסידור זה מתעדת אם כן את אמירת החזן בתפילה בציבור. הפיוט הראשון שבקטע שפרסם פליישר פותח 'אספר מעשה העולם'. הוא כולל מחזרות משולשת אחת ולאחריה קטע ארוך, חד־חרוזי, הנחתם ב'קדוש'. פליישר הציג את הפיוט כגוף יוצר ייחודי, בתבנית הסטרופה ופזמון, תבנית המאפיינת את תקופת הפייטנות המזרחית המאוחרת ושכיחה במרכיבים שונים של מערכת היוצר, אך נדירה בגופי יוצר. פליישר הציג בהיסוס שהפיוט נכתב מלכתחילה כ'מצדר' (פיוט פתיחה למערכת היוצר), ושימושו כגוף יוצר משני.³⁷ מתוך החומר שעמד לפני פליישר היה קשה לקבוע אם גוף היוצר עומד לפנינו מתחילתו, אם כי פתיחתו נראתה מתאימה לתחילת פיוט. עתה אפשר לאשר שגוף היוצר אכן התחיל במילים 'אספר מעשה העולם', אך הוא לא היה תחילת המערכת: המעתיק הקדים לו פיוט מצדר, והוא מועתק בקטע שלפנינו בשלמותו. זיהוי הקטע כמצדר עולה מפתחתו במילים 'ויהי הכל במאמר', המקובלות בראשי פיוטי מצדר.³⁸ העובדה שהוא שלם מוכחת מחתימתו במילה 'קדוש'. לפני המצדר באה כמובן ברכת 'יוצר אור'.

36 כך בקטע פריז, כ"ח IV.A.9, שפורסם על ידי לוי (לעיל הערה 20), והמשכו הישיר בכ"א אוקספורד, בודליאנה Heb. e. 93.61. העובדה שכתב היד נועד לתפילת היחיד מוכחת מהחלפת לשון קדושת היוצר בשחרית לשבת באזכור קצר בלשון 'קדוש וברוך' (ראו על מנהג זה בהגהות מיימוניות על משנה תורה, הלכות תפילה ז, יז, סימן צ, וכן אצל ברודי, לעיל הערה 26). בקטע אחר על פי מנהג בבל, בכ"א קמברידג' T-S 8 H 19.2 (פליישר, תפילה ומנהגי תפילה [לעיל הערה 1], עמ' 88, הערה 165), רשומות בפתחת תפילת ערבית למוצאי שבת שתי הלשונות, 'ברכי נפשי' ו'ברוך' המבוורך, זו אחר זו. 'ברוך' המבוורך מופיע לבדו גם בסידורים שנראה שיועדו לתפילת הציבור, ואולי נועד הסידור ליחיד המתפלל בציבור והמעתיק רשם רק את תשובת היחיד לפניית החזן. כך הדבר בסידור על פי מנהג ארץ ישראל לראש השנה, קמברידג' T-S H 8.7a, ובסידור על פי מנהג בבל לשבת, אוקספורד, בודליאנה Heb. e. 95.6-11.

37 פליישר פרסם תחילה את מערכת היוצר מתוך הסידור בספרו, היוצרות (לעיל הערה 24), עמ' 404–406, ושם ניתח את תבניתו הייחודית. את ההשערה שגוף היוצר מקורו במצדר הוא העלה שם, עמ' 407, וחזר עליה בצד ההדפסה הנוספת של הקטע, במאמרו על 'סידור השם המפורש' (לעיל הערה 4), עמ' 561.

38 מילת הפתיחה 'ויהי' בראשי פיוטי מצדר משורשרת מסוף התוספת לברכת הפתיחה של היוצר: 'אור עולם אוצר חיים / אורות מאופל אמר ויהי' (גם פסקה זו מופיעה בסידור שלפנינו). על סוגת 'המצדר' ראו ע' פליישר, שירת־הקודש העברית בימי־הביניים, ירושלים תשל"ה, עמ' 306–308; הנ"ל, היוצרות (לעיל הערה 24), עמ' 369–382. על התוספת הקדומה 'אור עולם ... אמר ויהי' ראו שם, עמ' 6.

ה. ההבדלה

עתה אנו עוברים לדף השני של הגיליון, הממשיך את נוסח ההבדלה שנפתח בקטעים שפרסם פליישר. ההבדלה החותמת את הקונטרס, ואולי את הסידור כולו, איננה מובאת במקומה לאחר תפילת ערבית למוצאי שבת: אחרי הערבית מועתקים סדרי התפילה של ראש חודש החל בשבת, התוספות לעמידה וברכת קדושת היום המיוחדת של המוסף, ורק לאחריהם העתיק הסופר את ההבדלה.³⁹ עובדה זו עשויה לתמוך בהשערה שלפנינו הקונטרס האחרון של החיבור, ומשנותר מקום בסופו לאחר רישום הנוסחים המיוחדים של ראש חודש, הוסיף הסופר, כבמחשבה שנייה, את העתקת ההבדלה למוצאי שבת.

גוף ההבדלה, שחציו הראשון מועתק בכ"י קמברידג' והמשכו בכ"י לונדון, מובא, ככרוב הסידורים הארץ ישראליים, בנוסח המפויט 'אשר בעוז הבדיל'.⁴⁰ פיוט זה, בעל אקרוסטיכון הנקטע באות נ' ובסופו שרשרת פסוקים,⁴¹ מפייט שבע הבדלות על פי המנהג המתואר בתלמודים.⁴² טרם נמצא נוסח קבע של ההבדלה שבו מצוינות שבע ההבדלות, שכן הפיוט השתלט על נוסחי ההבדלה הארץ ישראליים, ואילו עד הנוסח הארץ ישראלי היחיד עד כה שנמצאה בו הבדלה בנוסח קבע, כ"י קמברידג' T-S Misc. 26.53.10, מזכיר שש הבדלות בלבד.⁴³

39 פליישר, סידור השם המפורש (לעיל הערה 4), עמ' 600–602.
 40 נוסח הבדלה זה פורסם ע"י מאן (לעיל הערה 20), עמ' 322–324, על פי כ"י קמברידג' T-S 10 H 3.2; פליישר, Misc. 24.137a.9; זולאי (להלן הערה 44), על פי כ"י קמברידג' T-S 10 H 3.2; פליישר, תפילה ומנהגי תפילה (לעיל הערה 1), עמ' 79–80, על פי כ"י קמברידג' T-S NS 198.98 ובהשוואה לשבעה כתבי יד נוספים, ביניהם קטע קמברידג' T-S 8 H 21.1 של 'סידור השם המפורש'. עליהם יש להוסיף קטעים נוספים שנרשמו במפעל התפילה: קמברידג' T-S 8 H 24.5, T-S Arabic 36.112, T-S Misc. 26.53.10, T-S NS 271.130, T-S NS 89.30, ENA 2824.16, ENA 2012.1-2, ENA 2824.16 (קטע אחרון זה פורסם על ידי יורק, בית המדרש לרבנים 2-2012, ENA 2824.16, ENA 2824.16 (קטע אחרון זה פורסם על ידי מרגליות כדף שנשר מסידור ארץ ישראלי שחלק גדול מאוד ממנו נשמר בכ"י אוקספורד, בודליאנה Heb. g. 2 [נויבאואר-קאולי 2700, דפים 92–93], אך נוסח ההבדלה לא פוענח כראוי. ראו מ' מרגליות, הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, נערך והושלם בידי י' תא-שמע, ירושלים תשל"ד, עמ' קמז).

41 לעניין שרשרת הפסוקים שלפני חתימת ברכת ההבדלה ראו אצל ש' אליצור, 'שרשרות הפסוקים בקדושתא והברכה הקדומה', תרביץ עז (תשס"ח), עמ' 432, הערה 39.

42 ירושלמי ברכות ה, ב (ט ע"ג, מהדורת האקדמיה ללשון העברית עמ' 46 שורות 23–25); בבלי פסחים קג ע"ב–קד ע"א. הבבלי מצטט ברייתא החולקת על הגבלת ההבדלות לשבע ומפרטת שמונה הבדלות, אך האחרונה שבהן, 'בין כהנים ללוויים וישראלים', טרם נמצאה בנוסחי הגניזה.

43 הדברים אמורים בהבדלה על הכוס. בנוסחי ההבדלה שבברכת חונן הדעת שבעמידה יש חוסר אחידות במספר ההבדלות, בסדרן ובמבחרן. בכתבי היד נמצאו נוסחים שבין ארבע לשבע הבדלות, והמנהג הנפוץ הוא שש הבדלות. רק במקור אחד, כ"י קמברידג' T-S NS 271.130, נמצא עד עתה נוסח המונה שבע הבדלות. לגבי חג החל במוצאי שבת הביא וידר שתי עדויות

לאחר גוף ההבדלה מובא רצף בקשות וברכות האופייני לסדרי הבדלה בסידורים הארץ־ישראליים. סדר הבדלה מן הסוג הזה פורסם על ידי מ' זולאי מתוך קטע קמברידג' T-S 10 H 3.2 שהקולופון שלו מעיד עליו כי נכתב בידי 'יצחק ביר' שלמה החבר נין מאיר גאון' המתייחס למשפחת גאוני ארץ־ישראל.⁴⁴ תכניה אפוטרופאיים בעיקרם, שכן מוצאי שבת, זמן של מעבר מקודש לחול, נתפס כנראה כעיתוי פגיע במיוחד, ותפילות רבות הנאמרות בו הן תחינות להגנה מנזקים שונים, כמו גם בקשות לשבוע טוב.⁴⁵ תוספות אלו אמנם מופיעות דרך קבע בהבדלה בסידורים הארץ־ישראליים, אך ניתן למצאן גם בכמה קטעי סידורים בבליים מן הגניזה, בהבדלים קלים שיצוינו להלן. ברם ברוב קטעי הסידורים מן הגניזה, כמו גם בסידור רב סעדיה גאון, בסידור ר' שלמה בר' נתן ובסידור הרמב"ם, מועתקת ההבדלה ללא כל תוספות.

הבקשה הראשונה פותחת במילים 'אלהינו ואלהי אבותינו החל עלינו את ששת ימי המעשה'. בקשה זו, המוכרת מחלק מנוסחי ההבדלה בברכת חונן הדעת שבעמידה, כבר נזכרת בתלמוד הירושלמי,⁴⁶ והיא מופיעה גם בכ"י אוקספורד של סדר רב עמרם גאון, במחזור ויטרי, במחזור טורין ובתכלאל התימני.⁴⁷ לשון הבקשה 'מדובקים

להבדלות שבמסגרת העמידה והקידוש: בכ"י קמברידג' T-S H 8.61 משובצת ההבדלה בברכת ההודאה של העמידה, ונוסחה המפויט מציין חמש הבדלות כלבד (נ' וידר, 'מנהג ארץ־ישראל הקדמון – מקורות חדשים', בספרו: התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים תשנ"ח, עמ' 109–110, 121–122). בקטע T-S H 2.152 מוזכרות שבע הבדלות בהבדלה שבתוך הקידוש של ליל הסדר, אלא שחלקן חוזרות על עצמן ('המבדיל בין קדש לקדש, בין שבת קדש ליום מקרא קדש ... בין קדושת שבת לקדושת יום טוב') וההבדלה בין אור לחושך איננה מוזכרת (שם עמ' 112–113).

44 מ' זולאי, 'לחקר הסידור והמנהגים', ספר אסף: קובץ מאמרי מחקר מוגש לכבוד הרב פרופסור שמחה אסף, בעריכת מ"ד קאסוטו, י' קלוזנר וי' גוטמן, ירושלים תשי"ג, עמ' 302–306 (נדפס בשנית בספרו: ארץ ישראל ופיוטיה, בעריכת א' חזן, ירושלים תשנ"ו, עמ' 3–7).

45 הופמן מתאר את ההבדלה כטקס מעבר המאשש את קטגוריות הזהות הלאומיות בעיתוי הלימינאלי שבין קודש לחול. ראו L.A. Hoffman, *Beyond the Text: a Holistic Approach to Liturgy*, Indiana 1987, pp. 41–45. בדומה לכך מתארת מרקס את קריאת שמע על המיטה כטקס מעבר זוטא שנועד לשכך חרדות מפני הלילה ומפני המעבר בין ערות לשינה. ראו ד' מרקס, בעת אישן ואעירה: על תפילות שבין יום ובין לילה, תל אביב 2010, עמ' 254–262.

46 ירושלמי ברכות ה, ב (ט ע"ג, מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 46 שורות 39–42): 'ר' ירמיה ר' זעורא בשם רב חייא בר אשי, צריך לומר: החל עלינו את הימים ששת ימי המעשה הבאים לקראתינו לשלום. רבי אבא מוסיף: והשמיענו בהן ששון ושמחה'. מימרה זו מציגה בתוך דיון על ההבדלה וקשה להכריע האם נועדה מלכתחילה להבדלה על הכוס או להבדלה שבתפילת העמידה. עקב עמימות זו, ושלא מתוך חיבתה והתאמתה לשתיהן, נמצאת תוספת זו לעתים בשתי ההבדלות.

47 סדר רב עמרם גאון (לעיל הערה 17), עמ' פב–פג; מחזור ויטרי, מהדורת א' גולדשמידט, ירושלים תשס"ד, ח"א, הלכות שבת סימן נו, עמ' רכה–רכו (והשוו לסדר ההבדלה האחר המצוי שם, ח"ב, עמ' שא–שה); מחזור טורין, 'סדר חיבור ברכות', כתב יד ניו־יורק, בית

לתלמוד תורתך וחנונים דעה והשכל מאתך' נוטעת את הקשרה בברכת הדעת של העמידה, ובמיוחד זו הארץ ישראלית המזכירה במפורש את לימוד התורה,⁴⁸ ועל כן נראה שמיקומה הראשוני של הבקשה היה בהבדלה שבעמידה.

הבקשה הבאה, 'אלהינו ואלהי אבותינו... שלא תעלה שנאתינו על לב אדם', מבוססת בחלקה הראשון על תפילה שהיה ר' אלעזר אומר לאחר תפילתו, כמתועד בתלמוד הירושלמי.⁴⁹ חלקה השני עוסק בקיום עצות טובות ובביטול עצות רעות של אחרים, והיא בקשה אפוטרופאית שדומות לה מצויות בברכות השחר ובתפילות פרטיות. היא נחתמת בברכת 'המפר עצות רעות', בנוסח קצר במיוחד, ושם מקוצר. בשאר נוסחיה מן הגניזה נוסף המשפט 'ויקיים עלינו עצת הצדיקים לטובה ולברכה', ולעיתים מוזכר בה גם בניין ירושלים, כמו בקטע קמברידג' T-S Misc. 26.53.10: 'ב' המפר עצות רעות ומגזרות קשות ושמועות רעות מעלינו ומעליכם ומעל כל ישראל עמו ויקיים עלינו עצת צדיקים לטובה ולברכה ומנחם⁵⁰ ובונה ברחמיו את ירושלים אמן'. בסידורים הבבליים נשמט בדרך כלל מטבע החתימה, אולי מפני החשש לומר ברכה שאינה כתובה בתלמוד,⁵¹ וכך גם בסדר רב עמרם, במחזור ויטרי ובתכלאל. אך במחזור טורין ובהבדלה דר' עקיבא נחתמת הברכה בשם השם כרגיל.⁵²

המדרש לרבנים 8401, העתקת ש"ז שכטר, עמ' 150; תכלאל קדמונים, מהדורת ש' קרה, ירושלים תשכ"ד, דף כו ע"א. וראו גם טור או"ח סימן רצט. חלק מהבקשות מפורזות בין התפילות וההשבעות שב'הבדלה דרבי עקיבא'; ראו ג' שלום, 'הבדלה דר' עקיבא: מקור למסורת המאגיה היהודית בתקופת הגאונים', תרביץ נ (תשמ"א), עמ' 267, 273, 278 (נדפס בשנית בספר: שדים רוחות ונשמות – מחקרים בדמונולוגיה, בעריכת א' ליבס, ירושלים תשס"ד, עמ' 168–169, 174–175, 179).

48 ראו א' ארליך, תפילת העמידה של ימות החול: נוסחי הסידורים בגניזה הקהירית – שורשיהם ותולדותיהם, ירושלים תשע"ג, עמ' 79–88. ואכן בנוסחים בבליים של הבקשה בגניזה המילים 'מדובקים לתלמוד תורתך' חסרות. ראו למשל בכ"י קמברידג' T-S NS 150.251 ובכ"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים 1987.5-6. ENA.

49 ירושלמי ברכות ד, ב (ז ע"ד, מהדורת האקדמיה ללשון העברית עמ' 36 שורות 33–38): 'ר' פדת בשם ר' יעקב בר אידי. ר' אלעזר היה מתפלל שלש תפילות לאחר תפילתו. מהו או'. יהי רצון מלפניך יי אלהי ואלהי אבותיי שלא תעלה שנאתינו על לב אדם ולא שנאת אדם תעלה על לבינו. ולא תעלה קנאתנו על לב אדם ולא קנאת אדם תעלה על לבנו. ותהא תורתך מלאכתנו כל ימי חיינו והיו דברינו תחנונים לפניך'. המשפט האחרון 'ותהא תורתך מלאכתנו' וכו' חסר בתחינה שבסידורי הגניזה בכל עדי הנוסח שנבדקו, ארץ ישראלים ובבליים כאחד.

50 בעדי נוסח אחרים: 'ומנחם ציון'.

51 ראו למשל קטעי קמברידג' T-S NS 113.29, T-S 8 H 17.5, T-S NS 235.192. בדבר הדעות השונות על ברכות שלא נזכרו בתלמוד ראו גרונר, ברכות שנשתקעו (לעיל הערה 20), עמ' כט–לד.

52 ברכת 'המפר עצות רעות' מופיעה פעמיים בהבדלה דר' עקיבא (לעיל הערה 47), עמ' 168 ועמ' 179. כפילות זו נובעת מהאקלקטיות המאפיינת את החיבור המאגד בתוכו תפילות והשבעות ממקורות שונים.

כתב היד מסתיים בשלוש מילים הפותחות את הבקשה הבאה: 'מי שכרת בריתו'. על פי סידורים ארץ ישראלים אחרים⁵³ נודע כי זוהי פתיחתה של תחינה אפוטרופאית נוספת המבקשת הצלה והגנה מרשימה ארוכה של צרות וסכנות, שכדרכן של רשימות מעין אלה נוטה לגיוון ניכר בין כתבי היד. וכך הוא נוסחה בקטע קמברידג' T-S 10 H 3.2 שפרסם זולאי,⁵⁴ שהוא כתב היד הארץ ישראלי היחיד בו שרדה הברכה בשלמות:

מי שכרת בריתו עם אבינו אברהם ועם אבינו יצחק ועם אבינו יעקב ועם משה ואהרן ועם יהושע ועם שבעים וקנים ועם אליהו זכור לטוב, הוא יצילינו ויציל אתכם מדינה שלשאל מדינה שלגיהנם מחבוט הקבר מחבלי המשיח ממלחמת גוג ומגוג מיצר הרע מסטן המשחית מבני אדם הרעים מן השעות הרעות החצובות⁵⁵ המתרגשות ומגזירות הקשות משנאת חנם מדקדוקי עניות מכל מיני פרעניות מן הקמים החשבים המדברים עלינו לרעה. 'כי כאשר השמים החדשים והארץ החדשה⁵⁶ כן אעמוד⁵⁷ זרעכם ושמכם' (יש' סו, כב), כן יעמד זרעינו ושמינו נצח סלה. ב' אתה יי מחדש מעשה בראשית וחונן הדעת.

תחינה זו מופיעה גם בכמה קטעים בבליים מן הגניזה, ושם היא נחתמת לעתים בברכת 'מחדש מעשים טובים' במקום 'מחדש מעשה בראשית', ובדרך כלל ללא מטבע הברכה המלא.⁵⁸ ציון מעשה בראשית בהבדלה מוזכר בלשונות אחרות בכרייתא התלמודית המפרטת את סדר ההבדלה, שבה מובאת ההנחיה 'וחותם בסדרי בראשית ואחרים אומרים ביוצר בראשית'.⁵⁹ רש"י על אתר מפרש את ההנחיה כמטבעות חתימה של

53 כ"י קמברידג' T-S 10 H 3.2, ניו-יורק, בית המדרש לרבנים ENA 2132.9-10, קמברידג' T-S 10 H 3.5, לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10829.15-16. תחינה זו חסרה בקטע קמברידג' T-S Misc. 26.53.10.

54 במצוין לעיל, הערה 44.

55 קרי: החצופות. ראו על כך אצל זולאי, שם, עמ' 7, הערה 19.

56 העתקת הפסוק משובשת, וחסרות כאן המילים 'אשר אני עשה עמדים לפני נאם יי'.

57 צ"ל: 'יעמד'.

58 ברכת 'מחדש מעשים טובים וחונן הדעת' מצויה בכ"י קמברידג' T-S NS 113.29, T-S NS 235.192 ללא חתימה בשם השם, ובקטע T-S NS 159.116 בחתימה מלאה. ברכת 'מחדש מעשה בראשית וחונן הדעת' מצויה בחתימה מלאה בקטע T-S NS 107.28, שקשה לקבוע האם הוא בבלי או ארץ ישראלי.

59 בבלי פסחים קד ע"א, על פי כתבי היד ניו-יורק, בית המדרש לרבנים ENA 850; מינכן, ספריית מדינת בוואריה Cod. hebr. 6; לונדון-שון 9; וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 109; וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 125; בולוניה, ארכיון המדינה ebr. 579. בדפוס וילנא, כמו גם בכ"י מינכן, ספריית מדינת בוואריה, Cod. hebr. 95; ניו-יורק, בית המדרש לרבנים Rab. 1623.2; ניו-יורק, קולומביה X893 T14a; ובקטע גניזה שבלונדון, הספרייה הבריטית Or. 5530. הנוסח הוא 'וחותם בסדר בראשית'. בכ"י אוקספורד, בודליאנה Opp. Add. fol. 23 וכן בדפוס ונציה הנוסח הוא 'סודר בראשית', כרש"י.

ברכת ההבדלה: 'ברוך סודר בראשית' או 'ברוך יוצר בראשית', שהברכה הארץ ישראלית עשויה להיות וריאציה שלהן. התחינה 'מי שכרת בריתו' איננה מופיעה בסדר רב עמרם, במחזור ויטרי ובמחזור טורין, אך ניתן למצאה בתכלאל ובהבדלה דר' עקיבא, ללא ברכה חותמת. חלק ממערכות ההבדלה מן הגניזה עוד ממשיכות בלקט פסוקים הפותח ב'תורת יי תמימה' (תה' יט, ח–טו)⁶⁰ ונחתם בברכת השיר ובפיוטי אליהו הנביא, הנפוצים במנהגי עדות רבות. אולם אם נחתם הסידור שלנו בנקודה זו, סביר שלא כלל תוספות אלה.

60 לקט זה מופיע בחלק מקטעי הסידורים, ובהם גם בבליים, בפתיחת תפילת ערבית למוצאי שבת. וראו בעניין זה ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה (לעיל הערה 1), עמ' 85–87.

קטע הסידור, מכתב יד לונדון 18-17.10829.Or⁶¹

[דף 1: שחרית של שבת]

[א] עליהם אימתה ופחד בגדל זרועך ידמו כאבן עד יעבר עמך יי עד יעבר עם זו קננית: תביאמו ותטעמו בהר נחלתך מכון לשבתך פעלת יי מקדש אדני כוננו ידיך: יי ימלך לעולם ועד:

כי בא סוס פרעה ברכבו ובפרשיו בים וישב יי עליהם את מי הים ובני ישראל הלכו ביבשה בתוך הים:

ותקח מרים הנביאה אחות אהרן את התף בידה ותצאן כל הנשים אחריה בתפים ובמחלות: ותען להם מרים שירו ליי כי גאה גאה סוס ורכבו רמה בים:

ויסע משה את ישראל מים סוף ויצאו אל מדבר שור וילכו שלשת ימים במדבר ולא מצאו מים: ויבאו מרתה ולא יכלו לשתות מים ממרה כי מרים הם על כן קרא שמה מרה: וילבו העם על משה לאמר מה נשתה: ויצעק אל יי ויורהו יי עץ וישלך אל המים וימתקו המים שם לו חק ומשפט ושם נסהו: ויאמר אם שמע תשמע לקול יי אלהיך והישר בעיניו תעשה והאזנת [ב] למצותיו ושמרת כל חקיו כל המחלה אשר שמתו במצרים לא אשים עליך כי אני יי רפאך (שמ' טו, טז-כו):

רפאני יי וארפא הושיעני ואושעה כי תהלתי אתה (יר' יז, יד):

כי ליי המלוכה ומושל בגוים (תה' כב, כט): ועלו מושיעים בהר ציון לשפט את הר עשו והיתה ליי המלוכה (עוב' א, כא): והיה יי למלך על כל הארץ ביום ההוא יהיה יי אחד ושמו אחד (זכ' יד, ט):

יהי שם יי מבורך מעתה ועד עולם: ממזרח שמש עד מבוא מהולל שם יי (תה' קיג, ג-ג):

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם אשר קדשנו במצותיו וצונו על מצות קריאת שמע לעבדו ולהמליכו עלינו בלב טוב ובנפש חפצה: אמן

יוצר ללסבת יצח יקולה יחיד וגמאעה⁶²

ברכו את יי המבורך לעולם ועד.

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם יוצר אור ובורא חשך עשה שלום ובורא את הכל.

אור עולם אוצר חיים / אורות מאופל אמר ויהי:

וְיִהְיֶה הַכֹּל בְּמֵאֲמַר שׁוֹכֵן מְרוֹמִים

61 הקטע מנוקד בניקוד ספורדי, שלא הועתק. הפיוטים שבקטע נוקדו כמקובל (מילים ואותיות הנראות כשגויות או כתוספות מאוחרות לא נוקדו), אך במקרים של חוסר התאמה בין כללי הניקוד הנהוגים כיום וניקוד כתב היד, העדפנו לשמר את ניקוד כתב היד. שם הוי"ה הנוהג בקטע כולו הוחלף בציון 'יי'.

62 תרגום: יוצר לשבת, מתאים לאמרו יחיד וציבור.

בֹּרָא עֲלִיּוֹנִים וְתַחְתּוֹנִים: ⁶³ הַיָּמִים וְכָל תְּהוֹמִים
יִתְבָּרֵךְ לְעֲדֵי עַד רֵם עַל רָמִים
מִלְכוּתָךְ מִלְכוּת כָּל עוֹלָמִים: קדוש:

[דף 2: הבדלה]

[2א] שֵׁשֶׁת הַיָּמִים הִבָּאִים לִקְרֹאֲתֵינוּ בְּשִׁלּוֹם:
[יג] אֵי כָּל צֶדֶק חֲשׂוֹכִים מִכָּל חֲטָא דְּבִיקֵי כָּל צֶדֶק:
כְּמִיָּה לָנוּ עֲצַת רַע יוֹפְרוּ בְּעֲצָתָם
כּוֹרְתֵי לָנוּ בְּרִית שְׁלוֹם וְעֲצַת טוֹב יִפְרוּ וְיִרְבוּ בְּעֲצָתָם:
וְלָנוּ תִשְׁמָע שְׁכָךְ וְלָנוּ יֵאָתֵינוּ
מִשׁוֹשׁ וְשִׁמְחָה גִּיל וְרִנָּן חַיִּים וְשְׁלוֹם
מִמַּעַלָּה אֵל עֲלִיּוֹן כּוֹנֵן הַבֵּית הָעֲלִיּוֹן
נִצַּח תֵּת עֲלִיּוֹן לְעַם תִּתֶּה עֲלִיּוֹן

ככ' בתורתך ולתתך עליון על כל הגוים אשר עשה לתהלה ולשם ולתפארת ולהיותך עם קדוש ליי אלהיך כאשר דבר (דב' כו, יט): ונאמר והייתם לי קדשים כי קדוש אני יי ואבדיל אתכם מן העמים להיות לי (ויק' כ, כו): ברוך אתה יי המבדיל בין קדש לחול: אלהינו ואלהי אבותינו החל עלינו את ששת ימי המעשה הבאים לקראתינו בשלום חשוכים מכל חטא מוצלים מכל דבר עון מדובקים לתלמוד תורתך וחוננים דעה והשכל מאתך והשמיענו בהם ששון ושמחה ובשרינו בשורות טובות מארבע כנפות הארץ: אלהינו ואלהי אבותינו יהי רצון שלא תעלה שנאתינו על לב אדם ולא תעלה שנאת אדם עלינו. ולא קנאתינו על לב אדם ולא קנאת אדם תעלה על לבינו: וכל [2ב] היועץ עלינו עצה טובה קימו וקיים עצתו כאמור וחנותי את אשר אחן ורחמתי את אשר ארחם (שמ' לג, יט): ונאמר עצת יי לעולם תעמד מחשבות לבו לדור ודור (תה' לג, יא) כי יי⁶⁴ יעץ ומי יפר וידו הנטויה ומי ישיבנה (יש' יד, כז): כי יי דבר טוב על ישראל (במד' י, כט)

וכל היועץ עלינו עצה רעה הפירו השמידו הובישו אבדו טלטלו טאטאו בטלו בטל עצתו ועמלו כאמור עוצו עצה ותופר דברו דבר ולא יקום כי עמנו אל (יש' ה, י): האשימם אלהים יפלו ממעצתיהם ברב פשעיהם הדיחמו כי מרו בכ (תה' ה, יא): וישמחו כל חוסי בכ לעולם ירננו ותסך עלימו ויעלצו בכ אוהבי שמך: כי אתה תברך צדיק יי כצנה רצון תעטרנו (תה' ה, יב-יג): כי אנכי ידעתי את המחשבת אשר אנכי חושב עליכם נאם יי

63 המעתיק חילק את הטור 'בורא עליונים ותחתונים הימים וכל תהומים' לשניים על ידי נקודתיים, אך החריגה מן החריזה עשויה ללמד שבמקור היה זה טור אחד.

64 נוסח המסורה: 'יי צבאות'.

מחשבות שלום ולא לרעה לתת להם⁶⁵ אחרית ותקוה (יר' כט, יא): באלהים נעשה חיל
והוא יבוס צרינו (תה' ס, יד; קח, יד): ברוך אתה יי >ה< מפיר עצות רעות וגזרות קשות
מעלינו ומעליכם ומעל כל עמו ישראל:
מי שכרת בריתו

קטעים ממערכות יוצר ליום הכיפורים לר' שלמה סולימן אלסנג'ארי

יוצאים לאור על ידי עדין הכהן

מבוא

ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי, פייטן שחי במחצית השנייה של המאה התשיעית ובראשית המאה העשירית בקהילה ארץ-ישראלית ששכנה בתחומי ארץ ישראל או בסמוך לגבולותיה, הוא היוצר הקדום ביותר שמחזור היוצרות השנתי שכתב הגיע לידינו כמעט במלואו.¹ בצד מחזור היוצרות לשבתות השנה של שלמה סולימן שהותאם לסדר הקריאה השנתי בפרשיות התורה,² העמיד הפייטן מערכות יוצר מפוארות לרוב מועדי השנה,³ וביניהן מתייחדים בפארם ובהיקפם פיוטי היוצר שכתב הפייטן ליום הכיפורים. קטעי יוצר אלו שכיחים ביותר בכתבי היד שעלו מן הגניזה הקהירית, אף שדומה כי אין הם מצויים אף לא בכתב יד אחד שמוצאו איננו בגניזה.⁴

* מאמר זה הוא חלק ממפעל ההדרת יוצרותיו של שלמה סולימן שנתמך על ידי מענק של הקרן הלאומית למדע (מענקים מס' 886/05; 174/07). המחקר התנהל בהנחייתה של מורתי, פרופסור שולמית אליצור, שאף קראה מאמר זה וסייעה לגיבושו בהערות מאירות עיניים. מורנו ורבנו, פרופסור עזרא פליישר ז"ל, ליווה את צעדיו הראשונים של המחקר והעניק לו את השראתו ואת ברכתו הטובה. כי ממנו הכול ומידו נתנו לו. פרות המחקר רואים אור בזכות האפשרות להשתמש במאגר המידע של המפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר, בעזרתה הנדיבה והיעילה של ד"ר שרה כהן העמלה במפעל על קטלוג כתבי הגניזה. ברכת הודאה לעובדי המכון לתצלומי כתבי יד עבריים על עזרתם האדיבה והמתמדת. תודתי אמורה גם לכל הספריות שבאוצרותיהן השתמשתי על הרשות לפרסם את הפיוטים המוהדרים במאמר זה, ולאתרים המקוונים של מפעל פרידברג ושל ספריית הבודליאנה באוקספורד שבהם נסתייעתי בקריאת כתבי היד. קיצורים ביבליוגרפיים קבועים המשמשים במאמר הם: פליישר, שירת הקודש – ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים 1975; פליישר, היוצרות – ע' פליישר, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד; הכהן, סולימן: קדושתאות – ע' הכהן, 'קדושתאותיו של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי למועדי השנה', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשס"ד, א-ב; הכהן, סולימן: יוצרות – מהדורת מחזור היוצרות של שלמה סולימן לפרשות השבוע שאני עומד לפרסם אי"ה בעת הקרובה.

1 על שלמה סולימן ראו: פליישר, שירת הקודש, עמ' 324; פליישר, היוצרות, עמ' 191–193 ועל פי המפתח; הכהן, סולימן: קדושתאות.

2 פיוטים רבים ממחזור היוצרות של שלמה סולימן ראו אור בידי פליישר, היוצרות, על פי המפתח. ההדרתו של מחזור יוצרות זה נשלמה על ידי, והוא עתיד לראות אור אי"ה בעת הקרובה.

3 ראו לפי שעה: ע' הכהן, 'קטעי יוצר חדשים לחג הפסח לר' שלמה סולימן אלסנג'ארי', בתוך: א' בזק (עורך), בחג המצות: קובץ מאמרים על חג הפסח, אלון שבות תשע"ה, 303–326.

4 בסיוע מאגרי המפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם פרופ' עזרא פליישר שלידי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, איתרתי 25 העתקות בגניזה של גוף היוצר 'אשחרך אלי בעד קהלי', 35 העתקות של גוף היוצר 'אתאנו לך ביום ישועה', 20 העתקות של הזולת

תחילה יש להבהיר כי בניגוד להרבה ממערכות היוצר של שלמה סולימן לפרשיות התורה, אשר רבות מהן שרדו בכתבי היד של הגניזה הקהירית בשלמותן ובהרכבן המקורי,⁵ אף לא אחת ממערכות היוצר שכתב סולימן ליום הכיפורים הגיעה אלינו בשלמותה, כך שאיננו מסוגלים לקבוע מה היה הרכבן המקורי של מערכות היוצר הללו. עם זאת הגיעו לידינו כמה כתבי יד מקיפים שבהם מועתקים זה בצד זה מרכיבים ממערכות יוצר של סולימן ליום הכיפורים, והעיון בהם מאפשר לנו לייחס לשלמה סולימן, ברמות משתנות של ביטחון, קטעי יוצר רבים ליום הכיפורים. כתב יד שכזה הוא כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 96.58, המחזיק את שני גופי היוצר שכתב שלמה סולימן ליום הכיפורים, את האופן 'תרשישי מעלה' שנראה לייחס לו, ופיוטי מאורה, אהבה ('שמש צדקה מעמך' ו'יום אשר בחרת לידידיך') וזולת ('אם עווננו ענו בנו ענייה') המיוחסים לפייטן בוודאוו. בדומה מחזיקים כ"י אוקספורד, בודליאנה Heb. e. 95.23, דפים 32–33 והמשכו שם, Heb. e. 96.19, דפים 25–26, את האופן 'תרשישי מעלה' המיוחס לסולימן, את המאורה 'שמש צדקה מעמך' והאהבה 'יום אשר בחרת לידידיך', את הזולת של הפייטן ליום הכיפורים 'אשמה למחות מיוצאי ירך', מי כמוכה 'מי כמוכה אדון הסליחות' שסביר לייחס לפייטן ואת פיוט יי מלכנו של סולימן ליום הכיפורים 'סברנו ותחלתנו'. על אותה דרך מחזיקים כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 109.113 והמשכו שם T-S NS 125.29 את פיוטי הזולת 'אשמה למחות מיוצאי ירך' ו'אם עווננו ענו בנו ענייה' המיוחסים בוודאוו לסולימן, פיוט מי כמוכה שנראה לייחס לו ואת פיוט יי מלכנו וְעַד מתי המיוסדים על חתימת הפייטן.⁶ מכל מקום, הממצאים העולים מכתבי היד השונים מצביעים על כך ששלמה

'אשמה למחות מיוצאי ירך' וכן 36 העתקות של הזולת 'אם עווננו ענו בנו ענייה'. מניין ההעתקות מתחשב במקרים שבהם עלה בידי להצביע בביטחון יחסי על כתבי יד שונים שהיו במקורם חלק מהעתקה אחת. סך קטעי הגניזה שהשתמשתי בהם בההדרת הפיוטים שלפנינו הוא 138 קטעים. פיוטיו של שלמה סולימן אינם מופיעים במחזורי אירופיים, פרט לזולת לשקלים 'אתווי צוען' המיוחס לשלמה סולימן והמועתק במחזור חיוונים (מחזור חיוונים: כמנהג המערביים שנתגוררו בסיזיליא, קושטאנדינה ש"מ"ה [1585], עמ' יח–ט). עם זאת, כמה מפיוטיו של סולימן הגיעו לקהילות דוברות פרסית-יהודית ועם נתיבי הגירתן הגיעו עד לחצי האי קרים. ראו: ע' הכהן, 'לשאלת תפוצת קדושתאותיו של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי ולתולדות מחקר פייטנותו', מחקרי ירושלים בספרות עברית, כא (תשס"ז), עמ' 47–89.

5 כאלה הם למשל, כ"י אוקספורד, בודליאנה (2712/12) Heb. e. 39.12, דפים 75–80; כ"י אוקספורד, בודליאנה (2721/2) Heb. e. 41.2, דפים 11–38 וכ"י אוקספורד, בודליאנה Heb. g. 5.3 (2719/3), דפים 15–35, שהם טמוסים מקיפים המחזיקים מערכות יוצר שלמות של שלמה סולימן. ראו: הכהן, סולימן: יוצרות, פרק שלישי.

6 לאלו יש להוסיף כתבי היד שמחזיקים מרכיבים בודדים מסופה של מערכת היוצר של סולימן, אך כוללים גם את ראשיתה של הקדושתא המפוארת שכתב הפייטן לשחרית של יום הכיפורים 'למנצח אנצח בניצוח חביבך' (ראו: הכהן, סולימן: קדושתאות, ב, עמ' 213–227). כאלו הם,

סולימן כתב לפחות שתי מערכות יוצר ליום הכיפורים, וייתכן שהוסיף להן מערכת יוצר שלישית ליום הכיפורים שחל בשבת.

לשם קביעת ייחוסם של הפיוטים לפייטן אשתמש באמות המידה הבאות:

- א. חתימת שמו של הפייטן במיקום אופייני במערכת היוצר.⁷
- ב. ייחוסם של הפיוטים לשלמה סולימן בכותרות כתבי היד, כגון הכותרות 'לשלמה' או 'לסנגארי' המופיעות לעתים בראש פיוטיו.
- ג. שכיחותם של מאפיינים תבניתיים האופייניים למרכיבי מערכת היוצר שלו.
- ד. הופעת הפיוטים באחד מכתבי היד שבו שכיחים קטעי יוצר של שלמה סולימן.

(א) גוף היוצר 'אשחרך אלי בעד קהלי'

גוף היוצר 'אשחרך אלי' לא הגיע אלינו בשלמותו, על אף שכיחותו הרבה בין כתבי היד של הגניזה, ובכל כתבי היד הוא איננו נמשך אחר המחרוזות החמש עשרה הפותחת באות סמ"ך. מכמה טעמים אין להעלות על הדעת שזהו היקפו המקורי של הפיוט: הן משום שבכל גופי היוצר שכתב סולימן נשלם סדר האלפבית שעליו נוסד הפיוט, הן משום שהנחיות ההכנה של קרבנות הכוהן הגדול ביום הכיפורים שמביאות הסיומות המקראיות בכל מחרוזות שנייה בגושי המחרוזות של גוף היוצר נפסקות בהיקפו הנוכחי של הפיוט באמצען (במילים 'ומאת עדת בני ישראל' [ויק' טז, ה]), והן משום שסדר שלוש עשרה המידות שמביאה כל מחרוזת שלישית בגושי המחרוזות של גוף היוצר נקטע במילים 'ורב חסד ואמת', כשעדיין נותר לפייטן לפייט את התיבות 'נצר חסד לאלפים נשא עון ופשע וחטאה ונקח' (שמ' לד, ז).⁸

בחלק הפיוט שבידינו לא מופיעה חתימת הפייטן. עם זאת, יש לייחס את הפיוט לשלמה סולימן הן על פי עדותם המפורשת של כמה וכמה מן המעתיקים ('לשלמה אלסנגארי זל – כ"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים 3827.6-7-ENA; 'יוצר אחר מרבע דר' שלמה סנגארי' – כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 5.65), והן בשל הופעתו התכופה של גוף היוצר בסמוך לקטעי יוצר המיוחסים בוודאות לשלמה סולימן. סביר אפוא להניח שחתימת הפייטן הופיעה בחלק הפיוט שאיננו בידינו. בגופי היוצר

למשל, כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 15.37, וכ"י בודפסט, אוסף קויפמן 108 (66), דפים 1–2 (שני דפים מקונטרס בן 14 דפים).

7 סולימן נהג לחתום 'שלמה' במחרוזות הקדוש של גוף היוצר, אחר מילת השרשור; 'שלמה סולימן' בפיוטי היי מלכנו והועד מתי, ולעתים קרובות 'סולימן' בזולתות בתבנית המסדס. ראו: הכהן, סולימן: יוצרות, פרק חמישי, סעיף 5.1.2.

8 אמנם הסיומות במחרוזות הקדוש מפסוקי במ' יד, יט–כ, הגיעו כבר בשלב זה של הפיוט אל קצן, אך, כאמור בפנים, סדרי הכנת הקרבנות לעבודת הכוהן הגדול ביום הכיפורים ומניין י"ג מידות נקטעו באמצעם. אין לדעת כיצד סיים הפייטן את מחרוזות הקדוש בחלקו החסר של גוף היוצר.

המקיפים שכתב סולימן לפרשות בראשית ונוח אכן הוסיף הפייטן את חתימתו 'שלמה יזכה' ו'סולימן יזכה' בחלקו האחרון של הפיוט, אחר שנשלם סדרו האלפביתי.⁹ שלמה סולימן הפליא בתכנון המבני של גוף היוצר ועיטרו בשפע קישוטי תבנית: הסיומת המקראית של כל מחרוזת ראשונה בגושים בני שלוש המחרוזות של גוף היוצר כוללת את המילה 'בוקר', המחרוזת השנייה בכל גוש נחתמת בסיומת מקראית מויק' טז, א ואילך (סדר עבודת כוהן גדול ביום הכיפורים), וכל מחרוזת שלישית נחתמת בסיומת מקראית משמ' לד, ה ואילך (י"ג מידות רחמים). מחרוזות הקדוש מביאות סיומת מקראית מבמ' יד, יט ('סלח נא לעון' וגו'). המחרוזות הראשיות קשורות זו לזו בשרשור ומיסודות על סדר אלפביתי כפול. שפע קישוטי התבנית ותחכומם מנוגדים למגמה הרווחת במחזור יוצרותיו של סולימן לפרשות השבוע, המתאפיינת בהינזרות עקיבה מקישוטי תבנית,¹⁰ אך מתבארים מכוח ייחודו של היום הקדוש שלכבודו נכתבה מערכת היוצר.

(ב) גוף היוצר 'אתאנו לך ביום ישועה' גוף היוצר 'אתאנו לך ביום ישועה' מיוחס בוודאות לשלמה סולימן על פי החתימה האופיינית לפייטן 'סולימן יזכה לחיי העולם הבא' העולה מן האותיות הפותחות כל טור שני במחרוזות הראשיות של הפיוט.¹¹ בכתב היד המשמש נוסח יסוד לפיוט נכפלת החתימה גם בתיבות מחרוזתו האחרונה של גוף היוצר: 'סִבְרָנוּ וְתוֹחַלְתִּינוּ לְחִסּוֹת בְּךָ / יְהִי מְרוֹמְךָ נְחִנוּ בְּרוּב טוֹבְךָ / יְיָ צִבְאוֹת אֲשֶׁרִי אָדָם בּוֹטֵחַ בְּךָ' (טורים 94–96), ובכ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 96.58 היא משתלשת במחרוזת הקדוש החותמת את הפיוט: 'סִלַּח וּמַחוּל לְעוֹנֵינוּ / יְהִי מְגִיר כָּל מַעֲגֵינוּ / נָא עֲשֵׂה לְמַעַנְךָ וְלֹא לְמַעַנֵּינוּ – קְדוֹשׁ'. למרבה הפליאה, ברוב כתבי היד של הגניזה מחרוזת הקדוש הרפרינית שבפיוט, הבאה גם בראשו, חתומה בשמו של פייטן אחר המוכר לנו היטב מכתבי היד של הגניזה הקהירית:

סִלַּח נָא לְשׁוֹפְכֵי תַחֲנוּן
כְּפָר נָא לְעוֹרְכֵי תַחֲנוּן
יְיָ אֵל רַחוּם וְחַנּוּן קְדוֹשׁ

9 ראו הכהן, סולימן: יוצרות, פרק חמישי, סעיף 5.1.2, ושם הערה 11. יש להסב את תשומת הלב גם ללשון 'גוי מוֹזְעִים' המופיעה בפיוט ככינוי לישראל (טור 11), ונמצאת גם ביוצר של סולימן לבשלה: 'אָנוּ וְאֶבְלוּ גוֹי מוֹזְעִים' (טור 1), אלא שבמקום זה הכינוי מכוון למצרים. 10 להוציא סיומת מקראית על פי סדר הפרשות; ראו שם, פרק חמישי. 11 חתימה זו שכיחה בקדושתאותיו של סולימן (ראו: הכהן, סולימן: קדושתאות, א, עמ' 111–114), ואינה מצויה כלל ביוצרותיו של הפייטן (ראו: הכהן, סולימן: יוצרות, פרק חמישי, סעיף 5.1.2).

פייטן זה הוא 'סכן', שמו הערבי של שכניה החזן, פייטן ארץ ישראלי צנוע בן המאה העשירית.¹² מעשה ה'זיוף' בוטה: לא די שהמעבד השמיט את מחרוזת הקדוש המקורית שכתב סולימן לפיוטו והוסיף את הפזמון הזר לגוף היוצר של סולימן, אלא שהוא עצמו, או מעתיק שתמה על הסתירה שבין חתימת 'סכן' בפזמון ו'סולימן' בגוף הפיוט, ניסה בזדון לטשטש את החתימה 'סולימן יזכה לחיי העולם הבא' שבמחרוזות גוף היוצר. ניסיון עקיב זה ניכר היטב בכתב יד חשוב ביותר ששימש כנראה קהילה ארץ ישראלית בעודה יושבת על אדמת הארץ, הוא כ"י אוקספורד, בודליאנה (Heb. g. 2 (2700), דף 26א–27ב,¹³ שבו הומרו תיבות רבות הפותחות כל טור שני בפיוט ומעמידות את החתימה 'סולימן יזכה לחיי העולם הבא' בתיבות חלופיות: במקום 'לְקַבְּלֵנוּ' (טור 11) – 'קַבְּלֵנוּ'; במקום 'יּוֹם זֶה בְּחֶסֶד תִּשְׁפָּטֵנוּ' (טור 17) – 'וּבְצֶדֶק וּבְרַחֲמִים תִּשְׁפָּטֵנוּ'; במקום 'נָתַיִב יוֹשֵׁר שִׁית דְּרָכֵינוּ' (טור 23) – 'וּבְנִתִיב' ובדומה בעוד טורים. לפנינו אפוא ניסיון חריג של פייטן או של מעתיק להעלים את זהות היוצר המקורי של הפיוט.¹⁴ מה הייתה מחרוזת הקדוש המקורית ששימשה בפיוט? ייתכן שהיעדרותה מן ההעתיקות הרבות של הפיוט בגניזה מלמדת שהיא נשכחה, אך בכתב יד אחד, כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 131.8d, מופיעה במהלך הפיוט מחרוזת קדוש נוספת, ואפשר שהיא מחרוזת המקורית של הפיוט:¹⁵

זְכוֹר לָנוּ הַבְּרִית וְהַחֶסֶד
נוֹצֵר לְאַלְפִים חֶסֶד
יְיָ אֱרֶץ אֲפִים וְרֹב חֶסֶד קָדוֹשׁ

- 12 ראו על אודותיו: ע' פליישר, 'ר' סכן – פייטן ארץ-ישראלי במאה העשירית', בתוך: ש' מורג ו' בן-עמי (עורכים), מחקרי עדות וגניזה: מוקדשים לפרופסור שלמה דב גויטיין בהגיעו לגבורות, ירושלים תשמ"א, עמ' 1–37, ובמיוחד שם, עמ' 6, הערה 11 ועמ' 30.
- 13 על כתב היד ראו בהרחבה: ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ ישראלים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח, על פי המפתח, ובמיוחד עמ' 26, 318.
- 14 על תופעות של 'גנבת' פיוטים בגניזה הקהירית ראו: ש' אליצור, 'עיבודי פיוטים בגניזה הקהירית', פעמים, 78 (תשנ"ט), עמ' 100–127. העובדה שמחרוזת הקדוש הזרה של סכן מופיעה פעמים כה רבות בכתבי היד של גוף היוצר מעידה כנראה שהפיוט הגיע לקהילת פסטאט מארץ ישראל כשהמחרוזת הזרה כבר עומדת בראשו. יש לציין שהפזמון מופיע גם בכתבי יד המביאים רצף של פזמוני פיוטים, כגון כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 199.65. יש להניח שכתבי יד אלו נועדו לשימושם של חברי מקהלה שהצטרפו לחזן בעת שירת הפזמונים. על תופעה זו ראו גם: מ' זולאי, 'בין כתלי המכון לחקר השירה העברית', עלי עין: מנחת דברים לש"ז שוקן אחרי מלאת לו שבעים שנה, תש"ח–תשי"ב, עמ' 95–96 (=הנ"ל, ארץ ישראל ופיוטיה: מחקרים בפיוטי הגניזה, בעריכת א' חזן, ירושלים תשנ"ו, עמ' 52–53); ע' הכהן, 'לבירור זיקתם של מדרשי אסתר לפיוטי ההרחבה הקיליריים לפורים "אספרה אל חוק" ו"אמל רבך"', נטועים, ז (תש"ס), עמ' 48, הערה 12.
- 15 יש להוסיף שגם כתב יד קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 125.55 רומז למחרוזת זו פעמיים במהלך הפיוט במילים 'זכור לנו וכו'.

גוף היוצר 'אתאנו לך יום ישועה' פשוט במבנהו יחסית לגוף היוצר האחר ליום הכיפורים המיוחס לשלמה סולימן – 'אשחרך אלי'. הוא מביא לכל אורכו סיומות מקראיות מלוקטות הנפתחות בשם ה', דרך שהפייטן נקט בה גם בקדושתא המפוארת שכתב למוסף של יום הכיפורים 'אומן נסיך חיש'.¹⁶

(ג) גוף היוצר לשבת ויום הכיפורים 'וידבר אמרי נכוחות' גוף יוצר זה ניתן לייחס לשלמה סולימן מספק. הוא חתום 'שלמה' בכל אחת מארבע מחרוזות הקדוש הכלולות בו ופעם נוספת במחרוזתו הראשית האחרונה,¹⁷ אך אופן חתימה זה נדיר למדי בגופי היוצר של שלמה סולימן. בדרך כלל נפתחת כל אחת מארבע מחרוזות הקדוש בגופי היוצר של הפייטן לפרשות השבוע באות אחת מן החתימה 'שלמה', וציפוף החתימה במחרוזות קדוש אחת איננו שכיח בהם. הוא מצוי רק בגוף היוצר ללך-לך, במחרוזות הקדוש הרפרינית של גוף היוצר לתצווה, במחרוזות הקדוש הרפרינית לכי תישא (ממנה עולה החתימה 'סולימן'),¹⁸ ואולי גם במחרוזות הקדוש של גוף היוצר לבחוקותיי.¹⁹ חתימת 'שלמה' במחרוזות ראשית מצאתי רק בגוף היוצר לבחוקותיי.²⁰ עם זאת, ניתן לבאר את החריגה מדרך החתימה הרגילה ביוצרותיו של סולימן בייעודו הייחודי של היוצר לשבת ויום הכיפורים.

כותרות כתבי היד מעידות כי גוף היוצר הוא ל'ר' שלמה. סתם ר' שלמה בכתבי היד של הגניזה הקהירית הוא בדרך כלל שלמה סולימן. עם זאת, ייתכן שמעתיקים פענחו את חתימת 'שלמה' שבפיוט והתאימו לה את הכותרת לא מתוך מסורת ייחוס עתיקה. שפע קישוטי התבנית בגוף היוצר שלפנינו – פתיחות מקראיות מויקרא טז, סיומות מקראיות מתהלים צב ומילות הקבע 'בשבת ועשור' הבאות במחרוזות הראשיות בראש כל טור שני – אינו אופייני ליוצרותיו של סולימן, שנוהג בהם צמצום גמור בקישוטי תבנית. אף הוא עשוי היה להתבאר כחלק משאיפת הפייטן לפאר יצירה שנועדה ליום שבת-שבתון, אך היקפו הצנוע של גוף היוצר שלפנינו, השווה להיקף הרגיל של גופי היוצר של סולימן לשבתות רגילות, איננו מעיד על כוונתו של הפייטן להעמיד גוף יוצר מפואר במיוחד. עוד אעיר כי תופעות חריזה ייחודיות בגוף היוצר, כגון חריזה בצורת נסמך 'בְּכַבֵּת'/'בְּאֶהֱבָת' (טורים 1–2) וחריזות חולם בשורוק ('יִנּוֹן'/'פִּגְנוֹן' [טורים 46–47]), מצויות בפיוטי סולימן.²¹

16 ראו: הכהן, סולימן: קדושתאות, ב, עמ' 228–261.

17 במחרוזות הקדוש האחרונה, בנוסחה שלפנינו, נשמטה האות מ"ם מן החתימה.

18 בכתב יד מקביל (כ"י אוקספורד, בודליאנה [2715/4] Heb. e. 36.4, דף 20 ע"א) באה בגוף יוצר זה מחרוזת המביאה את חתימת הפייטן במלואה, והפעם 'שלמה'.

19 לפרטים אלו ראו: הכהן, סולימן: יוצרות, פרק רביעי, סעיפים 4.2.2.2–4.2.2.1.

20 ראו: שם, פרק חמישי, סעיף 5.1.2.

21 ראו: שם, פרק שישי, סעיפים 6.5.1.1, 6.5.3.

(ד) האופן 'תרשישי מעלה'

את האופן 'תרשישי מעלה' ראוי לייחס לשלמה סולימן רק מספק. הוא מיוסד על שתיים עשרה מחרוזות משולשות טורים, הסדורות על פי אקרוסטיכון תשר"ק שלם בדגם תש"ש, רק"ק וכן הלאה. אחרי כל שלוש מחרוזות באה באופן מחרוזות ביניים רפרינית, משולשת טורים אף היא. את האופן מעטרת מילת הקבע 'לך', המקדימה כל טור שלישי במחרוזותיו הראשיות.

היקף האופן גדול מהיקף אופניו של סולימן לשבתות השנה. אלו מהם הבנויים בתבנית המשולשת, מיוסדים על שש מחרוזות משולשות הסדורות על פי אקרוסטיכון א-צ, שאחרי כל שלוש מהן באה מחרוזת ביניים משולשת.²²

בעוד שניתן לבאר את היקפו החריג של האופן ואת עיטורו במילת קבע בייעודו ליום הצום הגדול, סדר האקרוסטיכון שבו נדיר בין פיוטיו של סולימן.²³ עם זאת, שכחותו הרבה של דגם האופן המשולש במערכות היוצר של סולימן, וסמיכותו של האופן שלפנינו בשישה כתבי יד לפיוטי יוצר המיוחסים בבטחה לשלמה סולימן, מלמדות שיש מקום להשערת ייחוסו של האופן לפייטן.

(ה) המאורה 'שמש צדקה מעמך' והאהבה 'יום אשר בחרת לידידיך'

שני פיוטים צנועים אלה, הבנויים כל אחד מחרוזות מרובעת אחת, מיוסדים על החתימה 'שלמה יזכה'. מאורותיו ואהבותיו של שלמה סולימן למחזור הפרשות השנתי אינן מיוסדות על חתימתו, אלא משלימות את סדר האקרוסטיכון האלפביתי שראשיתו באופן.²⁴ עם זאת, אין לפקפק בייחוסם של הפיוטים לסולימן, שכן גם המאורה והאהבה של הפייטן לכי תישא מיוסדות על החתימה 'שלמה יזכה', וקרוב שמקור החריגה בייעודן המקורי לפרשת שקלים ולא לאחת מפרשיות מחזור הקריאה השנתי. בנוסף יש לציין ש'שלמה יזכה' היא אחת מחתימותיו האופייניות של סולימן.²⁵

(ו) המאורה 'שמעה אנקת שוועת מיוקרים'

והאהבה 'יום זה לאהוביך עוונם לכפרה'

פיוטי מאורה ואהבה אלו בנויים אף הם כל אחד מחרוזות מרובעת אחת, ומיוסדים על החתימה 'שלמה יזכה'. אין לפקפק בייחוסם לשלמה סולימן, מאותם נימוקים שפורטו

22 ראו: שם, פרק רביעי, סעיף 4.3. לעתים קרובות מופיעה באופנים רק מחרוזות ביניים אחת, ויש להניח שהיא רפרינית, כלומר, נועדה להיאמר פעם נוספת בסופו של האופן. ראו: שם, סעיף 4.3.2.

23 מצאתי דוגמה קרובה רק במחיה של הפייטן מן הקדושתא ליום הכיפורים 'למנצח אנצח בניצוח חביבך', המיוסד על סדר תשר"ק בדגם תש"ש, רק"ק וכן הלאה. ראו: הכהן, סולימן: קדושתאות, א, עמ' 109–111; ב, עמ' 220–223.

24 ראו: הכהן, סולימן: יוצרות, פרק רביעי, סעיף 4.4.

25 ראו: הכהן, סולימן: קדושתאות, א, עמ' 111–114.

בסעיף הקודם. בנוסף, כתב היד המשמש נוסח יסוד לפיוט מעיד במפורש על ייחוסם של הפיוטים: 'מאורות סנגארי' ו'אהבה סנגארי נע'. יש לציין שבכמה מכתבי היד, כגון כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 278.283 וכ"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים ENA 3849.17 באה המאורה 'שמעה אנקת שוועת מיוקרים' דווקא בסמוך לאהבה 'יום אשר בחרת לידידיך', תופעה המצביעה על ניידותם של הפיוטים בהעתקות השונות של קטעי היוצר של שלמה סולימן.

(ז) הזולת 'אשמה למחות מיוצאי ירך'

הזולת 'אשמה למחות מיוצאי ירך' העשוי בתבנית המסדס, חתום 'סולנימן' ויש לייחסו בוודאות לפייטן.²⁶ תבנית המסדס, המשלבת בין מחרוזות מרובעות ובין מחרוזות ביניים דו-טוריות,²⁷ אופיינית לפיוטי זולת של סולימן, ובמחזור יוצרותיו לפרשות השנה יש שבעה זולתות הבנויים בתבנית זו. הזולתות לשבתות בדגם זה בנויים משבע-שמונה מחרוזות ראשיות, ואילו הזולת 'אשמה למחות' מקיף מעט יותר ויש בו תשע מחרוזות מרובעות. הגדלת היקפו של הזולת מסתברת לאור חשיבות היום שלכבודו נכתב. תמיהה מסוימת מעוררת פשטותו של הפיוט, הבולטת על רקע כמה זולתות אחרים בדגם זה, דוגמת הזולתות לנוח, לבשלח וליום 'יושע', שסולימן עיטר בקישוטי תבנית כמילות קבע וכפתיחות מקראיות.²⁸

עזרא פליישר הציע לפני שנים רבות שתבנית המסדס מעידה על נוכחות מקהלה בבתי הכנסת שבהם הוקראו פיוטים שנוצרו בתבנית זו.²⁹ אין לדעת האם אכן שימשה מקהלה בבית הכנסת שבו פעל שלמה סולימן, או שהפייטן בחר לעצב כמה מפיוטי הזולת שכתב בתבנית זו בעקבות דגם מופת שקדם לו – פיוטי הזולת המקהליים של ר' פינחס הכהן.³⁰

26 האות יו"ד חסרה מכל כתבי היד, ובמקומה באה האות מ"ם (הנכפלת במחרוזת הבאה). נראה שהפייטן עצמו טעה בעת חתימתו.

27 על תבנית המסדס ראו: פליישר, שירת הקודש, עמ' 229; פליישר, היוצרות, עמ' 294–304; הנ"ל, 'למקורותיה הצורניים של שירת האיור במסורת התבניתית של הפייטנות הקדומה', סיני, סו (תש"ל), עמ' רכג–רמא (=ע') פליישר, השירה העברית בספרד ובשלוותיה, בעריכת ש' אליצור וט' בארי, ירושלים תש"ע, כרך א, עמ' 203–221; בזולת שלפנינו נחתמות הן המחרוזות הראשיות והן מחרוזות הביניים בסיומות מקראיות מהפסוק היום בישעיהו נז.

28 ראו: הכהן, סולימן: יוצרות, פרק רביעי, סעיף 4.5.4.1.

29 ע' פליישר, 'עיונים בהשפעת היסודות המקהליים על עיצובם והתפתחותם של סוגי הפיוט', יובל, ג (1974), עמ' יח–מח.

30 ראו: ש' אליצור (מהדירה), פיוטי רבי פינחס הכהן, ירושלים תשס"ד, עמ' 126–127.

(ח) הזולת 'אם עווננו ענו בנו ענייה'

זולת זה, שהוא מן הפיוטים השכיחים בגניזה הקהירית, חתום 'שולימן יזכה' במחרוזותיו האחרונות ויש לייחסו לפייטן בוודאות. הזולת מוקדש כולו לדברי וידוי ולבקשה שלמרות חטאינו יענה לנו הקב"ה כשם שענה לאבותינו. מילות קבע מארגנות את תוכנו: כל טור שני פותח בו במילה 'כי', כל טור שלישי במילה 'עננו', וכל טור רביעי – 'כענית', ואחרי פועל זה נזכר אדם שהקב"ה נענה לתפילתו והושיעו. רשימת האישים מבוססת על המשנה בתענית ב, ד, אך מורחבת ממנה. נראה שתבנית הזולת שלפנינו מושפעת מפיוט קדום שסולימן ערך בו שינויים מבניים ותוכניים כדי להתאימו ליעדו החדש כזולת. אפשר שפיוט המקור היה הליטניה השכיחה 'מי שענה לאברהם אבינו בהר המוריה הוא יעננו',³¹ אך ייתכן שעמדה לפניו איזו סליחה שנוצרה בהשפעתה. ראייה ברורה למהלך היא הופעתו הכפולה של משה רבנו בזולת: פעם ראשונה על פי סדר הדמויות המקראי – 'כְּעָנִיתָ לְמֹשֶׁה בְּנִקְרַת הַצּוּר' (טור 16), ופעם נוספת בחתימת הפיוט, בטור שנועד לקשרו עם אחד מגשרי הקבע המעביר לפסוק 'מי כמכה באלים יי': 'כְּעָנִיתָ לְמֹשֶׁה וְלְאַבְרָהָם עַל יַם סוּף' (טור 64).³² בין כך ובין כך, כמה מעתיקים וחזנים הסבו את הזולת של סולימן ליעדו הטבעי יותר, ולכן מצאנו אותו משמש כסליחה בכמה כתבי יד.³³

כאמור לעיל, בנוסף למילות הקבע 'עננו' שבראש כל טור שלישי ו'כענית' הפותחת כל טור רביעי, מילת הקבע 'כי' מקדימה כל טור שני. אין בעניין זה אחידות גמורה בין כל כתבי היד, ובכמה מהם נשמטות לעתים חלק ממילות הקבע. סדר האקרוסטיכון בזולת משוכלל למדי, וכל אות שנייה שלו עולה משם פעולה שעניינו פנייה להקב"ה, העומד בראש כל טור שלישי בפיוט: 'בְּבִקְשֵׁתִינוּ' (טור 3), 'בְּדְרִישֵׁתִינוּ' (טור 7),

31 ראו: ד' גולדשמידט (מהדיר), סדר הסליחות כמנהג פולין ורוב הקהילות בארץ ישראל, ירושלים תשכ"ה, עמ' 120–121. אמנם הפייטן החסיר את 'יוסף בבית האסורים', את 'מרדכי ואסתר בשושן הבירה', את 'עזרא בגולה' ואת 'כל הצדיקים והחסידים והתמימים והישרים', החליף את סדר מיקומם של חזקיהו ויונה ואת סדר מיקומם של דניאל וחנניה, מישאל ועזריה, והעביר את 'אבותינו על ים סוף' לסופו של הפיוט, אך תלותו במקורו ניכרת היטב מלשונות רבים בפיוט ומשיתוף התכנים. מעניין שמעתיק כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S Misc. 36.164 (או מעתיק קודם ששימש לו מקור) הקפיד על השמטתו של יוסף מן הזולת ותיקן מחרוזת כנגד דמותו ('יָדְנוּ וְחִמְסְנוּ לְפָנֶיךָ שׁוֹכֵן שְׁמַיִם / וּבְעֹזֵנוּ חָרַב מְקוֹם עֲמִידַת [רַגְלֵי] עֲנָנוּ בְּחִינוּנוּ [י]נוּ [...] ים / כְּעָנִיתָ לְיוֹסֵף [בְּמִצְרַיִם] וְאַף הוֹסִיף מַחְרוֹזוֹת כִּנְגַד 'אבותינו על ים סוף' במקומה המקורי הנאות.

32 הכוונה לנוסח קבוע שנועד לקשר בין הפיוט ובין הפסוק הליטורגי שהוא משמש לו כמבוא, דוגמת 'ונשיר לך שיר כשוררו לך אבותינו על שפת הים בגילה ברינה בשמחה רבה', או 'ועל שפת הים ראו עמך את גבורתך והאמינו בך ובמשה עבדך בגילה ברינה בשמחה'. ראו: פלישר, היוצרות, עמ' 160.

33 כך בכ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 5a.19 ובכ"י אוקספורד, בודליאנה Heb. (2722/1), f. 44, דף 14א–15ב.

'בְּיָדֵינוּ' (טור 11) וכן הלאה. בקדושתאותיו של סולימן מצאנו לעתים נדירות שעשועים תבניתיים מעין זה.³⁴ עיטורי תבנית מעין אלו אינם אופייניים למחזור יוצרותיו של סולימן לפרשות השבוע, אך ייחודו של היום שלכבודו נכתב הפיוט מספק הסבר לשכלול התבניתי החריג.

(ט) הזולת לשבת וליום הכיפורים 'וידבר אמריו להציל מפרך' זולת זה, הבנוי מחרוזות מרובעות, מיוחס לשלמה סולימן רק מספק, שכן חלקו האחרון לא הגיע לידינו. טורה השלישי של מחרוזתו האחרונה שהגיע לידינו פותח באות סמ"ך, ואפשר שזו פתיחתה של החתימה 'סולימן' שנמשכה במחרוזות הבאות. ניתן להניח שהזולת שלפנינו השתייך לאותה מערכת יוצר שנפתחה בגוף היוצר 'וידבר אמרי נכוחות לנצורי כבבת', גוף יוצר שאף אותו ייחסתי לשלמה סולימן מספק. שני הפיוטים חולקים ביניהם קישוטי תבנית דומים: פתיחות מקראיות מוקרא טז (סדר עבודת כוהן גדול ביום הכיפורים) ומילות הקבע 'בשבת ועשור'.

חיזוק לייחוסו של הזולת שלפנינו לסולימן מצוי בסמיכותו בכתבי היד השונים לפיוטים המיוחסים לשלמה סולימן בוודאות, לועד מתי 'ועד מתי קצנו ארך' ולזולת לשבת 'אם עווננו ענו בנו ענייה'. סיוע לייחוס עולה גם ממילות החרוז המשותפות לפתיחתו של הזולת 'וידבר אמריו להציל מפרך' ולפתיחת הזולת 'אשמה למחות מיוצאי ירך' המיוחס בוודאות לסולימן: 'מִפְּרָךְ', 'יָרֵךְ', 'צוֹרֵךְ', 'דָּרֵךְ' לעומת 'יָרֵךְ', 'בְּצוֹרֵךְ', 'צוֹרֵךְ', 'דָּרֵךְ'.

הזולת שלפנינו משופע, כאמור, בקישוטי תבנית: מלבד הפתיחות המקראיות ומילות הקבע שהוזכרו, הוא מיוסד על פתיחות מקראיות נוספות משיר השירים ועל סיומות מקראיות מישעיהו נז, המשמש כהפטרת היום. תופעה זו עולה בקנה אחד עם מגמתו של סולימן להעתיק קישוטי תבנית על קטעי היוצרות שכתב ליום הכיפורים.

(י) מי כמוכה: 'מי כמוכה אדון הסליחות' פיוט מי כמוכה זה מיוחס לשלמה סולימן מספק.³⁵ הוא איננו חתום, אך תבניתו דומה לתבנית פיוטי המי כמוכה של שלמה סולימן מן הדגם המרובע השכיחים במערכות היוצר שכתב למחזור פרשות השבוע השנתי.³⁶ אמנם פיוטים אלו בנויים תמיד שלוש

34 כך בסדר הדיברין 'וירד אבי כל חוזה'. ראו: הכהן, סולימן: קדושתאות, א, עמ' 110; ב, עמ' 168–178.

35 הפיוט כבר הוהדר בעבר בידי עזרא פליישר; ראו: פליישר, היוצרות, עמ' 428–431. כפי שציין פליישר (שם, הערה 77), בכ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 15.37 מועתק פיוט מי כמוכה אחר של סולימן ליום הכיפורים – 'מי כמוך שומע נאקות' המחזיק מחרוזות מרובעות אחת בלבד החתומה 'שלמה', אך קרוב שאין זה פיוט מי כמוכה מקורי של סולימן ליום הכיפורים, אלא מעשה עיבוד של פיוט המי כמוכה של הפייטן לשמות או לאחריות.

36 ראו: הכהן, סולימן: יוצרות, פרק רביעי, סעיף 4.6. בהשערת הייחוס ובניתוח תבניתו של

מחרוזות מרובעות המיוסדות על אקרוסטיכון א"ל, בעוד שבפיוט שלפנינו ארבע מחרוזות מרובעות הסדורות באקרוסטיכון א-ע, אך סביר להניח שהפייטן הרחיב את היקף הפיוט לכבוד היום הקדוש. ייתכן גם שרק חלקו הראשון של הפיוט הגיע לידינו, ושבמקורו היקף הפיוט אקרוסטיכון אלפביתי שלם, אך אין לשלול את האפשרות שפיוט המי-כמוכה שלפנינו הגיע אלינו בהיקפו המלא, ושבמקור חבר אליו פיוט יי מלכנו של הפייטן שנוסד על אקרוסטיכון פ-ת, אך לא הגיע לידינו.³⁷

בין מחרוזות פיוט המי כמוכה באים טורים רפריניים קצרים – 'אין קמוך ואין דומה לך'. טורים רפריניים קצרים אלו, שכנראה נועדו להיאמר מפי הקהל, שכיחים במחזור יוצרותיו של סולימן לשבתות השנה, אך בדרך כלל הם כוללים רק את הצירוף 'מי כמכה'. ייתכן שהוספת המילים 'ואין דומה לך' ושינוי הלשון 'מי כמכה' ל'אין כמוך' היא מעשה ידיהם של מעתיקים.³⁸

בכתבי היד שבהם מועתק הפיוט הוא כולל שני פזמונים המכונים בחלק מכתבי היד 'כפיה'.³⁹ פליישר כבר קבע כי אין להניח שמחבר הפזמונים הוא מחבר פיוט המי כמכה, שכן אין קשר תוכני בין מחרוזותיו המקוריות של פיוט המי כמוכה ובין הפזמונים. בנוסף, העניות הקצרות שבין מחרוזות הפיוט מנוגדות לתפיסתו של משלב הפזמונים בפיוט, כיוון שאין זה סביר להניח שקטעי ביניים מטיפוסים כה שונים יופיעו זה לצד זה.⁴⁰

(יא) יי מלכנו וועד מתי: 'סברנו ותוחלתנו עינינו תלויות לך',

'וועד מתי קצנו ארך ורחק'

שני פיוטים אלו אפשר לייחס לשלמה סולימן בוודאות בעקבות החתימה המחומשת הבאה בהם 'סולימן'.⁴¹ יש לומר שהפייטן שינה בפיוטים אלו את דרך חתימתו

37 פיוט המי כמוכה שלפנינו אני פוסע בעקבות פליישר, היוצרות, עמ' 428–431. באופן דומה חילק שלמה סולימן את סדר האקרוסטיכון בין האופן ובין המאורה והאהבה במערכות יוצר רבות של מחזור היוצרות השנתי.

38 הרפרין 'אין קמוך ואין דומה לך' מופיע בפיוטי מי כמוכה של סולימן לנוח, ללך-לך ולשלח, ורפרין דומה, 'מי קמכה באלם יי ומי דומה לך', בא בפיוט מי כמוכה של הפייטן לויצא. בכל המקרים הללו באות מילות הקבע 'מי כמכה' ו'מי דומה לך' לסירוגין בראש טורי הפיוט. ראו: הכהן, סולימן: יוצרות, פרק רביעי, סעיפים 4.6 ו-4.6.1. להערכתו של פליישר, היוצרות, עמ' 323, הצירוף 'ומי דומה לך' נעשה שכיח בפיוטי המי כמוכה בעיקר מימיו של רב סעדיה גאון. בהמשך החלו מעתיקים לשבצו גם בפיוטים שנכתבו קודם לימיו.

39 לביאור המושג ראו: פליישר, היוצרות, עמ' 394, הערה 10, הסובר שהמונח מתייחס ללחן שבו הושר הפזמון. על דגם המחרוזות והפזמון ועל שילובם של פזמונים בקטעי קדושתא ויוצר קדומים ראו שם, עמ' 392–439, וכן ע' פליישר (מהדיר), פזמוני האנונימוס, ירושלים תשל"ד, עמ' 11–33; פליישר, שירת הקודש, עמ' 290–297, 308–311.

40 ראו: פליישר, היוצרות, עמ' 428–429.

41 גם פיוטים אלו כבר הוהדרו בידי פליישר, שם, עמ' 329–330.

הייחודית בפיוטי יי מלכנו וועד מתי של מערכות היוצר שכתב למחזור הקריאה השנתי, 'שלמהס-ולימן', כיוון שבחר להרחיב באופן משמעותי את פיוט הועד מתי ולהעמידו על חמש מחרוזות מחומשות טורים, בעוד שפיוט ועד מתי שנועד לשבת רגילה בנוי מחרוזות מחומשת טורים אחת בלבד.⁴²

דרכי השירה של קטעי היוצרות ליום הכיפורים הנדפסים במאמר זה הולמות את דפוסי יצירתו המוכרים של שלמה סולימן ואופייניים למיטבה של הפייטנות המזרחית המאוחרת.⁴³ הם מציגים תכנים ליריים נרגשים בהרחבה יתרה ובלשון פייטנית נוחה, מפייטים דברי מדרש מוכרים וחביבים, משלבים בתפילת שליח הציבור קולות נוספים – קולו של הציבור וקולה של המקלה – באמצעות עניות ופזמונים, ומרעיפים שפע קישוטי תבנית על טורי השירה.

שליח הציבור המתחנן למחילה לקהלו, זכות אבות האומה העומדת לימינה ביום הכיפורים, זיכרון עבודת הכוהן הגדול ביום הקדוש וקינה על מצב האומה שאין לה עתה 'לא זבח ולא זובח', סבלה המתמשך של כנסת ישראל בגלותה, הכרתו של העם בחטאיו הכבדים, דמיונם של ישראל למלאכים ביום הצום, חסדו של הקב"ה שאינו מבקש להעניש את החוטאים ותחינתו של העם לקיבוץ גלויות ולגאולה, כל אלו הם תכנים מוכרים ואופייניים השכיחים בקטעי הפיוט שלפנינו. אכן, אפשר שאין בהם שיאים אמנותיים מרשימים, אך הם מיטיבים לבטא את הלך נפשם של המתפללים ביום הקדוש מכל ימים.

42 מעניין שהפייטן בחר להגדיל דווקא את פיוט הועד מתי ליום הכיפורים, בעוד את פיוט היי מלכנו הותיר במתכונתו הרגילה. נראה שהמהלך מצביע על תוקפה של המסורת הפייטנית להגדיל את היקפו של המרכיב האחרון של מערכת הפיוט. ראו לעניין זה: ע' פליישר, 'עיונים בתהליכי עיצובם התבניתיים של סוגי הפיוט הקלאסיים', תרביץ, לט (תש"ל), עמ' 248–267.

43 ראו: פליישר, שירת הקודש, עמ' 322–324.

5 בך אחסה וזאת לא אנשה
וידבר יי אל משה

משה / גש בתחן להעביר אשם
געית קולו נשמע ובתקון וסליחה נרשם
וירד יי בענן ויתיצב עמו שם

10 [פזמון] שם / ערבה תחנתו ובבקשתו הונעם
שב וחנן בעד גוי מוועם
סלח נא לעזון העם הזה קד >יש<

דרשתיך היום מעוני להתרפא
דוד נשוררך במאמרך פה
15 בקר אערך לך ואצפה

ואצפה / היום לישועתך אסבר
הבינני עידותיך ולדבר זה אתחבר
ויאמר יי אל משה דבר

5 בך אחסה] חסר ס / אחשה ג 7 בתחן] וערך תפלה ג ע פ ק! וערך תפילה נוסף בשוליים ה בתחן (!) כ
8 געית געזת ח / קולו נשמע] קולי ברינון ס / ובתיקון החיסע פת ובתוכן ח / סליחה בגחחטיס ע פ ק!
10 שם יהנוסף ג [...] יהנוסף ו / תחינתו ח ע פ / ובקשתו גס ק³ ובקש [...] ו / מונעם ג 11 יחד שבנוסף ג /
וחינן בהחטס ע פת וחנין ג / המונעם בח ע מונעם פ 12 כנס סלחנוסף ג / הוה] חסר גהוזחטס ע פת
13 דרשתיך] קנוסף לפניו ב / היום] חנון בג חנון נוסף בשוליים ה / מעונוני ע / התרפאו לה [...]]
פה ט 14 דרשתיך ח ק³ דודי ס / נשוררך (אשוררך ו) היום נוסף גושבחך ברצון ח / בלשון ב בלב ג
במאמר החטס עת / ובפה בגו 16 כי לישועתך נוסף בולישועתך גהות ולישועתך ח ק³ ולשועתך
ע / אשכיר ג אשכר ח אש [...] ו 17 הביניני גחחס ק³ הבינינו ת [...] ביניני מ / עדותיך בס עת ק³ / ולדבר
זה אתחבר] ואדבר ס / ולדבור גו / אתחבר] הת [...] ו

7 גש בתחן: ראו בר"ר מט, ח (מהדורת תיאודור אלבק, עמ' 506): 'רבנין אמ' הגשה לתפילה'.
הנוסח בכמה מכה": 'גש וְעָרַךְ תְּפִלָּה'. 8 געיית: קריאת. 10 שם: בהר סיני. ערבה תחנתו:
לפני הקב"ה. ובבקשתו הונעם: נראה שכוונתו: בקשתו נחשבה לנעימה בעיני ה'. 11 שב
וחנן: ראו דב' ח, יט. גוי מוועם: כינוי לישראל שחרה אף ה' בהם בגלל חטא העגל. לצירוף
ראו יר' י, י. 12 הזה: יתר, כמוכח מן החריוה. 14 דוד: פנייה להקב"ה בכינויו. במאמרך:
צ"ל: 'במאמר', כגרסת כתבי היד. 15 בקר ... ואצפה: תה' ה, ד. 16 לישועתך אסבר:
הצירוף על פי תה' קיט, קסו. 17 הביניני עידותיך: לצירוף ראו שם, קכה.

דָּבָר / וְהִשְׁמִיעַ לְמִכְהָנִי

20 וּבֹוֹנִן לְמִשְׁרֵת לְפָנַי

וַיִּקְרָא בְשֵׁם יְיָ

פז>מוֹן / יְיָ / הוֹפִיעַ לְבִדְךָ

הָקָם שְׁבוּעָה לְעַבְדְּךָ

כְּגֹדֶל חֲסִדְךָ קְדוֹשׁ

25 זָכוֹר לָנוּ בְּרִית חֲסִידֶיךָ

זָרַח נָא מְנוּגָה נִגְדֶיךָ

שִׁבְעֵינוּ בִּבְקֶר חֲסִידֶיךָ

חֲסִידֶיךָ / חֲשׂוֹר לְמִתְאֵוִים בְּסִבְרוֹן

חֲדָשׁ רוּחַ הַפּוֹצְחִים רוֹן

30 בְּזֹאת יָבוֹא אֶהְרֶן

אֶהְרֶן / טָרֵם יָבֵא לְבִקְרָה

טוֹעֵן עָלָיו דֵּת יִקְרָה

וַיַּעֲבֹר יְיָ עַל פָּנָיו וַיִּקְרָא

פז>מוֹן / וַיִּקְרָא / כִּהֵן מְקַטֵּר וּמִנְחָה

19 למכהניית ק³ 20 ויתכונן ג וכוונן ה מ יכוונן ס ויתכו[...]. ו / לשרת ג לשר[.]. ו / לפניי ס ק³ 22 פז] ח ס ר
ס / הופיעה ס / לבדיך ב ג ו ח 23 שבועה] דבר ג ו / לעבדיך ב ג ק³ 24 כגודל] סלח נא לעון העם הזה נו ס
ל פניו ג ו 25 זכר ב / שבועת ח / חסדיך ג 26 ורח ח / נא] ח ס ר ח / מנגה נגדך ה 28 חסדך ג ק² / חשור]
זכור ג ו / לשיברון ג לשברון ו 29 חדש] נו ס ר ב שו ל יים ג / זרח ותו קן ל : רוח ג / הפוצים ד / בו ברון
נו ס ר ג ברון ב הו 32 טועין ג ו 34 ומקטיר ה

20 ובונן: ובאר, ולמד. למשרת לפני: כינוי לאהרן. 25 ברית חסידים: בריתך עם חסידים,
ברית האבות. 26 זרח נא מנוגה: לצירוף ראו יש' ס, ג. מנוגה נגדיך: מן האור שעמד.
הצירוף על פי שמ"ב יב, כג (=תה' יח, יג). 27 שבעינו בבקר חסידים: תה' צ, יד. 28 חשור:
הטף, הרעף. למתאווים: לחפצי חסידים. בסברון: בתקווה. 29 חדש רוח: הצירוף על פי תה'
נא, יב. הפוצחים רון: המשוררים לפניך. 31 יבא לבקרה: נראה שרומז לכניסתו של אהרן
לקודש הקודשים ביום הכיפורים. 32 טוען ... יקרה: נראה שכוונתו: מקבל על עצמו עול
תורה. ראו משנה, יומא א, ג: 'מסרו לו זקנים מזקני בית דין וקורין לפניו בסדר היום ואומרים
לו אישי כהן גדול קרא אתה בפייך שמא שכחת או שמא לא למדת'.

35 כִּפֹּר שְׁלֹגִי שִׁפְל וְנִבְזָה
וְכֹאֲשֶׁר נִשְׁאַתָּה לְעַם הַזֶּה קְדוֹשׁ <

יִזְרַח יוֹם אוֹר לְעֵת עֶרֶב רָמַשׁ
יִקְר כְּבוֹדְךָ מִמֶּנּוּ לֹא יִמַּשׁ
וְכֹאוֹר בְּקֶר יִזְרַח שְׁמֶשׁ

40 שְׁמֶשׁ / כְּהִזְרִיחֲךָ עֲוֹנָנוּ יוֹכֶבֶשׁ
כָּבֹא מִכֶּהֱן כָּאֵב עֲדָתוֹ יוֹחֶבֶשׁ
כְּתוֹנֶת בֶּד קֹדֶשׁ יִלְבֹּשׁ

יִלְבֹּשׁ / לְבָנִים לְהַפִּיק בָּם רִינוֹן
לְקִרְוֹא בְשֵׁם מַסְכִּית תַּחֲנוּן
יְיָ יִי אֵל רַחוּם וְתַחֲנוּן 45

פז>מוֹן / וְתַחֲנוּן / הַאֲזִין תַּחֲנֶה
כְּנִשְׁאֵת לְעֵדֶת מִי מִנֶּה
מִמְצָרִים וְעַד הֵנָּה קֹדֶשׁ <

35 יכפר נא יכפר נא נוסף ד / שלגוי] נא לגוי בגד הו צ 37 יזרח ... רמש] נ"א יודע יום (יום נוסף ג)
ויהי אור לעת אמש נ צ / יזרח יום] יודע יום ויהי ה / יזריח ד צ ר 38 אל ד / ימיש צ 40 כהזיהירו ד / עונינו ד
צ 42 כבוא כהן ד 44 לקרוא ... תחנון] נא להסיר זעם עברה ותאנון נוסף בצ ד צ / לקורא ד 46 האזינה
תחינה ד 47 כנשאתה ד צ

35 שלגוי ... ונבזה: צ"ל: 'נא לגוי', כגרסת כתבי היד; ו'גוי שפל ונבזה' הוא כינוי לישראל
שבגלות. 37 יזרח ... ערב: על פי זכ' יד, ז, וכוונתו: יבוא יום הגאולה. ראו גרסת כתב היד:
'יודע יום', ועל פי הפסוק בוכ' שם. ערב רמש: סמיכות נרדפים. 38 יקר כבודך: סמיכות
נרדפים. ימש: כמו: ימוש. 39 וכאור ... שמש: שמ"ב כג, ד. 40 עוננו יוכבש: הצירוף על
פי מי' ז, יט. 41 כבא מכהן: כבוא הכהן הגדול אל קודש הקודשים, ו'כאב עדתו יוחבש'
משום שהוא יכפר על העם. יוחבש: יירפא, יכופר. 43 ילבש לבנים: נושא המחרוזת הוא
הכהן הגדול שלבש ביום הכיפורים בגדי לבן. להפיק בם רינון: כדי שתפילתו תעלה לרצון.
44 מסכית תחנון: שומע תפילה, כינוי להקב"ה. 47 לעדת מי מנה: כינוי לישראל, על שום
במ' כג, י.

מִהָרָא לִי דְבַר נֶאֱמָר
מִחִלָּה חֵישׁ מַעֲמָר 50
וּבְבִקְרָתְךָ תִּקְדָּמְךָ <

תִּקְדָּמְךָ / נֹעֵם תִּפְלָה בְּבִנְיָן אֲרִיאֵל
נִצַּח יוֹבִילוֹן לָךְ שִׁי כְּהֵנִי אֵל
וּמֵאֵת עֲדַת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל <

יִשְׂרָאֵל / שִׁיחַ תִּפְלָתָם תִּהְיֶה מְסֻיָּמָה 55
עַל סִפְרֶךָ תִּהְיֶה מְחֻתָּמָה
אֲרָךְ אַפִּים וְרַב חֶסֶד וְאַמֶּת

פֹּז <מוֹן / וְאַמֶּת / שִׁינֵי עֲנִיו בְּעַד בְּנֵךְ בְּכוֹרֶךָ
שְׁמַעְתָּ שְׁוַעוֹ וְנִמְתָּה לְבַחֲרֶיךָ
סִלַּחְתָּ כְּדָבְרֶךָ 60 [קְדוּשָׁה]

49 נאמיר ד 50 מעימיר ד 52 תקדמוך ד 53 יובילו צ / שי חסר ד 55 סיח צ / תהי ד / מסוימת צ
58 שוע ד / בכור צ 59 שמעתה ד 60 כדריך ד

49 דבר נאמך: סמיכות נרדפים. 51 ובבקר תפלתי תקדמך: <תה' פח, יד. 52 בבנין אריאל: בירושלים הבנויה, או: במקדש הבנוי. אריאל: כינוי לירושלים, על פי יש' כט, א. 53 נצח: לעד. יובילו לך שי: על פי תה' סח, ל, ו'שי: כינוי לקרבן. 55 שיח תפלתם: סמיכות נרדפים. מסוימת: שלמה, ניכרת. 58 עניו: כינוי למשה, על שום במ' יב, ג. בנך בכור: כינוי לישראל, על שום שמ' ד, כב. 59 ונמתה: ואמרת. לבחירך: כינוי למשה. 60 [קדוש]: ההשלמה מכ"י צ.

ב. גוף היוצר 'אתאנו לך ביום ישועה'

בשם<ך> רחמ<נא> [יוצר ליום הכיפורים]

[פזמון] סֶלַח נָא לְשׁוֹפְכֵי תַחֲנוּן
כִּפּוּר נָא לְעוֹרְכֵי חַנוּן
יְיָ יֵי אֱלֹהֵי רַחוּם וְחַנוּן
קְדוֹשׁ

אתאנו לך ביום ישועה

5 סיחנו נשפוך בשועה

יְיָ שְׁמָעָה

מקורות: אוקספורד, בודליאנה Heb. f. 48 (2743/4), דפים 57–63 (נוסח היסוד, ג); שם, Heb. g. (2700) 2, דפים 26–27 (כולו, א); שם, e. 93/28, דף 36 והמשכו שם, e. 93/50, דפים 63–64 (כולו, ב); קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S Glass 12.86 (כולו, אך בדילוגים, ג); שם, T-S H 6.87 (20–1), ד'; שם, T-S NS 96.58 (64–סוף, ה); שם, T-S NS 103.42 (21–1), ו'; שם, T-S NS 110.29 (94**–סוף, ו'); שם, T-S NS 124.107 (78–49), ז'; שם, T-S NS 125.55 (35–סוף, ח); שם, T-S NS 131.8d (87–59), ט'; שם, T-S NS 138.15 (כולו, י); שם, T-S NS 146.44 (31–סוף, כ); שם, T-S NS 147.54 (88–סוף, ל); שם, T-S NS 198.73(b) (93–36), מ'; שם, T-S NS 199.45 (70–סוף, ס); שם, T-S NS 236.56 (52–1), ע'; שם, T-S NS 237.52 (76–סוף, פ); שם, T-S NS 278.242 (87–1), צ'; שם, T-S AS 113.149 (43–31, 90–סוף, ק); שם, T-S AS 116.44 (88–סוף, ר); שם, T-S AS 122.106 (13–3, ר'); שם, T-S AS 129.170 (שריד דל, 70–36, ר'); שם, T-S AS 132.13 (שריד דל, 21–1, ר'); שם, T-S AS 135.180 (12–1, ר'); שם, T-S AS 128.209 (שריד דל, 80–65, ר'); ניריורק, בית המדרש לרבנים ENA 634.5 (44–1, ש); שם, ENA 3250.5 (70–סוף, ת); שם, ENA 3278.21 (17–1, י); שם, ENA 3433.13 (19–1, י); שם, ENA 3827.6-7 (82–סוף, י); פריז, אוסף מוצרי MC VIII 233 והמשכו קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 5.38 (67–1, י); פרנקפורט, ספריית הקהילה היהודית (לשעבר) 67 (78–1, י); קמברידג', אוסף מוצרי MC VIII 86 (כולו, י); שטרסבורג, הספרייה הלאומית והאוניברסיטאית 4077, דף 56 (145/33) (54–91, י)

נדפס: ע' פליישר, 'ר' סכן – פייטן ארץ-ישראלי במאה העשירית', בתוך: ש' מורג וי' בן-עמי (עורכים), מחקרי עדות וגניזה: מוקדשים לפרופסור שלמה דב גויטיין, ירושלים תשמ"א, עמ' 30 (טורים 3–1).

כותרת: יוצר א יוצרות של כיפור ב אחר ג יוצר כפור ד י ש ך בשמך רחמנא יוצר ליום הכיפורים ו ס.[יחא ע
[.]שמך רחמנא יוצר יום כפור [...] עולם אוצר חיים אור[.]...אפל אמר ויהי צ [...] רחמ' יוצר לכפור ר' [...] שם[.] רחמ יו[.] כפור ר' בשמ' יוצר כפור מ בשם יי יוצר כיפור ף בשמ' רחמ [...]צר כפור פזמ' ף יוצרות של
כיפור ף² 3–1 הטורים חסרים א י ע ך 1 חינון מ 2 וכפר ד מ (מעל לו"ו סימני מחיקה ד) / חינון ו
צ ש ם ר' ף ף¹ 3² 3 יי חסר ש / קדוש חסר מ 4 אתנו א ו ר' ף ף¹ 5 סיחנו י ך שיחנו ר' ש ף¹ שיחנו

סיומות מקראיות מלוקטות הפותחות בשם ה'. 2 חנון: תחינה. 3 יי ... וחנון: שמ' לד, ו.
4 ביום ישועה: ביום הכיפורים. הצירוף על פי יש' מט, ח. 5 סיחנו נשפוך: לצירוף ראו תה' קב, א. 6 יי שמעה: דנ' ט, יט.

בְּיוֹם רְצוֹן נְשׁוּחָה

וּבֹ נִבְקֵשׁ סְלִיחָה

יְיָ סְלַח

10 גִּשְׁנוּ עֲדִידָה לְשׁוּבָה

לְקַבְּלֵנוּ הַיּוֹם בְּתִשְׁבָּה

יְיָ הַקְשִׁיבָה

[פזמון] סְלַח נָא לְשׁוֹפְכֵי תַחֲנוּן

<כִּפֹּר נָא לְעוֹרְכֵי חַנוּן

קֹדֶשׁ>

יְיָ אֵל רַחוּם וְחַנוּן

15

דְּרוֹשׁ לְצַדִּיק מִשְׁפָּטֵינוּ

יּוֹם זֶה בְּחֶסֶד תִּשְׁפָּטֵנוּ

יְיָ שׁוֹפְטֵנוּ

הַשֵּׁת בְּסְלִיחָה חֲלָקֵינוּ

20 וּבִסְפֹר חַיִּים כְּתִבֵּנוּ וְחֻקֵּינוּ

יְיָ מְחַקְקֵינוּ

צ ר 3 [...] יחינו ר 4 / נשפוך בשועה] קשוב בישועה א / נש[...] לפניך נוסף ע לשפוך ב ש נשפך ו / בשוועה
ב ר 2 [רצון] כפור צ / נסוחה ג ו י ע צ ר 8 ובי ר 2 / נבקש סליחה] נקשיב סלחה א 10 אליך ומעליו
נרשם עדיך ר 1 / בתשובה א 11 לקבלינו היום בתשובה] קבלינו באהבה א / לקבלנו ג ד מ ר 1 קבלינו ש ר /
היום] חסר צ 13-15 הטורים חסרים ש מ 13 לשפכי י / לך תחנון נוסף א 14 וכפר ע / חנון] לך רינון
א חינון י 15 קד] חסר ע 16 משפטנו ב ד 17 יום זה בחסד] ובצדק וברחמים א ר (ומתחתיו נרשם: יום
זה בחסד תשפטנו ר) / ביום ש / בחסד] בצדק ובצד תוקן בחסד ו אל צ / תשפטנו ב ד ע ר 19 השית ג י
החיש ע היום צ / סליחה ג שים צ / חלקנו ד ע ר 1 20 מרום בספר נוסף ו ר 2 ובספר חיים ובספר חיים נוסף
י / בספר ד ע צ ובמכתב ג / החיים ע / כתבינו] חסר א ע צ כתבנו ב ר 2 / חוקינו א צ חק[...]. ע וחקנו ש

7 ביום רצון: ביום הכיפורים. הצירוף על פי יש' נח, ה. נשוחחה: נתפלל. 9 יי סלחה:
דנ' ט, יט. 10 גשנו: ראו בר"ר מט, ח (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 506): 'רבנין אמ'
הגשה לתפילה'. עדיך לשובה: כדי לחזור בתשובה אליך (השוו הושע יד, ב; יואל ב, יב).
12 יי הקשיבה: דנ' ט, יט. 16 דרוש לצדק משפטנו: חפש את צדקנו בעת המשפט.
18 יי שופטנו: יש' לג, כב. 19 השת: שים, תן. 20 ובספר חיים: הצירוף על פי תה' סט,
כט. גרסת כ"י: 'מרום בְּסֹפֶר' הולמת את הנצרך על פי חתימת הפיוט 'סולימן', אך אפשר
שהיא תיקון מעתיקים. כתבינו וחקינו: לצירוף ראו יש' י, א. 21 יי מחוקינו: שם לג, כב.

וּבִתְשׁוּבָה הִדְרִיכְנוּ
נָתִיב יוֹשֵׁר שִׁית דְּרָכֵינוּ
יְיָ מַלְכֵינוּ

25 [פזמון] סֶלַח נָא <לְשׁוֹפְכֵי תַחֲנוּן
כָּפַר נָא לְעוֹרֵכֵי חֲנוּן
יְיָ אֵל רַחוּם וְחַנּוּן קְדוֹשׁ>

כ"א

זֶה הַיּוֹם בְּסֻלְחָךְ לִידִידֶיךָ
יַעֲנוּ כּוֹלֵם וְיִדְוֹךְ
יְיָ בְּצַר פִּקְדוֹךְ 30
זָכוֹר לָנוּ הַבְּרִית וְהַחֲסֵד
וְכִינּוּ כִּי עֲמָךְ הַחֲסֵד
יְיָ אֲרֹךְ אַפִּים וְרַב חֶסֶד 30*

חֲנוּנִים בְּשִׁפְכֶם עֲדֶיךָ
זָכוֹר רַחֲמֶיךָ וְחֲסִדֶיךָ
יְיָ בְּהַשְׁמִים חֲסִדֶיךָ

טוֹבֶם שְׁלַח מַעֲמָךְ
כִּי הֵם נִחְלָתְךָ וְעֲמָךְ 35
יְיָ עֲשֵׂה לְמַעַן שְׁמֶךָ

[פזמון] סֶלַח נָא לְשׁוֹפְכֵי תַחֲנוּן
כָּפַר נָא לְעוֹרֵכֵי חֲנוּן
יְיָ אֵל רַחוּם וְחַנּוּן קְדוֹשׁ>

22 ובתשובה שלימה נוסף א / הדריכינו א / 23 ובנתיב א ע / שית דרכינו] עודתי(?) ע / שים ב שתי ה' /
דרכנו ב ה' 25-27 הטורים חסרים א ש 28-30 הטורים נוספו אחרי טורים *28-30* ע 29 הכל
ע 31 חינון א ע צ חינונם ב י ש ה' 2 / בשופכם א בשפכי ע בשפכינו צ 32 זכר ה' / רחמיך וחסדיך] למו
חסדיך א כ / רחמיך יי נוסף ב ש ה' 2 / וחסדיך ק 33 בהשמים חסדיך] בצר פקדוך א (פקודיך) כ רמה ירך
צ ק / חסדיך] לאחריו נוסף פו ע 34 מעימך א 35 ועמיך י 37-39 הטורים חסרים א כ ע צ

24 יי מלכינו: שם. 28 לידידריך: כינוי לישראל. ראו ספרי דברים שנב (מהדורת פינקלשטיין,
עמ' 409). 29 יענו כולם: לצירוף ראו יש' יד, י. 30 יי בצר פקדוך: שם כו, טז. 29* כי
עמך החסד: על פי תה' קל, ז. 30* יי ... חסד: במ' יד, יח; תה' קג, ח. 31 חנונם: תפילתם.
32 זכור רחמיך וחסדיך: על פי תה' כה, ו. 33 יי בהשמים חסדיך: תה' לו, ו. 35 כי ... ועמך:
על פי דב' ט, כט. 36 יי ... שמך: יר' יד, י.

40 יום כפור עֲוִינֵנו

הַעֲבֵר בּוֹ זְדוֹנֵינוּ

יְיָ אֲדוֹנֵינוּ

כְּמִיתִי עוֹלָם נַחֲשֶׁכְנוּ

לְעֶנֶה וְרֹאשׁ רֹוִינוּ

45 יְיָ חַיֵּינוּ לֶךְ קוִינוּ

לְצַנוּ וְגַם פִּשְׁעֵינוּ

חֲטָאֵנוּ וְהַעֲוִינוּ וְהִרְשָׁעֵנוּ

יְיָ הוֹשִׁי[י]עֵנוּ

[פזמון] סֶלַח נָא <לְשׁוֹפְכֵי תַחֲנוּן

כִּפּוּר נָא לְעוֹרְכֵי חַנוּן

50

יְיָ אֵל רַחוּם וְחַנוּן

קְדוֹשׁ

מִשְׁחַת נִפְשֵׁינוּ תַחֲיָה

יוֹם שְׁלִישִׁי תְקִימֵינוּ וְנַחֲיָה

יְיָ מִמִּית וּמַחֲיָה

40 כיפור א ב ח כ ע ה² / עוננו ש ה¹ עינינו ה² 41 בו העבר ח / להעביר מ העביר צ תעבר ש / ודוננו ח ש ה¹ 43 כמיתי לפניו נוסף פו ע כמתי ב ה² / שוינו ח ק ר² [..] וינו ע 44 ולענה ח / ורוש י צ ש ה¹ 46 וגם] חסר א כ צ / ופשענו א כ צ פשענו ב ח י ה² 47 חטאנו] חסר א כ / והעוינו] חסר ח ועוינו ע העוינו ה¹ / הרשענו ח ה¹ והרשעו כ רשענו ה² 48 הוש[י]עינו] על פי א י ה הושיענו ב ח ה² הושוועינו ג [..] שיענו ה¹ תשפות שלום לנו צ 49–51 הטורים חסרים א כ / זכור לנו וג' ח 52 נפשנו ב 53 ביום א כ / השלישי א כ ר² / תקימני ז תקימנו ח כ ר² ה¹ ה² / וניחיה י

41 ודונינו: רשענו, או: ודונותינו. 42 יי אדונינו: תה' ח, ב ועוד. 43 כמיתי עולם: שאין תקווה לתחייתם. הצירוף על פי תה' קמג, ג ועוד. נחשבנו: ראו גרסת המקבילות: 'שְׁוִינוּ'. 44 לענה וראש: הצירוף על פי איכה ג, יט. 45 יי ... קוינו: יש' לג, ב. 46–47 לצנו ... והרשענו: הלשון בעקבות נוסח הוידוי. 48 יי הוש[י]עינו: בכתב היד 'הושוועינו'. איננו במקרא, ואפשר שכוונתו למל"ב יט, יט (וכן יש' לו, כ): 'יי אלהינו הושיענו'. 52 משחת נפשינו: לצירוף ראו יש' לח, יז ועוד. 53 יום ... ונחיה: על פי הו' ו, ב. 54 יי ממית ומחיה: שמ"א ב, ו.

55 נוקשנו וגם נכשלנו
ישבנו שוממים כולנו
יי תשפות שלום לנו

סוגרנו ביד ידי רשעה
הממונו בכל שעה
יי הושיעה 60

[פזמון] סלח נא >לשופכי תחנון
כפר נא לעורכי חנון
יי יי אל רחום וחנון
קדוש<

כ"א

עביר על פשע ידידיך
עגם כרוב חסדיך 65*
יי בהשמים חסדיך
עתירת תפלת עבדיך
עגם כרוב חסדיך 65
יי אלהי אברהם יצחק וישראל עבדיך

פעולת רשעינו אם תעמוד
ואם כמדתינו לנו תמוד
יי מי יעמוד

55 נכשלנו] נלכדנו א כ כשלנו ח ר² נכלמנו ובצד נא כשלנו ח 56 כלנו ח כ 57 תשפות ... לנו] אלהינו ב[... צ / לנו] לאחריו נוסף ס נ ה¹ 58 בידי כ 59 הממונו] נרשם חייבנו ותוקן בצד ח 60–61 הטורים חסרים א כ ה¹ 64 תפילת ח י ה² 64* על[חסר ט / ידיך(י) ט חסדיך צ 65 עגם] שעה ב ענינו צ ענה ה¹ / כרב חסדך ז 65* עגים ט / כרוב חסדיך[חסר ה² / חסדיך] רחמך וחסדיך ט 66 יי[חסר ה² 67 פעולם(י) ט / רשעינו] נכתב תחילה רשעים ותוקן נ רשענו ה¹ ח² / אל ה / תמוד ט תעמד צ ח 68 ואם ... לנו] לנו כמדתינו אל (אם ח) ח ונמדתינו לנו אם ט [...] לנו אם מ / יה אם נוסף צ / כמידותינו א כמידותינו כ במידותינו ה² / לנו] חסר א כ 69 יעמוד] לאחריו נוסף סלח נא ה¹

55 נוקשנו וגם נכשלנו: ללשון השווה יש' כח, יג. 57 יי ... לנו: שם כו, יב. 58 סוגרנו: הוסגרנו, נכלאנו. זידי רשעה: לצירוף ראו מל' ג, יט. 60 יי הושיעה: תה' כ, י. 64 עתירת תפלת: סמיכות נרדפים, וללשון השווה דה"ב לג, יט. 65 עגם כרוב חסדיך: הלשון על פי תה' סט, יד. 66 יי ... עבדיך: הפסוק נראה כהכלאה של מל"א יח, לו (ועוד) ושם' לב, יג. 64* עביר על פשע: ללשון ראו מ' ז, יח ועוד. ידידיך: כינוי לישראל. 66* יי בהשמים חסדיך: תה' לו, ו (הפסוק כבר הובא בטור 33, אך בכ"א מובאת שם סיומת אחרת) (יש' כו, טז). 67 אם תעמוד: אם תעמוד לפניך במשפט. 69 יי מי יעמוד: תה' קל, ג.

70 צַעֲקֵנוּ אֵלֶיךָ בְּלֹא כּוֹחַ

לְעִדְתֵּינוּ יִגְדֵּל נָא כּוֹחַ

יְיָ אֱרֹךְ אַפִּים וּגְדֵל כֹּחַ

[פזמון] סֵלַח נָא >לְשׁוֹפְכֵי תַחֲנוּן

כִּפּוּר נָא לְעוֹרְכֵי חֲנוּן

75 יְיָ אֵל רַחוּם וְחַנוּן יְיָ קָדוֹשׁ <

כ"א

קוֹפְלָנוּ מִבֵּית הָאֲסוּרִים

מִתִּי תִתִּיר אֲסוּרִים

יְיָ מִתִּיר אֲסוּרִים

קָדְרוּ פָנֵינוּ כְּאֲסוּרִים

מִתִּי תִפְתַּח סְגוּרִים

יְיָ מִתִּיר אֲסוּרִים

רוֹצְצֵנוּ בְּמַחֲשֵׁי קִבְרִים

80 הוֹצִיאֵנוּ מֵעוֹנֵינוּ מְטוֹהָרִים

יְיָ פּוֹקֵחַ עוֹרִים

שֹׁפְלָנוּ וְהִינּוּ שְׂאוּפִים

בִּיטָה בְּעֵנֵינוּ כִּי אָנוּ דְּחוּפִים

יְיָ זוֹקֵף כְּפוּפִים

70 אליך] חסר צ לך א ט כ ואין ה / בלי א בנו ה בכל כ / כח ב ז י כ ס צ ת ה² 71 לעדתינו] נכתב תחילה לעזרתינו ותוקן ג לעזרתינו א ב ה ז ח ט י כ מ צ ת ה² ק / כח ב ז י כ ס צ ר⁵ ת ה¹ ה² 72 יי אך ... כח] חסר ת / יי] חסר ה² 73–75 הטורים חסרים א כ ה¹ זכור לנו ח זכור לנו הברית והחסד / נוצר לאלפים חסד / יי אך אפים ורוב חסד קדוש ט 76 בבית האסורים צ *76 לבית ה מ בבית ט כ ת / הסורים ה 77 תתיר ח פ *77 תפתח סגורים ה מ ת 80 הוציאנו מעונינו מטהרים] ורעדו מינו איברים(!) צ / הוצאנו ט הוציאנו י תוציאנו כ / מעונינו מטהרים] ונעבדך עם [...] אורים / מעבדותינו א מעוננו י ק מעבד[...] כ / מודררים א וטהרים ח 82 שאפנו א שאפו כ / והינו א / שואפים ב שחופים ט דחופים ק 83 בעניינו כי אנו] בנפילת א כ / בעניינו] חסר צ בענינו ב ח בעונינו ט / כי אנו] חסר ט היינו ה ק / אני ה² / הדופים ת סכופים ק

70 בלא כוח: הצירוף על פי איכה א, ו. 71 לעדתינו: ברוב כתבי היד הגרסה: 'לְעִדְתֵּינוּ'. יגדל נא כוח: במ' יד, יז. 72 יי ... כח: נח' א, ג. 77 תפתח: תשחרר. השוו תה' קב, כא ועוד. סגורים: כלואים. 78 יי מתיר אסורים: תה' קמו, ז. *76 קופלנו: גלחצנו, נדכינו. מבית: נראה שצ"ל: 'בבית', כגרסת כ"י ט. 80 מעונינו מטהרים: לצירוף ראו יר' לג, ח. 81 יי פוקח עורים: תה' קמו, ח. 82 שאופים: רמוסים. 83 דחופים: דחוקים, דחויים. 84 יי זוקף כפופים: תה' שם.

ג. גוף היוצר 'וידבר אמרי נכוחות לנצורי כבבת'

יוצר דר' שלמה לשבת וכ'יפור

וידבר
בשבת ועשור
אמרי נכוחות לנצורי כבבת
ביאר באהבת
מזמור שיר ליום השבת

5 ויאמר
[בשבת ועשור]
גבור ועזוז לרועה נאמני
דברת מכהן באר[ח]מוני
טוב להודות ליי

בזאת יבא
[בשבת ועשור]
המכהן בבית ויעודיך
ויד[ח]ק ויקטיר על מזבח יסודיך
להגיד בבקר חסדיך

10 [פזמון]
חסדיך / שלח שוכן מעלה
למחות פשע סגולה
האל ישועתינו סלה [קדוש]

מקורות: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 15.43 והמשכו שם, T-S NS 101.63 (נוסח היסוד, ג); פריז, אוסף מוצרי MC V 28 וחלק ממנו שם, MC V 71 (1-36, א); ירושלים, הספרייה הלאומית 577.6/2 (9-18, ב); קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 135.227 (1-4, ג)

כתרת: אחר דר' שלמה זל לשבת וכיפור א אחר לשבת [...] וכפור ג 7 ויעודיך יו"ד שנייה מעל לשורה ג
9 חסדיך] המילים וידיק ויקטיר על מזבח יסודיך להגיד בבקר חסדיך נכפלו ומעליהן סימני מחיקה ג

פתיחות מקראיות: ויק' טז, א ואילך; סיומות מקראיות: תה' צב, א ואילך. 1 אמרי נכוחות: דברי אמת, כינוי לתורה. לנצורי כבבת: כינוי לישראל, על שום דב' לב, י; תה' יז, ח. 2 ועשור: ויום הכיפורים; ראו ויק' טז, כט. ביאר: את הדינים המיוחדים ליום זה. 4 גבור ועזוז: כינויים להקב"ה, והצירוף על פי תה' כד, ח. לרועה נאמני: כינוי למשה. נאמני: כינוי לישראל. 5 דברת מכהן: את דיניו של הכהן הגדול. באר[ח]מוני: בכתב היד: 'באדמוני', אך צ"ל בלי ספק: 'בארמוני', במקדש. ראו בר"ר נב, ב (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 542). 6 ליי: בכ"י ג שם ה' נכתב: 'ליו', אך במהדורה הנוכחית העדפתי את אופן הכתיבה השכיח בכתבי הגניזה: יי. 7 בבית ויעודיך: כינוי לבית המקדש, מקום התועודות של הקב"ה עם עמו. 8 ויד[ח]ק: ראו שמ' ל, לו. מזבח יסודיך: לכאורה סמיכות הפוכה, אך הקטורה לא הוקטרה על גבי יסוד המזבח. ואפשר שיש לפרשו כסמיכות תיאור: מזבחך המיוסד. 10 חסדיך שלח: לצירוף ראו תה' נז, ד. שוכן מעלה: כינוי להקב"ה. 11 סגולה: כינוי לישראל. 12 האל ישועתינו סלה: תה' סח, כ.

וְזָךְ יִלְבֹּשׁ לְהַתִּיר הַבֵּל	כְּתוּנָת
חֲנוּן מִפִּיל בְּעַד נַחֲלַת חָבֵל	בְּשֻׁבָּת וְעֵשׂוֹר
עָלִי עֵשׂוֹר וְעָלִי נָבֵל	15
טְהוּרִים מְזִכִּירֵי הִילוּלֶיךָ	וּמֵאֵת עֲדַת
יִ[ק]ח שְׁנֵי שְׁעִירִים כֶּדֶת מְלוּלֶי[י]ךָ	[בְּשֻׁבָּת וְעֵשׂוֹר]
כִּי שִׁמְחַתְנִי יִי בְּפַעֲלֶיךָ	
כֹּהֵן פֶּר חֲטָאתוֹ לְפָנַי	וְהַקָּרִיב
לְכַפֵּר בְּעֵדוֹ וּבְעֵד בֵּיתוֹ כֶּדֶת עֲנִיִּי	20 בְּשֻׁבָּת וְעֵשׂוֹר
מִה גָּדְלוֹ מַעֲשֶׂיךָ יִי	
יִי / שָׁמַע שׁוֹעֵת גּוֹי אֶחָד	[פְּזוּמוֹן]
לְפָאֵר שְׁמֶךָ הַמְּיוֹחָד	
הִנֵּה אֵל יִשְׁוּעָתִי אֲבָטַח וְלֹא אֶפְחָד קְדוֹשׁ <	
מִפִּיל תַּחֲנֹת[ו] בְּעַד עִם הַנּוֹדֵעַ	25 וְלִקַּח
נִיהַג בְּחֻכְמָה וּמִדָּע	בְּשֻׁבָּת וְעֵשׂוֹר
וְאִישׁ בְּעָ[ר] לֹא יִדַּע	
סֵגֶן הַ[כ]הֲנִים הַמְּיוֹדְעִים	וְנָתַן

13 הבל[כ...]. ב 14 ועש א ועשור ב / חינון ב חנינ[...]. א 16 עדת[חסר ב / טהורים] ו"ו מעל לשורה ג
20 עינייני א 22 יי[נרשם בשוליים ג 25 תחנה א / הנודע] לפניו נרשם הנודע ונמחק ג 26 ניהג
יו"ד מעל לשורה ג 27 איש א ב / בע[ר]] על פי א ב בעד נוסף בצד ג

13 זך: כינוי לכוהן. להתיר הבל: לבטל את חטאי ישראל. ואפשר שרומז למדרש כי כל אחד מבגדי הכוהן כיפר על חטא אחר של ישראל; ראו ויק"ר י, ו (מהדורת מרגליות, עמ' רי-ריב). עם זאת, ראו גרסת כ"י ג: 'כָּבֵל', ומובנו: להתיר כבלי החטא. 14 נחלת חבל: כינוי לישראל, על שום דב' לב, ט. 16 טהורים מזכירי הילולך: כינוי לישראל. 17 י[ק]ח שני שעירים: בדומה ללשון הפסוק המתפייט. כדת מילול[י]ך: כמצוות דברך. 20 לכפר ... ביתו: בדומה ללשון הפסוק המתפייט. 22 גוי אחד: כינוי לישראל, על פי שמ"ב ז, כג; דהי"א יז, כא. 24 הנה ... אפחד: יש' יב, ב. 25 מפיל ... הנודע: כינוי לכוהן הגדול. עם הנודע: כינוי לישראל. 26 ניהג בחכמה ומדע: הנושא הוא הכוהן שנהג את עבודת הקודש בחכמה. 28 סגן ה[כ]הנים: במקרא דווקא אהרן הוא שנותן את הגורלות על שני השעירים, ואפשר שנרמז כאן סגן הכהנים העומד מימין הכוהן הגדול בעת נתינת הגורלות (משנה יומא ג, ט, וראו שם ד, א). אמנם בהרבה סדרי עבודה מצאנו שהכוהן

בְּשִׁבְתָּ וְעָשׂוֹר < על שְׁנֵי שְׁעִירִים [לָהֶ] תִּם פֹּשְׁעִים
בְּפָרוֹחַ רִשְׁעִים 30

וְהִקְרִיב אֶהָרֶן פּוֹעֵל יָדָיו לְרִצּוֹת קוֹנִי
בְּשִׁבְתָּ וְעָשׂוֹר < צָג לְהִגִּישׁ קָרְבָּנִי
וְאֶתָּה מְרוֹם לְעוֹלָם יִי

[פזמון] יִי / שְׁעָה קָרְבֵּן חֲסִידֶיךָ
לְמַהֵר מְחִילַת יְדֶיךָ 35
הָאִירָה פָּנֶיךָ עַל עֲבֹדְךָ הוֹשִׁיעִי [נִי] כַחֲסִידֶיךָ
קְדוֹשׁ <

וְהִשְׁעִיר קִידָם אִישׁ עֵתִי מֵאֲמוֹנִי
בְּשִׁבְתָּ וְעָשׂוֹר < רְנָנוֹת לְהַבִּיעַ בְּמִשְׁכָּנִי
כִּי הִנֵּה אוֹיְבֶיךָ יִי

וְהִקְרִיב 40 שׁוֹחֵט וּמַעֲלָה עַל דּוֹכְנִי
[בְּשִׁבְתָּ וְעָשׂוֹר] תּוֹמִים וְאוֹרִים יִשָּׂא לְכַפֵּר עֲוֹנֵי
וְתָרֵם פְּרָאֵם קָרְנִי

וְלָקַח מִלֹּא מַחְתָּה שְׁלֵהֶבֶת גְּחָלִים לְהַכְחִיד צוּרֵי

29 פושעים] בצד נרשם נֹא פשע[ים] נ פשעים א פשעי[.]. ב 31 קוניי א 36 האירה] בפנים נכתב הָאֵר
ובצד נֹא הָאִירָה נ 39 יי] לאחריו נרשם מכהן המפיר צורוי ען צורר נעורי ומעליו סימני מחיקה נ
41 תומים] לפניו נוספה יו"ד נ

הגדול עצמו מכונה 'סגן'. ראו למשל ב'אזכיר גבורות' ליוסי בן יוסי (א' מירסקי [מהדיר],
פיוטי יוסי בן יוסי², ירושלים תשנ"א, עמ' 149): 'מִשְׁפָּחוֹת בְּרוּרִים גּוֹרֵל יִטִּילֹ לְגִדְל סָגָן',
וב'אנאים גבורות אל' לנחמיה בן שלמה בן הימן הנשיא (N. Katsumata [editor], *The Liturgical Poetry of Nehemiah ben Shelomoh ben Heiman Ha-Nasi*, Leiden
2002, p. 102): 'סָגָנִים מִפִּילֵי פִיסִיו'. 29 [לה] תִּם פּוֹשְׁעִים: ההשלמה מכ"י ג, וניקוד
'פושעים' על פי 'פושעים' שבמקבילות ובשולי נוסח היסוד; והביטוי על פי דג' ט, כד.
31 פועל ידיו: את קרבנו. קוני: כינוי להקב"ה. 36 האירה ... כחסידיך: תה' לא, יז. כחסידיך:
צ"ל: 'בְּחִסְדֶּיךָ'. 37 קידם: נראה שכוונתו: הולִיךָ למדבר. איש עתִי: על פי ויק' טז, כא.
מאמוני: מקרב ישראל. 40 שוחט ... דוכני: כינוי לכהן השוחט את הקרבנות ומעלה את
נתחיהם על גבי המזבח; ו'דוכני' כאן כינוי למזבח. 41 תומים ואורים: ראו שמ' כה, ל.
43 מלא מחתה: על פי ויק' טז, יב (הפסוק המתפייט). נראה שהפייטן דרש שגחלי האש

[בְּשַׁבָּת וְעֶשְׂרִי] מִכֵּהֶן הַמִּפְּרִי צִרּוּרִי עַן נַעֲוִירִי
וְתַבֵּט עֵינֵי בְּשׁוּרִי

45

[פזמון] בְּשׁוּרִי / שָׁמוּ יָנוֹן
לְקָרֵב קֶץ גְּנוּנִים בְּגִנוֹן
הָהָר הַטּוֹב הַזֶּה וְהַלְבֵּנוֹן <דֹּשׁ>

ד. האופן 'תרשישי מעלה'

אופן

תְּרִשִּׁישִׁי מַעֲלָה
שׁוּרִים שָׁבַח וְתַהֲלָה
שׁוֹמֵיעַ תַּפְלָה לָךְ

48 [ק] בצד נרשם בעדה תלולי רום ובקי[.]ן מה רבו נ

שבמחתה ממסלים את הפורענויות שיבואו על צוררי ישראל. ל'גחלי אש' המושלכים כדי לכלות איבים ראו תה' יח, יג–יד (ובמקבילה בשמ"ב כב). 44 צוררי ען נעורי: הנוסח נראה משובש, וקרוב שבמקור נכתב: 'המפר עֲצַת צוֹרְרֵי מְנַעוּרִי', ועל פי תה' קכט, א. 46 בשורי: בשונאיי; ונראה שנשמטה כאן תיבה, וצ"ל: 'בְּשׁוּרֵי בְּשׁוּרִי', כלומר: כאשר אראה בפורענות אויביי. שמו ינון: על פי תה' עב, יז. 47 קץ: זמן גאולתם. גנונים: כינוי לישראל. בגנון: בהגנת המקדש הנזכר בטור הבא. 48 החר ... והלבנון: דב' ג, כה, כינוי לירושלים ולמקדש. ראו ספרי במדבר קלד (מהדורת הורוביץ, עמ' 181).

ד. מקורות: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 96.58 (נוסח היסוד, ג); אוקספורד, בודליאנה Heb. e. 95/23 דפים 32–33 (19–סוף, א); קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 110.29 (37–1, ב); שם, T-S NS 110.69 (כולו, ג); שם, T-S NS 131.12 (25–סוף, ד); שם, T-S NS 137.2(i) (22–סוף, ה); שם, T-S NS 202.36 (27–סוף, ז); שם, T-S NS 234.28–29 (כולו, מטושטש, ח); שם, T-S NS 277.156 (40–סוף, ט); פטרסבורג, הספרייה הלאומית, אוסף אנטונין Yevr. III B 76 (43–סוף, י); פריז, ספריית כי"ח IV C 186 (44–1, כ); ניו־יורק, בית המדרש לרבנים (145/14) 59 (33–סוף, מ); ניו־יורק, בית המדרש לרבנים ENA 3278.21 (41–1, ס); קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 119.151 (36–30, ע); שם, T-S AS 121.19 (41–סוף, פ); שם, T-S AS 125.220 (12–1, צ)

2 שררים ח 3 שומע ג כ צ / תפילה ג ח כ

ד. 1 תרשישי מעלה: כינוי למלאכים. 3 שומיע תפלה: כינוי להקב"ה, על פי תה' סה, ג.

5	רַבְבוֹת מַעֲוָה קוֹרְאִים בְּקוֹל רִנָּה לְךָ קוֹשֵׁב תַּחְנָה
לְךָ	צִדִּיק לִנְגָדֶם הַמוֹנִים פָּנִיךָ הַיּוֹם מִחֲנָנִים פּוֹצְחִים וְעוֹנִים
10	[פזמון] אָנָּה אֵל נָא לְמַעַן עֲשֵׂה נָא וּלְעַמְּךָ סֶלַח נָא
15	עֲלִיוֹנִים תְּלוּלִים סִלְסוּל מִסְלָלִים לְךָ סוֹמֵךְ נִפְלִים
לְךָ	נִצּוּחַךְ לְתַנּוֹת מִחֲנֻת מוֹל מִחֲנֻת מוֹחֵל עוֹנֹת
20	לִנְגָדֶם זָכָה יְדִידִים כְּבוֹד מַלְכוּת מַגִּידִים לְךָ כּוֹרְעִים וּמִדִּים

4 ריבבות צ 5 רינה ח 6 תחינה ח 7 צדיק ב ח / לנואם (!) ב לנגדים ס 12 היום סלח נוסף ח 14 סילסול ח סלסול (!) כ / מתלולים ב מתלילים ג ח ס 15 נופלים ב ג ח ס 16 נצח ב ג כ ס / שבחך לתנות נוסף כ 18 מוחיל ס / עוונות ח כ ס 19 זכי ב 20 מלכותך א ב ג ח כ ס 21 ומודים א ב ג ס [..] מודים כ

4 רבבות מעונה: כינוי לרבבות המלאכים שבשמים. ראו תה' סח, יח. מעונה: כינוי למרומים. ראו דב' לג, כז. 6 קושב תחנה: לצירוף השווה תה' קל, ב. 7 לנגדם: אל מול המלאכים. המונים: כינוי לישראל. 13 עליונים תלולים: כינוי למלאכים. תלולים: גבוהים. 14 סלסול: שבח. 15 סומך נפלים: הצירוף על פי תה' קמה, יד. 16 נצוחך: פארך. 17 מחנות: מחנות מלאכים. 19 ידידים: כינוי לישראל. ראו ספרי דברים שנב (עמ' 409). 20 כבוד מלכות: הנוסח 'כבוד מלכותך' עדיף, ועל פי תה' קמה, יא.

[פזמון] אָנאַ אַל נא
לִמְעַנְךָ <עֲשֵׂה נא>
וּלְעַמְךָ סֶלַח נא

25 יְקִדַּת נְהַר דִּינּוֹר מְשַׁפִּיעִים
טַעַם שְׂבַחְךָ מְשַׁמֵּיעִים
לְךָ טוֹמֵן פְּשָׁעִים

חֲשַׁשׁ לְהִבִּי זִיקוֹת
זָמַר וְחָלִיל מִמַּתִּיקוֹת
לְךָ 30 זוֹרִיעַ צְדָקוֹת

וּכְנָגָדָם זָכָה עֲשׂוֹקִים
הַקּוֹרְאִים לְךָ מִמַּעַמְקִים
לְךָ? הַיּוֹם צָמִים וְצוֹעֵק[ים]

[פזמון] אָנאַ אַל נא
לִמְעַנְךָ <עֲשֵׂה נא>
וּלְעַמְךָ סֶלַח נא 35

22–24 הטורים חסרים ב' 25 יקידת א בג ד ה כ ס יקר ח / נהר] חסר א ג ד ה נור ח / דינור] חסר ב ח נור א ג ה אור ד / מפשיעים א' 26 שבחך] צילצול א ג צלצול ב ד ה ח סלסול כ' 29 וחליל ממתיקות] נושאות ומבתיקות (ומשפיעות ד ה ז) א ב ג ד ה ז כ ס נושאים בלהקות ח נושאות [...] ל' 30 זוריע] יו"ד נוספה מעל לשורה נ זורע א ב ג ז כ ל' 31 נקה א ב ג ד ז ח כ ל ס נקה תוקן בצד ה' 32 לך] חסר א ב ג ד ה ז כ ל היום ס' 33 לך לך נוסף ומעל השני סימני מחיקה ז / צומים ב' 34–36 הטורים חסרים ב

25 יקדת נהר דינור משפיעים: על פי דנ' ז, י, ונראה שכוונתו שהמלאכים עצמם שופעים את הנהר. השוו בבלי, חגיגה יג ע"ב: 'לנהר דינור ... מהיכן נפיק, מזיעתן של חיות'. 26 טעם: דבר. שבחך: ראו גרסת כתבי היד: 'צלצול', זמר. 27 טומן: מסתיר. טומן פשעים: לצירוף ראו איוב לא, לג. 28 חשש להבי זיקות: כינוי למלאכים הבוהקים באשם. חשש להבי: הצירוף על פי יש' ה, כד, ול' חשש' במשמע אש ראו מ' זולאי, 'עיוני לשון בפיזי ינאי', ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ו (תש"ו), עמ' קצה (=הנ"ל, ארץ ישראל ופיזיה: מחקרים בפיזי הגניזה, בעריכת א' חזן, ירושלים תשנ"ו, עמ' 481). 29 וחליל ממתיקות: גרסת רוב כתבי היד שונה, ובעיקר שכיחה הגרסה: 'נושאות ומפיקות'. 30 זוריע צדקות: כינוי להקב"ה, והלשון על פי מש' יא, יח. 31 זכה: גרסת רוב כתבי היד: 'נקה'. עשוקים: כינוי לישראל. 32 הקוראים לך ממעמקים: הלשון על פי תה' קל, א.

דולקים כלפידים
 גועשים ורועשים ומסלדים
 גומל חסדים לך

40 ביראה מקדישים
 בנהר דינור מתקדשים
 בורא קדושים לך

אמץ לנגדם חבורות
 אונקות ברוחות שבורות
 אזור גבורות לך 45

38 ורועשים) חסר א ג ד ז ח וועשים ה ל מ 40 טור 40 בא אחרי טור 41 א ג ד ה ז ח ט כ ל מ ס / שמך (נוסף בין השורות) מקדי[...]ס 41 מתחדשים א ג ס 42 חדשים א ג 44 ברוח ט ל בלבכות ח / נשברות א קשורות ח 45 אזור א ג ד ה ז ט י מ פ או[...]ח / גבורות] לאחריו נוסף פז אנא אל נא א ג ד ה ז ח ט י ל מ

37 דולקים כלפידים: כינוי למלאכים העשויים אש. 38 גועשים ורועשים: הצירוף על פי שמ"ב כב, ח; תה' יח, ח. ומסלדים: ומשבחים. 40 ביראה מקדישים: ראו חילופי הטורים ברוב כתבי היד. 41 בנהר דינור מתקדשים: ראו סדר רבה דבראשית מז (מהדורת ורטהיימר, עמ' מו): 'מיד יורדין כמה כתות מחנות וחיילים חיילים של מלאכים לתוך נהרי אש ונהרי להבה וטובלין עצמן'. מתקדשים: ראו גרסת כתבי היד: 'מתתדשים', והשוו בבלי, חגיגה יד ע"א: 'כל יומא ויומא נבראין מלאכי השרת מנהר דינור, ואמרי שירה ובטלי, שנאמר (איכה ג, כג): חדשים לבקרים רבה אמונתך'. 42 קדושים: כינוי למלאכים. ראו גרסת כתבי היד: 'תדשים', ועל פי יש' סה, יז. 43 חבורות: כינוי לקהל ישראל. 44 אונקות: נאנחות. ברוחות שבורות: ראו תה' נא, יט. 45 אזור גבורות: לצירוף ראו תה' סה, ז.

ה. המאורה 'שמש צדקה מעמך' והאהבה 'יום אשר בחרת לידידיך'

[מאורה]

שֶׁמֶשׁ צְדָקָה מֵעַמְּךָ
לָנוּ תִזְרִיחַ מִמְרוֹמְךָ
מִרְפָּא וְאֶרֶכָה כְּנָאֲמֶךָ
הַמְצִיא לְקֹהֶל יִרְאֵה שְׁמֶךָ

ככ>תוב< וזרחה לכם יראה (!) שמי שמש צדקה ומרפא בכנפיה ויצאתם ופשתם כעגלי מרבק (מל' ג, כ)
ונא>מר< לעושה <אורים גדלים כי לעולם חסדו> (תה' קלו, ז)
ב>רוך< יוצר המ>אורות<

[אהבה]

5 יום אֲשֶׁר בָּחַרְתָּה לִּידִידֶיךָ
זֶרַע אוֹהֲבֶיךָ וִיחִידֶיךָ
כִּפְרָה וּסְלִיחָה לְמִיחֲדֶיךָ
הַמְצִיא לְקֹהֶל יִשְׂרָאֵל עֲבָדֶיךָ

ככ>תוב< ואתה ישראל עבדי יעקב אשר בחרתיך זרע אברהם אוהבי (יש' מא, ח)
[ונאמר] כי יעקב בחר לו יה ישראל לסגלתו> (תה' קלה, ד)
ב>רוך< הבוחר בע>מו> ישראל<

מקורות: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 96.58 (נוסח היסוד, ג); אוקספורד, בודליאנה Heb. e. 95/23 (כולו, א); פרנקפורט, ספריית הקהילה היהודית (לשעבר) 101 (כולו, ב); קמברידג' T-S NS 278.283 וחלק ממנו שם, T-S AS 111.213 (7-5, ג); ניו-יורק, בית המדרש לרבנים 1-2 ENA 3088 (שריד מהמאורה והאהבה, ד); שם, ENA 3849.17 (8-5, ח)

כותרת: מאורות א ב 3 מרפא ב 4 לקהל לעם א ב / יראי א ב שרשרת הפסוקים: מרבק] אחריו נוסף ונא נר אלהים נשמת אדם חופס כל חדרי בטן ונא נר לרגלי דבריך ואור לנתיבותיך ד / ונא לעושה] חסר א 5 בחרת ג 6 אוהבך א אוהבך ב אוהבך ג ה / ויחידך א ב 7 למיחדיך] מעדיך א ב מ[... ד 8 ישראל] יעקב א ב ה יעק[. ד / עבדך ב שרשרת הפסוקים: אוהבי] לאחריו נוסף ונא אוהב יי שערי ציון מכל משכנות יעקב ד / ונאמר כי יעקב וגו'] חסר א ב

1-2 שמש צדקה ... תזריח: הלשון על פי מל' ג, כ. 3 מרפא וארכה: הצירוף על פי יר' לג, ו. 4 לקהל ... שמך: כינוי לישראל. יראה: צ"ל 'יִרְאֵי', כגרסת כתבי היד. 5 יום אשר בחרתה: כינוי ליום הכיפורים. לידידיך: כינוי לישראל. ראו ספרי דברים שנב (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 409). 6 אוהביך ויחידך: כינויים לאבות האומה, והצירוף על פי בר' כב, ב. 7 למיחדיך: כינוי לישראל.

ו. המאורה 'שמעה אנקת שוועת מיוקרים' והאהבה 'יום זה לאהוביך עונם לכפרה'

מאורות סנגארי

שְׁמֵעָה אֲנִיקַת שְׁוַעַת מְיוֹקְרֵי[ם]
לְאוֹרֶךְ מְצַפִּים וּלְשִׁמְךָ מְיוֹקְרִים
מְאוֹר פְּנִיָּהֶם הִבְהִיק בְּיוֹם הַכְּפוּרִים
הָיָה זְרוּעָם לְבָקְרִים

ככתות(!) יי חניני(!) לך קוינו היה זרועם לבקרים אף ישועתינו בעת צרה (יש' לג, ב)
ונאמר וידבר יי אל משה אחרי מות שני בני אהרן >בקרבתם לפני יי וימתו< (ויק' טז, א)
ונאמר אור זרוע לצדיק >ולישרי לב שמחה< (תה' צז, יא)
ונאמר >מר< לעושה אורים גדולים >כי לעולם חסדו< (שם קלו, ז)
ב>רוך< יוצר
אהבת עו>לם<

אהבה סנגארי נע

5 יום זה לאהוביך עונם לכפרה
זועקים למצוא מחילה וכפרה
כהתפלל וכהתודה באמירה
האל הגדול הגבור והנורא

ככתוב ואתפללה אל(!) יי אלהי ואומירה ואתודה ואומרה אנה יי האל הגבור והנורא
שומר הברית והחסד לאוהביו ולשומרי מצוותיו (דנ' ט, ד)

מקורות: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 4.24 (נוסח היסוד, ג); שם, T-S NS 277.41 (2-8, א);
שם, T-S NS 278.283 וחלק ממנו שם, T-S AS 111.213 (שריד דל, ב); ניו-יורק, בית המדרש לרבנים ENA
3849.17 (4-1, ג); קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 199.165 (5-8, ד)
נדפס: נ' אלוני וי' טובי (מהדירים), שירים גנוזים: שירים חדשים מגניות קהיר, ירושלים תשס"א, עמ' ל-לא.

2 מייקרים ג שרשרת הפסוקים: ונאמר וידבר וגו' חסר א ונאמר אור וגו' חסר א ג ונאמר לעושה וגו'
וג' כי ביום הזה וג' א 5 עונם א 6 מחילה סליחה ד שרשרת הפסוקים: אלהי מעל לשורה ג / ואומירה
המעתיק החל לרשום ואומרה וניסה לתקן לואתודה ג / הגבור מעליו סימני מחיקה ג / שומר ו'ו
נוספה מעל לשורה ג / מצוותיו] לאחריו נוסף לאלף דור ד

1 שמעה אנקת: הצירוף על פי תה' קב, כא. מיוקר[ים]: כינוי לישראל שרב כבודם אצל
הקב"ה. 2 ולשמך מיוקרים: לצירוף ראו שמ"א יח, ל. 3 מאור פניהם הבהיק: כוונתו:
שמחם. 5 לאהוביך: כינוי לישראל. 7 כהתפלל: כפי שהתפלל דניאל.

ונאמ>ר> ואמר סולו סלו פנו דרך >הרימו מכשול מדרך עמי> (יש' נז, יד)
ונא>מר> אוהב יי שערי ציון מכל מכל (!) משכנות יעקוב (תה' פז, ב)
ונאמ>ר> כי יעקוב בחר לו יה >ישראל לסגלתו> (שם קלה, ד)
ב>רוך> הבוחר

ז. הזולת 'אשמה למחות מיוצאי ירך'

אמת

אשמה למחות מיוצאי ירך
בעשור חק למו בערך
גלה בן אמוץ כל צורך
ואמר סולו סלו פנו דרך

דרך / סקלו עון לישא
כי כה אמר רם ונשא

5

ונאמ ואמר וגו' חסר א ד ונאמ>ר> אוהב וגו' חסר א ד

ז. מקורות: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 277.41 והמשכו שם, T-S NS 131.42 (נוסח היסוד, ג); שם, T-S NS 109.113 (א, 46–1); שם, T-S NS 124.90 (ב, 54–50); שם, T-S NS 131.117 (ג, 54–51); שם, T-S NS 142.28 (ד, 54–21); שם, T-S NS 201.61 וחלק ממנו שם, T-S NS 202.22 וחלק ממנו שם, T-S NS 111.132 AS וחלק ממנו שם, T-S AS 120.129 (8–14, 19–29, 34–41, 46–54); שם, T-S NS 277.95 (10–סוף, ו); שם, T-S NS 278.283 וחלק ממנו שם, T-S AS 111.213 וחלק ממנו שם, T-S AS 113.174 וחלק ממנו ניו-יורק, בית המדרש לרבנים ENA 3493.1 (3–34, 41–47, ז); קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 120.252 AS (1–13, ח); שם, T-S AS 121.290 (1–8, ט); שם, T-S AS 121.292 (30–42, י); שם, T-S AS 126.220 (30–34, יא); שם, T-S AS 129.24 (27–29, יב); אוקספורד, בודליאנה Heb. e. 95/23 והמשכו שם, Heb. e. 96/19 (ב); פרנקפורט, ספריית הקהילה היהודית (לשעבר) 101 (9–1, ל); סנקט־פטרסבורג, הספרייה הלאומית, אוסף אנטונין Yevr. III B 76 (34–1, מ); ניו-יורק, בית המדרש לרבנים ENA 3088.1–2 (9–1, ס); שם ENA 3849.17 והמשכו ENA 3240.11–12 (34–1, ע); שם ENA 3462.19 (12–1, פ); שם, ENA 3684.7 (24–30, צ)

כותרת: זולת אמת א זולת ל מסדס ח אמתה לצומא רבא ס אחר פ 2 בעשור ... בערך] בעשור לחודש הו לניני חק בערך ס / למון] לנגן ל / למו חק כ 3 גילה א ט כ ל מ ס ע פ / כל] להמציא א מ ע פ .] להמציא ח 5 פנו

ז. סיומות מקראיות: יש' נז, י–נט, כא, בדילוגים. 1–2 אשמה ... בערך: שיעורו: כדי למחות את אשמתם של ישראל, קבע להם הקב"ה את צום יום הכיפורים. מיוצאי ירך: כינוי לישראל, על שום שמ' א, ה. בעשור: את צום יום הכיפורים ב' בתשרי. למו: לישראל. בערך: בסדר המועדים. 3 בן אמוץ: הנביא ישעיהו. כל: נראה שצ"ל כגרסת כתבי היד: 'להמציא צרך', וכוונתו: גילה לישראל את הדרך הראויה לתקנתם. 5 עון לישא: כדי שהקב"ה יישא

דְּבַר עֲנָה דּוּדֵי צַח
הַכִּין תְּשׁוּבָה לְעִזִּי מִצַּח
וּמִגְנוּב וְנֶאֱוָף וְרִצַּח
כִּי לֹא לְעוֹלָם אָרִיב וְלֹא לְנֶצַח 10

וְלֹא לְנֶצַח / אֲשַׁפּוּךְ קִצְפִּי וְחִמְתִּי
בְּעוֹן בָּצְעוּ קִצְפָּתִי

וַיִּהְרָתִי כִּי לֹא אֶחְפֹּץ בְּמוֹת הַמָּת וּבִנְגוּפִיהוּ
חֲדוּל אִם יִחְדַּל מִטְּנוּפִיהוּ
טַעַם פֶּץ נְבִיא לְהַסִּיר עֵקוּלִיהוּ 15
דְּרָכֵיו רָאִיתִי וְאַרְפָּאָהוּ

וְאַרְפָּאָהוּ / לְמַעַן שְׁבִתוֹ בֵּין הַמְּשֻׁפָּתִים
בּוֹרָא נִיב שְׁפָתִים

יוֹם זֶה מְכַל יְמוֹת הַשָּׁנָה נִפְרָשׁ
כִּי בּוֹ מְכַל מַעַשׂ נִחָקָר וְנִדְרָשׁ 20
לְשִׁבִּים יִמְחוּל וְאַתָּם יִדְרָשׁ
וְהִרְשָׁעִים כִּיִּם נִגְרָשׁ

דְּרָכֵיו סָפָה ל' 9 ומגנוב ונאוף ורצח] לגנוב ולנאוף ולרצח ל' / ולגנוב ולנאוף ס' 11 ולא לנצח] חסר כ' / לא ול' פ' / ואשפוך כ' 13 וזהרתי ז' / אחפץ או כ' ע' / ובניגופיהו א' מ' ובניגופיהו ו כ' ע' 14 חדל ה' / יחדול כ' / מטינופיהו א' מ' מטינופיהו ו ז' מטנופהו כ' ע' 15 נביא] חסר א' / עיקוליהו א' ה' מ' ע' עיקוליהו ז' כ' 17 וארפאהו] חסר כ' וארפאהו ז' / שבת כ' 19 נגרש(!) ז' 20 כי ... ונדרש] חסר א' כל מעש בה נחקק ונדרש ו' / כי ... מעש] כל מעשה בו כ' / כל ז' מ' ע' 21 ימחל ע' / ואותם א' ד' כ' מ' ע' ואת[.]. ה' / ידריש א'

את עוונותיכם. 7 דודי צח: כינוי להקב"ה, על שום שה"ש ה', י. 8 לעזי מצח: לחוטאים. 9 ומגנוב ונאוף ורצח: כוונתו: כדי שישבו מחטאי גנבה, ניאוף ורצח. הלשון על פי יר' ז, ט; הו' ד, ב. 11 אשפוך: צ"ל: 'אשפוך' כגרסת כ"י וכמתחייב מן החתימה. 13 וזהרתי: הזהרתי, הודעתי. כי ... המת: יח' יח, לב. ובניגופיהו: ובמותו. 14 מטנופיהו: מחטאיו. 15 טעם פץ: דבר אמר. נביא: ישעיהו. להסיר: כדי להסיר. עקוליהו: חטאיו. 17 שבתו בין המשפתיים: על פי שופ' ה, טז, ורד"ק ביאר שם: 'כלומר יושב ובוטח'. 19 יום זה: יום הכיפורים. נפרש: נבדל, יחד. 20 מכל: צ"ל: 'כל'. נחקר ונדרש: הצירוף על פי דב' יג, טו. 21 ואתם ידרש: ואליהם יפנה, והניקוד בלחץ החרוז.

נג-רש' / מימיו להצליל פשעים
אין שלום אמר אלהי לרשעים

25 מליץ יעמד על שערים
נכוחות ללמד לנמהרים
סליחה לבשר בקול מרים
קרא בגרון אל תחשוך כשופר הרים

כשופר הרים / מול עם ירגישון
ואתי יום יום ידרשון 30

עונינו ענו בנו להובישנו
פשעינו רבו ועצמו כיחושינו
צקון לחשינו תקשיב ותרום ראשינו
למה צמנו ולא ראית ענינו נפשינו

נפשינו / נבהלה ועמד בויכות נכלמו
הן לריב ומצה תצומו 35

קול קוראו ישמע מחדרהו
קולו יקשיב ולא יבזה עיתורהו

23 נג-רש' [ח ס ר א 25 יעמוד או מ צ 26 ללמוד כ 27 סליחה] שח נביא ו כ 29 כשופר הרים] ח ס ר
א / כשופר] ח ס ר ו כ הרים קול נוסף 2 / הרים מ / עם ירגישון] אום נחפזון ו אום נחפזון כ / יגעישון ז
31 עוננו ד / להובישנו] להוכיחנו א 32 פשענו ד ו / עצמו ורבו ו י' כ / כיחושנו ו מ כיחושנו כ 33 לחשנו
ד כ מ / ותרים א ד ו ט י' כ מ ע / ראשנו ד ו כ 34 ולא] ח ס ר ו / וראיתו 35 נפשו כ 37 קוראיו א ו כ /
מחדריהו ה 38 עיתוריהו א ה

23 נג-רש' מימיו: יש' נו, כ (המשך הסיומת המקראית הקודמת). להצליל פשעים: כדי
להשקיע פשעי ישראל במצולות, וראו מי' ז, יט. 25 מליץ: מוכיח, נביא. יעמד על שערים:
השווה יר' ז, ב ועוד. 26 נכוחות: דברי אמת. לנמהרים: כינוי לישראל. ראו יש' לה, ד.
27 בקול מרים: בקול רם. 29 עם ירגישון: ישראל הנקהלים לצאת מן הגלות. גרסת כ"י כ:
'אום נחפזון', כינוי לישראל שמעשיהם נבדקים על ידי הקב"ה. 31 עונינו ענו בנו: יר' יד,
ז. 32 פשעינו רבו: על פי יש' נט, יב. כיחושינו: שקרינו. 33 צקון לחשינו: על פי יש' כו,
טז. ותרום ראשינו: על פי תה' ג, ד, והכתיב על פי תה' כז, ו. 35 נפשינו נבהלה: על פי תה'
ו, ד. בויכות: ראו יש' א, יח: 'לכו נא ונכחה' וגו'. 37 קול קוראו: קול המתפלל. ישמע:
נושא הטור הוא הקב"ה. מחדרהו: מן השמים. 38 עיתורהו: תחינתו.

רַחֲמֵי יְהוָה וְיִבְנֶה בֵּיתוֹ לְטַהֲרֵהוּ
הֲלֹא זֶה צוֹם אֲבֹתָהוּ 40

אֲבֹתָהוּ / כִּסִּיר טִיפוּשׁוֹ
יוֹם עֲנוּת אָדָם נִפְשׁוֹ

שׁוּב עֲמִי וּלְרֹאשׁ אֲשִׁימְךָ
שְׁלַח יָדְךָ אֶל אֲבִיוֹנֶךָ וְעֲרוּמְךָ
תִּמְצָא יָדְךָ לְכָל קִמְיֶךָ 45
הֲלֹא פָרוֹס לָרֹעַב לַחֲמֶךָ

לַח־מֶךָ / יִבְרַךְ וּכְאִישׁוֹן יִשְׁמְרֶךָ
אֲזִי יִבְקַע כְּשַׁחַר אוֹרְךָ

תַּעֲרׇב פִּילׇל וְשׁוֹעָה תִּישַׁע
תַּצְלִיל בְּמִצּוֹלוֹת יָם כָּל פֶּשַׁע 50
תַּפְתַּח אֶרֶץ וַיִּפְרוּ יִשַׁע
וּבָא לְצִיּוֹן גּוֹאֵל וּלְשָׁבִי פֶשַׁע

פֶּשַׁע / תִּנְקָה וּכְעַל יָם תִּנְהַלֵּם
מַעֲתָה וְעַד עוֹלָם

39 לטהריהו אה [...] שהוט 41 כיסיר (כי יסירו) עמי נוסף דו [...] יסר.] כ 43 אשימך כ 44 אל] חסר
ד / אביוניך א לאביוניך ד אביוניך כ / וערומך א ד כ 47 ישמריך דה 49 תערב כ / ישועה כ 50 במצולת
ו / רשע וכ 53 וכעל וכעל נוסף כ / ים סוף נוסף ב 54 עולם] לא חריו נוסף ונשיר ג ונשיר לך וג'
מי כמוך ה ועל שפת וג' כ

41 טיפוש: חטאיו הנובעים מכסילותו. 44 שלח ידך: לחלצם ממצוקתם. 45 תמצא ...
קמיך: על פי תה' כא, ט. 47 לח-מך > יברך: הלשון על פי שמ' כג, כה, והנושא הוא הקב"ה.
וכאישון ישמרך: הלשון על פי תה' יז, ח. 49 תערוב פילול: תפילתנו תערב לפניך.
50 תצליל ... כל פשע: הציור על פי מי' ז, יט. 51 תפתח ... ישע: יש' מה, ח.

ח. הזולת 'אם עוונינו ענו בנו ענייה'

אמת

אִם עֲוֹנֵינוּ עָנוּ בָּנוּ עֲנִיָּה
 לָךְ [נִתְּנָה] עַל סְתוּרָה וּגְלוּיָה
 עֲנִיָּנוּ / בְּבִקְשָׁתֵינוּ שׁוֹכֵן שְׁמִי עָלֶיָּה
 כְּעֲנִיָּתָהּ / לְאַבְרָהָם בְּהָר הַמּוֹרִיָּה

5 גְּעִית שְׁפִתֵינוּ שִׁילוֹם פָּרִים נְסוּחִיחַ

מקורות: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 96.58 (נוסח היסוד, ג); שם, T-S H 4.24 (כולו, א); שם, T-S H 5a.19 (כולו, ב); שם, T-S NS 109.113 (64–56, ג); שם, T-S NS 124.90 (5–1, ד); שם, T-S NS 130.86 (53–44, ה); שם, T-S NS 131.42 (6–1, ו); שם, T-S NS 131.117 והמשכו סנקט־פטרסבורג, הספרייה הלאומית, אוסף אנטונין Yevr. III B 1116 (27–1, ז); קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 137.2(c) (17–סוף, כ); שם, T-S NS 137.3(d) (ט); שם, T-S NS 142.28 (30–1, י); שם, T-S NS 160.43 (17–סוף, כ); שם, T-S NS 201.61 וחלק ממנו שם, T-S NS 202.22 וחלק ממנו שם, T-S AS 111.132 (18–24, 30–64, 64–60, ל); שם, T-S NS 206.43 (39–16, ס); שם, T-S NS 273.26 (27–1, ע); שם, T-S NS 277.95 (8–1, פ); שם, T-S NS 328.89 (28–5, צ); שם, T-S Misc. 36.164 (29–1, ק); שם, T-S AS 111.39 (16–1, ק¹); שם, T-S AS 112.171 (34–9, ק²); שם, T-S AS 112.274 (55–סוף, ק³); שם, T-S AS 112.301 (60–59, ק⁴); שם, T-S AS 113.174 (4–1, ק⁵); שם, T-S AS 113.185 (52–סוף, ק⁶); שם, T-S AS 116.275 (23–15, 56–48, ק⁷); שם, T-S AS 123.132 (56–סוף, ק⁸); שם, T-S AS 126.220 (12–8, ק⁹); שם, T-S AS 129.24 (7–4, ק¹⁰); שם, T-S AS 133.295 (10–3, ק¹¹); שם, T-S AS 136.5 (47–42, 13–8, ק¹²); אוקספורד, בודליאנה (2722/1) Heb. f. 44 (44–1, ר); סינסינטי, HUC 1196 (22–1, ת); קמברידג', אוסף מוצרי IV 323 (36–סוף, י); ניו־יורק, בית המדרש לרבנים ENA 2840.30 (38–סוף, י); שם, ENA 2851.27 (35–17, י); שם, ENA 3684.7 (4–1, י)

כותרת: זולת אחר ל שחקים א ת אחרת ד אחר ו ע י אחר ל י זולת ט ק¹ זולת אחר ל אמת זולת פ זולת לכיפור ק [...].רת ק⁵ 1 עוננו ז י ק עוונינו ק¹ ת סליחה ר / ענייה ב ו ז ט י פ ק ר י 2 לך [בן ב ר / על] על כל נוסף ו ז ט י ל פ י חסר ק¹ / וגלויה א וגלויה י 3 עננו ב ד י / בבקשתנו י בביטוינו ק / שמי חסר ר / עלייה ו ז ט י ק ק¹ 4 כשעניתה ט ק¹ כענית ע / לאברהם אבינו נוסף ת 5 געית ... נסוחיח גדול שמך נשביח ק / גיעת א ת געיית ד ו ז י פ / שלום א פ ת בשלום ב בשילום ר / נשוחה א ו ז ט י ל ע צ ק¹⁰ ת נש[...] ד נסוחה ב פ ל[...].וחיה ק¹¹

רשימת האישים המופיעה בטור הרביעי של כל אחת ממחרוזות הפיוט מבוססת על המשנה בתענית ב, ד, אך מורחבת ממנה. נראה שתבנית הזולת שלפנינו מושפעת מפיוט קדום, ואפשר שהוא הליטניה השכיחה 'מי שענה לאברהם אבינו בהר המוריה הוא יעננו'. ראו במבוא, בצד הערה 31. 1 אם ... בנו: על פי יר' יד, ז. 2 לך [נתן]דה: ההשלמה מכ"י א. סתורה וגלויה: חטאינו הגלויים והנסתרים. לצירוף ראו דב' כט, כח. 3 שוכן שמי עליה: כינוי להקב"ה. 5 געית שפתינו: תפילתנו. שפתינו שילום פרים: תפילתנו כתשלום לקרבנות שחללו. הלשון על פי הושע יד, ג, וראו גם מדרשו בפסדר"כ שובה יט (מהדורת

כִּי / אֵין לָנוּ לֹא מִזְבִּיחַ וְלֹא זֹבִיחַ
עַגְלֹנוֹ / בְּדְרוּשְׁתֵּינוּ מוּחַל וְסוּלַח
כַּעֲנִיתָ / לִיצַחֲךָ עַל גְּבִי הַמִּזְבֵּחַ

הָעוֹיֵנוּ וְהַרְשָׁעָנוּ לְפָנֶיךָ אֵל
10 וּמֵרֹב עֹנֵינוּ אֵין יָדִינוּ לֵאל
עַגְלֹנוֹ / בְּיָדֵינוּ מוֹשִׁיעַ וְגוֹאֵל
כַּעֲנִיתָ / לִיצַחֲךָ כַּעֲלָה לְבֵית אֵל

כ"י ק

וְדָנוּ וְחִמְסָנוּ לְפָנֶיךָ שׁוֹכֵן שָׁמַיִם
וּבְעֹנֵינוּ חֶרֶב מְקוֹם עֲמִידַת [רַגְלִים]
15* עַגְלֹנוֹ / בְּחִינוּנוֹ [יָנוּ ...] יָם
כַּעֲנִיתָ / לִיוֹסֶךָ [בְּמִצְרַיִם]

זְכוֹר לָנוּ חֲסִידֶיךָ אֲשֶׁר לְאֶלְפִים נִצְוֹר
כִּי / כָּל קְהֵלֵנוּ לְרֹב רַחֲמֶיךָ עֲצוֹר
15 עַגְלֹנוֹ / בְּחִינוּנוּ עוֹנֶה כָּל יָצוֹר
כַּעֲנִיתָ / לְמִשָּׁה בְּנִקְרַאת הַצּוֹר

טָהוֹר מִהָרָה סְבִיבֵינוּ תַּחֲנָה

טַעֲמֵינוּ יוֹמֶתֶךָ לְךָ בְּקִרְאָת גֶּר[וֹ]

6 כי חסר ק / אין יו"ד נוספה מעל לשורה ג ואין ק / לנו היום נוסף ק / לא חסר צ ת / זבח א ב ו ז ט י
ל ע פ צ ק ר ת / וזבח א ב ו י ל ע פ צ ק¹⁰ ת מוכח ק / בדרישתנו א ז ט י פ ק בדרישתנו ב ע צ ר בדרישתנו
ת / מוחל וסולח מחלונות משגיה ק / מוחל ר / וסולח ר ק¹¹ ת 9 הרשענו והעונו ב ר 10 כי מרוב ק² / עוננו
י עוינו ע עונונו ת / ידנו אין ת בדינו ב ק⁹ 11 בוודינו לך נוסף ק¹ בוודינו א בוודינו ב י ר ק⁹ ק¹² ת
בוודינו צ בוודינו ק / צור מושיע נוסף ק² 12 כשעניתה ט ק¹ / כעלה חסר ב ק ק¹ ק⁹ ר ת / בת א בבית
ב ט ק ק¹ ק⁹ ר ת בית ז י 13 לנו נוסף מעל לשורה ג חסר ע צ ק¹ ק² / רחמיך וחסדיך נוסף א ז ט י ל
צ ת רחמיך וח [...] נוסף ק¹ רחמיך וחסד וחסד¹ נוסף ע רחמיך ק² חסד ר / נוצר ונתוקן בצד ק² ק² ת
14 כל חסר ב צ ר / קהלך א ז ט י ע צ קהלך ת / לרוב רחמיך ליום זה הוה ק² ל ק² / לרוב חסר א ע ת
היום ז ט י צ / לרחמיך א ז ט י ע צ לרחמים ת 15 בחינונו לך נוסף ק¹ בחינונו א ז ט י ל ע צ ת וחנינו ר /
לכל ק² 16 כשע ק¹ / בנקרת א ב ז ט י ע צ ק¹ ר ת [...] קרת ל 17 טעמנו ז י טעם לשונינו כ / לך יומתק א

מנדלבוים, עמ' 377): "ונשלמה פרים שפתינו", א"ר אבהו, מי משלם אותם הפרים שהיינו
מקריבים לפניך, שפתינו, בתפילה שאנו מתפללים לפניך. 6 זוביח: כוהן המכהן. 7 עַגְלֹנוֹ
בדרושתנו: לצירוף ראו תה' לד, ה. מוחל וסולח: כינוי להקב"ה. 9 העונו והרשענו: ללשון
ראו תה' קו, ו ולנוסח הקבע של הוידוי. 10 אין ידנו לאל: אין בנו כוח; השווה דב' כח, לב;
נחמ' ה, ה. 11 מושיע וגואל: כינויים להקב"ה. 12 כעלה לבית אל: ראו בר' לה, א. לכתבי
היד שאינם גורסים 'כעלה', כוונת הפייטן לבר' כח, יט. 13 חסדיך ... נצור: על פי שמ'
לד, ז. 13* ודנו וחמסנו: על פי לשון נוסח הקבע של הוידוי. שוכן שמים: כינוי להקב"ה.
14 לרוב רחמיך עצור: התכנסנו בכדי שרחמיך יחולו עלינו. עצור: מכונס. 14* מקום
עמידת [רגל]ים: כינוי למקדש, על שום תה' קכב, ב. 15 עונה כל יצור: כינוי להקב"ה.
16 בנקראת הצור: כמו 'בנקרת הצור', ראו שמ' לג, כב. 17 טעמינו: תפילתנו. בקראת:
גרסת רוב כתבי היד: 'בְּלִחְיֶשֶׁת'. 17* טהור: פנייה להקב"ה בכינויו.

לְהַעֲבִיר מִמֶּנּוּ זַעַם אֶף וְחֶרֶן
 עֲנֹנוּ / בִּישׁוּעָתֵינוּ וְנִגְלִיל וְנָרוֹן
 כִּי עֲנִיתָ / לְאַהֲרֹן בֵּין בְּדֵי הָאָרוֹן 20
 כִּי / נִשְׁאַרְנוּ הַיּוֹם בְּלֹא מִמּוֹנָה
 עֲנֹנוּ / בְּיִיחֻדֵּינוּ שׁוֹמֵיעַ וְעוֹנָה
 כָּעֲנִיתָ / לְמוֹשֶׁה בְּסִנָּה 20*

כְּלִינוּ בֵּיד מִתְּבַל וְלִהְרֹג מָטִים
 וְעֲלִיךְ כָּל הַיּוֹם אָנוּ שְׁחוּטִים
 עֲנֹנוּ / בְּלִהְקֵתֵינוּ וְנִצָּא קְשׁוּטִים
 כָּעֲנִיתָ / לְפִינְחָס כְּקִנְיָה בְּשׁוּטִים
 כְּבִיר גְּאֻלֵּינוּ בְּזִרְעֶךָ הַחֲסוּף
 וְנִצָּא הַיּוֹם מִלְּפָנֶיךָ בְּלֹא כִּסּוּף
 עֲנֹנוּ / בְּלִהְיִשְׁתֵּינוּ וְלֹא נָסוּף
 כָּעֲנִיתָ / לְאַבְוֹתֵינוּ עַל יָם סוּף

25 מַחֲלִיתֵינוּ בְּיוֹם זֶה תוֹחַשׁ וְתוֹרָגָל
 וְהַמוֹן רַחֲמֶיךָ עָלֵינוּ יִתְגַּלְגַּל
 עֲנֹנוּ / בְּנִצָּקְתֵּינוּ וְחֶרְפַּתֵּינוּ תִּגָּל
 כָּעֲנִיתָ / לְיִהוֹשֻׁעַ כְּשִׁירַת בְּגִלְגָּל
 25* מַחֲסִינוּ מֵעוֹלָם רָם עַל רָמִים
 רַחֲמִים תִּמְצִיא לְמַעוּטֵי עַמִּים
 עֲנֹנוּ / בְּנִצָּקְתֵּינוּ שׁוֹכֵן מְרוֹמִים
 כָּעֲנִיתָ / לְאַהֲרֹן בְּלוֹבְשׁוֹ אוֹרִים וְתַמִּים

בזטילע ק' רתף [...] יומתק סלך [...] ק' / ימתק כ' / בלחישת אזטילסעצתף בלחישת [...] ק' בקריאת
 בכר 18 להעביר] ה"א נוספה מעל לשורה ג' כי תעביר אזטילעק' תכי [...] רף להשביט בר הסיר
 כ' / זעם אף) אף וזעם אטת אף וזעם וחמה באף זעם זעף אף כף נגף ואף ס' / זעם) חסר י' / וחרון) חסר
 א' 19 בייחודינו אזיעצת ביחוד [...] ק' בייסודינו ט בשועינו ט בש [...] רף בישועתך ר' / ונגיל) ונשמח ת
 20 לאהרון טת 21 כלנו ב' / ביד ... מטם) באפיך ועליך אנו שחוטם ר' / להרג בכס 22 ועליך ... שחוטם)
 והננו לחרב ולהרג מטם ר' / ועליך) כי עליך אזטילכעתף ותמיד כל היום עליך ב' כי כל קהלינו עליך
 ס' / כל היום) חסר כס' / אנו) חסר ס' / אנוחנו כ' 23 בלחשינו ע' בלחשנו ר' / ונהיה אזטילסעצף
 24 לפנחס כ' / כננה) חסר כקניא אזטילסעצף כקנא צ בקנאותו ר' / בשיטים לע 25 מחילתנו ב' יף / ביום
 זה) חסר כ' לפניך ר' / ותגלגל א ותגלגל אזטילעק' ותעגל בכר ותוסגל צ 26 חסר א' / כי המון ל
 ק' המון זט' / מעיך ורחמיך ב' / תתגלגל כ' ת[.] לגל רף 27 בלהקתינו ב' / וחרפתינו מעלינו נוסף ל וחרפה
 מעלינו אזטילצ וחרפה [...] לינו רף וחרפה [...] ז' / תיגל ב' 28 ליהושע אזטילצ ק' רף / כשרת) חסר א ב

18 להעביר: בתחילה נרשם: 'לעביר', ולצורה ראו שמ"ב יט, יט, אבל עדיפה גרסת כתבי
 היד: 'כ' תעביר'. זעם אף וחרון: לצירוף ראו תה' סט, כה. 18* ממונה: כינוי לכוהן העובד
 במקדש. ראו משנה, יומא ג, א. 19 בישועתינו: באמצעות ישועתנו. עדיפה גרסת כתבי
 היד: 'ב'ייחודינו', בתפילתנו שבה אנו מייחדים אותך. 19* שומיע ועונה: כינוי להקב"ה.
 21 ולהרג מטם: על פי מש' כד, יא. 21* כביר: פנייה להקב"ה בכינויו. בזרועך החסוף:
 לצירוף ראו יש' נב, י. 22* כיסוף: בושה. 23 בלהקתינו: בעת שהתכנסנו לתפילה.
 קשויטים: דוברי אמת. 23* נסוף: נכלה. 24 לפינחס קננה בשטים: ראו במ' כה, א–ג, וצ"ל
 'קניא'. 25 ותורגל: נראה שכוונתו: תהיה שכיחה ומצויה. ראו גרסת כתבי היד: 'ותגלגל',
 היינו: תחול עלינו. 25* מחסינו ... רמים: פנייה להקב"ה בכינויו. 26 והמון רחמיך: על
 פי יש' סג, טו, וגרסת כ"י ב ו–ר: 'מעריך ורחמיך' על פי הפסוק. 26* למעוטי עמים: כינוי
 לישראל, על שום דב' ז, ז. 27 וחרפתינו תגל: על פי יהו' ה, ט. תגל: תסיר. 27* שוכן
 מרומים: כינוי להקב"ה. 28 כשרת בגלגל: נראה שרומז למילת בני ישראל, ראה יהו' ה,
 ב–ט. 28* בלובשו אורים ותמים: ראו שמ' כה, ל.

שִׁים עֵינֶיךָ בְּנוֹ וְאֵל נְסוּפָה
 30 כִּי / גָדַל כְּאִיבֵינוּ וְלֹא מָצָאנוּ תְּרוּפָה
 — — —
 עֲנֵנוּ < / בְּעֵינֵינוּ וּמַחֲזֵק מִכְתִּינוּ תְּרַפָּה
 כְּעֲנִיתָ < / לְשִׁמוּאֵל כְּזַעַק בְּמִצְפָּה

פָּנֵינוּ קָדְרוּ וְחָשְׁכוּ בְּנוֹ עֵינֵים
 כִּי / אֲשַׁמְתִּינוּ גָדְלָה עַד לְשָׁמַיִם
 35 עֲנֵנוּ < / בְּצַעֲקֵתֵנוּ כְּמִבֵּין כְּרוּבִים שְׁנִים
 כְּעֲנִיתָ < / לְדוֹדֵי בְּצִיּוֹן וְלִשְׁלֹמֹה בְּנוֹ בִּירוּשָׁלַיִם <

כ"ר

קוּמָה לְרַחֲמֶיךָ אֵל חֲנוּן וְחוֹמֶל
 כִּי / עַד עָפָר הִיגִיעוּנוּ כּוֹרְעֵי לְסָמֶל
 עֲנֵנוּ < / בְּרַחֲשֵׁתֵנוּ אֵל רַב טוֹב גּוֹמֵל
 40 כְּעֲנִיתָ < / לְאֵלֵיהוּ בְּהַר הַכְּרֶמֶל
 40* כְּעֲנִיתָ < / לְאֵלֵיהוּ בְּהַר הַכְּרֶמֶל

שְׁקַעְנוּ וְטַבַּעְנוּ כְּטַבִּיעַת אֶדֶן

ק² ר² 29 שִׁית ק¹ / עֵינֶיךָ יו"ד ראשונה מעל לשורה נ עינך כ / בנו] עלינו א ט י ק² על[...] ה / ואל
 נסופה] ונדוחינו (ונדוחנו ט) תאספה א ט י ק² ונדוחינו תאסופה ל נד[...] ה / נסופה] נספה ב ניספה ר נאספה כ
 30 כאיבין] מכאבינו כ כאבינו ק² [...] בנו ב / מצאינו ב מצינו כ ק² 31 בעינויינו א ב ט ה בענינו כ בענווינו
 ק² ר / מכותינו א / רפה א ט רפא כ ה תרפא ב 32 כזעק] חסר ב ר ה כזעק א ט כ 33 בנו] מנו ר / עינים] יו"ד
 ראשונה מעל לשורה נ ענים כ עיניים ר 34 אשמותינו א אשמתנו כ / השמים כ 36 לדוד א ב / בציון]
 חסר ב ר / ושלמה ב 37 לרחמינו א ב ט ס לרחמנו כ / אל] חסר א ב ט כ ס / חונן א ב ט כ ס / ומוחל
 ס 38 [...] עונו עד [...] פר / ה הגיעונו א ב כ ס / הסמל כ לבל ב ט 39 ברחשינו א ט / ברחישתנו ס ברינונינו
 / אל ... גומל] ובחסדים גומל כ / אל] חסר ב ס / רוב ב 41 שקענו ... אדן] שפלנו עד עפר וטבענו כאדן

29 נסופה: נכלה. ראו גרסת כ"י א: 'ונדוחינו תאספה'. *29 סופה וסערה: הצירוף על פי
 יש' כט, ו. אחזתנו וגם רעדה: ללשון ראו שם לג, יד. 30 גדל כאיבין: הצירוף על פי
 איוב ב, יג. 31 ומחזק מכתינו תרפה: על פי יש' ל, כו. 32 כזעק ב[מ]צפה: ראו שמ"א
 ז, ה-ט. 33 וחשכו בנו עינים: לצירוף ראו איכה ה, יז. 34 אשמתינו ... לשמים: על פי
 עז' ט, ו. 35 כמבין כרובים שנים: כפי שענית לאבותינו בהתגלותך מבין שני הכרובים;
 ראו שמ"א כה, כב. 37 קומה לרחמיך: הצירוף על פי תה' קב, יד, ועדיפה גרסת כתבי היד:
 'לרחמינו'. *37 נקמל: נדכא. 38 עד עפר היגיענו: ללשון ראו יש' כה, יב. כורעי לסמל:
 כינוי לעובדי עבודה זרה. ראו גרסת כ"י ב: 'כורעי לבל'. *38 והרס ולא חמל: על פי איכה
 ב, יז. 39 ברחישתינו: בתפילתנו. רב טוב גומל: הלשון על פי יש' סג, ז. *39 עובדי סמל:
 כינוי לעובדי עבודה זרה. 40 לאלהיו בהר הכרמל: ראו מל"א יח, לו. 41 שקענו וטבענו:
 מטפורה לצרות הגלות. כטביעת אדן: כפי שאדני המבנה משוקעים בקרקע, והלשון על פי
 איוב לח, ו. ראו גרסת כ"י ב: 'אֶבְן', והשוו שם' טו, ה.

[שׁוּבִינוּ וְשׁוּבֵי]נוּ וְהָשִׁיב מִמֶּנּוּ חֶרֶב אֶל נֶדֶן
עֲגֹנוּ / בְּתַעֲנִיתֵינוּ וּמִטּוֹבְךָ נִתְעַדֵּן
כָּעֲנִיתָ / [לֹאֲלִי]שָׁע עַל הַיַּרְדֵּן

45 שֹׁבֵינוּ הַיּוֹם לְהוֹסִיף עַל כָּל תְּהַלְתֶּיךָ
וְאֵל תִּמְנַע מִמֶּנּוּ רֹב מַחִילְתֶּיךָ
עֲגֹנוּ / בּוֹיַעוּדֵינוּ וְעוֹזֵר קְהִלְתֶּיךָ
כָּעֲנִיתָ / לְחֹזְקֵהוּ 'שְׁמַעְתִּי אֶת תְּפִלְתֶּיךָ'

[לֵךְ נִתְּנָה]עַל זֶדֶן וּשְׁגָה
50 כִּי / מְרֹב גְּזִירוֹת אֲחֻזָּתֵנוּ דָּאָה
עֲגֹנוּ / [בְּיוֹם צָרָה] וּפּוּגָה
כָּעֲנִיתָ / לַיּוֹנָה מִמְּעֵי הַדָּגָה

מִמַּעַן קִדְשְׁךָ [הַ]שְׁקִיפָה שׁוֹכֵן שָׁמַי עֲלִיּוֹת
כִּי / שְׁמֶךָ נִקְרָא מִבּוֹר תַּחְתִּיּוֹת

ר / שׁוֹקַעְנוּ כֵּן / בְּטִבְעִית ב / אֲבָן כ 42 [שׁוּבִינוּ] ... נֶדֶן] כִּי שׁוֹחַתְנוּ בַּחֶרֶב נִידָן א [...] שׁוֹחַתְנוּ בַּחֶרֶב נֶדֶן
ט כִּי [.....] נֶדֶן ר / [שׁוּבִינוּ] שׁוּבָן / שׁוּבִינוּ כ / וְהָשִׁיב / מִמֶּנּוּ] נֹסֶף מַעַל לְשׁוּרָה גַּחְסָר ב כ ר
43 בְּתַעֲנִיתֵנוּ בְךָ / וּבִטּוֹבְךָ א ט 44 כְּעִנִּיתָ כ / עַל יַד נֹסֶף / שִׁפְתֵי הַיַּרְדֵּן נֹסֶף ב ר / הַיַּרְדֵּן] לְאַחֲרֵיוּ נֹסֶף
אֵל הוֹרָתֵנוּ בְּאֵל מֶלֶךְ ר 45–60 הַטּוֹרִים חֲסָרִים א 45–64 הַטּוֹרִים חֲסָרִים ב 45 סִגְבִּינוּ ה שׁוֹגְבִּנוּ כ
שׁוֹגְבִּנוּ ר / לְהוֹאֲסִיף כ / כָּל חֲסָר ה ט כ ק¹² / תְּהַלְתְּ כ תְּהִלּוֹתֶיךָ ק¹² [...] הַלְתְּךָ ו 46 וְאֵל] כִּי לֹא ה ט ר /
מַחִילְתְּךָ כ מ [...] תְּךָ ו 47 בּוֹיַעוּדֵינוּ לֶךְ נֹסֶף ה ט בּוֹיַעוּדֵינוּ כ / וְעוֹזֵר קְהִלְתֶּיךָ] לְמַעַן מִלְתְּךָ כ / וְעוֹזֵר ה לֹעַד
/ בְּעַד קְהִלְתֶּיךָ נֹסֶף ה ט קְהִלְתֶּיךָ קְהִלּוֹתְךָ ו 48 לִיחֻזְקֵהוּ ה ט כ / בְּנוֹאֵם שְׁמַעְתִּי נֹסֶף כ / תְּפִלְתֶּיךָ ה
תְּפִלְתְּךָ כ ו 49 [לֵךְ] לְפָנֶיךָ ה ר / וְעַל שְׁגָה כ 50 כִּי חֲסָר / וּמְרֹב / גְּזִירוֹת חֲטָאֵינוּ ה ט ר חֲטָאֵנוּ ק?
אֲשַׁמְתִּינוּ כ עֲוִינוּ / אֲחֻזָּתֵנוּ נִפְשֵׁינוּ וְנִפְשֵׁינוּ ט נפ [...] נו ר 51 [בְּיוֹם צָרָה] וּפּוּגָה] בִּישׁוּעָתֵנוּ מִצָּרָה גְּדוּלָּה
כ / צָרָה וּפּוּגָה] זֶה וְרַחֲמִים נִשְׁיָגָה ו 52 בְּמַעֲי ה ט / הַגְּדָה (!) ט הִדְגָּא כ 53 שׁוֹכֵן] וּמְרוֹם ו 54 קְרָאנוּ ט ק' ר

42 [שׁוּבִינוּ וְשׁוּבֵי]נוּ: הַהִשְׁלָמָה מִכ"י ב. כּוֹוֹנָתוֹ: הַשִּׁיבָנוּ אֵלֶיךָ, וְלִשְׁוֹן רָאוּ תֵּה' פֶּה, הֵ; יח' לט, כז. וְהָשִׁיב ... נֶדֶן: עַל פִּי דֵהִי"א כֹּא, כז. 43 וּמִטּוֹבְךָ נִתְעַדֵּן: הַלְשׁוֹן עַל פִּי נַח' ט, כה. 44 [לֹאֲלִי]שָׁע: הַהִשְׁלָמָה מִכ"י ה. רָאוּ מִל"ב ב, יד. 45 לְהוֹסִיף ... תְּהַלְתֶּיךָ: עַל פִּי תֵה' עֶא, יד. 46 וְאֵל: נִרְאִית גִּרְסַת כ"י ה: 'כִּי לֹא'. 47 בּוֹיַעוּדֵינוּ: בְּהַתְּכַנְסוּתֵנוּ לְתַפִּילָה. 48 שְׁמַעְתִּי אֶת תְּפִלְתֶּיךָ: מִל"ב כ, ה; יש' לח, ה. 51 [בְּיוֹם צָרָה]: הַהִשְׁלָמָה מִכ"י ה. וּפּוּגָה: וְדַאֲבֹן נִפְשׁ. 52 לַיּוֹנָה מִמְּעֵי הַדָּגָה: יוֹנָה ב, ב. 53 מִמַּעַן קִדְשְׁךָ [הַ]שְׁקִיפָה: עַל פִּי דב' כז, טו. שׁוֹכֵן שָׁמַי עֲלִיּוֹת: כִּינּוּי לְקַב"ה, וְעֲלִיּוֹת' כְּתִיאֹר לְשִׁמִּים עַל פִּי תֵה' קד, ג. 54 שְׁמֶךָ ... תַּחְתִּיּוֹת: עַל פִּי אִיכָה ג, נה.

55 <עֲנֵנו> / בְּנִאקְתֵּינוּ מִיַּד פְּרִיץ חַיֹּת

כָּעֲנִיתָ / לְדַנְיָאֵל מְבוֹר אַרְיֹת

יִקְדְּמוּנוּ רַחֲמֵיךָ וְלֹא נִתְבַּיֵּשׁ

[....] וְאוֹיְבֵינוּ תּוֹכְלִים אֵשׁ

[עֲנֵנוּ] / בְּזַעֲקֵתֵנוּ אֵשׁ אוֹכְלָה אֵשׁ

60 כָּעֲנִיתָ / לְחַנְנִיָּה וּמִישָׁאֵל וְעֹזְרִיָּה מִתּוֹךְ כִּבְשָׁן הָאֵשׁ

כְּלִינוּ וְקַמְלָנוּ כְּקִנְיָה וְסוּף

מִסְטִי[נִי]נוּ וּמַחְטֵאֵינוּ הַיּוֹם יְסוּף

<עֲנֵנו> / בְּהִינְיָנוּ בְּזוֹעֶךָ הַחֲסוּף

כָּעֲנִיתָ / לְמִשָּׁה וְלֵאבִיתֵנוּ עַל יַם סוּף

55 בנאקתינו ... חיות] בנשיאת ידינו מול שרפים וחיות / בנאקתינו] בנשיאתנו יד ש בועקתינו כ / מיד] כמבין כ 56 בבור ג טן 57 יה יקדמונו נוסף בן / רחמך כ / ואל כן / נתבייש ג ח ט ק³ [..]בייש ר 58 כי טובות רבות להנחיל אוהבך יש ג ט ח דן להנחיל לעמך טובך יש כ כי טובו[.] ר[.]ת להנחיל אוה[....] ק³ 59 בצעקתינו ח ט כ / אכלה 60 מישאל ג / מתוך] חסר ג ח כן בתוך ט ק⁴ / בכבשן ג ח דן מכבשן כ / אש כן 62 מסטי[ני]נו ... יסוף] כי מחטיאנו וכל אספסוף (מחטיאנו ט ל) ידחו וכל אספסוף (האספסוף ח) א ח ט ל כ כי מרוב חטיאנו הגה ידיחנו כל זד ויהיר וכל אספסוף ג רודינו ידחה ומ[...ינו יסוף כ מש[....] ידחו [....] יסוף ו[.].] טיאנו ידחו וכל [....]ק³ כי מח[....] אספסוף ק⁵ 63 בהגיונו ח בתחנונינו כ / ובזרועך כ 64 ולאבותינו א ח כן ואלותינו ג ט ק³ ולאבותנו ל / סוף] ונשיר לך שיר חדש וגמר א ועל שפת הים ראו עמך את גבורתך והאמינו בך ובמשה עבדך בגילה ג ונשיר וג' ח ט ונשיר לך וג' ח גמרה כ [..] שפת ים סוף ק³

55 בנאקתינו: ראו גרסת כ"י ט: 'בְּנִשְׁאֵינוּ כְּפִינוּ', והשוו לטור 27. פריץ חיות: כינוי לאויבי האומה, על פי יש' לה, ט. 56 לְדַנְיָאֵל מְבוֹר אַרְיֹת: ראו דנ' ו. 57 יִקְדְּמוּנוּ רַחֲמֵיךָ: תה' עט, ח. 58 אוֹיְבֵינוּ תּוֹכְלִים אֵשׁ: השוו תה' כא, ט–, אך גרסת רוב כתבי היד: 'כִּי טוֹבוֹת רְבוֹת לְהַנְחִיל אוֹהֲבֶיךָ יֵשׁ', על פי מש' ח, כא. 59 אֵשׁ אוֹכְלָה אֵשׁ: כינוי להקב"ה, וראו דב' ד, כד. 60 לְחַנְנִיָּה ... הָאֵשׁ: ראו דנ' ג. 61 וְקַמְלָנוּ כְּקִנְיָה וְסוּף: על פי יש' יט, ו. 62 מִסְטִי[נִי]נוּ ... יסוף: ראו גרסת רוב כתבי היד: 'כִּי מַחְטֵאֵנוּ יִדְחוּ וְכָל אֶסְפָּסוּף'. 63 בְּהִינְיָנוּ: בזכות זמרתנו. בזרועך החסוף: הצירוף על פי יש' נב, י, וראו טור * 21 לעיל.

ט. זולת לשבת וליום הכיפורים 'וידבר אמריו להציל מפרך'

זולת לשבת ועשור

וידבר
שיר השירים
אמריו להציל מפרך
ביאר לחמוקי ירך
גדולת שבת ועשור תבו[ע] צורך
ואמר סולו סולו פנו דרך

5 ויאמר
ישקיני
דובר צדק לאבן מעמסה
המלבין פשילג חטאי לכבסה
ויעד שבת ועשור רוח לחפשה
כי כה אמר רם ונשא

10 בזאת יבוא
לריח
זך וישר אל משמר יהויריב
חסיד ונאמן בגשתו להקריב
טועמי שבת ועשור נוה מחריב להחריב
כי לא לעולם אריב

מקורות: אוקספורד, בודליאנה (Heb. d. 57 (2745/3), דף 19 (14–1) 'משכני', נוסח היסוד לטורים 1–13, ג); קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 273.26 (10–32), נוסח היסוד לטורים 14–32, א); שם, T-S AS 112.274 (1–2, ב); שם, T-S AS 112.301 (1–5, ג); פריז, אוסף מוצרי IV 323 (1–18, ד)

כותרת: אחר לשבת ועשור (ועשר ב) ב ד 2 ביאר ד 7 ויעוד ד 10 חסיד ח"ת מתוקנת ג 11 מחריבם א

פתיחות מקראיות: ויק' טז, א ואילך ושה"ש א, א ואילך; סיומות מקראיות: יש' נז, י ואילך.
4–1 וידבר ... דרך: נראה שמשמע המחזות כולה הוא: הקב"ה דיבר כדי להציל את ישראל מעונש ('מפרך'), ביאר להם איך לתבוע את צורכיהם מהקב"ה ביום הגדול, הוא 'שבת ועשור', יום הכיפורים שחל בשבת, וקרא לישראל לסול את דרכם ולחזור בתשובה כדי שיהיו ראויים שתפילתם תתקבל. 2 לחמוקי ירך: כינוי לישראל, על שום שה"ש ז, ב ומדרשו. 3 תבונ[ע] צורך: לשון תפילה; ראו ירושלמי ברכות ד, ד [ח ע"ב] ועוד הרבה. וההשלמה מכ"ג. 5 דובר צדק: כינוי להקב"ה, על שום יש' מה, יט. לאבן מעמסה: כינוי לישראל, על שום זכ' יב, ג. 6 המלבין ... לכבסה: כינוי להקב"ה, על שום תה' נא, ט (השוו גם יש' א, יח). 7 ויעד: קבע, או: צירף. רוח לחפשה: כדי למצוא לישראל רוחה ונופש מחטאיהם וממלאכתם. 9 זך וישר: נראה ככינוי לכוהן הגדול, והצירוף על פי מש' כא, ח ועוד. אל משמר יהויריב: נראה שכוונתו: מקום משמר יהויריב, הוא בית המקדש. 10 לריח: כוונתו לריח הקטורת או לריח הניחות של הקרבנות. חסיד ונאמן: כינויים לכוהן הגדול. 11 טועמי ... להחריב: למען ישראל החרב את נוה מחריבם. טועמי שבת ועשור: למען ישראל, ומשמע הכינוי: טועמי עונג השבת, או: למען המתפללים ביום השבת ויום הכיפורים.

יְלִבִּישׁ בְּבוֹאוֹ לְנוֹיָהוּ כִּי תוֹרַת אֲמַת הָיְתָה בְּפִיָּהוּ לְקִיחַת שַׁבָּת וְעִשׂוֹר אִם יַעֲכְבוּהוּ בַּעֲזוֹן בַּעֲזוֹ קִצְפָּתִי וְאַכְהוּ	כְּתַנֶּת בַּד קֹדֶשׁ מִשְׁכְּנִי	15
מִקְהֵלוֹת תַּמִּים נִיְהַג לְכַפֵּר שְׁמִצָּה וְכַתְמִים סְלִיחַת שַׁבָּת וְעִשׂוֹר לְהַעֲבִיר אֲשָׁמִים דְּרָכִיו רִאִיתִי וְאַרְפָּאָהוּ וְאַנְחָהוּ וְאַשְׁלֵם נִיחֻמִּים	וּמֵאֵת עֲדַת שְׁחֹרָה	20
עוֹלַת כְּפוּרִים לְרוֹכֵב רְבוּתִים פְּזוּרָה בֵּין הַמִּשְׁפָּתִים צִיּוֹי שַׁבָּת וְעִשׂוֹר לְהַגִּישׁ בְּנַעֲיֻמוֹתֵם בּוֹרָא נִיב שְׁפָתִים	וְהַקְרִיב אֶל תְּרֵאוֹנִי	
קְדוּשַׁת נְבוֹנִים לְשֵׁם הַמְּפֹרָשׁ רְמִיזוֹת סֹדֵר עֲבוּדָה אֲשֶׁר כָּהֵן נִפְרָשׁ שַׁבָּת וְעִשׂוֹר מְכַל יָמִים הוֹפְרָשׁ וְהַרְשָׁעִים כִּיִּם נִגְרָשׁ	וְלָקַח הַגִּידָה לִּי	25
שְׁנֵי גוֹרְלוֹת לְכַפֵּר פְּשָׁעִים תַּמּוֹת שַׁעֲשׂוּעִים סֹדֵר שַׁבָּת וְעִשׂוֹר קָרְבָּן אֲחִים וְרַעִים אֵין שְׁלוֹם [אֲמַר אֱלֹהֵי לְרָשָׁעִים]	וְנָתַן אִם לֹא תִדְעִי לָךְ	30

13 ילבש א / [..]נוהו ד 27 הופרש ו'ו' מעל לשורה א

13 ילביש: מוסב על הכוהן. לנויהו: אל המקדש. 14 משכני: קרב את ישראל אליך. כי ... בפיהו: בזכות הכוהן, ועל פי מלאכי ב, ו. 15 לקיחת שבת ועשור: קרבנות היום. אם יעכבוהו: יורד אל הסיומת המקראית – הקב"ה יעניש את הכוהן אם יעכבו את קרבנותיו. 17 מקהלות תמים: כינוי לישראל. 18 שחורה: כינוי לכנסת ישראל על פי שה"ש א, ה ומדרשו. ניהג: לימד, הנחה. שמצה וכתמים: חטאים. 21 לרוכב רבותים: כינוי להקב"ה, על שום תה' סח, יח, ו'רבותים' כינוי למלאכים. 22 בין המשפּתים: אונקלוס תרגמו (בר' מט, יד): 'בין תחומיא'. 23 ציוי: קרבן. בנעימותים: בנועם, או: בשירה ובזמרה, ויורד לסיומת המקראית. 25 קדושת נבונים: נראה שהוא כינוי לכוהן הגדול. לשם המפורש: את הגורל שרשום עליו השם המפורש. 26 רמזות ... נפרש: רמזיו וסודותיו של סדר העבודה שבוארו לכוהן. 27 הופרש: נבדל, יוחד. 30 תמות שעשועים: כנראה כינוי לכנסת ישראל התמה. 31 אחים ורעים: כינוי לישראל, על פי תה' קכב, ח.

י. מי כמוכה 'אדון הסליחות אלוהי הרוחות'

מי כמכה באלם יי מי כמכה

מי כמכה אֲדוֹן הַסְּלִיחוֹת אֱלֹהֵי הַרוּחוֹת
בְּיוֹם כִּפּוּר מֵאֲזִין שִׁיחוֹת
גּוֹלָה עֲמוּקוֹת וּמִבְּאֵר פְּעֻנוֹחוֹת
דּוֹרֵשׁ וּמִבִּין עַל עַם בְּטוּחוֹת

אֵין כְּמוֹךָ וְאֵין דּוֹמָה לָךְ 5

מי כמכה הַנוֹטֵעַ אֲזָנִים וְיוֹצֵר עֵינַיִם
וּבוֹרֵא נֵיב שְׁפָתַיִם
זִירוּ יָדַיִם וְחִילֵק רַגְלָיִם
חוֹפֵשׁ מַעֲיָם וּבוֹחֵן סָרְעָפִים

אֵין כְּמוֹךָ וְאֵין דּוֹמָה לָךְ 10

כפיפה

מי כמכה אל רוגע הים
ומי דומה לך גוער בים

מקורות: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 109.113 (נוסח היסוד, ג); שם, T-S NS 133.108 (16)–
סוף, א; שם, T-S NS 137.3(d) (כולו, ב); אוקספורד, בודליאנה Heb. e. 96/19 (כולו, ג); בודפסט, אוסף
קויפמן 108 (66), דף 1 (כולו, ד); ניו-יורק, בית המדרש לרבנים ENA 3237.1 (8–סוף, ח); שם, ENA 3741.5
(11–45, 1); קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 15.37 (16–22, ז); שם, T-S AS 133.55 (22–סוף, ח)
נדפס: פליישר, היוצרות, עמ' 429–431.

1 כמוך ג [...] וכה ד / הרוחות [...] תות ד 2 כפור ב ג 6 מי כמכה חסר ג / ויצר ג 8 וחזיק ג ד הו [...] זק ב
9 שרעפים ב ג 10 לך [...] לאחריו נוסף [...] כמ' ה 11 כפיפה חסר ב ג ה / כמכה ג / אל חסר ג
12 אל גוער ג [...] ד נוסף ג ד

1 אדון ... הרוחות: כינויים להקב"ה. אלוהי הרוחות: על פי במ' טז, כב; שם כז, טז.
2 שיחות: תפילות. 3 גולה עמוקות: על פי איוב יב, כב. פענוחות: נסתרות. 4 בטוחות:
את מסתריו של העם, ולצורה השווה תה' נא, ח. 6 הנוטע ... עינים: על פי תה' צד, ט.
7 ובורא ניב שפתים: על פי יש' נז, יט. 8 וחילק: נראה שצ"ל: 'חילק', כגרסת שאר כתבי
היד. 9 ובוהן סרעפים: על פי תה' קלט, כג. 11 רוגע הים: ראו יש' נא, טו. 12 גוער

גָּבּוּל שֵׁם לַיִם	
מֵיִם עַד יָם	
עַד פֹּה אוֹמֵר לַיִם	15
וּמַחְרִיב לְשׁוֹן יָם	
וְטִיבֵעַ צָרִים אֶל תּוֹךְ הַיָּם	
וְהוֹצִיא זְרִיזִים מִתּוֹךְ הַיָּם	
יָדוּ נָטָה עַל הַיָּם	
הַיָּם / רָאָה	20
נְבוּאָה כְּנַבְאָה	
שִׁירוֹ לֵי כִי גָאָה גָאָה	
מִי כְּמִכָּה	
טְהוֹר אֲתָה וּמְשַׁרְתִּיךָ טְהוֹרִים	
[יְחִיד] וּמְיֻחָד נֶאֱדָר בְּאֲדִירִים	
כּוֹבֵשׁ עֲוֹנוֹת בְּמִצּוֹלוֹת סְתָרִים	25
לְתַפְלַת יִשְׂרָאֵל תַּפְתַּח שְׁ[עָרִים]	
אֵין כְּמוֹךָ וְאֵין דּוֹמֶה לָךְ	
מִי כְּמִכָּה	
מְלֶכֶךְ מְרַחֵם וּמַעֲבִיר עוֹן	

14 ועד בגדה ו 15-16 הטורים חסרים ו / פה תבוא נוסף בגדה / אמר בגדה / לים] לאחריו נוסף משביח שאון ים בגדה ו 16 ומחרים דוהרים ז [...]רים ה 17 טורים 17-18 חסרים ז / טורים 17-18 נתחלפו ג ד / זדים בגה זידים ד / אל תוך] בתוך ג ד 18 ידידים בו 21 נבואה] חסר ונביאה א ז / כניבאה ד ז 23 מי כמכה] חסר ד / ק[...שים ה 24 אדיר ה / באדירים] לאחריו נכפל יחיד ומיוחד נאדר באדירים ב 25 ומשליכם במצולות נוסף ו / למצולות ג ד 26 לתפילת ג 27 דומה לך] זולתיך ג ד 28 מי כמכה] חסר ג ד

בים: על פי נח' א, ד. 13 גבול שם לים: על פי יר' ה, כב. 14 מים עד ים: הלשון על פי תה' עב, ח ועוד. 15 עד ... לים: על פי איוב לח, יא, וצ"ל: 'פה תבוא', כגרסת כתבי היד. ברוב כתבי היד נוסף לאחר הטור טור נוסף: 'מְשַׁבֵּיחַ שְׁאוֹן יָם', על פי תה' סה, ח. 16 ומחריב לשון ים: על פי יש' נ, ב. גרסת כ"י ד ה: 'וּמַחְרִיב', ועל פי יש' יא, טו. 17 צרים: כינוי למצרים, ונראית יותר גרסת כתבי היד: 'זְרִיזִים'. 18 זריזים: כינוי לישראל. 19 ידו ... הים: יש' כג, יא. 20 הים ראה: תה' קיד, ג. 21 נבואה כנבאה: את נבואתה של מרים. ראו גרסת כ"י א: 'נְבִיאָה'. 22 שירו ... גאה: שמ' טו, כא. 24 [יחיד]: ההשלמה מכ"י א. 25 כובש: מסתיר. במצולות סתרים: בסתרי מצולות, סמיכות הפוכה, והציוור על פי מ"ז, יט. 26 לתפלת ישראל: הציוור על פי מש' טו, ח. ש[ערים]: ההשלמה מכ"י א.

נורא בהסירך היום עון
[שא נא סלח נא לעם כבוד עון]
עובר על פשע ונושא עון

30

אין כמוך [ואין דומה] לך

כפיפה

מי כמכה אלהי הרוחות
ומי דומה לך מאזין שיחות

[מברך]ך ארוחות

35

להוגי פציחות

מישר ארוחות

להולכי נכוחות

משביע בצחצחות

לשוכני צחיחות

40

בידיו הפתוחות

מכלכל ברווחות

מדחה אנחות

ממשוחחים סליחות

מענג בש[ו]בע שמחות

45

[?]שמחוך שמחות

29 נורא חסר ג / היום חסר ו 30 [סלח נא] חסר ו / עם ה 31 הטור חסר ד / עובר על פשע חסר ג / נושא ו 32 הטור חסר ב ו / [דומה] לך כמעשיך ג כמע ד 33 מי לפניו נוסף ל כפיפה ב לו [...]יפה ח / כמוכה ג 37 מיישר ב ה ח / ארוחות ג 38 הולכי ג ד 39-40 הטורים חסרים ג ד 40 שוכני ב ו / צסיחות(?) א 41 בידו ד [...]ידו הו 42 ברוחות א ג ד 43-44 הטורים חסרים ג ד 44 משוחחי א ב מסוחחי ה 45 מענג במנוחות נוסף ג ד [...]עונג במנוחות נוסף ה / בשבעו / שמחות] לאחרי נוסף משביח בצחצחות שוכני צחיחות ג ד 46 הטור חסר א ב ג ד ה

29 נורא: פנייה להקב"ה בכינויו. בהסירך היום עון: ללשון ראו יש' ו, ז. 30 [שא ... עון]: ההשלמה מכ"י ב. לעם כבוד עון: כינוי לישראל, על פי יש' א, ד. 31 עובר ... עון: על פי מ' ז, יח. 33 אלהי הרוחות: ראו טור 1 ובביאורו. 34 מאזין שיחות: ראו טור 2 ובביאורו. 35 [מברך]: ההשלמה מכ"י ג. ארוחות: את מזונו של האדם. 36 להוגי פציחות: לאומרי תפילות. 37 מישר ארוחות: לצירוף ראו מש' ג, ו. 38 להולכי נכוחות: להולכים בדרך הישר. 39 משביע בצחצחות: על פי יש' נח, יא. 40 לשוכני צחיחות: על פי תה' סח, ז. 42 ברווחות: בשפע. 44 ממשוחחים: ממתפללים. 45 בש[ו]בע שמחות: על פי תה' טז, יא. 46 [?]שמחוך: נושא הטור הם ישראל.

[שְׁמֹחוּת] / הַנְּחִיל לְעַם אֱלֹהִים

וּמִחֲסוֹרֵם תִּמְלֵא

נוֹרָא תְהִלּוֹת עוֹשֶׂה פֶּלֶא

זֶה צוֹר

יא. יי מלכנו 'סברנו ותוחלתנו עינינו תלויות לך'; ועד מתי 'ועד מתי קצנו ארך ורחק'

יי מלכנו

סִבְרָנוּ וְתוֹחַלְתֵּנוּ עֵינֵינוּ תְלוּיּוֹת לְךָ

שִׁים עֵינֵיךָ בָּנוּ וְלֹא נֶאֱבַד לְמוֹלֶךְ

סָבּוֹל נָא אֲבוּדֵינוּ לְהַסְתּוֹפֶף בְּצִילֶךָ

סִפְרָעַל לְקַבְּצֵינוּ כְּבִטְחוֹן מִיִּלּוֹלֶךְ

שְׂאֵי סָבִיב עֵינֵיךָ וְרָאִי כָּלֶם נִקְבְּצוּ בְּאוֹ לְךָ 5

47 [שְׁמֹחוּת] חסר א / הנחיל א ב ג ד / לעם אלה להם ב 48 ומחוסרם ג / תמלה ד 49 תהלות ד / פלה ד זה צור] מי כמוך ממליך כל מלך ב ד מי כמוך ממליך ג [...] ממליך ה

יא. מקורות: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 15.37 (נוסח היסוד, ג); שם, T-S NS 109.113 והמשכו שם, T-S NS 125.29 (כולו, א); שם, T-S NS 137.2(c) והמשכו שם, T-S NS 118.298 (18-1, ב); שם, T-S NS 137.2(r) והמשכו אוקספורד, בודליאנה Heb. d. 57 (2745/3), דף 19 (כולו, ג); קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 199.165 והמשכו שם, T-S NS 202.21 (3-1, 17-11, 24-סוף, ד); אוקספורד, בודליאנה Heb. e. 96/19 (14-1, ח); לונדון, הספרייה הבריטית Or. 5557 E 27-28 (10-סוף, ו); בודפסט, אוסף קויפמן 50 (8), דף 1 ע"א (26-סוף, ז); שם, 108 (66), דפים 2-1 (כולו, ח); ניו-יורק, בית המדרש לרבנים ENA 3237.1 (19-1, ט); שם, ENA 947.13-14 (14-סוף, י) נדפס: פליישר, היוצרות, עמ' 329-330.

כותרת: יי מלכנו סנגארי ד 1 סברינו א ג ד [...] רינו ט / ותוחלתנו ב ה ט 2 עינך א / בנו [...] לינו ח / ואל א ב ג ד ח / למולך] חסר ה 3 אבודנו ב אובדנו ה אובדינו ח / ונסתופף א להסתופף ח / בצלך א ב ג ה ח 4 סף רעל א ב ג ה סף [...] ט / לקבצנו ב קבצנו ח / הבטחה א כבטחות ב ג / מלולך ה 5 וראי] חסר א /

47 [שְׁמֹחוּת] הַנְּחִיל: ההשלמה מכ"י ג. לעם אלה: ראו שמ"א ב, כג. 49 נורא ... פלא: שמ' טו, יא.

יא. 1 סברנו ותוחלתנו: פנייה להקב"ה בכינויו. 2 ולא: גרסת רוב כתבי היד: 'ואל'. 3 סבול: שא. אבודינו: נידחינו. 4 ספרעל: כינוי לירושלים, על פי זכ' יב, ב. כבטחון מילולך: כהבטחת דברך. 5 שאי ... לך: יש' מט, יח; שם ס, ד. 6 קיצינו: זמן גאולתנו.

ועד מתי

[וְעַד מְתִי] קִיֵּצִינוּ רַחֵק וְאַרְךָ
וּבְאַרְצוֹת הַגּוֹיִם הָיִינוּ בְּפֶרֶךְ
וְנִיגַשׁ חוֹרֵשׁ בְּקוֹצֵר וְדוֹרֵךְ
וּמִן הַיּוֹם הַזֶּה נַחֲלֵתִינוּ בְּרֶךְ
וְאָמַר סוֹלוֹ סוֹלוֹ פָּנוּ דְרֶךְ 10

לְשֹׂאוֹל גָּעוּ חֵיִינוּ וְרוּחֵינוּ קִצְרָה
לְכַדוֹנוּ צָרִינוּ כְּאִשָּׁה מְצִירָה
לֶךְ קוִינֵנו עוֹנָה בְּעֵת צָרָה
לְאִשֶּׁר הִבְטַח[תָּנוּ] רוּחֵינוּ נִצְרָה
לֹא תִקּוּם פְּעָמִים צָרָה 15

יוֹם צָרָה וְצִיָּקָה בְּאוֹיְבֵינוּ יִגְדוֹל
יוֹם חֹשֶׁךְ וְאַפְלָה מִמֶּנּוּ יִחְדוֹל
יוֹם עָנָן וְעֶרְפֶּל הַמּוֹן לְאֵמִים יִדוֹל

כולם בג'הח 6 קצינו בג'הח ט [..]צונו א 7 גוים א ג'הט גויים ב ח / היינו] משלו בנו א עבדים (ע[... ג)
משלו בנו בג'הח ט 8 ונגש א בג'הח ט / ודרך ה'ח דורך ט 9 הטור חסר ה' / תברך א ג ט 10 סלו סלו
11 ורוחנו בג [..]חנו ה 12 צרים א בג'דו ח ציר[... ט / והיינו כאשה (כאש[... ה) נוסף א בג'דו ח והיינו
[....] נוסף ט וה[....] ח / מצרה א בג'דו ח [..]צרה ט 13 קוינו] חסר ג קראנו א דו ח ט / בעת] חסר
ח / בצר[... ח 14 רוחנו ג נפשנו י / נעצרה א גו ח נעצר[... ט קצרה ד נוצרה י 15 לכן לא נוסף ד 16 יום]
ועד מתי נוסף לפניו א / וציקה] חסר ד ומצוקה א בג'ו צוקה ח' / באויבינו] עתה א בג'דו ח [..]ה ט ממנו
י / יחדול י 17 הטור חסר א / חושך ו / ואפילה ו ח / ממנו יחדול] על אויבינו יגדול י / מנו ג ו 18 המון
לאמים] שאון לאומים א ג'הו ח ט / ידול] חסר א בו ידול נוסף ג בו תדול נוסף י

7 ובארצות הגוים: לצירוף ראו תה' קה, מד. היינו בפרך: הלשון עילגת, וגרסת כתבי היד:
'עֲבָדִים מְשֻׁלּוֹ בְּנוּ בְּפֶרֶךְ', ועל פי איכה ה, ח. 8 וניגש ... ודורך: עמ' ט, יג. אפשר שאלו
מטפורות לעינויי העם (השווה תה' קטט, ג), אך אפשר שזו כבר תפילה לעת הגאולה.
9 ומן ... ברך: ראו חג' ב, יט. 10 ואמר ... דרך: יש' נו, יד. 11 לשאול געו חיינו: הלשון
על פי תה' פח, ד. 12 כאשה מצירה: כאישה שתקפוה צירי לידה. על פי יר' מח, מא; שם
מט, כב, ועדיפה גרסת כ"י א ד: 'וְהָיִינוּ כְּאִשָּׁה'. 13 לך קוינו: יש' לג, ב. גרסת כתבי היד:
'קָרָאנוּ'. 14 לאשר ... נצרה: רוחנו שומרת וזוכרת את הבטחתך לנו, וההבטחה בטור הבא.
הבטח[תָּנוּ]: ההשלמה מכ"י א. רוחינו נצרה: גרסת כמה מכתבי היד: 'נִצְעָרָה', ואולי על פי
מש' כה, כח. 15 לא ... צרה: נחום א, ט. 16 יום: ראו גרסת כ"י א: 'וְעַד מְתִי יוֹם' וכו'.
צרה וציקה: צ"ל: 'וְצִיָּקָה', ועל פי יש' ל, ו ועוד. באויבינו: גרסת רוב כתבי היד: 'עֲתָה', ואם
כן זו קינה על מצב האומה, אבל בטורים הבאים מופיעות בקשות לגאולת העם ולפורענות
האויבים, ועל כן נוסח הפנים עדיף. 17 יום חשך ואפלה: יואל ב, ב; צפ' א, טו. 18 יום

יום אשר תנצור לגוי גדול

יעמד מיכאל השר הגדול 20

מתי אדון אנה תסר

מנוחה תתן לאסורים באוסר

מארץ תעקר מלכיות עשר

מזה ומזה זה לזה נתבשר

מה נאוו על ההרים רגלי מבשר 25

נראך עין פעין בשוכך ברחמים

נה קדשך תכונן בהר מרומים

נכון יהיה הר בית יי בראש ההרים הרמים

נשוא תנשא עם מעוטי עמים

נושעים בך תשועת עולמים 30

19 תנצור] חסר ה תצור א ג ו ח / לגיו ח 20 יעמד] יעמוד ה ו ח יום יעמוד א יום אשר יעמוד י 21 מתי] מהרה י / אנהות מלבינו נוסף י / תסיר ג ה הסיר י 22 מנוחה תתן לאסורים] מעת (בעת א) לאומים תאסור א ג ה ו [... לאומים ...] אסור ח 23 מארץ] מתי א ג ה ו ח / מלכיות נ מכליות (!) ח מלכות י 24 זה] זה א ג 26 נראך] ועד מתי נוסף לפניו א / נראה א 27 נוח כסאך י / תכונן בהר מרומים] תכונן לקבץ לתוכו (בתוכו א) רחומים א ג ו ח תקבץ לתוכו רחומים ד לקבץ רחומים ה ח 28 נכון ... הרמים] נצח תשכן כבודך מלא רחמים י / הר ... הרמים] באחרית הימים א ג ד ה ו ח 29 נשא ח / ינשאו א ה ו ח ינשאו ג [...]נשאו ד תשא י / עם] חסר ה ז ב ו א ג ד ו ח עדת י 30 בך] ביי א ג ה ו ח י

ענן וערפל: יואל שם; צפ' שם. המון לאמים: הצירוף על פי תה' סה, ח. גרסת רוב כתבי היד: 'שאון לאומים', ועל פי יש' יז, יב. ידול: ידלדל, לשון דלות ועוני. 19 לגוי גדול: כינוי לישראל. 20 יעמד ... הגדול: דנ' יב, א. 22 מנוחה תתן: לצירוף ראו מל"א ח, נו. באוסר: במאסר. גרסת כ"א: 'בַּעַת לְאֻמִּים תֵּאֲסֹר בְּאוֹסֶר'. 23 מלכיות עשר: השוו מדרש לקח טוב, בלק (מהדורת בובר, דף קכט ע"ב): 'ד"א, "אשר יעשה העם הזה" (במ' כד, יד), כשעתידין לבוא עם גוג ומגוג עם עשר מלכיות האמורין על ידי דוד, שנא "כי הנה אויבך יהמיון" (תה' פג, ג), "גבל ועמון ועמלק פלשת עם יושבי צור גם אשור נלוה עמם היו זרוע לבני לוט סלה" (שם, ח-ט). אולם בכ"י י: 'מְלָכוֹת עֶשֶׂר', הרומז לחיה הרביעית שראל דניאל (ז, ז) ו'קרינין עשר לה', הנדרשת כמלכות רומא (בר"ר ויחי [מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 253]). 24 מזה ומזה: מכל עבר. 25 מה ... מבשר: יש' נב, ז. 26 נראך ... בשוכך: על פי יש' נב, ח. 27 נוח קדשך: שמ' טו, יג. בהר מרומים: גרסת כתבי היד האחרים: 'לְקַבֵּץ לְתוֹכוֹ רְחוּמִים', ו'רחומים' כינוי לישראל. 28 נכון ... ההרים: על פי יש' ב, ב, וגרסת כתבי היד האחרים: 'בְּאַחֲרִית הַיָּמִים', ועל פי יש' שם. 29 עם מעוטי עמים: כינוי לישראל, על שום דב' ז, ז. 30 נושעים ... עולמים: על פי יש' מה, יז.

ככ>תוב> ישראל נושע ביי תשועת עולמים לא תבושו ולא תכלמו עד עולמי עד
(יש' מה, יז)
ונא>מר> גואלנו יי צבאות שמו קדוש ישראל (שם מז, ד)
ב>רוך> גאל ישראל

ונא>מר> גואלנו וגו' חסר ה ז / גאל ישראל מלך צור ישראל וגואלו י

מערכת יוצר לשמחת תורה המיוסדת על תהלים קיט
ליוסף אבן אביתור

יוצאת לאור על ידי יהושע גרנט

מבוא

אך הָאָבְרָב עֲנִין
אֲחֵרָה בְּהִיגֵינִי (מצדר 7)

א

כבר ראשוני רושמי הקווים לתולדות השירה העברית בספרד – והם עצמם מגדולי יוצריה, עוד בעצם ימי 'תור הזהב' – ייחדו מקום של כבוד ליוסף אבן אביתור וליצירתו. כך ב'ספר העיונים והדיונים' מזכיר אותו משה אבן עזרא בראש בני 'הדור השני' למשוררי ספרד, ויהודה אלחריזי ב'תחכמוני' מכנהו 'הגאון רבי יוסף בן שטנאש' ומצהיר כי שיריו 'נְעִימִים וְטוֹבִים / מְמַחֵצֵב יוֹשֵׁר חֲצוּבִים / וְהוּא רֹאשׁ הַמְּחַבְרִים / אֲשֶׁר חָבְרוּ בְּסִפְרָד מִעֶמֶד לְיוֹם הַכְּפֻרִים'.¹ באמצע המאה הי"ט איתר יוט"ל צונץ עשרות מפיוטי אבן אביתור שנקלטו במנהגי התפילה הספרדיים לענפיהם, ובעקבותיו יכול היה י"מ אלבוגן לקבוע כי 'כמחבר שירי קודש' היה אבן אביתור 'האיש שיצר בספרד את הדפוסים ואת החוקים שעל פיהם נהגו כל הבאים אחריו'.² גילוייה של גניזת קהיר על סף המאה העשרים – אשר פתח כידוע אופקים בלתי משוערים בפני חקר תרבות

* מחקר זה נתמך על ידי הקרן הלאומית למדע (מענק מס' 1264/15). במהלך העבודה על המאמר נסתייעתי באתר האינטרנט של פרויקט פרידברג לחקר הגניזה וכן במאגר המידע של המפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר שעל יד האקדמיה הלאומית למדעים. תודתי נתונה לד"ר שרה כהן, עובדת המפעל, על סיועה האדיב והמקצועי כתמיד. תודתי נתונה גם לתלמידתי המצוינת הגב' עדה שפיצר על סיועה רב הערך במהלך העבודה על המאמר ולמורתי פרופ' שולמית אליצור על תיקוניה והצעותיה המאלפות שתרמו לשיפורו. הפניות לפיוטי מערכת היוצר בגוף המאמר באות בציון שם הפיוט (מצדר, [גוף] יוצר, אופן, זולת) ומספר הטור.

1 ראו: א"ש הלקין (מהדיר), משה בן יעקב אבן עזרא, ספר העיונים והדיונים (על השירה העברית), ירושלים תשל"ח, עמ' 58–59 (א31); י' יהלום ונ' קצומטה (מהדירים), תחכמוני או מחברות הימן האורחי, מאת יהודה אלחריזי, ירושלים תש"ע, עמ' 111 (וכן במבוא שם, עמ' 41). ועיינו: ח' שירמן, תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית, עדכן והשלים ע' פליישר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 157–158; ע' פליישר, יצירתו של יוסף אבן אביתור, סוגים ותבניות בפיוטי (א–ב), חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשכ"ז, א, עמ' 16–17, הערה 3.

2 ראו: L. Zunz, *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie*, Berlin 1865, pp. 178–186; י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תר' י' עמיר, ערך והשלים י' היינמן, תל-אביב תשל"ב, עמ' 256.

ישראל בימי הביניים בכלל ובפני חקר השירה העברית בתקופה זו בפרט³ – שינה באורח דרמטי במיוחד את יכולתנו להתוודע אל יצירתו ואל דמותו של אבן אביתור, וזאת מכוח שפע פיוטיו שנשתמרו בה אך מחוץ לה לא נותר להם זכר, שפע הממחיש את נוכחותו המשמעותית בעולמה של 'חברת הגניזה'.⁴ תשומת לב ממוקדת אל הקורפוס החשוב הזה הפנה לראשונה מנחם זולאי, חלוץ חקר פיוטי הגניזה, בייחוד במאמר קצר אחד שראה אור בשנת מותו בדמי ימיו.⁵ אך מי שסלל את דרך המלך במחקרו היה עזרא פליישר.

פועלו של פליישר בחקר פיוטי אבן אביתור לאור עדותם של כתבי הגניזה, המשתרע על פני כארבעים שנה, הנו פרק ראוי לציון במסכת תרומתו רבת האנפין למחקר השירה העברית הקדומה.⁶ ראשיתו ממש בראשית דרכו של פליישר במחקר: עבודת הדוקטור בת שני הכרכים רחבי היריעה 'יצירתו של יוסף אבן אביתור: סוגים ותבניות בפיוטיו'.⁷ בעבודה מקיפה זו נמנים ונדונים למעלה מארבע מאות פיוטים לאבן אביתור, שרובם המכריע עלו בה לראשונה על במת המחקר, תוך מיפוי וניתוח מעמיקים ופורצי דרך של הסוגות הפייטניות שבמסגרתן נוצרו. עד היום דיסרטציה זו היא בבחינת נקודת מוצא חיונית לכל דיון בפיוטי אבן אביתור; ואולם, כפי שציין פליישר עצמו כרבע מאה מאוחר יותר, 'בחיבור זה יש להשתמש בזהירות', שכן בעת הכנתו עמדו לרשותו 'ממצאי הגניזה שעלו מן האוספים הישנים בלבד', אך 'תרומת הסדרה החדשה של אוסף טיילור-שכטר בקמברידג' לקורפוס של אבן אביתור גדולה מאוד, ויש בה כדי לשנות את התמונה הכללית המצויירת שם בכמה נקודות חשובות'.⁸

3 ראו: ע' פליישר, 'חקר שירתנו הקדומה לאחר מאה שנות עיון בגניות קהיר', מדעי היהדות 38 (תשנ"ח), עמ' 253–265 (והמצוין שם).

4 הדבר ניכר גם בכותרות שבראש פיוטיו בכתבי גניזה רבים שבהן הוא מכונה 'ר' יוסף הרב' או אף 'הרב' בסתם. ראו: פליישר, דיסרטציה (לעיל, הערה 1), א, עמ' 16, הערה 1 (וכן ליד הערה 17 להלן).

5 ראו: מ' זולאי, 'מתוך יוצרותיו של ר' יוסף אבן אביתור לפרשיות התורה', קרית ספר ל (תשט"ו), עמ' 243–245; נדפס מחדש באסופת מאמריו: ארץ-ישראל ופיוטיה: מחקרים בפיוטי הגניזה, בעריכת א' חזן, ירושלים תשנ"ו, עמ' 364–374.

6 לסקירתה ראו: ש' אליצור, 'מעמקי הפרטים לפסגות השירה: דברים לזכרו של עזרא פליישר', מדעי היהדות מג (תשס"ה–תשס"ו), עמ' 9–17; ט' בארי, 'מפעלו של פרופ' עזרא פליישר בחקר שירת הקודש העברית בימי הביניים – דברים אחדים', מדעי היהדות מה (תשס"ט), עמ' 135–146; י' גרנט, "'בשלל צבעים, באלפי צלילים מעודנים, באותנטיות עמוקה וחדה": על פועלו של עזרא פליישר בחקר שירת החול העברית בימי הביניים', מדעי היהדות מה (תשס"ט), עמ' 147–175.

7 ראו לעיל, הערה 1.

8 ראו: ע' פליישר, השירה העברית בספרד ובשלוחותיה (א–ג), בעריכת ש' אליצור וט' בארי, ירושלים תש"ע, ב, עמ' 408 הערה 7, וכן: שירמן-פליישר, תולדות השירה בספרד המוסלמית (לעיל, הערה 1), עמ' 156, הערה 166.

לאורך שנות עבודתו המחקרית הפורה המשיך פליישר גם לקדם את חקר פיוטי אבן אביתור על סמך ממצאי הגניזה לאוספיה השונים. ארבעה מאמרים משלו המוקדשים לכך במלואם נכללו באסופת מאמרי פליישר 'השירה העברית בספרד ובשלוחותיה' שערכו שולמית אליצור וטובה בארי;⁹ אך גם במאמרים אחרים משלו, שברובם טרם קובצו,¹⁰ וכן בספרו הגדול 'היוצרות בהתהוותם והתפתחותם',¹¹ נתפרסמו ונדונו יצירות מגוונות משל אבן אביתור. מלבד כל זאת עלינו לציין כאן את מפעל המחקר שאותו הגה, הקים וניהל פליישר לשם זיהוי ומיונם השיטתיים של קטעי השירה באוספי הגניזה השונים,¹² שהרי מכוח מאגר הנתונים ההולך ונצבר במפעל, ששמו המלא כיום הוא 'המפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר', אף מפת עדי הנוסח ליצירותיו הגנוזות של אבן אביתור נתרחבה ועודנה הולכת ומתמלאת.

ב

מאמר זה, המוקדש ליזכרו של מורי עזרא פליישר נ"ע במלואת עשור לפטירתו, עניינו קומפוזיציה פייטנית אחת, ייחודית מכמה בחינות, ליוסף אבן אביתור, הנדפסת כאן לראשונה במלואה על פי כלל עדי הנוסח הידועים לנו: מערכת יוצר לשמחת תורה שכל פיוטיה מיוסדים על פסוקי מזמור תהלים קיט. תולדות מחקרה של קומפוזיציה זו יש בהן כדי להמחיש באורח מאלף את תרומתו של פליישר לחקר פיוטי אבן אביתור שעלו מן הגניזה. היצירה המיוחדת שלפנינו לא נותר לה זכר אלא בכתבי גניזה בודדים; רוב מה שנותר ממנה עומד לפנינו בזכות כתב יד אחד ויחיד מגניזת קהיר, השמור באוסף טיילור-שכטר שבקמברידג'. מכתב היד הזה (להלן: כ"י א) שרד קונטרס בן שלושה גיליונות (T-S H 15.75) המחזיק אוסף מעניין של פיוטים, בעיקר לחג השבועות, בהם פיוטי אהבה וזולת לשבועות ליוסף אבן אביתור¹³ ועוד יצירות נדירות וחשובות כגון גוף היוצר הקלירי לשבועות 'אבי סוכו עלה',¹⁴ ה'קילוס' הארמי לשבועות המיוסד על מגילת רות 'אלימלך גלה ופנה'¹⁵ וכן השבעתא לשבת 'אזון אנקתינו' למשה בירבי

9 פליישר, השירה בספרד ובשלוחותיה (לעיל, הערה 8), ב, עמ' 407–538.

10 ראו לדוגמה את המצוין אצל: פליישר, השירה בספרד ובשלוחותיה (לעיל, הערה 8), ב, עמ' 490–489, הערות 20, 21.

11 ראו לדוגמה: ע' פליישר, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 547–552; 584–578.

12 לסקירת מטרותיו ודפוסי פעילותו של 'המפעל' ראה: ע' פליישר, 'שלושים וחמש שנות פעילות המפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה', איגרת האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, 23 (חשוון תשס"ג), עמ' 12–16.

13 שני הפיוטים ('יום זה ניגש' ו'תפלה אערוך') צוינו על פי כתב יד זה אצל: פליישר, דיסרטציה (לעיל, הערה 1), א, עמ' 134–135.

14 נדפס על פי כתב יד זה אצל פליישר, היוצרות (לעיל, הערה 11), עמ' 102–105.

15 נדפס על פי כתב יד זה אצל י' יהלום ומ' סוקולוף, שירת בני מערבא, שירים ארמיים של בני

יצחק הסופר מצור.¹⁶ לאחר אותה שבעתא מופיעים בכתב היד שלושה מפיוטי מערכת היוצר דנן בזה אחר זה: גוף היוצר 'יום אצתי משחר', המוכתר כאן בכותרת 'יוצר לשמחת תורה ללרב ז'כרו' <ברכה>,¹⁷ האופן 'שרי אל למעלה' והזולת 'אין זולתך אל מבין רוח נדיבתי'. פיוט הזולת נקטע כאן אבל השלמתו הישירה מצויה למרבה המזל בדף בודד שהוא המשכו של אותו קונטרס, אף הוא שמור בקמברידג' וסימנו T-S 6 H 7.4. על כך כבר עמד פליישר בעבודת הדוקטור שלו, שבפרקה הנרחב העוסק בפיוטי היוצר שבמורשתו של אבן אביתור נזכרים שלושה פיוטים אלה פעמים אחדות.¹⁸ הפיוטים עצמם לא נכללו בעבודה זו, לבד מטורי הפתיחה של האופן,¹⁹ שהוא היחיד מפיוטי הקומפוזיציה שזכה עד כה לראות אור במלואו: הדפיסו בלוויית ביאור וניתוח קצר אהרן מירסקי בתוך מאמרו 'דוגמאות מדרש בשירת ספרד'.²⁰ מעבר לכך לא זכתה מערכת היוצר דנן להידון במחקר.²¹

גם עתה עומד טקסט היצירה שלפנינו ברובו הגדול על עדותו של כ"י א, המחזיק כאמור את גוף היוצר, האופן והזולת במלואם (ובגרסה הנראית בדרך כלל אמינה למדיי).²² אבל במסגרת ניהולה השוטף של עבודת המפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה נתגלגלה לידי פליישר זכות גילוי של מרכיב נוסף בקומפוזיציה. כ"י קמברידג' T-S Misc. 24.166 (להלן: כ"י ב), קונטרס של דפים שרק מחציתם העליונה שרדה, מכיל צרור קטעי יוצרות לשמיני עצרת ולשמחת תורה (כמה מהם לשלמה סולימן אלסנג'ארי). ביניהם, תחת הכותרת 'צניפה' (המציינת בכמה כתבי יד פיוט פתיחה למערכת יוצר²³), מופיעה ראשיתו של פיוט הפותח במילים 'יום שמחת תורת פתחתי

ארץ-ישראל בתקופה הביזנטית, ירושלים תשנ"ט, עמ' 104–108.

16 נדפס על פי כתב יד זה ושני עדי נוסח נוספים אצל זולאי, ארץ-ישראל ופיוטיה (לעיל, הערה 5), עמ' 188–191.

17 ראו לעיל, הערה 4.

18 ראו: פליישר, דיסרטציה (לעיל, הערה 1), א, עמ' 118, 121.

19 פליישר, שם, עמ' 53–54; וראו גם: פליישר, היוצרות (לעיל, הערה 11), עמ' 516–517.

20 ראו: א' מירסקי, 'דוגמאות מדרש בשירת ספרד', בתוך: מחקרי ספרות מוגשים לשמעון הלקין, בעריכת ע' פליישר, ירושלים תשל"ג, עמ' 118–120 (=הנ"ל, הפיוט, התפתחותו בארץ-ישראל ובגולה, ירושלים תש"ן, עמ' 535–537).

21 זאת להוציא אזכורים נקודתיים בודדים; ראו: פליישר, היוצרות (לעיל, הערה 11), עמ' 516–517; הנ"ל, השירה העברית בספרד (לעיל, הערה 8), א, עמ' 63.

22 זאת אף כי נקרים בה מדי פעם שיבושים דיטוגרפיים וכיצא באלה (ראו לדוגמה: יוצר 70, זולת 26).

23 להיקרויות המונח הנדיר הזה (כולל זו שבכתב היד דנן) ולהוראתו ראו: פליישר, השירה בספרד ובשלוותיה (לעיל, הערה 8), ב, עמ' 891, הערה 174. האטימולוגיה של המונח איננה נדונה שם; ושמא אפשר לקשור אותו במילה הערבית 'צניפה' (صنيفة) המשמשת בערבית-יהודית של ימי הביניים בהוראת 'אמרה, שפה' (ראו: י' בלאו, מילון מילון לטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים, ירושלים תשס"ו, עמ' 377), ככינוי מטפורי לפיוט פתיחה מקדים המשמש כעין שפה ליריעת הפיוטים הבאה לאחריו.

פי בשירתו'. בדף הנתונים של כתב היד הזה במפעל ציין פליישר בכתב ידו: 'ס-טרופת' הפתיחה משמשת סטרופת קדוש ריפרינית ביוצר לשמחת <תורה> לאביתור "יום אצתי משחר" ע"פ כ"י ט"ש (18) H 15.75 ושם מתחיל הפיוט בתה' קיט, יו!". רישום זה מצביע על זיקתה המסתברת של ה'צניפה' שלפנינו אל פיוטי מערכת היוצר לשמחת תורה שבכ"י א,²⁴ ובתוך כך מרמז כי למעשה מעיקרו של דבר מתבקש היה לשער את קיומו של פיוט פתיחה בקומפוזיציה הנדונה, שכן רצף הסימנות המקראיות בגוף היוצר אינו פותח כמקובל בראשית הפרק המקראי – במקרה זה, מזמור קיט בתהלים – אלא בפסוק יו בו. 'המשבצת הריקה' מתמלאת מכוח פיוט ה'צניפה' שנתגלה כאן, בהיותו בנוי על פי סיומת מקראית הפותחת בפסוק הראשון שבמזמור קיט; והפייטן אף מזהיר מפורשות בתחילתו כי בכוונתו לפייט את הארוך במזמורי התהלים – 'הַבָּא בְּרַב עֲנִיִּין אֶחָבִירָה בְּהִינִי' (מצדר 7) – הלא הוא מזמור קיט, שפסוקיו משמשים כסיומות מקראיות בכלל פיוטי הקומפוזיציה. ברי אפוא כי לפנינו מצדר, פיוט מקדים לגוף היוצר,²⁵ שנועד מעיקרו לשמש כמרכיב הראשון במערכת היוצר דנן. כ"י ב מחזיק כאמור דפים שנשתמר רק חלקם העליון, וכך לא שרדו בו מפיוטנו אלא תחילת המחרוזת הרפרינית ועוד מחרוזות ומחצה, אבל השלמה פורתא מזמן לידינו קטע גניזה נוסף מאוסף לואיס-גיבסון השמור בקמברידג', שסימנו Lit. II.63 (להלן: כ"י ג):²⁶ דף אחד קרוע ומחורר, בכתובה ספרדית, שבראשו הכותרת '[...] לשמחת תורה'. שרידיהם של ארבעה פיוטים כלולים בו: הראשון שבהם כותרתו לא נשתמרה, השני בא תחת הכותרת 'רשות',²⁷ השלישי תחת הכותרת 'נשמת' והרביעי מצוין כ'פזמון עלי ואלו פיננו'.²⁸ בחינת השלישי מבין אלה מגלה כי אינו אלא עיבוד לחמש המחרוזות הראשונות מפיוט המצדר שמצאנוהו בכ"י ב. תחת הכותרת 'נשמת' באות כאן המילים

24 אמנם אף כי מן הרישום במפעל עולה כי פליישר חש בעניין זה, כנראה לא התפנה לבררו בפירוט. לפיכך, מסתבר, כאשר הזכיר פליישר את הפיוט דנן אגב דיון במונח 'צניפה' (ראו המצוין בתחילת ההערה הקודמת), הביא את מילות הפתיחה שלו בלבד, מבלי לקשור אותו לאבן אביתור ולמערכת היוצר שלו לשמחת תורה.

25 על פיוטי המצדר ראו: פליישר, היוצרות (לעיל, הערה 11), עמ' 369–382 וכן: ט' בארי, החזן הגדול אשר בבגדאד, פיוטי יוסף בן חיים אלברדאני, ירושלים תשס"ג, עמ' 23–24.

26 לשעבר Westminster College Lit. II.63. תודתי נתונה לד"ר בן אות'וויט, ראש היחידה לחקר הגניזה באוניברסיטת קמברידג', על ששלח לי בטובו צילום דיגיטלי של כתב היד עוד בטרם היה זמין באתר פרידברג.

27 מדובר בפיוט 'מכל יקר תבל חלקי נתתיך', רשות לנשמת החתומה 'משה'; הפיוט מיוחס מספק למשה אבן עזרא ונדפס על פי כתב יד זה אצל: י' לויין וט' ריון (מהדירים), שירי הקודש של משה אבן עזרא, תל-אביב תשע"ב–תשע"ד (א–ב), ב, עמ' 559.

28 מדובר בפיוט 'לנו כטל תהיה' ('אלי בך גלתי') לאברהם אבן עזרא; ראו: י' לויין (מהדיר), שירי-הקודש של אברהם אבן-עזרא (א–ב), ירושלים תשל"ו–תש"מ, א, עמ' 195; על פיוטי (ו)אילו פיננו: ראו: ח' שירמן, תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית, ערך, השלים וליווה בהערות ע' פליישר, ירושלים תשנ"ז, עמ' 672.

'יום שמחת [תורת]' שבראש המחרוזות הרפרינית המצויה בראש הפיוט בכ"י ב; אך בכ"י ג היא נרמזת לאחר כל מחרוזות סדירה באמצעות הצירוף המשונה 'נשמת יום שמחת'. מסתבר כי הפיוט הזה כמות שהוא לפנינו הנו גרסה מעובדת לתחילת פיוט המצדר המקורי, מעשה ידי חזן כלשהו שביקש 'לייצר' ממנו פיוט נשמת לשמחת תורה; על כן הוצבה המילה 'נשמת', המשמשת מילת קבע בפיוטים מסוג זה, בראש המחרוזות הרפרינית.²⁹ בנוסף לכך סיפח כנראה אותו חזן-מעבד לחמש המחרוזות הראשונות מפיוט המצדר המקורי מחרוזות סיום סטריאוטיפיות, הדומה מאוד למחרוזות כאלה המופיעות בהעתקות פיוטי נשמת שונים לאבן אביתור.³⁰ מכוח השתמרותה של הגרסה המקוצצת והמעובדת הזאת בכ"י ג עומדים לפנינו עתה שרידיהן של שלוש מחרוזות נוספות מפיוט המצדר שניצב מעיקרו כאמור בפתח מערכת היוצר לשמחת תורה מאת יוסף אבן אביתור.

עד נוסח רביעי לקומפוזיציה זיהתה לא מכבר ד"ר שרה כהן מן המפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר, במסגרת קטלוג קטעי השירה והפיוט ב'סדרת הנוספות' (Additional Series) מאוסף הגניזה בקמברידג', והיא בטובה הביאה אותו לידיעת. מדובר בקטע הגניזה שסימנו T-S AS 137.204 (להלן: כ"י ד): קרע של דף אחד, בלוי ומהוה. מצדו האחד מצויים שרידים קטועים מפיוט הזולת בקומפוזיציה שלנו; אך עיקר חשיבות הממצא נעוצה בצדו האחר של הדף, שבו מצויים שרידיו של פיוט נוסף, חמישי, המשתייך למערכת היוצר דנן: פיוט 'מי כמכה' הנפתח במילים '[מי כמ]וך אל מגן בעדי כבודי ומרים ראשי'. מצב השתמרותו של הטקסט בכ"י ד גרוע מאוד, כאמור, הן על שום החסר בדף והן על שום חוסר האפשרות לפענח את הכתוב במה שנותר ממנו, ומשום כך לא נכלל הפיוט הזה בנדפס להלן. עם זאת בידינו לשחזר בקווים כלליים את מבנהו. כמתבקש, ממשיכה כאן הסיומת המקראית את פסוקי מזמור קיט בדיוק מן הנקודה שאליה הגיע פיוט הזולת; הפסוק האחרון שאפשר לזהות את שרידיו בכ"י ד הוא תה' קיט, קלז. ברור למדיי כי במקורה נתפייטו במערכת היוצר הזאת כל פסוקי המזמור, ובתוכם שלושים ותשעה הפסוקים שמן הפסוק הנזכר ועד סופו, וזאת ככל הנראה במסגרת פיוט ה' מלכנו (או 'גאולה', ככינויו בספרד) שבא אחרי ה'מי כמכה'. הפיוט האחרון הזה הוא אפוא היחידי מפיוטי הקומפוזיציה שלא נתגלה עד כה ולו קטע ממנו; אמנם יש עוד מקום לתקווה כי גילויים חדשים יוכלו

29 על פיוטי הנשמת, המופיעים לראשונה ביצירתו של יוסף אבן אביתור, ראו: ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשס"ח, עמ' 397-399.

30 עיינו: פליישר, דיסרטציה (לעיל, הערה 1), א, עמ' 330-332. לשון המחרוזות כאן: 'נשמת קהלה קדושה [ע]ומדים במאויים / תפארת תברכה תגדלך נקדישך (כנראה צ"ל: תגדישך) הם ובניהם גזעם ופרים / אומרים ואלו פיננו מלא שירה פים'.

להשלים ולו במשהו את התמונה, שהרי 'עד שלא יקוטלגו כל קטעי הגניזה – וזה חזון למועד רחוק – לעולם לא נהיה בטוחים, בשום נושא, שהמקורות מוצו עד תוֹם'.³¹

ג

מערכת היוצר שלפנינו ניכרת בקו ייחוד בולט לעין: כל מרכיביה מיוסדים על סיומות מקראיות שמקורן בפרק מקרא אחד ויחיד – ומיוחד במינו בפני עצמו – מזמור תהלים קיט, הארוך בפרקי המקרא. עצם השימוש בסיומות מקראיות טיפוסי למערכות יוצר למן שלהי תקופת הפיוט הקלסי, ומפורסם הוא הנוהג הרווח לייסד את גופי היוצר על סיומת מקראית מן הקריאה בתורה ואת פיוטי הזולת על סיומת מקראית מן ההפטרה בהתאם למועד אמירת הפיוטים.³² במערכות יוצר שונות שנשתמרו בכתבי הגניזה, ובהן כמה משל יוסף אבן אביתור, משמשים אף מזמורי תהלים כסיומות מקראיות (בגופי יוצר ולעיתים גם בפיוטי זולת).³³ אבל הפקתן של סיומות מקראיות לכלל פיוטיה של קומפוזיציה נתונה מתוך פרק מקראי יחידי – אשר נתאפשרה כאן מכוח היקפו הנרחב במיוחד של מזמור קיט – היא מהלך חריג ביותר בעולמה של השירה הפייטנית; תעוזתו ומקוריותו של אבן אביתור, 'תעצומות כוח היצירה שלו שתבעו מרחב למימושן', כלשונו של פליישר,³⁴ באות כאן לידי ביטוי מובהק. את המהלך הנקוט בקומפוזיציה שלפנינו ניתן אף להקביל למהלך דומה העומד ביסוד מכלול יצירה ייחודי אחר מפרי עטו של אבן אביתור: סדרת הפיוטים המיוסדים על חמישה עשר מזמורי שיר המעלות שבספר תהלים.³⁵ הטורים הראשונים במחרוזות גוף היוצר כאן מעוצבים באורח דומה לטוריהן הראשונים של מחרוזות הפתיחה בפיוטי הסדרה הנזכרת; ובין אלו לאלו אף ישנן כמה וכמה מקבילות מדויקות.³⁶

אך על אף הסתמכותם של כלל מרכיבי הקומפוזיציה על פרק מקרא יחיד, פיוטיה מובחנים היטב זה מזה בתבניותיהם, בהתאמה ל'חוקה הבלתי כתובה' של הסוג. הראשון שבהם כאן, המצדר, עשוי מחרוזות מרובעות, שאינן כפופות לכל אילוץ

31 ראו: ע' פליישר ומ' גיל, יהודה הלוי ובני חוגו – 55 תעודות מן הגניזה, ירושלים תשס"א, עמ' 26.

32 ראו: פליישר, היוצרות (לעיל, הערה 11), עמ' 215–219; 289–293.

33 קומפוזיציות אלה, לצד יצירותיו האחרות של אבן אביתור המיוסדות על מזמורי תהלים, עתידות לראות אור בספרי: אזכרה מזמור: מזמורי תהלים בפיוטי יוסף אבן אביתור, העתיד לראות אור בהוצאת מכון יצחק בן צבי לחקר קהילות ישראל במזרח.

34 ראו: פליישר, היוצרות (לעיל, הערה 11), עמ' 592, וכן דבריו אצל שירמן-פליישר, תולדות השירה בספרד המוסלמית (לעיל, הערה 1), עמ' 158, הערה 60: 'כוחות היצירה של אבן אביתור היו טיטאניים'.

35 ראו: י' גרנט, חמש עשרה שירות: סדרת פיוטי שיר המעלות ליוסף אבן אביתור, עבודה מחקרית מורחבת לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ב.

36 ראו: יוצר 1, 6, 14, 27, 30, 33, 43, 53 ובביאור על אתר.

תבנית מלבד האקרוסטיכון האלפביתי בראשי שלושת הטורים הראשונים בכל מחרות ופסוקי המזמור בטוריהן האחרונים. טורי המחירות ארוכים יחסית (חמש-שש מילים), והם ניכרים בצורה שבאמצעותם, מאפיין 'סעדיאני' טיפוסי לסגנונו של אבן אביתור.³⁷ עיצובם של פיוטי מצדר בתבנית סטרופית ורחבת יריעה מעין זו אינו שגרתי, אך יש כיוצא בו בעוד שני פיוטי פתיחה למערכות יוצר מאת אבן אביתור שנתגלו בגניזה.³⁸ בשני עדי הנוסח שלו (כ"י ב ו כ"י ג) נפתח המצדר שלפנינו במחירות החתומה 'יוסף', וזו משמשת גם כמחירות קדוש רפרינית בגוף היוצר, המרכיב הבא בקומפוזיציה. בשני עדי הנוסח אף מצוינת תחילתה בין מחירותיו של המצדר, אות לשימושה כמחירות רפרינית גם בפיוט הזה; בהתאם לכך היא כלולה בו גם במהדורה דלהלן. אמנם התופעה חריגה מאוד בפיוט מסוג זה ונראה כי יש להטיל ספק אם אכן כך עוצב מלכתחילה, שכן בשני פיוטי המצדר הסטרופיים האחרים לאבן אביתור אין כל מחירות רפרינית. בגוף היוצר לעומת זאת נוכחותה של מחירות זו מתבקשת מכוח תבניתו המסורתית דמוית הקיקלר, וטוריה הקצרים משתלבים בו היטב מבחינה פרוזודית. לנוכח העובדה שבשני עדי הנוסח שלפנינו המצדר מופיע מחוץ להקשרו הקומפוזיציוני ובגרסה מקוצצת (או אף מעובדת), ייתכן בהחלט כי בשלב מסוים 'הודבקה' מחירות הקדוש מגוף היוצר אל פיוט המצדר כדי לבצעו באורח מקהלתי או בשילוב מענה מצד ציבור המתפללים.³⁹

המרכיב השני בקומפוזיציה, גוף היוצר, מעוצב בתבנית הקיקלר הנהוגה בו עוד מעידן הפיוט הקלסי:⁴⁰ מחירות סדירות בנות שלושה טורים – השלישי שבהם כאן הנו סיומת מקראית מתה' קיט – ובתוכן, אחרי כל מקבץ בן שלוש מחירות כאלה, מחירות ביניים המסתיימת בלשון 'קדוש' ('מחירות קדוש'). כאן מדובר במחירות קדוש אחת, רפרינית, שחזרה ונשמעה מדי שלוש מחירות סדירות לאורך הפיוט כולו. המחירות

37 ראו: גרנט, חמש עשרה שירות (לעיל, הערה 35), א, עמ' 32–33 והמצוין שם. על הצורה אצל רס"ג ראו לאחרונה: ש' אליצור, 'שוב לשאלת האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון', פעמים 145 (תשע"ו), עמ' 27–28 והמצוין שם.

38 הם 'איחדה מרשיון מלך' לראש השנה ו'אקחה רשיון אלהי' לשבת מקץ והנוכה (בשניהם משמשות סיומות מקראיות מלוקטות). ראו: פליישר, היוצרות (לעיל, הערה 11), עמ' 377, הערה 21; עמ' 382, הערה 29; הנ"ל, דיסרטיציה (לעיל, הערה 1), א, עמ' 49. אצל הנ"ל, השירה העברית בספרד (לעיל, הערה 8), ב, עמ' 419, הערה 64 צוין הפיוט 'איחדה מרשיון מלך' כ'רשות לנשמת', אך כאמור מדובר במצדר, כלומר פיוט פתיחה למערכת יוצר.

39 אמנם את לשון 'בו' הנקוטה בטור הראשון שבמצדר ('אל מְסַתֵּר שְׁמַח בּוֹ רְעִיּוֹנִי'), יש לפרש כמפנה להיגד קודם, ומתבקש לזהות היגד זה בלשון פתיחתה של מחירות הקדוש הניצבת לפני כן בעדי הנוסח שלפנינו: 'יום שְׁמַחַת תּוֹרָתִי / פְּתַחְתִּי פִּי בְּשִׁרְתִּי' (רוצה לומר: האל שימח את לבי ביום שמחת תורה). אך אם נניח שמעיקרו לא כלל פיוט המצדר את מחירות הקדוש אפשר להציע שניסוחו המקורי של הטור הפותח היה 'אל מְסַתֵּר שְׁמַח הַיּוֹם רְעִיּוֹנִי' או כיוצא בזה.

40 ראו: פליישר, היוצרות (לעיל, הערה 11), עמ' 199–212.

מחזיקה ארבעה טורים, הרביעי שבהם סיומת מקראית מתה' יז, ו⁴¹ והיא נושאת, כמקובל,⁴² את חתימת שם הפייטן באקרוסטיכון: 'יוסף חזק'. יתר מחרוזות היוצר סדורות באקרוסטיכון אלפביתי כפול, אות למחרוזות, לבד משתי האחרונות שבהן, החתומות אף הן בשם הפייטן ('יוסף'). הטור הראשון בכל מחרוזות נפתח במילת הקבע 'יום', ואחריה בא פועל בגוף ראשון יחיד בעבר ('אַצַּתִּי', 'בִּיאַרְתִּי', 'גִּשַּׁתִּי' וכן הלאה). דפוס מעין זה משמש גם ביצירות אחרות של אבן אביתור, כגון ביוצר ליום הכיפורים 'יום אילפתני להועיל'⁴³ וכן בטורים הפותחים את פיוטי שיר המעלות שלו, שכמה מהם נפתחים בדיוק כלשון פתיחותיהן של המחרוזות המקבילות כאן.⁴⁴ הטורים קצרים יחסית, בני שלוש עד חמש מילים, אף זאת בהתאם למסורת הפייטנית הקדומה.⁴⁵ האופן מעוצב כמין 'פיוט תבנית' סטריאוטיפי, וכל מחרוזת בו מתפצלת לשתי חוליות. החוליה הראשונה מבין השתיים עניינה שירתם ההמנונית של המלאכים לאל. היא נפתחת בצירוף הקבע 'יִשְׂרָאֵל לְמַעַלָּה' ולאחר פועל מתחלף שעניינו אמירה, שבח וכיוצא באלה מופיעה מילת הקבע 'וַיֹּאמְרוּ', המעבירה אל מעין ציטוט של דיבור ישיר מפי המלאכים, אשר נחתם ברפרין 'חֲזַנֵּי קְדוֹשׁ'. החוליה השנייה מוקדשת לישראל באותה תבנית בדיוק: היא נפתחת בצירוף הקבע 'וַיִּשְׂרָאֵל לְמַטָּה', ולאחר פועל מתחלף שעניינו אמירה, שבח וכיוצא באלה מופיעה שוב מילת הקבע 'וַיֹּאמְרוּ', המוסבת הפעם על ישראל ומעבירה לדיבור ישיר מפייהם. חוליה זו נחתמת ברפרין 'חֲזַנֵּי קְדוֹשׁ'. כל ההיגדים המוצגים כאן כדבריהם של ישראל הם הסיומות המקראיות הממשיכות את רצף פסוקי תה' קיט; לעומת זאת ההיגדים המיוחסים למלאכים הם צירופים שאינם מן המקרא הנחרזים בפסוקי הסיומות. האותיות הראשונות בפעלי האמירה המתחלפים מצטרפות (למן המחרוזות השנייה ואילך) אל החתימה 'יוסף הקטן חזק אמן'. העמדת שירת המלאכים כנגד תפילתם של ישראל, המתגלמת בתבנית היסוד של פיוטנו, שורשים קדומים לה במסורת הפייטנית. יסודה ברעיון המשתקף בנוסחי הקבע של קדושת העמידה, 'שישראל מקלסין לפני הקב"ה כלשון שמקדשים אותו המלאכים', כלשונו של פליישר.⁴⁶ תבניות המבוססות על הקבלה או הנגדה בין ישראל ותפילתם למלאכים ושירתם אכן נקוטות בפיוטים רבים שנועדו להיאמר

41 והשוו: פליישר, היוצרות (לעיל, הערה 11), עמ' 225.

42 ראו: פליישר, שם, עמ' 225–226.

43 על הפיוט הזה ראו: פליישר, דיסרטציה (לעיל, הערה 1), א, עמ' 137.

44 ראו לעיל, הערה 36.

45 ראו: פליישר, היוצרות (לעיל, הערה 11), עמ' 212–213.

46 ע' פליישר, תפילות הקבע בישראל בהתהוותן ובהתגבשותן, בעריכת ש' אליצור וט' בארי, ירושלים תשע"ב, א, עמ' 137. הויקה לעולמה של קדושת העמידה ניכרת בבירור במחרוזות הפותחת את פיוטנו: 'יִשְׂרָאֵל לְמַעַלָּה / יַעֲרִיצוּ וַיֹּאמְרוּ ... וַיִּשְׂרָאֵל לְמַטָּה / יַקְדִּישוּ וַיֹּאמְרוּ'. בפעלים 'יעריצו' מהדהדת לשון הפתיחה הקדומה של קדושת העמידה 'נעריצך ונקדישך כסוד שיח שרפי קודש' (ראו עליה אצל: פליישר, שם, עמ' 134–135).

בסמוך לקדושת העמידה, במיוחד בקדושתאות יום הכיפורים,⁴⁷ ובהם גם משל אבן אביתור,⁴⁸ אך גם בפיוטי האופן, הסמוכים לקדושת היוצר.⁴⁹ על עצם ההנגדה בין ישראל למלאכים נוספים בפיוטנו שני מאפיינים ייחודיים: שילובן של הסיומות המקראיות בדגם, ולצדו הפיכת השיר ל'רב-קולי', שכן לצד תיאור המלאכים וישראל המקלסים את הקב"ה מובאים כאן גם היגדים בדיבור ישיר מפי אלה ומפי אלה, תוך יצירה של אפקט אנטיפונאלי – כשתי מקהלות מובחנות זו מזו המזמרות לסירוגין. שני המאפיינים הנזכרים כרוכים זה בזה, שהרי – כפי שצוין קודם – הסיומות המקראיות מתה' קיט משולבות בפיוט כאמורות מפי ישראל.⁵⁰

הפיוט הבא בקומפוזיציה הוא הזולת. גם הוא בנוי, כדוגמת המצדד שדובר בו לעיל, ממחרוזות מרובעות מסיביות שטוריהן, הניכרים בצורות מובחנות, אף ארוכים יותר מטורי המצדד (חמש עד שבע מילים). כל טור שלישי במחרוזות הזולת נפתח בצירוף הקבע 'פִּיּוֹם שְׁמַחַת תּוֹרָה'; הן סדורות באקרוסטיכון אלפביתי משולש, אות למחרוזת, שלאחר השלמתו באות עוד שתי מחרוזות החתומות 'יוסף חזק'.

מפיוט ה'מי כמכה' לא נותרו בידינו, כאמור, אלא שרידים דלים בכ"י ד, אך בזכות הסיומות המקראיות הרצופות מתהלים קיט אפשר לקבוע שהיו בו מחרוזות דר-טוריות שטורן השני הוא פסוק הסיומת. תבנית מעין זו קיימת בפיוט 'מי כמכה' של אבן אביתור ששרד בגניזה ממערכת יוצר שלו לשבת זכור.⁵¹ ככל הנראה כללה הקומפוזיציה כאמור גם פיוט 'ה' מלכנו'. הפיוט לא הגיע לידינו, אך הדעת נותנת כי אבן אביתור השלים בו את רצף הסיומות המקראיות מתה' קיט והגיע עד סוף המזמור. יש לציין כי שני פיוטי 'ה' מלכנו' משל אבן אביתור שמשמשות בהן סיומות מקראיות זוהו על ידי פליישר, האחד ממערכת היוצר הנזכרת לשבת זכור (ובו סיומות מקראיות רצופות לצד סיומות מקראיות מלוקטות) והשני לשבת איכה, פיוט בתבנית ייחודית הכוללת גם סיומות מקראיות מלוקטות;⁵² ייתכן כי הפיוט המקביל כאן עוצב באורח

47 הפיוט הקדום ביותר הידוע לנו שמעוצב בדגם זה הנו ככל הנראה 'אשר אימתך באראלי אומן'; ראו: ד' גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, כרך ב: יום כיפור, ירושלים תש"ל, עמ' 374–376.

48 ראו: ח' בראדי ומ' וינר, מבחר השירה העברית, ליפסא תרפ"ב,² עמ' נח–נט ('במרומי ערץ'); א"מ הברמן, ברן-יחד, ילקוט שירי תפלה עתיקים גם חדשים, ירושלים תש"ה, עמ' לט–מ ('מלאכי צבאות').

49 ראו: פליישר, היוצרות (לעיל, הערה 11), עמ' 514, 517.

50 והשוו: גרנט, חמש עשרה שירות (לעיל, הערה 35, א, עמ' 48–51; Y. Granat, 'Intertextual Polyphony: Scriptural Presence(s) in a Piyyutim Cycle by Yoseph Ibn Abitur', *Zutot* 1 (2002), pp. 64–76.

51 ראו: פליישר, היוצרות (לעיל, הערה 11), עמ' 579.

52 ראו: פליישר, שם, עמ' 592–596.

דומה לאחד מהם, אך עד שלא יתגלה ולו חלק ממנו לא נוכל לקבוע בעניין זה דבר של ודאי.

ד

'טביעת האצבע' הסגנונית הטיפוסית לאבן אביתור ניכרת בעליל בלשונה של מערכת היוצר שלפנינו, והיא עולה בקנה אחד עם הכותרת 'ללרב ז'ל'⁵³ בראש גוף היוצר בכ"א וכן עם ריבוי החתימות הטיפוסיות ליצירתו.⁵⁴ כיסודות אופייניים לסגנונו של הפייטן הניכרים כאן ראשונה יצוינו צירופי פועל ומקור מוחלט בני אותו שורש, הן כסדר הרווח יותר במקרא, מקור ולאחריו פועל ('קטול קטל'), הן כסדר הרווח פחות, פועל ולאחריו מקור ('קטל קטול'). בשעתו העיר מנחם זולאי כי 'ר' יוסף בן אביתור "התאהב" ממש בסגנון זה, ואין לך פיוט מפיוטיו שלא תמצא בו דוגמא לכך".⁵⁵ ארבע דוגמאות לכך בפיוטינו: 'צמדו ... צמוד' (מצדר 29), 'שמוח' ... שמוח' (זולת 57), 'גיל יגילו' (זולת 9) ו'נקרא נקראתי' (זולת 62). קרובים לזה צירופי פועל ומשלים מאותו שורש ('מושא פנימי'): 'נקבתי במו פי' [נקב] (יוצר 70) וכיוצא בו 'מנקבי לעזי נקב' (זולת 30), 'רצועי רצע' (יוצר 82) ו'צפיה יצפיו' (זולת 70).⁵⁶ תופעה זו היא מן הקווים ה'סעדיאניים' בסגנונו של אבן אביתור.⁵⁷ קווים 'סעדיאניים' נוספים הם העדפת הצורות המוארכות האופייניות לרובד הארכאי בעברית המקראית⁵⁸ וכן חיבתן של מילים ושורשים נדירים ואף יחידאיים במקרא.⁵⁹ אבל שלא כבפיוטיו הסתומים להבהיל של רב סעדיה גאון, כל היסודות הללו וכיוצא בהם משמשים כאן במינון מתון למדיי,⁶⁰ ונשזרים לרקמת טקסט נהיר וקולח. גם צורות טיפוסיות במובהק ללשון הפיוט הקדום שלובות בתוכה, כדוגמת 'אהב' (זולת 54), 'גשתי' (יוצר 7, זולת 11), הפעלים הדנומינטיביים 'הנפישני' (יוצר 59), 'החפישני' (יוצר 60), 'להעמיתם' (זולת

53 ראו לעיל, הערות 4, 17.

54 'מן החותמים תכופות היה', כלשונו של פליישר, השירה בספרד ובשלוחותיה (לעיל, הערה 8), ב, עמ' 466; על התופעה ורקעה ראו עוד שם, עמ' 495.

55 ראו: מ' זולאי, האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ד, עמ' לד (וכן לאחרונה אליצור, שוב לשאלת האסכולה [לעיל, הערה 37], עמ' 19, הערה 70).

56 לתופעה זו ראו: גרנט, חמש עשרה שירות (לעיל, הערה 35), א, עמ' 27, הערה 40; ש' אליצור, 'בין יוסף ליוסף: לזהות מחברו של יוצר קדום', תרביץ, עא (תשס"ב), עמ' 76 הערה 26. והשוו גם: 'קומים קומת משתוקק' (זולת 75) 'שורתי' ... שירות תורתך' (זולת 81).

57 ראו: גרנט, חמש עשרה שירות (לעיל, הערה 35), א, עמ' 24–31.

58 'אחבירה' (מצדר 7); 'במו פי' (יוצר 70); 'יחדשון' (זולת 10); 'הודוך' (זולת 39); 'מונימו' (זולת 53), 'אלימו' (זולת 54); ויש לציין כאן אף את כל צורות 'יקטלון' בפיוט האופן.

59 לדוגמה: 'תנחץ' (יוצר 93); 'עזקיד' (יוצר 40); 'ריגשת רחיקיך' (יוצר 41); 'להקת ענניך המרודים' (זולת 69).

60 השוו: אליצור, שוב לשאלת האסכולה (לעיל, הערה 37), עמ' 19.

(54)⁶¹ והצירוף 'כָּאָז מָאָז' (זולת 54, 67).⁶² רובד נוסף הראוי לציון בלשונו של אבן אביתור כאן נובע מעולמה המתהווה של העברית הלא פייטנית בת הזמן, זו הנקוטה באיגרות, בחיבורים עיוניים וגם בהתחלותיה של שירת החול בספרד. דוגמה מעניינת היא סמיכות הנרדפים 'מָאָזִי חֶשֶׁקִיד' (זולת 6). מקבילותיה, בהיפוך סדר הרכיבים, באות בכמה מפיוטי אבן אביתור, כגון ההושענא 'אל אלהים' ('חֶשֶׁק מָאָזִי לְהַשְׁלִים וּלְמַלְאָה'),⁶³ והצירוף הזה כבר נקוט באיגרתו המפורסמת של מנחם בן סרוק לחסדאי אבן שפרוט: 'עַד אֲשֶׁר נִכְוְנוּ עֲנִינֵי אֲדוֹנֵי / וַיִּשְׁלַם חֶשֶׁק מָאָזִי'.⁶⁴ הרובד הלשוני הזה מתגלם בעיקר בכמה היגדים מטאפואטיים רבי עניין הכלולים ביצירה, דוגמת 'אַחֲבִירָה בְּהִגְיוֹנִי' (מצדר 7) או 'חֲשֵׁתִי בְּמַחְמְדֵי מְלִיצָתִי' (יוצר 30), אשר יידונו בסעיפים ו, ז להלן.

ה

ייעודה של הקומפוזיציה לשמחת תורה בא לידי ביטוי ברור בעדי הנוסח שלפנינו, הן בכותרת גוף היוצר הבאה בכ"י א ('יוצר שמחת תורה') הן בשימושם התנייני של קטעים מן המצדר בכ"י ב ובכ"י ג. בגוף הפיוטים עצמם נזכר המועד במפורש בפתח מחרוזת הקדוש הרפרינית שבגוף היוצר ('יום שְׁמַחַת תּוֹרָתִי / פְּתַחְתִּי פִי בְּשִׁירָתִי') וכן בצירוף הקבע 'בְּיוֹם שְׁמַחַת תּוֹרָה' המשובץ בראש כל טור שלישי במחרוזות הוולת. אך מעבר לכך התייחסותם הישירה של פיוטינו אל עניינו של המועד הזה, שבו נועדו להיאמר, עשויה להצטייר כעמומה וקלושה למדי.⁶⁵ רק טור אחד ויחיד יוצא בבירור מכלל זה, בציינו את היום כמועד השלמתו של מחזור הקריאה בתורה: 'בְּיוֹם שְׁמַחַת תּוֹרָה סְבוּתֵי לְסִיִּים תְּעוֹדוּתִיד' (זולת 59).⁶⁶ כנגד זה מופנים לאל לאורך

61 ראו: ש' אליצור, 'פעלים דנומינטיביים: מן הפיוט הקדום לשירה העברית בספרד', בתוך: ישראל – מחקרים בלשון לזכרו של ישראל ייבין, בעריכת ר"י (וינגר) זר וי' עופר, ירושלים תשע"א, עמ' 370.

62 לעתים נוצר מעין 'שעטנז' מפתיע בין קווים 'קליריים' ו'סעדיאניים'. דוגמה מובהקת לכך מקופלת בטור 'נִטָּה אֱלִימוּ בָּאֵהָב כָּאָז מָאָז לְהַעֲמִיתָם' (זולת 54): לשונות שזיקתן לעולם הפיוט הקדום מובהקת ביותר משובצות כאן בתוך טור נרחב המופסק בצורה ולצד הצורה 'אֱלִימוּ', שני סממנים טיפוסיים לסגנון המזוהה עם האסכולה הפייטנית של רס"ג.

63 ראו: א"י כ"ץ, יגל חזון, חמישים שירים חדשים מתקופת ספרד, ירושלים ותל אביב תשכ"ה, עמ' 83.

64 ראו: ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, מבחר שירים וסיפורים מחוזים, א-ד, ירושלים ותל אביב תשכ"א, א², עמ' 25.

65 אמנם יש לציין את ריבוי היחסי של לשונות מן השורש שמ"ח ונרדפיו העשויות להתפרש כמרמזות, לעתים באורח מובהק למדי (יוצר 17, זולת 9, זולת 57), לשם החג: 'הַגְדָּלְתִּי שְׁמַחְתִּי בְּחַג חֲדוּתִיד' (יוצר 17); 'עֲלִיצָתִי' (יוצר 31); 'וְעֲלִצָתִי' (יוצר 80); 'גִּיל יְגִילוֹ מִהֲלָלִיד' (שְׁמַחְתִּי בְּנוֹעַם אֶמְרִיד' (זולת 9); 'שְׁמַחְתִּי הַיּוֹם שְׁמוֹחַ ... שְׁשֵׁתִי כְּעַל כָּל הַיּוֹם' (זולת 57–58).

66 בניסוח פייטני זה משתקפים צירופים מעין 'סיום התורה' ו'יום הסיום' האמורים ביחס לשמחת

רוב הפיוטים דברי בקשה ושבח היפים לכל עת ולא דווקא לשמחת תורה או לכל מועד מסוים אחר. מאלף במיוחד לעניין זה הוא הטור 'פי'זם' <ש'מחת> ת'זרה' יום יום טובך ג'עיתי' (זולת 23).⁶⁷ לצד ניסוחים כלליים כגון זה מצוינים כאן כזמן הווה של אמירת הפיוטים שלושת הרגלים: 'ש'מחתי היום שמוח ב'זכרי שלשת מועדותיך' (זולת 57 וכן שם 70), ואף חג האסיף, הלא הוא חג הסוכות: 'יום פקדתיך באספי מגורן ויקב' (יוצר 69).⁶⁸ מסתבר כי ניכרת כאן תפישתו של שמחת תורה כנספח לחג הסוכות, בהיותו חל ביום טוב שני של שמיני עצרת החל מיד לאחר סוכות.⁶⁹ אכן בניגוד לשלושת

תורה בכמה מקורות ספרדיים ומזרחיים מראשית האלף השני; ראו המצוין אצל: א' יערי, תולדות חג שמחת תורה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 29–30 (וכן הערה 69 להלן). והשוו לצירוף 'לכתם אלתורה' ('חתימת התורה', בערבית יהודית) ולהכרזה 'זכינו להשלים את כל התורה הזאת, כן נוכח להתחיל ולגמור', הבאים בהנחיות ליום השני של שמיני עצרת בסידור התפילה של כנסת השאמיים בפוסטאט; למקור, לתרגומו ולדיון בו ראו: ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראלים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 306–309. את לשון 'סבותי' כאן אפשר לפרש בפשטות כלשון פנייה (השוו 'סוב וְהַפְּשִׁינִי', יוצר 60). אמנם היא מופיעה גם בסוף גוף היוצר: 'יו' <סבותי פְּתַחַךְ / חֲסֹדְךָ תִּתְּנֵנִי' (יוצר 98) ושם יש מקום לשקול את האפשרות שנרמז כאן מנהג הקפות בית הכנסת בשמחת תורה, המתועד בהנחיות הנזכרות לעיל מבית הכנסת השאמי בפוסטאט: 'ויטופו באלאספאר אלכניסה ג טופאת, עלי מא גרתהא אלעאדה' ('ויקיפו בספרים את בית הכנסת שלוש פעמים, כפי שפשט המנהג'). לשון 'סיבוב פתחים' נקוטה כמה וכמה פעמים בפיוטי אביתור. באחת מהושענותיו אכן מסתבר לפרש את הצירוף הזה בזיקה להקפות התיבה שבבית הכנסת הנערכות בעת אמירת פיוטי ההושענא בסוכות, הקפות שאותן אבן אביתור מציין כמה וכמה פעמים בפיוטי ההושענא שלו, ובכלל זה כאן, בלשון 'סיבוב': 'היום חֲמֵשָׁה עָשָׂר פְּתַחֲךָ סוּבָה ... סוּבָבָה שְׂבָעָה סְבִיבוֹת תִּבְּחָ' (ד' גולדשמידט וי' פרנקל [מהדירים], מחזור סוכות שמיני עצרת ושמחת תורה לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ירושלים תשמ"א, עמ' 207). לעומת זאת, בשני פיוטים אחרים לסוכות מפרי עטו של פייטננו לשון 'סיבוב פתחים' מוסבת במפורש על התפילה בכלל מועדי תשרי, למן ראש השנה ואילך. ראו הושענא להושענא רבה 'אודך ביום חמישי': 'זֶה אָחַד וְעֶשְׂרִים יוֹם יְסוּבָבוּ פְּתַחֲךָ בְּתַפְלָה' (כ"ץ, יגל חזון [לעיל, הערה 63], עמ' 116) וכן בפיוט הנשמת לסוכות 'נשמת ישורון החוגג שבעת ימי חגיגתו' (ג. 755): 'סוּבָבִי פְּתַחֲךָ מִיּוֹם תְּרוּעָה' (והצירוף הזה נקוט בפתח סליחה ליום הכיפורים לטהללן בן אברהם: 'סוּבָבָה עַל פְּתַחֲךָ בְּשָׁעָה זו הוֹעִילָה'; ראו: מ' זולאי, מפי פייטנים ושופכי שיח, בעריכת ש' אליצור, ירושלים תשס"ה, עמ' קסח). לשון מעין זו נקוטה גם בשבעתא לשבועות 'וידבר ה' כל עשרת דברות' לאבן אביתור: 'סוּבָבִי בְּשִׁיר בְּרוֹן דֵּת הָאָרוֹן / פְּתַחֲךָ חֲכָמָה וְגַם תְּבוּנָה וְגַם פְּתוּרָן' (פליישר, השיירה בספרד ובשלוותיה [לעיל, הערה 8], ב, עמ' 435) – והיא יכולה אולי להתפרש כמרמזת למיקומם של המתפללים ובייחוד למיקומו של שליח הציבור מול ארון הקודש, המצוין מפורשות בקומפוזיציה דנן: 'מול אָרוֹן קִדְשְׁךָ כּוֹנְנִנִי פְּעָמִי וְאַעֲמִיד' (זולת 50). בין כך ובין כך בעצם נקיסת לשון 'סיבוב פתחים' אצלנו אין לראות ציון ברור להקפות של שמחת תורה.

67 ראו גם יוצר 20: 'יום / יום מוֹזוּתִיךָ שְׁמַרְתִּי'.

68 ראו בביאור על אתר וכן בטור 72 ובביאורו.

69 כבר במשנה (סוכה ב, ו; ד, ח) נזכר שמיני עצרת כ'יום טוב האחרון' של חג הסוכות (הערת פרופ' שולמית אליצור). והשוו ללשונו של 'ספר הקבלה' (ג"ד כהן [מהדיר], ספר הקבלה לר' אברהם אבן דאוד הלוי, פילאדלפיה תשכ"ז, עמ' 53): 'שהיה עולה לסיים את התורה בכל שנה

הרגלים ה'קנוניים', המעוגנים היטב במקרא, בספרות ההלכה והאגדה של חז"ל ובסדרי התפילה והקריאות הקדומים וכן במסורת היצירה הפייטנית העתיקה והמפותחת לימות החג הללו, ששאבה מלוא חופניים מן המקורות הנזכרים, שמחת תורה הנו 'חג שכולו מנהג',⁷⁰ אשר רק למן תקופת הגאונים התפתח אופיו קמעא קמעא בתפוצות ישראל השונות. הפיוטים הקדומים שהוקדשו ל'שמחת תורה של בני ארץ ישראל', כלומר להשלמת מחזור הקריאה בתורה (שעל פי שיטת הסדרים התלת-שנתיים עשויה הייתה לחול במועדים מתחלפים), ניכרים דווקא בנעימה קודרת וב'מהלכם השפוף' (כניסוחו של פליישר⁷¹), הממוקד באבל על מות משה שבתיאורו נחתם חומש דברים. שמחת תורה על פי המנהג הבללי, הקבועה ביום חג, התאפיינה לעומת זאת מעיקרה, כמסתבר, בנעימה של שמחת חג, אך בלא מסורת ליטורגית מגובשת מקדמת דנה. ייתכן אפוא לראות בקומפוזיציה שלפנינו ניסיון חלוצי למדיי ליחד לשמחת תורה קומפוזיציה פייטנית מקיפה באחד מסוגי הפיוט הקדומים והיוקרתיים – מערכת היוצר. ומעניין כי בין פיוטי יצחק בר לוי אבן מר שאול, 'בן דורו ובן זוגו' של אבן אביתור, כניסוחו של פליישר,⁷² מצויים שרידיה של קומפוזיציה מקיפה מסוג אחר לאותו מועד – שבעתא לשמחת תורה.⁷³ מדובר ביצירה מרשימה העוסקת בפירוש במעלת התורה, בייחוד מצד קדמותה המופלגת אף לבריאת העולם, נושא טיפוסי לפיוטי שבועות, חג מתן תורה;⁷⁴ לצד זאת בתחילתה ובסיומה נזכר בה גם 'חתן תורה' – העדות הקדומה ביותר שנרשמה עד כה לציון העולה לקריאה המסיימת את התורה בכינוי זה.⁷⁵

בניגוד לשבעתא הנזכרת, שנושאה המובלט הוא התורה, מערכת היוצר שלפנינו היא יצירה בעלת אופי של שירת-תפילה כללית, בהשפעה ישירה של אופי המזמור הניצב ביסודה (כמפורט להלן, בסעיף ו), ולכאורה נוכחות עניינו המיוחד של יום שמחת תורה עמומה בה יותר. אך למעשה את זיקתה אל החג הזה נועד לכונן קודם כול המהלך המרכזי שננקט בה מראש עד סוף: העמדתה על יסוד פסוקי תהלים קיט כסדרו ובמלואו. בכמה מפיוטי הגניזה משולבים פסוקי תהלים קיט כסיומות

ושנה ביום טוב האחרון של חג' (הדברים אמורים בר' חנוך בן משה, בן דורו ובר הפלוגתא של אבן אביתור).

70 כלשונו של אברהם יערי; ראו: יערי, שמחת תורה (לעיל, הערה 66), עמ' 16.

71 ראו: פליישר, תפילה ומנהגי תפילה (לעיל, הערה 66), עמ' 312, הערה 75; הנ"ל, תפילות הקבע (לעיל, הערה 46), עמ' 202–203.

72 ראו: פליישר, השירה בספרד ובשלוחותיה (לעיל, הערה 8), ב, עמ' 603.

73 שרידי היצירה נדפסים אצל פליישר, שם, עמ' 555–557; 627–629.

74 ראו: י' גרנט, 'אז מלפני בראשית': דברים שקדמו לבריאת העולם, מסורות ודרכי עיצובן בפיוט הקדום על רקע מקורותיו, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ט (הדפסה מחודשת, מתוקנת בכמה מקומות, ירושלים תש"ע), עמ' 18–16.

75 ראו: פליישר, השירה בספרד ובשלוחותיה (לעיל, הערה 8), ב, עמ' 627, הערה 54.

מקראיות 'ניטרליות', שאין בהן כשלעצמן זיקה ספציפית למועדי אמירת הפיוטים הנזכרים (שבת, פסח, יום הכיפורים).⁷⁶ לעומת זאת ברור למדיי כי אכן אביתור בחר בפסוקי המזמור הזה לשמש סיומות מקראית לאורך כל הקומפוזיציה דנן דווקא על שום התאמתו המובהקת של תהלים קיט ליום שמחת תורה בעיני הפייטן.⁷⁷ התאמה זו נעוצה במקום המרכזי והייחודי המוקדש לתורה במזמור, שהדובר בו מזהיר חוזר והצהר – באורח ייחודי בספרות המקרא – על נאמנותו לתורת האל, על דבקתו בה ועל רגשות האהבה והשמחה הרוחשים בו כלפיה.⁷⁸ ואכן, פסוקי תהלים קיט נאמרו

76 ראו את הפיוטים: 'אשרי מחכי לישע אמונתך', סדר פסוקים משבעת טל קדומה שנדפס אצל ע' פליישר, 'לקדמוניות פיוטי הטל (והגשם)', קרובה קדם-ינאית לגבורות טל', קבץ על יד ח [יח] (תשל"ו), עמ' 119–128; הקיקלר הקילירי 'אשרי תמימי מסילה' מקדושתא ליום הכיפורים שנדפס בחלקו אצל י' מרקוס, גנזי שירה ופיוט, ניו-יורק תרצ"ג, עמ' 17–19; וגוף היוצר לשבת 'ארומם לצורי בכרעת ברך' לפייטן בשם יוסף, המועתק בכ"י אוקספורד, בודליאנה Ms. Heb. f. 36/24 (2738/2). לצד הפיוטים הקדומים הללו אפשר להזכיר כאן גם בקשה אליטרטיווית לבנימין בן מישאל מכאשאן (פרס), בן המאה ה"ח, המיוסדת על פסוקי תהלים קיט ואיננה מיועדת למועד מסוים. ליצירה זו ראו: א' נצר, 'תחנונים לרבי בנימין בן מישאל מכאשאן', פעמים 2 (תשל"ט), עמ' 48–54.

77 זאת בניגוד לקביעתו של פליישר בעבודת הדוקטור שלו כי לעתים הצליח אכן אביתור לבחור כיסוד לפיוט מסוג גוף יוצר שנועד לחג מסוים פרק מקרא 'שיש בו גם צביון המנוני וגם רמזיה כלשהי לחג שאת תפילותיו בא לקשט ... ברם לעתים לא רחוקות נוטל הפייטן כיסוד לגוף היוצר החגיגי שלו פרק מקראי שלכאורה אינו קשור בחג עצמו אבל שצבינו החגיגי בולט ... כגון היוצר הגדול לשמחת תורה המיוסד על פסוקים מתוך תהלים קיט'. ראו: פליישר, דיסרטציה (לעיל, הערה 1), א, עמ' 121. פליישר מציין שם שני פיוטי יוצר נוספים לאבן אביתור, האחד לשבועות והשני לסוכות, כמיוסדים על מזמורים שאין בהם זיקה ספציפית למועדי אמירתם, אך גם במקרים אלה קיים למעשה קשר משמעותי בין המזמור המתפייט ביצירה לבין החג שלשמו היא נועדה. האחד הוא יוצר לשבועות, 'את מזמור המשורר לחוות אואל', המיוסד על תהלים יט. מזמור זה מדבר (מפסוק ח ואילך) בשבחי התורה, ותה' יט, ח אף נדרש לעניין מתן תורה (ראו לדוגמה שהש"ר ה, טז), ומכאן זיקתו המובהקת של המזמור לחג מתן תורה. יש לציין כי אף בעוד כמה וכמה פיוטים לשבועות מסוגים שונים שנמצאו בגניזה משמש תהלים יט כסיומת מקראית; ראו לדוגמה את הנדפס אצל: בארי, פיוטי אלברדאני (לעיל, הערה 25), עמ' 479–481; 485–487 (יוצר ואופן ליוסף אלברדאני) ואצל: י' דודזון, ש' אסף וי' יואל (מהדירים), סידור רב סעדיה גאון, ירושלים תש"א, עמ' קפה–קפו; רטז (שבועתא לרס"ג). הפיוט השני הנו יוצר לסוכות, 'אהודה בקרב נוחלי מוסר', המיוסד על תהלים כג, מזמור שנדרש לעניין ענני הכבוד שסוכו על ישראל במדבר (ראו לדוגמה מדרש תהלים כג, ה [מהדורת בובר, עמ' 201]) ומכאן זיקתו לחג הסוכות. לפליישר נודע אז רק קטע גניזה הכולל מקטע מאמצע הפיוט הזה, אך בינתיים נדפסה התחלתו בנפרד (על פי קטע גניזה אחר שמקורו באותו כתב יד), בייחוס (מוטעה) ליוסף אלברדאני, אצל: בארי, פיוטי אלברדאני (לעיל, הערה 25), עמ' 534–535. שני הפיוטים עתידיים להידפס בספרי 'אזכרה מזמור' (ראו לעיל, הערה 33).

78 לייחוד הפראזיולוגיה של תהלים קיט מבחינה זו ראו אצל א' הורביץ, שקיעי חכמה בספר תהלים, עיוני לשון וסגנון, ירושלים תשנ"א, עמ' 101, הערה 237: 'הפועל "לְשִׁישׁ" ושם העצם "שֶׁשׁוֹן" מופיעים בתהלים קיט – ורק בו – בהקשר לחוקי התורה ומצוותיה; שם,

במסגרת סדרי תפילת שמחת תורה בקהילות מסוימות באיטליה ובצפון אפריקה.⁷⁹ בקומפוזיציה שלפנינו הביא אבן אביתור לידי ביטוי את זיקתו הייחודית של תהלים קיט אל התורה בהתייחסו אל פסוקי המזמור הזה כ'שירי התורה' האמורים בפיו: 'יום דְּרָשְׁתִּיךָ בְּשִׁירֵי דָת מְשַׁעֲשַׁעַת' (יוצר 14),⁸⁰ 'יום נְגִינֹת מְתוֹרֶתְךָ חִיּוֹתִי' (יוצר 56) וכן 'שׁוֹרְרֵתִי הַיּוֹם שִׁירֹת תּוֹרֶתְךָ' (זולת 81). ומסתבר כי לכך כיוון אף באמרו: 'מְשֻׁמְרוֹת עֲנִיין הַיּוֹם חֲבֵרְתִי לְפִי כּוֹחִי וְאַצְמִיד' (זולת 49).⁸¹

1

תהלים קיט 'מזמור יחיד' מובהק הוא, שפסוקיו ברובם הגדול מנוסחים בלשון מדבר בעדו. אותו יחיד מצטייר כ'איש אמונה בודד', אשר מביע את דבקותו העמוקה באל, בתורתו ובמצוותיו, על אף ייסוריו ועוונותם של אויביו.⁸² פסוקי המזמור אמורים

עמ' 104: "'אהבה" המופנית ל"תורה", ל"מצוות" ולנרדפותיהן לא מצאנו בכל המקרא כולו אלא בתהלים קיט לבדו'. ועוד יש להזכיר בהקשר זה כי כמעט בכל פסוק מפסוקי הרבים של הפרק נזכרת התורה או מצוותיה באופנים שונים (הערת פרופ' שולמית אליצור).
79 ראו: יערי, שמחת תורה (לעיל, הערה 66), עמ' 472 (יערי מציין שם כי 'הטעם בבחירת מזמור זה לש"ת ברור מאליו'). מעניין לציין כי על פי מסורת שנשמרה בחיבור ערבי-יהודי מימי הביניים, אחד הטעמים לאורכו המופלג של המזמור הוא בכך ש'(מניין) פסוקי קרוב למניין סדרי התורה'; ראו: ח' בן שמאי, 'מספר פסוקי מזמור קי"ט כנגד מספר סדרי התורה', פעמים 89 (תשס"ב), עמ' 160–162.

80 תמיהה מסוימת מעורר הטור העוקב לטור זה: 'יום דְּרָשְׁתִּיךָ בְּשִׁירֵי דָת מְשַׁעֲשַׁעַת / דִּינְךָ זְכָרְתִּי וְאַבְּעַת' (יוצר 14–15): אֶזְכֹּר הַדִּין הָאֱלֹהִי וְהַחֲרָדָה מִפְּנֵי כָאן חֲרִיג לַמִּדִּי בְנוֹפָה שֶׁל הַקּוֹמְפוּזִיצִיָּה. ייתכן שטעם הדבר בחרוז המאתגר שנכפה כאן על הפייטן (השוו לחריזה יוצאת הדופן של פתח וצירי), אך שמה יש כאן הו' למאמר התלמודי הבא בבבלי סוטה לה, ע"א: 'דרש רבא, מפני מה נענש דוד, מפני שקרא לדברי תורה זמירות, שנאמר "זמירות ה'ו' לִי חֶקֶד בְּבֵית מְגוּרִי" (תה' קיט, נד)'. הצירוף 'שִׁירֵי דָת מְשַׁעֲשַׁעַת' (וכיוצא בו 'נְגִינֹת מְתוֹרֶתְךָ' ו'שִׁירֹת תּוֹרֶתְךָ') מציג לכאורה את חוקי התורה כזמירות, ואולי ביקש אבן אביתור לבטא כאן במרומו את מודעתו להסתייגות התלמודית הזאת מן המהלך שבמזמור, שנקט אף הוא ביצירתו המיוסדת על מזמור זה.

81 יש לציין כי הצירוף 'עניין היום' מופיע בפירוש רבנו חננאל לבבלי מגילה כט ע"ב כגרסה עברית לצירוף הארמי 'עניינא דיומא' הנקוט בסוגיה התלמודית שם במשמע קריאת התורה של היום, ולשון 'עניין' שמובנה הפרשה הנקראת בתורה שגורה בפיוט ובמדרש (הערת פרופ' שולמית אליצור). אמנם מכיוון שאין במה שלפנינו מן הקומפוזיציה כל התייחסות לקריאת התורה של יום שמחת תורה נראה מסתבר יותר לפרש את הצירוף כאן במובן הכללי יותר של תוכן המועד ומה שכרוך בו, על דרך 'שואלין ודורשין בענינו של יום' (בבלי מגילה ד ע"א ומקבילות) וכן הוא במשנה תורה לרמב"ם (הלכות תפילה ונשיאת כפיים ט, יב–יג) ומקורות מאוחרים יותר.

82 לעיון מאלף במאפייניה של דמות הדובר בתהלים קיט ראו: R. N. Whybray, 'Psalm 119: profile of a Psalmist', in: M. L. Barré (Ed.), *Wisdom, You Are My Sister; Studies in Honor of Roland E. Murphy*, Washington, DC 1997, pp. 31–43

ב'הווה מתמשך', המתפרש על פני חיי הדובר 'מאופק עד אופק': לא בכדי שבות וחוזרות בהן לשונות כ'תמיד' (בפסוקים מה, קט, קיז⁸³), 'לְעוֹלָם' ו'מְעוֹלָם' (לא פחות מאחת עשרה פעמים!) וכן 'כָּל-הַיּוֹם' (צז) ו'בְּכָל-עֵת' (כ). ציוני זמן אחרים במזמור נראים כביטויים מטונימיים להתמדת דבקות הדובר באל ופנייתו אליו בתפילת יחיד ('שָׁבַע בַּיּוֹם הַלְלִיתִיךָ', קסד), בייחוד בשעות הלילה (נה, סב, קמז, קמח), כשהוא שרוי ב'בית מגוריו' (נד).⁸⁴ מעבר לכך אין ניתנים בדמות, בזמן ובמרחב העולים מן המזמור סימניה של סיטואציה מובחנת וקונקרטית. פסוקי המזמור כמו מתעלמים מנסיבותיה הספציפיות של מציאות חיים מסוימת, ומתוך כך מתעלים מעל נסיבות כאלה לכלל מבע הממוקד כל כולו בהתכוונותו של החסיד אל עבר אלוהיו, התכוונות שאין לה שיעור בזמן ובמקום ועל כן יפה היא לכל זמן ולכל מקום. 'מוכללות' זו מתעצמת עוד מכוח אופי השתרשותם של הפסוקים כאן. בהשפעת האקרוסטיכון האלפביתי המתומן הנקוט בו, רצף פסוקי תהלים קיט איננו מצטרף לכדי מהלך לינארי עקיב ומתפתח; באופן כללי חוזרת ומובעת בו קבוצת מוטיבים בניסוחים ובדגשים מתחלפים.⁸⁵

כמסתבר, אף במערכת היוצר שחיבר אבן אביתור על אדני תהלים קיט ניכר חותמם של מאפייני המזמור הנזכרים. גם פיוטיה טבועים בחותמה של חזרתיות מעגלית והתקדמות לינארית ניכרת בהם אך במידה מועטת.⁸⁶ גם בהם, כפי שצוין לעיל, מצויים היגדים רבים היפים לכל עת. אף הם – להוציא פיוט האופן – מנוסחים כמעט לכל אורכם בלשון מדבר בעדו, ובגוף היוצר נוכחותה אף כרוכה בהופעתו הקבועה של פועל בגוף ראשון יחיד בפתח כל מחרוזת. ואולם בסך הכל רב השונה על הדומה בין המזמור לבין הקומפוזיציה הפייטנית שנתחברה על יסודו. בניגוד ל'על-זמניותו' של הראשון, מערכת היוצר שלפנינו מעוגנת במופגן במועד הליטורגי המסוים שנועד לאמירתה, הוא חג שמחת תורה. הדבר בא לידי ביטוי, כנזכר לעיל, בצירופים 'בַּיּוֹם שִׁמְחַת תּוֹרָה', המשובץ בכל מחרוזות הזולת, ו'יּוֹם שִׁמְחַת תּוֹרָתִי', הפותח את מחרוזות הקדוש הרפרינית בגוף היוצר ואליו מכוונות גם פתיחות כל מחרוזותיו הסדירות של הפיוט הזה בלשון 'יום'. אף את שעת אמירתם, בבוקרו של יום, מציינים הפיוטים (לדוגמה: 'טוֹבָךְ וְחֶסֶדְךָ לְצַפְצֹף מֵאֵז הַבֶּקֶר נִצְבָּתִי', זולת 34). מצד המרחב מוטעם

83 כאן ולהלן בפסקה מצוינים פסוקי מזמור קיט ללא אזכור המזמור.

84 ובניסוחו של וויברי, תהלים קיט (לעיל, הערה 82), עמ' 32; 39: 'This is as personal a piece of literature as is to be found in the OT... The psalmist's references to worship are restricted to his own private prayer and direct communication with God' ('זוהי יצירת ספרות שאין אישית ממנה במקרא כולו ... התייחסויות הדובר במזמור לפולחן מוגבלות לתפילתו הפרטית ולשיח הישיר שלו עם האל').

85 השוו לדברי וויברי, שם, עמ' 32–33; 40–43; וראו לעיל, הערה 78.

86 אמנם המחרוזות הראשונה של המצדר כוללת פתיחה מובהקת לכלל הקומפוזיציה ובסופי גוף היוצר והזולת באות בקשות להתקבלות התפילה שיש בהן משום סיגור, אך מדובר במהלכי 'מסגור' תחומים שאין בהם כדי לשנות את אופיו הבלתי לינארי של מהלך פיוטי הקומפוזיציה.

בפיוטינו שוב ושוב היאמרם בחלל בית הכנסת, 'בְּמַעַט נְוֹתִיךָ' (יוצר 7), ובמעמד תפילת הרבים, 'בְּקֶרֶב עֲצָרוֹתֶיךָ' (יוצר 4): מכאן ניגוד עקרוני לאופיו של תהלים קיט כמזמור המכונס בארבע אמותיו הגדורות של היחיד. בפיוט הזולת אנו מוצאים אף לשונות בקשה המוסבות במפורש על כלל ישראל, והעם מצוין בהן בכינויים כ'נַאֲמָנִי אֱלֹהֶיךָ' (זולת 53) או 'לְהִקֵּת עֲנִיִּיךָ הַמְרוֹדִים' (זולת 69). בפיוט האופן, המיוחד בתבניתו ובמהלכו כמפורט לעיל, הופכים כל פסוקי הסימנות מן המזמור, שמעיקרם דברי היחיד הם כאמור, להיגדים הנשמעים מפי כלל ישראל; בכמה מקומות אף עשויה לשון 'אני' להתפרש במשמע 'אנחנו', דוגמת: 'וְקָרִיב קֶץ מְשִׁיחַ צִדְקִי' (זולת 66) או 'רָאָה כִּי מְצִיק יוֹם יְרֵדְנִי / רָחֵם עַל דְּלוֹתֵי וּמִיד צַר תִּפְדֶּנִּי' (זולת 77–78).⁸⁷

אבל ברוב רובם של טורי היצירה נשמע קול 'אני' שהנו קולו של יחיד ממש, המובחן בבירור מן הקהל שבתוכו הוא מצוי. עדות מאלפת לכך באה בטור: 'קָבַל מַעְנִי קִיבוּצִי אֲשֶׁר עָמָם נִמְנָתִי' (זולת 94). הדובר מצהיר כאן על זיקת ההשתייכות שלו אל 'קיבוצו', אך דווקא הצהרה זו מחדדת את מודעותנו להיותו יחיד העומד בפני עצמו, אף כי לנוכח הרבים, מתוך הזדהות עִמָּם, ומטעמים הוא משמיע את קולו.⁸⁸ ביסודו של דבר מתגלם בקול הדובר הנשמע כאן המבע הטיפוסי לפיוטי הרשות הקדומים, שבהם ניתן פתחון פה לשליח הציבור כיחיד המוביל את מעמד תפילת הרבים.⁸⁹ מעמדו של הדובר כשליח הציבור ניכר במערכת היוצר שלפנינו בציון מיקומו המיוחד במרחב בית הכנסת: 'מוֹל אֲרוֹן קֶדְשְׁךָ כּוֹנֵנִתִי פְּעָמִי וְאַעֲמִיד' (זולת 50); ומורשת הרשות הקדומה משתקפת כמדומה אף בבקשתו שדבריו יהיו לרצון בפני האל ואף בפני חכמי הקהל: 'דְּבָרֵי יַעֲרְבוּ לְמוֹלֶךְ וְנִגְדוּ זִקְנֶיךָ כְּבָדְנִי' (זולת 14).⁹⁰

אמנם מעבר ליסודות אלה נרחב קול היחיד כאן בקווים נוספים ורבי עניין המתמקדים בממד המטא-פואטי, בהתייחסות הדובר אל הטקסט השירי כיצירתו שלו. אף כי גם ברשויות קדומות משוקעים יסודות מסוימים מתחום זה,⁹¹ הניסוחים שלפנינו חורגים בבירור מעולמן של אלה ומשקפים באורח מאלף את זיקתו המושרשת של אבן אביתור אל רבדים חדשניים יותר במפת השירה העברית בת ימיו: יצירתו של רב סעדיה גאון מחד גיסא ויצירתם של משוררי ספרד הראשונים, המושפעת כשלעצמה מיצירתו של הגאון, מאידך גיסא. דוגמה לכך באה במחרוזת הקדוש הרפרינית החוזרת בגוף היוצר:

87 השוו: ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשס"ח, עמ' 471. וראו עוד להלן, בהערה 105.

88 והשוו: 'לֵךְ לְבֶדֶךָ אֵיחָל אֲבִיר יַעֲקֹב אֲבִירִי' (זולת 45).

89 וראו: י' גרנט, 'שליח הציבור כיחיד: לצביונם של פיוטי הרשות – מבט משווה', בתוך: א' ארליך (עורך), התפילה בישראל: היבטים חדשים, באר-שבע תשע"ו, עמ' 79–99.

90 לעניין זה ראו שם, עמ' 87–93.

91 ראו שם, עמ' 93–99.

יום שמחת תורה
פתחתי פי בשירתי
חסנתי וקקתי זמירתי

הטור 'פתחתי פי בשירתי' מחזיק היגד מטא פואטי ראשוני וקונוונציונלי למדיי, וגם בפיוטים קדומים עשויים היינו למצוא כדוגמתו. פחות שגרתית הוא הצירוף האליטרטיווי המצטלצל 'קקתי זמירתי' שבטור הבא. תיאורו המושאל של טקסט באמצעות מטפורת ה'זיקוק', כלומר הטיהור והצריפה כדרך עיבודן של מתכות יקרות, נשען על לשון הכתוב בתה' יב, ז: 'אמרות ה' אמרות טהרות כסף צרוף בעליל לארץ מזקק שבצתיים', ולשונות הפסוק הזה אמנם שימשו דרשנים ופייטנים קדומים בדברם בשבחי התורה.⁹² בלשון דומה מתייחס כאן אבן אביתור גם למזמורי התהלים: 'זמירתי מזמיריך מזוקק' (יוצר 28). אבל הסבתה של מטפורה רבת יוקרה זו על שירת הפייטן עצמו מפתיעה במיוחד וראויה לציון בתעוזתה. מקבילה מעניינת למהלך באה ברשות לאזהרות מתוך השבעתא לשבועות 'אלהים אצל יום הלזה' לרס"ג:⁹³

תורי זמר קרסתי ופשיתי
זהב שירי עלימו חפיתי

בדין הדגיש יוסף טובי את הייחוד והחדשנות שבהצהרה זו על רקע מורשת הפיוט הקדום: התפארתו של המשורר במלאכת המחשבת הניכרת בעיצובה האסתטי של יצירתו הנה מהלך רטורי טיפוסי לתרבות הערבית ולשירה הערבית,⁹⁴ אשר כידוע השפיעו עמוקות על רס"ג בגיבוש תפישתו הפואטו-צנטרית, כניסוחו של פליישר,⁹⁵ והמגע המפרה עמן עתיד היה לחולל את תור הזהב של השירה העברית בספרד. ראשוני המשוררים וחכמי הלשון בני ספרד משתמשים לעתים אף בלשון 'זיקוק' עצמה לתיאור חטיבה לשונית שאיננה התורה. במשפט הפתיחה למחברתו מתאר מנחם בן סרוק את הלשון העברית כ'מבחר כל מבטא וראש כל אמרי שפר, לשון המזוקק במצרף'; ובהקשר מטא-פואטי, בשירה המתייחסת אל המבע השירי הנקוט בה עצמה, מופיעה

92 ראו לדוגמה מדרש תהלים יב, ד (מהדורת בובר, עמ' 107–108); ואצל הקילירי: 'אלה העדות והחקים ... בשש מאות ושלש עשרה זקוקים ... בעליל שבצתיים מזוקקים' (ש' אליצור, ר' אלעזר בירבי קליר, קדושתאות ליום מתן תורה, ירושלים תש"ס, עמ' 128–129).

93 ראו: סידור רב סעדיה גאון (לעיל, הערה 77), עמ' קפט.

94 ראו: י' טובי, קירוב ודחייה: יחסי השירה העברית והשירה הערבית בימי הביניים, חיפה תש"ס, עמ' 57–58; וכן את המצוין אצל: י' גרנט, "שיר תהילה על החכמה" בפאתי מסורה וקבלה: חטיבה חדשה מפתיחת קובץ משלי סעיד בן בבשאר וגלגולי מסירתה, מחקרי ירושלים בספרות עברית כא (תשס"ז), אסופת מאמרים לזכר מנחם זולאי, עמ' 194, הערות 42–43.

95 ראו: פליישר, השירה בספרד ובשלוחותיה (לעיל, הערה 8), ג, עמ' 1463.

לשון זו בפי דונש בן לברט ('פְּשִׁירִים ... זְקוּקִים נְחָקִירִים') וכן בפי תלמידו ומעריצו יהודי בן ששת ('אַחַל בְּמַלִּים צְרוּפִים בְּעֵנִינִים / זְקוּקִים, לְמֵאֵד מְתַקְנִים').⁹⁶ הד לאותה רוח 'פואטו־צנטרית' אשר נישבה הן בבית מדרשו של רס"ג במזרח והן (בהשראתו) בבית מדרשם של מנחם בן סרוק, תלמידיו ויריביו בספרד שבקצה מערב,⁹⁷ מורגש אף בטור 'יום חֲשֵׁתִי בְּמַחְמְדֵי מְלִיצָתִי' (יוצר 30). אצל רס"ג משמשת 'מליצה' ככינוי למופת הלשון העברית הצחה המגולם במקרא ('מליצת הקודש'⁹⁸), לשון שאת ידיעתה ביקש להנחיל לבני דורו כבסיס ליצירה שירית מתחדשת. על מנחם בן סרוק היתה לשון 'מליצה' חביבה במיוחד, והיא נקוטה לרוב הן בכתיבתו העיונית והן בשירתו, לעתים בצירופי סמיכות תיאור הפוכה (מעין המטבע 'מַחְמְדֵי מְלִיצָתִי' שנקט אבן אביתור בפיוטנו), כגון: 'ומרחבי מליצתו יורו על תבונתו'.⁹⁹ בשניים משירי השבח שלו שנשתמרו בגניזה מתאר מנחם – באורח מטא־פואטי מובהק – את מאמציו לנסח את שבחי המהוללים באופן הנאה וההולם למעלתם: 'מְצוֹא שֶׁכָּל מְלִיצוֹת' או 'מְצוֹא מְלִיצַת סוּדֵי פְתָרוֹנוֹת'.¹⁰⁰ כיוצא באלה, גם ההיגד 'חֲשֵׁתִי בְּמַחְמְדֵי מְלִיצָתִי' מבטא את חתירת הפייטן לנסח את פיוטו באורח המובהק ביותר מן הבחינה האסתטית־לשונית. באורח דומה מנוסחים שבחי איגרתו של מלך ביזנטיון בפתיחת איגרת המענה לה מטעם המלך עבד אל־רחמן השלישי, אשר יצאה ככל הנראה מתחת ידי מנחם: 'וְיִרְוֹנוּ שְׁעֵפוֹתָיו בְּמַחְמְדֵי הָאֲמָרִים הַחֲקוּקִים בָּה'.¹⁰¹

ז

בחיבורו הגדול על תולדות השירה העברית בספרד קבע חיים שירמן כי 'השירים

96 ראו: A. Sáenz-Badillos (ed.), *Menaḥem ben Saruq: Maḥberet*, Granada 1986, p. 1* (מנחם); שירמן, השירה בספרד (לעיל, הערה 64), א, עמ' 37 (דונש); H. Brody, K. Albrecht, *Die Neuhebräische Dichterschule der Spanisch-Arabischen Epoche*, Leipzig 1905, p. 8 (יהודי בן ששת).

97 והשוו: פליישר, השירה בספרד ובשלוחותיה (לעיל, הערה 8), א, עמ' 29; 37.

98 ראו: נ' אלוני (מהדיר), האגרון, כתאב אצול אלשער אלעבראני מאת רב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ט, עמ' 163.

99 ראו: בדיליוס, מחברת מנחם (לעיל, הערה 96), עמ' 135*. על סמיכויות התיאור ההפוכות, שהנסמך מתפקד בהן כתואר לסומך, ראו: ע' פליישר, משלי סעיד בן באבשאד, ירושלים תש"ן, עמ' 101; לנקיטתן בלשון שירתו של מנחם בן סרוק ראו: הנ"ל, השירה בספרד ובשלוחותיה (לעיל, הערה 8), א, עמ' 33. ויש לציין גם לצירוף 'בְּהֶגְיוֹן מְלִיצָה' הנקוט בהושענא 'יושב קדם' (דוידזון י. 2335) וביוצר לשבת ויצא לאבן אביתור (על פי העתקת 'מאגרים').

100 ראו: פליישר, השירה בספרד ובשלוחותיה (לעיל, הערה 8), א, עמ' 25; 34.

101 ראו: פליישר, שם, עמ' 58; והשוו ללשון שירו של יצחק אבן קפרון, תלמידו של מנחם, בשבחי חסדי אבן שפרוט: 'וְהוּא בְּמִלְצוֹתָיו / כְּקָל בְּמִרְצוֹתָיו', על פי: שירמן, השירה בספרד (לעיל, הערה 64), א, עמ' 46.

שחיבר [אבן אביתור] למען קהל המתפללים בבית הכנסת לא היו בעיניו בבחינת יצירה ספרותית, והוא גם לא ניסה להטביע עליהם במתכוון את קווי אישיותו.¹⁰² עושר ההיגדים המטאפואטיים הפזורים בקומפוזיציה שלפנינו יש בו כדי לסייג הכללה זו. נוכל אף להעלות מתוכו קווים לפואטיקה פייטנית בזעיר אנפין, ובמוקדה ארבעה ערכים ספרותיים מרכזיים בעיני יוצרה: ייפוי, לימוד, חיבור וחיידוש.

תפישתה של היצירה הפייטנית כמגלמת ערכים בלטיסטיים של עיצוב אסתטי וליטוש לשוני ניכרת בעליל בטורים שנדונו לעיל על רקע מקבילות ביצירות רס"ג וראשוני משוררי ספרד. לידי ביטוי מובהק ומפורש היא באה אף בדברי הפייטן 'יו>ם / יפניתי מן מורי מחטובים' (יוצר 95); וגם לניסוח זה נוכל למצוא מקבילה בלשונה של אותה רשות לאזהרות לרס"ג שצוטטה לעיל: 'חן ערכי יפיתי'.¹⁰³ בשני המקרים מוצג פי המבע כערך שאליו שואף הפייטן ביצירתו, אך בעוד שבדברי רס"ג מדובר על האמור בפיוט באופן כללי, אבן אביתור בטור שלפנינו מתייחס אל הממד האינטרטקסטואלי שביצירתו ומצהיר (באורח נועז למדי!) כי באמצעותה עיטר והידר את פסוקי המזמור ההדורים כשלעצמם ('מן מורי מחטובים') המשוקעים בתוכה. מסתבר שלתחום זה יש לקשור גם את התייחסויותיו של הפייטן אל הצד המוזיקלי שביצירתו: 'חסנתי זיקקתי זמנתי' (מצדר 3, ממחרוזת הקדוש הרפרייזית); 'זמנתי מן מורי מן מורי מן מורי' (יוצר 28); 'נגינות מתורתך חיותי' (יוצר 56); 'שורתי היום שירות תורתך' (זולת 81).¹⁰⁴

לצד ממד היופי שביצירה הפייטנית מייחס לה אבן אביתור גם תכלית דידקטית. פיוטיו נועדו לדידו (גם) ללמד – לפרש, לבאר, לחנך, להורות – את קהל המתפללים, והוא מצהיר על כך בבהירות: 'הורני לפרש תכונתך בקרב מקהלות .. קיף' (מצדר 38); 'יום ביאתי בקרב עצרותיך / ביאור פליאת דיברותיך' (יוצר 4–5). בפיוט הזולת (61–62) מאופיינת השפעתו החינוכית של הפיוט כזיקת מסובב לסיבתו:

עוללי טיפוחי בדרך חינוך הוריתי
עקב פי לחדש לך זמר נקרא נקראתי

מתוך שנקרא מטעם בני קהילתו לחבר את פיוטיו ולהשמיעם ברבים ('לחדש לך זמר'), נעשה הפייטן כמורה ומחנך ('בדרך חינוך הוריתי') לקהל שומעיו ('עוללי טיפוחי').¹⁰⁵

102 ראו: שירמן-פליישר, תולדות השירה בספרד המוסלמית (לעיל, הערה 1), עמ' 158.

103 ראו לעיל, הערה 93.

104 בפיוט האופן הממד המוזיקלי בא לידי ביטוי אף באשר לשירת הרבים, הן קהל המלאכים ('ישרי אל למעלה' / 'זמרון ויאמרו' / 'אופן 21), הן קהל ישראל ('וישאל' / 'למטה' / 'נגנון ויאמרו' / 'אופן 31).

105 את הכינוי 'עוללי טיפוחי' היה אפשר לכאורה להבין כמדבר בילדי המשורר עצמו (על שני בניו של אבן אביתור, יצחק ומרדכי, ראו: פליישר, השירה בספרד ובשלוחותיה [לעיל, הערה 8], ב, עמ' 411–412). אבל שתילתו של רמז 'אוטוביוגרפי' בגופו של פיוט היא חריגה

בצמד טורים חנני במיוחד מתוך פיוט רשות למערכת יוצר אחרת מאת אבן אביתור מבקש הדובר מאלוהיו על התממשות שני ממדי היסוד הללו של מלאכת השיר הפייטנית בעשייתו, החתירה לאיכות של יופי ('צִנִּיף חֲנָךְ') מכאן ולהנחלת דברי התורה ('בְּאֵר תּוֹרַתְךָ') מכאן:

יוֹם זֶה שִׁית צִנִּיף חֲנָךְ פָּאָרִי

בְּרַחֲמֶיךָ תִּשִּׁים בְּאֵר תּוֹרַתְךָ בְּאֵרִי¹⁰⁶

ואפשר למצוא לשניהם ביטויים גם בפיוטי הרשות הקדומים.¹⁰⁷ ייחודיים יותר למערכת היוצר דגן – ומסקרנים במיוחד – הם שני היבטים נוספים, הכרוכים זה בזה, בהיגדים המטא-פואטיים השזורים בה. הראשון שבהם מבטא את התכוונותו המודעת של הפייטן לשכלל את היסוד הקומפוזיציוני שביצירתו: חתירתו לעמוד באתגר שילובם של יסודות שונים זה לצד זה וצירופם לכדי מכלול אינטגרלי אחד.¹⁰⁸ על איכות זו בדיקת העיר פליישר בדיסרטציה שלו כהישג אומנותי בולט בפיוטי המאורה והאהבה ממחזור יוצרותיו של אבן אביתור לשבתות השנה:

באמנות גדולה, והיא ראויה לציון מיוחד, מצליח הפייטן – כשהוא נע על פני שטח מוגבל ביותר של שלושה שלושה טורים – למזג מיזוג אורגאני את הרמיזה לגוף היוצר שהושמע, את סיכומם של הדברים שסופרו בגוף היוצר בסימן הטפת המוסר או הסקת הלקח או הברכה, ואת הפסוק המסיים – כששלושת היסודות

ביותר. בפיוט אחר משל אבן אביתור, ההושענא 'אל נא אוצרך הטוב' (א. 3856) אנו מוצאים את הכינוי 'עֲצָרַת עֲלִי טְפוּחִים' המציין בבירור את הרבים העומדים בתפילה, ובדומה לכך יש כנראה לפרש גם את לשון 'עוֹלָלִי טִיפוּחִי' כאן. הצירוף 'בְּדֶרֶךְ חֲנוּךְ הוֹרִיתִי' מבוסס על מש' כב, ו: 'חֲנֹךְ לנַעַר עַל-פִּי דַרְכוֹ', ומסתבר כי נרמזת כאן דרשת הפסוק הזה כמתייחסת לישראל (בהקבלה לכינויים 'נַעַר' בהו' יא, א), מעין המצוי ב'אגדתא כמעשה' הנדפסת אצל: א' פורת, לשון חכמים לפי מסורות בבליות שבכתבי-יד ישנים, ירושלים תרצ"ח, עמ' 191. התלבטות דומה מעורר הטור: 'וְאֵם צוֹעִים יַצִּיעוּנִי אֶזְכּוֹר יָמִים אֲשֶׁר בָּם צָעִיתִי' (זולת 22). מפתח להעלות את האפשרות שאבן אביתור מרמז כאן למאורע מרכזי בתולדות חייו: 'צאתו בחרי אף, דחוי ומנודה, ממולדתו למזרח' (כלשונו של פליישר, השירה בספרד ובשלוחותיה [הערה 8 לעיל], ב, עמ' 439–440). אמנם נראה כי הפירוש המסתבר יזהה כאן התייחסות לא לחייו הפרטיים של המשורר אלא לנדודי העבר של עם ישראל (ראו בביאור על אתר; והשוו לעיל, הערה 87); ועם זאת ייתכן כי אין לשלול לחלוטין את האפשרות שיש בניסוחים הנזכרים גם משום רמיזה מוצנעת לחיי הפייטן עצמו.

106 מתוך המצדד 'אקחה רשיון אלהי' לשבת חנוכה ופרשת מקץ (ראו לעיל, הערה 38), על פי כתב יד אוקספורד, בודליאנה Ms. heb. e. 70/57. לבקשה 'שִׁית צִנִּיף חֲנָךְ פָּאָרִי' השוו: 'דְּלָנִי וְכוֹנֵנִי וְעֲנֵדֵנִי' (זולת 15); ובדומה ביוצר לשבועות 'את מזמור המשורר לחוות אואל' לאבן אביתור (ראו לעיל, הערה 77): 'קֶבֶל תַּחֲנִנִּי וְעֲנֵדֵנִי יוֹפִי / קוֹלִי יַעֲרֵב וְאֵל יִזְכֵּר דּוֹפִי'.

107 ראו המצוין לעיל, ליד הערה 91.

108 והשוו לדברי רס"ג ב'ספר הגלוי' על חשיבות ארגון תכניהם של חיבורים עיוניים, הנדונים אצל: פליישר, השירה בספרד ובשלוחותיה (לעיל, הערה 8), ג, עמ' 1463.

משתלבים זה בזה כדי יחידה שירית אחידה ומגובשת, מרשימה בצמצומה ונשגבה בניסוחה.¹⁰⁹

מערכת היוצר שלפנינו, העומדת בסימן רחבות היריעה דווקא, מגלה כי אומנות השילוב והגיבוש של יסודות שונים למכלול אחד אכן הייתה בראש מעייניו של הפייטן. מעידה על כך כבר הצהרתו במחרוזת הפותחת את המצדר ואת הקומפוזיציה כולה: 'הָבָא בָּרַב עֲנִיִן אַחְבִּירָה בְּהִינּוֹ' (מצדר 7). הכינוי 'הָבָא בָּרַב עֲנִיִן' (שיבוץ מתואם נועז ומפתיע מלשון הכתוב בקה' ה, ב) מכוון לתה' קיט, המזמור הארוך ביותר בספר תהלים ובכלל המקרא, שהפייטן בחר בו כיסוד יצירתו. את המזמור הזה, רב הפסוקים והעניינים, מבקש הפייטן 'להחביר בהגיניו', כלומר לשלב בדבריו שלו לכלל חיבור אחד שלם.¹¹⁰ היגד מקביל אנו מוצאים במחרוזת אחת רבת עניין מגוף היוצר, החושפת בפנינו טפח מתהליך היצירה של הפיוט כפי שחוה אותו הפייטן, מהלך בלתי שגרתי הטעון הסעמה מיוחדת (יוצר 66–68):

יום / עֲרַכְתִּי מִהֲלֵךְ בְּקֶרְבִּי
עֲנִיִן לְעֲנִיִן חִיבְרָתִי בְּחוּבִי
דָּרָךְ מִצֻּרֵי אֲרוֹץ כִּי תִרְחִיב לִבִּי

את שירת ההלל שלו, המופנית לאל, הפייטן 'עורך' – מתקין ומארגן¹¹¹ – 'בקרבו', כלומר במחשבה תחילה, בתהליך התכוננות פנימי קודם להעלאת הדברים על הכתב או לביצועם בקול בבית הכנסת. תהליך זה, המתרחש בתודעתו של המשורר ('בְּחוּבִי'), משמעו חיבור 'עֲנִיִן לְעֲנִיִן' – רוצה לומר שילוב הנושאים השונים שביצירה, ובכלל זה גם פסוקי המזמור שבתוכה, אלה לאלה. כדאי לשים לב אל הצירוף האליטרטיווי המצטלצל 'חִיבְרָתִי בְּחוּבִי', שזיווג הצלילים שבו כמו מגלם את האינטגרציה שהפייטן

109 ראו: פליישר, דיסרטציה (לעיל, הערה 1), א, עמ' 118.

110 לשון 'החביר' רווחת מאוד בחיבורים עיוניים בני מפנה האלף הראשון, כגון במחברת מנחם, והיא מציינת הן התקנת חיבור והן צירוף יסודות שונים על בסיס אנלוגיה ביניהם, כגון: 'בהגיע תור אות המלה אשר היא חלופת אותיות אחבירה במחברת הראויה לה'; 'והחבירו דמיון למלה והשוו ערך לה'; ראו: בדילוס, מחברת מנחם (לעיל, הערה 96), עמ' 21* (על פי נוסח כתב יד לונדון המובא ב'מאגרים'), 108*. לבד מאשר בפיוטנו ובפיוט נוסף לאבן אביתור ('וְהִנֵּנִי מַחְבִּיר בּוֹ אֶהְבֵּת עֲמּוֹ וְעִירוֹ לְנִקְבִּי: זולאי, ארץ־ישראל ופיוטיה [הערה 5 לעיל], עמ' 373), הופעה יחידה שלה בשירת קודש מצאתי בסליחה 'אבוא בגבורות' לרס"ג: 'וְכָרוֹן שְׂבָחוּ בְּמִלֵּי אַחְבִּירָה' (סידור רס"ג [לעיל, הערה 77], עמ' תכב), אך היא מצויה בהקשרים מטא־פואטיים בשירת חול, הן בשירי הפולמוס של תלמידי מנחם ותלמידי דונש והן בשירה חצרנית מימי 'תור הזהב', כגון ב'הדונש קם' למשה אבן אלתקאנה: 'בְּדִלְחִים אֲשֶׁר אַחְבִּיר וְדָרִים ... וְהוּא הִתְבַּר בְּעֲנִינָה סְפָרִים'; ראו: שירמן, השירה בספרד (לעיל, הערה 64), כרך א, עמ' 287; 290.

111 והשוו: 'יום / סיד[ר]תִּי מִהֲלֵךְ' (יוצר 59) וכן: 'סְדֻרְתִּי פִּלְאִיךְ'; 'סְדֻרְתִּי הוֹדֵךְ' (גרנט, חמש עשרה שירות [לעיל, הערה 35], ב, עמ' 27; 29).

מבקש לחולל ברוחו בין העניינים השונים הכנוסים ביצירתו. וכדאי גם לציין את המשמע החדש שקונה לו הצירוף 'כִּי תִרְחִיב לְבִי' הבא בפסוק הסיומת (תה' קיט, לב), במיוחד מכוח ההקבלה שבין לשון 'לְבִי' שבסופו לבין מילות החרוז שבטורים הקודמים ('בְּקֶרְבִּי', 'בְּחֻבִּי') המוסכות על תודעתו היוצרת של הפייטן. בהקשרו המקורי מבטא הפסוק את ההשראה האלוהית המעודדת את הדובר לדבוק בדרך מצוות האל, ואילו בהקשר החדש הניתן לו במחרוזת שלפנינו עשויה 'הרחבת הלב' שבפסוק להתפרש כהשראה אלוהית שבה זוכה הפייטן בתהליך יצירת פיוטו – התהליך שלו הוקדשו שני הטורים הקודמים במחרוזת.¹¹²

ביטוי נוסף לדרך חיבור היצירה בא בפיוט הזולת (49–50):

מְשֻׁמְרוֹת עֲנִיין הַיּוֹם חֲפָרְתִּי לְפִי כּוֹחִי וְאַצְמִיד
מוֹל אֲרוֹן קֶדְשְׁךָ כּוֹנֵנָתִי פְּעָמִי וְאַעֲמִיד

צמד הטורים הזה מצייר באורח גבישי את שתי פניו המשלימות של הפייטן זו לעומת זו: כאמן יוצר, ההוגה את יצירתו ומצרף את מרכיביה הרעיוניים זה לזה כמיטב השגתו ('חֲפָרְתִּי לְפִי כּוֹחִי וְאַצְמִיד'), מחד גיסא, וכאמן מבצע, המתייצב בלב בית הכנסת ('מוֹל אֲרוֹן קֶדְשְׁךָ') כדי להשמיע אותה לנוכח קהלו, מאידך גיסא.

ייתכן שעניין מלאכת היצירה הפייטנית נרמז אף בטור 'בְּיּוֹם' שֶׁ<מַחַת> תִּזְרַח / זִרְוֹתִי חִידְשָׁתִי מְזִימָה' (זולת 27), שכן לשון 'זרו' משמשת לעתים במדרש ובפיוט בהוראת 'קשר', על דרך הארמית (כפי שביררו ילון וזולאי).¹¹³ מכל מקום בא כאן לידי ביטוי ברור ממד נוסף במלאכת השיר הפייטנית אליבא דאבן דאבן המוטעם ביצירתנו הטעם היטב – ממד החידוש שבה, כאמור בטור הפותח את המחרוזת (זולת 25–28):

זֶה הַיּוֹם אֶחָדֶשׁ שִׁיר בְּקֶרֶב מְקַהְלוֹת אִיּוֹמָה
וְרַחֵי מְאוּרֵי תִזְהִיר כְּזוֹהַר [לְבָנָה וְחֻמָּה]
בְּיּוֹם שֶׁ<מַחַת> תִּזְרַח / זִרְוֹתִי חִידְשָׁתִי מְזִימָה
נַחֲלָתִי עֲדוֹתֶיךָ לְעוֹלָם כִּי־שִׁשׁוֹן לְבִי הִמָּה

בשירת פיוטו לנוכח קהל המתפללים ('בְּקֶרֶב מְקַהְלוֹת אִיּוֹמָה') הפייטן 'מחדש שיר'. והשתתפות הקהל כולו במעמד יש בה כדי לתאר כך אף אותם (זולת 9–10):

גִּיל יִגְלוּ מִהֲלִלֶיךָ הַשְּׂמִיחִים בְּנוֹעָם אֲמָרֶיךָ
גַּם יַחְדָּשׁוּן בְּבִיתֶיךָ שִׁירֵי מְזִמּוֹרֶיךָ

¹¹² ראו גם זולת 1–2 ובביאור שם.

¹¹³ עיינו: זולאי, ארץ־ישראל ופיוטיה (לעיל, הערה 5), עמ' 423–424 (הסבה את תשומת לבי לכך תלמידתי גב' עדה שפיצר ותודתי אמורה לה גם כאן).

ואולם נראה כי בעיקרו של דבר אכן מתייחסים הדברים אל הפייטן עצמו, המעיד: 'לְחִדֹּשׁ לְךָ זִמְרָא נִקְרָא נִקְרָאִי / בְּיוֹם שֶׁמִּחְתָּ ת-וֹרָה עֲנִינִי תִחַנֶּה חֲדָשָׁה בִּרְאִיתִי' (זולת 62–63). הצהרותיו החוזרות ונשנות של הפייטן בדבר היות פיוטיו יצירות חדשות מעידות בעליל עד כמה היה עניין זה משמעותי בעיניו.

לשונות מעין 'אֶחָדֶשׁ שִׁיר' יסודן בצירוף השמני 'שִׁיר חֲדָשׁ' הנקרה שבע פעמים במקרא, שש מהן בספר תהלים, והן כבר מופיעות לעתים בפיוטים מוקדמים למדיי.¹¹⁴ ללבו של אבן אביתור היו ניסוחים מן הטיפוס הזה קרובים קרבה יתרה והם נקוטים שוב ושוב ביצירותיו, בייחוד באלה מהן המיוסדות על מזמורי תהלים. לעתים מדברות לשונות אלה בחידוש שירת הלוויים במקדש לכשיוקם לעתיד לבוא ('רִנָּנוֹת יְחִידִשׁוֹן בְּמִקְדָּשׁ חִטִּיבָךְ'¹¹⁵), אך לעתים תכופות – כבקומפוזיציה שלפנינו – הן מוסכות בעליל על עצם הפיוטים שבהם שיבץ אותן הפייטן.¹¹⁶ נוכל אפוא לומר כי בעיני אבן אביתור נתפשו יצירותיו המפייטות מזמורי תהלים כמחדשות את המזמורים הללו, ובכך כנענות לקריאה המקראית 'שִׁירוֹ לַה' שִׁיר חֲדָשׁ' (תה' צו, א ועוד). מעבר לעדות המרתקת המקופלת בכך לגבי תודעתו העצמית כמשורר, ייתכן כי נכון לראות את התופעה גם בזיקה אל תחום חשוב במאבק הקראים והרבניים שהדיו נשמעו למרחוק בעולמה של תרבות ישראל במפנה האלף הראשון. חכמי הקראים בני התקופה טענו כי 'ספר תהלים ממלא את כל צרכיהם של המתפללים בכל הזמנים ובכל המקומות', כלשונו של אוריאל סימון, ועל כן 'אין כל הצדקה הגיונית להוסיף עליו תפילות שנתחברו בידי אדם, ושיש בהן בהכרח שגיאות וטעויות'.¹¹⁷ מכאן איבתו הגלויה של המחבר הקראי דניאל אלקומסי, לדוגמה, אל 'המתעים' ששמו בפי המתפללים 'דברים הרבה, פיוט אשר אין חפץ בו, ולא מזמור[ו] מן תהלות'.¹¹⁸ כנגד זה עשוי מהלכו של אבן אביתור ביצירתו הפייטנית להצטייר כמענה האוחז במזמורי התהלים כצורתם, אך גם מהשירה הפייטנית המיוחדת במופגן ובמוצהר אינו מניח ידו. אף הבחירה במזמור

114 ראו לדוגמה: 'חֲדָשׁוּ לוֹ שִׁיר תְּרוּעַת מִלֶּךְ' (R. Edlmann, *Zur Frühgeschichte des Mahzor*, Stuttgart 1934, עמ' י'). לציון מיוחד בהקשר זה ראוי קדושת הי"ח 'אחדש ארשת שפה' ללעזר החזן; ראו: ע' פליישר, 'קדושתאות י"ח לראשי חדשים ולחנוכה מאת לעזר החזן', קבץ על יד ט (יט, תש"ם), עמ' 52–56.

115 ראו: גרנט, חמש עשרה שירות (לעיל, הערה 35), ב, עמ' 8; וכן: פליישר, היוצרות (לעיל, הערה 11), עמ' 333; הנ"ל, תפילות הקבע (לעיל, הערה 46), א, עמ' 180; זולאי, ארץ-ישראל ופיוטיה (לעיל, הערה 5), עמ' 373–374.

116 ראו, לדוגמה: גרנט, חמש עשרה שירות (לעיל, הערה 35), ב, עמ' 29. דוגמה יפה לכך באה במעריב לראש השנה לאבן אביתור המיוסד על תה' צה: 'בְּלִיל רֹאשׁ הַשָּׁנָה יִזְמְנוּ חֲדָשׁוֹת תְּהִלָּתוֹ לְאֵל נֹרָא ... בְּלִיל רֹאשׁ הַשָּׁנָה / יְחַדְּדוּ וְחֲדָשׁוּ מִזְמֹר אֵיתָן וְהִימֵן' (היצירה עתידה לראות אור בספרי 'אזכרה מזמור' [הערה 33 לעיל]).

117 א' סימון, ארבע גישות לספר תהלים מר' סעדיה גאון עד ר' אברהם אבן עזרא, רמת גן תשמ"ב, עמ' 59.

118 שם, עמ' 19.

קיט ליסוד הקומפוזיציה שלפנינו עשויה להיות מוארת באור חדש מצד זה, שכן המזמור הזה שימש מרכיב חשוב בסדרי תפילותיהם של הקראים (וזאת לצד חמישה עשר שירי המעלות, שאף אותם כזכור עיטר אבן אביתור בפיוטיו).¹¹⁹ והדברים עוד טעונים בירור נוסף.

ח

פיוטי מערכת היוצר מובאים להלן על פי עדי הנוסח המתוארים לעיל, בסעיף ב. כנהוג, סוגריים מזווים משמשים להשלמת קיצורים וסוגריים מרובעים להשלמות של חסר או ליקוי בכתבי היד; השלמה של חסר בקטע המופיע בתוך סוגריים מרובעים (על פי מקור מקביל) סומנה בסוגריים מסולסלים. בכמה מקומות שחל בהם שיבוש גלוי בכתב היד ואין ספק בנוסח הנכון, הובא הנוסח הנכון בפנים בתוך סוגריים מרובעים והנוסח המשובש שבכתב היד צוין במדור חילופי הנוסח. מקומות אחרים שיש ספק בנוסחם לא נוקדו בפנים ונדונו בביאור. מילים שיש בהן סטייה כלשהי מנוסח המסורה בפסוקי הסיומות, ככל הנראה בשל שיבוש במסירה, אף הן לא נוקדו בפנים, זאת חוץ מאשר בשני מקומות (אופן 32, זולת 68) שבהם החרוז מוכיח כי לגרסה זו אכן כיוון הפייטן. בכתב שם ה', המופיע בקיצורים שונים בכתבי היד, ננקטה תמיד הצורה 'יי'.

119 ראו: נ' וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב (א-ב), ירושלים תשנ"ח, עמ' 352-354 וכן: N. Wieder, *The Judean Scrolls and Karaism*, Jerusalem 2005,² pp. 333-350

מערכת יוצר לשמחת תורה ליוסף אבן אביתור

[1. מצדר (פיוט פתיחה)]

צניפה

יום שְׁמַחַת תּוֹרָתִי
 פִּתְחָתִי פִּי בְּשִׁירָתִי
 חִסְנָתִי זִי[קִקְתִּי זִמְרָתִי
 [הַט אֲזַנְךָ לִי שְׁמַע אִמְרָתִי קְדוֹשׁ]

5 [אַל מִסְתַּתֵּר שְׁמַח בּוֹ רְעִיוֹנִי]
 [אַשְׁרֵי שָׁנִים וְעֶשְׂרִים אֶזְזֶן בְּסִפְרֵי חַיּוֹנִי]
 אֶךְ הֵבֵא בְּרַב עֲנִיִּין אַחֲבִירָה בְּהִגְיוֹנִי
 אֲשֶׁרִי תְמִימִי דְּרָךְ הַהוֹלָכִים בְּתוֹרַת יְיָ

מקורות: קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S Misc. 24.166 (17–1), נוסח היסוד לטורים 12–1, ב; קמברידג', אוסף לואיס-גיבסון (לשעבר וסטמינסטר קולג'), ליטורגיקה II.63 (1–40), נוסח היסוד לטורים 18–40, ג; קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S H 15.75, 3v (השלמות לטורים 3–4) [על פי טורים 12–14 בגוף היוצר], א

סימן: אלפבית, וחתימת 'יוסף' במחרוזת הקדוש הרפרינית

1 יום] נשמט יום ג 7 עניין ענין ג

סיומות מקראיות: תה' קיט, א–טו (בשריד שלפנינו: א–ה). כותרת: צניפה: ראו הערה 23 לעיל. 1–4 ראו ביאור לטורים 10–13 בגוף היוצר להלן. 5 אל מסתתר: יש' מה, טו. בו: ביום זה, בשמחת תורה (ראו לעיל, טור 1). רעיוני: את רוחי ומחשבותיי. 6 אשרי שנים ועשרים אֶזְזֶן: קבע ותיקן (השוו קה' יב, ט) עשרים ושתיים פעמים את התיבה 'אשרי'. ראו ויק"ר לד, א (מהדורת מרגליות, עמ' תשעג): 'עשרים ושנים פעמים כת' כן (=כאן) אשרי'. בספרי חזיוני: בחמשת הספרים המרכיבים את ספר התהלים. ראו מדרש תהלים א, ב (מהדורת בובר, עמ' 3): 'חמשה ספרים שבתהלים' וכן שם א, ח (עמ' 9): 'עשרים אשרי כתיב בספר תהלים ... ואני אומר עשרים ושתיים'. והשוו בפיוט שירי המעלות לאבן אביתור: 'לְמִזְמוֹרֵי חַיּוֹנִי' (גרנט, חמש עשרה שירות [לעיל, הערה 35], ב, עמ' 23). 7 הבא ברב עניין: את מזמור קיט, הארוך במזמורי תהלים; והכיניו הנו שיבוץ מתואם מלשון הכתוב בקה' ה, ב. לשון 'עניין' כאן עשויה להתפרש במובן הכללי של נושא ותוכן (השוו בפיוט הזולת דלהלן 49; 63) אך גם בהוראת 'פסוק', כבכמה מקומות בספרות חז"ל (ראו לדוגמה תוספתא סוטה ו, ב–ג [מהדורת ליברמן, עמ' 183]), כלומר: המזמור שפסוקיו מרובים ביותר (ושמא פירוש זה עיקר). אחבירה בהגיוני: אפייט ביצירתי, אצרף אל טורי שירי (וראו לעיל, הערה 110).

יום שמחת תורת
פתחתי פי בשירתי
חיסנתי זקקתי זמרת
הט אונד לי שמע אמרתי קדוש

בואו גדלו שמו אתי גם קדשוהו
במנעמי תורתו ספרו וכבודו בלשון תפשוהו
בשלשה עשר כינויי התורה בשפה תפשוהו
אשרי נוצרי עדותיו בכל לב ידרשוהו

פזמון
יום שמחת תורת
פתחתי פי בשירתי
חיסנתי זקקתי זמרת
הט אונד לי שמע אמרתי קדוש

[ג... ..כו]
[ג... ..כו]
[... ..] תאשרו אשר מסלוליו דרכו
אף [לא פעלו עולה] בדרכיו הלכו

[יום] שמחת תורת
פתחתי פי בשירתי

25 יום נשמת יום ג

13 גדלו שמו אתי: על פי תה' לד, ד. 14 תפרשוהו: תספרוהו, תבארוהו. 15 בשלשה עשר כינויי התורה: כנראה: בשלושה עשר כינויי האל המצוינים בתורה, ובהרחבה: בכלל תארי האל ואופני הפנייה השונים אליו. המניין יסודו במסורת המופיעה בפיוטים אחרים לאבן אביתור, 'ורומז לכך שבי"ג המידות שבשמות לד, ו נזכרים שלושה שמות (יי יי אל) ועשרה כינויי רחמים' כלשונו של פליישר; ראו: ע' פליישר, 'מונח דקדוקי קדום בפיוט קלירי', לשוננו לו (תשל"ב), עמ' 264-265, הערה 8 שם, ועיינו גם: פליישר, דיסרטיה (לעיל, הערה 1), א, עמ' 437, ביאור לטור 13 (והשוו משנה שבועות ד, יג: 'בחננו ורחום, בארך אפים ורב חסד ובכל הכנויין'). 23 אשר מסלוליו דרכו: ההולכים בדרכי האל ובתורתו.

חִסְנָתִי זְקָקָתִי זְמַרְתִּי
הַט אֲזַנְךָ לִי שְׁמַע אִמְרָתִי קְדוֹשׁ

[דור] אחר דור צמדו מהלליו צמוד
30 ד[...]. ויהי הוא צנה ויעמד
דרשתיך דרש[...]. וכפי מדתי אל תמוד
אתה צויתך [פקדיך] לשמר מאד

[יום] שמח[ת תורתך]
פתחתי פי בשירתי
35 חִסְנָתִי זְקָקָתִי זְמַרְתִּי
הַט אֲזַנְךָ לִי שְׁמַע אִמְרָתִי קְדוֹשׁ

[ה... .. קיך]
הורני לפרש תכונתך בקרב מקהלות [..קיך]
הלא המה דבקיך גזע שלשת חשוקיך
40 אח[לי] יכנו דרכי לשמר חוקיך

33 יום] נשמת יום ג

29 צמדו מהלליו צמוד: הללוהו ברבים. השוו בפיוטי שירי המעלות לאבן אביתור: 'הנצמדים לצלצלך יחדו צמוד' (גרנט, חמש עשרה שירות [הערה 35 לעיל], ב, עמ' 23). 30 ויהי הוא צנה ויעמד: תה' לג, ט. 31 וכפי מדתי אל תמוד: ואל תגמול לי כמעשי, 'מדה כנגד מדה' (בבלי שבת קה ע"ב ועוד). 38 לפרש תכונתך: לבאר (בפיוטי) את דרכיך ומידותיך. השוו לאיוב כג, ג: 'מִי־יֵתֵן יָדָעְתִּי וְאֶמְצָאָהּ אֲבֹא עַד־תְּכֻנָּתוֹ', ובעקבותיו בתפילה לרס"ג: 'ומי יבוא עד תכונתך ... ומי יפרוט מקצות שִׁבְחֶךָ' (זולאי, האסכולה [לעיל, הערה 55], עמ' רטז); ושמה עניינו: להסביר ולבאר את דברי תורתך, ומכוון לפסוקי מזמור קיט המדברים בשבח התורה ומתפייטים ביצירתו (השוו לגוף היוצר דלהלן, טורים 4–5); 'תכונה' איננה כינוי מקובל לתורה, אך השוו בשיר שבח לעלי הכהן: 'אֲדָר הַיָּקָר וְהַתְּכֻנָּה / אֹר הַתּוֹרָה הַצִּפְנָה' (ע' פליישר, 'קוים חדשים לדמותו של רב דניאל בן עזריה נשיא וגאון', שלם א [תשל"ד], עמ' 71). בקרב מקהלות: במעמד קהל המתפללים בבית הכנסת, ונראה שהוא נסמך לכינוי נוסף לישראל שאינו לפנינו משום הקרע בכתב היד; השוו להלן, גוף היוצר, טורים 4, 40, והזולת, טורים 25, 43, 47. 39 דבקיך: ישראל, הדבקים בהקב"ה (דב' ד, ד). גזע שלשת חשוקיך: צאצאי שלושת האבות, אהובי הקב"ה (והשוו אדר"נ נ"ב, מג [מהדורת שכטר, עמ' 121]).

[2. גוף היוצר]

יוצר שמחת תורה ללרב ז'ל

יום / אצתי משחר לך פוק שְׁעִירֶיךָ
אף אויתי להסתופף באהלי חציריך
גמול על עבדך אחיה אשמרה דְּבָרֶיךָ

יום / ביארתִי בְּקָרֵב עֲצֻרֹתֶיךָ
ביאור פליאת דיברותיך 5
גל עיני ואב־יטה נפ־לאות מתורתך

יום / גשתי במעט נוותיך

מקור: קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S H 15.75, 3v-1v (א)
סימן: אלפבית שלם, 'וסף', 'יוסף חזק' במחרוזות הקדוש

סיומות מקראיות: תה' קיט, יז-מ. 1 יום אצתי: ביום שבו הזדרותי; וכן הוא בפיוטי שיר המעלות לאבן אביתור: 'יום אצתי להללך' (גרנט, חמש עשרה שירות [לעיל, הערה 35], ב, עמ' 3). משחר: בעודי מייחל. התיבה 'משחר' מנוקדת כך בכתב היד; לשימוש דומה בבינוני כתואר הפועל אצל אבן אביתור ראו: 'יום נובכתי צוֹןךָ וּמַעֲוֹןךָ נִפְחַד' (גרנט, חמש עשרה שירות [לעיל, הערה 35], ב, עמ' 27). אמנם לחלופין אפשר לגרוס 'משחר', מן הבוקר; השוו לשונו של אבן אביתור ביוצר ליום כיפור 'יום אלפתני להועיל' (ראו: פליישר, דיסרטציה [לעיל, הערה 1], א, עמ' 137): 'יום צפרתי משחר בְּמַעֲרָכִי תִפְלֶה', ובזולת דלהלן, טור 82: 'שְׁקָדְתִּי מִשְׁחָר בְּמַצּוֹת מַפְקְדוֹתֶיךָ', וכן טור 34 שם: 'טוֹבְךָ וְחִסְדְּךָ לְצַפְצֵף מֵאֲז הַבֶּקֶר נִצְבָּתִי'. לדפוק שעריך: לפנות אליך בתפילה, על דרך הצירוף 'שערי תפילה' בספרות חז"ל (בבלי ברכות לב, ע"ב ועוד), והשוו לשון פסקת הפתיחה הקדומה לסליחות: 'פְּדִלִים וְכָרְשִׁים דְּפָקְנוּ דְּלִתֶיךָ' (ד' גולדשמידט, סדר הסליחות כמנהג פולין ורוב הקהילות בארץ ישראל, ירושלים תשכ"ה, עמ' א). 2 אויתי להסתופף באהלי חציריך: השתוקקתי לחסות במשכנך (ומכוון למעמד התפילה בבית הכנסת); לניסוח השוו תה' פד, ג; יא. 3 אשמרה: נוסח המסורה: 'וְאֶשְׁמְרָה' (וייתכן כי הגרסה החלופית כאן מקורה בשיבוש). 4 ביארתִי: פירשתי (בפיוטי). בקרב עצרותיך: במעמד קהל המתפללים. 5 ביאור פליאת דיברותיך: את פשרם של דברי תורתך. לצירוף 'פליאת דיברותיך' השוו תה' קיט, קכט וכן דב' יז, ח; תה' קלט, ו (ואפשר שמכוון לפסוקי המזמור המדברים בשבח התורה; ראו בביאור לטור 14 להלן). 7 גשתי: פניתי בתפילה; וכן הוא בפיוטי שיר המעלות לאבן אביתור: 'יום גשתי לְרוֹמְמֶךָ' (גרנט, חמש עשרה שירות [לעיל, הערה 35], ב, עמ' 7). במעט נוותיך: בבית הכנסת, על דרך הצירוף 'מְקַדֵּשׁ מַעַט' (יח' יא, טז), שנדרש על 'בתי כנסיות ובתי מדרשות' (בבלי מגילה כט ע"א); והשוו אצל אבן אביתור: 'פּוֹצְחִים הִילוּלְךָ בְּמַעַט מְקַדְשֶׁיךָ' (גרנט, חמש עשרה שירות [לעיל, הערה 35], ב, עמ' 6). ול'נוותיך' ראו שמות טו, יג: 'נוה קדשך'.

גִּוְנִי בְּשִׁירֵי מִלְּאֵתִי תִקְוֶתְךָ
גֵּר אֶנֶכִּי בְּאֶרֶץ <א> לְ <תס> תֵּר <מ> מְנִי <מצ> וְתִיךְ <

10 יום שְ�מַחַת תּוֹרָתִי
פְּתַחְתִּי פִּי בְּשִׁירֵי
חֲסִנָּתִי זִמְרָתִי
הַט אֶזְנֶךָ לִי שְׁמַע אִמְרָתִי קְדוֹשׁ <

15 יום / דְּרָשְׁתִּיךָ בְּשִׁירֵי דֵת מְשַׁעֲשַׁעַת
דִּינֶךָ זִכְרָתִי וְאַבְעַת
גֵּרָסָה נְ <פְּשִׁי לְתַאֲבָה> אֶל מֶשֶׁ <פְּטִיךְ> בְּכָל עֵת

יום / הַגְדַּלְתִּי שְׁמַחְתִּי בְּחַג חֲדוּתֶיךָ
הִרְחַקְתָּה זְנוּחִי עֲדוּוֹתֶיךָ
גָּעַרְתָּ יְדִים אֲרוּרִים הַשּׁוֹגִים מִמֶּצָ <וְתִיךְ>

20 יום / יוֹם מְזוּזוֹתֶיךָ שְׁמַרְתִּי
וְאֵת שְׁעָרֶיךָ בְּחִרְתִּי
גַל מַעְלֵי חֶ <רְפָה> וְבוֹז כִּי עֲדוּתֶיךָ נִצָּרְתִּי

18 עדוותיך ו' שנייה תלויה א

8 מילאתי תקותך: הגשמתי את אשר קיווית לו (השוו תה' כ, ה-ו), והוא לשון הבשורה שהדובר מבקש לשמוע מפי הקב"ה (השוו לזולת דלהלן, טור 6). 12 חסנתי: חזקתי ופיארתי. לשימושה הפייטני של לשון 'חסן' בהוראת שירת שבח לאל, ראו לדוגמה אצל הקלירי: 'יִחְסְנוּ בְּקוֹל' (ש' אליצור ומ' רנד [מהדירים], רבי אלעזר בירבי קליר, פיוטים לראש השנה, ירושלים תשע"ד, עמ' 233). זקקתי זמרת: פצחתי בשירה צרופה ומלוטשת, על דרך לשון הכתוב בתה' יב, ז (והשוו לטור 28 להלן). 13 הט ... אמרתי: תה' יז, ו. 14 דרשתך: פניתי אליך בתפילה ובבקשה; השוו תה' קיט, י. בשיירי דת משעשעת: במזמורי התורה (השוו תה' קיט, נד), ומכוון כנראה לפסוקי המזמור הזה, שרבים בו שבחי התורה והם אמורים בפיו ומתפייטים ביצירתו. השוו להלן, טור 56 וכן בזולת דלהלן, טור 81. דת משעשעת: התורה, על פי צירופים שונים במזמור דנן, כגון תה' קיט, כד; ע; עז. 15 דינך זכרתי ואבעת: נחרדתי מפני משפטך (וראו לעיל, הערה 80). 17 בחג חדותיך: בחג שמחת תורה. 18 זנוחי עדוותיך: את עוזבי תורתך (ושמא צ"ל: 'זוֹנְחֵי', השוו אצל פליישר, פזמוני האנונימוס, ירושלים תשל"ד, עמ' 71: 'זוֹנְחֵי אֶל'). 20 מזוזותיך שמרתי: שקדתי על תפילתי בבית הכנסת; על פי מש' ח, לד, שנדרש לעניין התפילה בבית הכנסת (בבלי ברכות ח, ע"א ועוד); וראו להלן, טור 85. 21 ואת שעריך בחרתי: השוו תה' פד, יא.

פז>מון<

[יום שְׁמַחַת תּוֹרָתִי

פְּתַחְתִּי פִּי בְּשִׁירָתִי

חֲסַנְתִּי זָקַקְתִּי וְמָרְתִּי

25

הֵט אֶזְנֶךָ לִי שְׁמַע אִמְרָתִי קְדוֹשׁ>]

יום / זְכַרְתִּי אֲמִירֶךָ מְחֻקְקֶיךָ

זִמְרָתִי מְזֻמּוֹרֶיךָ מְזֻקְקֶיךָ

גַּם יֵשְׁבוּ שָׁרִים בִּי נָךְ >בְּרוּ >ע >בְּדָךְ >יֵשׁ >ח >בְּחֻקְךָ >יך <

יום / חֲשַׁתִּי בְּמַחְמַדֵּי מְלִיצָתִי

30

חֲמַדְתִּי דָתְךָ בְּרוּב עֲלִיצָתִי

גַּם עֲדוּתֶיךָ שֶׁ >שָׁעִי >אֲנִי >שִׁי >עֲצָתִי

יום / טִיהַרְתִּי לְבָבִי לְנוֹבֵב שִׁירֶיךָ

טוּחוּתִי דוֹאגוּת לְסֹפֵר יְקָרֶיךָ

דְּבָקָה לְעֹפֶר נִפְשִׁי חֲיִנִּי כְּדִבְרֶיךָ 35

27 זכרתי: הזכרתי (בשירתי); וכן הוא בפיוטי שיר המעלות לאבן אביתור: 'יום זְכַרְתִּי גְדֻלָּךְ' (גרנט, חמש עשרה שירות [לעיל, הערה 35], ב, עמ' 15). אמריך מחוקקך: את דברי התורה החקוקים; השוו לדוגמה בפיוט 'במרומי ערץ' לאבן אביתור (לעיל, הערה 48): 'נְחָלִי דַת חֲקוּקָה'. 28 זימרתִי מזמוריך מזוקקך: שרתי (ועיטרתִי בפיוטי) את מזמורי התהלים הצרופים והמובחרים. לניסוח השוו לעיל, טור 12: 'זָקַקְתִּי וְמָרְתִּי'; וראו בביאור שם. 30 חשתי: הודרתי לפנות אליך בתפילה (השוו לעיל, טור 1), וכן הוא בפיוטי שיר המעלות לאבן אביתור: 'יום חֲשַׁתִּי לְרוֹמְמֶךָ' (גרנט, חמש עשרה שירות, [לעיל, הערה 35], ב, עמ' 17). במחמדי מליצתי: בלשוני המובחרת, סמיכות תיאור הפוכה (וראו לעיל ליד הערה 98). 31 חמדתי דתך: חשקתי בתורתך. ללשון 'חֲמַדְתִּי' ראו ש"ש ב, ג, אשר נדרש לעניין מתן תורה בפסדר"כ בחדש השלישי, י (מהדורת מנדלבויס, עמ' 210) ובשהש"ר ב, ג. עליצתי: שמחתי. 33 טיהרתי לבבי: השווה לפתיחת הפיוט התשיעי מפיוטי שיר המעלות לאבן אביתור על פי קטע הגניזה מקמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 114.6 (ראו: גרנט, חמש עשרה שירות [לעיל, הערה 35], ב, עמ' 38; 61): 'יום טִיהַרְתִּי לְבָבִי'. לנובב: לבטא בפי (מלשון 'גִּב שִׁפְתָּיִם' [יש' נז, יט]), ואולי: לעטר בפיוטי. השוו לדוגמה בפיוטי שיר המעלות לאבן אביתור: 'נוֹבְבָתִי עוֹנֶךָ וּמַעְוֶנֶךָ' (גרנט, חמש עשרה שירות [לעיל, הערה 35], ב, עמ' 27) וכן באופן דלהלן, טור 17. שירך: את מזמוריך, ומכוון כנראה לפסוקי מזמור קיט המתפייטים ביצירתו זו. 34 טוחותי: כליותי (ובהשאלה: תודעתך; ראו איוב לח, לו ודרשתו בבבלי ראש השנה כו ע"א), והשוו בזולת דלהלן, טור 42. דואגות לספר יקריך: מזדירות מתוך יראה וחרדה לבטא את תפארתך; והשוו: 'יום נוֹבְבָתִי עוֹנֶךָ וּמַעְוֶנֶךָ נִפְחָד'

פז>מון<

[יום שמחת תורת]

פתחתי פי בשירתי

חסנתי זקקתי זמירתי

הט אונד לי שמע אמרתי ק>דוש<]

40 יום / יקרתך בקרב נטע עזקך

יקריני לנגד ריגשת רחיקך

דרכי ספרתי ותעני למדני חוקך

יום / כוננתי לבבי לחזות נוראותך

כחסף תגונני בעוז מוראותך

45 דרך פק ודך >הב< גני >ואשח<ה> בנפלאותך

יום / להגתי תעצום הדרך

לא משתי מספר פאריך

דלפה נפ>שי< מת>וגה< קימני כדברך>

פז>מון<

[יום שמחת תורת]

פתחתי פי בשירתי

חסנתי זקקתי זמירתי

הט אונד לי שמע אמרתי ק>דוש<]

50

44 תגונני ת' תלויה א

(גרנט, חמש עשרה שירות [לעיל, הערה 35], ב, עמ' 27). 40 יקרתך: פיארת אותך. נטע עזקך: ישראל, על פי יש' ה, ב. הצורה השמנית הנדירה 'עזק' מתועדת ב'מאגרים' פעמיים בלבד, כאן ובצירוף 'ורש עזק' (שגם הוא כנראה כינוי לישראל) המופיע בשרידי איגרת לאבן אביתור (ראו: פליישר, השירה העברית בספרד, א, עמ' 61; לציון המקבילה בפיוטנו ראו שם, עמ' 63). 41 יקריני: כבדני. לנגד: אל מול ועל אף (והשוו תה' לא, כ; שם כג, ה; שם קיט, מו). ריגשת רחיקך: קהל האויבים המרחיקים עצמם ממך, על פי תה' סד, ג; עג, כז. 43 כוננתי לבבי: כיוונתי את לבי (השוו תה' י, יז), וכן הוא בפיוטי שיר המעלות לאבן אביתור: '[יו]ם כוננתי לבבי ואישרה ר' [עיונ']' (גרנט, חמש עשרה שירות [לעיל, הערה 35], ב, עמ' 23). לחזות נוראותך: להתבונן בנפלאותך. 44 תגונני: הגן עליי. בעוז מוראותך: בכוח ניסוך מטילי היראה; על דרך תה' קמה, ו. 46 להגתי תעצום הדרך: הבעתי בדבריי את תפארתך הגדולה. 47 לא משתי: התמדתי בלא הפסק.

יום / מללתי מהללך ענני
מצותיך המתוקות הבינני
דרך שקר הס>ר> ממני ותורתך חנני 55

יום / נגינות מתורתך חיותי
נצנני כי חקיך איתני
דרך אמ-ונה> בח>רתי> משפ>טיך> שויתי

יום / סיד[ר]תי מהללך הנפישני
סברתי גאולתך סוב והחפישני 60
דבקתי בע>דותיך> יי אל תבישני

פז>מון<
[יום שמחת תורתך]
פתחתי פי בשירתך
חסנתי זקקתי זמרתך
הט-אונך לי שמע אמרתך ק>דוש<] 65

יום / ערכתי מהללך בקרבי
עניין לעניין חיברתי בחובי
דרך מצותיך ארוץ כי תרחיב לפי

59 סידרתי] סידתי (!) א

53 מללתי מהללך: ביטאתי את שבחך במילותיי; השווה בזולת דלהלן, טור 37: 'ומהללי יקר מללתי', וכן הוא בפיוטי שיר המעלות לאבן אביתור: 'יום מללתי מהלל מוקדש בהבנותו' (גרנט, חמש עשרה שירות [לעיל, הערה 35], ב, עמ' 26). 54 מצותיך המתוקות: את דברי תורתך הערבים; השוו תה' יט, י-יא. הבינני: למדני, על פי תה' קיט, עג. 56 נגינות מתורתך: את שירי תורתך, ומכוון כנראה לפסוקי המזמור המתפייט (ראו בביאור לטור 14 לעיל); והשוו למדרש תהלים עז, ג (מהדורת בובר, עמ' 343–344): "'אזכרה נגינתי בלילה" (תה' עז, ז), אלו סנהדרין שעוסקין בתורה בלילה'. חיותי: השמעתי בדבריי. 57 חקיך איתני: חשקתי בתורתך ובמצוותיך. 59 סיד[ר]תי מהללך: ערכתי בדבריי את שבחך (השוו להלן, טור 66). הנפישני: זכני במנוחה. 60 סברתי גאולתך: קיוויתי לישועתך, על דרך תה' קיט, קסו. סוב והחפישני: פנה אליי והוציאני לחירות (לניסוח השוו שמ"א כב, יח). 66 ערכתי מהללך: ראו לעיל, בביאור לטור 59. בקרבי: במחשבתי, ומכוון כנראה לתהליך יצירת פיוטו כמפורט בטור הבא. 67 עניין לעניין חיברתי בחובי: צירפתי ברוחי

יום / פְּקֻדָּתִיךָ בְּאֶסְפִי מִגִּזְרֵיךָ וְיִקָּב

פְּאֶרְךָ נִקְבְּתִי בְּמוֹ פִי [נִקְב] 70

הוֹרֵנִי יְיָ דֶּרֶךְ חֻקֶּיךָ וְאַצְרֶנָּה עֲקֵב

יו>ם / צִבְתִּי שִׁבְעַת כְּמוֹ דֶּשֶׁן וְחֵלֶב

צִדְקָתִי פָּדַנִי מִנוֹשְׁקֵי כָּלִי צֶלֶב

הַבִּינֵנִי וְאַ>צְרָה תו>רְתֶךָ וְאַ>שְׁמְרֶנָּה בְּכָל־לֵב

פז>מון<

[יום שמחת תורתִי] 75

פֶּתַחְתִּי פִי בְּשִׁירְתִּי

חֲסִנָּתִי וְקִקְתִּי זִמְרָתִי

הֵט אֲזַנְךָ לִי שְׁמַע אֲמָרְתִּי ק>דוּש<]

יום / קְרֹא זִמְרֹתֶיךָ אֲצִתִּי

קִדְמָתִי פָּנִיךָ וְעֲלֶצְתִּי 80

הִדְרִיכֵנִי בְּנִתְיָב מִצֹּתֶיךָ כִּי בּוֹ חָפְצְתִּי

יו>ם / רוממותֶיךָ בְּתוֹךְ רְצוּעֵי רֶצַע

70 נקב] נקבתי (!) א 79 קרא] האותיות קר מתוקנות מ-זמ א

זה לזה את הנושאים וההיגדים השונים (ובכלל זה פסוקי המזמור; ראו פיוט הפתיחה דלעיל, טור 7 ובביאור שם) המרכיבים את היצירה; ראו הזולת דלהלן, טור 49. 69 פקדתיך: זכרתיך בתפילתי (והשוו י'ש' כו, טז). באספי מגורן ויקב: מכוון לחג הסוכות, על פי דב' טז, יג, שיום שמחת תורה חל בעקבותיו. 70 פארך: את תפארתך. נקבתי במו פי [נקב]: ביטאתי בלשוני (ראו י'ש' סב, ב); לשימוש מעין זה בלשון נק"ב אצל אבן אביתור השוו לדוגמה: 'אֶהְבֶּת עִמּוֹ וְעִירוֹ לְנִקּוֹב' (זולאי, ארץ־ישראל ופיוטיה [לעיל, הערה 5], עמ' 373) וראו גם בזולת דלהלן, טור 30. בכתב היד כאן 'נקבתי'... נקבתי', והוא שיבוש דיטוגרפי ברור, ותוקן על פי החרוז. 72 צבתי: ערכתי (סעודה). שימוש הלשון על דרך הארמית; ראו בבלי חולין ס ע"א: 'דאיצבית ליה נהמא לאלהיכו' (והשוו לרות ב, יד); מקבילה פייטנית ראו בשבעתא לטל ושבט לסהלאן בן אברהם: 'צִבְתִּי לְמוֹ עֵינוֹג מִמִּטְעָם יְלָדוֹת טַל' (על פי כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 235.18 בהעתקת 'מאגרים'). שבע כמו דשן וחלב: מיבול מובחר ומשובח, על פי תה' סג, ו (והשוו לעיל, טור 69 ובביאור שם). 73 מנושקי כלי צלב: מאויביי החמושים ('לנושקי' השוו לדוגמה תה' עח, ט, ו'צלב' לשון צליבה והריגה). 79 קרא זמירותיך: ראו לעיל, טור 28 ובביאור שם. 80 קדמתי פניך: פניתי לקראתך; השוו תה' צה, ב. 82 רוממותיך: מתבקש לכאורה לנקד 'רוממותיך', אך כיוון שכל מחרוזות הפיוט

רפאני מכל חבורה ופצע
הט לבי אל עדותיך ואל אל בצע

85 יו>ם / שקדתי דלתך הניחני
שאלתי מפיק ותרויחני
העבר עיני מך>אות< שוא כד>רכך< חייני

90 [יום שמחת תורתך
פתחתי פי בשירתי
חסנתי זקקתי זמרתך
הט אונך לי שמע אמרתך קדוש]

יו>ם / תרתי חזיון נבואתיך
תנחץ לי יום ביאתך
הקם לע>בדך< אמ>רתך< אש>ר< ליראתיך

95 יו>ם / יפותי מזמורי מחטובים

פותחות בפועל בגוף ראשון יחיד מסתבר כי צריך להיות: 'רוממתיך'. רצועי רצע: ישראל, שהם עבדיך לעולם (ראו וי' כה, נה), כעבדים נרצעים; השוו שמ' כא, ו. 85 שקדתי דלתך: התמדת בתפילתי בבית הכנסת. על פי מש' ה, לד ודרשותיו לעניין התפילה בבית הכנסת (בבלי ברכות ה, ע"א ועוד); וראו לעיל, טור 20. הניחני: זכני במנוחה. 86 שאלתי מפיק ותרויחני: אתה, האל, הממלא את משאלותיי (והשוו לדוגמה מש' יב, ב) ומזכני ברווחה. האות מ' כאן משונה קמעא אך תחתיה סימן צירי ברור, ונראה כי גרסת כתב היד היא אכן: 'שאלתי מפיק'. אמנם לנוכח החספוס התחבירי הניכר כאן מסתבר להציע את הנוסח: 'שאלתי אפיק ותרויחני', כלומר: אביע את משאלותיי בלשוני (השוו בבלי קידושין לט ע"ב: 'פה מפיק מרגליות') ותושיעני; ואולי הוא 'שאלתי תפיק ותרויחני', כלומר תמלא את בקשתי (השוו להלן, טור 95) ותושיעני. והשוו לניסוחו של אבן אביתור: 'הלא מאז דרשנוך ותענינו' (גרנט, חמש עשרה שירות [לעיל, הערה 35], ב, עמ' 27). 87 כד>רכך<: נוסח המסורה: בדרךך (וייתכן כי הגרסה החלופית כאן מקורה בשיבוש). 92 תרתי: חקרתי ובררתי; ראו לעיל, טורים 4–5 (והשוו קה' ז, כה). חזיון נבואתיך: מדבר כנראה במזמורי התהלים (ובמיוחד בזה המתפייט כאן); ראו לעיל בפיוט הפתיחה, טור 6: 'בספרי חזיוני' והמצוין שם בביאור. 93 תנחץ: וזו. יום ביאתך: את יום הגאולה (ראו לדוגמה זכ' יד, ה–י). 95 יפותי: מסתבר שצריך להיות: 'יפיתי', כלומר פיארת ועיטרת בדברי שיר (והשוו לעיל, טור 13: 'חסנתי זקקתי זמרתך'). מזמורי מחטובים: את מזמורי התהלים. 'מחטובים' כאן יש במשמעו לשון שבח והלל לאל (ראו: צונץ, תולדות הפיוט [לעיל, הערה 2], עמ' 631–633), ואולי גם לשון רוממות והדר, על דרך תה' קמד, יב: 'מחטבות תבנית היכל' (והשוו לעיל, טור 28: 'מזמוריך מוקדש').

וַאֲיַחְלָה לְהַנְצִיל מִכָּל מַקְטוּבִים
הַעֲבִיר חֲרָפְתִּי אֶשׁ־ר־יָג־רָתִי כִּי מִשְׁפָּטֶיךָ טוֹבִים־

יֹדֵעַ־ / סְבוּתִי פִתְחָךְ כְּחֶסֶדְךָ תַּחֲנִנִי
פָּצַח שְׁאֵלָתִי יֵאֱתָנִי
הִנֵּה תֵאֱבָד־בָּתִּי לְפָנֶיךָ־ בַּצְדָּקוֹתֶיךָ חַיִּינִי 100

[יום שמחת תורתִי
פִתְחָתִי פִּי בְשִׁירָתִי
חֲסִנָּתִי זְקָקָתִי זְמָרָתִי
הַט אֲזַנְךָ לִי שְׁמַע אֲמָרָתִי קְדוֹשׁ]

[3. אופן]

אופן

יִשְׂרִי אֶל לְמַעַלָּה / יַעֲרִיצוֹן וַיֵּאֱמָרוּן
לֵךְ יִי הַלְלָתִי / חַיִּינִי קְדוֹשׁ־
וַיִּשְׂרָאֵל לְמַטָּה / יִקְדִּישוּן וַיֵּאֱמָרוּן
כָּל־תֵּהָרֵה לְתֶשׁ־וַעֲתֶךָ־ נִפְשִׁי לְדַבְּרֶךָ יִיחַלָּתִי / חַנּוּנִי קְדוֹשׁ־

3. מקור: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 15.75, 1v-1r (א)
נדפס: א' מירסקי, הפיוט, התפתחותו בארץ־ישראל ובגולה, ירושלים תש"ן, עמ' 535–537.
חתימה: יוסף הקטן חזק אמן

96 מקטובים: אסונות (ראו לדוגמה הו' יג, יד). 98 פתחך: כנראה צריך להיות: 'פִתְחֶיךָ',
על פי מש' ח, לד, שנדרש לעניין התפילה בבית הכנסת (בבלי ברכות ח, ע"א ועוד) ונרמז
אף לעיל, בטורים 20, 85. ללשון 'סיבוב פתחים' בפיוטִי אבן אביתור ראו לעיל, הערה 66.
99 פצח שאלתי יאתניני: לו יבוא ויקויים בי מה שביקשתי בדבריי (השוו לדוגמה שמ"א ט,
ז: 'כֹּל אֲשֶׁר יִדְבֹּר בּוֹא יְבוֹא'). 100 בצדקותיך: נוסח המסורה: בְּצִדְקָתְךָ (וייתכן כי הגרסה
החלופית כאן מקורה בשיבוש).

3. סיומות מקראיות: תה' קיט, פא–פח. 1 ישרי אל: המלאכים, 'שאינ בהן לא קנאה ולא
שנאה ולא תחרות' (ראו: ויק"ר ט, ט [מהדורת מרגליות, עמ' קפט]), והשוו גם יח' א, ז:
'וְרָגְלֵיהֶם רָגְלֵי יִשְׂרָאֵל'. יש לציין כי הצירוף 'ישרי אל' שגור למדיי בפי פייטנים למן תקופת
הפיוט הקלסי ואילך ככינוי לישראל; שימוש כן ככינוי למלאכים, בהנגדה לישראל, חריג,
ולא מצאתי לו כל מקבילה.

- 5 יִשְׂרֵי אֵל לְמַעַלָּה / יוֹדוֹן וַיֹּאמְרוּן
לֶךְ דּוּמְמָתִי רוּמְמָנִי / חֲיִינִי קְדוֹשׁ
וַיִּשְׂרָאֵל לְמַטָּה / יִסּוּחָחוֹן וַיֹּאמְרוּן
כָּלוּ עֵינֵי לְאֻמְרָתְךָ לְאֹמֶר מָתִי תִנְחַמְנִי / חֲנָנִי קְדוֹשׁ
- 10 יִשְׂרֵי אֵל לְמַעַלָּה / יִפְצָחוֹן וַיֹּאמְרוּן
לֶךְ יִי שְׂכַחְתִּי / חֲיִינִי קְדוֹשׁ
וַיִּשְׂרָאֵל לְמַטָּה / יִהְגּוֹן וַיֹּאמְרוּן
כִּי הֵייתִי כְּנָאֵד בְּקִיטוֹר חֲקִיד לֹא שְׂכַחְתִּי / חֲנָנִי קְדוֹשׁ
- 15 יִשְׂרֵי אֵל לְמַעַלָּה / יִקְרָאוֹן וַיֹּאמְרוּן
לֶךְ אֶהְלֵל אֱלֹהֵי הַמִּשְׁפָּט / חֲיִינִי קְדוֹשׁ
וַיִּשְׂרָאֵל לְמַטָּה / יִטּוּפְפוֹן וַיֹּאמְרוּן
כִּמָּה יָמֵי עֲבָדְךָ מָתִי תַעֲשֶׂה בְרִדְפִי מִשְׁפָּט / חֲנָנִי קְדוֹשׁ
- 20 יִשְׂרֵי אֵל לְמַעַלָּה / יִנּוּבְבוֹן וַיֹּאמְרוּן
לֶךְ אוֹדָה עַל גְּבוּרָתְךָ / חֲיִינִי קְדוֹשׁ
וַיִּשְׂרָאֵל לְמַטָּה / יִחוּנְנוֹן וַיֹּאמְרוּן
כָּרוּ לִי יָדַיִם שִׁיחוֹת אֶשׁ > לֹא כַת >וֹרְתְךָ < / חֲנָנִי קְדוֹשׁ
- יִשְׂרֵי אֵל לְמַעַלָּה / יִזְמְרוּן וַיֹּאמְרוּן
לֶךְ אֶעֱרִיץ אֵל אֲזַרְנִי / חֲיִינִי קְדוֹשׁ

6 חייני' ח' מתוקנת מק' א 7 ויאמרון ויאמרו א

6 לך דוממתי: על דרך תה' לו, ז: 'דום לה' והתחולל לו' (וראו גם תה' סב, ב; שם, ו; תה' סה, ב), ומשמעו כנראה: לך ציפיתי וייחלתי (ראו פירוש רס"ג לתה' סב, ב [מהדורת קאפח, עמ' קנג]), ובהרחבה מטונימית: הבעתי את ייחוליי בתפילתי (וכן הוא להלן, טור 26).
ושמא צריך להיות: 'רוממתי' (הצעת פרופ' שולמית אליצור); העמדת נגזרות שונות מאותו שורש בצמידות אכן הולמת את סגנונו של אבן אביתור, השוו לדוגמה: 'לא רמו עיני ורומה תרוממני' (גרנט, חמש עשרה שירות [לעיל, הערה 35], ב, עמ' 25). 15 יטופפון: יקראו (מלשון דיבור והטפה), והשוו לדוגמה: 'טופפים זה אל זה: בִּטְחוּ בְּאֵל גּוֹאֵל' (גרנט, חמש עשרה שירות [לעיל, הערה 35], ב, עמ' 5). 17 ינובבון: יקראו (השוו לעיל, גוף היוצר, טור 33, ובביאור שם). 19 יחוננון: יתחננו; הניקוד על פי הכתיב ועל דרך תה' קב, טו ומש' יד, כא, אך בשניהם משמע הפועל שונה, ולאור זאת מסתבר יותר שצריך להיות: 'יחננון', על דרך מש' כו, כה ('פי יחנן קולו'). 22 אזרני: חזקני, השוו לדוגמה תה' יח, לג.

וַיִּשְׂרָאֵל לְמַטָּה / יִקְבִּילוֹן וַיֹּאמְרוּ
כָּל־מִצְדוֹתֶיךָ אָמוֹנָה שֶׁקָּרַדְפוּנִי עֲזָרְנִי / חֲנָנִי קְדוֹשׁ

25 וַיִּשְׂרִי אֵל לְמַעַלָּה / יֹאמְרוּ וַיֹּאמְרוּ
לֵךְ אֵיחָל לְבִדָּךְ / חֲיִינִי קְדוֹשׁ
וַיִּשְׂרָאֵל לְמַטָּה / יִמְלִיכוּן וַיֹּאמְרוּ
כְּמַעֲט כְלוּנִי בְּאַרְץ וְאֶנִּי לֹא עֹז בְּתִי פֶקֶדֶיךָ / חֲנָנִי קְדוֹשׁ

וַיִּשְׂרִי אֵל לְמַעַלָּה / יִנְצְחוּן [1] וַיֹּאמְרוּ
לֵךְ לֵךְ מִלְכֵי אֲשִׁירָה כִּי אֵוִיתִיךָ / חֲיִינִי קְדוֹשׁ
וַיִּשְׂרָאֵל לְמַטָּה / יִנְגְּנוּךְ וַיֹּאמְרוּ
כְּחֶסֶדְךָ חֲיִינִי וְאֲשַׁמְרָה עֲדוֹתֶיךָ / חֲנָנִי קְדוֹשׁ

29 וַיֹּאמְרוּ וַיֹּאמְרוּ א

23 יקבילוּן: מירסקי הציע לפרשו כלשון צעקה לפי הארמית, על פי תרגום אונקלוס לשם' כב, כב. אך נראה יותר לפרשו על פי לשון פסקת המעבר לקדושת היוצר, ראו לדוגמה סידור רס"ג (לעיל, הערה 77), עמ' לו: 'וכלם מקבלים עליהם עול מלכות שמים זה מזה, מקבלים ואומרים'. ואולי משמעו: ישחרו את פני האל בתפילתם, על דרך הניב 'הקביל (או: קיבל) פני שכינה' בלשון חכמים (ראה דרך משל בבלי מו"ק כט ע"א); השוו ללשונו של הקלירי: 'לְמַלְכָּם הֵם מְפַלְלִים / כְּבִנְיָאֵלִים וְחִלְיָאֵלִים / הַדָּר כְּבוֹד תּוֹאֲרוּ מְקַבְּלִים' (ע' הכהן, "אימנתה תעל לנמהרים", קדושתא קילירית לשבת שובה', קבץ על יד יג [כג, תשנ"ו], עמ' 37).
23 יאמרו: ישבחו וירוממו, על פי דב' כו, יז (וראו המצוין בביאורו של מירסקי על אתר וכן: צונץ, תולדות הפיוט [לעיל, הערה 2], עמ' 631–633). 26 איחל: אצפה, ובהרחבה מטונימית: אביע את ייחוליי בתפילתי (ראו בביאור לטור 6 לעיל). 30 לך לך: כך בכתב היד, 'ובדיבור האחרון של המלאכים נכפל הלשון: לך לך, אפשר לשם חיתום', כדברי מירסקי, הפיוט (לעיל, הערה 20), עמ' 537; אך אולי הכפילות מיותרת וצ"ל 'לך' (הערת פרופ' שולמית אליצור; והשוו תה' קא, א). אויתך: ראה יש' כו, ט. 31 ינגנוך: ינגנו לך או יפארוך בנגינה. גם כאן הניסוח חורג מן התבנית הקבועה בפיוט, אולי במהלך של סיגור (ראו בביאור לטור הקודם). אך ייתכן שצ"ל 'ינגנון' בהתאם לתבנית הקבועה (הצעת פרופ' שולמית אליצור). 96 עדותך: נוסח המסורה: 'עדות פִּיךָ', אך משום שמדובר במילת החרוז ניכר כי המשורר אכן גרס כאן: 'עדותך'.

[4. זולת]

זולת

אִין זולתך אל מבין רוח נְדִיבְתִי
 אֲתִיתִי בְּאַהֲבַת נְדָבוֹת בְּצַגְתִּי וּבִישִׁיבְתִּי
 בְּיוֹם שְׁמַחַת תּוֹרָה / אוֹחִיל תַּגְמוּל אֶהְבְּתִי
 נִר לְרָגְלִי דָבָרְךָ וְאֶזְכֹּר לְנֶת־יְבִתִּי

5 בְּיוֹם שְׁקֵדְתִי מְזוּזוֹת אֵלֵי אֲתִיקִךְ
 בְּשִׁרְנִי הִקְשַׁבְתִּי שְׁמַעְתִּי מְאוּוֹי חֲשָׁקִיךְ
 בִּי-זֶם שְׁמִי-חַת-תוֹ-רָה / בְּמִילִיךְ מִתּוֹקִיךְ
 נִשְׁבַּעְתִּי וְאֶקְיָמָה לְשִׁמּוֹר מְשִׁפְטֵי צִדְקֶךָ

מקורות: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 15.75, 1r (17-1 'מועד') והמשכו שם, T-S 6 H 7.4 (17 'כפי-96'), נוסח היסוד, א; שם, T-S AS 137.204 (שרידי טורים 61-76, ד)
 סימן: אֶת יוסף חזק

סיומות מקראיות: תה' קיט, קה-קכח. 1 מבין רוח נְדִיבְתִי: המתבונן במסגרת נפשי. לעניין השווה דה"א כח, ט; הצירוף 'רוח נְדִיבְתִי' על פי תה' נא, יד (והשווה שם' לה, כא). נראה כי בלשון זו וכן במקבילתה בטור הבא ('בְּאַהֲבַת נְדָבוֹת') מכוון הפייטן לתודעתו היוצרת את תפילתו-שירתו המחודשת (ראו לעיל, טורים 66-67 בגוף היוצר), על דרך הכתוב בתה' קיט, קח: 'נְדָבוֹת פִּי רָצָה נָא ה'' (המשובץ כסיומת מקראית להלן, בטור 16) שנדרש לעניין התפילה בתנחומא פקודי, ט: 'תהא לפניך תפילתנו כנדבת המקדש'. 2 אתיתי: באתי, עמדותי לפני ה' (השווה יר' ג, כב; יש' כא, יב). באהבת נדבות: לניסוח השווה הו' יד, ה, ומכוון כנראה לשירת התפילה המחודשת שבפיו (ראו בביאור לטור הקודם). בְּצַגְתִּי וּבִישִׁיבְתִּי: בעמדי ובשבתי (השווה דב' ו, ז). ניסוח דומה מופיע בפתיחת המצדד לשבת מקץ והנוכה לאבן אביתור (ראו לעיל, הערה 106): 'אֶקְחָה רִשְׁיוֹן אֱלֹהֵי בְּצַגְתִּי בְּמַחֲנֵן שְׁבִתִּי'. וייתכן שגם כאן יש לגרוס 'בְּצַגְתִּי בְּמַחֲנֵן שְׁבִתִּי', כלומר בעמדי בבית הכנסת כשליח הציבור העובר לפני התיבה (לעמידתו מול ארון הקודש מתייחס הפייטן להלן בטור 50). 3 אוֹחִיל תַּגְמוּל אֶהְבְּתִי: אצפה לשכר טוב על תפילתי-שירתי (על דרך לשון 'אֶהְבְּתִי נְדָבוֹת' שבטור הקודם). 5 שְׁקֵדְתִי מְזוּזוֹת אֵלֵי אֲתִיקִךְ: התמדתי בתפילתי בבית הכנסת; על פי מש' ה, לר, שנדרש לעניין התפילה בבית הכנסת (ראו גוף היוצר, טורים 20, 85 ובביאור שם); 'אלי אתיקך' הם פריטים אדריכליים הנזכרים בתיאור המקדש ביח' מ-מב (כגון יח' מ, כא; מב, ג), והם מציינים כאן (על דרך הסינקדוכה) את בניין בית הכנסת כ'מקדש מעט'. 6 הקשבתי שמעתי מאווי חשקך: האזנתי לרצונותיך ונעתרתי להם, והוא לשון הבשורה שהדובר מבקש לשמוע מפי הקב"ה (השווה לגוף היוצר דלעיל, טור 8). מאווי חשקך: את רצונותיך; סמיכות נרדפים (ואולי צריך להיות: 'מְאוּוֹי חֲשָׁקִיךְ'); וראו לעיל, ליד הערות 63-64. 7 במיליך מתוקיך: בדברייך הערבים (לניסוח השווה לגוף היוצר דלעיל, טור 54:

- גיל יגילו מהלליך השמחים בנועם אמריך
 גם יחדשון בביתך שירי מזמוריך 10
 בי-ום> ש-מחת> תו-רה> / גשתי נהות אחריך
 נענתי עד מאד יי חייני כדברך
- דלתיך דפקתי היום התרצה לי ועודדני
 דברי יערבו למולך ונגד וקניך כבדני
 בי-ום> ש-מחת> תו-רה> / דגלני וכוני וענני 15
 נדבות פי רצה נא יי ומשפטיך למדיני
- הנני ביום מועד כפי בתח[נ]ה שטחתי
 הלא קורות קראוני ושם קדשך לא ונחתי
 בי-ום> ש-מחת> תו-רה> / הוד פל[אי]ך שיבחתני 20
 נפשי אשים בכ-פי> ות-ורתך> ל-א> שכתתי

10 מזמוריך] מזמוריך א

'מצותיך המתוקות הבינני' וראו המצוין בביאור שם); והשלמת המשפט 'גולשת' לטור הסיומת המקראית ('במילך מתוקיך / נשבעתי ...'). נראה כי הצירוף 'במילך מתוקיך' מכוון כאן לפסוקי המזמור המשולבים בלשון שירתו של הפייטן (השוו לעיל, גוף היוצר, טור 28, וכן להלן, טורים 9–10), ואשר על ידם, מתוך שיבוצם ביצירתו, הוא מצהיר על דבקותו בדברי התורה. לחלופין אפשר אולי לפרש את הצירוף הזה כמכוון לדברי התורה עצמם (הצעת פרופ' שולמית אליצור), על דרך לשונו של רס"ג ברשות לאוהרות 'אטיף רנן מונעם' (י' טובי, 'שבעתא שנייה לשבועות לרב סעדיה גאון', תרביץ נג [תשמ"ד], עמ' 251): 'צמאתי גמאות משאוב מתוקיך'. 9 בנועם אמריך: בדברי תורתך הנעימים; על דרך הצירוף המקראי 'אמרי נעם' (מש' טו, כו; מש' טז, כד וראו גם תה' קמא, ו), והשוו אצל הקלירי: 'וישמחו כל העם בשמחת אמרי נועם' (אליצור, קדושתאות ליום מתן תורה [לעיל, הערה 92], עמ' 116). 10 יחדשון ... מזמוריך: מכוון לעיבודם המפויט של מזמורי התהלים ביצירתו (השוו להלן, טורים 25, 63). בביתך: בבית הכנסת. 11 גשתי: ראו לעיל, גוף היוצר, טור 7 ובביאור שם. נהות אחריך: להימשך אחריך ולדבוק בך, על דרך שמ"א ז, ב. 13 דלתיך דפקתי: פניתי אליך בתפילה; ראו לעיל, גוף היוצר, טור 1 ובביאור שם. 14 למולך: לפניך, בעיניך. ונגד וקניך כבדני: על פי שמ"א טו, ל, ורוצה לומר: יהיו דבריי רצויים (גם) בעיני החכמים שבקהל. 15 דגלני: פאר אותי, רוממני. וכוני: וחזק אותי (השוו תה' ז, י). וענני: וקשט אותי (ראו לעיל, הערה 106). 17 ביום מועד: בחג שמחת תורה. כפי בתח[נ]ה שטחתי: פניתי אליך בתפילה; הניסוח על פי תה' פח, י. 18 קורות קראוני: פקדו אותי תלאות. 19 הוד פל[אי]ך: את תפארתך המופלאה. 20 נפשי אשים בכ-פי>: נוסח המסורה: 'נפשי

וְאִם טוֹעִים יִטְעוּנִי אָשׁוּב לְאֹמֶר אֲנִי טָעִיתִי
וְאִם צוֹעִים יִצְעוּנִי אֶזְכּוֹר יָמִים אֲשֶׁר בָּם צָעִיתִי
בְּ<יוֹם> שְׁ<מַחַת> תְּ<וֹרָה> / וַיּוֹם יוֹם טוֹבָךְ גָּעִיתִי
נִתְּנָו רְשָׁעִים פֶּח לִי וּמִ<פְּקוּדֶיךָ> לֹא תָעִיתִי

25 זֶה הַיּוֹם אֶחָדָשׁ שִׁיר בְּקֶרֶב מְקַהְלֹת אֵיּוֹמָה
זְרַחִי מְאוּרִי תִזְהִיר כְּזוֹהֵר [לְכִנָּה וְחֶמְהָ]
בְּ<יוֹם> שְׁ<מַחַת> תְּ<וֹרָה> / וַיִּרְזָתִי חִידְשָׁתִי מְזִימָה
נִחַלְתִּי עֲדוּתֶיךָ לְעוֹלָם כִּי שִׁשׁוֹן לְבִי הֵמָּה

30 חֵן וְחֶסֶד עֲנֵדְנִי הַיּוֹם וְאֵל יִנְיְדוּנִי עוֹן עֶקֶב
חִלְצָנִי מֵעַם לּוֹעֵז מִנְקָבִי לְעוֹי נֶקֶב
בְּ<יוֹם> שְׁ<מַחַת> תְּ<וֹרָה> / חִיכִיתִי חִילוּץ עֲצָמִי מִרְקָב
נָטִיתִי לְבִי לְעֶ<שׁוֹת חֶקֶיךָ לְעוֹלָם> עֶקֶב

26 לבנה וחמה] חמה ולבנה א

בְּכַפִּי תִמְיֵד, וככל הנראה הגרסה שבכתב היד גרורה מלשון הכתוב באיוב יג, יד: 'וְנִפְשִׁי אֲשִׁים בְּכַפִּי'. 21 אשוב לאמר אני טעיתי: אודה בטעותי ואחזור בתשובה. 22 צועים יציעוני: תוקפים יגרשוני ממקומי, על דרך יר' מח, יב; צורת 'יציעוני' מוקשה, וכנראה יש לגרוס 'יציעוני'. אזכור ימים אשר בם צעיתי: אולי: אזכור את ימי הנדודים במדבר שבהם ניסה והדריך ה' את ישראל (על פי דב' ח, ב ואילך). לחלופין אפשר לפרש: אזכור את ימי החורבן והגלות מציון (על פי איכה א, ז), או: אזכור את הימים שבהם חטאתי (על פי יר' ב, כ) ואצדיק עלי את הדין. 23 ויום ויום: ובכל יום. געיתי בקול. 25 אחדש שיר: אשמיע שירה חדשה, ומכוון לפיוטו (השוו להלן, טורים 62–63) ואולי ל'חידושו' של מזמור התהלים ביצירתו (השוו לעיל, טור 10); לדיון בניסוחים אלה, הטיפוסיים לאבן אביתור, ראו לעיל, סעיף ז. בקרב מקהלות איומה: בתוך קהל ישראל (הכינוי על פי שה"ש ו, ד), כלומר במעמד תפילת הציבור. 26 זרחי מאורי: את אורי (סמיכות נרדפים); השוו יש' ס, ג. תזהיר כוזהר לבנה וחמה: תגביר כאורם של הירח והשמש (בכתב היד: 'חמה ולבנה' ותוקן בהתאם לחרוז); והשוו לדנ' יב, ג. 27 זירותי: זירותי עצמי, הזרותי (השוו לעיל, גוף היוצר, טורים 1, 30), ואולי יש במשמעו (גם?) לשון קישור וחיבור (ראו לעיל, ליד הערה 113), ומכוון למעשה צירוף הנושאים שביצירת הפיוט, השוו לטור 49 להלן וכן גוף היוצר דלעיל, טור 67. חידשתי מזימה: הגיתי מחשבה חדשה. 29 חן וחסד ענדני: השרה עליי חן וחסד; השוו לתה' קג, ד. ואל ינידוני: אל יביאוני לסור מן החסד ומדרך הישר. ואולי צריך להיות: 'ינידני'; השוו תה' לו, יב. עון עקב: חטאי, על פי תה' מט, ו. 30 מעם ... נקב: מאוייבי הנוכרים, הדוברים ('מנקבי נקב') לשון זרה ('לעזי'; הרחבה מבארת של לשון הכתוב בתה' קיד, א). 31 חיכיתי: ציפיתי, קיוויתי. חילוץ עצמי מרקב: להצילתי וגאולתי (שילוב לשונות מיש' נח, יא ומש' יב, ד, והשוו תה' קטז, ח).

טִירַת בֵּיתְךָ וּמִשְׁכַּן כְּבוֹדְךָ יֵאָבְדִי
טוֹבְךָ וְחֶסֶדְךָ לְצַפְצָף מֵאֵז הַבֶּקֶר נִצְבֹּתִי
בְּיוֹם שְׁמִינִי <תּוֹרָה> / טוֹב טַעַם מִהֶלֶךְ חִישְׁבֹּתִי
סַעֲפִים שְׁנֵי <אֶתִי> וְתוֹרַתְךָ אֶהְבֹּתִי

35

יוֹם זֶה הִשְׁכַּמְתִּי וּמִהֶלְלִי יִקָּר מַלְלָתִי
יְדֵי אֱלֹהֶיךָ פִּרְשָׁתִי וּלְשִׁמְךָ הַגְדוֹל הִלְלָתִי
בְּיוֹם שְׁמִינִי <תּוֹרָה> / יְהוּדוּךָ בְּכָל עוֹז כָּלִלָתִי
סִתְרִי וּמִגְנִי אֶתָּה לְדַבְּרְךָ יִחְלָתִי

40

כָּל עֲצָמוֹתֵי תִאֲמִנָּה מִי כְמוֹךָ שׁוֹכֵן גְּבוּהִי
כָּל טוּחוֹתֵי תִרְנֶנָּה לָךְ אֵל מְזִרִית נְגוּהִי
בְּיוֹם שְׁמִינִי <תּוֹרָה> / כָּלִלָתִיךָ בְּקֶרֶב כְּמִיָּהִי
סוּרוּ מִמִּנִּי מֶרְעִים וְאַצְרָה תוֹרַת <אֱלֹהִי

לָךְ לְבִדְךָ אֵיחָל אֲבִיר יַעֲקֹב אֲבִירִי
לָךְ אָנִי הוֹשִׁיעֲנִי אֵל כְּבִיר וּמְכַבִּירִי
בְּיוֹם שְׁמִינִי <תּוֹרָה> / לָךְ אֶהְלֵל בְּקֶרֶב דְּבִירִי
סִמְכֵנִי בִּאֲמֶרְתְּךָ <וְאַחֲרָיָה> [ו] אֵל תֵּבִי יִשְׁנִי מִסְכְּרִי

45

33 טירת ... יאבתי: חפצתי לשהות בבית הכנסת, המוקדש לעבודת האל; על פי תה' כו, ח.
34 לצפצף: להביע בדבריי. מאז הבוקר: מן הבוקר, ומכוון לאמירת הפיוט במסגרת הברכה הראשונה הקודמת לקריאת שמע של שחרית (ראו גם טורים 37, 82 להלן וכן גוף היוצר דלעיל, טור 1 ובביאור שם). 35 טוב טעם מהללך חישבתי: הגיתי בעריכת תהילתך באורח מתוקן ובלשון צחה; והשוו תה' קיט, סו. 37 ומהללי יקר מללתי: ביטאתי בפי את שבחיך המפוארים (והשוו לגוף היוצר דלעיל, טור 53) ומכוון כנראה לפסוקי התהלים שבפיו (השוו לגוף היוצר דלעיל, טור 28: 'זִמְרָתִי מְזִמְרִיךָ מְזִמְרִיךָ'). 38 ידי אליך פרשתי: פניתי אליך בתפילה, על פי תה' קמג, ו. 39 יהודוך בכל עוז: את קהל המתפללים המודה לך בכל כוחו (על פי שמ"ב ו, יד; דה"א יג, ח). כללתי: עיטתי ופיארת (בשירת), והשוו להלן, טור 43. 41 כל ... מי כמוך: על פי תה' לה, י. שוכן גבוה: האל השוכן במרומים (והשוו יש' לג, ה; איוב כב, יב). 42 טוחותי: ראו לעיל, גוף היוצר, טור 34 וביאורו. נגוהי: המאורות. 43 כללתיך: פיארתי אותך. כמיהי: בני קהלי, המשתוקקים אליך. 44 תוֹרַת <אֱלֹהִי: נוסח המסורה: 'מִצְוֹת אֱלֹהִי'. 45 אביר יעקב אבירי: אלהי ישראל (בר' מט, כד ועוד) ואלהי שלי (ל'אביר' ככניו לאל ראו: זולאי, האסכולה [לעיל, הערה 55], עמ' קיא; ריט). 46 לך אני הושיעני: תה' קיט, צד. אל כביר: אל חזק, על פי איוב לו, ה. ומכבירי: והמחזק אותי. 47 בקרב דבירי: בבית הכנסת, הנחשב 'מקדש מעט' (ראו לעיל, בביאור לגוף היוצר, טור 7). 48 סמכני באמרתך: נוסח המסורה: 'סִמְכֵנִי כְּאֲמַרְתְּךָ'.

- משמרות עניין היום חֲבֵרְתִי לְפִי כּוּחִי וְאַצְמִיד
מול אֲרוֹן קֶדֶשׁ כּוֹנֵנִתִי פְעָמִי וְאַצְמִיד 50
בְּיוֹם שֶׁ-מַּחַת תִּזְרֶה / מִהֲלָלִים לָךְ מִבֵּין עַם תִּלְמִיד
סֶעֱדֵנִי וְאוֹשַׁעֵה וְאַ-שְׁעֵה בְּחֶקְיֶךָ תִּמְיֵד
נֶאֱמָנִי אֱלֹהֶיךָ חֲשׂוֹף מוֹנִימוֹ מִהֲצִמִיתָם
נִטָּה אֱלִימוֹ בְּאֵהֵב כָּאֵז מֵאֵז לְהַעֲמִיתָם
בְּיוֹם שֶׁ-מַּחַת תִּזְרֶה / נֶעַר כְּמֵאֵז מִבְּקָשֵׁי הַמִּיתָם 55
סִלִּיתָ כָּל שׁוֹגִים מִחֶקְיֶךָ כִּי שֶׁ-קָּרַתָּ תִּרְמִיתָם
שְׁמַחְתִּי הַיּוֹם שְׂמוֹחַ בְּזִכְרִי שְׁלֹשֶׁת מוֹעֲדוֹתֶיךָ
שִׁשְׁתִּי כָעַל כָּל הוֹן לְהִזְכִּיר שִׁירֵי יְדִידוֹתֶיךָ
בְּיוֹם שֶׁ-מַּחַת תִּזְרֶה / סְבוּתִי לְסִיִּים תְּעוֹדוֹתֶיךָ
סִיגִים הַשְׁבֵּתָה כָּל-רִשְׁעֵי אֶרֶץ לָכֵן >אַהֲבָתִי עֲדוֹתֶיךָ 60

49 משמרות עניין היום: את הנושאים הכרוכים במועד אמירת הפיוט, כלומר יום שמחת תורה. לשון 'משמרות' כאן (שיש בה משום 'מילת מילואים' לצורך האקרוסטיכון) ניתנת להתפרש במובן קיום וזכר; השוו בר' לו, יא: 'וְאַבְיוֹ שֶׁמֶר אֶת-הַדָּבָר' וכן ללשון איגרתו של אבן אביתור לרב שמואל גאון: 'השומר משמרת אהבתו ... ומהללו עם רוב אהבתו בלבי שמורים' (י' מאן, 'עניינים שונים לחקר תקופת הגאונים (סוף)', תרביץ ו' [תרצ"ה], עמ' 85). להוראת הצירוף 'עניין היום' כאן ראו לעיל, הערה 81. חברתי ... ואצמיד: צירפתי אלה לאלה ביצירתי. השוו לעיל, גוף היוצר, טור 67 ופיוט הפתיחה, טור 7. 50 כוננתי פעמי ואצמיד: התייצבתי בעמידה; לניסוח השוו תה' קיט, קלג. 51 מבין עם תלמיד: לשון הכתוב בדה"א כה, ח, ומשמעו כאן: הקהל כולו, חכמים כתלמידים. 53 נאמני אלהותך: מאמיניך, ישראל. חשך מונימו מהצמיתם: מנע משונאיהם להכרית אותם. 54 נטה אלימו: פנה והתקרב אליהם; השוו לתה' מ, ב, וראו גם הו' יא, ד. באהב: באהבה. כאז מאז: כבימי קדם. להעמיתם: לקרבם ולחברם (אליך). 55 נער: הבס (השוו שמ' יד, כז; תה' קלו, טו). מבקשי המיתם: את אויביהם הרוצים בכילונם (והניסוח על דרך שמ' ד, כד; יר' כו, כא). 57 שלשת מועדותיך: את שלושת הרגלים: פסח, שבועות וסוכות (שיום שמחת תורה חל בעקבותיו); ובדומה גם להלן, טור 70. 58 ששתי כעל כל הון: תה' קיט, יד. שירי ידידותיך: על פי תה' מה, א; ונראה שמכוון כאן למזמורי התהלים המשולבים ביצירת הפייטן, השוו לעיל, טור 10 ולהלן, טור 81 וכן בגוף היוצר דלעיל, טור 28. 59 סבותי: פנתי (השוו לעיל, גוף היוצר, טור 60 ובביאור שם). לסיים תעודותיך: להשלים את מחזור קריאת התורה השנתית (וראו לעיל, הערה 66). לשון הריבוי 'תעודותיך' על דרך צורות הרבים של 'תורה' המצויות במקרא (לדוגמה שמ' יח, טז; כ); השוו לשיר 'הנמצא ברעי' לשמואל הנגיד: 'תְּקִירוֹתֵי בְּדָתִי תְּעוֹדוֹתֵי וְרָשִׁי בְּתוֹרוֹתֵי' (דב ירדן, דיואן שמואל הנגיד – בן תהלים, ירושלים תשמ"ה, עמ' 124). וניתן להתפרש כמרמז למצוות התורה, פרשותיה או חומשיה (ואולי להשלמת הקריאה במקרא ובתרגום; הצעת פרופ' שולמית אליצור).

עוללי טיפוחי בדרך חינוך הוריתי
עקב כי לחדש לך זמר נקרא נקראתי
ביום ש'מחת' ת'ורה / עניני תחנה חדשה בראתי
סמר מפחדך בשירי וממש'פטיך' יראתי

65 פתחי דלתי אולמך בקול שועה דפקתי
פתחך הרחב לתחנוני וקריב קץ משית צדקי
ביום ש'מחת' ת'ורה / פצני כאז מאז בועקי
עשיתי מש'פט וצדק בל'תניחני לעשקי

צדק היום ברחמיך להקת ענייך המרודים
70 צפיה יצ[פ]ו חסדיך חוגגי שלשת מועדים

66 וקריב י' תלויה אוקרב ד

61 עוללי טיפוחי: על פי איכה ב, כב. אף שמעיקרו מדבר הצירוף הזה בילדים צעירים, נראה כי כאן משמש הוא ככינוי לישראל; השוו להושענא 'אל נא אוצרך הטוב' לאבן אביתור (א). (3856): 'עצרת עללי טפוחים'. בדרך חינוך הוריתי: כנראה רוצה לומר: לימדתי אותם דברי תורה ומוסר (והשוו לעיל, גוף היוצר, טורים 4–5); והניסוח על פי מש' כב, ו (לעניינו של הטור הזה ראו לעיל, הערה 105). 62 עקב ... נקראתי: משום שנתבקשתי מטעם הציבור לשאת בפניהם את פיוטיי (הכוללים דברי תורה ומוסר). לחדש לך זמר: לשיר בפניך שיר חדש; השוו לעיל, טור 10 ובביאור שם. 63 עניני תחנה חדשה: את תכניה ונושאים של יצירתי הפייטנית (השוו לעיל, גוף היוצר, טור 67 ובביאור שם). בראתי: ביררתי וליטשתי. להבנת הפועל המקראי 'בִּרָא' (יה' יז, טו ועוד) כלשון בירור ראו מחברת מנחם ערך 'בר', מחלקה שביעית (מהדורת בדיליוס [לעיל, הערה 96] עמ' 89*) וספר השרשים לאבן ג'נאח ערך 'ברא' (מהדורת באכער, עמ' 75: 'רוצין בו הבחירה והברירה'); והשוו אצל שמואל השלישי: 'שִׁמְעוּ עֲנִינִי לְבָרֵךְ וּלְבָנִי' (י' יהלום ונ' קצומטה [מהדירים], יוצרות רבי שמואל השלישי [א–ב]), ירושלים תשע"ד, ב, עמ' 640) וכן בשירו של אלחנן בר שמריה נגד הקראים: 'בִּרָא שְׁמוֹעַ' (ש' אברמסון, במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 137). 65 אולמך: בית הכנסת (השוו לעיל, טורים 5, 47). דלתיך דפקתי: צריך להיות 'בְּדַפְקִי', על פי החרוז; ולעניין השוו לעיל, טור 13. 66 פתחך הרחב לתחנוני: קבל את תפילותיי; והשוו פסדר"כ שובה ב (מהדורת מנדלבוים, עמ' 349): 'שערי תפילה פעמים פתוחים פעמים נעולים'. קץ משיח צדקי: את מועד ביאת המשיח (לצירוף 'קץ משיח' ראו בבלי מגילה ג ע"א). 67 כאז מאז בועקי: כפי שהצלת את ישראל בימי קדם, בעקבות צעקתם אליך (השוו דב' כו, ז–ח). 68 לעשקי: נוסח המסורה: 'לְעִשְׁקִי, בלשון רבים; אך כיוון שמדובר במילת החרוז נראה כי אבן אביתור אכן גרס כאן 'לְעִשְׁקִי' בלשון יחיד. 69 צדק: חן, זכה בדין. להקת ענייך המרודים: את קהל ישראל השרוי בדוחק (והניסוח על פי שמ"א ט, כ ויש' נח, ז). 70 צפיה יצ[פ]ו: ייחלו לך, על דרך איכה ד, יז, ובדומה בה' מלכנו 'יד וימין פושחתי' לאבן אביתור:

בְּיוֹם שֶׁ־מָחַת <תּוֹרָה> / צָפַרְתִּי לְהִלָּךְ מוֹשִׁיב יְחִידִים
עָרֹב עֲבָדְךָ <לְטוֹב אֶל־יַעֲשֶׂקְנִי וְדִים>

קָמִי צֹאן מֶרְעִיתְךָ כְּלָה מִקָּרֵב חִיקְךָ
קוֹמְמִיּוֹת תּוֹלִיךְ שָׁם נוֹחֲלִי חִקְךָ
75 בְּיוֹם שֶׁ־מָחַת <תּוֹרָה> / קוֹמִים קוֹמַת מִשְׁתוֹקְקִיךָ
עֵינִי כָּלוּ לִישׁוּעָתְךָ <וּלְאַמְרַת צִדְקָךְ>

רְאֵה כִּי מִצִּיק יוֹם יוֹם יִרְדְּנִי
רַחֵם עַל דְּלוּתִי וּמִיד צַר תִּפְדֶּנִּי
70 בְּיוֹם שֶׁ־מָחַת <תּוֹרָה> / בְּאוֹרְךָ תִּחַדְנִי
עֲשֵׂה עִם עֲבָדְךָ <כַּחֲסִדְךָ וְחִקְךָ לְמִדְנִי>

שׁוֹרְרֵתִי הַיּוֹם שִׁירוֹת תּוֹרָתְךָ
שִׁקְדֵתִי מִשְׁחָר בְּמִצּוֹת מִפְקֻדוֹתֶיךָ

'בְּצַפִּיּוֹתִי אֶצְפֶּה אֶל תְּרָף' (פלוישר, היוצרות [לעיל, הערה 11], עמ' 332, טור 6). חוגגי שלשת מועדים: ישראל המציינים את שלושת הרגלים (והשוו לעיל, טור 57). 71 צפרתי: השכמתי בבוקר (ללשון ראו שו"ז, ג, ולעניין השוו לעיל, טורים 34, 37). מושיב יחידים: האל (על פי תה"סח, ז). 73 קמי צאן מרעיתך: את אויבי עמך (וראו יח' לד, לא). כלה מקרב חיקך: גרש ממקום המקדש, והניסוח על פי תה"עד, יא: 'מִקָּרֵב חִיקְךָ כְּלָה'. הבנה ייחודית זו של לשון 'חִיקְךָ' בתה"עד, יא כמתייחסת לבית המקדש מצוינת בפירוש רד"ק על אתר והיא משתקפת גם בפיוט נוסף לאבן אביתור, 'ימים על ימים גדל יגוני' (פלוישר, השירה בספרד ובשלוחותיה [לעיל, הערה 8], א, עמ' 76): 'אם על בָּנִים הִרְטִישׁוּ וְשָׁכְלוּ בְּקָרֵב חִיקְךָ'; והשוו לדרשות חז"ל על יח' מג, יד, לדוגמה פדר"כ זכור, ו (מהדורת מנדלבוים, עמ' 44): 'במקדש שהוא נתון בחיקו של עולם'. 74 קוממיות תולידך: תוביל בגאון (על פי וי' כו, יג). שם: אל מקום המקדש (ראו ביאור לטור הקודם) ולארץ ישראל בכללותה; השוו ללשון נוסחאות קבע של ברכת האהבה, כגון בסידור רס"ג (לעיל, הערה 77), עמ' יד: 'והוֹלִיכֵנוּ מִהֵרָה קוֹמְמִיּוֹת לָאָרֶץ'. נוחלי חקך: את ישראל, מקבלי התורה; השוו לדוגמה בפיוט 'במרומי ערך' לאבן אביתור (לעיל, הערה 48): 'נִחְלִי דֵת חִקְוָקָה' וכן בפיוט 'ימים על ימים גדל יגוני' פרי עטו (פלוישר, השירה בספרד ובשלוחותיה [לעיל, הערה 8], א, עמ' 76): 'תִּנְחַוְמִי דֵת חִקְךָ'. 75 משתוקקך: ישראל, המייחלים לך. 77 מציק: אויב. ירדני: משעבד אותי. 79 תחדני: תשמח אותי (השוו תה"כא, ז). 81 שירות תורתך: שבחי התורה שבמזמור קיט המפויט כאן; השוו לעיל, גוף היוצר, טורים 14, 56. 82 שקדתי משחר: עומד אני בתפילה מאז הבוקר; השוו לעיל, טור 34, ובגוף היוצר, טור 85. במצות מפקדותיך: סמיכות נרדפים: על פי מצוותך.

בְּיוֹם שֶׁ־מָחַת תִּזְכֹּרְהָ / שְׁאֵלָתִי מִשְׁעָן מִסְעֲדוֹתֶיךָ
עֲבֹדְךָ אֲנִי הִבִּינִי וְאֲדַעַה עֲדֹתֶיךָ

85 תִּמְוֹךְ אֲשׁוּרִי בְּמַעְגְּלוֹת יִקְרֶתֶיךָ
תִּאֲמָצְנִי תִּחְזַקְנִי בְּמַעֲטָה הִדְרֶתֶיךָ
בְּיוֹם שֶׁ־מָחַת תִּזְכֹּרְהָ / תִּחְלֹצְנִי מִמְּפִירֵי בְּרִיתֶךָ
עַתָּה לַעֲשׂוֹת לִי הִפְרוּ תוֹרָתְךָ

יּוֹם אֶקְרָאָה תַּחַר גַּם נִחְפוּ
90 סְעוּד גַּם פָּחוּד מֵעוֹל קָדֵר וְאַלִּיפוּ
בְּיוֹם שֶׁ־מָחַת תִּזְכֹּרְהָ / חֻקֶּיךָ עָרְבוּ לִי מִזֶּהָב וּמִפָּז
עַל־כֵּן אֶהְבֵּתִי מִצֹּתֶיךָ מִזֶּהָב וּמִפָּז

זְכַרְנִי הַיּוֹם לְטוֹב עַתָּה מוֹלֵךְ נִעְנֵתִי
קִבַּל מַעֲנִי קִיבּוּצִי אֲשֶׁר עָמָם נִמְנָתִי
95 בְּיוֹם שֶׁ־מָחַת תִּזְכֹּרְהָ / חֲזִיתִי קָמִיד קִנְאָתִי
עַל כֵּן כָּל פְּקוּדֵי כָל יִשְׁרָתִי כָּל אוֹרֶחַ שְׁקָר שֶׁנֶּאֱתַי

90 קדר ואליפו] אליפו וקדר ותוקן מעל לשורה א

83 שאלתי: ביקשתי. משען מסעדותיך: סמיכות נרדפים: את עזרתך. 85 תמוך ... יקרתך: יצב את רגליי, חזקני בדרכיך רבות הערך; על פי תה' יז, ה; ואולי רוצה לומר: בדרכי התורה (השוו מש' ג, טו; יח וכן בבלי ר"ה ד, ע"א: 'ביקרותיך ... בשכר תורה'). 86 במעטה הדרתיך: בהודך, בכבודך; השוו תה' ח, ו. 89 אקראה: אזעק, אפנה לאל מתוך מצוקה. תחר: נראה כשיבוש וקשה להולמו (מצד התחביר מסתברת כאן צורת בינוני; ואולי צריך להיות 'נָחַר', השוו תה' סט, ד). 90 סעוד: צ"ל 'סְעוּר', נרדף ומטולטל; השוו באופן 'והאופנים יחדו' לאבן אביתור: 'סְעוּרָה, פְּחוּדָה' (פליישר, היוצרות [לעיל, הערה 11], עמ' 518) וכן בפיוטי שיר המעלות מפרי עטו: 'סְרִיגִי חֲמֵד תִּגְזֹזֶנָּה סְעוּרִים' (גרנט, חמש עשרה שירות [לעיל, הערה 35], ב, עמ' 17). קדר: מבני ישמעאל (בר' כה, יג), כינוי למוסלמים. ואליפו: מבני עשו (בר' לו, י), כינוי לנוצרים. 93 נענת: לכאורה יש לפרש: התייסרתי, כדרך שנתבארה צורה זו בתה' קיט, קז (לעיל, טור 12); ואולם להקשר כאן נראה הולמת יותר ההוראה: עניתי, ערכתי מענה לשון ותפילה; ראו בספר השרשים לאבן ג'נאח, ערך ענ"ה (מהדורת באכר, עמ' 377), והשוו לניב 'נענה ... ואמר' המשמש בלשון חכמים (לדוגמה: מכילתא דר"י בחדש, י [מהדורת הורוביץ-רבינ, עמ' 240]). 94 מעני קיבוצי: את תפילות קהילתי. 95 קמייך: את אויביך (שמ' טו, ז; והשוו לעיל, טור 73).

שרידי קרובות י"ח המיוחסות לר' יוסף אבן אביתור

יוצאים לאור על ידי אבי שמידמן

מבוא

א. פתיחה

ר' יוסף אבן אביתור פעל במחצית השנייה של המאה העשירית ובתחילת המאה האחת עשרה, תחילה בספרד ואחר כך במזרח.¹ מפעלו הפייטני עמד במרכז עבודת הדוקטור של פרופ' עזרא פליישר,² ולנושא זה חזר פליישר שוב ושוב במחקריו ובמאמריו.³ כפי שתיאר פליישר בעבודת הדוקטור שלו, יצירתו הפייטנית של אבן אביתור מקיפה את רוב הסוגות הפייטניות, כולל יוצרות, קדושתאות, שבעות, אזהרות, סליחות, הושענות, פיוטי נשמת, ועוד.⁴ עם זאת, הדגיש פליישר שחסרות

* מחקר זה נתמך על ידי מענק מס' 977/16 של הקרן הלאומית למדע. המאמר מוקדש בהוקרה רבה לזכרו הברוך של פרופ' עזרא פליישר, בכיר חוקרי השירה והפיוט. פרופ' פליישר כיוון אותי במבוכ ההתלבטויות של חוקר צעיר בראשית דרכו ויעץ לי להקדיש את עבודת הדוקטור שלי לההדרת טקסטים מן הגניזה הקהירית שטרם פורסמו; כלשונו, מי שמהדיר טקסט קונה לעצמו 'נכס צאן ברזל'. על כן הנני שמח לכבד את זכרו במאמר הנוכחי, ובו עוד שלושה 'נכסי צאן ברזל' אשר יעמדו לזכותו. פרופ' שולמית אליצור קראה טיוטה של המאמר וברצוני להודות לה על תיקונים המועילים ועל הערותיה המחכימות. חן חן לד"ר שרה כהן שחדות עינה הייתה לי לעזור בפענוח כתבי היד, וכן לד"ר מיכאל רנד ולרב י"י סטל, שקראו את ביאור הפיוטים והעירו הערות חשובות ומאלפות. באיתור קטעי גניזה רלוונטיים נעזרתי במפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר בראשות פרופ' שולמית אליצור. באיתור כתבי יד של מחזור רומניא נעזרתי ברשימותיו של ר' אברהם לוין. בדיקת כתבי היד נעשתה במכון לתצלומי כתבי היד העבריים שבספרייה הלאומית בירושלים וכן באתרים המקוונים של מפעל פרידברג ושל ספריית הבודליאנה שבאוקספורד. תודות נתונה לכולם.

1 לקורות חייו של אבן אביתור ראה ע' פליישר, 'בחינות בשירתו של רבי יוסף אבן אביתור', בתוך: ע' פליישר, השירה העברית בספרד ובשלוחותיה, בעריכת ש' אליצור וט' בארי, ירושלים תש"ע, כרך ב, עמ' 408–414.

2 ע' פליישר, 'יצירתו של יוסף אבן אביתור: סוגים ותבניות בפיוטיו', עבודת דוקטור, ירושלים תשכ"ז.

3 מאמריו העיקריים על אבן אביתור נאספו יחד בכרך השני של אסופת מאמריו על שירת ספרד: פליישר, 'בחינות בשירתו של רבי יוסף אבן אביתור' (לעיל, הערה 1); הנ"ל, 'תוספות לחקר יצירתו של רב יוסף אבן אביתור', בספרו: השירה העברית בספרד ובשלוחותיה (לעיל, הערה 1), עמ' 472–483; הנ"ל, 'יוסף אבן אביתור: קדושתא ליום ויושע', שם, עמ' 484–521; הנ"ל, 'שיר מספר לגדול בישראל', שם, עמ' 522–538. וראה גם: ח' שירמן וע' פליישר, תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית, ירושלים תשנ"ו, עמ' 150–173; ע' פליישר, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד, לפי המפתח.

4 ראה פליישר, 'יצירתו של אבן אביתור' (לעיל, הערה 2), לפי תוכן העניינים; הוא חזר על הרשימה גם אצל שירמן-פליישר, תולדות השירה (לעיל, הערה 3), עמ' 157, הערה 68. לרשימה זאת יש להוסיף גם את ברכות המזון המפויטות; ראה על כך: י' גרנט וא' שמידמן,

אצלו קרובות לימות החול, כלומר, יצירות המציעות תיקון פיוטי לתפילת העמידה של ימות החול,⁵ ובלשונו: 'ראויה לציון העובדה שלא מצאנו בין פיוטיו הודאיים של ר' יוסף אבן אביתור שום סוג מסוגי הקרובה מלבד הקדושתא והשבעתא, ר"ל מלבד קרובות של שבת ושל חג'.⁶ לימים, בזכות עבודת הקטלוג היסודית והמקיפה שנעשתה על ידיו במפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה שייסד, נמצאה עדות לקרובה לתשעה באב שנכתבה ככל הנראה על ידי אבן אביתור. בעקבות עדות זאת קיים יסוד לייחס לאבן אביתור שתי קרובות נוספות לימות החול, אם כי בספק מסוים. להדהדרת שלוש הקרובות הללו מוקדש המאמר הזה.⁷

ב. ייחוס הפיוטים

פיוט א, לתשעה באב, חתום 'יוסף' בסטרופות המשנה שבו (טורים 9–11; 21–23). הלשון הקשה והסתומה של הפיוט, וכן התבנית הסבוכה הכוללת צפיפות גבוהה של קישוטי תבנית, מתאימות כולן לאבן אביתור.⁸ ואכן ניתן לאתר כמה וכמה צורות לשון

'אשר אחד עשה: "אשר אחד עשה": ששת ימי הבריאה ושישה סדרי משנה בברכת מזון מפויטת ליוסף אבן אביתור', גנזי קדם א (תשס"ה), עמ' 79–116. להגדרת סוגות הפיוט שנמנו ברשימה, ראה ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשס"ח², לפי המפתח.

5 על הקרובות לימות החול באופן כללי ראה פליישר, שירת הקודש (לעיל, הערה 4), עמ' 199–202.

6 פליישר, 'יצירתו של אבן אביתור (לעיל, הערה 2), עמ' 312.

7 קיים גם פיוט נוסף שקוטלג במפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה כקרובת י"ח ויוחס שם מספק לאבן אביתור, הוא הפיוט 'ה' נתן באהב ללבב', המועתק בכ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 102.4. פיוט זה נועד לאבל, ולשונו כך: 'יִי נָתַן בְּאַהֲבָה לְלִבְּךָ / וְיִי לָקַח בְּבִעַת לְהַרְוֹת כָּל לֵב / יְהִי שֵׁם יְיָ מְבֹרָךְ / גַּם בְּלֹא לֵב וְלֵב / מְגַנִּי עַל אֱלֹהִים מוֹשִׁיעַ יִשְׂרָאֵל / בְּרוּךְ... מִגֵּן // יִי נָתַן בְּדַעַת מִיּוֹפָה / וְיִי לָקַח בְּהוֹד וְהִדָּר לְהַשְׁקִיפָה / יְהִי שֵׁם יְיָ מְבֹרָךְ / יֵאֱמָר הַנֶּאֱסָף וְהַנֶּסָּפָה / בְּשִׁמְעוֹ אֲנִי אֲמִית וְאַחִיָּה מְחַצְתִּי וְאֲנִי אֶרְפָּא / בְּרוּךְ... מִחֲיָה > המ-תים'. בנקודה זו רשם המעתיק עוד שתי מילים ("יִי נָתַן") והפסיק את העתקת הפיוט באמצע הדף. אולם ככל הנראה פיוט זה איננו קרובת י"ח אלא שבעתא, שכן יש בו שלוש אותיות אקרוסטיכון בכל מחרוזת (כך במחרוזת הראשונה: 'באהב', 'בבעת', 'גם'; ובמחרוזת השנייה 'בדעת', 'בהוד' – אך האות ו' חסרה). תבנית זאת מתאימה מאוד לשבעתא, שכן היא מאפשרת לפרוס אלפבית שלם על שבע חטיבותיה (בהנחה שדוחסים ארבע אותיות לחטיבה האחרונה), אך היא חריגה לחלוטין בקרובות לימות החול (אקרוסטיכון כזה עולה בקרובות לימות החול רק בכמה קרובות לתעניות שנכתבו מלכתחילה על מנת להכיל חמש חטיבות בלבד; ראה על כך להלן, הערה 35). ואכן קיימים קווי דמיון בין פיוט זה ובין השבעתא 'י' יום פירוש מי יחביר שלב', המועתקת בכתב ידו של אבן אביתור עצמו בכ"י סנקט פטרסברג, אוסף אנטונין, 1100 (בין היתר: בשניהם מופיע הביטוי הייחודי 'הנאסף והנספה', ושניהם מביאים את הפסוקים 'מגני על אלהים' ו'אני אמית ואחיה' בסופי החטיבות הראשונות).

8 אמנם, כפי שנראה בהמשך, הפייטן לא המציא את התבנית הזאת, אלא הוא הושפע מקרובות הי"ח הקליריות לאותו היום. אך הבחירה לאמץ את הדגם הקלירי משקפת את חיבתו של

האופייניות לפייטן זה בטורים המועטים ששרדו מן הפיוט. כבר בטור הראשון אנו מוצאים את הביטוי 'אָבֶן מַעֲמָס', צורה זכרית של הצירוף המקראי 'אָבֶן מַעֲמָסָה' (זכ' יב, ג). באופן כללי ידועה נטייתו של אבן אביתור להפוך צורות נקבה קיימות לצורות זכר חדשות,⁹ וכן ידועה נטייתם של פייטנים השייכים לאסכולה הסעדיאנית לצורות 'מפעל'.¹⁰ בנוסף, הצורה 'מעמס' מופיעה בפיוט נוסף מפרי עטו,¹¹ בעוד שהיא נדירה ביותר אצל פייטנים אחרים; ואכן עד כה לא נמצא תיעוד של הצורה לפני זמנו.¹² תצוין גם הצורה 'מְמָרוֹרִים' (טור 29), מילה יחידאית מאיוב ט, יח. ידועה חיבתו של אבן אביתור למילים יחידאיות בכלל (כמו כל הפייטנים הסעדיאניים),¹³ ולמילה זו בפרט (המילה 'ממרו'ר' עולה בארבעה פיוטים נוספים שלו,¹⁴ והיא נדירה מאוד אצל פייטנים אחרים). צורות נדירות נוספות בפיוט זה העולות גם בפיוטים אחרים של יוסף אבן אביתור הן: 'אֶנִּיתִי' (טור 3) ו'בִּתְקָה' (טור 19). הצורה 'אֶנִּיתִי' עולה בפתיחת הסליחה שלו לעשרה בטבת 'אנה אניתי',¹⁵ ואין היא מתועדת אצל שום פייטן אחר. גם נטיית השורש 'בתק' בבניין פֻעַל נדירה מאוד בפייטנות; מתועדות שלוש היקרויות בלבד, ואחת מהן אצל אבן אביתור עצמו.¹⁶ בנוסף על כך, ידועה נטייתו של אבן

הפייטן לקישוטי התבנית, שכן קיימות בידינו גם קרובות לתשעה באב שתבניתן פשוטה, ומכאן שהפייטנים לא ראו את התבנית הקלירית כמחייבת.

9 למקרים אחרים שבהם גזר אבן אביתור צורות זכריות מצורות נקביות קיימות ראה ש' כהן, 'פיוטים לתשעה באב מאת ר' יוסף אבן אביתור', קבץ על יד יז (כז; תשס"ג), עמ' 223.

10 על השתייכותו של אבן אביתור לאסכולה הסעדיאנית ראה מ' זולאי, 'האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ד', עמ' לד. על חיבת המשקל 'מפעל' ראה שם, עמ' מ.

11 כך בסליחה 'אודה פשעי בחרץ' (דוידזון, אוצר השירה והפיוט, א. 1599): 'סגליו כבדו מעמסיו' (ד' גולדשמידט וא' פרנקל, לקט פיוטי סליחות, ירושלים תשנ"ג, עמ' 286; לייחוס הפיוט ליוסף אבן אביתור ראה: ע' פליישר, 'השלמות ליצירתו של ר' יצחק בר לוי אבן מר שאול', בתוך: ע' פליישר, השירה העברית בספרד ובשלוחותיה [לעיל, הערה 1], עמ' 435, הערה 82).

12 קביעות לגבי היקרויות המתועדות לצורה מסוימת מתבססות על המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית ('מאגרים').

13 על חיבת המילים היחידאיות באסכולה פייטנית זו ראה שם, עמ' לח-מ. מילה יחידאית נוספת המופיעה בפיוט זה (וכן בפיוטים נוספים של אבן אביתור) היא המילה 'מֶאֱפֵל' (יהו' כד, ז), המופיעה בפיוט בשורה 17. מכל מקום, צורה זו מופיעה גם אצל פייטנים אחרים.

14 בסליחה 'ישע ועוז ממרום תשלח': 'ושבעתי ממרו'ר' (על פי כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 6.63); בסליחה 'יראיך תקשיב הצועקים ממצר': 'השבועוני ממרו'ר' (שם, T-S NS 129.73); בסליחה 'רבת צררוני צוררי צור': 'הרווני לען וממרו'ר' (על פי כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 5557 I, דף 35); ובהושענא 'אנא ישר מערכי': 'לרווי ממרו'ר' (דוידזון, א 6329; תפלת ישרים, אמרטרם ת"ק, דף רמג ע"ב).

15 ראה: א' שמידמן, 'סליחות לעשרה בטבת מפרי עטו של ר' יוסף אבן אביתור', קבץ על יד כג (לג; תשע"ה), עמ' 31.

16 בסליחה 'יראיך תקשיב הצועקים ממצר': 'בותקתי וכליתי בלי מאמץ ומתקיף' (על פי כ"י אוקספורד, בודליאנה heb. e. 96, דף 22 ע"א).

אביתור לגזור פעלים חדשים משמות מקראיים;¹⁷ ואכן, שני פעלים ייחודיים כאלה מופיעים לפנינו בטור 5: 'אַרְמוֹנִי הוֹחַח וְהוֹקֵמֶשׁ', על פי הצירוף המקראי 'קמוש וחוח' (יש' לד, יג); השימוש הפועלי בשורשים אלו אינו מתועד אצל שום פייטן אחר. על פי הממצאים הלשוניים הללו, בצירוף החתימה 'יוסף', נראה שאכן פיוט של יוסף אבן אביתור לפנינו.

פיוט ב מיועד גם הוא לתשעה באב, ותבניתו הסבוכה העמוסה בקישוטי תבנית דומה למדיי לתבניתו של פיוט א. חמש החטיבות הראשונות חסרות, אך תשע החטיבות ששרדו מביאות את החתימה: '[.....] ין יצחק ה[ח]זן' (אותיות החתימה באות בטורים הראשונים של סטרופות המשנה, אות אחת בכל סטרופה). 'יצחק' היה שם אביו של יוסף אבן אביתור, והעובדה שחמש אותיות בדיוק חסרות מן האקרוסטיכון מעלה את האפשרות להשלים את החתימה כך: '[יוסף בן] יצחק ה[ח]זן', ולייחס את הפיוט ליוסף אבן אביתור. ואכן יש להבליט את הביטוי האופייני לאבן אביתור 'זבולה' בָּרוֹם, המופיע בפיוט זה בטור 21. הצירוף של הצורה הנקבית הנדירה 'זבולה' יחד עם שם העצם 'רום' נרשם בפיוטים אחרים של אבן אביתור, ואינו מתועד אצל שום פייטן אחר. כך, בזולת מפרי עטו אנו מוצאים את הטור: 'שועם אז אשעה מרום שמי זבולה';¹⁸ ואחת מן ההושענות של אבן אביתור פותחת: 'אל נא אוצרך הטוב תפתח ברום זבולה'.¹⁹ עצם השימוש בצורה הנקבית במקום הצורה הזכרית הרגילה ('זבולה' במקום 'זבול') הוא תופעה שמתאימה לאסכולה הפייטנית הסעדיאנית.²⁰ גם הקרובה הזאת משופעת בצורות נדירות ובשימושי לשון ייחודיים, כמנהגו של אבן אביתור.²¹ אמנם חשוב לציין שהחתימה המשווערת 'יוסף בן יצחק החזן' איננה טיפוסית לאבן

17 כהן, תשעה באב (לעיל, הערה 9), עמ' 222. ובאופן כללי, נטייתו של אבן אביתור לחדש מילים צוינה על ידי פליישר, שיר מספד (לעיל, הערה 3), עמ' 529.

18 מן הזולת 'אני יי דברתי ואין מניא' לפרשת אמור, על פי כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 8 H 18.5.

19 פליישר, יצירתו של אבן אביתור (לעיל, הערה 2), עמ' 410.

20 זולאי, האסכולה הפייטנית (לעיל, הערה 10), עמ' לו-לח. לבד מן המקרים שהוזכרו בפנים, המילה 'זבולה' עולה אצל אבן אביתור גם בפיוט 'אזרת אונים אוהל ארוגי ארץ' (רהיט ליום הכיפורים): 'בנטותך שמי זבולה' (על פי כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 274.4c).

21 שימושי לשון נדירים בפיוט הם למשל: השורש 'נדד' בבניין פיעל (השורש מצוי בלשון חכמים, אך בפיוטים הוא נדיר, ונרשם עוד פעמיים אצל אבן אביתור); השורש 'רשף' בבניין פועל (נרשם רק בפיוטים, כולל פיוט של אבן אביתור, אך נדיר מאוד); השורש 'קוט' בבניין התפולל (פועל מקראי זה נרשם בפיוטים ספורים, בעיקר ביצירות של רס"ג ותלמידיו, כולל היוצר לפרשת וישלח של אבן אביתור); השורש 'חסף' בבניין פועל (נדיר ביותר, אך מופיע במחברת מנחם ואבן אביתור יכול היה להכירו משם); השורש 'כמר' בבניין הופעל (ב'מאגרים' נרשמו שתי היקרויות בלבד, אחת אצל הקלירי ואחת בסליחה של רס"ג); והשורש 'עלף' בבניין הפעיל (נדיר ביותר).

אביתור; לפני שם אביו הוא נוהג דרך כלל לנקוט בתיבה 'בר' או 'ברבי', ולפי שעה אין אנו מכירים פיוטים שבהם השתמש בתיבה 'בן'.²² כמו כן, התוספת 'חזן' איננה מתועדת אצל אבן אביתור; בדרך כלל הוא מוסיף את המילה 'חזק' או את המילה 'הקטן'.²³ על כן מכלל ספק לא יצאנו.

פיוט ג הוא קרובה לתענית אסתר, ויש בה חתימה מלאה ('יוסף בר יצחק') שלכאורה איננה משאירה מקום לפקפוק לגבי ייחוס הפיוט לאבן אביתור.²⁴ פליישר נזקק לפיוט זה בדיסרטציה שלו, ושם הוא ציין שכיוון שלא מצאנו בפיוט קווי לשון מובהקים המאפיינים את אבן אביתור, אין לייחס לו קרובה זו בוודאות;²⁵ ואכן לשון הפיוט קלילה הרבה יותר מלשון שתי הקרובות האחרות שבמאמר הנוכחי. אולם פליישר כתב את הדברים האלה על רקע חוסר-תיעוד מוחלט של קרובות אחרות של אבן אביתור לימות החול, וייתכן מאוד שעובדה זאת הגבירה את הספק שבייחוס הפיוט לאבן אביתור. כעת, משנמצא פיוט א, המלמד שאבן אביתור אכן חיבר קרובה לתשעה באב, נראה סביר יותר לייחס לו גם את פיוט ג. מכל מקום מכלל ספק עדיין לא יצאנו.²⁶

ג. היקף הקרובות

לגבי היקף הקרובות יש להבחין בין שתי הקרובות הראשונות, שנועדו לתשעה באב, לבין פיוט ג, שנועד לתענית אסתר. מן הגניזה ידועים שני דגמים עיקריים של קרובות

22 הצירוף 'יוסף בן יצחק' מופיע בכותרות שבכתבי היד לפני פיוטיו של יוסף אבן אביתור (ראה למשל כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 8 K 18.3: 'רבינו יוסף בן יצחק ספרדי'), אך כותרות כאלו מנוסחות בידי המעתיקים ואינן משקפות את לשון הפייטן.

23 ראה פליישר, 'יצירתו של אבן אביתור (לעיל, הערה 2), עמ' 49, הערה 15, שבו הוא טוען שפיוטים החתומים 'יוסף חזן' אינם של אבן אביתור, אלא של ר' יוסף אלברדאני. כאן כמוכחן המצב שונה, שכן אביו של ר' יוסף אלברדאני נקרא חיים ולא יצחק.

24 צונץ אמנם טען שפיוטים החתומים 'יוסף בן יצחק' ששרדו רק במחזורי רומניא אינם משל אבן אביתור, אלא מפרי עטו של פייטן ביוזנטי אחר הנושא את אותו השם (ראה: L. Zunz, 1865 *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie*, Berlin 1865), ואכן עד היום לא נמצאו עדי נוסח לפיוט ג לבד מאשר במחזורי רומניא. אך כבר הראה פליישר שתיאוריה זו 'אין לה על מה שתסמוך' (פליישר, 'יצירתו של אבן אביתור [לעיל, הערה 2], עמ' 442–445).

25 פליישר, 'יצירתו של אבן אביתור (לעיל, הערה 2), עמ' 314–315.

26 כסיוע כלשהו לייחוס הפיוט לאבן אביתור אפשר לציין את השימוש במילה 'בצדקת' כמילת קבע (במקום המילה 'בצדק' השגורה הרבה יותר). המילה 'בצדקת' חוזרת ומופיעה כמילת קבע בשני פיוטים נוספים מפרי עטו של אבן אביתור, ואין היא מתועדת אצל שום פייטן אחר הידוע בשמו (בקטלוג המפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר נרשמה מילת קבע זו כחמש פעמים נוספות בלבד, וכולן בפיוטים שלא נודע שם מחבריהם). שני הפיוטים של אבן אביתור שבהם מופיעה מילת הקבע 'בצדקת' הם הפיוט 'תאמץ אשלי שותל אשלי' (משבעת גשם), על פי כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 101.60; ופיוט שאין אנו יודעים את תחילתו (משבעת טל), שם, T-S NS 139.15.

לתשעה באב. הדגם הראשון הוא הדגם הסטנדרטי של קרובות י"ח, הכולל שמונה עשרה חטיבות כנגד שמונה עשרה ברכות העמידה. לצד זאת קיים גם דגם שני, של קרובות הכוללות ארבע עשרה חטיבות בלבד, עד סוף ברכת ירושלים, שבה שולבו קינות לתשעה באב. קרובות הבנויות בדגם השני קרויות במחקר 'קרובות י"ד'.²⁷ פיוט א נקטע באמצע חטיבתו השלישית, ואין בקישוטי התבנית שבו כדי לקבוע את היקפו המקורי. על כן אי אפשר לדעת אם הוא היה במקורו קרובת י"ח או קרובת י"ד. כנגדו, פיוט ב מועתק בכתב היד עד סוף חטיבתו הארבע עשרה. בנקודה זו מועתקות עוד שלוש תיבות ('יקוש פח לעול[...]'). ואז נקטע כתב היד. ברור ששלוש התיבות האחרונות האלה אינן ממשיכות את הקרובה, שכן החטיבה הבאה של הקרובה אמורה להתחיל בפתחה המקראית 'סלה' (איכה א, טו); מסתבר אפוא שמילים אלה פותחות קינה (לא ידועה) לתשעה באב. השאלה היא, האם היה לקרובה המשך לאחר הקינות? קישוטי התבנית של הפיוט מובילים לשתי מסקנות שונות באשר להיקף הקרובה. מחד גיסא, סטרופות המשנה של הקרובה מביאות סיומות מקראיות רצופות מן הברכות שבספר ויקרא פרק כו (עם דילוג על פסוקי הקללה בפסוקים יד–מא ובפסוק מג). הברכה האחרונה של הפרק ('וזכרתי להם ברית ראשנים', פסוק מה) מופיעה בסוף החטיבה ה-14 של היצירה, ועובדה זאת מלמדת לכאורה שהקרובה הגיעה לסיומה בנקודה ההיא. אך מאידך גיסא, הפיוט מיוסד גם על פסוקי מקרא שבהם מופיעה התיבה 'איכה'; פסוקים אלו מופיעים בסוף המחרוזות הראשיות, לפי סדרם במקרא, והם גם משתרשרים לתחילת המחרוזות המשניות. בסך הכול ישנם שמונה עשר פסוקים כאלו במקרא,²⁸ ומכאן ניתן ככל הנראה להסיק שמדובר בקרובת י"ח שלמה, ושארבע ההיקריות הנוספות של התיבה 'איכה' הובאו בארבע החטיבות האחרונות שנאמרו לאחר הקינות. כיצד אם כן ניתן להגיע לידי הכרעה לגבי היקף הפיוט? העניין מתבהר על רקע ההשוואה לקרובה הקלירית 'איכה אפע עוץ'.²⁹ קרובה זו כוללת גם היא את

27 פליישר, שירת הקודש (לעיל, הערה 4), עמ' 205–206.

28 שמונה עשרה ההיקריות כוללות ככל הנראה גם את הפסוק 'ויאמר לו אִיכָה' (בר' ג, ט), שנדרש כלשון 'אִיכָה' (השווה למשל בראשית רבה, מהדורת תיאודור־אלבק, פרשה יט, עמ' 179). אמנם החטיבה הראשונה של הפיוט איננה לפנינו, אך בחטיבה השנייה אנו מוצאים את הפסוק 'איכה ירדף' (דב' לב, ל), שהוא ההיקרות החמישית של המילה 'אִיכָה' במקרא, ועל כורחנו הוסיף הפייטן פסוק נוסף לפני כן. כפי שנראה בסמוך, פיוט ב בנוי על פי הדגם של הקרובה הקלירית 'איכה אפע עוץ', המביאה גם היא סיומות מקראיות על פי רשימת פסוקי 'איכה' במקרא, ושם ישנו ציטוט של בר' ג, ט בחטיבה הראשונה: 'לְהַמִּיר בְּלָשׁוֹן אִיכָה אִיכָה'. על כן סביר להניח שגם בפיוט ב הוסיף הפייטן את הפסוק הנ"ל בראש רשימת פסוקי 'איכה' (למקורות הפיוט 'איכה אפע עוץ' ראה בהערה הבאה).

29 הקרובה התפרסמה ברובה אצל ע' פליישר, 'קרובה חמישית לתשעה באב מאת ר' אלעזר בירבי קליר', סיני סג (תשכ"ח), עמ' לו–מט. רק החטיבה הראשונה חסרה בפרסום ההוא, וכיום היא נמצאת בידינו בכ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה + T-S AS 113.165 + T-S NS 325.56a.

שני המרכיבים התבניתיים הייחודיים האלה: בסופי הסטרופות הראשיות מובאים פסוקי 'איכה' על פי סדרם במקרא,³⁰ והסטרופות המשניות, הפותחות במילות שרשור מפסוקי 'איכה' אלו, מסתיימות בסיומות מקראיות רצופות מויקרא פרק כו. והנה, בקרובה הקלירית ישנן שמונה עשרה חטיבות שלמות. אמנם הסיומות המקראיות שבחטיבות המשניות מגיעות לידי סיום עם החטיבה הארבע עשרה, אך בחטיבות הנותרות הביא הפייטן במקומן את חתימות הברכות ('שומע תפלה', 'שאותך ביראה נעבוד', 'לך טוב להודות', ו'עושה השלום'). נראה שהקרובה הנדפסת כאן נכתבה כחיקוי לקרובה הקלירית 'איכה אפע עוץ', ומסתבר אפוא שגם היא הייתה במקורה קרובת י"ח שלמה, כמו הדגם הקלירי, וכמובן גם משום שהיא מיוסדת על פסוקי 'איכה' שבמקרא, שהם שמונה עשרה במספר.

לגבי היקף פיוט ג, אנו עומדים בפני תופעה ייחודית בעליל. קרובה זו מגיעה עד חטיבתה השישית (עד ברכת 'סלח לנו', שבה נאמרות סליחות), ושם היא מסתיימת. אמנם, הפיוט שרד במחזורי רומניא בלבד, וידועה התופעה שלפיה קהילות רומניא אימצו קרובות י"ח שלמות לימות התענית וקיצצו אותן אחרי החטיבה השישית. כך קרה למשל לקרובה 'את שמועתינו מי האמין' לעשרה בטבת. היא מופיעה במחזורי רומניא בהיקף של שש חטיבות,³¹ אך בגניזה הקהירית היא שרדה בהיקף רחב יותר, וברור שהיו בה שמונה עשרה חטיבות.³² כך קרה גם לקרובה 'אגן המזג או חסר' לשבעה עשר בתמוז.³³ לעומת זאת, במקרה הנדון כאן, ברור ששש החטיבות שלפנינו משמרות את הקרובה בהיקפה המקורי, כפי שכבר העיר פליישר בדיסרטציה שלו,³⁴ שכן פסוק המסגרת שבה (אסתר ד, א) מגיע לסיומו בדיוק בחטיבה השישית. לתבנית הזאת – תבנית של שש חטיבות בדיוק – אין אח ורע בין כל קרובות הי"ח הידועות לנו.³⁵

30 סטייה אחת קיימת בין הפיוטים לגבי סדר הפסוקים: בקרובה הקלירית, הפסוק מתהילים (עג, יא: 'איכה ידע אל') מובא קודם לציטוטי 'איכה' משיר השירים (ז, ו: 'איכה תרעה'; 'איכה תרביץ'), ואילו בפיוט ב שלפנינו הציטוטים משיר השירים מופיעים לפני הפסוק מתהילים. מסתבר שהיו מנהגים שונים לגבי סדרם של ספרי המקרא, ושני הפיוטים משקפים שתי שיטות בדבר, אם כי לא נמצא עד כה תיעוד חיצוני לסדר שבו מגילת שיר השירים קודמת לספר תהילים.

31 כך היא מופיעה בדפוס קושטא של"ד, וכן בדפוס ויניציאה רפ"ג, וכן בכ"י איסטנבול, מוזיאון טופקו 69.

32 כך למשל בכ"י סנקט פטרסברג, אוסף אנטונין, 112.

33 קרובה זו מופיעה בהיקף של שש חטיבות בכל עדי הנוסח של מחזור רומניא שנזכרו לעיל בהערה 31, אך על פי קטעי הגניזה כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 4.23 וכ"י קמברידג', אוסף האוניברסיטה Or. 1080 7.2, מתברר שקרובה זו אכן כללה שמונה עשרה חטיבות שלמות.

34 פליישר, יצירתו של אבן אביתור (לעיל, הערה 2), עמ' 313.

35 ברם, קיימת קבוצה של שלוש קרובות לימות התענית הכוללות כל אחת חמש חטיבות בלבד:

העיקרון המסביר היקף חריג זה נראה דומה לעיקרון העומד מאחורי קרובות הי"ד לתשעה באב: כשם שקרובות הי"ד מסתיימות בנקודה שבה הרחיבו באמירת קינות, כך מסתיים פיוט ג אחרי חטיבתו השישית, בנקודה שבה הרחיבו באמירת סליחות. אם כן, יש לשאול: מדוע קיימת תפוצה כה רחבה של קרובות י"ד לתשעה באב ואילו קרובות שש כמעט אינן מצויות כלל? התשובה נעוצה, ככל הנראה, בהשערה שהעלתה לאחרונה שולמית אליצור, שלפיה סוגת הסליחה לא הייתה ידועה בפייטנות הקלסית, אלא מדובר בהתפתחות בבליית מאוחרת.³⁶ על פי הצעה זו, הפייטנים הקלסיים שהרבו לחבר קרובות י"ד לתשעה באב לא נהגו כלל להרחיב בסליחות בתעניות האחרות, ועל כן לא קטעו את הקרובות לתעניות בחטיבה השישית. ככל הנראה, רק בתקופת הפייטנות המזרחית המאוחרת התפתח המנהג לשלב סליחות בתוך הקרובות לתעניות, כפי שמתועד בקטעי הגניזה.³⁷ גם בתקופה מאוחרת זו סביר להניח שברוב המקרים לא העזו הפייטנים לסטות מן התבנית המסורתית שכבר התקבעה בתקופה הקלסית.

'וארץ שפל רומי וגדל שברי', קרובת י"ח לעשרה בטבת מאת שמעיה בר דוד (דוידזון, אוצר השירה והפיוט, ו 71); 'וארץ שפל רומי יום דמה רשע להכניעי', קרובת י"ח לי"ז בתמוז מאת שמואל בן יהודה בן נתנאל (דוידזון, ו 73); 'וארץ שפל רומי ונקלה כבודי לעפר', קרובת י"ח לתשעה באב מאת שלמה בר יהודה (דוידזון, ו 72). קרובות אלו פותחות כולן באותן שלוש תיבות, וניכר שמאסכולה אחת יצא. היקפן המקורי אכן עמד ככל הנראה על חמש החטיבות שלפנינו. הדבר מוכח לפחות לגבי השתיים הראשונות, שכן האקרוסטיכון שלהן מצופף שלוש אותיות בכל חטיבה; אקרוסטיכון כזה אינו הגיוני ביצירה בת שמונה עשרה חטיבות, ואכן, אין אף מקרה של אקרוסטיכון כזה בקרובות בנות שמונה עשרה חטיבות. אולם, כפי שכבר ציינה שולמית אליצור, התופעה הזאת שונה מהותית מן התופעה שתיארנו בפנים לגבי פיוט ג. על פי מסורת הפייטנות הקדומה, כאשר הפייטנים שילבו בקרובה פיוטי הרחבה, תמיד הביאו חטיבה 'תקנית', הוזה ליתר חטיבות הפיוט, כנגד הברכה שבה נאמרים פיוטי ההרחבה, ורק אחריה החלו בפיוטי ההרחבה עצמם (ראה פליישר, שירת הקודש [לעיל], הערה 4, עמ' 70–71). לעומת זאת, בשלוש הקרובות הללו, שבהן באות הסליחות כפיוטי הרחבה בברכה השישית, אין אנו מוצאים שש חטיבות, אלא חמש, ומכאן שמדובר בתופעה אחרת, משנית ומאוחרת יותר. ראה: ש' אליצור, סוד משלשי קודש: הקדושת מראשיתה ועד ימי ר' אלעזר בירבי קליר (בדפוס), פרק ראשון, הערה 86.

36 ש' אליצור, 'לאופיו ולנתיבות השפעתו של המרכז הפייטני בבבל: ההורים בעקבות ספריה של טובה בארי', תרביץ עט (תש"ע/תשע"א), עמ' 244–248.

37 לדוגמאות של קטעי גניזה המתעדים שילוב של סליחות בתוך קרובות י"ח לתעניות ראה: A. Shmidman, 'A 12th-13th-Century Specimen of the Eastern Rite for the Tenth of Tevet', *HUCA* 84-85 (2013-2014), עמ' 94–95 (כל הסליחות המשולבות בקרובות שם הן סליחות מאוחרות, וברור ששילובן משני). צריך לומר שלא כל קטעי הגניזה משקפים מנהג זה; לצד קטעים אלו קיימים גם קטעי גניזה רבים שבהם משתקף מנהג שלפיו נאמרו קרובות הי"ח לתעניות בגפן, בלי שום פיוטי הרחבה. ראה על כך שם, עמ' 91–92. בנוסף יש קטעי גניזה המתעדים מנהג ייחודי, להוסיף קינות בברכת 'ירושלים' בעשרה בטבת ובשבעה עשר בתמוז, בדומה לנהוג בתשעה באב; ראה א' שמידמן, קינות לעשרה בטבת ולשבעה עשר בתמוז, תרביץ פב (תשע"ד), עמ' 241–268.

כיצד אם כן הצליח מחברו של פיוט ג' להשתחרר מן התבנית המקובלת? כדי להציע תשובה לשאלה זו יש לעמוד על עוד שני מאפיינים חריגים שבפיוט זה. ראשית כול, בפיוט ג' אין אנו מוצאים לשון מעין הברכה בכל החטיבות, אף על פי שההלכה התלמודית מחייבת לשון מעין החתימה סמוך לחתימת הברכה,³⁸ וכמעט כל הפייטנים הקפידו על קיומה. אמנם בשלוש החטיבות הראשונות דרישה זו מקוימת, אך בחטיבות הרביעית והחמישית אין כלל לשון מעין החתימה. תופעה חריגה נוספת, שכבר צוינה על ידי פליישר, היא שאין בברכה השנייה כל הזכרה של גבורות גשמים, אף על פי שהדבר הוא בבחינת חובה גמורה (שכן מדובר בתענית אסתר, המתקיימת בחורף), ומי שאינו מזכיר גשמים בתפילתו אינו יוצא ידי חובתו.³⁹ משתי התופעות הללו ניתן להסיק שפיוט זה נכתב לקהילה שלא נהגה להחליף את נוסח הקבע בתפילה המפויטת, אלא נהגה לשלב פיוטים כעיסור בתוך נוסח הקבע. במצב זה אין צורך להזכיר את הגשמים, שכן כבר יוצאים ידי חובה בפסקאות הקבע. כמו כן, אם חטיבות הפיוט משובצות בכל ברכה לפני פסקאות הקבע, ברור שאין כל צורך הלכתי לסיים את החטיבות בלשון מעין החתימה.⁴⁰

מסתבר שמציאות זאת היא שסללה את הדרך גם לקיצוץ הקרובה. כפי שהראה פליישר, כל עוד החליפו הקהילות את נוסח הקבע בפיוטים, נטו הפייטנים לקיים את האופי הקומפוזיציוני של מערכות הפיוט ולפייט אותן על כל חלקיהן; ולעומת זאת, במקומות שבהם השתמשו בפיוטים כעיסור בלבד, נטו הפייטנים לחבר פיוטים רק לחלק מן הברכות שבתפילה.⁴¹ קרובה ג' נכתבה, כפי שהוסבר, עבור קהילה שנהגה לקיים את נוסח הקבע ולשלב בו את התפילה המפויטת, ועל כן אין זה מפתיע שהפייטן עיטר בפיוטו מלכתחילה רק את שש ברכות העמידה הראשונות, ולא הציע תיקון פיוטי לשתיים עשרה הברכות האחרונות.

38 ירושלמי ברכות א, ד, דף ג ע"ד (מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 11); בבלי פסחים קד ע"א.

39 ירושלמי ברכות ה, ב, דף ט ע"ב (מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 45); בבלי ברכות כו ע"ב. אמנם גם בפיוט א אין אזכור של גבורות גשמים בחטיבה השנייה, אך הפיוט ההוא נועד לתשעה באב, ואין חובה של אזכור גבורות גשמים בקיץ.

40 אמנם בדפוסים של מחזור רומניא נוסח הקבע של כל אחת מן הברכות נדפס לפני החטיבה המפייטת אותה, ואם כך, אמירת נוסח הקבע אינה מתקנת את חסרונה של לשון מעין החתימה סמוך לחתימה. אולם בקטעי הגניזה הקהירית, אנו מוצאים מקרים רבים של פיוטים שבהם נוסח הקבע מועתק דווקא אחרי חטיבות הפיוט. דוגמא לכך היא כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים, ENA 2219.8, שבו מועתקת קרובת הי"ח הקלירית 'אאביך ביום מבך' לתשעה באב (ראה להלן, הערה 45) בליווי הוראה לומר את נוסח הקבע אחרי כל חטיבה מפויטת. מסתבר שכן היה גם מנהגו הליטורגי של מחבר קרובה ג', שכן רק כך אפשר להסביר את ההשמטות של לשון מעין החתימה בסופי החטיבות.

41 ע' פליישר, 'עיונים בבעיות תפקידם הליטורגי של סוגי הפיוט הקדום', תרביץ מ (תשל"א), עמ' 52–60, וראה במיוחד עמ' 53, הערה 36.

ד. תבניות הפיוטים

פליישר חילק את הקרובות לימות החול לשתי קבוצות עיקריות: הקרובות הפשוטות והקרובות בעלות התבנית הכפולה. הקרובות הפשוטות מיוסדות על חטיבות בנות סטרופה אחת כל אחת. לעומת זאת, בקרובות בעלות התבנית הכפולה כל חטיבה מורכבת משתי סטרופות בלתי סימטריות: הראשונה לרוב ארוכה יותר, והשנייה קצרה ואינה ממשיכה את האקרוסטיכון וקישוטי התבנית שבקודמתה. הסטרופה השנייה עשויה להיות רפרינית למחצה, ואם אין היא רפרינית – היא בדרך כלל קשורה לקודמתה בשרשרור.⁴² הסטרופה הראשונה בכל חטיבה מכונה 'הסטרופה הראשית', והשנייה – 'הסטרופה המשנית'. על פי הצעתו של פליישר, תבנית כפולה זו נועדה לקריאה מקהלתית: החזן קרא את הסטרופות הראשיות, והמקהלה – את הסטרופות המשניות.⁴³

רוב הקרובות לימות החול הן קרובות פשוטות. מתוך יותר ממאה ושמונים קרובות לימות החול הידועות לנו כיום, פחות מחמישה עשה אחוזים בנויות כקרובות בעלות תבנית כפולה. אולם, דווקא בתשעה באב המצב הפוך. כבר בראשית תקופת הפייטנות הקלסית כתב ינאי קרובה כפולת-תבנית לתשעה באב,⁴⁴ וכאלו הן גם חמש הקרובות הקליריות לתשעה באב.⁴⁵ בעקבות כך, גם רוב הקרובות המאוחרות יותר לתשעה באב בנויות כקרובות בעלות תבנית כפולה, כולל שתי הקרובות לתשעה באב הנדפסות כאן.⁴⁶

42 להבחנה זו ראה: פליישר, שירת הקודש (לעיל, הערה 4), עמ' 200.

43 ליסוד המקהלתי בפייטנות בכלל, ולאופיין המקהלתי של תבניות כפולות כגון זו בפרט, ראה: ע' פליישר, 'עיונים בהשפעת היסודות המקהלתיים על עיצובם והתפתחותם של סוגי הפיוט', יובל ג (תשל"ד), עמ' יח-מח.

44 ראה: ע' פליישר, 'חדשות בנושא המשמרות בפיוטים', ספר דב סדן, קובץ מחקרים מוגשים במלאת לו שבעים וחמש שנה, בעריכת ש' ורסס, נ' רוטנשטרייך ו' שמרוק, ירושלים תשל"ז, עמ' 279-283. לייחוס הפיוט לינאי ראה: ע' פליישר, 'פיוט לינאי חזן על משמרות הכהנים', סיני סד (תשכ"ט), עמ' קעז-קפב.

45 הקרובות הקליריות לתשעה באב הן: 'זכור איכה אנו שפתינו' (ד' גולדשמידט, סדר הקינות לתשעה באב, ירושלים תשל"ב,² עמ' קמז-קנד); 'אאביך ביום מבך' (שם, עמ' קנד-קס); 'אהלי איכה בשלי הוועם' (ע' פליישר, 'לעניין המשמרות בפיוטים', סיני סב [תשכ"ח], עמ' כ-לא; הנ"ל, 'קומפוזיציות קליריות לתשעה באב', HUCA XLV [1974], חלק עברי, עמ' ד-יא); קרובה שאין יודעים את תחילתה (פליישר, שם, לא-לג; הנ"ל, 'לעניין המשמרות בפיוטים', שם, עמ' לג-לד); ו'איכה אפע עוץ' (ראה לעיל, הערה 29).

46 התבנית הכפולה מופיעה גם בין קרובות הי"ח שנועדו לתעניות אחרות, אם כי שיעורה בהן אינו עולה על שלושים אחוזים. בין שאר קרובות הי"ח – יותר ממאה ושלושים במספר – כחמש בלבד מעוצבות בתבנית זאת. דוגמה לקרובת י"ח הבנויה בתבנית הכפולה שלא נועדה לתענית היא הקרובה לפורים 'אמיתך וחסדך' המיוחסת לקלירי; ראה: ע' הכהן, "'אמיתך וחסדך אל תרחק": קרובת י"ח ספק קלירית לפורים', קבץ על יד (כד; תשנ"ח),

חטיבותיו של פיוט א מורכבות כל אחת מסטרופה ראשית בת שמונה טורים וסטרופת משנה בת ארבעה טורים. שבעת הטורים הראשונים פותחים בפתיחות מקראיות מפרקי איכה: הטור הראשון פותח בפתיחות מפרק א, הטור השני מפרק ב, וכן הלאה (הפתיחות מפרק ג – שיש בו שלושה פסוקים כנגד כל אות – פרוסות על פני שלושה טורים). הסטרופות הראשיות מסתיימות בסיומות מקראיות מסופי הפסוקים של איכה פרק א. כיוון שסטרופות המשנה מקושרות בשרשור, כל אחת מהן פותחת במילה האחרונה של פסוק מאיכה פרק א. למרות האקרוסטיכון האלפביתי שברוב פרקי איכה, מקפיד הפייטן לכפול את אות האקרוסטיכון ולפתוח בה גם את המילים שלאחר הפתיחות המקראיות, ועל כן כל טור נפתח בשתי מילים המתחילות באות זהה. סטרופות המשנה חתומות כל אחת בשם 'יוסף' (החתימה פרוסה על פני שלושת הטורים הראשונים של הסטרופה; הטור הרביעי מגשר ללשון הברכה, והוא חופשי מן האקרוסטיכון).

בפיוט ב עומדות הסטרופות הראשיות על שבעה טורים וסטרופות המשנה על ארבעה טורים. כמו בפיוט א, שבעת הטורים הראשונים פותחים בפתיחות מקראיות מפרקי איכה, וגם המילים שלאחר הפתיחות מאורגנות באקרוסטיכון אלפביתי הכופל את האות שבראש הפתיחה המקראית.⁴⁷ כפי שתואר בהרחבה בסעיף הקודם, כל טור שביעי מסתיים בסיומת מקראית הפותחת בתיבה 'איכה'. סטרופות המשנה קשורות בשרשור למילה האחרונה של הפסוקים הללו. המילים שלאחר מילות השרשור בכל סטרופת משנה משועבדות לחתימת הפייטן (ראה לעיל, סעיף ב). בסופי סטרופות המשנה מובאות סיומות מקראיות רצופות מויקרא פרק כו, ובשל כך הלשון מעין הברכה מובאת בטור שלפני האחרון.⁴⁸

עמ' 16–26. גם קרובת הי"ח הקלירית 'ויאהב אומן' לפורים, שנכתבה מלכתחילה כשאין בה אלא חטיבה אחת לכל ברכה, זכתה בשלב שני לעיבוד כפול, והקלירי הוסיף לכל חטיבה סטרופה משנית. ראה ש' אליצור, "'ויאהב אומן" – קרובה קלירית לפורים בעיצוב מורחב, תרביץ סד (תשנ"ה), עמ' 499–521.

47 בפיוט א כל פתיחה מקראית היא בת מילה אחת בלבד, ועל כן שתי המילים הפותחות באות האקרוסטיכון באות בזו אחר זו. בפיוט ב הפתיחות לעתים ארוכות יותר, ונוצרת חציצה בין המילים המשועבדות לאקרוסטיכון. כך למשל בטור 19: 'זָכוֹר תִּזְכֹּר | זָעַם קָה כָּגָחַל חֲתָה', וראה גם בטורים 60, 76, 83.

48 הבאת לשון מעין הברכה בטור שלפני האחרון שכיחה בשבעות אך נדירה למדי בקרובות לימות החול. אמנם, כמחצית מן הקרובות לימות החול שבידינו מביאות סיומות מקראיות בסופי החטיבות; ידועות לנו יותר משמונים קרובות המעוצבות כך. אך ברוב רובן של הקרובות הללו נבחרות סיומות מקראיות המתאימות לחתימות הברכות, ואין צורך אפוא להקדים להן עוד לשון מעבר. אבל קיימות כמה קרובות היוצאות מכלל זה. כך, למשל, הקרובה הקלירית 'איכה אפע עוף' לתשעה באב (לעיל, הערה 45), שגם בה, כאמור, מובאות סיומות מקראיות מויקרא פרק כו; וכן הקרובה הקלירית 'אביך ביום מבך' לתשעה באב (שם), שבה מובאות סיומות מקראיות המשמשות מעין 'תשובה' של דברי נחמה לפסוקי האבל

לרוב המאפיינים התבניתיים שבשתי הקרובות הללו קיימים תקדימים בקרובות הקליריות לתשעה באב. כאמור, כל הקרובות הקליריות לתשעה באב בנויות גם הן על סטרופה ראשית מקיפה המלווה בסטרופת משנה בכל חטיבה. בנוסף, פתיחות מקראיות מפרקי איכה קיימות גם בקרובות הקליריות 'אהלי איכה' ו'זכור איכה'.⁴⁹ בקרובה 'זכור איכה' שיעבד הקלירי גם את המילים שלאחר הפתיחות לאקרוסטיכון האלפביתי, כמו בשתי הקרובות שלפנינו, וכך גם שם נכפלת אות האקרוסטיכון בראש שתי המילים הראשונות שבכל טור. בקרובה קלירית זאת מובאות גם סיומות מקראיות מסופי הפסוקים של איכה פרק ה, בדומה לפיוט א שלפנינו. וכפי שתואר בסעיף הקודם, הקרובה הקלירית 'איכה אפע עוץ' מיוסדת על שמונה עשר פסוקי 'איכה' שבמקרא ועל סיומות מקראיות רצופות מספר ויקרא פרק כו, וכמוה גם הקרובה השנייה המתפרסמת כאן.

הקרובה השלישית הנדפסת כאן, 'ומרדכי ידע', היא קרובה פשוטה; בכל אחת מחטיבותיה סטרופה אחת בלבד ובה שישה טורים. הקרובה מיוסדת על פסוק מסגרת מאסתר ד, א; מילות הפסוק מובאות בתחילת הטור הראשון בכל חטיבה (בחטיבה הראשונה הטור הראשון כולו הוא ציטוט מפסוק המסגרת). שלושת הטורים האחרונים של כל חטיבה פותחים במילות הקבע 'להפיל תְּחִנָּה על', 'אולי', 'בצדקת'; בחטיבה האחרונה ויתר הפייטן על מילות הקבע בשני הטורים האחרונים. אבות האומה ושנים עשר השבטים משמשים כנושא קבע בקרובה, ובסוף כל חטיבה מבסס הפייטן את תחינתו על זכותם: בשלוש החטיבות הראשונות הוא מזכיר את זכותם של אברהם, יצחק ויעקב, ובשלוש החטיבות הבאות הוא מזכיר את ראובן, עשרת השבטים ויוסף. בחטיבה האחרונה, האזכור של זכות יוסף מופיע בטור שלפני האחרון, והטור האחרון מגשר לתחילת נוסח הקבע של מעמד הסליחות.

שבסופי הסטרופות הראשיות, וכמוה הקרובה הקלירית 'בהעצר אוצר' לתענית גשמים (ראה: א"מ הברמן, 'פיוטים עתיקים', תרביץ יד [תש"ג], עמ' 59–65) שבה מובאות סיומות מקראיות בנושא הגשמים. בכל הקרובות הללו, מובאת לשון מעין הברכה בטור שלפני האחרון. ככל הנראה, התופעה של סיומות מקראיות הכוללות לשון מעין החתימה מאוחרת לתופעה של הבאת הלשון מעין החתימה בטור שלפני האחרון; ראה ש' אליצור, בתודה ושיר: שבעתות לארבע הפרשיות לרבי אלעזר בירבי קליר, ירושלים תשנ"א, עמ' 35.

⁴⁹ פרטי ארגון הפתיחות שם שונה במקצת מזה שבקרובות שלפנינו. בקרובה 'אהלי איכה' מובאות פתיחות מקראיות מארבעת פרקי איכה הראשונים בלבד; התחלות הפסוקים של פרק ה חותמות את סטרופות המשנה. בקרובה 'זכור איכה' הפתיחות מובאות בסדר הפוך: בטור הראשון של כל חטיבה מובאות שתי פתיחות, מפרק ה ומפרק ד, ובטורים שלאחר מכן מובאות פתיחות מקראיות מפרק ג, פרק ב ולבסוף פרק א.

קרובות י"ח המיוחסות לר' יוסף אבן אביתור

פיוט א: קרובה לתשעה באב

איכה | אַמְלָה אֶבֶן מַעֲמָס
 אִיכָה | אֶבְלָה וְהִי־תָה לְמַרְמָס
 אָנִי | אָנִיתִי עַל זֹאת וְלִבִּי נָמַס
 אֲתִי | אֶלְצוּ [שח]ף וְתַחֲמָס
 אַךְ | אַרְמוֹנִי הוֹחַח וְהוֹקֵמָשׁ 5
 אֲנִי־כָה | אַרְךְ זְמַנִּי וְקָצִי נִכְמָס
 זְכוֹר | אֵיבַת עוֹצִית הַמְלָאָה תָמַס
 שָׁרְתִי בַמְדִי־נֹת > הִי־תָה לְמַס
 לְמַס | יְשׁוּרוֹן נֹתֵן כְּהַפְשִׁיעַ
 וְסָקַר מְחוֹלָלִים וְלֹא הוֹשִׁיעַ 10
 פָּצָה פְּזוּרִים וּמוֹנִים תִּרְשִׁיעַ
 מֶלֶךְ מְגֵן וּמוֹשִׁיעַ
 ב־רוך... > מגן

מקור: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 276.12

פתיחות מקראיות (במחרוזות הראשיות) מחמשת פרקי איכה. סיומות מקראיות (במחרוזות הראשיות): איכה א, א ואילך (סופי הפסוקים). 1 אבן מעמס: ירושלים, על פי זכריה יב, ג. 2 והייתה למרמס: השווה יש' ה, ה; יש' כח, יח. 3 אניתי: התאבלתי. ולבי נמס: על פי יח' כא, יב; נח' ב, יא. 4 אתי אלצו: הציקו לי (ללשון השווה שופ' טז, טז). [שח]ף ותחמס: עופות טמאים (ויקרא יא, טז; דב' יד, טו), המשמשים כאן ככינויים לאויבי ישראל. 5 ארמוני הוחח והוקמש: בית המקדש ('ארמון') נהפך למקום של קוצים, כלומר, ננטש. הפעלים 'הוחח' ו'הוקמש' נגזרים מן 'חוח' ו'קמוש' (מיני קוצים); השווה יש' לד, יג. 6 ארך זמני: בגלות. וקצי נכמס: ומועד הגאולה נסתר ולא נודע. 7 איבת עוצית: שנאת מלכות אדום ('עוצית', על פי איכה ד, כא). המלאה חמס: ללשון השווה בר' ו, יא ועוד. 9 למס... כהפשיע: עם ישראל ('ישורון', על פי דב' לב, טו ועוד) נשתעבד לאויביו כאשר פשע וחטא. נותן: כמו ניתן, בבניין נופעל. 10 וסקר... הושיע: הקב"ה ('מחוללם'; השווה דב' לב, יח) הביט בשיעבודם ולא הצילם. 11 פצה פזורים: תושיע את ישראל ('פזורים'; השווה יר' נ, יז: 'שה פזורה ישראל'). וללשון 'פצה' בהוראה זו ראה תה' קמד, ז-יא. ומונים תרשיע: ותחייב בדין את אויבי ישראל ('מונים', הנוגשים בהם). 12 מלך... ומושיע: פנייה להקב"ה בכינויו על פי לשון הברכה.

בְּכֹה | בְּכֵן שְׁעָרֵי בֵּת רַבִּים
 בָּלַע | בְּיוֹם אָפּוּ פִּתְחֵי נְדִיבִים
 15 בָּלָה | בְּשָׁרֵי בְּמַחֵץ וּמִכְאוּבִים
 בָּנָה | בְּזִבּוּלוֹ רוֹשׁ וְלַעַן סְבֻבִּים
 בְּמַחֲשָׁכִים | בְּמֶאֱפֵל הוֹשִׁיב אֱהוּבִים
 בְּנִי | בְּרִיתוֹ בְּלָעוֹם זֵאֲבִים
 נִחְלַתִּינוּ | בּוֹתְקָה וְעָרִיָּה חֲרִיבִים
 20 כָּל רַעֲיָהּ בְּגָדוֹ בָּהּ הָיוּ לָהּ לְאִיבִים

לְאִיבִים> | יְרִיבִים נִהַפְכוּ עֲמוּתִים
 וּמַחֲצוּ קֶרֶקֶר גּוֹי פָּרְתִים
 סִיגְפוּ פְּאִירֵי וּבִטְלוּ מִשְׁרָתִים
 עַד תִּעָרֵר תַּחֲתֵית מוֹמְתִים
 בְּרוּךְ...> מַחִיָּה

13 בכּוּ: כנראה צ"ל: 'בְּכוּ'. שְׁעָרֵי בֵּת רַבִּים: על פי שה"ש ז, ה; ומוסב כאן על שְׁעָרֵי יְרוּשָׁלַיִם שהיו הומי אדם לפני החורבן. 14 בְּיוֹם אָפּוּ: איכה ב, א. פִּתְחֵי נְדִיבִים: בתי נדיבי עם (והלשון על פי יש' יג, ב). 15 בְּמַחֵץ: במכה קשה (וללשון ראה יש' ל, כו). 16 בָּנָה ... סְבֻבִּים: כנראה: הקב"ה הקיף את מקדשו ('בזבולו') במעין דייק של מרידות וסבל ('רוש וּלַעַן', השווה איכה ג, יט; ו'לַעַן' כמו 'לַעֲנָה'), על פי איכה ג, ה: 'בָּנָה עָלַי וִיקַף רֹאשׁ וּתְלֹאֵה'. 17 בְּמַחֲשָׁכִים ... אֱהוּבִים: הוֹשִׁיב אֶת עַם יִשְׂרָאֵל ('אֱהוּבִים') בגלות ('מַחֲשָׁכִים', 'מֶאֱפֵל'), על פי איכה ג, ו; ו'לִמְאֵפֵל' ראה יהו' כד, ז. 18 בְּנִי בְרִיתוֹ: עם ישראל. זֵאֲבִים: כינוי לאויבים. 19 בּוֹתְקָה: שוסעה, נכבשה בידי אויבים. חֲרִיבִים: נקט לשון זכר מדוחק החורו. 21 לְאִיבִים> ... עֲמוּתִים: אלה שהיו נאמנים לציון ('עֲמוּתִים') הפכו להיות יריביה ואויביה (על פי איכה א, ב). 22 וּמַחֲצוּ קֶרֶקֶר: לשונות של הרס וניתוץ, וכנראה מדובר בפעולות ההרס שביצעו מחריבי המקדש ('גוי כרתים'). אך הטקסט נראה משובש, ואולי צ"ל 'וּמִחֲצוּ וְקִרְרוּ' או 'וּמִחֲצוּ וְקִרְקֶר'. להצמדת הלשונות ראה במ' כד, יז, והשורש 'קֶרֶקֶר' מופיע במדרש בהקשר של חורבן המקדש (סדר עולם רבה, פרק כז [מהדורת מיליקובסקי, כרך א, עמ' 311–312]: 'בשבעה לחדש כבשו את ההיכל ... והיו מקרקרין בו שביעי שמיני ותשיעי עד שפנה היום עם חשיכה הציתו בו את האור ונשרף בעשור לחדש'). ואולי צ"ל 'וּמִחֲצוּ קֶרֶקֶד' (השווה תה' סח, כב: 'מִחֲצוּ רֹאשׁ אִיבֵי קֶדֶקֶד שְׁעָרֵי'). גוי כרתים: כינוי למחריבי המקדש על פי צפ' ב, ה ומדרשו בבראשית רבה פ' כח (מהדורת תיאודור־אלבק, עמ' 264): 'שהוא ראוי כרת'. 23 סִיגְפוּ פְּאִירֵי: עִינוּ אֶת אֲנָשֵׁי הַפָּאָר, ועל פי המשך הטור נראה שמדובר בכוהנים (השווה יש' סא, י: 'כֹּהֵן פֶּאֶר'). וּבִטְלוּ מִשְׁרָתִים: פסקה עבודת המקדש של הכוהנים ('מִשְׁרָתִים', על פי נחמיה י, לו).

- 25 גִּלְתָּהּ | גְּאֻלַּת נֹחַ מִמַּעוֹן כְּפִירִים
גִּדְעָה | גְּזֻעִיָּה מִשְׁפִּיל וּמְרִים
גִּדְרָה | גְּבוּלִיָּה בְּנֵהי וְתִמְרוֹרִים
גַּם | גּוֹרְשׁוֹ בְּנֵי צִיּוֹן הַיְקָרִים
גִּדְרָה | גִּדְרוֹת טִירוֹתֶיהָ בְּצִלְמוֹת וְלֹא סִדְרִים
גַּם | גְּמָאָה לַעַן וְשִׁבְעָה מִמְרוֹרִים
יְתוּמִים | גָּלוּ עַל מִסְגֵּר סְגוּרִים
כָּל רִדְפֶיהָ הַשִּׁיגוּהָ בֵּין הַמַּצָּרִים
- הַמַּצָּרִים > | יָלַל מְלֵאִים מֵאִישׁ וְאִשָּׁה
וְאוֹיְבִים מִכֵּה מִכָּה אֲנוּשָׁה
- — — —

25 גאולת נוח: כנסת ישראל, שנגאלה ממצרים ('נוח', על פי יש' יט, יג ועוד). ממעון כפירים: מבית המקדש, על פי נחום ב, יב: 'איה מעון אריות', ומדרשו על המקדש בשמות רבה כט, ט. כינוי זה מופיע גם בקינה הקלירית 'איכה הניע כשיכור': 'ספקו על מכסה מעון כפירים' (Alexander Scheiber, 'Qalir's Qina from the Kaufmann Genizah', *HUCA* [1950], p. 364, 23). 26 גדע ... ומרים: הקב"ה ('משפיל ומרים', על פי שמ"א ב, ז) הכרית את צאצאיה ('גזעיה') של כנסת ישראל. 27 גדר ... ותמרורים: הקב"ה גדר את כנסת ישראל (איכה ג, ז) וכביכול הקיף אותה מכל גבוליה באבל ובבכי (וללשון 'בנהי ותמרורים' השווה יר' לא, טו). 28 בני ציון היקרים: איכה ד, ב. 29 גדר ... בצלמות: הקב"ה גדר את בנייני ציון המפוארים והקיף אותם בחושך, כלומר, גזר עליהם חורבן. ללשון 'גדר גדרות' השווה הושע ב, ח. בצלמות ולא סדרים: בחושך ובלי סדרי הכוכבים, על פי איוב י, כב ופרשנות הספרדים לפסוק זה (ראה למשל ר' יונה בן ג'אנח, ספר השרשים, ברלין תרנ"ו, עמ' 334). 30 גמאה ... ממרורים: על פי איכה ג, טו, ועניינו: כנסת ישראל סבלה סבל מר ('לען' עיין לעיל, טור 16, ולצורה 'ממרורים' ראה איוב ט, יח). 31 יתומים: עם ישראל (איכה ה, ג). על מסגר סגורים: אסורים בכלא. ללשון ראה יש' כד, כב. 33 המצ>רים: ילל מליאים: גבולות העיר מלאים לילה וקולות צער. 34 מכה אנושה: ללשון השווה יר' טו, יח; מיכה א, ט.

פיוט ב: קרובה לתשעה באב

 [...] מַצִּיץ מַחְרָבֵיכֶם
 מִשְׁגִּיחַ מַאֲשָׁנֵיכֶם
 יוֹם יָחִישׁ לְשׁוֹבְבֵיכֶם
 וְיִדְפֹּתָם [א] תְּאוֹיְבֵיכֶם
 בְּרוּךְ ... הַרוּצָה

- 5 וַיֵּצֵא וַיְנַצֵּב כָּסֶר גְּבוּרֵי לְהַדּוּף
 וַיַּחְמוֹס וַיִּשְׁאַ [..] יִתְתִּי לְגִדּוּף
 וַיִּגְרֹם [ו] וְעַד רוּחִי מִלְּנִדּוּף
 וַתִּזְנַח וַתִּקְיֵא אֶרֶץ פְּרָצִים בְּעִדּוּף
 וְאוֹמֵר וְאֶזְכִּיר שֶׁם וְקִמֵּי יְהוּדָה
 10 וַיִּגְדֵּל וַיִּזְכֹּחַ אוֹתִי לְשִׁדּוּף
 מִצָּרִים וְכוֹשׁ בְּשׁוֹבֵי הִילִיזוֹ אֵי-כָה יִרְדּוּף
 אֵי-כָה יִרְדּוּף-יְיָ נִין יוֹנְקִי [...] חֲמָאָה
 בְּכַפְרוֹ שִׁמְצָא יְכַפֵּס טוֹמָאָה

מקור: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 116.31

פתיחות מקראיות (במחרוזות הראשיות) מחמשת פרקי איכה. סיומות מקראיות במחרוזות הראשיות: פסוקים שמופיעה בהם התיבה 'איכה', על פי סדרם בתנ"ך; במחרוזות המשניות: וי' כו, א ואילך. 1 מַצִּיץ מַחְרָבֵיכֶם: הקב"ה, על פי שה"ש ב, ט; ועל פי תבנית השיר נפתח הטור כנראה במילים 'איכה נדע' (דב' יח, כא). 2 מִשְׁגִּיחַ מַאֲשָׁנֵיכֶם: הקב"ה, על פי שה"ש שם. 3 יוֹם יָחִישׁ לְשׁוֹבְבֵיכֶם: ביום שבו הוא ימהר להשיבכם אליו, הוא יום הגאולה (לצורה 'לשובבכם' השווה יש' מט, ה; יר' נ, יט). 5 וַיֵּצֵא: מוסב כאן על הקב"ה. וַיִּנַּצֵּב כָּסֶר: הקב"ה עמד כאויב, על פי איכה ב, ד. גְּבוּרֵי לְהַדּוּף: להסיג לאחור את גיבורי עם ישראל, להכשילם במלחמתם. 7 רוּחִי מִלְּנִדּוּף: ללשון השווה תה' א, ד: 'כמץ אשר תדפנו רוח'. אך הטור קשה ואין בידי לפרשו. ואולי צ"ל 'רוחי לנדוף', כלומר: 'להפוך את רוחי לעלה נידף'. 8 וַתִּקְיֵא אֶרֶץ: וארצי הקיאה אותי מתוכה (על פי וי' כ, כב), כלומר גליתי ממנה. פְּרָצִים בְּעִדּוּף: כאשר התרבו בישראל פרצות, כלומר עוברי עברות. 9 וְאוֹמֵר ... יְהוּדָה: אזכיר את שם ה', והקב"ה יבוא ויגרש את אויביי; וללשון השווה דב' ו, יט. 11 מִצָּרִים ... יִרְדּוּף: כששבתי לאחור ונכשלתי במלחמה לעגו לי העמים באמרם 'איכה ירדוף' (דב' לב, ל). 12 אֵי-כָה: ... חמאה: כיצד קרה שהאויב רודף אחר ישראל, המכונים 'נין יונקי' ... חמאה, כלומר צאצאיהם של אלה שנאמר בהם 'וינקוהו דבש מסלע' ... חמאת בקר וחלב צאן' (דב' לב, יג-יד). 13 בְּכַפְרוֹ ... טוֹמָאָה: כאשר יכפר על חטאי ישראל (שימצא, כמו שמץ וטינוף) ינקם

וּכְפִץ טוֹב וְסֵלַח
וְרָדְפוּ מִכֶּם חֲמִשָּׁה מֵאָה
בְּרוּךְ ... חֲנוּן <

15

זְכָרָה | זְמַן חֲתָן מְרִיבֹת קֹדֶשׁ אֶתָּא
זָנַח | זִיר חֹפֶתָה וְעֶשְׂרָה מִסְעוֹת סַעֲתָה
זְכוֹר | זֶכֶר שְׁלֹשָׁה גְבֵר לֹא שָׁתָה
זְכוֹר תִּזְכּוֹר | זַעַם בָּהּ כְּגַחַל חֲתָה
זֹאת | זִילְעַפְתָּה כְּחֶרֶס מַחִיתָה
זָכוּ | זְבוּלָה בְּרוּם וְאִיךָ לְבָתָה
אֲבִתֵּינוּ | זוֹ קִינָה סִדְרוֹ אֵיכָה נִהִיִּיתָה
אֵי-כָה > נִהִיִּיתָה | יְדִידוֹת כִּינּוּרֵיכֶם לְאֲבִילֵיכֶם
עַתָּה לְהַפִּיג אֶלִי שׁוֹד אֲהִלֵּיכֶם

20

17 מסעות] כתב סעוהוסיף מ, ות בין השיטין

מטומאתם (השווה תה' נא, ד). 14 וכפץ: וכמו שאמר (את הכתוב בטור הבא). טוב וסלח: הקב"ה (תה' פו, ה). אך החרוז לקוי, ונראה שהמעתיק דילג על מילה. 15 ורדפו ... מאה: היפוך של 'איכה ירדוף' (טור 11). 16 זכרה: מוסב על כנסת ישראל. זמן ... אתא: זמן מתן תורה, על פי דב' לג, ב; ו'חתן' כינוי להקב"ה, והשווה משנה תענית ד, ח: "'ביום חתונתו' (שה"ש ג, יא), זו מתן תורה'. 17 זיר חופתה: מטפורה למקדש; השווה ספרא שמיני, מכילתא דמילואים טז: "'ביום חתונתו", ביום ששרתה שכינה בבית'. ועשרה מסעות סעתה: בעקבות חורבן המקדש נסתלקה השכינה בעשרה שלבים; השווה בבלי ר"ה לא ע"א: 'עשר מסעות נסעה שכינה'. 18 זכר שלשה גבר: אולי מוסב על שלושת האבות, אך הניסוח קשה. לאטתה: אמרת. 19 זכור תזכור: מוסב על כנסת ישראל. זעם ... חתה: את זעמו של הקב"ה שבער בה כמו גחלים. 20 זאת: כנסת ישראל, על פי שה"ש ג, ו ועוד. זילעפתה: הפחדת (פועל גזור מהשם 'זלעפה' [תה' קיט, נג ועוד]). כחרס מחיתה: השמדת אותה כחרס הנשבר (ל'מחיתה' כלשון 'שבר' השווה תה' פט, מא ועוד). 21 זכו זבולה ברום: אולי: בעבר היה המקדש, המכונה 'זבולה' (צורה נקבית מ'זבול', הוא המקדש על פי מל"א ח, יג), נך ומרום; ו'זכו' בלשון רבים מכורה הפתיחה המקראית. ואיך לבתה: וכיצד קרה שעכשיו הוא נשרף (לשון הנקבה מוסב על 'זבולה'). 22 סדרו: כמו סידרו, תיקנו (והניקוד בבניין קל על פי כתב היד). איכה נהייתה: שופ' כ, ג; ולשון הקינה רומז להמשך הפסוק: 'הרעה הזאת'. 23 ידידות ... לאביליכם: על פי איוב ל, לא, ו'ידידות כינורכם' פירושו: כינורכם האהובים (סמיכות תיאור הפוכה; ושם: הכינורות שהיו משמשים אתכם לשיר שיר ידידות [השווה תה' מה, א]), ומוסב על כלי הלוויים במקדש. וללשון 'ידידות' בהקשר של המקדש השווה תה' פד, ב. 24 עת ... אהליכם: הגיע הזמן לבטל ('להפיג') את האבלות ('אלי'; השווה יואל א, ח, וכאן הוא שם עצם כ'אילי' בארמית) על הרס מקדשכם ('שוד אהליכם').

כְּהִיתְבִּשְׂר מִפִּי גּוֹאֲלֵכֶם

25

וּפָנִיתִי אֲלֵיכֶם

בְּרוּךְ ... גּוֹאֵל

חֶטָּא | חִירָף לֹא גִילוּ לְאֵל בְּאַהֲב מְ[כֶסֶה]

חֶשֶׁב | חֲתָהּ לְהַעֲלִיפֶם כְּטִיבַחַת שֶׁה

חֶסְדִּי | חֲנָם לְמוֹ נוֹהֵג וְעוֹשֶׂה

חֶד[שִׁים] | חֲשָׁקוֹ מְקֻרֹב בְּכּוֹפֶרֶם בְּמַחֲסֶה 30

חֶלְקִי | חֵילֶק שְׁלָל לְשׁוֹסֶה

חֶשֶׁן | ח... כִּי נִגַּע פּוֹסֶה

עֲבָדִים | חוֹסְפָנוּ אֵיכָה נַעֲשֶׂה

אֵי<כֶה> נַעֲשֶׂה | צְפוּנֵינוּ [...] לְהַב עוֹשֵׁן

עַד נִיתְנַחֵם בְּכִישׁוֹר יָרְעוּ בְּשֵׁן 35

בְּעֵלָה תְּרוּפָה מְרַפָּא [...] שֵׁן

יֹאמֶר וְאַכְלֶתֶם יֶשֶׁן נוֹשֵׁן

בְּרוּךְ ... רּוֹפֵא

טוֹמָאָתָה | טִיפְשׁוֹת סְאוּב [...] ...

35 ירעו] כנראה כתב ו ותיקן

25 כְּהִיתְבִּשְׂר מִפִּי גּוֹאֲלֵכֶם: כמו שנאמר מפי הקב"ה ('גואלכם'; השווה יש' מג, יד).
27 חִירָף ... מ[כסה]: כנראה: את חרפת חטאיהם (סמיכות תיאור הפוכה) לא גילו, ולא הודו עליהם בפני האל, אף על פי שבאהבתו הוא היה מוכן לכסות על פשעיהם (על פי מש' י, יב).
28 חותה: כנראה כינוי לאויב (השווה משלי כה, כב). להעליפם: לגרום להם לעילפון, להחלישם ולתתם ביד אויביהם שיהרגום. כטיבחת שה: השווה יש' נג, ז. 29 חסדי ... ועושה: הקב"ה נוהג לעשות חסדי חנם לעמו, כלומר, להיטיב להם לפנים משורת הדין.
30 חד[שים] ... במחסה: הם כפרו בהקב"ה ('מחסה', על פי תה' מו, ב ועוד), ותחת זאת אימצו לעצמם אלוהים אחרים ('חדשים' ... מקרוב', על פי דב' לב, יז). 31 חלקי ... לשוסה: הקב"ה נתן את ארצי כשלל לאויב ('שוסה', השווה יש' יז, יד). 32 נגע פוסה: הטור לקוי וקשה לעמוד על משמעות הדברים, ואולי הוא מטפורה לחטאי העם (ללשון השווה וי' יג, ה ועוד). 33 חוספנו: כמו: נחשפנו, והוא כנראה לשון השפלה. איכה נעשה: מל"ב ו, טו.
34 צְפוּנֵינוּ: בית המקדש, על פי יח' ז, כב. להב עושן: מוסב כנראה על בית המקדש שעלה באש. 35 בכישור: בבשורה כשרה וטובה (והיא מוסבת על בשורת 'ירעו בשן' שבהמשך הטור). ירעו בשן: בשורת גאולה, על פי מיכה ז, יד. 36 בעלה תרופה מרפא: על פי יח' מז, יב. 38 טיפשות סאוב: חטאי העם שנעשו מתוך טיפשות, והם בבחינת סאוב (לכלוך וטומאה); והמשך הטור לקוי.

טָבְעוּ | טִירוֹת מְרוֹקְמוֹת עַד יְרִיִּית פִּינָה

40 טוב | טָס בָּכָן לֹא ב[...]

טוב | טַעַם גּוֹרֵל מִמְדַּבֵּר מִתְנָה

טוב | טָרְדָם כִּי חָרוּ בְתִנָּה

טובים | טֹאטָאוּ וּמוֹכִיִּית נִישָׁא

בְּנִפְשֵׁינוּ | טוֹרְחָנוּ בִּיוֹקֶשׁ אֵיכָה הִיתָה לְזוֹ[נָה]

45 אֵי-כָה > הִיתָה > לְזוֹנָה > | חֲנִיִּית צָדֵק מְרוֹנִי

לְמִלָּאָה בְּמַחְנֵי אָשׁוּב לְכִנִּי

וְצִיָּדָה אֲבָרָ[ךָ] בְּטַל לְהַמוֹנִי

וְנָ[ת]תִי מִשְׁפָּצִי

בְּרוּךְ... מְבָרֵךְ

יָדוּ | יִידַע כְּאוֹיֵב וּבַחֲזוּרֵי נִמְסָרוּ

50 [י]שְׁבוּ | יִמְרִירוּ כִּי כְתוּבָה הוֹכְמָרוּ

יֵשֵׁב | יְדוּם עַתָּה כִּי מָרוּ

39 טירות מרוקמות: בית המקדש (על דרך המטונימיה). עד יריית פינה: עד אבן היסוד (הלשון על פי איוב לח, 1). 40 טוב: הקב"ה (תה' כה, ח). טס: הכוונה כנראה לסילוק השכינה ממקום המקדש (השווה לעיל, טור 17 וביאורו). 41 טוב ... מתנה: הטור כולו הוא כינוי לתורה. 'טוב טעם', על פי תה' קיט, סו; 'גורל' על פי משלי א, יד ומדרשו במדרש משלי שם (מהדורת בובר, עמ' 46): 'זו תורה שהיתה גורלו של הקב"ה ונתנה לישראל'; ו'ממדבר מתנה' על פי במ' כא, יח ומדרשו בבבלי נדרים נה, א: 'תורה ניתנה לו במתנה, שנאמר "וממדבר מתנה"'. אולם לא ברור כיצד עניין התורה קשור לטור הקודם בשל הליקוי. יש לציין שהפתיחה המקראית ('טוב') מנוקדת 'טוב' במקרא, אך בכתב היד היא מנוקדת 'טוב', על דרך תה' קיט, סו. 42 טוב: הקב"ה (תה' כה, ח). טרדם: גרש אותם. כי חרו בתאנה: כי הם גרמו לחרון אפו במעשיהם הרעים שהיו סיבה ותואנה להענישם. ל'תואנה' במשמע דומה השווה למשל בר"ר יט, ו: 'שהביא תואנה לעולם'. והשורש 'חרי' בבניין קל כפועל גורם מצוי למשל אצל פינחס הכהן (ראה: ש' אליצור, פיוטי רבי פינחס הכהן, ירושלים תשס"ד, עמ' 560, טור 22). 43 טובים טאטאו: הם סילקו את הטובים והצדיקים שבקרבם. ומוכייה נישנא: על פי עמוס ה, י. 44 טורחנו: נתייסרנו. ביוקש: בשל חטא. איכה היתה לזו[נָה]: יש' א, כא. 45 חניית צדק: ירושלים, על שום יש' א, כא. מרוני: כנראה משובש, ואולי צ"ל 'מכוני', כינוי למקדש (השווה מל"א ח, יג). 46 למלאה במחני: למלא את ירושלים בחנייתו, בשכינתו. לכני: למקדשי (ראה להלן בביאור לטור 61). 47 וצידה אבר[ך] בטל: על פי תה' קלב, טו, והוא לשון המעבר לברכת השנים (כולל שאילת הטל). 49 ידו יידע כאויב: הקב"ה לימד את ידו להתנהג כמו אויב (השווה איכה ב, ד-ה). ובחוריי נמסרו: השווה שם א, יח: 'ובחורי הלכו בשבי'. 50 [י]שבו ימרירו: ישבו לארץ באבלם ויקוננו במרירות. כתנור הוכמרו: על פי איכה ה, י. 51 ישב ידום: על פי איכה ג, כה, ומוסב על עם ישראל.

יִתֵּן | יִצְיִקֶת חֵיִן פִּיּוֹת אֲשֶׁר נֹאֵשׁ אָמְרוּ
 יִתֵּן | יִלֵּל כִּי מִתּוֹאֵר חֹמֶר מְרוּ
 יָדִי | יוֹלְדוֹת עוֹלָלֵיהֶם הִגְמִירוּ
 עוֹרִינוּ | יַחַד כְּתִנּוֹר נִכְכְּרוּ / אֵיכָה תֵּאֲמָרוּ 55

אֵי-כָה > תֵּאֲמָרוּ | קֶץ אֲשֶׁר בּוֹ תוֹמְכֶכֶם
 בְּנוֹדוֹ יִשִּׁים דְּמַעַת נִיתוּכְכֶם
 וְכִיוֹנִים יֵאָסוּפ[כֶם]
 וַיֵּאמֶר וְהִיתָה לְכֹתִי בְּתוֹכְכֶם
 < בְּרוּךְ ... מִקֶּבֶץ >

כָּל עֲמָה | כְּעֹשֹׂת אֶפֶר הוֹדְבָר 60
 כָּלָו | כִּפֶּת מִחֲמַדִּם לְפִידֵם בֵּר
 כִּי | כְּמוֹ הָעֵיִם בְּדָבָר
 כִּי | כִּפְרָה נִימְשְׁלוּ לִימּוֹד מְדָבָר
 פִּי | כָּעֵס פִּינִין וְהִיתָעֲבָר

כי מרו: השווה שם. 52 יתן ... פיות: נראה שהפייטן מכוון ב'יתן' גם להמשך הפסוק שממנו לקוחה הפתיחה המקראית (איכה ג, כט): 'יתן בעפר פיהו', וכוונתו שהפיות שהיו מלאי חן עכשיו נתונים בעפר. ולשון 'יציקת חין פיות' על פי תה' מה, ג. אשר נואש אמרו: שאמרו 'נואש' ולא צייתו לדברי הנביא, על פי יר' יח, יב. 53 יתן ילל: העם ישמיע יללה. מתואר חומרמרו: אבד תוארם היפה ועכשיו פניהם קדרו ונעכרו (השווה איוב טז, טז); והעניין על פי איכה ד, ח. 54 היגמירו: גרמו להם להיגמר, הרגום (השווה איכה ב, כ). 55 עורינו ... ניכמרו: על פי איכה ה, י. איכה תאמרו: יר' ח, ח. 56 אי-כה > ... תומככם: הטור קשה, ואולי פירושו: איך תאמרו בלבכם שקרוב הקץ, מועד הגאולה שתקוות בואו תומכת ומסייעת לכם לשאת את קשיי הגלות? 57 בנודו ישים דמעת: על פי תה' נו, ט. דמעת ניתוככם: דמעותיכם הניתכות והזולגות (לפועל 'נתך' בהוראה של שפיכה והורדה ראה שמ' ט, לג; שמ"ב כא, י). 58 וכיונים יאסופ[כֶם]: הקב"ה יקבץ את גלויותיכם כיונים השבות לקיניהן (השווה יש' ס, ח; הושע יא, יא). 60 כעסות אפר: כשם שדוחקים ומפוררים עץ שרוף לאפר. הודבר: הושמד. 61 כנת ... בר: הטור קשה לפירושו. ואולי 'כנת מחמד' הוא סמיכות תיאור, כמו 'כנתם הנחמדה', המשמשת כאן ככינוי לישראל (על פי תה' פ, טז), ומשמע הטור: כנסת ישראל כלתה באסונות ברורים וגלויים ('לפידם בר', ול'פיד' כלשון אסון השווה איוב ל, כד). 62 העידם בדבר: הקב"ה העיד בפניהם (מוסב כנראה על הדברים המובאים בטור הקודם: העם כלה בגלות כשם שהקב"ה העיד בהם והוכיחם, שאם לא ישמרו מצוותיו יכלו). 63 כפרה ... מדבר: על פי יר' ב, כד. 64 כעס ביין: אולי: הקב"ה כעס על חטאי העם בשתיית יין (השווה למשל יש' כח, ז). והיתעבר: לשון כעס (השווה למשל תה' עח, סב).

- 65 כִּילָה | כָּל חִימָה וְאֵף גִּבֵּר
נָשׁ[ים] | כְּלִימוֹד לְקוֹנֵין אֵיכָה נִשְׁבֵּר
- אֵיכָה <נִשְׁבֵּר> | הִגְבַּהַת נֹה הִלּוּלְכֶם
עוֹד לְדִיגְלִיכֶם יוֹרְחָב גְּבוּלְכֶם
בְּהַשְׁמִיעְכֶם שׁוֹפְטֶכֶם וּמִלְכֶכֶם
אֶ[נִי] יְיָ אֱלֹהֵיכֶם 70
בְּרוּךְ ... מֶלֶךְ
- לֹא | לְתִשׁוּבָה רָצוּ עִם נִיפְצָם רוּעָה
לְאִימוֹת[ם] | לְרִגְגֵן גְּרוֹנָם פּוּעָה
לְדָכָא | לְבָבָם כִּי עַל שׁוֹא טוּעָה
לְהַטּוֹת | לּוֹצֵץ[ן] אַחֲרֵי הֶבֶל מִתְעָה
לְעוֹיֹת | לְעוֹן כְּפָרִץ נִבְעָה 75
לֹא הָאֲמִינוּ | לְהִיטֵ[...]. שׁ טִיר תִּיבְעָה
שְׂרִים | לְמַצָּאוֹ מִרְעָה / אֵיכָה תִרְעָה

65 כילה כל חימה: הקב"ה שפך על ישראל את מלוא חמתו, על פי איכה ד, יא. ואף גבר: וחרון אפו התגבר. 66 כלימוד: כנראה צ"ל: 'כְּלִימִיד' או 'כְּלִמְדוּ'. נש[ים] ... נשבר: כאשר חרב המקדש, למדו הנשים לקונן ולומר 'איכה נשבר'. איכה נשבר: יר' מח, יז (ומוסב שם על מואב). 67 הגבהת נזה הילולכם: סמיכות תיאור הפוכה, ופירושה: בית המקדש הילולכם הגבוה והמרומם ו'נוה' כינוי למקדש על פי שמ' טו, יג, ו'הילולכם' על שום ששם מהללים את הקב"ה. 68 לדיגליכם: לשבטי ישראל. יורחב גבולכם: השווה שמ' לד, כד ועוד. 69 בהשמיעכם: כאן משמעו: כשישמיע לכם. שופטכם ומלככם: הקב"ה. 71 לא לתשובה רצו: לא חזרו בתשובה. עם ניפצם רועה: עם ישראל, שהקב"ה ('רועה') שבר אותם (השווה יר' יג, יד: 'ונפצתים איש אל אחיו'). 72 לאימות[ם] ... פועה: התינוקות משמיעים קולם ('גרונם פועה') ומבקשים אוכל מאימותיהם, על פי המשך הפסוק המובא בפתיחה המקראית (איכה ב, יב). 73 לדכא לבבם: להשפילם. כי על שוא טועה: כנראה: כי הם טעו והאמינו בחזיונות שווא, על פי איכה ב, יד. 74 להטות ... מתעה: כנראה: להטות מהדרך, להגלות ולסלק את הרשעים ('לוצץ') המתעים את העם אחרי ההבל (השווה יר' ב, ה). 75 לעויות ... נבעה: מוסב על הלוצץ, המעווית את דרכו ומשכנע את האנשים לחטוא; ו'עוון כפרץ נבעה' על פי יש' ל, יג. 76 לא ... תיבעה: הטור לקוי, אך משמעו כנראה: לא האמינו ישראל שהמקדש עלול להישרף; ו'טיר' כמו 'טירה', כינוי למקדש, ול'תיבעה' כלשון הבערה ראה יש' סד, א. 77 שרים ... מרעה: על פי איכה א, ו. איכה תרעה: שה"ש א, ז. כאן עבר הפייטן לשיר השירים, ורק לאחר שתי מחרוזות הוא חזר לתהלים (ראה על כך במבוא, הערה 30).

אי-כה> תך <עה> | [ח] וְסָכַךְ מִחֶרֶב שְׁאֵרֵתִי
בְּנִחְמָךְ בְּאוֹמֶר שְׁבִתִּי לְשׁוֹבֵב כָּלִי שִׁירוֹתִי
מִחֶרֶב וּמִחַר [י] בְּהִכְרִיתִי 80
תֹּאמֶר וְזָכַרְתִּי אֶת בְּרִיתִי
בְּרוּךְ ... מְכַנִּיעַ<

מִמְרוֹם | [מ] שָׁב סְעָרָה הִירְגִיזוּ שָׁמַיִם
מָה אֶעֱיֶדְךָ | מְרוֹשֶׁפֶת לֵהָב פ[ע] מִים
[מִי] | [מִי] גַּר מְשׁוֹשׁ לִינֵת שְׁדִיִּים
מָפִי | מְשִׁמִּיעַ שְׁמוּעָה רָפוּ כָּל יְדֵי[ם] 85
[מָה] | [..] לֹא מָאֵד לִיקָה בְּכַפְלִי[ם]
מִחֲטָאֵת | מוֹקְשָׁה נְסוּגָה אַחֲוֵרִים
בְּחוּרִי[ם] | [מִדְ] חִים כְּצֶאֱן אִיכָה תְּרַבִּיץ בְּצִהְרֵיִם
אי-כה> תך <ביץ> בְּצִהְרֵיִם> | זְרוּיִים לְהו[. . .] זוֹת

79 באומר] בין השיטין

78 [ח] וסכך ... שאירתי: איך תחסוך את שארית ישראל מחרב (ללשון השווה דהיי"ב לו, כ).
79 באומר: בהבטחה, בנבואה. שבתי: לנבואות על בניין המקדש הפותחות בלשון 'שבתי'
ראה זכ' ח, ג ושם טו. לשובב כלי שירותי: להחזיר את כלי השרת שבמקדש, והם מטונימיה
למקדש כולו. 80 מחרב ... בהכריתי: בהשמיתי את האויב שהחריב את המקדש והחריד
והגלה את ישראל (השווה לביטוי המקראי 'ואין מחריד' [יר' ל, י ועוד הרבה]). 81 וזכרתי
את בריתי: וי' כו, מב (הפייטן דילג על הקללות שבפסוקים יד-מא). 82 [מ] שב סערה:
רוח סערה הנושבת בעוז. הירגזו שמים: הרעיד את השמים (בשעת חורבן המקדש); ללשון
השווה יש' יג, יג; שמ"ב כב, ח. 83 מה אעידך: הפסוק המתפייט (איכה ב, יג) נדרש על כל
הטובות שעשה הקב"ה לישראל (השווה איכה רבה, מהדורת בובר, דף נט: "מה אעידך", אמר
הקב"ה לישראל כמה נביאים העדתי בכם... בכמה מקומות נועדתי בכם... בכמה קישוטין
קישטתי בכם... כמה ביזות נתתי לך'), וכנראה כוונתו לקונן על כך שאחרי כל העבר הזוהר
הזה בסוף עלה המקדש באש. מרושפת להב פ[ע] מים: ירושלים, שבית מקדשה כבר נשרף
פעמים ברשפי אש (ראה שה"ש ח, ו) ובלהבות. 84 [מי] ... שדיים: מי הכריע את ירושלים,
המכונה 'משוש' על פי תה' מח, ג ו'לינת שדיים' על שום שה"ש א, יג ומדרשו בשה"ש זוטא
(מהדורת בובר, עמ' 16): "'בין שדי ילין", זו השכינה שהיתה נתונה בין שני הכרובים'.
85 מפי ... ידי[ם]: כאשר שמעו את הבשורה על חורבן המקדש, נחלשה דעתם (השווה
יח' כא, יב). 86 לוקה בכפלי[ם]: מוסב על כנסת ישראל, על פי יש' מ, ב: 'כי לקחה מיד יי
כפלים בכל חטאתיה'; וללשון 'לוקה' השווה איכ"ר א, נז: 'חטאו בכפלים ... ולקו בכפלים'.
87 מחטאת מוקשה: בשל החטאים שהיו לה למוקש. נסוגה אחוריים: מוסב על כנסת ישראל.
88 [מד] חים כצאן: השווה יר' כג, ב; והדימוי לצאן מקשר בין תחילת הטור ובין השיבוץ 'איכה
תרביץ בצהריים' שבהמשך. איכה תרביץ בצהריים: שה"ש א, ז. 89 זרויים: ישראל הפזורים

90 נִסְעָרָה הַנְּשֵׁמָה תִּשָּׁב פְּרוּזָה
לְחֹסֶן מִבְּטִיחִי בַּהֲבֵט [...] ...
[וְאֵ]ף גַּם זֹאת
בְּרוּךְ ... מִשְׁעָן <

נִסְקָד | נִכָּל קְלוֹנֶךְ פְּקֻדָּה הוֹאֵל
נְבִיאִיךָ | נֵא [...] וְתוּ כֶּה שֶׁר שׁוֹאֵל
נַחֲפָסָה | נַחֲקוּרָה וְחֶשָׂא יִימָחִיל 95
נִישָׂא | נִי [...] יֵד אֹלִי נִיתְנָהָל
נַחְנוּ | נִיתְקוּטְטֵנוּ לְהִיבָהָל
[נִ]שְׁוֹ | נִצְרִי סִיפִי אוֹ[הֵל]
נִקְיָנִים | נִיֵּד וּפּוֹרְכִים סָחוּ אִיכָה יֵדֵעַ אֵל

100 אִי-כָה < יֵד-ע > אֶ-ל > | נִמוּ הִיוּ [...] שׁוֹנִים
עַד מָתִי עֲלִיזִים וְשֶׁאֲנָנִים
עַד עִיר תִּיבְנָה עַל תֵּל פְּנִי[ם]
וְזָכַרְתִּי לָהֶם בְּרִית רְאשׁוֹנִים
בְּרוּךְ ... בּוֹנֵה <

90 נִסְעָרָה] הַתְּלוּיָה 91 מִבְּטִיחִי] יִרְאֵה שׁוֹנֵה תְּלוּיָה

בגלות, אך ההמשך לקוי. 90 נִסְעָרָה ... פְּרוּזָה: ציון, שנסערה והפכה לשממה, עכשיו תשוב בטח; ולשון 'תשוב פרוזות' על פי זכ' ב, ח. 91 לחוסן מבטיחי: לעווז של הקב"ה, והכינוי 'מבטיחי' על פי תה' כב, י, ובהתאם לחתימת הברכה: 'מבטח לצדיקים'. בהבט[...]: אולי ניתן להשלים: 'בהבט[חה זאת]'. 93 נִסְקָד נִכָּל קְלוֹנֶךְ: ניסוח פייטני של הפסוק המתפייט: 'נִשְׁקָד עַל פִּשְׁעִי, עַל פִּי הַתִּרְגוּם הָאֶרְמִי: 'אִיתְקִיד נֹר מְרוּדִי'. 'נִכָּל קְלוֹנֶךְ' פִּירוּשׁוֹ חֲטָאֲךָ חֲרַפְתָּךְ (לתיבה 'ניכל' השווה במ' כה, יח). כקדח הוֹאֵל: כאשר הוֹאֵל להבעיר את השרפה; ל'כקדח' כלשון שרפה ראה יש' סד, א. 94 שֶׁר שׁוֹאֵל: שֶׁר מַעֲוֹת הַמִּבְקֵשׁ שׁוֹחֵד; עַל פִּי מִיכָה ז, ג. 95 נַחֲפָסָה נַחֲקוּרָה: עַל פִּי אִיכָה ג, מ. 96 אֹלִי נִיתְנָהָל: כְּנֵרָאָה: אֹלִי יָבֹא הַקֶּב"ה לְהַנְחִיתָנוּ, וְנִתְנָהָל (נונהג) עַל יָדוּ; הַשׁוּוֹה לְמִשְׁלֵי יִשׁ' מִט, י וְעוֹד. 97 נִיתְקוּטְטֵנוּ לְהִיבָהָל: מִשׁוּם מְרִיבוּתֵנוּ בָּא עֲלֵינוּ אֶסְנוֹן וְהִבְהִילָנוּ. 98 נִצְרִי סִיפִי אוֹ[הֵל]: מִתְּפִקִּידֵי הַלּוּוּיִים בְּמִקְדָּשׁ (רֵאָה דְהִי"א ט, יט: 'שִׁמְרִי הַסְּפִים לְאֵהָל', ו'נִצְרִי' בְּמִקְדָּשׁ 'שִׁמְרִי' בְּשֵׁל הָאֶקְרוֹסְטִיכּוֹן), וְהוּא מִטּוֹנִימִיָּה לְכָלֵל הַמִּשְׁרָתִים בְּמִקְדָּשׁ שְׁהוּגְלוֹ עִם הַחֹרֶבֶן. 99 נִיֵּד: הִגְלָה. וּפּוֹרְכִים: כִּינּוּי לְאוֹיְבִים שֶׁהֻעְבְּדוּ אֶת יִשְׂרָאֵל בְּפֶרֶךְ. אִיכָה יֵדֵעַ אֵל: תֵּה' עֵג, יֵא, דְּבִרֵי הַלֵּעַג שֶׁל הָאוֹיְבִים, הַטּוֹעֲנִים שֶׁהֻקְבָּה" כְּבִיכּוֹל אֵינוּ יוֹדֵעַ אֶת הַמִּתְרַחֵשׁ בָּאֶרֶץ. 100 נִמוּ: אִמְרוּ (וּמוֹסֵב כְּנֵרָאָה שׁוֹב עַל הָאוֹיְבִים). שׁוֹנִים: אֹלִי כִינּוּי לְרִשְׁעִים וְלְאוֹיְבִים, הַשׁוּוֹה מִשְׁלֵי כֵד, כֹּא. 101 עַד ... וְשֶׁאֲנָנִים: כְּנֵרָאָה: עַד מָתִי יִהְיוּ אוֹיְבֵינוּ עֲלִיזִים וְשֶׁאֲנָנִים? 102 עַד ... פְּנִי[ם]: עַל פִּי יֵר' ל, יח; ו'פְּנִים' מִלְּשׁוֹן 'אֲבָן פִּינָה'. וְאוֹלִי 'פְּנִים' הוּא לְשׁוֹן פְּנִיָּה, וְהַשׁוּוֹה בְּבִלִי בְּרֻכּוֹת ל, א: "כְּמַגְדֵּל דָּוִד צוֹאֲרֵךְ בְּנוֹי לְתַלְפִּיּוֹת" (שֶׁה"ש ד, ד), תֵּל שְׁכַל פִּיּוֹת פּוֹנִים בּו'.

פיוט ג: קרובה לתענית אסתר

וּמְרַדְכִי יָדַע אֶת כָּל אֲשֶׁר נַעֲשָׂה
 יוֹם שְׁלוֹחַ צַר סָפְרִים לְתַתִּי לְמִשְׁפָּה
 יוֹרֵד לְבוֹר אֲרִיּוֹת שְׁלַח לְהַדְסָה
 לְהַפִּיל תַּחְנָה עַל אוֹם עֲמוּסָה
 אוּלִי | יְגוֹנְנִיָּה רָם וְנִישָׂא 5
 בְּצִדְקַת אָב בְּעֶשְׂרֵה נוֹסָה
 <ברוך... מגן>

וַיִּקְרַע מְרַדְכִי אֶת בְּגָדָיו | וַיִּצְעַק בְּאֵל יְה
 וַיִּרְבֶּה בְּבִכְיָה וּמְרָר נְהִיָּה
 וַיִּשְׁלַח הַתֶּךְ לְפִוְרִיָּה
 לְהַפִּיל תַּחְנָה עַל אוֹם עֲנִיָּה 10

מקורות: סנקט-פטרבורג, הספרייה הלאומית הרוסית, אוסף פירקוביץ, Evr. I. 155, דף 33 (מחזור מנהג רומניא לחנוכה-שבועות, המאה ה"ו; נוסח היסוד, א); איסטנבול, מוזיאון טופקפּו 69 (מחזור מנהג רומניא, המאה הי"ז-י"ח; כולו, ב); מחזור רומניא, דפוס קושטא, שנת ר"ע (כולו, ג); מחזור רומניא, דפוס ויניציאה, שנת רפ"ג (כולו, ד); מחזור רומניא, דפוס קושטא, שנת של"ד (כולו, ה) נזכר: דודיוון, אוצר השירה והפיוט, 418.

כותרת: סליחות צדום אסתר ב 2 למשיסה] למשסה בגדה 5 יגוננה] יגוננה בגדה / רם] נוסף לפניו אל גדה / ונישא] ונשא בגדה 7 את] ליתא גדה / ויצעק] ויצעק ב

פסוק המסגרת: אס' ד, א. 1 ומרדכי... נעשה: לשון פסוק המסגרת. 2 צר: המן, על פי אס' ז, ו; והעניין על פי אס' ג, יג. למשיסה: לבז, להרס. 3 יורד: כך מנוקד במקור א, אך כל שאר המקורות גורסים 'יורד', והעניין דומה. יורד לבור אריות: התך, הוא דניאל; השווה בבלי מגילה טו, א: "'ותקרא אסתר להתך", אמר רב, התך זה דניאל'. להדסה: לאסתר (אס' ב, ז). 4 להפיל תחנה: להתפלל (השווה יר' מב, ט). על אום עמוסה: בעבור עם ישראל (ראה יש' מו, ג). 5 רם ונישא: הקב"ה, על פי יש' נז, טו. 6 בצדקת: בזכות. אב בעשרה נוסה: אברהם אבינו, על פי אבות ה, ג: 'עשרה נסיונות נתנסה אברהם אבינו'. 7 באל יה: כלפי הקב"ה. אך אולי צ"ל 'בְּאֵלֶיהָ', (לשון קינה ויללה; השווה לקרובת הי"ח הקלירית לתשעה באב 'אאביך ביום מבך': 'אליה כיענים' [ד' גולדשמידט, סדר הקינות לתשעה באב, ירושלים תשל"ב, עמ' קנט]), וייתכן שנוסח המקורות הוא 'תיקון' מאוחר של הנוסח הקשה 'באליה'. 8 וירבה בבכיה: על פי אס' ד, א, אך שם נזכרת זעקה ולא בכי, והשווה מדרש תהלים, ל, ו: "'בערב ילין בכי", זה מרדכי'. ומרר נהיה: סמיכות תיאור הפוכה, ופירושה: נהייה מרה. והעניין על פי אס' שם. 9 וישלח התך: על פי אס' ד, ח-ט, והוא כמו: וישלח (מרדכי) את התך. לפוריה: כינוי לאישה על פי תה' קכח, ג, ומוסב כאן על אסתר. 10 אום עניה: כנסת ישראל שבגלות (יש' נא, כא; נד, יא).

אוּלִי | יְחִיָּה שׁוֹכֵן עָלֶיהָ
בְּצִדְקָתָהּ | נֶעְקֵד בְּהַר הַמּוֹרִיָּה
<ברוך... מחיה>

וַיִּלְבֹּשׁ שָׁק וְאָפֵר | קִישׁ כְּשֶׁמֶעוֹ עֲצָה הִיעֲצָה
שְׁשׁוֹנָם נִהְפֹךְ לְאָכָל וְשִׁמְחָה וְדִיצָה
סָרִיס שֶׁלַח לִיפָה כְּתִרְצָה
לְהַפִּיל תַּחֲנָה עַל | אִוְמָה בְּטִיט נְעוּצָה
אוּלִי | יִרְחֲמֶיהָ גְדוֹל הָעֲצָה
בְּצִדְקָתָהּ | תָּם קְדוּשָׁתוֹ רָצָה
<ברוך... האל>

15

וַיֵּצֵא בְּתוֹךְ הָעִיר | כְּהִפִּיל פּוֹר זֶרַע כְּסָלוּחִים

11 יחיה] יחיה גדה / עליה] עליה ב 12 נעקד] אב נוסף לפניו גדה 13 עצה] עיצה ב 14 ששונם] לאבל
ה / ושמחה] ולשמחה גר / לאבל ושמחה] כל שמחה ה 17 ירחמיה] ירחמה ב / ירחמנה גדה / העצה] העין] צ]ה ב

11 שוכן עליה: הקב"ה, השוכן בשמים ('עליה', על פי תה' קד, ג; יג). 12 נעקד בהר המורי: יצחק. 13 קיש: מרדכי, על שם אחד מאבות אבותיו (אס' ב, ה). ועל פי המדרש, קיש היה אחד משמותיו של מרדכי; השווה בבלי מגילה יב, ב. עצה היעוצה: את מזימת המן להשמיד את היהודים. וללשון ראה יש' יד, כו. 14 ששונם נהפך לאבל: ההפך ממה שמתואר בסוף הספר (אס' ט, כב): 'אשר נהפך להם מיגון לשמחה'. ושמחה ודיצה: וכן נהפכו לאבל שמחתם ודיצתם. 15 סריס שלח: מרדכי שלח את התך, שהיה 'מסריסי המלך' (אס' ד, ה; וראה שם, ח-ט). ליפה כתרצה: על פי שה"ש ו, ד, ומוסב כאן על אסתר. 16 אומה בטיט נעוצה: כנסת ישראל השקועה בבוכי, כלומר, השרויה בצרה. 17 גדול העצה: הקב"ה, על פי יר' לב, יט. 18 תם קדושתו רצה: יעקב ('תם', על פי בר' כה, כז), אשר רצה בקדושתו של הקב"ה, כלומר, קידש את שמו בעולם (והשווה לכינוי 'קדוש יעקב' [יש' כט, כג]). 19 כהפיל פור: כאשר המן הפיל פור, על פי אס' ג, ז. זרע כסלוחים: מתבקש כאן כינוי להמן, אך 'זרע כסלוחים' הם לכאורה צאצאי מצרים (ראה בר' י, יד). ואולי נרמז כאן אחיו של מצרים, כנען (שם ו), שנתקלל שיהיה עבד (בר' ט, כה), והמן נחשב עבד מצד אמו, שכן, על פי מסורת מדרשית אחת, נזדמנה שפחה לאגג כאשר היה בשבי אצל שאול, והמן הוא צאצא של אותה שפחה. מדרש זה אינו קיים בספרי האגדה הקדומים שלפנינו, אך הוא כבר נזכר בפיוט הקלירי 'יוזכר איבה לשכני' (שבעתא לשבת זכור): 'וְזִינָה בְּשִׁפְחָתוֹ וְהוֹלִידָה צָפַע הַמְחֻלָּק'; ראה: ש' אליצור, בתודה ושיר, 'ירושלים תשנ"א, עמ' 72, ועיין גם: ש' אשכנזי, אלפא ביתא תנ"תא דשמואל זעירא, בעריכת י"י סטל, 'ירושלים תשע"א, כרך א, עמ' 10-14. מסורת שונה שהמן היה עבדו של מרדכי מצויה במדרש מאוחר על מגילת אסתר, ועל פיו נחקק על רגלו של המן 'המן בן המדתא עבד למרדכי' (י"ד איזנשטיין, אוצר מדרשים, ניו-יורק תרע"ה, כרך א, עמ' 60).

20 פתִּשְׁגֶּן כְּתֹב הַדֶּת נִיתָן כִּי־צֹאוּ בּו שְׁלוֹחִים
פְּדוּי שְׁלַח לְדַמּוּיָהּ לְשׁוֹשָׁנָה בֵּין הַחוֹחִים
לְהַפִּיל תַּחֲנָה עַל אֶעֱנִיִּים זְנוּחִים
אוּלִי אִירְחֲמֶיהָ רוֹצָה בְּנִיחוּחִים
בְּצִדְקָתָא בֶּן הַבִּיא יְבְרוּחִים
<ברוך ... חונן>

25 ויצעק צעקה א בתוך הבירה
רשע כשלחו ספרים לאבד עם נוחלי תורה
ידיד שלח להודיע לבחירה
להפיל תחנה על יפה וברה
אוּלִי אִירְאָה בְּעֵנִיִּים שׁוֹכֵן שְׁמִי שְׁפָרָה
בְּצִדְקָתָא אַחִים עֲשֶׂרָה
30 <ברוך ... הרוצה>

20 ניתן נתן בגדה 23 ירחמיה ירחמם בגדה / בניחווחים בנחווחים גדה 25 ויצעק צעקה ויוצק זעקה בגדה
26 עם נוחלי לנחלי בגדה 27 לבחירה לבחורה גדה 29 בעניינים בעניה בגדה

20 פתִּשְׁגֶּן ... שלוחים: אס' ג, יד-טו. שאר עדי הנוסח גורסים 'ניתן' במקום 'ניתן', אך מסתבר נוסח היסוד, בהתאם לניסוח הסביל שבפסוקים. 21 פדוי: מרדכי, שנפדה מגזירת המן. לדמויה ... החוחים: על פי שה"ש ב, ב, ומוסב כאן על אסתר. 22 עניינים זנוחים: עם ישראל בגלות. 23 ירחמיה: את כנסת ישראל. רוצה בניחווחים: הקב"ה החפץ בקרבת העולים לפניו לריח ניחוח. 24 בן הביא יברוחים: ראובן שהביא דודאים, על פי בר' ל, יד, ואונקלוס (שם) תרגם 'דודאים' – 'יברוחין', והשווה גם בר"ר עב, ב (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 887): "'וימצא דודאים בשדה", ר' חייא ברבה אמר יברוחין'. 25 ויצעק צעקה: צ"ל 'ויזעק זעקה', כפסוק המתפייט, וכך הוא גם בשאר עדי הנוסח. בתוך הבירה: בשושן הבירה. 26 רשע: המן. כשלחו ספרים לאבד: אס' ג, יג. עם נוחלי תורה: את עם ישראל. שאר עדי הנוסח גורסים 'לנחלי', והמשמעות זהה. 27 ידיד: מרדכי. לבחירה: לאסתר, שנבחרה למלכה; ומסתברת יותר גרסת מקורות גד: 'לבחורה'. 28 יפה וברה: כנסת ישראל, על פי שה"ש ו, י. 29 בעניינים: של ישראל. שאר עדי הנוסח גורסים 'בענייה', והוא מוסב על כנסת ישראל, המכונה 'יפה וברה' בטור הקודם. וללשון השווה שמ"א א, יא ועוד. שוכן שמי שפרה: הקב"ה, השוכן בשמים ('שמי שפרה' על פי איוב כו, יג). 30 אחים עשרה: שאר בני יעקב (מלבד ראובן ויוסף, הנזכרים במחרוזת הקודמת ובמחרוזת הבאה).

גְּדוּלָּהּ וּמְרָהּ | צַעֲקָה מְרֹב כְּאֲבִים
 חֲרָטָה כְּנַחֲרָטָה עַל מְשׁוּלֵי כּוֹכְבִּים
 זֶמֶן זֶה נִקְהָלוּ בְּתַפְלַת עֲרִיבִים
 לְהַפִּיל תַּחֲנָה עַל | זֶרַע אֲהוּבִים
 קְדוּשׁ תִּזְכּוֹר אֲהַבַת מְכַלְכֵּל רְעִבִים
 וְתִסְלַח לְעֶזְרָן בְּטוּחִים מִהֵרָה בְּרַחֲמֵיךְ הָרַבִּים

35

32 חרטה כנחרטה] חרתה כנחרתה ב / חרתה כנחרטה גדה 33 עריבים] ערבים גדה 36 ותסלח] וסלח בגדה

31 צעקה: מוסב כנראה על כנסת ישראל. 32 חרטה כנחרטה: כאשר הגזרה נחרטה ונחקקה; ובעדי הנוסח האחרים משמש במקביל השורש 'חרת', ושני השורשים משמעם דומה (ראה מילון בן יהודה, ערך 'חרט [ב]', עמ' 1757). משולי כוכבים: עם ישראל (בר' טו, ה ועוד). 33 זמן זה: ביום זה, הוא תענית אסתר (י"ג באדר), שבו נקהלו היהודים להתפלל בעת מלחמתם באויביהם בעקבות גזירת המן, על פי אס' ט, יח. זמן זה נקהלו: י"ג באדר, יום תענית אסתר, נקרא 'זמן קהילה' (בבלי מגילה ב ע"א); והשווה לשאלות דרב אחאי לפורים, שאילתא עט, שפירש את הביטוי שלא כפשוטו: 'דאמר ר' שמואל בר רב יצחק: שלשה עשר זמן קהילה לכל היא ... מאי קהילה? יום תענית. ומאי יום כניסה? שמתכנסים בו ויושבין בתענית ומבקשים רחמים'. בתפלת עריבים: כנראה עניינו: תפילה שבה כולם התפללו זה על זה מתוך תחושה של ערבות (השווה תנחומא בובר [ניצבים ה, ה; עמ' כב]: "כל איש ישראל", ד"א, כולכם ערבים זה בזה'). אך אולי זוהי סמיכות תיאור, ופירושה: תפילה ערבה. ומקורות גדה מנקדים כאן 'ערבים' וככל הנראה הכוונה היא לתפילה שמתפללים בערב, כלומר, לתפילת ערבית. 34 זרע אהובים: עם ישראל, צאצאי שלושת האבות האהובים. 35 קדוש: הקב"ה (פנייה). מכלכל רעבים: יוסף, שכלכל את מצרים ואת משפחתו (השווה בר' נ, כא). 36 בטוחים ... הרבים: כינוי לישראל על פי פסוקת הקבע הפותחת את מעמד הסליחות, הנאמרת מיד לאחר מחרוזת זו: 'כי על רחמך הרבים אנו בטוחים'.

סליחות חדשות ליוסף אבן אביתור וליצחק בן לוי אבן מר שאול

יוצאות לאור על ידי אריאל זינדר

מבוא

א. פתיחה

צדק רב נעשה עם מורשתו המחקרית של פרופ' עזרא פליישר כאשר ראו אור שלושת הכרכים הגדולים של מאמריו על שירת ספרד, תחת הכותרת 'השירה העברית בספרד ובשלוחותיה'. בעיני רבים נתפס פליישר כחוקר מובהק של הפיוט הקדום ושל נוסחי תפילת הקבע ומנהגיה, אבל קריאה בכרכים אלה מזכירה מיד כמה עמוקה ומכרעת הייתה תרומתו לחקר שירת ספרד על ענפיה השונים.¹ כמנהגו בתחומים אחרים, גם כאן חתר פליישר להאיר את הפינות העמומות והמסתוריות יותר של ההיסטוריה הספרותית. משום כך הוא הקדיש מספר מאמרי מפתח לשחזור מפורט ככל האפשר של שלביה המוקדמים של האסכולה הספרדית, אותם עשורים של המחצית השנייה של המאה העשירית, עשורים של גישוש והיסוס מצד אחד ושל פריצות דרך מרשימות מצד שני.

בתוך מפעל מחקרי חשוב זה הקדיש פליישר את עיקר תשומת לבו לשני משוררים: יוסף אבן אביתור ויצחק בר לוי אבן מר שאול. גילויך באשר למורשתם של שני משוררים אלה עדיין נחשבים כבסיס המפותח ביותר לכל דיון בשלביה המוקדמים של אסכולת הפיוט הספרדי.² במאמר זה אבקש להוסיף מעט לתמונה המפותחת

* תודתי נתונה לפרופ' שולמית אליצור, לד"ר שרה כהן ולד"ר יהושע גרנט על תיוקניהם ועצותיהם הטובות.

1 מובן שתלמידיו וממשיכי דרכו הכירו היטב את חותמו המחקרי על העיון בשירת ספרד, כפי שניכר במספר מאמרים ומחקרים. ראו למשל: ש' אליצור, 'מפעליו המחקריים של עזרא פליישר', מ"ע פרידמן (עורך), לזכרו של עזרא פליישר, ירושלים תש"ע, עמ' 22–29; ט' בארי, 'מפעלו של פרופ' עזרא פליישר בחקר שירת הקודש העברית בימי הביניים – היבטים אחדים', מדעי היהדות 45 (תשס"ח), עמ' 135–146; י' גרנט, "בשלל צבעים, באלפי צלילים מעודנים, באותנטיות עמוקה וחדה": על פועלו של עזרא פליישר בחקר שירת החול העברית בימי הביניים, שם, עמ' 147–175.

2 יוסף אבן אביתור (המופיע בחלק מן המקורות גם כ'בן שטנאש') נולד בעיר מרידה שבספרד בסביבות 950 ונפטר במזרח (אולי בדמשק) אחרי שנת 1012. הוא עזב את ספרד במהלך שנות השמונים של המאה העשירית ונדד בין כמה קהילות במזרח, בהן בבל וארץ ישראל, עד שקבע את מושבו בקהילת בני ארץ ישראל שבפוסטאט (קהיר העתיקה במצרים). יצחק בן לוי אבן מר שאול נולד ופעל בלוסינה שבספרד. מן המעט שידוע על קורות חייו ניתן לשער שהוא פעל כמשורר בין השנים 970–1012 לערך. עזרא פליישר הקדיש מספר מאמרי יסוד ליצירתם של משוררים אלה ואף הצביע על כמה זיקות מעניינות ביניהם. מאמרים אלה מרוכזים בספרו: השירה העברית בספרד ובשלוחותיה, בעריכת ש' אליצור וט' בארי, ירושלים תש"ע, עמ' 407–645. לתיאור ממצה של פועלם ושירתם של שני היוצרים הללו

שהציג פליישר, זאת באמצעות חשיפה של מספר שירים חדשים מאת שני המשוררים החשובים הללו, שירים שטרם פורסמו ורובם אף לא יוחסו במחקר לאבן אביתור ולאבן מר שאול. עיון בהם מרחיב את ידיעותינו על יצירתם, מאשש מספר קביעות והשערות של פליישר וגם מאיר כמה היבטים בהשפעתם על משוררים ספרדיים מאוחרים להם. השירים המופיעים להלן שייכים כולם לסוג המשנה הקרוי 'סליחות לאשמורות'. אלה הם פיוטי סליחות שנכתבו לכתחילה לצורך ההתכנסויות לסליחות בעשרת ימי תשובה ואולי אף בלילות שלפני ראש השנה. מצד תוכנם דומים שירים אלה לסליחות רבות שאינן מיועדות דווקא לאשמורות (כגון סליחות ליום הכיפורים), אלא שמאפיין מובהק אחד שלהם מבדיל אותן מסליחות אחרות: בכולן מצוין במפורש מספר הלילה שבו נועד כל פיוט להיאמר. סליחות כאלה, שכוללות ציון מספרי של האשמורת שבה מבוצע הפיוט, זוהו במחקר עד כה בעיקר כפרי יצירתו של ר' יצחק אבן גיאת (להלן: ריצ"ג). ואכן, ריצ"ג העמיד סדרה מפוארת של סליחות כאלה שמצאו את מקומן במנהגי מספר סליחות, בהם גם המנהג שהשתמר במחזור 'שפתי רננות' ששימש עד ימינו אנו בקהילות טריפולי וג'רבה. במהלך הכנת מהדורה מדעית של סליחות ריצ"ג לאשמורות, התברר לי כי הוא לא היה היחיד שחיבר סליחות מסוג זה, וכי הוא אף לא היה הראשון שחיבר סליחות שכמותן.³

בתוך הסליחות לאשמורות המופיעות מדי פעם בכתבי היד לצד סליחותיו של ריצ"ג, בולטות שתי קבוצות של סליחות. בכל אחת מן הקבוצות נכללו סליחות (או סטרופות פתיחה של סליחות) שדמו זו לזו בתבניתן, בסגנוןן, במשקלן ואף בתוכניהן. בנוסף, חלק מן הסליחות הללו כללו לעתים (אך לא תמיד, כפי שיובהר להלן) ציון מספרי של אשמורת או של מעמד. בקבוצה אחת נכללו פיוטים שבסטרופת הפתיחה שלהן הופיעה החתימה 'יוסף' או 'יוסף' ובקבוצה השנייה הופיעה בסטרופת הפתיחה החתימה 'יצחק'. חתימות אלה, ופרטים סגנוניים רבים שיפורטו מיד, העלו את האפשרות שמא אין אלה אלא יוסף אבן אביתור ויצחק בן לוי אבן מר שאול. אפשרות זו נתחזקה מכוח העובדה שלעתים מזומנות הופיעו סליחות אחדות משתי הקבוצות יחד, באותו כתב יד, כמו היו סליחות אלה בנות מנהג אחד. ואכן, כפי שיובהר בהמשך כאן, יש יסוד חזק לייחס את שתי הסדרות למשוררים הספרדיים הקדומים הללו ולקבוע כי אכן הם, ולא ריצ"ג, היו חלוציו של סוג המשנה הפייטני של הסליחות לאשמורות. בדברים להלן מובאים דברי הקדמה לסליחותיהם של כל אחד מן המשוררים, ובהמשך מובאים

ראו: ח' שירמן, תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית, עדכן והשלים ע' פליישר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 144–173.

3 א' זינדר, 'בעמדם בחצות הליל פעם ושתיים' – סליחות על פי סדר האשמורות מאת יצחק אבן גיאת, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"ד. לדיון בתולדות מנהגי הסליחות לאשמורות ראו במיוחד עמ' 46–17.

השירים בליווי חילופי נוסח וביאור מפורט. יש לקוות שחשיפת שכבה זו של סליחות ספרדיות מוקדמות תביא להערכה מחודשת ומדויקת יותר של תולדות הז'אנר בספרד.

ב. סליחות לאשמורות לאבן אביתור – ענייני ייחוס וייעוד ליטורגי

במהלך דיונו הנרחב של פליישר ביצירתו של אבן אביתור הוא נדרש גם להיקף יצירתו בתחום הסליחה.⁴ ברשימת הסליחות הרבות שייחס פליישר לאבן אביתור כלולה אחת הפותחת, כמצוין שם, 'יום זה אמרתי'. היא אינה מובאת במלואה בחיבורו של פליישר, אך היא מיוחסת על ידו לאבן אביתור באופן ודאי, תוך השערה שזוהי סליחה ליום הכיפורים.⁵ מדובר בסליחה אופיינית לאבן אביתור, העשויה סטרופות מרובעות עם סיומות מקראיות וסימנה א-ת. בהערת אגב מציין פליישר כי המילים 'יום זה אמרתי' אינן פותחות את הפיוט בכתב היד שמצא, וכי לפני הסטרופה הנפתחת במילים אלה מופיעה סטרופת פתיחה החתומה 'יוסף'. אך בהתאם לגישתו בדיסרטציה, נהג פליישר זהירות מרובה בכל הנוגע לחיבור סטרופת פתיחה כלשהי לשיר כלשהו, וזאת כיוון שמעתיקים בימי הביניים נהגו חירות גדולה בסטרופות פתיחה מסוג זה ולעתים קרובות התיקו אותן ממקומן המקורי והעמידו אותן בראש פיוטים אחרים. עם זאת, פליישר זיהה בסליחה זו את טביעת אצבעו הסגנונית של אבן אביתור, ועל כן הניח שניתן להיעזר גם בחתימת 'יוסף' שבסטרופת הפתיחה כדי לחזק את הקביעה כי סליחה זו היא אכן של יוסף אבן אביתור.

עיון בכלל המקורות שבהם מופיעה סליחה זו מלמד כי זהירותו של פליישר בנקודה זו הייתה כנראה מופלגת מדי. בארבעה מקורות שונים בכתבי יד – גם מן הגניזה הקהירית וגם מקהילות ספרד – מופיעה סליחה זו עם סטרופת פתיחה וזה שתחילתה 'יום זה דרשתיך'.⁶ מכאן שאין כל סיבה ממשית לשלול את שייכות סטרופת הפתיחה לאותה סליחה, ואפשר להניח כי לפנינו עומדת הסליחה בשלמותה, מסטרופת הפתיחה ועד סיום האקרוסטיכון באות ת.

אך זיהוי הסליחה כולה וייחוסה לאבן אביתור אינם אלא פתח לגילוי חשוב יותר. מעתה מתברר שאותה סליחה ל'מעמד השני' אינה אלא אחת מתוך סדרה של סליחות ל'מעמדות' אחרים. סדרה זו אמנם אינה מופיעה בשום מקור במלואה, ונראה שעם הזמן התפזרו הסליחות שהרכיבו אותה ונקלטו רק באופן חלקי במנהגי קהילות שונות.

4 הבסיס לדיונו של פליישר ביצירת אבן אביתור מצוי בעבודת הדוקטורט שלו: ע' פליישר, יצירתו של יוסף אבן אביתור – סוגים ותבניות בפיוטיו, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשכ"ח. לסליחות מוקדש שם פרק שלם (בעמ' 420–508). יש להזכיר כי דיון חלוצי זה נעשה כאשר חומרי העיון שעמדו לנגד עיניו היו מוגבלים ולא כללו חלקים נרחבים מאוספי הגניזה המוכרים כיום.

5 שם, עמ' 456 וכן שוב בעמ' 505.

6 ראו את פירוט המקורות בשיר א להלן.

אך בכל זאת ישנם מספר כתבי יד שבהם מופיעות כמה סליחות, או פתיחות לסליחות, שמקורן בסדרה מעין זו. כתב יד כזה מצוי באוסף אדלר שבבית המדרש לרבנים, ומספרו 2763.4. כתב היד מחזיק מספר סליחות למעמדות שחתומות 'יוסף' ו'יצחק' לסירוגין. מתוכן נעייין בשתי סטרופות הפתיחה של הפיוטים החתומים 'יוסף' מסדרה זו:

יום זה קראתיך המציא לי קדושי	יום זה דרשני בערכי לך חין שועי
ובמעמד השלישי שעה ניבי וארשי	ובמעמד הרביעי קול שבחך בהביעי
שא נא פשעי והעבר את עקשי	סלח נא פשעי ונחץ את ישעי
יי מגן בעדי כבודי ומרים ראשי ⁷	יי רועי [...]שעי

הדמיון בין הסטרופות אינו מותיר מקום לספק בדבר היותן ממקור אחד. הן חתומות באותו אופן ונושאות סממנים סגנוניים ולשוניים דומים. שתיהן אף מיוחסות בגוף כתב היד 'לר' יוסף'. מעבר לכך, אין הסטרופות הללו דומות רק זו לזו, אלא אף לאותה סטרופת פתיחה של השיר 'יום זה דרשתיך' שהייתה מוכרת לפליישר ויוחסה על ידו לאבן אביתור.

לצד עדות חתימת השם 'יוסף' בפיוטי סדרה זו, עומדת גם זיקתם הסגנונית החד-משמעית לפיוטי סדרה אחרת מאת אבן אביתור, היא סדרת פיוטי שיר המעלות פרי עטו.⁸ בנקודות רבות מתגלות הסליחות שלפנינו כמעין יצירות מקבילות לשירי סדרה ידועה זו. ראשית, גם שם פותח אבן אביתור את כל השירים בלשון 'יום' או 'יום זה'. שנית, מיד לאחר לשון פתיחה זו מובא בפיוטי שיר המעלות קולו של דובר שמתייחס בעיקר לעצמו ולתפקידו כמשורר וכשליח ציבור, וכך קורה גם בסטרופות שלפנינו.⁹ לבסוף, קו דמיון חשוב נוסף בין שתי הסדרות הוא האופן שבו משתלבים בתוכן היבטים של הלל ושבח לצד בקשות מחילת חטא. במובנים אלה, וכן במובנים לשוניים שייחונם להלן, ניכר חותמו הייחודי של אבן אביתור בשירי שתי הסדרות באופן שאינו נתון

7 שיר ד להלן. הנוסח כאן על פי כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים, אדלר 2763.34. בראש הסליחה מופיעה הכותרת 'אליוס' [א]לתאלת לר' יוסף נקלה' (ראו תרגומה בראש הביאור לשיר).

8 סדרה זו ראתה אור במהדורה מדעית מאת יהושע גרנט. ראו: י' גרנט, חמש עשרה שירות: סדרת פיוטי שיר המעלות ליוסף אבן אביתור, עבודת גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"א.

9 השוו, למשל, את סטרופות הפתיחה שהובאו בזה לטורים הבאים: 'יום זה באתי לייחדך שעני יוצרי / וסלח את פשעי ואל תיפן ליצרי' ('יום באתי לייחדך', בתוך: גרנט, שם, חלק ב, עמ' 5). כמו כן, הצירוף 'יום זה' עצמו נפוץ עד מאד בפיוטיו של אבן אביתור. בבדיקה במפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית (להלן: 'מאגרים') נמצאו למעלה משבעים היקרויות של ביטוי זה בכלל יצירתו. ראו גם היוצר 'יום אצתי משחר' לאביתור המופיע במאמרו של יהושע גרנט, להלן, עמ' xxx.

בספק. על רקע הנתונים הללו נראה שיש לייחס בוודאות את פיוטי הסדרה כולה ליוסף אבן אביתור.¹⁰

לאור ממצאים אלה חיפשתי סליחות נוספות שעשויות להשתייך לאותה סדרה. החיפוש העלה סך של שבע סליחות (או פתיחות לסליחות), שהאחרונה בהן מיועדת ל'מעמד השמיני'. ממצאים אלה הובילו לשלילת השערתו של פליישר כי לפנינו סליחות ליום הכיפורים, השערה שהתבססה על ההנחה כי ה'מעמד השני' שנזכר ב'יום זה קראתיך' הוא הקדושתא השנייה ברצף הקדושתאות של יום הכיפורים. להשערתו של פליישר היה, כמובן, על מה לסמוך. המונח 'מעמד' אכן מציין לעתים קדושתא ליום הכיפורים, ולעתים אף את כלל פיוטי היום. אך משנמצאו סליחות המתאייחסות למעמד השביעי והשמיני, ברור כי אין מדובר במעמדי התפילה של יום הכיפורים. המונח 'מעמד' המופיע בסליחות אלה חייב אפוא לציין רצף של אירועים ליטורגיים שמספרם שמונה לכל הפחות ושעניינם בקשת סליחה ומחילה. משעה שנקודה זו מתבררת, אין עוד כל ספק לגבי משמעות המונח 'מעמד' בשירים אלה: כוונת המשורר לאותם מעמדות של אמירת סליחות באשמורות שקודמות ליום הכיפורים, מעמדות שהיו נהוגים בקהילות ישראל ימים רבים לפני שכתב אבן אביתור את פיוטיו. קשה לדעת בוודאות האם אבן אביתור היה הראשון שכינה התכנסויות אלה לסליחות בשם 'מעמד' או 'מעמדות'. ככל שידיעתי מגעת, אין כל מקור פייטני או הלכתי המכנה את ההתכנסויות כך לפני ימיו,¹¹ אך מימי אביתור והלאה מופיע מונח זה לא אחת בזיקה ישירה להתכנסויות לאמירת סליחות.

לפנינו, אם כן, סדרת סליחות מאת יוסף אבן אביתור שנועדה לשמש בשעת ההתכנסויות הליליות לסליחות לפני יום הכיפורים. בתוך ודאות זו עניין אחד נותר בלתי פתור עדיין: מעדות הפיוטים עצמם אין לדעת באילו ימים בדיוק נאמרו סליחות אלה, שכן הדבר תלוי במנהג הסליחות אליו כיוון אבן אביתור. אם כתב את סליחותיו לקהילה שנהגה לומר סליחות רק בעשרת ימי תשובה, כמנהג הגאונים המתועד במספר מקורות, הרי שאלה הן סליחות לאשמורות של ימים אלה דווקא.¹² אך אם כבר

10 יש להעיר כי גם בקטלוג המפעל לחקר השירה והפיוט שבגניזה מופיעות סליחות אלה כפעם בפעם עם השערת ייחוס לאבן אביתור. במובן זה אין מאמר זה אלא משום אישוש להשערותיהם של פליישר ושל חוקרים אחרים במפעל.

11 למעשה, מעדות שיריו של אבן אביתור עצמו, אף אין כל סיבה להניח שהוא ביקש לייחד מונח זה להתכנסות לסליחות דווקא. כך, למשל, בפיוט ה'מחיה' בקדושתא לנעילה מובא: 'במקהל במצער אחוזי צער / ערכנו מעמד ישיש ונער' (הנוסח מתוך 'מאגרים', וראו: מחזור מנהג תלמסאן לימים נוראים, כ"י סינסינטי 375 HUCA, דף 107). מעדות זו ומעדות הסליחות שלפנינו נראה שאבן אביתור השתמש במונח זה לציון התכנסות ציבורית לתפילה, וממילא כינה כך גם את ההתכנסויות לאשמורות שלפני יום הכיפורים. לדיון בהמשך גלגוליו של המונח 'מעמד' בפיוט ראו: זינדר (לעיל, הערה 3), עמ' 48–52.

12 בהקשר זה יש להעיר כי במניין לילות הסליחות של עשרת ימי תשובה נהגו מספר קהילות

בתקופתו התפשט המנהג לומר סליחות גם בימים שקדמו לראש השנה, כפי שהיה נהוג בקהילות רבות בספרד בתקופה מאוחרת יותר, הרי שיש להציע כי סליחות אלה בוצעו גם בלילות של חודש אלול. לנקודה זו נשוב בהמשך, מתוך העיון המשווה עם סליחות אבן מר שאול.

ג. סליחות אבן אביתור: תבנית והרכב

בהמשך מאמר זה מופיעים נוסחים לשבע סליחות מתוך סדרת הסליחות לאשמורות מאת אבן אביתור. למרבה הצער, רק שתי סליחות (א, ב) שוחזרו כאן במלואן. שתי סליחות נוספות (ו, ז) שרדו באופן חלקי, ומשלוש נוספות (ג, ד, ה) מופיעות רק סטרופות הפתיחה. יש לקוות כי עתה, משיש בידינו עדות ברורה לכך שאבן אביתור כתב סליחות מסוג זה, יימצאו חלקים נוספים של הסליחות המופיעות כאן שלא בשלמותן, ואולי אף תימצאנה סליחות נוספות. ה'מעמדות' המצוינים בגופי הסליחות נעים מן המעמד הראשון עד השמיני; טרם נמצאה הסליחה למעמד השביעי, או שהיא מופיעה לפנינו ב'תחפושת' של מעמד אחר.

למרות ייחוס כל השירים בסדרה זו לאבן אביתור ברמת ודאות גבוהה, אין ודאות בהרכב המקורי המדויק של כל אחת מן הסליחות. על מנת להבהיר את הספקות בעניין זה, יש לתאר בקצרה את ההיבטים התבניתיים המרכזיים שלהן.¹³

הסליחות לאשמורות של אבן אביתור ערוכות בסטרופות מרובעות בעלות סיומות מקראיות. טוריהן – להוציא טורי הסיומות – סדורים באקרוסטיכון אלפביתי, מאל"ף ועד תי"ו. בראש כל סליחה עומדת סטרופת פתיחה חתומה 'יוסף' או 'יוסף'. חרוזן של סטרופות אלה נקבע תמיד על פי מספר המעמד ('שון' ליום הראשון, 'ני' לשני וכך הלאה). בנוסף, העמיד יוסף אבן אביתור מילות קבע בשני הטורים הראשונים בכל סטרופות הפיוטים, כולל סטרופות הפתיחה: כל טור ראשון פותח במילים 'יום זה', והטור שאחריו נפתח במילה 'ובמעמד' ואחריה ציון מספר האשמורות. בגופי הפיוטים (אך לא תמיד בסטרופות הפתיחה) מצטרפת לשתי מילות הקבע מעין מילת קבע שלישית, כיוון שכל הסיומות המקראיות בכל הסליחות מתחילות בשם אדנות ('ה') דברך ניצב בשמיים, 'ה' העלית משאול נפשי' וכן הלאה). מכלול תבנית זה מצוי, כאמור, בכל אחת ואחת מן הסליחות בסדרה זו, להוציא כמה סטרופות פתיחה שבהן

למנות גם את לילות ראש השנה. מכאן שאין להסיק מקיומו של 'מעמד שמיני' אצל אבן אביתור כי סליחותיו אכן לא הוגבלו לעשרת ימי תשובה בלבד. על פיזור הסליחות במחזורים קדומים שונים ראו: זינדר (לעיל הערה 3), עמ' 94–108.

13 הרברים שלהלן נוגעים להרכבן של הסליחות שלפנינו בלבד. לדיון נרחב בבעיות שמציבות סטרופות הפתיחה בסליחות של אבן אביתור בכללן ראו: פליישר (לעיל הערה 4), עמ' 445–457.

הטור הרביעי אינו נפתח בשם אדנות. כך, למשל, עומדות לפנינו הסליחה לאשמורת השנייה והסליחה לאשמורת השמינית (שירים ב, ח בהתאמה):

יום זה / אֲמַצְנִי נַחֲמָנִי וּמֵאֲמִינִי וּבְמַעֲמַד הַשְּׁמִינִי / תַּעֲמִיד לִימִינִי סוֹד פְּלִאִיךָ בְּגִלוֹתֶיךָ יוֹדֶה כָּל מַשְׁטֵינִי כִּי עָשִׂיתָ מִשְׁפָּטִי וְיָדִינִי	יום זה / דְּרַשְׁתִּיךָ בְּמַעֲוֹךְ דְּרָשְׁנִי וּבְמַעֲמַד הַשְּׁנִי / בְּרַחֲמֶיךָ [בְּקִשְׁנִי] סִבְבוּנִי פְּלִאִיךָ סוֹב נָא וְהִנְפִּישְׁנִי תִּשְׁלַח מִמָּרוֹם תִּקְחֵנִי תִמְשָׁנִי
יום זה / אֲדַרְתֶּךָ אֶל שְׁחָקִים מְרוֹמִם וּבְמַעֲמַד הַשְּׁמִינִי / בְּמַהֲלָךְ אֲנִי זֹמֵם גָּאֵה שׁוֹבֵב מְקַדְשְׁךָ הַשְּׁמִים יְיָ מוֹרִישׁ וּמַעֲשִׂיר מִשְׁפִּיל אֶף מְרוֹמִם	יום זה / אֲמַרְתִּי אוֹדָה עָלֶי יוֹקֵשִׁי וּבְמַעֲמַד הַשְּׁנִי / בָּאתִי לְמוֹלֶךְ קְדוֹשִׁי גָּאֵה הַיִּדְרֶשׁ לִי בְּעָרְכִי לֶךְ לַחֲשִׁי יְיָ חֲנֻנִי רְפָאֵה נַפְשִׁי

כפי שהשוואה זו מלמדת, שירי הסדרה נושאים סממנים תבניתיים זהים וחד משמעיים. משום כך אפשר להעביר את המחרוזות בנקל משיר אחד לחברו, תוך שינוי מספר המעמד בלבד. את סטרופות הפתיחה, הנחרוזות במספר המעמד, קשה יותר לנייד, אלא אם כן מספרי המעמדות חורזים זה בזה (כגון שני ושמיני, או שלישי, חמישי ושישי), אבל בכל סטרופה אחרת בגוף השירים אין כל היבט תוכני הקושר אותה למעמד המסוים. ואכן, עיון בהעתקות סליחותיו של אבן אביתור לאשמורות מלמד כי סטרופות שלמות אכן נעו מדי פעם מסליחה אחת לחברתה, תוך שינוי המספר המצוין בהן. לעתים אפשר לשער מהו מיקומה המקורי של סטרופה כלשהי. כך, למשל, בטורים 9–12 בפיוט 'יום זה באשמורת' (א): במספר העתקות מופיעה בנקודה זו סטרופה שראשיתה 'יום זה דברתי זכות מוצל מכשד', ורק בכתב יד אחד מופיע הנוסח המובא במהדורה זו, שראשיתו 'יום זה דרשתי את פניך מחוללי'. לכאורה, ריבוי ההעתקות צריך להכריע לטובת הנוסח הראשון. אך נוסח זה עצמו מופיע במספר רב של העתקות של פיוט אחר ('יום זה דרשתיך', שיר ב במהדורה זו), ואילו אותו כתב יד יחיד שבו מופיע הנוסח החריג הוא מקור מהימן ביותר הודות לנוסחים המדויקים שניכרים בו. משום כך הכרעתי לטובת נוסח יחיד זה. אולם במקרים אחרים קשה להגיע למסקנה חד-משמעית. כך הוא, למשל, במקרה של הטורים 13–16 בפיוט 'יום זה דרשתיך'. טורים אלה מופיעים במספר מקורות כשהם מיועדים למעמד השני. אך בדף אחד מן הגניזה (כ"י קמברידג', T-S NS 315.161) מופיעים אותם הטורים במסגרת פיוט למעמד החמישי. הסתירה בין המקורות מביכה, ואין כל דרך לדעת איזו מן הסטרופות הללו היא המקורית ואיזו נדדה מפיוט אחר.

מצב זה מלמד כי אין לראות בהרכב הסליחות כפי שהגיעו לידינו משום עדות ודאית להרכב המקורי. בכל המקרים שבהם חלו מעתקים כאלה, ניסיתי לברר מהו

המיקום הנפוץ יותר במקורות השונים, ולפיו שיבצתי את החומר באחת הסליחות. אך כידוע, תפוצה רחבה אינה מהווה בהכרח עדות ישירה למידת מהימנותו של נוסח זה או אחר, ועל כן יש לראות בהרכבי הסליחות כאן משום הצעה או השערה מנומקת, ולא שחזור מהימן של הנוסח המקורי.

ד. סליחות אבן אביתור: לשון, תכנים ועיצוב ספרותי

חוקרים רבים עמדו על מאפייני לשונו של אבן אביתור בפיוטיו והצביעו הן על נאמנותו לסגנון לשוני קדם-ספרדי, ובעיקר סעדיאני, והן על הנטיות הלשוניות ה'ספרדיות' המופיעות בפיוטיו.¹⁴ ככלל, הסליחות שלפנינו מלמדות על עירוב דומה, אך לא שווה, של שתי נטיות אלה. מצד אחד, הנטייה הספרדית לפוריזם לשוני ולשיבה ללשון מקראית בהירה ניכרת ברוב טורי השירים. כך למשל בטורים ליריים ובהירים כגון 'יום זה ערכתי מהללך משגבי' (א, 25) או 'סבבוני פלאיך סוב נא והנפישני' (ב, 3). מצד שני, כמעט בכל סליחה צצים מדי פעם ביטויים שמשלבים בתוך המהלכים הפוריסטיים גם יסודות מלשון הפיוט הקדם-ספרדי. מספר ביטויים מצביעים על זיקה ללשון הפיוט הקדום. כך, למשל, הפועל 'כַּצְגְּתִי' (ב, 18) שיש בו גם הטיית פועל עלול על דרך עו"י בעבר, וגם כ' חבורה לפועל נטוי, וכן צורות שמניות סגוליות כגון 'פֶּשֶׁד' (ב, 9) ו'תַּעַל' (ב, 31). ביטויים אחרים, אם כי לא רבים, מצביעים על השפעת האסכולה הסעדיאנית. כך, למשל, הצורות המוארכות כגון 'יְנִיחוֹן' (א, 3), ו'אֲבִטָּחָה' (ב, 11); השימוש בשורשים יחידאיים כגון 'נִנְחֵץ' (ד, 3), שורש המצוי בפייטנות הקלסית אך חביב במיוחד על רס"ג; או הביטוי המקראי הארכאי 'עֲלִי' (ב, 5). ככלל, הלשון הפייטנית, בין הקלסית ובין הסעדיאנית, אינה נפוצה בשירים אלה, אם כי היא צצה לעתים, בעיקר בנקודות של הכרח ודוחק כגון במילות חרוז או במילים המרכיבות את סימנו של השיר.

מערך לשוני דומה מצוי גם במספר סליחות אחרות של אבן אביתור, שלא לאשמורות, כגון 'יום צעקנו בלילה נגדך', 'אנא סלח נא לשבים עדיך' ועוד.¹⁵ גם

14 דיון בסגנונו הלשוני הייחודי של אבן אביתור מלווה כל פרסום של שירים חדשים מפרי עטו, וקצרה היריעה מלציין את כולם. ביסוד הדיון מונחות קביעותיו של מנחם זולאי על לשון המשוררים מן האסכולה הסעדיאנית והזיקה שהאחרון קבע בין הפואטיקה של אבן אביתור ובין אסכולה זו. על כך ראו: מ' זולאי, 'מתוך יוצרותיו של ר' יוסף אבן אביתור לפרשות התורה', קרית ספר, ל (תשט"ו), עמ' 243 ואילך (=הנ"ל, ארץ ישראל ופיוטיה [בעריכת א' חזן], ירושלים תשנ"ו, עמ' 364 ואילך); הנ"ל, האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ד, עמ' יג-סב. על אדני דיונו של זולאי הוסיף פליישר (לעיל הערה 4), עמ' 499-500, ועליהם הוסיף דברים – הקשורים באופן ישיר לסגנונו של הסליחות שלפנינו – גם יהושע גרנט (ראו: גרנט [לעיל הערה 8], עמ' 23-31, וראו שם ציונים למחקרים נוספים).

15 נוסח מלא של סליחות אלה מצוי באתר מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית (להלן 'מאגרים').

שם שולט הסגנון המקראי הבהיר, ורק לעתים רחוקות משתמש המשורר גם בלשון פיוט קדום או סעדיאני. לכאורה, אין כל פלא בדבר: אך טבעי הוא שמשוררים יעצבו פיוטי סליחות בלשון המאפשרת למתפללים להתחנן ולהתבטל בפני האל במילים פשוטות וישירות, ללא סלסול וסגנוניות יתרה. אך כאן המקום להדגיש כי לא כל סליחותיו של אבן אביתור כתובות בסגנון פשוט זה. כמה וכמה מסליחותיו לעשרה בטבת ולתענית אסתר, כמו גם חלק מן הסליחות ליום הכיפורים, כתובות דווקא בסגנון הסגנוני והמוקשה-לעתים של אבן אביתור. לא בכל סליחותיו נדרש אפוא אבן אביתור לצמצום הצד החידתי והמוגבה של הלשון, ובסליחותיו לאשמורות ניכרת בחירה מודעת להעמיד יצירות נהירות ופשוטות שנטייתן ה'ספרדית' מודגשת ורק בנקודות דחק מועטות יחסית בהן הוא נסמך על מערכים לשוניים קדם-ספרדיים.¹⁶

קו של פשטות ובהירות משוך על הסליחות הללו גם מצד תוכניהן ומצד עיצובן הספרותי. מצד התוכן, כמעט בכל אחת מן הסטרופות מעמיד הדובר מהלך זהה: הוא מתאר את התייצבותו בפני האל, מבקש מחילה על חטאיו או הצלה וישועה וחיותם בדברי שבח המיוסדים על סיומת מקראית.¹⁷ זהות הדובר בכל הסליחות אינה משתנה, בקשותיו ונימוקיו אף הם נותרים בעינם, ואי אפשר להבחין בהתפתחות כלשהי במהלך השיר או בין סטרופה לחברתה. גרעינו התוכני והרעיוני של מחזור סליחות זה הוא אפוא פשוט ביותר.

גם במעברים בין הטורים פרי עטו של המשורר ובין הסיומת המקראית ניכרת פשטות רבה. אין למצוא כאן מעברים מתוחכמים בין קולות או בין דוברים: כל הסיומות פונות ישירות לאל בדברי שבח, הודיה או בקשה, וכך הן ממשיכות ממילא את המהלך שתפס את עיקר הסטרופה. כמו כן, אין כמעט אף פעם קשרים רעיוניים או פיגורטיביים בין שלושת הטורים פרי עטו של המשורר ובין הסיומות. לעתים הקשר הוא כללי מאוד וכמעט שרירותי: כל עוד יש בסיומות פנייה לאל בגוף שני, ויש בהן דברים שמבטאים קרבה או תלות באל, הן מוצמדות לטורים האחרים ואינן שופכות עליהם אור חדש, אלא משמשות כסיום נרגש למהלך הדברים שקדמו להן. מובן שגם החרוז הדומה מעגן את הסיומות היטב בהקשרן. מבחינה זו שונות הסליחות שלפנינו תכלית השוני מן התחכום הרב שניתן למצוא בפיוטי שירי המעלות של אבן אביתור, שבהם הסיומות הנתונות מראש על פי פרקי התהילים המפויטים העמידו אתגר גדול יותר בפני המשורר, אתגר שכדי לעמוד בו הוא נזקק למגוון טכניקות שתוארו יפה במחקרו של יהושע גרנט על סדרת שירים זו.¹⁸

16 פשטות סגנונית יחסית בפיוטי סליחה מצויה גם אצל רב סעדיה גאון. בסליחות רבות בסידורו ניכרת נטייה לבהירות לשונית שרחוקה מן הסגנון המוגבה המצוי ביוצרותיו. עם זאת, גם אצלו מצויות לעתים סליחות שסגנוןן מצועצע ומוקשה.

17 יוצאים מן הכלל טורים 17–20 בפיוט א, שבהם יש תיאור בלבד.

18 ראו: גרנט (לעיל הערה 8), עמ' 46–56.

בתוך הפשטות הכללית של שירים אלה, כמה היבטים ספרותיים שלהם ראויים לציון, בעיקר כיוון שיש בהם כדי לבסס באופן ברור הן את בעלותו של אבן אביתור על השירים והן את שייכותם למחזור שירים אחיד באופיו. הראשון שבהם נוגע למלאכת תזמור הצלילים של אבן אביתור. אמנם אין מדובר בשום אופן בדחיסות הצלילית הקיצונית שאלה הגיע הפייטן באגפים אחרים של שירתו. דחיסות מסוג זה ודאי לא הייתה עולה בקנה אחד עם החתירה לסגנון בהיר ופשוט. אך היא הנותנת: העובדה שבתוך אותה תנועה לעבר פשטות ובהירות עדיין ניתן להכיר את נטיית המשורר למצלול בולט, רק מלמדת על עומקה של נטייה זו. דוגמאות אופייניות לדחיסות מצלולית כזו עולה דרך משל מן טורים הבאים:

יום זה / יֵאָבְתִי עֲמוֹד לְעֶמֶךָ בְּמַעֲמָדָם (ב, 17)

ובמַעֲמָד הַשְּׁלִישִׁי / שְׁעָה נִבִּי וְאַרְשִׁי (ג, 2)

ובמַעֲמָד הַשְּׁשִׁי / שְׁעָה רַחֲשִׁי לַחֲשִׁי (ו, 2)¹⁹

בכך לא תמו ההיבטים המצלוליים בשיר. חרוז פנימי נוסף מופיע בסליחות אלה, הפעם בגופי השירים. מדובר בחרוז הקושר את הפעלים המופיעים מיד אחרי מילות הקבע 'יום זה' בראשי הסטרופות הסדירות (להוציא מחרוזות הפתיחה). ברוב הסליחות מדובר בהטיות של פעלים בגוף ראשון יחיד הנשמרת לכל אורך השיר, כגון 'אמרתי', 'דברתי', 'זכרתי' וכן הלאה (בפיוט ב). אך בפיוט ו מופיעה הטיה אחרת: 'ישרני', 'מלטני', 'עניני' וכן הלאה, וייתכן שכזו הייתה גם החרוזה בגוף פיוט ד, שלא הגיע לידינו. חרוז זה, הקושר בין הטורים הראשונים של כל סטרופה, מצוי גם בסליחות אחרות של אבן אביתור²⁰ וייתכן שזהו כלי ששימש אותו גם במקומות אחרים.

החרוז הפנימי שאחרי מילות הקבע, בשתי צורותיו שתוארו זה עתה, ממקד את המבע בדובר היחיד. מדי סטרופה הוא פותח במילים 'יום זה' ומיד מעמיד את עצמו כמוקד של התרחשות, בין אם זו התייצבותו לבקשת סליחה או רצונו בהתרחשות עתידית של סיוע מגבוה. חשיבותו של היבט זה מתבררת משעה שנותנים את הדעת לעיצובה הכללי של עמדת הדובר בשירים אלה. מן הצד הדקדוקי, הדובר בכל הסטרופות שבידינו נוקט גוף ראשון בשעת דיבורו, והוא אף מתמקד במושאי דיבור הנוגעים לו עצמו:

19 כפי ששתי הדוגמאות האחרונות מלמדות, נטייתו של אבן אביתור לחרוז את סטרופות הפתיחה בחרוז מספרו של המעמד הנזכר בתוכן, יוצרת בהן חריזה פנימית המחזקת במיוחד את המצלול הקשור לאותו מספר.

20 בסליחה 'יום צעקנו בלילה נגדך' חוזרים הפעלים בטורים הראשונים בסטרופה בסיומת הרבים (צעקנו, אתאנו, דרשנו וכן הלאה); ראו נוסח הסליחה ב'מאגרים'. בקינה (או הסליחה) לתשעה באב 'יללתי גדלה' נפתחת כל סטרופה במילה שהטייתה קבועה (יללתי, אנייתי, בכייתי וכן הלאה). לנוסח הפיוט ראו: ש' כהן, 'פיוטים לתשעה באב מאת ר' יוסף אבן אביתור', קבץ על יד, ס"ח יז (תשס"ג), עמ' 234–235. דיונה של כהן בתבנית זו מצוי שם בעמוד 219 ודיונה ביעוד הפיוט – בעמוד 216.

פעולותיו, פחדיו, תחינותיו ועוד. דובר כזה מצוי בכמה וכמה פיוטים של אבן אביתור, אך הוא מזכיר יותר מכול את הדובר בסדרת פיוטי שיר המעלות מאת המשורר. גם שם פותח הדובר בהתמקדות בפעולותיו שלו ('יום אצתי', 'יום באתי' וכדומה), וגם שם הדובר נוקט גוף ראשון ברוב רובו של מחזור השירים, וזאת אפילו כאשר הוא עוסק במפגיע בעסקי הציבור והאומה כולה. הדובר בפיוטי שיר המעלות מדבר בעד עצמו או בעד קהלו, או שהוא מתאר את הקהל ומצטט את דבריהם, ולמעט שיר אחד, הוא שומר על עמדה זו לכל אורכו של המחזור.²¹ מלבד דמיון עקרוני זה, דומה מלאכת עיצוב הדובר בשתי קבוצות שירים אלה בכך שאותו דובר בלשון 'אני' מייצג באופן זה לעתים את עצמו בלבד ולעתים את הקולקטיב הליטורגי או הלאומי. כפי שהעיר גרנט לגבי פיוטי 'שיר המעלות': 'במהלך הפיוטים גוברת בדרך כלל הנימה הקולקטיביסטית המסורתית [...]'. ה"אני" המופיע כפעם בפעם גם בגופי הפיוטים נראה אף הוא לעתים כפרט שאין בו אלא מה שבכלל, אם כי לעתים [...] נוכחותו האינדיווידואלית מתחזקת בביטוי.²² ואכן, בסליחותיו לאשמורות מעמיד אבן אביתור דובר שרק לעתים רחוקות עוסק בהתרחשויות פנימיות האופייניות לאינדיבידואל בלבד. ברוב המקרים מנוסח המבע כך שהוא חל על הדובר ועל הקהל שאתו גם יחד. על ההיבטים הספרותיים של דובר זה עמד גרנט בהרחבה. לענייננו חשובה כאן בעיקר ההרחבה הכמותית של חלקה זו ביצירתו של אבן אביתור. כפי שיתברר בהמשך, גם אבן מר שאול מעצב כך את הדובר במרבית סליחותיו. נוכחות מרובה כל כך של דובר מעין זה בקרב פייטני הדור השני בספרד צריכה להוביל למחשבה מחודשת על גיבושו של היחיד כדובר בשירת הקודש הספרדית.

ה. סליחות אבן אביתור: תפוצתן

סליחות אבן אביתור לאשמורות השתמרו במספר קהילות ומקומות. ארבעה פיוטים מסדרה זו (פיוטים א, ב, ג, ז להלן) מופיעים בשני מחזורים המזוהים עם מנהגי ספרד. ארבעתם מצויים באוסף הסליחות הגדול שמצוי בספרייה של מדריד. אוסף זה הוצג לקהל החוקרים במאמר ביבליוגרפי מקיף של חיים שירמן, אשר אף פרסם מתוכו מספר פיוטים.²³ חשיבותו של מקור זה נובעת מן העובדה שמדובר באוסף סליחות שרבות מהן מיועדות בפירוש לאשמורות שלפני יום הכיפורים. פיוט א אף מופיע במחזור סליחות לאשמורות כמנהג והראן שבאלג'יר, מנהג שנשמך בעיקר על מסורת

21. החרג הוא שיר ט, טורים 5–20 ויש לכך ביסוס במזמור התהילים הרלוונטי.

22. גרנט (לעיל הערה 8), עמ' 37.

23. ראו: ח' שירמן, 'סליחות מנהג ספרד לפי כתבי־יד השמור בספרייה האוניברסיטה שבמדריד', ארשת, ה (תשל"ב), עמ' 81–124. המחזור עצמו אף ראה אור במהדורת פקסימיליה שאיכותה ירודה. כיום זמין המחזור בסריקה מעולה באתר הספרייה של מדריד.

הפיוט הספרדי. בנוסף, שתי סליחות (א, ו) מצויות בכתב יד חשוב מן הגניזה (כ"י קמברידג' T-S NS 112.8) שאף הוא מכיל סליחות שמקורן ספרדי מובהק.²⁴ למקורות אלה יש להוסיף כתב יד נוסף מן הגניזה שבו מופיעות סליחות אבן אביתור לאשמורות לצד סליחותיו של אבן מר שאול.²⁵ תפוצה זו והסביבה הספרדית המובהקת של פיוטים אלה מלמדת כי קרוב לוודאי שסליחות אלה אכן נכתבו על אדמת ספרד ואף השתמרו בכמה ממנהגי קהילות ספרדיות גם בשעה שאבן אביתור עצמו כבר נסע מזרחה. לצד מקורות אלה, מצויות סליחות אבן אביתור גם במקורות אחרים בגניזה. יש להבליט את העובדה שבשלושה כתבי יד מן הגניזה מופיעות שתי סליחות ממחזור זה, או אף יותר. זוהי עדות נוספת למקורן המשותף של הסליחות הללו, גם אם במהלך הדורות חלקן הומרו בסליחות אחרות.

ו. המהדורה

שבע הסליחות לאשמורות מופיעות כאן על פי כלל המקורות שנמצאו להן. שתיים מהן מובאות במלואן, שתיים נוספות שרדו בחלקן ומשלוש סליחות הגיעו לידינו עד כה רק סטרופות הפתיחה. הסליחות מסודרות על פי סדר האשמורות, אם כי כאמור לעיל יש לשקול את האפשרות שהציון המספרי בחלק מן הסליחות אינו זה שיצא מתחת ידו של המשורר. הנוסחים שנבחרו כנוסחי יסוד לקוחים רובם מעדות כתבי היד שבגניזה. עדותם של אלה נמצאה על פי רוב מהימנה יותר ביחס לניסוח ולטיב ההעתיקה. עם זאת, בביאור הפיוטים מובאים גם נוסחים חלופיים, כגון אלה שנמצאו באוסף הסליחות הספרדי שבספריית מדריד. חשיבותם של הנוסחים שבמקור זה היא שהם לקוחים ממקור ששימר את המנהג הספרדי כפי שהוא, בתוך קהילה שאימצה בחום את מנהג הסליחות ה'ממוספרות' לאשמורות, שלא כמו בקהילות הגניזה, שבהן יש עדויות להסתייגות כלשהי ממנהג זה. ליקויים בכתבי היד הושלמו בסוגריים מרובעים והשלמות לקיצורים הובאו בסוגריים מזווים. אותיות שקריאתן אינה בטוחה מובאות בגופן חלול.

ז. סליחות יצחק אבן מר שאול: ענייני ייחוס וייעוד ליטורגי

לצד הסליחות לאשמורות שחיבר יוסף אבן אביתור מופיעות כאן בהמשך סליחות

²⁴ בכתב יד זה עומדים פיוטיו של אבן אביתור בתוך רצף ארוך של סליחות לאשמורות. ברצף זה ניתן למצוא סליחות לאשמורות מאת יצחק אבן גיאת, יצחק אבן מר שאול ומספר משוררים אחרים שחלקם טרם זוהה. כתב היד מתוארך למאה השתים עשרה והוא כתוב בכתב מרובע ומהודר, ואין זה מן הנמנע שמדובר בכתב יד שנכתב בספרד או בצפון אפריקה והובא למצרים מאוחר יותר.

²⁵ כתב יד ניו יורק, בית המדרש לרבנים, אדלר 2763.4. ראו לעיל עמ' 6.

מקבילות שכתב בן דורו יצחק אבן מר שאול. גם כאן עומד הגילוי החדש על כתפיהם של שני ענקים: חיים שירמן ועזרא פליישר. שירמן היה הראשון שעסק באופן שיטתי בשירתו של אבן מר שאול.²⁶ בחיבורו החלוצי על אודות אבן מר שאול כלל שירמן את הפיוט 'ירצה נא את שועי'. הפיוט חתום 'יצחק' ושירמן מצאו בגניזה תחת כותרת שייחסה אותו בפירוש לאבן מר שאול. אך כיוון שכתב היד שבו נמצא ייחוס זה היה קרוע, השלים שירמן את נוסח השיר על פי גרסה דומה שמצא במחזור 'שפתי רננות', תוך שהוא מעיר ש'חלו במרוצת הזמן שינויים מרובים בנוסח'. גילוי של שיר זה, עם כותרת המייחסת אותו למחברו במפורש, היה חידוש חשוב במסגרת המאמצים לחשוף את ענפי יצירתו השונים של אבן מר שאול. אך לצד הוודאות הגבוהה באשר לייחוס השיר, כלל שירמן הערה ספקנית הנוגעת לייעודו הליטורגי. זאת כיוון שבעוד הנוסח מ'שפתי רננות' מייחד את השיר בפירוש ל'מעמדי ראשוני', קרי, למעמד הסליחות הראשון, הרי שבנוסח שבגניזה לא הופיע ביטוי זה כלל. לאור זאת סיכם שירמן באמרו כי 'כנראה לא הגיעה אלינו סליחה זו בצורתה המקורית, ועל כן דרושה זהירות מרובה בהסקת מסקנות מתוכנה'.²⁷

כאמור, עזרא פליישר המשיך את מפעלו של שירמן ופרסם שלושה מאמרים חשובים שהרחיבו עד מאוד את ידיעותינו על היקף יצירתו של אבן מר שאול ועל מספר היבטים פואטיים וסגנוניים מרכזיים בשירתו.²⁸ במאמרו הוא פרסם מספר רב של פיוטים מאת המשורר, ואף הוסיף וטען כי 'יצחק אבן מר שאול היה בלי ספק פייטן פורה, ויש להניח שהרבה יצירות משלו מסתתרות בין הפיוטים שחתימתם "יצחק" סתם'.²⁹ מעבר להתייחסויות כלליות מעין אלה, נדרש פליישר גם למה שניתן להסיק מייחוסה של הסליחה 'ירצה נא את שועי' למשורר. בדבריו התייחס פליישר בעיקר לחשיבות התבנית של סליחה זו. לדבריו, השימוש שעשה אבן מר שאול בתבנית המעין-אזורית בפיוט זה מלמדת כי ניתן להצביע על משורר זה כראשון בספרד הטובע קטעי שיר

26 שירמן היה הראשון שאסף מספר שירים מאת אבן מר שאול והעמיד מתוכם דיון בדיוקנו כמשורר. תוצאות מחקרו מצויות בשלושה חיבורים מחקריים שונים; ראו: ח' שירמן, 'יצחק בן-מר-שאול, המשורר מלוסינה', בתוך: מ"ד קאסוטו, י' קלוזנר, י' גוטמן (עורכים), ספר אסף: קובץ מאמרי מחקר מוגש לכבוד הרב פרופ' שמחה אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 496–514; הנ"ל, שירים חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ו, עמ' 157–158; הנ"ל, תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית (לעיל, הערה 2), עמ' 144–150. בספר אחרון זה הוסיף פליישר הערות יקרות ערך על יצירת אבן מר שאול, על סמך מחקריו שיובאו להלן.

27 שם, עמ' 506.

28 ראו: ע' פליישר, 'הפייטן ר' יצחק בר לוי ופיוטיו', בספרו: השירה העברית בספרד ובשלוחותיה (לעיל, הערה 2), עמ' 539–571; הנ"ל, 'חדשות ביצירתו של ר' יצחק בר לוי (אבן מר שאול)', שם, עמ' 572–602; הנ"ל, 'השלמות ליצירתו של ר' יצחק בר לוי אבן מר שאול', שם, עמ' 603–645.

29 בתוך: שירמן (לעיל, הערה 26), עמ' 147, הערה 17.

בתבנית שעתידיה לזכות בתפוצה עצומה בשירת הקודש העברית.³⁰ במאמר מאוחר יותר הוא שב ונדרש לסליחה זו וציין כי 'הנוסח שהגיע לידינו משובש בלי ספק ואולי אף מקוצר [...] ואין ממנו לימוד לנוסח השיר או להיקפו המקורי'.³¹ עתה, משנמצאו מקורות נוספים שבהם מועתקת סליחה זו, ניתן להעמיד דברים על דיוקם. מתברר כי ההבדלים בין שני הנוסחים שמצא שירמן גדולים משחשב וכי אכן צדק פליישר כשהניח שהנוסח שפורסם לקוי. מעדותם של כתבי יד שלא היו מונחים לפני שני החוקרים הדגולים מתברר כי אותה העתקה בגניזה המייחסת את השיר לאבן מר שאול כלל אינה נוגעת לסליחה ל'מעמדי ראשוני'. במקום זאת, אותה העתקה אינה אלא קרע מדף שמחזיק העתקה משובשת של סליחה שנועדה למעמד השמיני. הנה הנוסח הקטוע שמצא שירמן בגניזה (מספריית בית המדרש לרבנים), לצד העתקה אחרת ושלמה של אותו פיוט עצמו:

כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים, אדלר 2840.10	כ"י קמברידג', T-S NS 277.46
[...] לאבן מ' שאול זל	פז' למעמד [ש]מיני
יגוני לך אל ימעט צור רועי ומביני	יגוני לך אל ימעט צור רועי ומביני
חיש קץ לריב ריבי [... ..]	חיש קץ לריב ריבי עשות משפטי ודיני
[..]רב עליך ארשת פי והגיוני	יערב עליך מעמדי השמיני
ואני [... ..] ימיני	ואני תמיד עמך אחזת ביד ימיני
יקרב מועד [... ..] שי	יקרב מועד חפשי עת מרגועי ונופשי
לצאת מפח מוקשי אל ציון [...]	לצאת מפח מוקשי אל ציון עיר קדשי
[..]ה על שרשי [... עמי ו.]	בעת יעלה עלי שרשי נגיד [... ..]
[... ..]	[... ..]

כפי שניתן לראות, הנוסח בכתב היד הלקוי זהה כמעט בכל פרטיו לנוסח בכתב יד קמברידג' ואין ספק ששתי ההעתקות מתייחסות לאותו שיר עצמו. אלא שלאור זאת יש לפענח שתי תעלומות. ראשית, מדוע אין כתב היד המשובש כולל ציון מספרי של מעמד כלשהו ומעמיד במקומו את המילים 'ארשת פי והגיוני' ושנית, מדוע מופיע נוסח דומה במחזור 'שפתי רננות' ומייעד את השיר ל'מעמדי ראשוני' ולא למעמד השמיני כפי שמופיע בנוסח המתוקן של השיר, וכן בשלושה כתבי יד אחרים? התשובה לתעלומה הראשונה נעוצה בפרק מעניין בהיסטוריה של פיוטי הסליחות ובעיקר בתולדות המסירה של סליחות ספרדיות בקהילות הגניזה. סליחות רבות

30 'ע' פליישר, 'הפייטן ר' יצחק' (לעיל הערה 28), עמ' 542.
31 'ע' פליישר, 'השלמות ליצירתו' (לעיל הערה 28), עמ' 631, הערה 63.

שנכתבו בספרד וכללו ציון מפורש של מספר האשמורת, בהן סליחות רבות של יצחק אבן גיאת, מועתקות בגניזה כאשר הטורים המציינים את מספר המעמד של סליחה זו מומרים בטורים אחרים שאינם כוללים ציון מספרי כלל. מתברר כי דעתם של מעתיקים ושל מתפללים בקהילות הגניזה לא הייתה נוחה מציון מספר האשמורת או המעמד בגופי השירים, אך הם ביקשו בכל זאת להשתמש בסליחות הממוספרות שכתבו משוררים ספרדיים מיוחסים. משום כך הם שינו את הטורים הממוספרים תוך שמירת החרוז והשמטת המספר. באופן זה הומר ציון מספר המעמד בסליחה שלפנינו מן הביטוי 'מעמדי השמיני' בביטוי 'ארשת פי הגיוני', והשיר הוכשר לתפקד במסגרת מנהג סליחות שאין בו פיוטים ממוספרים כלל.³²

בכך נפתרה תעלומה אחת, אך השנייה עדיין תלויה ועומדת. קשה לדעת מה הניע מעתיקים להמיר את מספר המעמד שלו נועדה סליחה זו מן השמיני לראשון. אך עיון באותו נוסח שב'שפתי רננות' מלמד בבירור כי אכן נוסח זה הוא המשובש, וכי השיר במקורו נועד למעמד השמיני.³³ מכאן שיש לתקן את קביעתו הראשונית של שירמן ולסמן את הסליחה 'גיוני' לך אל ימעט' כאותה סליחה המיוחסת בפירוש לאבן מר שאול בגניזה.

הידיעה כי אבן מר שאול כתב סליחה למעמד השמיני, וכי חלק מסליחותיו למעמדות נמצאות בגניזה ללא ציון מספר המעמד, הכשירה את הקרקע לחיפוש אחר סליחות נוספות מפרי עטו שנועדו למעמדות הנוספים של לילות התשובה. סליחות כאלה אכן מופיעות במספר כתבי יד ומחזורים, וחלקן אף היו ידועות זמן רב במחקר, אלא שאיש לא זיהה את מחברן כיצחק אבן מר שאול. בכל המקרים מדובר בפיוטים שחתומים 'יצחק' בסטרופות הפתיחה שלהם, והם כוללים ציון מספרי של מעמד הסליחות שלו נועדו. לסליחות אלה גם קו תבניתי משותף ומובהק: כולן כתובות בתבנית מעין-אזורית עם טור רפריני שהוא חלק מפסוק. כך, למשל, נפתחת אחת הסליחות הללו:

32 תופעה זו מתגלה במלוא היקפה בנוסחי הסליחות ליצחק אבן גיאת לאשמורות. בחלק מכתבי היד שבגניזה אפשר אפילו למצוא עדויות למאמציהם של מעתיקים לאתר רפרין חלופי לרפרין המקורי של רי"ג, רק כיוון שבאותו רפרין מקורי הופיע מספר האשמורת. ראו על כך: זינדר (לעיל הערה 3), עמ' 97–100.

33 פליישר אף הוא מעיר כי הנוסח שבשפתי רננות 'משובש בוודאות'. פליישר אינו מנמק קביעה זו, אך נראה שעיקר השיבוש מצוי בטור השלישי של סטרופת הפתיחה בנוסח שפתי רננות. הנוסח שם הוא: 'בנוודי שנת אישוני' / במעמדי ראשוני'. אמנם נוסח זה עולה בקנה אחד עם נטיות לשוניות של פייטנים (כגון תוספת כינוי השייכות לצורך החרוז במילה 'אישוני') אך על פי רוב אפשרות זו שימשה רק מדוחק השיר, ואילו כאן היא מופיעה שלוש פעמים בטור אחד ואינה מתאימה להמשך השיר שבו לא ניכרים סימני דוחק כזה. גם בשאר סליחותיו של אבן מר שאול ניכרת שליטה מוחלטת בלשון ובחרוז, ועל כן נראה שטור זה, שניכר בו שנכתב ביד פחות מיומנת, לא יצא מתחת ידו.

יום צַעֲקִי מֵאִשׁוֹן / בְּמַעַמַּד הָרָאשׁוֹן
חֲסֻכְתִּי בֵּת אִישׁוֹן / וּמִנְעָתִי מִלִּישׁוֹן
קִדְמָתִי בְּנֶשֶׁף / לְהוֹדוֹת לָךְ בְּ[נִיב ר']חֶשׁוֹן
לְאָדָם מַעֲרָכִי לֵב וּמִיָּי מַעֲנֶה לְשׁוֹן

יום אֲשֶׁר נִפְשִׁי נִנְעָרָה / וּלְתַאֲוָתָךְ נִסְעָרָה
שְׁעָה עֲנִיָּה שְׁנִסְגְּרָה / בְּיַד אוֹם פִּיהָ פָּעָרָה
עֲשֵׂה לָּהּ כְּסִיסְרָא / כְּיָבִין בְּנַחַל קִישׁוֹן
לְאָדָם מַעֲרָכִי לֵב >וּמִיָּי מַעֲנֶה לְשׁוֹן< (ח, 1–8)

שיר זה מופיע בארבעה קטעי גניזה וכן במחזור 'שפתי רננות', במחזור ארם צובה ובחלק מן התכלאלים התימניים. ב'אוצר השירה והפיוט' של דוידזון הוא מיוחס ליצחק אבן גיאת. יש להניח שייחוס זה נובע מהופעת השיר בין פיוטי ה'מעמד' ב'שפתי רננות', ומעתיקים, מתפללים וחוקרים הניחו שכל פיוט החתום 'יצחק' בקובץ זה של אבן גיאת הוא. משום כך, כנראה, כלל אותו יונה דוד במהדורתו הטנטטיבית לשירי אבן גיאת.

אלא שלאור ממצאי מחקרי על הסליחות לאשמורות של יצחק אבן גיאת, ייחוס השיר למשורר זה אינו נכון. תוכנו של השיר אינו הולם את נטיותיו הרעיוניות של אבן גיאת, ואף שיטת החרוזה הנהוגה בו, הכופלת את החרוז גם באמצע הטורים, נדירה בסליחות ריצ"ג. בנוסף, הרפרין של סליחה זו הוא חלק מפסוק ללא כל ציון מספרי, בעוד אבן גיאת נהג בעקיבות להקדיש את הרפרינים בסליחותיו למספרה של האשמורת.³⁴ בנוסף, אין באף אחת מהעתיקות של השיר בכתבי היד ייחוס מפורש לאבן גיאת. מכאן שהייחוס המקובל לריצ"ג אין לו על מה שיסמוך.

לעומת זאת, ייחוס השיר לאבן מר שאול מתקבל מאוד על הדעת ממספר טעמים. קריאה של סליחה זו יחד עם סליחתו של ריצ"ג לאשמורה הראשונה ('יחידה לחנות מחנה') מעלה מספר רב של מקבילות לשוניות וסגנוניות, ובכללן זהות של כמה וכמה ממילות החרוז. קשה להניח כי מקבילות אלה יצאו שתייהן מתחת ידיו של אותו משורר, וסביר יותר להניח כי המשורר המאוחר (ריצ"ג) חיבר את שירו לאור מופת של אחד מקודמיו. בנוסף, בשיר ניכרת חתימת שמו של המשורר, ודומה שהיא נעלמה מעיני מעתיקים וחוקרים רבים. בסיום הפיוט מופיעה הסטרופה הבאה:

בְּגָה מְקַדֵּשׁ וְהָאוֹלָם / וְחִדֵּשׁ שִׁיר הַנְּאֻלָּם
וְהַמְטוֹת עַל דָּגָלָם / בְּל עוֹד יִמְעַד רִגְלָם
לְוִיִּים יִתְּנוּ קוֹלָם / מְרִירִי וְקִהָת וְגִרְשׁוֹן (ח, 21–23)

34 ראו: זינדר (לעיל הערה 3) עמ' 67–75.

חתימה זו הייתה עשויה להיראות פרי מקרה או חיפוש קדחתני מדי, אלא שחתימת 'בן לוי' או 'לוי' מצויה בטורי הסיום של שני פיוטים אחרים (שאינם סליחות) המיוחסים בוודאות לאבן מר שאול.³⁵ מכאן שישנו יסוד מוצק לייחוס השיר לאבן מר שאול ולא לריצ"ג.

עם גילוי זה של שתי סליחות לאשמורות שניתן לייחסן בוודאות ליצחק אבן מר שאול, ניתן היה להניח כי גם אבן מר שאול – כמו אבן אביתור – חיבר סדרת סליחות ממוספרות לאשמורות. לאור הנחה זו נבדקו מחדש כתבי יד שמחזיקים סליחות החתומות 'יצחק', חלקן כאלה שזוהו באופן מסורתי עם יצחק אבן גיאת וחלקן שמחברן לא זוהה במחקר. תוצאות הבדיקה הזו העלו סך של חמש סליחות שניתן לייחס בוודאות לאבן מר שאול וארבע נוספות שיש לייחסן לו מספק. הסליחות המיוחסות להלן לאבן מר שאול הן השתיים שנדונו עד כאן (שירים ח, יא במהדורה להלן), ושלוש סליחות נוספות: בשתיים מהן (י, יב) ניכרת חתימת 'בר לוי' בגוף השיר כך שיחד עם סטרופת הפתיחה הן מחזיקות חתימת שם מלאה. בסליחה נוספת (ט) אין חתימה כזו אך סגנונה וקרבנה לסליחות אחרות של אבן מר שאול בכתבי היד אינן מותירות מקום לספק באשר לשייכותה לסדרה זו.

הסליחות המיוחסות מספק לאבן מר שאול חתומות אף הן 'יצחק' בסטרופת הפתיחה ובכולן ניכר חותם סגנוני דומה מאוד לזה של אבן מר שאול, אך אין די מידע כדי לייחסן אליו בוודאות. ייחוס הסליחה 'יחידה ממסגרות' (טו) יידון להלן. לצדה עומדות שתי סליחות (יג, יד) שמצד הסגנון והתבנית דומות להפליא לסליחות מסדרה זו ויש לקוות שמידע עתידי יאשש את שייכותן אליה. סליחה נוספת (טז) דווקא שונה בתבניתה מן הסליחות האחרות בסדרה זו: בראש כל סטרופה שלה מופיעות מילות הקבע 'ה' עוז לעמו' ואף הרפרין שלה קצר ביחס לרפרנים בסליחות אחרות. עם זאת, מראשי הסטרופות, אחרי מילות הקבע, מצטרף השם 'לוי' וסגנונה של הסליחה דומה לזה של אבן מר שאול. מכאן שיש מקום לשקול את שייכותה לסדרת סליחותיו, אך הייחוס לא יצא מכלל ספק.³⁶

35 בשני המקרים מדובר בשבעתא לשבועות שפרסם ע' פליישר בשני מאמרים. הטור שלפני האחרון בקטע ההרחבה של החטיבה השנייה בשבעתא הוא זה: 'והלוי גויים ואתה לא תלוה' (פליישר, השלמות [לעיל, הערה 28], עמ' 628, טור 19). גם בטור שלפני האחרון בסיום החטיבה השביעית חבויה מילה זו: 'לראשך לוי חן עטרת תפארת' (פליישר, הפייטן ר' יצחק [שם], עמ' 557, טור 42). בשני המקרים מופיעים טורים אלה אחרי ששמו המלא של המשורר כבר נחתם בראשי הטורים.

36 בשולי הדברים יש להעיר כי החיפוש אחר סליחותיו של אבן מר שאול העלה עוד כמה פיוטים שחתומים בראשם 'יצחק' ויש בהם התייחסות לאשמורות או מעמדות, אלא שסגנונם ומיקומם בכתבי יד שונים מונע את ייחוסם לאבן מר שאול בשלב זה. הסליחות בקבוצה זו הן: 'ספת' בשנייה, 'יצבתי בשלישית', 'יצלח חין מעמד', 'יכופר עונוי וחסאתי' ו'יוצר מפעלי קדם'. יש לקוות כי מחקר עתידי יבהיר את הוראתם של פיוטים אלה ואת ייעודיהם המקוריים.

בתוך סליחות אלה המיוחסות מספק לאבן מר שאול יש להבליט את מקומה של 'יחידה ממסגרות' (טו). במספר מחזורים נזכר פיוט זה כ'סליחה' סתם ולא כסליחה לאשמורות, ובמספר כתבי יד ומקורות מחקריים הוא אף מיוחס ליצחק אבן גיאת.³⁷ עתה יש לשקול מחדש את שני הנתונים הללו. סליחה זו מופיעה בשבעה עשר קטעי גניזה ומוזכרת במספר רשימות של סליחות שמקורן בגניזה. במרבית המקורות מופיעה הסליחה רק עד האות ל', אך בכתב יד אחד נשתמר גם המשכה, וכעת היא מצויה לפנינו באקרוסטיכון מלא. לצד המקורות בגניזה, כלולה סליחה זו בכמה מחזוריים של קהילות שונות. במחזור ארם צובה היא מופיעה במלואה, ובכמה מחזוריים אפריקאיים ואיטלקיים מצוי נוסח חלקי שלה בלבד. ברוב המקורות הללו אכן אין למצוא שום רמז למסורת הסליחות הממוספרות לאשמורות:

יְחִידָה מִמִּסְגְּרוֹת / עוֹרֶכֶת מְשֻׁמְרוֹת
צוֹחֶת לְפָנֶיךָ / חֲצוֹת לֵיל בְּזִמְרוֹת
חֲלִי נָא פְנֵי הָאֵל / הָעוֹנָה בְּצָרוֹת
קוֹמִי רוּנִי בְּלִילָה לְרֹאשׁ אֲשֻׁמְרוֹת³⁸ (טו, 1-4)

אלא שכנגד גרסאות אלה, ישנם כמה וכמה מקורות אמינים בהם נוסח הטור השני אחר, וממנו משתמע כי הסליחה נועדה לאשמורת החמישית:

יְחִידָה מִמִּסְגְּרוֹת עוֹרֶכֶת מְשֻׁמְרוֹת
צוֹחֶת בְּחֲמִישֵׁי חֲצוֹת לֵיל בְּזִמְרוֹת³⁹

לכאורה, ייתכן שנוסח זה משני, וסליחה רגילה עובדה בו כדי לשמש כסליחה ממסופרת לאשמורות. אך המרות מסליחה רגילה לסליחה 'ממוספרת' אינן ידועות כלל, בעוד המרות בכיוון השני ידועות למכביר. בנוסף, אותה מילה עצמה מופיעה בעוד שינויים ('בעשירי', 'בעתירות' ועוד) במקורות נוספים⁴⁰ ובכך ישנה עדות ברורה לכך שמעתיקים שונים המירו את המילה 'בחמישי' במילים אחרות לפי צורכי הקהילה ולפי בחירתם. אמנם יש להעיר כי בשני כתבי יד מופיע נוסח ממסופר של טור זה, תוך ציון מספר אחר ('ברביעית' ו'בעשירי'), אך לעומתם עומדים חמישה מקורות, שנוסחיהם

37 לכותרות השונות של פיוט זה ראו שינויי הנוסח במהדורה להלן. השיר מיוחס לאבן גיאת בשני כתבי יד (ראו הערה 41 להלן) וכן במהדורת יונה דוד לפיוטי יצחק אבן גיאת. במהלך דיונה בפיוטים הכלולים במחזור ארם צובה, ייחסה אף מורתי שולמית אליצור את הפיוט לאבן גיאת (ראו: מחזור ארם צובה, ג [מבואות], ירושלים תשס"ח, עמ' 124).

38 נוסח זה מצוי בכ"י קמברידג', מוצרי V 60, תחת הכותרת 'פז[מון] קס"ה ליצחק בן גיאת ז"ל'. לנוסח מלא ולביאור ראו שיר טו במהדורה להלן.

39 נוסח זה מופיע בכ"י קמברידג' T-S NS 126.24 ובמספר כתבי יד נוספים.

40 ללשון 'בעתירות' ראו כ"י קמברידג' T-S NS 232.18a. ללשון 'בעשירי' ראו שם, T-S NS 129.3.

מהימנים והם מכריעים את הכף לטובת הנוסח 'בחמישי'. מכאן שיש יסוד איתן להניח כי נוסח זה הוא הנוסח המקורי של הפיוט, וכי ייעודו המקורי הוא לאשמורת החמישית. אך גם אם מדובר בפיוט לאשמורת, מיהו המשורר שחיבר אותו? בשני כתבי יד מן הגניזה מופיעות בראש השיר כותרות שמייחסות אותו ליצחק אבן גיאת.⁴¹ לכאורה, די בכך כדי לייחס לו את הפיוט. אלא שכמו במקרה של 'יום צעקתי מאישון', גם כאן עדותם של הסגנון, החריזה הכפולה והרפרין המקראי מקשים על זיהוי זה עד מאוד. בנוסף, הסדר האקרוסטיכוני של הסליחה הזו אינו אופייני לאבן גיאת, כיוון שאחרי חתימת 'יצחק' בסטרופת הפתיחה מופיע אקרוסטיכון מלא, מאל"ף ועד תי"ו. כמו כן, תוכני הסליחה זרים לגמרי לסליחותיו של ריצ"ג לאשמורות, והפיוט עוסק אך ורק בעניינים לאומיים. מכאן שיש יסוד לשלול את ייחוס הפיוט לריצ"ג. בנוסף, גם כאן ישנם חיזוקים לייחוסה לאבן מר שאול. ראשית, כאמור, תבנית השיר, חריטות ותכניו דומים מאוד לפיוטים אחרים המיוחסים בוודאות לאבן מר שאול. בנוסף, ישנה עדות עקיפה לייחוס לאבן מר שאול באוסף הסליחות של ספריית מדריד. במקור זה אין הפיוט מופיע בין סליחותיו של ריצ"ג לאשמורות אלא אחרי הסליחה 'יה צורי ומרגועי' שכעת ניתן לייחסה בוודאות לאבן מר שאול, ולפני הסליחה 'יום זה באשמורת' שמיוחסת כאן ליוסף אבן אביתור. מיקומו בין שני פיוטים אלה, השייכים באופן חדר-משמעי לשכבת הסליחות הממוספרות הקדומה ביותר, מחזק את ההנחה שאכן לשכבה זו יש לשייכו. אמנם אי אפשר לקבוע זאת בוודאות, ואין להתעלם מעדות המעתיקים שייחסו סליחה זו לריצ"ג או להמעט בערכה, אך יש מקום להטיל ספק בייחוס זה.

לפנינו, אם כן, סדרה של פיוטים שמצד ייעודם הליטורגי שייכים כולם – המיוחסים והמסופקים – למנהג הסליחות לאשמורות. אך בכך לא תמו התעלומות, שכן יש לברר לאיזו תקופה של סליחות כתב אבן מר שאול את סליחותיו. אצל אבן אביתור, כזכור, הייתה הסליחה שכוונה לתאריך המאוחר ביותר שהגיעה לידינו ממורשתו מיועדת ל'מעמד השמיני', ומכאן הוצע לראות בפיוטים אלה סליחות לעשרת ימי תשובה. אך אצל אבן מר שאול מצב הדברים מורכב יותר. סליחה אחת שניתן לייחס לו בוודאות מיועדת ל'מעמד שלוש עשר' (יב), ומתוך הסליחות המיוחסות לו מספק ישנה אחת המיועדת ל'אשמורת תשע עשרה' (טז). לכאורה, יש כאן עדות לכך שאבן מר שאול חיבר פיוטים לתקופת סליחות שחורגת מעשרת ימי תשובה, ומתחילה במהלך חודש אלול ואולי אף בראשיתו. אם אכן כך הוא, זוהי העדות המוקדמת ביותר של הרחבת תקופת הסליחות בקהילות ספרד. אלא שהממצאים אינם מקלים על קביעה נחרצת מעין זו. בסליחה למעמד השלושה עשר נראה שנפלו כמה שיבושים, ודרך הופעת המספר 'שלושה עשר' מרמזת על אפשרות כי במקורו מתייחס פיוט זה לשלוש עשרה

41 ייחוס כזה מופיע בכתב היד מאוסף מוצרי (ראו הערה 38) וכן בכתב יד ניו יורק, בית המדרש לרבנים, אדלר 2881.3: בראש השיר נכתב בו 'לבן גיאת'.

מידות הרחמים הנזכרות תדיר בתפילות יום הכיפורים. בסליחה המתייחסת למעמד התשעה עשר מופיעה כנראה רק החתימה 'יצחק לוי', ועל כן אין היא בהכרח פרי עטו של אבן מר שאול. למרבה הצער, כל ניסיונותי להגיע למידת ודאות באשר לשאלה האם כתב אבן מר שאול סליחות לאשמורות מעבר לאלה של עשרת ימי תשובה עלו בתוהו. יש לקוות שמחקר עתידי יישב שאלה זו בבירור רב יותר.

ח. סליחות אבן מר שאול: תבנית והרכב

כל הסליחות לאשמורות מאת יצחק אבן מר שאול ערוכות בתבנית המעין-אזורית. בשעתו כבר העיר פליישר כי דגם זה של השיר המעין-אזורי 'כבר היה מגובש בידי בצורה מושלמת',⁴² ושירים אלה אכן מחזקים את קביעתו זו. בראשי השירים עומדת סטרופת פתיחה הערוכה בחרוז אחיד. הטור האחרון בסטרופת פתיחה זו הוא פסוק מקראי (או עיבוד של פסוק מקראי), ופסוק זה נועד לחזור בסיומי כל הסטרופות כרפרין. כל טורי השירים ערוכים בשתי צלעיות שיש ביניהן צזורה, וברוב מכריע של הטורים צלעיות כאלה חורזות ומקנות לסטרופה כולה מבנה של חריזה כפולה. יוצאים מכלל זה שני טורים בפיוט יב בהם מופיעה חריזה מסורגת. משקלן של כל הסטרופות מבוסס על השיטה ההברתית-דקדוקית, כאשר ברוב הפיוטים נשמר משקל של שתיים עשרה הברות לכל טור (ושש לכל צלעית), ואילו בפיוטים יב, טז נשמר משקל של עשר הברות לטור (וחמש לכל צלעית). חריגות מתבנית זו מצויות רק ברפרין וכן, לעתים, בטור המוביל לרפרין.

יש לציין בהבלטה את אורכם המשתנה של השירים שלפנינו. בין חמשת השירים המיוחסים לאבן מר שאול בוודאות, ישנו שיר ארוך (ח) בן שש סטרופות וארבעה שירים בני ארבע סטרופות (ט-יב). בין המסופקים ישנו שיר ארוך בן שש סטרופות (טו) ושלושה שירים בני ארבע סטרופות (יג, יד, טז). כיוון שלפנינו מעט שירים, קשה להסיק מסקנות באשר למשמעות הנתונים הללו לגבי אורכם. ניתן לשער כי השיר הארוכים יועדו לתחנה מסוימת ברצף הסליחות ואילו השירים הקצרים יועדו לתחנה אחרת, מעין מה שמצוי בסליחות ריצ"ג לאשמורות: פיוטי הפתיחה אצלו ארוכים מפיוטי ה'מיושב' הסוגרים את רצף הסליחות של האשמורות. אך בשלב זה קשה להכריע האם אכן חלוקה כזו מצויה גם אצל אבן מר שאול.

מלבד הגיוון במספר הסטרופות, הסליחות שונות זו מזו גם בנוגע למספר הטורים בכל סטרופה ולשיטת החתימה הנהוגה בהן. כל השירים חתומים 'יצחק' בסטרופת הפתיחה שלהם. בחלק מהם אין כל אקרוסטיכון אחרי סטרופת הפתיחה (שירים ט, יא, יג); בשניים מן השירים המיוחסים מספק לאבן מר שאול ישנו אקרוסטיכון אלפביתי (יד, טו); בשיר אחד חבויה חתימה בסטרופה האחרונה, כפי שפורט קודם

42 ע' פליישר, 'השלמות ליצירתו' (לעיל הערה 28), עמ' 631.

(ח); ובסליחות אחרות ראשי הסטרופות מצטרפים לחתימה מלאה (י, יב).⁴³ אי סדירות כזו בארגון האקרוסטיכון עומדת בניגוד לסידור המוקפד של אבן אביתור בסליחותיו לאשמורות, והיא אף עומדת בניגוד לדרכי החתימה של פיוטים מעין-אזוריים אצל משוררים ספרדיים מאוחרים יותר, מאבן גבירול והלאה. אמת, גם אצל אבן גבירול ישנו גיוון קל בשיטות החתימה, אך על פי רוב הוא מעמיד את חתימת שמו בפיוטים מעין-אזוריים בראשי הסטרופות בלבד. אין לדעת מה הוביל את אבן מר שאול לחתום את שמו בכמה שיטות. כיוון שסליחות אלה שייכות לשכבה מוקדמת של גיבוש התבנית המעין-אזורית, ייתכן שהגיוון ואי-הסדירות של שיטות החתימה מעידים על גישושים של פייטנים בני הדור אחר תבנית חתימה שתאפשר להם לחתום את שמם בפיוטים, ותשחרר בהדרגה את הפיוט המעין-אזורי ממחויבות יתר לאקרוסטיכונים אלפביתיים שהיו נהוגים במסורת הפיוט המזרחי.

ט. סליחות אבן מר שאול: לשון, סגנון ותכנים

קבוצת הסליחות שלפנינו נחלקת לשני אגפים מצד סגנונה ותכניה. אין מדובר בשני אגפים שונים בתכלית, אך בכל זאת ההבדלים ביניהם ראויים להבלטה. בקבוצה אחת עומדת הסליחה 'יום צעקי מאישון', ולצדה 'יחידה ממסגרות', אם היא אכן של אבן מר שאול. הקבוצה השנייה כוללת את שאר הסליחות המצויות לפנינו. הסליחה 'יום צעקי מאישון' ניצבת מצד סגנונה ותכניה בין מורשת האסכולה הסעדיאנית ובין מוסכמותיה המתגבשות של האסכולה הספרדית. מצד אוצר המילים, למשל, ניכרת הנטייה הספרדית ללשון מקראית קלסית אך בתוך כך בולטים ביטויים כגון 'לחשון', 'בל עוד תמעד', ו'אום' שהורתם בפיוט הקדם-ספרדי. מצד התכנים, מעמידה סליחה זו את האומה במרכז, ואף לשון ה'אני' של הדובר משועבדת להיבטים קולקטיביים אלה ואינה משמשת כפתח להתבוננות בעולמו הפנימי של המאמין היחיד.

באגף השני של הסליחות, מצד סגנון ותכניהן, עומדות כאמור שאר הסליחות של אבן מר שאול המובאות כאן. בסליחות אלה אנו מוצאים פואטיקה בעלת סממנים 'ספרדיים' מובהקים, ובמקביל נעלמים אותם הסממנים הלשוניים והסגנוניים של אסכולות קודמות. בסליחות אלה נשמע לראשונה קול שאת הדיו ניתן לשמוע אצל המשוררים שבאו אחרי אבן מר שאול, ולא הופיע אצל קודמיו. שני גורמים סגנוניים משפיעים על צליליותו של קול חדש זה. האחד הוא אוצר המילים: סליחותיו אלה כתובות

43 בהקשר זה יש לציין לגבי אחת הסליחות (יב) כי נוסח הסטרופה האחרונה שלה אינו שלם ונראה שחסר בו טור. זאת כיוון ששתי הסטרופות שלפניה מחזיקות חמישה טורים, ובטור השלישי שלהן אף ניכרת 'שבירה' של החרוז בצלעית הראשונה של הטור. לעומת זאת, בסטרופה האחרונה של השיר כפי שהיא לפנינו ישנם ארבעה טורים בלבד, והחרוז אינו מופיע באמצע הטור הראשון.

על טהרת העברית המקראית, ללא צורות נדירות או משקלים מחודשים שאפיינו את האסכולה הסעדיאנית. הגורם השני הוא השימוש המוגבר בחריזה דקדוקית. כמעט כל החרוזים בסליחות אלה (להוציא החרוזים בפיוט 'יום צעקי מאישון', כפי שיובהר להלן) הם חרוזים דקדוקיים המבוססים על שני כינויי שייכות: הכינוי בגוף ראשון (קדושי, נפשי, לחשי וכדומה) והכינוי בגוף שני (עבדיך, חסדיך, נאדך וכדומה). גם פייטנים קדם-ספרדיים השתמשו בצורות דקדוקיות דומות, לא בהיקף כה רחב. חשיבותם של חרוזים מעין אלה חורגת, כמובן, מעצם השאלה הטכנית של שיטת חריזה זו או אחרת. ההבלטה הרבה של השיחה בין 'אני' ו'אתה' הופכת את הסליחות הללו למערכים דרמטיים ורגשיים עזי מבע שגם אם צצו פה ושם בתולדות הפיוט, מעולם לא אומצו כתבנית יסודית ונפוצה של הדיבור הפייטני עד להופעתם אצל משוררי ספרד. יש לציין בבירור כי יכולתו של אבן מר שאול להעמיד פיוטים בעלי מבע כזה ידועה מתוך בקשתו השקולה המפורסמת 'אלהי אל תדינני כמעלי'. הסליחות שלפנינו מלמדות על ההיקף הרחב של שימושו של אבן מר שאול בסגנון זה.

לעיצוב הדרמטי של השיחה מצטרפים היבטים תוכניים אחרים שאף הם מצביעים על הזיקה של סליחות אלה ליצירות פייטניות ספרדיות מאוחרות יותר. כוונתי בעיקר להעמדת הדובר היחיד, המתבונן בעצמו ובעולמו, בעמדה מרכזית ברוב הסליחות. כאשר מתוודה הדובר ואומר טורים כגון 'ומחטאי הקדחתי / בכליותי יקוד אשי' הוא מקנה לווידי היבט אינטרוספקטיבי מן הסוג שהחל להופיע בשולי היצירה של האסכולה הסעדיאנית ונעשה מרכזי ועיקרי באסכולה הספרדית. אמנם בכל הסליחות, ללא יוצא מן הכלל, אין המעגל האישי הזה נותר ביחידותו. בשלבים שונים במהלך הסליחות הללו מתברר כי הדובר משמש כשליח ציבור, או שהוא נוקט לשון 'אני' קולקטיבי, ועיקר עניינו בטורים אלה הוא מחילת חטאי האומה ובעיקר ישועתה מן הגלות והקמת בית המקדש. אך שילובים מעין אלה מופיעים גם אצל ממשוררים מאוחרים לאבן מר שאול, ונראה שמקומם בפיוט הספרדי אינו מבוטל כלל. אדרבה, נראה שמאמץ פייטני רב נעשה בספרד לאתר גשרים רעיוניים, רטוריים ופיגורטיביים בין מאווייו של היחיד למאווייה של האומה כולה, וכי אבן מר שאול לקח חלק במאמץ זה ואולי אף הורה מספר נתיבים לבאים אחריו.

הסליחות השייכות לאגף זה של יצירת אבן מר שאול מבהירות כי קו ישיר וברור קושר את יצירתו ליצירות פייטניות מאוחרות יותר של שלמה אבן גבירול, יצחק אבן גיאת ואחרים. חוקרים כפליישר ושירמן כבר הבחינו בהיתכנותו של קו כזה ובחשיבות שעשויה להיות לו, אך נראה שמיעוט המצאי השירי הקשה עליהם להעמיד מסקנה ברורה באשר לחשיבותו של אבן מר שאול בשלשלת הפייטנים בספרד. מעתה ניתן להעמיד את יצחק אבן מר שאול כאחד ממכונניה החשובים של אסכולת הפיוט הספרדי.

י. סליחות אבן מר שאול: תפוצתן ונוסחיהן

סליחות אבן מר שאול מצויות במגוון רחב של מקורות, הן במחזורים והן בכתבי יד מן הגניזה. המחזורים שבהם השתמרו הסליחות שייכים כולם לענף הספרדי של מנהגי הסליחות, קרי, מחזורים מספרד או משלוחותיה, כגון צפון אפריקה ופרובאנס. לצד המחזורים עומדת עדותם של כתבי יד רבים מן הגניזה שמחזיקים העתקות שונות של סליחות אלה. ההעתקות שבגניזה מלמדות על הטמעה של סליחות אבן מר שאול בתוך המנהג המקומי. זאת בעיקר לאור מספר המקרים בהם נמצאות סליחות אלה בגניזה כשהן 'מותאמות' למנהג הקהילה המקומית, תוך השמטת מספרי האשמורות. להלן מוצגות חמש סליחות מאת יצחק אבן מר שאול ולצדן ארבע המיוחסות לו כאן מספק. כל הפיוטים להוציא פיוט טז ידועים הן ממחזורים והן מקטעי גניזה. מצב מבורך זה נושא בחובו התלבטות מתודית באשר לבחירת נוסחי היסוד לשירים. לנוסחים מן המחזורים יתרון בכך שהם מדברים בשמה של מסורת שהשתמשה בסליחות בהקשרן המקורי, ללא כל שינוי בייצודן. אך חסרונם של נוסחים אלה הוא איחורם הכרונולוגי: הן מחזור 'שפתי רננות' והן המחזורים הצפון אפריקאים בהם מופיעים הפיוטים מתוארכים לראשית העת החדשה, ועל כן הנוסחים שלפנינו עומדים במרחק מאות שנים משעת חיבורם. בקטעי הגניזה ישנה בעיה הפוכה: מרבית כתבי היד הועתקו בתקופות קדומות יחסית, אך הם השתמרו בקרב קהילות שהמירו את ייצודן של הסליחות ולעתים אף שינו לצורך כך את נוסחיהן. לאור התלבטות זו נבחרו כאן נוסחי יסוד משני סוגי המקורות, בכל פעם על פי שלמות הטקסטים ועל פי מידת המהימנות של ההעתקה, ככל שניתן להסיק מן המקורות. בביאורי השירים מצוינות ומבוארות נוסחאות חלופיות למספר ביטויים שנראים מוקשים או בלתי מהימנים באותם נוסחי יסוד.

סליחות לאשמורות מאת יוסף אבן אביתור

[א]

[יום זה / באשמורת הנידון] תי שנת אישון
 ובמעמד הראשון / קראתיך אל ראשון
 [סרעפי בל יניחון] עפ[ע]פי לישון
 כי לך תכרע כל בך תשבע כל לשון

5 [יום זה / אתיתי לספר] מהלך
 ובמעמד הר' אשון / בטאתי גודלך
 גוננני בחסדך בעמדי למוךך
 [י' אלהי שועתי אליך]

10 [יום זה / דרשתי את פניך מחוללי
 ובמעמד הר' אשון / הכינתי מהללי
 נא חסדך אלהי יי חילי
 יי בקר תש'מע קולי]

מקורות: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 328.88 (כולו, שיבושים קלים, נוסח יסוד עם השלמות ממקור ת, ג); אוקספורד, בודליאנה Or. 613 (מחזור מנהג תלמסאן לאשמורות, כולו, טורים 9–16 אוחדו לסטרופה אחת, ת); מדריד, הספרייה האוניברסיטאית Ms.Villa-Amil 15 דף כח (1–16), מכיל סטרופה זרה בטורים 9–12, בסיום כל סטרופה נכתב 'כי לך', מ); קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 244.2a (1–) 4, אחריו פיוט לא מזוהה, ג¹; ניו יורק, בית המדרש לרבנים, אדלר 2763.34 (סטרופת הפתיחה של 'יום זה קראתיך' לאשמורת שלישית ואחריה טורים 21–28, מנוקד, ג¹); מדריד, הספרייה האוניברסיטאית Ms.Villa-Amil 15 דף כ (סטרופת הפתיחה של 'יום זה קראתיך' לאשמורת שלישית ואחריה טורים 17–24, מ²) סימן: יוסף (בטורים 1–3), א–ת

כותרת: פזמון ת פזמון לליל ראשון מ אחר ג¹ 1 באשמורת] באשמורות ג¹ 3 סרעפי] סעיפי ג¹ | עפעפי] את עפעפי מג¹ 5 מהלך] הלולך ת מהלך מ | בטאתי] בינתי ת בטתי מ 7 גוננני] נ נוספה בין השיטין נ | גוננני בחסדך] ענני אלהים ת נא גמלני חסד מ | בעמדי] כבטחי מ

1 [הנידון] תי שנת אישון: התעוררתי משנתי באישון ליל, כדי להשכים לאמירת הסליחות. כאן ובהמשך ההשלמות הן על פי מקור ת אלא אם כן צוין אחרת.
 3 [סרעפי]: מחשבותיי. 4 כי ... לשון: על פי יש' מה, כג. 5 [אתיתי]: באתי.
 6 בטאתי: כך הנוסח בכתב היד, אך ייתכן שיש לקבל את הנוסח במקור מ ('בטיתי') שהוא אופן ההטיה הנפוץ של הפועל אצל פייטנים. 7 גוננני: הגן עלי. 8 [יי] ... אליך]: תה' ל, ג. 9–12 יום ... קולי: בנקודה זו מופיעות סטרופות חלופיות במספר

יֹום זֶה / זְכַרְתִּי אֶת שְׁמֶךָ הַנּוֹרָא
 וּבִמְעַמְדְּךָ הָרָאשׁוֹן / חִלִּיתִיךָ בְּמוֹרָא
 טְהוֹר חֲנֻנִי וְהוֹצִיאֲנִי לְאוֹרָה 15
 יְיָ גְדוֹל אַתָּה וְגְדוֹל שְׁמֶךָ בְּגִבּוֹרָה

[יֹום זֶה / יְיָ] זְמַתִּי לְהַגּוֹת בְּדָת יוֹמִים
 [וּבִמְעַמְדְּךָ] הָרָאשׁוֹן / כְּשֶׁפְּכִי לֵב כְּמִים
 לְךָ נִשְׁאָתִי עֵין בְּעַד מִיחְדִּי פַעֲמִים
 [יְיָ] דְּבַרְךָ נֶצֶב בְּשָׁ[מִים] 20

[יֹום זֶה / מַלְלֶתִי] מְהַלְלֶךָ שְׁעָה רַחֲשִׁי
 וּבִמְעַמְדְּךָ הָרָאשׁוֹן / נִקְנִי מַעְוִנָּשִׁי
 סְלֻסְלוֹךְ אֶז אַחֲוָה יְיָ קְדוֹשִׁי
 יְיָ הַעֲלִיתִי [מִן] שְׁאוֹל נִפְשִׁי

9–12 יום ... קולי] יום זה דרשתי פני אל נורא // ובמעמד הראשון חליתיך במורא // טהור נקני והוציאני לאורה // כי גדול אתה וגדול שמך בגבורה המעתיק שילב טורים 9–12 משיר ב להלן מ 17 להגות] לסלסל מ² 18 הראשון] השלישי מ² | כשפכי] בשפכי ת לשפכי מ² 19 לך ... פעמים] למענך הדרש לסליחה פעמים מ² 21 זה] ליתא מ² | מהללך] מהלליך ת | שעה רחשי] ברחשי ת שעה נא רחשי ג¹¹ 22 הראשון] השלישי ג¹¹ מ² | נקני מעונשי] תעקר מענישי ג¹¹ 23 סלסולך אז אחוה] סלח נא לחטאי ת | אחוה] אסלסל ג¹¹ אתנה מ² | [י] אלהים יי ת יי אלהי ג¹¹ יי אלהים מ² 24 מן שאול] משאל נ משאול מ²

העתיקות: במקור ת הנוסח הוא שילוב של טור 9 וטורים 14–16, ובמקור מ מופיעים טורים 9–12 משיר ב להלן, תוך התאמת מספר המעמד ל'ראשון'. ראו שינויי הנוסח וכן דיון בעמ' [6–7 בקובץ זה]. 9 מחוללי: בוראי, הקב"ה. 11 נא ... חילי: השוה חב' ג, יט. אך על פי סדר האקרוסטיכון צריך טור זה להתחיל באות ו'. 12 יי ... קולי: תה' ה, ד. 16 יי ... בגבורה: יר' י, ו. 17 להגות ב[דת יומים]: להגות בדברי תורה. דת יומים: התורה שהייתה שמורה אצל הקב"ה אלפיים שנה לפני בריאת העולם, הם יומיים של הקב"ה. השוה בר"ח, ב (עמ' 57): 'שקדמה היא לברייתו שלעולם [אלפים שנה], [...] ויומו שלהקב"ה אלף שנים שנ' "כי אלף שנים בעיניך כיום אתמול" (תה' ז, ד)'. 18 כשפכי לב כמים: על פי איכה ב, יט. 19 מיחדי פעמים: ישראל המייחדים את שמו של הקב"ה בקריאת שמע בשחרית ובערבית. 20 [יי ... בשמים]: תה' קיט, פט. 23 סלסולך אז אחוה: אביע את שבחך. 24 יי ... נפשי: תה' ל, ד. [מן] שאול: בכתב היד המשמש נוסח יסוד נכתב 'משאל' ותיקנתי על פי הפסוק.

25 יוֹ-ם <זָה> / עֶרְכָּתִי מִהֶלֶךְ מִשְׁגָּבִי
 וּבְ-מַעֲמָד <הָ-רָאוֹן> / פְּצַחְתִּי [פִּי בְנִי] בִּי
 צוֹר הָעִירָה לְמִשְׁפָּטִי מֵאוֹיְבִי
 יִי יִי וְ[אֵל] הִי לְרִיבִי

יום / קָרָא[תִי אֱלֹיךְ] דֵּר מְדוֹר
 30 וּבְ-מַעֲמָד <הָ-רָאוֹן> / רוֹמְמוֹתֶךָ אֶסְדוֹר
 שְׁעָה נָא תַפְלְתִּי וְאֵת פְּרָצִי תַגְדוֹר
 [יִי זְכָרְךָ לְדֵר וְ]דוֹר

26 הראשון השלישי ג¹¹ | פצחתי] פציתי ת פתחתי ג¹¹ | פי בניבי] רון ניבי ג¹¹ 27 צור] צורי תג¹¹ 28 יי יי
 ואלהי] יי ואלהי ג¹¹ אלהי ויי ת 29 יום] יום זה ת | מדור] רום מדור ת 30 רוממותך] רוממותיך ת 31 שעה
 נא תפלתי] שמע נא שועתי ת

25 משגבי: מבטחי, כינוי־פנייה לה'. 26 [בני]בי: בדברי. 27 העירה למשפטי: על
 פי תה' לה, כג; והמשכו של פסוק זה מופיע בטור הבא. 28 יי יי: בכתב היד המשמש
 נוסח יסוד נכפלה המילה 'יי' ללא סיבה נראית לעין ונראה שיש להשמיטה. יי ...
 לריבי: על פי תה' לה, כג, ובפסוק 'אלהי ואדני לריבי' (וכך בכ"י ת), ונראה שהפייטן
 שינה כדי לפתוח בשם ה', כדרכו ביתר הסיומות בשיר. 29 יום קרא]תי: כך בכתב
 היד המשמש נוסח יסוד, אך נראה שיש להשלים את מילות הקבע הרגילות 'יום זה',
 וכך הוא במקור ת. דר מדור: הקב"ה שהשמים מקומו; ונראה שיש להעדיף את הנוסח
 במקור ת: 'דר רום מדור', ופירושו: הקב"ה המתגורר במדור העליון ('רום'), בשמים.
 30 אסדור: אערוך בפני שומעי. 31 פרצי תגדור: השוו יש' נח, יב ועוד. 32 [יי ...
 ו]דור: תה' קלה, יג; כתב היד קרוע בנקודה זו והשלמתי על פי מקור ת ועל פי הפסוק.

[ב]

אחרת

יום זה / דרשתיך במעוןך דרשני
ובמעמד השני / ברחמיך קשבני
סבבני פלאיך סוב נא והנפישני
תשלח ממרום תקחני תמשני

5 יום זה / אמרתי אודה עלי יקשי
ובמעמד השני / באתי למולך קדושי
גאה הידרש לי בערכי לך לחשי
יי חנני רפאה נפשי

10 יום זה / דברתי זכות מוצל מכשד
ובמעמד השני / הודיתי על חסד
ואבטחה בחסדך אל ארקים יוסד
יי טוב וסלח ורב חסד

מקורות: ורשה, גניזה 54.3 (1–23), נוסח יסוד לטורים אלה, אחרי טור 8 נכתב 'פז' יום זה' ואחרי טורים 16, 20, 28 נכתב 'פז', ג; קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 112.8 דף 2 (כולו, לקוי בטורים 1–15, נוסח יסוד לטורים 24–סוף, בסיום כל סטרופה נכתב 'פז', ג²); שם, T-S NS 328.88 (1–13 'זכרתי', 17–20 'מחשבות', אחרי טור 4 נכתב 'פז', ג²); מדריד, הספרייה האוניברסיטאית Ms. Villa-Amil 15 דף כח (1–4, אחרי מופיעות שתי סטרופות זרות, מ); קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 315.161 (9–16 [בתוך 'יום זה העתר'], 17–23 [בתוך סליחה לאשמורת שישית], ג⁴); שם, T-S NS 145.83 (1–8, מותאם לאשמורת שישית, אחרי טור 4 נכתב 'פז' ואחרי טור 8 נכתב 'פז' יום זה דר' וגו', ג⁵); שם, T-S NS 129.4c (1–4, ג⁶) סימן: יוסף (בטורים 1–3), א–ת

כותרת: פזמון לליל שני מ אחר ג⁶ פזמ' ג⁶ 1 דרשתיך קראתיך מ | במעוןך אל בעון ג² 2 השני הששי ג⁵ | קשבני בקשני ג³ ג⁵ ג⁶ מ 3 סבבני סבבו מ 6 למולך מולך ג² ג³ ג⁵ 7 ליתא ג² ג³ ג⁵ | בערכי כערכי ג³ 9 זכות זכר ג² זכור ג⁴ 11 בחסדך על חסדך ג⁴

1 במעוןך: בבית הכנסת. 2 קשבני: כך בכתב היד המשמש נוסח יסוד, ואולי מלשון הקשבה. אך נראה שיש לקבל את נוסח המקבילות: בקשני, המתאים לחרוז. 3 והנפישני: והענן לי מנוחה והקלה. 4 תשלח ... תמשני: על פי תה' יח, יז. 5 יקשי: הפח שנלכדתי בו, ובהשאלה: חטאי. 6 למולך: בשלושה מקורות הנוסח הוא 'מולך', אך נוסח הפנים מקובל בלשון פייטנים. 7 גאה: כינוי לקב"ה. 8 יי ... נפשי: תה' מא, ה. 9 מוצל מכשד: אברהם אבינו שיצא מאור כשדים ('כשד'). 11 ארקים יוסד: יוסד ארץ ('ארקים', על פי יר' י, יא). 12 ... חסד: תה' פז, ה.

יום זה / זכרתי רוע עמך ומעללי
ובמעמד השני / חין ערכתי עלי
טובך גלה נא תן לעמך משאלי
י' ישמע בקראי אלי

15

יום זה / יאבתי עמוד לעמך במעמד
ובמעמד השני / [כ]צגתי כבשר ודם
למענך רחם וכבוש עון האדמדם
י' יודע מחשבות אדם

20

יום זה / מיהרתי [ערוך שיר] ואסדרנו
ובמעמד השני / נגדך אשורנו
סלח נא לעון עמך והעבירנו
י' כצנה רצון תעטרנו

יום זה / עמדתי להללך אל מגן
ובמעמד השני / פרשתי פתשגן
צורי חדש נא מלך וכהן וסגן
י' להושיעני ונגנתי [נ]נגן

25

13 רוע] עון ג² 14 חין] חן ג² 15 תן] ותן ג² תת ג⁴ 18 כצגתי] על פי ג² ג⁴ בצגתי נ 19 וכבוש] והלבין ג⁴
21 ערוך שיר] על פי ג² ג⁴ ליתא נ 22 אשורנו] אשורינו ג²

13 זכרתי: הזכרתי, התוודיתי. 14 חין: דברי תחנונים. עליו: התפללתי עליו שייסלח לו.
15 משאליו: משאלותיו. 16 י' ... אליו: תה' ד, ד. 17 יאבתי: רציתי, השוו תה' קיט, קלא.
עמוד לעמך במעמדם: לעמוד להתפלל על עמך הנאספים ל'מעמד', הוא ההתכנסות לאמירת
סליחות. 18 [כ]צגתי: בשעה שעמדתי ('צגתי'); ובכתב היד המשמש נוסח יסוד נכתב
'בצגתי', ותיקנתי לפי שאר המקורות ובהתאם לאקרוסטיכון. 19 עון האדמדם: החטאים
המשולים לכתמים אדומים, על פי יש' א, יח. 20 י' ... אדם: תה' צד, יא. 21 [ערוך שיר]
ואסדרנו: בכתב היש המשמש נוסח יסוד אין המילים 'ערוך שיר' מופיעות, אך במצב כזה
חסר מושאו של הפועל, ותיקנתי לפי שאר המקורות. ואסדרנו: ואערוך את דבר השיר לפני
הקב"ה ולפני הקהל, והשוו שיר א, טור 30. 24 י' ... תעטרנו: תה' ה, יג. 26 פתשגן: כינוי
לדבר השיר. 27 מלך וכהן וסגן: נציגי המלוכה ועבודת בית המקדש, והשוו נח' ב, טז.
28 י' ... ננגן: יש' לח, כ. ננגן: בכתב היד המשמש נוסח יסוד נכתב 'לנגן' ותיקנתי לפי לשון
הפסוק.

יום זה / קדמתי מלך שוכן מעל
 30 ובמעמד השני / רוממתיך כמו על
 שמע נא תפילתי והמציאני תעל
 יי ממית ומחיה מוריד שאול ויעל

[ג]

אליום [א]לתאלת לר' יוסף נקלת
 יום זה / קראתיך המציא לי קדושי
 ובמעמד השלישי / שעה ניבי וארשי
 3 שא נא פ[ש]עי והעבר את עקשי
 יי מגן בעדי <בבדי ומרים ראשי>

28 בנגן] לנגן ג²

ג. מקורות: ניו יורק, בית המדרש לרבנים, אדלר 2763.34 (4-1), אחריו טורים 17-28 מתוך 'יום זה באשמורת' [א], נוסח יסוד, נ; מדריד, הספרייה האוניברסיטאית Ms.Villa-Amil 15 דף כ (4-1), אחריו טורים 17-24 מתוך 'יום זה באשמורת' [א], מ; שם, Ms.Villa-Amil 15 דף כה (4-1), בראש הפיוט 'יה מלכי וקדושי' ליצחק אבן מר שאול, מ¹
 חתימה: יוסף (בטורים 1-3)

כותרת: פזמון לח' יום אעטוף מ פזמון לליל ג מ¹ 1 המציא] המצא ממ¹ 2 ניבי וארשי] יונקי וישישי ממ¹
 3 פשעי] על פי מ לפשעי מ¹ | עקשי] יוקשי ממ¹ 4 יי] ליתא ממ¹

29 מעל: במרומים. 30 כמו על: כך בכתב היד, והנוסח נראה משובש. ייתכן שיש לתקן 'במועל', על פי נח' ח, ו, ופירושו: בהגבהה, בהתרוממות. 31 תעל: תרופה (השוו יר' ל, ג). 32 יי ... ויעל: שמ"א ב, ו.

ג. כותרת: אליום [א]לתאלת לר' יוסף נקלת (= היום השלישי לר' יוסף, הועתקה [או: העתקתי]; תודתי לפרופ' מרדכי עקיבא פרידמן על תרגום זה). 2 ארשי: דברי, מלשון 'ארשת שפתיים'. 3 פ[ש]עי: אפשר לנקד: פְּשָׁעִי. וכתב היד המשמש נוסח יסוד קרוע בנקודה זו והשלמתי על פי מקור מ. עקשי: חטאי. 4 יי ... <ראשי>: תה' ג, ד.

[ד]

אליום אלראבע לר' יוסף נ"ע

יום זה / דרשני בערכי לך חין שועי
 ובמעמד <מד> הרביעי / קול שבחך בהביעי
 3 סלח נא פשעי ונחץ את ישועי
 יי רעי מ[...] [...]שעי

[ה]

אליום אלכאמס

יום זה / העתר בערכי חין לחשי
 ובמעמד החפשי / הזריח שמשי
 3 שא נא [פ]שעי ומחול עקשי
 כי אליך יי אשא נפשי

ד. מקור: ניו יורק, בית המדרש לרבנים, אדלר 2763.34
 חתימה: יוסף (בטורים 1-3)

ה. מקור: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 315.161
 חתימה: יוש[ף] (בטורים 1-3)

ד. 2 קול שבחך בהביעי: תיאור זמן שהמשכו בטור הבא: בשעה שאני מביע את שבחך, סלח נא את פשעי. 3 נחץ: זרז. השוו': 'גאולתך תנחץ לעורכי לך תחנה' (י' גרנט, חמש עשרה שירות [לעיל הערה 8], ב, שיר ז, טור 17). 4 יי ... ו[.שעי: המילים 'יי רעי' אינן מופיעות בראש פסוק מקראי שבהמשכו מסתיימת מילה ב'שעי', לכן אין לדעת מה היה המשכן. על פי שרידי האותיות נראה שהנוסח הוא 'יי רועי מגני וישעי'. יש לציין כי בכתב היד מופיעות המילים 'מגני וקרן ישעי' כשהן מחוקות בקו חוצה וייתכן שמילים אלה עמדו לפני המעתיק כסיומת המקראית של הסטרופה והוא ביקש לתקן נוסח זה על מנת להתאימו לרוב הסיומות של המשורר המתחילות בשם אדנות.

ה. 3 [פ]שעי: ההשלמה על פי חתימת שם המחבר והעניין. עקשי: חטאי (ראה פיוט ג, 3).
 4 כי ... נפשי: תה' פו, ד.

[ו]

יום זה / אוֹדִיךָ קְדוֹשִׁי וּמְקַדְשִׁי
 וּבִמְעַמְד הַשָּׁשִׁי / שְׁעָה רַחֲשִׁי לְחַשִׁי
 סֶלַח נָא [...] מְחוֹל אֶת יוֹקְשִׁי
 כִּי אֵלֶיךָ יִי [א]שָׂא נַפְשִׁי

5 יום זה / שְׂרָנִי כְּצַגְתִּי לְפָנֶיךָ
 וּבִמְעַמְד [ה]שָׁשִׁי / כּוֹנֵנָה אֲמוֹנִיךָ
 לְמַעַנְךָ קִבֵּל שׁוֹעֵת בְּ[נִי]ךָ
 יִי תַכִּינֵן לָכֶם תִּקְשׁ[י] בְּ אֲזַנְךָ

10 יום זה / מְלֻטְנִי מְכַלִּיזֵן וְחֶרֶץ
 וּבִמְעַמְד הַשָּׁשִׁי / נִצְרָנִי דֵר עֶרֶץ
 סֶלְסוּלִי תִקְבֵּל בְּעֶרְכְּךָ דִּין בְּמֶרֶץ
 יִי יִדִּין כָּל אֶפְסֵי אֶרֶץ

מקור: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 112.8, דף 5 (בסיום כל סטרופה נכתב: פו')
 סימן: יוס[.]. (בטורים 1-3), י-ת

9 וחרץ מתוקן מ' וארץ

2 רחשי: אולי יש לנקד: רַחֲשִׁי. 3 סלח נא: כתב היד קרוע אחרי מילים אלה, אך מצד חתימת שם המשורר ולאור שירים אחרים נראה שיש להשלים: 'סלח נא פשעי'. יוקשי: הפח שנלכדתי בו, ובהשאלה: חטאי; והשוו שיר ב, 5. 4 כי ... נפשי: על פי תה' קמג, ח. ובכתב היד נכתב 'שא' ותיקנתי על פי הפסוק. 5 שרני: כך בכתב היד, אך לפי האקרוסטיכון נראה שצריך להיות 'יִשְׂרָנִי', ופירושו: טהרני. השוו: 'תישר יחידים באים היום בלב אחד להתחנן בעד מים', בפיוט 'תאמץ אשלי שותל', סדר מתוך שבעת הגשם 'תפתח ירך הטובה והרחבה' ליוסף אבן אביתור, טור 19, נוסח מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית ('מאגרים'). כצגתי: בשעה שאני עומד ('צג'). 6 [ה]ששי: בכתב היד המשמש נוסח יסוד נכתב 'וששי' ותיקנתי על פי הנהוג בשירים האחרים ועל פי נוסח מילות הקבע בסטרופות האחרות. אמוניך: ישראל. 7 ב[נ]יך: בכתב היד נכתב 'בינך' ותיקנתי לפי העניין. 8 יי ... אונך: תה' י, יז. 9 מכליון וחרץ: מכליה נחרצת. וחרץ: בכתב היד נכתב 'וארץ' והמעתיק תיקן על גבי כתב היד לנוסח זה. 10 דר ערץ: הקב"ה שמעונו בשמים ('ערץ').

יום זה / עניני בעמדי עני ורש
 ובמעמד הששי / פקודיך יד[...]
 צור קבל צעקת מורש 15
 יי שועתי האזינה אל דמעתי אל תחרש

יום זה / קבלני בערכי תפלתך
 ובמעמד הששי / רצה נא קהלתך
 שומע תפלת עם מחלתך
 יי שפתי תפתח ופי נגיד תהלתך 20

12 יי ... ארץ: על פי שמ"א ב, י; וייתכן שמעתיקים הוסיפו את המילה 'כל' על פי הביטוי השגור במקרא, ראו: יש' מה, כב; שם נב, י, ועוד. 14 יד[...]: על פי החרוז צ"ל 'ידרש', אך כתב היד לקוי וקשה לקריאה. 15 מורש: תיבה זו משמשת בלשון פייטנים במובן חיובי של 'מורשה' ובמובן שלילי של נישול. מן ההקשר כאן נראה שהמשורר מתכוון לצעקתו של זה שמרוששים אותו, פוגעים בו ומנשלים אותו ממעמדו. אך ייתכן שיש לנקד מורש במובנו כמחשבות הלב, ואם כך פירושו כאן: הצעקה העולה מתוך הלב ומחשבותיו. 16 יי ... תחרש: על פי תה' לט, יג. 17 תפלתך: תפילתי לפניך. 19 מחלתך: כך בכתב היד ונראה לתקן: נחלתך. 20 יי ... תהלתך: תה' נא, יז.

[ז]

פזמון לליל ח

יום זה / אַמְצָנִי נחמני ומְאֲמִינִי
 ובמַעֲמַד הַשְּׁמִינִי / תעמיד לִימִינִי
 סוד פְּלֹאִיךָ בְּגִלוֹתֶיךָ יוֹדָה כָּל מִשְׁטִינִי
 כִּי עֲשִׂיתָ מִשְׁפָּטִי וְדִינִי

5 יום זה / אֲדַרְתֶּךָ אֶל שְׁחָקִים מְרוֹמִם
 ובמַעֲמַד הַשְּׁמִינִי / בְּמַהֲלָךְ אָנִי זֹמֵם
 גָּאָה שׁוֹבֵב מִקֶּדֶשׁךָ הַשָּׁמַיִם
 יְיָ מוֹרִישׁ וּמַעֲשִׂיר מִשְׁפִּיל אֶף מְרוֹמִים

מקור: מדריך, הספרייה האוניברסיטאית Ms.Villa-Amil 15 דף כ"ו (אחרי סטרופת הפתיחה מופיעים טורים 25–32 משיר [א] לעיל. בסיום כל סטרופה מופיעות המילים 'כי עשית' כהפניה לרפרין)
 סימן: יוסף (בטורים 1–3), א–ג

1 נחמני: אם זהו הנוסח נראה שיש לתקן: 'נַחֲמָנִי מְאֲמִינִי'. אך ייתכן שכתוב: נַאֲמָנִי, ככינוי נוסף לקב"ה. 2 תעמיד: כך בכתב היד, אך נראה שיש לתקן: 'תעמוד' (השווה תה' קט, לא). 3 סוד ... משטיני: שיעורו: כשתגלה את סוד פלאיך, יודו בו כל משטיני. 4 כי ... ודיני: תה' ט, ה. 5 אדרתך: רוממתך. 6 זומם: חושב, מתכנן. 7 שובב: הקם, החזר. 8 יי ... מרומם: שמ"א ב, ז.

סליחות לאשמורות מאת יצחק בן לוי אבן מר שאול

[ח]

יום צעקי מאישון / במעמד הראשון
 חסכתי בת אישון / ומנעתי מלישון
 קדמתי בנשף / להודות לך ב[ניב ר]חשון
 לאדם מערכי לב ומיי מענה לשון

5 יום אשר נפשי ננצרה / ולתאותך נסערה
 שעה עניה שנסגרה / ביד אום פיה פערה
 עשה לה כסירה / כביב בנחל קישון
 לאדם מערכי לב >ומיי מענה לשון<

מקורות: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 129.3, דף 2-3 (20-1, ג); מחזור 'שפתי רננות' ונציה תעא, דף סט (כולו), נוסח יסוד לטורים 21-24, ש; קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 116.193 (כולו, לקרי, ג); ניו יורק, בית המדרש לרבנים אדלר 2186.1 (19-1) 'קלשון', ללא טור 3, ג⁸; שם, 3286.18 (7-1, ג⁹); ירושלים 497, דף 84 (תכלאל, 15-1, י)
 נדפס: יונה דוד, שירי ר' יצחק אבן גיאת, תל אביב תשמ"ח, עמ' 304 ('יום זה באישון'). נזכר: דוידזון י. 1899 ('יום צעקי באישון').
 חתימה: יצחק (בטורים 1-3), בן לוי (בטורים 21, 23)

כותרת: אחרת נועם >יחידה ליל ראשון ג⁷ אתחיל לכתוב סליחות ג⁸ מעמד לליל ראשון ש סליחה י 1 מאישון
 באישון ש | במעמד | בליל זכרון ראשון נכתב מעליו ג במעמדי שי בעמדי ג⁸ בליל זכרון ראשון ג⁹ 2 חסכתי
 נכתב חסכתי ותוקן ג השבתי ש חסכתי ג⁷ ג⁸ | בת אישון | בניב רחשון ג⁸ | ומנעתי מלישון | ומנעתי מלישון
 י ליתא ג⁸ 3 בניב רחשון | על פי ג⁷ ש בלחשון נ בכל לשון ג⁹ בטוב רחשון י 5 אשר | ליתא שי | ולתאותך
 נסערה | לתאותך ונסערה י 6 שעה | שעה נא ג⁷ ג⁸ | שנסגרה | נסגרה ש סוערה ג⁸ ונסגרה י | פעה | פוערה ג⁸
 7 לה | להם ש לה צור י

1 מאישון: באמצע הלילה, על פי מש' ז, ט. 2 חסכתי בת אישון: עצרתי את עיני ('בת אישון', על פי תה' יז, ח). 3 בנשף: בשעת לילה. ב[ניב ר]חשון: בנוסח היסוד נכתב 'בלחשון' ותיקנתי לפי המשקל ולפי המקבילות; ופירושו: באמירה. 4 לאדם ... לשון: מש' טז, א. 5 ולתאותך: מתוך אהבתה אליך וחשקה אל קרבך. 6 עניה: כנסת ישראל שבגלות, על פי יש' נד, יא ועוד. אום פיה פעה: אומת הגויים שפוערת פיה באופן מאיים (השוו איוב טז, י). 7 לה: שב אל 'אום' מהטור הקודם. כסירה ... קישון: תה' פג, י. הצלעית הראשונה בטור זה חורגת מן המשקל. ייתכן שהמשורר העדיף את השיבוץ המלא על פני אחידות המשקל, או שהנוסח המקורי נענה למשקל ומעתיקים שיבשו אותו בהשפעת הפסוק.

אום גולה ונדודה / מנוטלת ושדודה
 עורר לה חזון תעודה / והחזות הממודה 10
 ושלח נכד יהודה / וחיש ביאנת] נין נחשון
 לאדם מערכי לב וימי מענה לשון<

אדון אשר כל פועל / דלת אל תהי נועל
 והכרת צר הגועל / הסורר והמועל
 בני עשו וישמעאל / ודישן ואצר ודישון 15
 לאדם מערכי לב וימי מענה לשון<

חי לעמוד בהר זתים / והחיה ידך ממתים
 חרבות יהיו נחותים / למחרשות ולאייתים

9 גולה] ו' תלויה נ | מנוטלת] מנוצלת שג'ג* 10 חזון] על פי שג'ג* חזון נ | והחזות] והחזון ש 11 ביאת]
 על פי שג'ג* ביאות נ 13 דלת] דלתי י 14 הגועל] מתגעל ג* | הסורר] הצורר שג'ג* 15 עשון] אדום ש
 17 חי] חיש שג'ג* | ידך ממתים] בידך מתים ג* 18 נחותים] כתותים שג*

9 אום ... ושדודה: כנסת ישראל הנודדת בגלות ונבזות ביד אויביה. ו'מנוטלת' כאן – בניגוד
 למשמע החיובי של 'יְנַטֵּל' ביש' סג, ט – משמעו כנראה: שהכול נוטלים וגוזלים את מחמדיה.
 10 עורר לה חזון תעודה: קיים ('עורר') לה את חזיונות הגאולה הכתובים בתורה ('תעודה',
 על פי יש' ה, טז ועוד). חזון: בכתב היד המשמש נוסח יסוד נכתב 'חזיון' ותיקנתי לפי המשקל
 ולפי המקבילות. והחזות החמודה: חזון ('והחזות') נבואת הגאולה הנחשקת ('החמודה').
 11 נכד יהודה ... נין נחשון: משיח בן דוד (על פי רות ד, יח–כב). ביאנת]: בנוסח היסוד
 נכתב 'ביאות' ותיקנתי לפי המקבילות ולפי העניין. 13 אדון ... פועל: הקב"ה, היוצר הכל.
 14 הגועל: המתעב את ישראל ופוגע בהם. 15 בני עשו וישמעאל: נוצרים ומוסלמים. ודישן
 ואצר ודישון: צאצאי שעיר (בר' לו, ל), כסמל לבני עשיו. 17 חי: כך בכתב היד המשמש
 נוסח יסוד, אך נוסח זה אינו מתיישב עם התחביר, ונראה שיש לקבל נוסח כמה מהמקבילות:
 'חיש', לשון זירוז. בהר זתים: כפי שהובטח בחזון זכריה יד, ד. והחיה ידך ממתים: על פי תה'
 יז, יד; ולפי ההקשר נראה שפירושו: החיה את המתים. אמנם פרשנים ספרדיים נטו לפרש
 'מְתִים' כאנשים (ראו ראב"ע על אתר), אך נראה שהמשורר נסמך על דרשת הפסוק בבבלי
 ברכות סא ע"ב שעל פיה 'ממתים' פירושו: מְתִים. 18 חרבות ... ולאיתים: המשך תיאור
 הגאולה על פי יש' ב, ד. נחותים: מוֹרְדִים, משנים את תפקודם; אך נראה שיש לקבל את
 גרסת המקבילות 'כתותים', על פי הפסוק שם.

וּלְהַצִּי[ב] הַדֶּרֶכַּן וְלִשְׁלוֹשׁ קָלָשׁוֹן
לְאָדָם מַעֲרִכִי לֵב וּמִיִּי מַעֲנֶה לְשׁוֹן > 20

בְּנֵה מְקֻדָּשׁ וְהָאוֹלָם / וְחִדָּשׁ שִׁיר הַנְּאָלָם
וְהַמְטוֹת עַל דְּגָלָם / בַּל עוֹד תִּמְעַד רִגְלָם
לְוִיִּם יִתְּנוּ קוֹלָם / מְרִירִי קֶהֱת וְגִרְשׁוֹן
לְאָדָם מַעֲרִכִי לֵב וּמִיִּי מַעֲנֶה לְשׁוֹן >

[ט]

אחרת עלי לחנהא

יְה מַלְכִּי וְקִדּוּשִׁי / צוֹר חַיִּי מְשׁוֹשׁ נַפְשִׁי
חֲשׂוֹק לַחֲשִׁי מְחַה כְּחֲשִׁי / בְּמַעֲמָדִי הַשְּׁלִישִׁי
יִי מִגֵּן בְּעָדִי כְּבוֹדִי וּמְרִים רֹאשִׁי

19 ולהציב] על פי שג⁸ ולהציל ג 21 בנה] בית ג⁸

ט. מקורות: לונדון, הספרייה הבריטית, Or. BM 5557 F דף 61 (1–12), נוסח יסוד לטורים 1–3, ג; ירושלים, שוקן (גניזה) 22 (3 'כבודי'–סוף, נוסח יסוד לטורים 4–סוף, ג²); קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 244.1c (1–14, לקוי, ג¹⁰); ניו יורק, בית המדרש לרבנים, אדלר 2763.34 (8 'משגב'–15, לקוי, ג¹¹); מדריד, הספרייה האוניברסיטאית Ms. Villa-Amil 15 דף כה (עם סטרופת פתיחה זרה, 4–15, מ); ברלין, ספריית המדינה Or. 3328 דף 23 (סליחות מנהג תלמסאן, כולו, ת); לונדון, אוסף ששון 279, דף 67 (סליחות מנהג אוניון, כולו, פ)

נדפס: יונה דוד, שירי ר' יצחק אבן גיאת, תל אביב תשמ"ח, עמ' 264. נזכר: דוידון י. 978. חתימה: יצחק (בטורים 1–2)

כותרת: אחרת ג¹⁰ פזמון לליל ג מ סליחה סי' יצחק ת 1 יה מלכי יה צוֹר־יה מלכי ג 3 יי] ליתא מ

19 ולהציב] ... קלשון: על פי שמ"א יג, כא; וכאן הוא משמש בדומה לטור הקודם: ביום ההוא החרבות ישמשו כדרבנות וכקלשונות; אך המשקל והחרוז לקויים כאן, וייתכן ששוב מעתיק שיבש את הטור בהשפעת הפסוק. ולהציב]: בכתב היד המשמש נוסח יסוד 'ולהציל', ותיקנתי על פי הפסוק והמקבילות. 22 והמטות על דגלם: ישראל על כל שבטיו. 23 מררי קהת וגרשון: חסרה כאן הברה, ואולי צ"ל 'מררי עם קהת וגרשון'.

ט. 2 חשוק לחשי: רצה את תפילתי. כחשי: חטאי. 3 יי ... ראשי: תה' ג, ד.

קְדוּשִׁי בְּךָ בְּטַחְתִּי / וְכַפִּי לִךָ שְׁטַחְתִּי
 5 וְעַל עֲרָשִׁי בְּךָ שָׁחֲתִי / וְרִגְזִיתִי וְלֹא נַחְתִּי
 וּמַחְטָאֵי הַקִּדְחָתִי / בְּכִלְיוֹתַי יְקוֹד אִישִׁי
 יִי מִגֵּן <בַּעֲדִי כְבוֹדִי וּמִרִים רֹאשִׁי>

אֶל צוּרִי וּמִשְׁגְּבִי / בְּךָ רַפְאוֹת כָּאֵב עוֹצְבִי
 גִּיל נִפְשִׁי בְּתוֹךְ קִרְבִּי / בְּךָ בְּטַח לִבִּי לְבִי
 10 וְלֹא אֶחְסֶה בְּעוֹז חֲרָבִי / וְלֹא בְּרִכְבִּי וּפָרָשִׁי
 יִי מִגֵּן <בַּעֲדִי כְבוֹדִי וּמִרִים רֹאשִׁי>

גְּהֵה צוּרִי גְהֵה מְזוֹרִי / וְרֹאֶה אֶת עֲוֹנֵי דוֹ[ך]¹
 בְּחֶץ אַפְּךָ יִרֶה מוֹרִי / אֲשֶׁר כִּילָה בְּחֶץ עוֹרִי
 בְּאִידוֹ הַשֵּׁיף אוֹרִי / וְכֶסֶה אֶת עֵין שְׁמִשִּׁי
 15 יִי מִגֵּן <בַּעֲדִי כְבוֹדִי וּמִרִים רֹאשִׁי>

4 שטחתי] שיטחתי 1 ועל ... שחתי] ליתא מ | ערשי] ערסי ג¹⁰ | בך] לך ת | שחתי] סחתי ג¹⁰ שחתי פ
 6 ומחטאי] ובחטאי מ 8 ומשגבי] משגבי ג¹⁰ 9 גיל] על פ | בתוך] תוך מ | בך] בטח] ליתא ת | בך] כי בך
 ג¹⁰ | בטח] אבטח נ בטוח ג¹⁰ 10 ולא אחסה] ואל תחסה ג¹¹ | ופרשי] ובפרשי מג¹¹ 12 גהה] גאה ג¹¹ | וראה]
 וראה נא ג¹¹ | את עוני] עניות נ בא עני ג¹⁰ לחץ מ נא עוני ת את עניי פ | דורי] על פי ג¹⁰ מתפ דודי ג²
 13 מורי] מזורי מ | כילה בחץ] דלה בחץ ג¹⁰ בלהב אש ג¹¹ בלה כעץ ת 14 באידו] באורו מ | עין] מאור ג¹⁰ |
 וכסה את עין] והקדיר את ג¹¹ וכסה מאור ת

5 ורגזתי: 'הוא כמו הרעדה והנעה ויש שיהיה מהכעס ויש שיהיה מהפחד וזולתו' (ספר
 השורשים לר' יונה אבן ג'נאח, מהדורת באכער, ברלין 1896, עמ' 468). ולא נחתי: השוו איוב
 ג, כו. 6 הקדחתי: הבערתי. יקוד אישי: מלשון 'אש', וכוונתו לאש היוקדת בקרבו מחרטה על
 חטאיו. 9 לבד: רק בך. 10 ולא ... חרבי: השוו תה' מד, ז. 12 גהה: רַפָּא (על פי הושע ה,
 יג), והחזרה לכאורה בשיטת הצלע המורחבת השכיחה בשירה המקראית, אך שיטה זו נדירה
 בפיוטים, ומשום כך אולי יש להעדיף את הנוסח 'גָּאָה צוּרִי' במקור ג¹¹, כלומר: התרומם ובוא
 לרפאני. עוני דו[ך]: צער (או: מצוקת) מגורי בגלות. ותיבת 'דורי' על פי יש' לח, יב, וראו
 פירוש ראב"ע ורד"ק שם. אך יש לציין כי מסורת פירוש אחרת מצויה בפירוש יצחק אבן גיאת
 לקהלת, שם הוא מפרש 'דורי' כ'ימי חי' (ראו: י' קאפח, חמש מגילות ... על פי כתבי יד,
 ירושלים תשכ"ב, עמ' קעח). על פי פירוש זה כוונתו: ראה את חיי הדלים והמעונים. דו[ך]
 י: בכתב היד המשמש נוסח יסוד 'דודי', ותיקנתי לפי החרוז והמקבילות. 13 מורי: אויבי,
 היורה בי חיצים. כילה בחץ: הלשון על פי דב' לב, כג. 14 באידו: בשנאתו. החשיך: בכתב
 היד האות ח' מופיעה עם סימן המשווה לה מראה של האות ת', אך אין לקבל נוסח כזה וייתכן
 שמדובר בטעות קולמוס. עין שמישי: בשתי מקבילות הנוסח הוא 'מאור שמישי' אך נוסח היסוד
 נראה הולם יותר את סגנונו של המשורר. ונראה שברקע הנוסח מצוי תרגום אונקלוס לביטוי
 'עין הארץ', המתורגם 'עין שמשא דארעא' (ראו שמ' י, ה; במ' כב, ה ועוד).

[י]

פזמון

יְה צוּרֵי מְרֻגְעֵי / חֲשׂוֹק קוֹלֵי בְּהַשְׁמִיעֵי
תַּחֲנִנְתִּי בְּהַפְגִּיעֵי / בְּמַעֲמַד הָרְבִיעֵי
מִגְנֵי וּמְנוֹסֵי מְשַׁבְּבֵי וּמוֹשִׁיעֵי

בְּךָ שְׂדֵי תֵּאוֹתֵי / וְאַלִּיךְ תִּקְוֹתֵי
רָפָא [נָא] אֶת מַכְתִּי / וּמַחֲה עוֹן הוֹתִי 5
גָּאוֹן לְבִי בְּהַכְנִיעֵי / וּבֵת עֵינֵי בְּהַדְמִיעֵי
מִגְנֵי <וּמְנוֹסֵי מְשַׁבְּבֵי וּמוֹשִׁיעֵי>

[רמ]ה גוי שְׂדֵמְנִי / לְמַטְרָה הַקִּימְנִי

מקורות: מדריד, הספרייה האוניברסיטאית Ms. Villa-Amil 15 דף כו (כולו, נוסח יסוד, נ); ניו יורק, בית המדרש לרבנים, אדלר 2763.34 (כולו, לקוי מעט, ג¹¹); שם, 2921.4 (1–14 'משביעי', לקוי, ג¹²); קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S Misc. 22.59 (סטרופת פתיחה בלבד, ג¹³)
חתימה: יצחק (בטור 1), בר לוי (בראשי סטרופות 2, 3 ובטורים 12–13)

כותרת: נקלת אליום אלראבע לר' יצחק [נ] "ג¹¹ 1 יו"ם ג¹¹ | מרגועי | ומרגועי ג¹³ 2 תחנת | תחנונ | ג¹¹ | בהפגיעי | בהכניעי | בהשמיעי נכתב ונמחק בהביעי ג¹³ | במעמד הרביעי | במעמ' הרביעי ג¹¹ חנון העבר פשעי ג¹³ 5 נא | על פי ג¹¹ ליתא | ג¹² | מכת | למכתי ג¹² | ומהח | מחה נא ג¹² 6 עיני | ראשונה תלויה ג¹¹ 8 רמה | על פי ג¹¹ דחה | ראה ג¹² | שדמני | אשר [] מוני ג¹¹ אשר רימני ג¹² | הקימני | הקימוני ג¹¹

2 בהפגיעי: בהתפללי, השווה בבלי ברכות כו ע"ב (ועוד): 'ואין פגיעה אלא תפלה, שנאמר "ואתה אל תתפלל ... ואל תפגע בך" (יר' ז, טז)'. 3 מגני ... ומושעי: על פי שמ"ב כב, ג.
4 בך שדי תאות: השוו תה' לח, י. 5 רפא [נא]: בכתב היד המשמש נוסח יסוד נשמטה המילה 'נא' והשלמתי על פי המקבילות ועל פי המשקל. עון הות: סמיכות נרדפים, ופירושו: חטאי.
6 גאון לבי בהכניעי: השוו תה' קז, יב; מל"ב כב, יט. 8 [רמ]ה ... שדמני: השלך את העם שהכרית אותי. במקור המשמש נוסח יסוד נכתב 'דחה' אך כנגדו ישנם שני מקורות בגניזה בהם סטרופה זו נפתחת באות ר' (במילים 'ראה' או 'רמה') ואכן פתיחה באות זו מסתברת על פי חתימת שם המשורר. על כן תיקנתי כאן לפי מקור ג¹¹. יש לציין כי באותם שני מקורות ישנו נוסח אחר גם להמשך הטור: 'הגוי אשר רימני' (נוסח אחר: רימוני). נוסח זה מחזק עוד יותר את שינוי מילת הפתיחה ל'רמה' כיוון שכך נוצר צימוד נאה בתוך הטור. ייתכן מאד שהמעתיק של נוסח היסוד כאן עמד מול נוסח משובש בו המילה 'רמה' הפכה ל'דחה' והמילה 'שרימני' הפכה ל'שדימני', כיוון שאותיות אלה אכן נראות קרובות זו לזו בכתב הספרדי של ימי הביניים. רמה: השוו: 'רמה ורדה ושבה ושסה / משור ועד שו', מתוך הסליחה 'אזכרה

לְמַס עוֹבֵב[ד] שְׁמָנִי / אֶכְלָנִי הֶמְמָנִי
 10 מְדִיחִי וּמְנִיעִי / מְכַשִּׁילִי וּמְרַשִּׁיעִי
 מְגִנִּי <וּמְנוֹסִי מְשַׁגְּבִי וּמוֹשִׁיעִי>

לְמַעַנְךָ חֵישׁ עֲלָצִי / וּגְדוֹר [נָא] אֶת פְּרָצִי
 יְחֻדֶּשׁ נְוִי בְּאַרְצִי / נִוָּה מְרָעִי וּמְרַבְּצִי
 אֶל רוּעִי מְשַׁפִּיעִי / רְוִיָּה תְּשִׁית אֶת גְּבִיעִי
 15 מְגִנִּי <וּמְנוֹסִי מְשַׁגְּבִי וּמוֹשִׁיעִי>

9 עובד] על פי ג¹² עובר ג' שמני] שמוני ג¹¹ | הממני] הממוני ג¹¹ 10 מדיחי ... ומרשיעי] מ[.] שני ממניעי
 ומפשע[... ..] עי ג¹¹ בלעני הק[.] ני ושרש [...] ת [...] עי ג¹² 12 נא] על פי ג¹² ליתא ג' 13 יחודש נוי]
 לחדשני נכתב ונמחק להשיבי ג¹¹ [...] יבי לארצי ג¹² 14 משפיעי] משביעי ג¹¹ ג¹² | תשית] שית ג¹¹ | את]
 כוס ג¹¹

אתאנחה' ליוסף אבן אביתור, פליישר [לעיל, הערה 4], עמ' 468. שדמני: אשר תכנן (דימה)
 לפגוע בי (השוו שמואל ב כא, ה), ואולי מכוון נוסח זה ללשון 'הדימני' שפירושו הכרתה
 והפסקה (השוו יר' ה, יד). כאמור, יש מקום לשער שהנוסח המקורי היה 'שרימני' או: 'אשר
 רימני'. למטרה הקימני: על פי איוב טז, יב. 9 למס עוב[ד]: השוו בר' מט, טו, ועוד.
 ובמקור המשמש נוסח יסוד נכתב 'למס עובר' ותיקנתי לפי הפסוק ולפי אחת המקבילות.
 אכלני הממני: על פי יר' נא, לד, ו'אכלני' משמעו: גולני ונהנה מיגיעי. 10 ומניעי: כינוי
 לאויב המניד ומטלטל את ישראל; השוו עמ' ט, ט. ומרשיעי: הנוהג בי ברשעות. ומניעי ...
 ומרשיעי: במקבילות יש נוסחים חלופיים לטור זה, אך מצב כתבי היד אינו מאפשר את
 פענוחם המלא. 12 עלצי: ימי שמחתי. הניקוד כאן על פי כתב היד, וייתכן שיש לנקד
 'עֲלָצִי'. וגדור ... פרצי: השוו יש' נח, יב; עמ' ט, ט. [נא]: בכתב היד המשמש נוסח יסוד מילה
 זו נשמטה ותיקנתי לפי המקבילות ולפי המשקל. 13 נוי: בית המקדש. יחודש נוי: בשתי
 מקבילות מופיע כאן הנוסח 'להשיבי לארצי', אך נוסח זה אינו מתאים למשקל. גרסת נוסח
 היסוד, לעומת זאת, שקולה היטב ואף משלימה את חתימת שם המשוור. 14 רויח ... גביעי:
 השוו תה' כג, ה. תשית: כך במקור המשמש נוסח יסוד, אך לפי המשקל מוטב לקבל את גרסת
 מקור ג¹¹: 'רויח שית'.

[יא]

פז>מון< למעמד [ש]מיני

יְגוֹנִי לֶךְ אֶל יַמְעַט / צוֹר רוֹעִי וּמִבְּיָנִי
חֵישׁ קֶץ לְרִיב רִיבִי / עֲשׂוֹת מִשְׁפָּטִי וְדִינִי
יַעֲרֵב עֲלֶיךָ / מַעֲמָדִי הַשְׁמִינִי
וְאֲנִי תָמִיד עִמָּךְ אֲחֻזָּת בְּיַד יְמִינִי

5 י[ק]רב מועד חפשי / עת מרגועי ונפשי
לצאת מפח מוקשי / אל ציון הר קדשי
בעת יעלה על שרשי / נגיד עמי וקציני
ואני תמיד עמך <אחזת ביד ימיני>

מקורות: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 277.46 (1-7 'נגיד', נוסח יסוד לטורים 1-4, נ; שם, T-S NS 146.80 (5-5) סוף, נוסח יסוד לטורים אלה נ²); ניו יורק, בית המדרש לרבנים, אדלר 2840.10 (1 'יגוני' – 11 'למנשי', לקוי, ג¹⁴); מחזור שפתי רננות ונציה תע"א, דף ט (כולו, ש); סנקט פטרסבורג, אוסף אנטונין 1140 (11-10) סוף, ב⁵); קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 125b.22f, דף 6 (סטרופת פתיחה בלבד, ג¹⁵); שם, T-S NS 149.80 (1-10 'עוררה', ג¹⁶); שם, T-S NS 299.14 (סטרופת פתיחה בלבד, ג¹⁷)
נדפס: ח' שירמן, 'יצחק בן מר שאול המשורר מלוסינה', בתוך: מ"ד קאסוטו, י' קלוזנר, י' גוטמן (עורכים), ספר אסף: קובץ מאמרי מחקר לכבוד הרב שמחה אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 510-511.
חתימה: יצחק (בטורים 1-2)

כותרת: [...] לאבן מר שאול זל ג¹⁴ ל' מה רבו פלאיך ג¹⁶ 1 יגוני לך אל ימעט] ירצה נא את שועי ש 2 לריב] וריב ג¹⁶ 3 יערב עליך] בנודדי שנת אישוני ש ויערב לך ג¹⁵ ג¹⁶ | מעמדי השמיני] במעמדי ראשוני ש ארשת פי והגיוני ג¹⁴ ג¹⁵ ג¹⁷ 5 יקרב] על פי ג¹⁴ | יקרב מועד חפשי] קרב זמן קץ ישעי ש | ונפשי] ונפשי ג 7 על] עלי ש

1 יגוני ... ימעט: אל יפחת בעיניך יגוני וצערי, והשוו נח' ט, לב. רועי: על פי תה' כג, א. 2 חיש קץ: קרב את המועד. לריב ... ודיני: על פי מי' ז, ט; תה' ט, ה. 3 יערב ... השמיני: הנוסח משובש שכן כך חסרה הברה בצלעית הראשונה של הטור. רוב המקבילות אינן מסייעות לשחזור נוסח טוב יותר כיוון שבחלקן הומר מספר המעמד ('מעמדי השמיני') בביטויים מקבילים כגון 'ארשת פי והגיוני'. ייתכן שחסרה מילית קטנה בראש הצלעית, כגון 'כי יערב עליך' וכדומה. 4 ואני ... ימיני: תה' עג, כג. 5 יקרב: כתב היד קרוע בנקודה זו והשלמתי לפי המקבילות ולפי העניין. חפשי: חירות. 6 מפח מוקשי: סמיכות נרדפים, ופירושו: מן הגלות הדומה למלכודת. 7 בעת ... וקציני: בשעה שיבוא המשיח, והשוו יש' נג, ב. יעלה על: נוסח זה ונוסח המקבילות ('יעלה עלי') תמוה ולא ידעתי מדוע נקט המשורר לשון זו. נגיד עמי: מל"ב כ, ה.

זְכוֹר נָא אֲמֶרְתִּיךָ / לְנוּחַלִי תוֹרְתִיךָ
 10 לְחוּכִי עֲזָרְתִּיךָ / עוֹרֶרָה גְבוּרְתִּיךָ
 לִיהוּדָה וְאַפְרַיִם / לְמִנְשֵׁי וְלִימִינִי
 וְאֲנִי תַמִּיד עִמָּךְ <אַחֲזֶזְתָּ בְּיַד יְמִינִי>

שְׁעָה שְׂדֵי אֶת נִיבִי / וּרְפָא נִגְע לְבָבִי
 וְרִיבָה מְהֵרָה רִיבִי / וְהִכָּאֵב לֵב מַעֲצִיבִי
 15 וְאֵז יִכְלֵם אוֹיְבִי / וְיָבוֹשׁ כָּל מְשֻׁטְינִי
 [וְאֲנִי תַמִּיד עִמָּךְ אַחֲזֶזְתָּ בְּיַד יְמִינִי]

11 למנשי] למנשה ש 14 מהרה] מהר ש

10 לחוכי: למחכים (ראו יש' ל, יח). 11 ליהודה ... ולימיני: עם ישראל כולו. למנשי ולימיני: לבני מנשה ובנימין, והשוו דב' כט, ז. במאמרו 'הפייטן ר' יצחק בר לוי ופיוטיו' (ראו הערה 28), עמ' 254 הערה 11, הציע ע' פליישר תיקון לצלעית זו בנוסח 'למנשה וימיני', ונוסח קרוב לזה ('למנשה ולימיני') מצוי במחזור 'שפתי רננות'. 13 נגע לבבי: על פי מל"א ח, לח. 15 יכלם ... ויבוש: השוו תה' לה, ד ועוד. 16 [ואני ... ימיני]: בכתב היד המשמש נוסח יסוד, וכן במקבילות, אין הפניה לרפרין בנקודה זו אך אין סיבה להניח שהוא לא בוצע בסיום הסטרופה, על כן הוספתי בהתאם לסטרופות הקודמות.

[יב]

פזמון לליל יג

יִרְאֶה הַיּוֹם לְעַם דָּל וּמְחוֹסֵר
צוֹעֲקִים לָךְ בְּמַעֲמַד שְׁלוֹשָׁה עֶשֶׂר
חֶסֶד קְדוּמִי בְּרִית זְכָרְתָם בֵּיד מוֹסֵר
וְנִגְלָה כְּבוֹד יְיָ וְרָאוּ כָל בָּשָׂר

5 בְּרָכָה וְעוֹז יֵשַׁע / תַּחֲבִיר וְגַם תַּצְמִיד
וְגוֹי חָנָף וְרָשָׁע / שְׂדֵי בְּאֶף תִּשְׁמִיד
וְתִשָּׁב בְּהִיכָלְךָ / קָרְבָן וְשִׁי תִמִּיד
וְתִצֵּיב וְגַם תַּעֲמִיד / מִיכָאֵל הַשָּׁר
[וְנִגְלָה כְּבוֹד יְיָ וְרָאוּ כָל בָּשָׂר]

10 לְזֶרַע עֶבְדֶּיךָ / זְכָרָה חֲסִדֶיךָ
וְשִׁימָה בְּנֶאֱדָךְ / דְּמִעַת חֲ[רָד]יךָ
יְמִינְךָ בְּעוֹז הַטָּה / וְתוֹסִיף יְדֶיךָ

מקורות: מדריד, הספרייה האוניברסיטאית Ms.Villa-Amil 15 דף כו (כולו, נוסח יסוד, ג); סנקט פטרסבורג, הספרייה הלאומית הרוסית, פירקוביץ II A 1152 דף 3 (14–1, ב); קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 140.64 (10) 'עבדיך' – 14, ג¹⁸); ניו יורק, בית המדרש לרבנים, אדלר 2858.18 (סטרופת פתיחה בלבד, ג¹⁹)
חתימה: יצחק (בטורים 1–3), בר לוי (בטורים 5, 10–12)

1 יראה היום] היראה היום ופנה ב 2 צועקים ... עשר] צועקים לפניך אלהי הרוחות לכל בשר ב צועקים מכלא וקרואים ממאסר ג¹⁹ 3 קדומי ברית] קדמו זכור ב | זכרתם] זכרת ב | ביד] ברית ב בדת ג¹⁹ 5 תצמיד] תעמיד ב 6 וגוי חנף ורשע] ורשע אשר האבד ב 7 בהיכלך] להיכלך ב | ושי] שי ב 8 וגם] גם ב 10 זכרה] הפלא בג¹⁸ 11 חרדיך] חרדיך נ עבדיך בג¹⁸ 12 הטה] נטה ג¹⁸

1 ומחוסר: דל, מרושש. 2 צועקים ... עשר: בטור חסרה הברה והנוסח חשוד. אולי יש לתקן: 'השלושה עשר'. 3 חסד ... זכרתם: זכרת לישראל את חסד בריתם העתיקה, על פי יר' ב, ב; ואולי הכוונה לזכות האבות הקדומים ולברית ה' אתם. ביד מוסר: כנראה: כשהם עתה נתונים ביד הצר המייסר אותם. 4 ונגלה ... בשר: יש' מ, ה. 5 תחביר: לשון חיבור והוספה. 8 מיכאל השר: המלאך מיכאל, על פי דנ' יב, א. 9 [ונגלה ... בשר]: בכתב היד המשמש נוסח יסוד, וכן במקבילות, אין הפניה לרפרין בנקודה זו אך אין סיבה להניח שהוא לא בוצע בסיום הסטרופה, על כן הוספתי בהתאם לסטרופות האחרות. 11 ושימה ... ח[רד]יך: על פי תה' נז, ט. ח[רד]יך: בכתב היד המשמש נוסח יסוד נכתב 'חדריך', ותיקנתי לפי העניין ולפי החרו. 12 ימינך בעוז הטה: השוו שמ' טו, יב; תה' פט, יד. ותוסיף ידיך: על פי

בְּעֶזְךָ וְסוּדְךָ / אֲשֶׁר פִּקְדָה וְחוּסְרָה
וְנִגְלָה <כְּבוֹד יְיָ וְרָאוּ כָל בָּשָׂר>

15 שְׁעָה צִעֲקַת רִשִּׁי / עֲנִי וְנַחֲלֵשׁ
וְשׁוּבָה לְמִקְדָּשִׁי / חֲיִלִּי וּפְרָשִׁי
וּפְרַח נֹטַע יִשְׁרָאֵל / לְמֶלֶךְ וְגַם טַפָּסָר
וְנִגְלָה <כְּבוֹד יְיָ וְרָאוּ כָל בָּשָׂר>

13 בעזך ... וחוסר] חנפים אז תשמע תוכחות מוסר בג' 15 ונחלשי] נחשלי נ

יש' יא, יא. 13 בעזך וסודך: המשך הטור הקודם: פעל באמצעות עוזך וסודך. אשר פוקד וחוסר: כמו 'לזה אשר', לעם ישראל שנפקדו ונעדרו ממקומם ונתמעטו ונחסרו בגלות. בשתי מקבילות מופיע כאן נוסח אחר ('חנפים אז תשמע תוכחות מוסר') אך נראה שנוסח זה זר למקור. בעזך וסודך: מונחים אלה מופיעים בסדר הפוך בשיר הקדום 'האדרת והאמונה', וכן בפיוטים נוספים שהושפעו ממקור זה (ראו: צ"מ רבינוביץ, 'על יחסו של הפייטן ינאי לספרות ההיכלות והמרכבה', תרביץ לו [תשכ"ז], עמ' 402–405), ונראה שהבחירה בהם אינה מקרית וגם כאן מצוי הד למקור עתיק זה. 15 שעה: סטרופה זו קצרה מחברותיה וייתכן שחסר בה טור. רשי עניי ונחלשי: ישראל הדלים בגלות. ובמקור המשמש נוסח יסוד נכתב 'ונחשלי' ותיקנתי לפי החרוז. 16 ושובב: הבא במהרה. 17 ופרח נטע ישי: משיח בן דוד, והתמונה על פי יש' יא, א, אך המשקל משובש (יש כאן הברה יתרה) והנוסח חשוד. טפסר: שר ושליט.

סליחות לאשמורות המיוחסות מספק ליצחק בן לוי אבן מר שאול

[יג]

פזמון

יוצר רום ונשיה / צופה כל תחתיה
חון קהלה הומיה / באשמורת השניה
גדול העצה ורב העלילה

אשר שמך אילותה / בענייה ובדלותה
הקם נא שפלותה / ואל תפן לסכלותה
נוהמת בגלותה / וסוערת כאניה
גדול העצה ורב העלילה

פנה לעניים רשים / מנויהם מגורשים
ומכל צד נדרשים / ומיד צר נשרשים

מקורות: מדריד, הספרייה האוניברסיטאית Ms. Villa-Amil 15 דף כ"ה (כולו, נוסח יסוד, ג); קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 112.8 (כולו, טורים 8–9 לקויים, ג²); סנקט פטרסבורג, הספרייה הלאומית הרוסית, פירקוביץ II A 214.1 דף 19 (1–10, ב²); לונדון, אוסף ששון 279, דף 52 (סליחות כמנהג אוניג'ון, כולו, פ); מחזור ארם צובה, ונציה רפו (דפוס צילום: ירושלים תשס"ז), דף תמח (כולו, בתוספת מספר מחזורות, צ)

נוכר: דוידזון י. 2238.

חתימה: יצחק (בטורים 1–2)

כותרת: אחרת ב' לר' יצחק ז"ל ל הטיב צ 1 כל אל פ 2 חון חין ג² | באשמורת | באשמורה ב² צ 3 גדול | מלך נוסף לפניו ב² צ 4 שמך | לשמך ג² 5 הקם ... לסכלותה | אל תפן אל סכלותה והקם את שפלותה ג² פ | הקם | הרם ב² 6 נוהמת | והומיה ג² נדהמת ב² נדהמה פ 8 לעניים רשים | היום לישישים ב² צ 9 צד | אום צ | נדרשים | נרעשים ג² | ומיד צר | ומכל צד ב² צד וביד זר פ

1 רום ונשיה: שמים וארץ; והשוו: 'יוצר נשיה ונוטה שמי עליה', טור הפתיחה בסליחה ליוסף אבן אביתור (הנוסח על פי אתר 'מאגרים'). 3 גדול ... העלילה: יר' לב, יט. 4 שמך אילותה: שם ה' הוא מקור כוחה ('אילותה') של כנסת ישראל בגלותה; השוו תה' כב, כ. 6 וסוערת כאניה: השוו, על דרך הצימוד, יש' נד, יא: 'עניה סערה לא נחמה'. 8 לעניים רשים: כינוי לישראל בגלות. 9 ומכל צד נדרשים: לשון 'נדרשים' קשה, ואולי צ"ל 'נרעשים' (כנוסח ג²) או 'נגרשים'. צד: במקור המשמש נוסח יסוד קשה להכריע האם זהו הנוסח או שמא 'צר', אך יש להניח שהנוסח 'צד' מדויק יותר כיוון שהמילה 'צר' מופיעה בהמשך הטור. ומיד צר: ועל ידי אויביהם. נדרשים: נעקרים ממקומם.

10 וְאַרְבַּעַת חֲרָשִׁים / אֲשֶׁר פָּקְדוּ פְּלִילִיָּה
גְּדוֹל הָעֶצָה וְרַב הָעֲלִילָה

חֲמוּל עַל עֲדָה רְצוּצָה / מְרוֹדֶפֶת וּלְחוּצָה
מִבֵּית וּמְחוּצָה / דְּחוּקָה מְאֹד וּנְחוּצָה
צוּר אֲשֶׁר הִפְלִיא עֶצָה / וְגַם [הַגְדִּיל] תּוֹשִׁיָּה
15 גְּדוֹל הָעֶצָה וְרַב הָעֲלִילָה

[יד]

פזמון

יְהִי כְּגֹדֶל אֲשַׁמְתִּי / וּמַרְיִי אֶל תְּדִינֵנִי
צָפִיתִי חֲמֻלָתְךָ / פָּנָה אֵלַי וְחַנּוּנִי

10 וארבעה החרשים) ביד ארבע ה[.]. רש"ם ב² ביד ארבע הראשים צ 12 ולחוצה) ונחוצה צ 13 מבית ומחוצה) ומכתה מחוצה ג² | דחוקה) רחוקה צ | ונחוצה) ולחוצה צ 14 וגם הגדיל) על פי ג² וגם ג והגדיל פ | תושיה) כתב אחריה שוב: תושיה ולא ניקד ג

יד. מקורות: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S Misc. 22.59 (סטרופת פתיחה בלבד, נוסח יסוד לטורים 4-1); שם, T-S NS 138.24b (כולו, טורים 14-17 לקויים, נוסח יסוד לטורים 5-18, ג¹); שם, T-S NS 126.24a דף 4 והמשכו בדף 6 (סטרופת פתיחה בלבד, ג²⁰); שם, T-S NS 233.22 (14-17, לקוי, ההשלמות לנוסח היסוד בטורים אלה על פי, ג²¹)
חתימה: יצחק (בטורים 1-4), א-מ (בראשי הטורים, משובש מעט)

כותרת: אחר ג²⁰

10 וארבעה חרשים: על פי זכ' ב, ג, ופשט הכתוב הוא שמדובר בכינוי לאויבים 'אשר זרו את יהודה' (שם ד), ופרשני ספרד (רד"ק, אברבנאל ועוד) פירשו שאלו ארבע המלכויות, בניגוד לפירוש חז"ל (בבלי סוכה נב ע"ב ועוד) שראו בחרשים ארבעה גואלים (הערת פרופ' שולמית אליצור). אשר פקדו פליליה: על פי יש' כח, ז, הם האויבים שעיוותו את דינם של ישראל (השווה ראב"ע ורד"ק שם) והתעללו בהם. 13 ונחוצה: לחוצה. 14 הפליא ... תושיה: על פי יש' כח, כט. [הגדיל]: מילה זו חסרה בכתב היד המשמש נוסח יסוד והשלמתי לפי המקבילות, בהתאם למשקל ולפסוק.

יד. 1 יה ... תדינני: השוו לבקשתו של יצחק אבן מר שאול הנפתחת במילים 'אלהי אל תדינני כמעלי' (שירמן, 'יצחק בן-מר-שאול, המשורר מלוסינה' [לעיל, בצד המקורות לשיר יא], עמ' 509-510). 2 צפיתי: חיכיתי לבואה, וייתכן שיש לנקד: צפיתי.

חמישית שיחרתיך / רצונך אל הביניני
קראתי מצרה לי אל יי ויעניני

5 אָמַנְם אָנִי חֲטָאתִי / וְהִרְשַׁעְתִּי וְהָעֻוִיתִי
גָאֲלִינִי מִזְדוֹנִי / כִּי לְשֹׁמֵךְ קוִוִּיתִי
בְּמִרְיִי וּבְעוֹן פִּצְעִי / אֵל נָא אֲלִי תְדִינִינִי
קִרְאתִי מִצְרָה לִי <אֵל יִי וְיַעֲנִינִי>

10 דָּוָה לִבִּי שִׁיחַרְתִּי / וְרָגַל לֹא אֵיחַרְתִּי
הִגִּיתִי בַּפְעֲלִיךְ / וְשֹׁמֵךְ אֵל זָכַרְתִּי
וּמִכָּל עֲמַל וּמִסָּחַר / זָכַרְתִּי בְּחַרְתִּי
טַהֲרִינִי מִעוֹנִי / וְחוּס עָלַי וְחַנּוּנִי
קִרְאתִי מִצְרָה לִי <אֵל יִי וְיַעֲנִינִי>

15 יְמִינְךָ הִטָּה אֵלַי / וּדְלִינִי מִשַּׁחַת
פִּוִּנְנִי בְּשִׁלּוּמְךָ / וּבִשְׂבוּבָה [וּנְ]חַת
לְהַעֲבִיר שְׁ[אֹן מִלְחָמָה] / [...] וּמִכָּל חַת
וּמִלּוֹנֵי שִׁים סִתְּרָךְ / וּבְצִלְךָ שְׁכַנִּינִי
קִרְאתִי מִצְרָה לִי <אֵל יִי וְיַעֲנִינִי>

3 חמישית] בליל פל' ג' בליל זה ג' 20 5 העוית] ע' מתוקנת ג' 8 קראתי מצרה לי] מועתק בשוליים, וכן בטור 13 ג' 14 ודליני משחת] מועתק פעמיים ג' 16 [...]ומכל חת] וגם [...]שלחת ג' 17 שים] מעליה נכתב: נ"א שית ג'

3 חמישית: באשמורת החמישית. הביניני: תן בי בינה לדעת את רצונך. 4 קראתי ... ויעניני: יונה ב, ג. 6 גאליני: לפי סדר האקרוסטיכון ומספר הטורים במחזרות הבאות ניכר כי לפני טור זה נשמט טור שהתחיל באות ב'. 7 בעון פצעי: כך לכאורה בכתב היד, אך נראה שצריך להיות 'בעון בצעי', על פי יש' נו, יז. 9 ורגל לא איחרתי: צעדי לא התמהמהו כשיחרתיך, והשוו שופ' ה, כח. 10 הגיתי בפעליך: על פי תה' עז, יג. ושםך אל זכרתי: על פי תה' קיט, נה. 11 עמל ומסחר: עושר ונכסים. זכריך: צורת ההפסק מדוחק המשקל. 12 טהריני מעוני: השוו תה' גא, ד; ולפי סימנו של השיר נראה שהצלעיות צריכות להופיע בסדר הפוך וללא ו' החיבור: 'חוס עלי ... טהריני'. 15 ובשובה [ונ]חת: על פי יש' ל, טו. 16 להעביר ש[און מלחמה]: המשך תיאור ימי השלום שהחל בטור הקודם. ול'שאון מלחמה' השוו הו' י, יד. [...] ומכל חת: כתב היד מחוק בנקודה זו ונראה שזהו המשך תיאור ימי השלום בהם לא יהיה פחד ('חת'). ובמקור ג' 21 נראה השמילה האחרונה היא 'משלחת', אולי משום קה' ח, ח. 17 ומלוני ... שכניני: על פי תה' צא, א.

[טו]

יְחִידָה מִמִּסְגָּרוֹת / עוֹרֶכֶת מְשֻׁמְרוֹת
צוּחַת בְּחִמִּישִׁית / חֲצוֹת לִילָה בְּזִמְרוֹת
חֲלִי נָא פָנִי [ה] אֶל / הָעוֹנָה בְּצָרוֹת
קוּמִי רוּנִי בְּלִילָה לְרֹאשׁ אֲשֻׁמּוֹרוֹת

5 אִם גָּלוֹת סוּבְלֶת / בֵּיד אוֹיֵב נִחְשָׁלֶת
גּוֹעֲשֶׁת זוֹחֶלֶת / דּוֹפְקֶת עַל דָּלֶת
וְעוֹרֶגֶת כְּאֵילֶת / עַל אֲפִיקֵי נְהָרוֹת
קוּמִי <רָנִי בְּלִילָה לְרֹאשׁ אֲשֻׁמּוֹרוֹת>

מקורות: סדר רב עמרם גאון, ורשה תרכ"ה, חלק ב, דף ח (16–1), נוסח יסוד לטורים אלה, נ; קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 315.1, דף 1 (5 'אויב'–סוף, משובש קלות, נוסח יסוד לטורים 17–סוף, ג²²); מחזור ארם צובה, ונציה רפ"ז (דפוס צילום: ירושלים תשס"ז), עמ' שעב (כולו, צ, כל ההשלמות על פיו); קמברידג', ספריית האוניברסיטה, מוצרי V 60 (16–1, ג²³); פריז, כי"ח IV.C 353 (16–1, ג²⁴); קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 112.214 (16–1, ג²⁵); שם, T-S AS 111.342 (15–1, ג²⁶); שם, T-S NS 232.18a (15–1, ג²⁷); שם, T-S AS 125.285 (13–1, משובש, ג²⁸); שם, T-S NS 126.24, דף 5 (סטרופת פתיחה, ג²⁹); שם, T-S NS 129.3 (סטרופת פתיחה, ג²⁹); ניו יורק, בית המדרש לרבנים, אדלר 2881.3 (1–5 'אום', ג³⁰); סנקט פטרסבורג, הספרייה הלאומית הרוסית, אוסף פירקוביץ II A 1225, דף 24 (16–1, ג³¹); שם, II A 189.1 דף 106 (16–1, ג³²); שם, II A 1501 דף 239 (16–1, ג³³); מדריד, הספרייה האוניברסיטאית Ms. Villa-15 Amil דף כו (16–1, ג³⁴); אוקספורד, בודליאנה Or. 613, דף 183 (16–1, ג³⁵); בולוניה, מודינה 12, עמ' 175 (מחזור קנדיאה, 16–1, ד)
נדפס: 'י מרקוס, 'שירי קודש לר' יצחק אבן גיאת', סיני, נו (תשכ"ה), עמ' לא; 'י דוד, 'שירי יצחק אבן גיאת, תל אביב תשמ"ח, עמ' 333. נזכר: דוידזון י. 2634.
סימן: יצחק (בטורים 4–1), א–ת

1 ממסגרות) ממסגרות ג²³ג²⁹ב³¹ 2 צוחת] צועקת צ | בחמישית] לפניך ג²³ג²⁴ג²⁶ג²⁸ב³¹ בכל לבה צ בעתירות ג²⁷ בחמישי ג²⁰ בעשירי ג²⁹ ליתא ב²ת ברביעי ק זה חמישי ד | לילה] ליל צ²⁰ג³⁰ לילה להלך ב² לילה בעוד לילה ת 3 חלי] חלו מק | האל] על פי ג²⁰ג²²ג²³ג²⁴ג²⁵ג²⁷ג²⁸ג²⁹ב³¹ב³²ב³³ב³⁴ב³⁵ אל ג אלהיך ג³⁰ ליתא ת יוצרך ד 4 אשמורות] האשמורות צ 5 אום] אם צ | נחשלת] נחלשת ב³ 6 גועשת] גועלת ג²⁶ק 7 ועורגת] עורגת צג²⁴ג²⁵ג²⁶ג²⁷ב³¹ | על אפיקי] באפי[...]. ג²³ באפיקי צג²⁶ב³⁴ באפיקי ב³ באפיק מימי ק באפיקי מי ד | נהרות] הנהרות צ

1 יחידה: הנפש, או: ישראל. ממסגרות: מתוך המרחב בו היא נעולה וסגורה. 3 חלי נא פני [ה]אל: התחנני לפניו, השוו שמ' לב, יא, מלאכי א, ט ועוד. ובמקור המשמש כנוסח יסוד נכתב 'פני אל', ותיקנתי על פי המשקל ועל פי רוב מכריע של המקבילות. 4 קומי ... אשמורות: איכה ב, יט. במקור צ נכתב 'האשמורות', ככל הנראה על מנת להתאים את הרפרין למשקל, אך משוררי ספרד לא תמיד הקפידו על המשקל ברפרין. 5 ביד אויב נחשלת: נחלשת ממכות האויב. זוהלת: פוחדת (השוו אויב לב, ו). 6 ועורגת ... נהרות: על פי תה'

הַעִירִי שִׁירִיךְ / וְקָרָאִי מִמְצָרִיךְ
 10 זְכָרִי זְכוֹת הוֹרִיךְ / חֲפִי תִזוֹן צִירִיךְ
 כִּי בְרִיתוֹת נְעוּרֶיךְ / עֲרוּכוֹת לָךְ [ו] שְׁמוֹרוֹת
 קוּמִי >רָנִי בְּלִילָה לְרֹאשׁ אֲשֶׁמוֹרוֹת<

טוֹבֶךְ אֶל אֵילוֹתִי / יַחֲלֹתִי בְּגִלוֹתִי
 כִּפֹּר נָא סִכְלוֹתִי / לְהָרֶם אֶת שְׁפָלוֹתִי
 15 הַשִּׁיבֵנִי בְּ[ד]לוֹתִי / הַתְּנַעֲרִי מֵעַפְרוֹת
 קוּמִי >רָנִי בְּלִילָה לְרֹאשׁ אֲשֶׁמוֹרוֹת<

מַעֲוָצִים אֲנֶחֱתִי / נְפֻגוֹתִי וְנָ[ד]כִתִּי
 סִ[לַח נָא] אֶת[ת] חֲטָאֵתִי / עֲזָרְתִי בְּצָרְתִּי

9 ממצריך] מוסריך צ מצריך ג²³ג²⁴ב³מצצריך ב² 10 זכרי ... ציריך] הצלעיות בסדר הפוך תד | זכות] ליתא מ | חכי] חזי ג²² | ציריך] נביאיך ב² 11 בריתות] כריתות צ | ושמורות] על פי ג²²ג²⁴ב²⁷ב³ב⁴מתד אשמורות ג ומורות ג²⁵ 13 אל] ליתא צ 14 נא] עוון צ ג²²ג²³ג²⁴ג²⁵ב²⁷ב³ב⁴תק נא עוון ב² ליתא מ את ד | להרם] והרם צ ג²³ג²⁴ג²⁵ב³מ להקים ב² והקם קד | את] ליתא צ 15 השיבני] והשיבי צ כהשיבי ג²³ג²⁵ להשיבי ג²⁴ והושיבני ב³ בהשיבי ב⁴ בשרני ק | בדלותי] על פי צ ג²³ג²⁴ב²⁸ב³ב⁴תד בגלותי ג | התנערי] והתנער ב² 17 ונדרכת] ונדרך[.תי ג²² 18 סלח נא את] על פי צ סח[....א[...ג²² | חטאתי] מעותי צ

מב, ב. ועורגת: ברוב המקבילות מופיעה מילה זו ללא ו'ו החיבור. על אפיקי נהרות: חסרה כאן הברה, וגם רוב נוסחי המקבילות ('כאפיקי', 'באפיקי') אינם פותרים קושי זה. במקור צ מופיע הנוסח 'באפיקי הנהרות', בו יש התאמה מלאה למשקל. ייתכן שיש לתקן על פיו, אלא שכנגדו עומד מספר רב של מקבילות בו הנוסח הוא 'נהרות', ועל כן הותרתי נוסח זה כאן. 9 ממצריך: מהמקומות שאת נמצאת בהם במצור ובלחץ. 10 זכרי: הזכירי. הוריד: אבותיך. ציריך: נביאיך. 11 בריתות נעוריך: על פי יח' טז, ס. ערוכות לך [ו] שמורות: הלשון על פי שמ"ב כג, ה. ושמורות: במקור המשמש נוסח יסוד נכתב 'אשמורות', ותיקנתי לפי המקבילות ולפי העניין. 13 טובך ... בגלותי: שיעורו: אֶל איילותי (כינוי לקב"ה, על פי תה' כב, כ), לטובך ייחלתי בגלותי. 14 כפר נא: כך הנוסח במקור המשמש נוסח יסוד, אך ברוב מכריע של המקבילות נכתב 'כפר עוון סכלותי', ונוסח זה נראה הולם יותר. להרם: כך במקור המשמש נוסח יסוד, אך נראה שנשמטה ו'ד; וברוב המקבילות 'להקים', ואף הוא מתאים כאן. 15 השיבני ... מעפרות: הדוברת מבקשת כי הקב"ה יאמר לה 'התנערי מעפרות'. בד] לוֹתִי: במקור המשמש נוסח יסוד נכתב 'בגלותי', אך זו כנראה לשון טור 13 שהשתרבה כאן, ותיקנתי על פי רוב המקבילות. התנערי מעפרות: על פי יש' נב, ב. 17 נפוגותי ונ[ד]כתי: תה' לח, ט; ופירושו: נחלשתי ורוחי נדכאה. ובכתב היד המשמש נוסח יסוד כתב המעתיק, ככל הנראה, 'ונדרכת' ותיקן תיקון בלתי ברור, והשלמתי על פי מקור צ. 18 סלח נא את חטאתי: בכתב היד המשמש נוסח יסוד נכתב 'סח[.]. נא א[.]' ואולי כתב 'סחל' במקום

קְבוּץ נָא אֶת רַעֲיָתִי / [אֵל] עֲרֵי הַבְּצוּרוֹת
קוּמִי <רַנִּי בְּלִילָה לְרֹאשׁ אֲשֶׁמוּרוֹת> 20

פְּקוּד נָא אוֹם מוֹפְרָכָת / צִרְתָּהּ נִמְשָׁכָת
קְדוּרָנִית הוֹלָכָת / רִנְתָּהּ עוֹר[כָּת]
שִׁיחַ לֶךְ שׁוֹפְכָת / [תְּרַצִּיהַ ב]עֲתִירוֹת
קוּמִי <רַנִּי בְּלִילָה לְרֹאשׁ אֲשֶׁמוּרוֹת>

[טז]

פזמון לליל יט

יֵי עוֹז לְעָמוֹ / יֵצוּ יוֹצֵר וּבוֹרָא
וְצִיר יִשְׁלַח לְקוֹרָא / בְּאֲשֶׁמוּרֹת תִּשַׁע עֲשָׂרָה
אֲשֶׁר דָּרַךְ יִבְרַךְ / עַד יִשְׁקִיף וַיֵּרָא

יֵי עוֹז לְעָמוֹ / לְעַם חוֹסֵי וְחוֹכֵי
יִמְהַר אֶת שְׁלוּחוֹ / וַיִּשְׁלַח מַלְאָכּוֹ 5

19 אל ער[ן] על פי צ לערי ג²² 21 מופרכת] כתב מפורכת ותיקן ג²² 23 שיח לך] שיחתה צ | תרציה בעתירות] רוצה עתירות ג²²

טז. מקור: מדריד, הספרייה האוניברסיטאית Ms. Villa-Amil 15 דף כז
חתימה: יצחק (בטורים 1–2), בר (בטור 3, בספק), לוי (בראשי הסטרופות, אחרי מילות הקבע)

'סלח'. ההשלמות על פי מקור צ. חטאתי: במקור צ בא הנוסח 'מעוֹת' הנראה משובח יותר. עזרתי בצרתי: כינוי לקב"ה. 19 רעיתי: כנסת ישראל. [אל] ערי הבצורות: במקום 'לערי' שבנוסח היסוד (על פי צ), כדי להשלים את ההברה החסרה. 21 מופרכת: שעובדת בפרך. 22 קדורנית הולכת: על פי מל' ג, יד. 23 [תרציה ב]עתירות: פנייה להקב"ה: קבל את האומה הפונה אליך בתפילות. בכתב היד המשמש נוסח יסוד נכתב 'רוצה עתירות', ואין לקבל נוסח זה הן מצד המשקל והן מצד האקרוסטיכון, ותוקן על פי מקור צ.

טז. 1 יי עוז לעמו: תה' כט, יא. ושיעור הטור: ה', היוצר והבורא, יצו עוז לעמו. 2 וציר ישלח: הקב"ה ישלח את שליחו, המשיח. 3 יברך: נראה שצריך להיות 'יברא' (השוו יח' כא, כד), ופירושו: הציר יפלס ('יברא') את הדרך. עד ישקיף וירא: איכה ג, נ. 4 חוסו וחוכו: החוסה בצילו ומחכה לו.

לְעַם הַלֹּחַד וּבִכָּה / מָאֵד חָרַד וַיֵּרָא
עַד <יִשְׁקִיף וַיֵּרָא>

יֵי עוֹז לְעָמוֹ / וְלַמִּיחָלִים דְּבָרָיו
יִשְׁלַח מַעֲבָדָיו / לְרַפּוֹא אֶת שְׁבָרָיו
וַיִּמְחֶיז סִתְרָיו / צַר יִמְחֹץ וַיִּזְרָה 10
עַד <יִשְׁקִיף וַיֵּרָא>

יֵי עוֹז לְעָמוֹ / יִשְׁלַח מְמָרוֹמוֹ
וַיִּרְגִּיז אֶת הַדּוֹמוֹ / דְּבִירוֹ בְּהַקִּימוֹ
וַיַּרְדֵּי צִיר בְּנֶאֱמוֹ / כִּמוֹ מְלָקוֹשׁ יוֹרָה
עַד יִשְׁקִיף > וַיֵּרָא 15

6 הלוח ובכה: שמ"ב ג, טז; תה' קכו, ו. 7 חרד וירא: על פי שופ' ז, ג. 9 מעבדיו: הנוסח חשוד כיוון שאין הוא מתאים לחרו, ונראה לתקן: מַעֲבָרָיו, ופירוש הטור: ה' ישלח עוז לעמו מכל צדדיו, או: בכל צדי הארץ שבהם העם מצוי. לרפוא את שבריו: השוו יר' ו, יד, ועוד. 10 צר ימחץ: הקב"ה יפגע באויב ('צר'). ויורה: ויירה בו את חציו. 12–15 יי עוז ... וירא: בכתב היד המשמש נוסח יסוד באים טורים אלה מיד אחרי סטרופת הפתיחה. העברתם לסוף השיר משלימה את חתימת 'לוי' והיא אף מתאימה לסיום השיר מצד תוכנה, שיש בו תקווה לעתיד. משום כך העברתי אותה לסוף השיר, אך אין לדעת בוודאות אם כך אכן העמיד המשורר את שירו. 13 וירגוז ... בהקימו: הקב"ה ירעיד ('ירגוז') את הארץ ('הדומו'), על פי יש' סו, א) כאשר יקים את המקדש ('דבירו'). 14 וירד: אות אחת מטושטשת בכתב היד, ולפי דימוי הגשם נראה שיש להשלים 'וירד'. כמו מלקוש יורה: השווה הושע ו, ג.

הושענא אל מריח ערוגת גני'
קדושתת י"ח להושענא רבה מאת דוסא החזן בירבי יהושע
המחקה את הקדושתא הקילירית 'הושענא אל אמונה'

יוצאת לאור על ידי מיכאל רנד

מבוא

א. קדושתת הי"ח הקילירית 'הושענא אל אמונה'

כידוע, חקר הגניזה הקהירית הרחיב בהרבה את הקורפוס הקילירי, שהתבסס עד לגילויה על מחזורי אירופה המייצגים את המנהגים השונים של קהילותיה לענפיהם. בניגוד למחזורים האירופיים, שבכל אחד מהם בא מבחר פיוטים המבחין בין מנהגו לבין מנהגי חבריו ומאפשר בדרך כלל גם להגדיר את תת־המנהג שהוא מייצג, אי אפשר להגדיר ולמייין באופן דומה את החומרים הליטורגיים העולים מהגניזה: שרידי ההענקות הליטורגיות שהשתמרו בגניזה מגוונים, ובדרך כלל גם קטועים ולקויים מכדי לאפשר מיון מסוג זה. משום כך, למרות ההצטברות הטקסטואלית המשמעותית של פיוטי הקילירי בין קטעי הגניזה, קשה לרוב לעמוד באופן מדויק על השפעתם המערכתית על מנהגי בני קהילות המזרח ששרידים מספרי התפילה שלהם הגיעו אלינו בין קטעי הגניזה. בהרבה מקרים ניתן לומר רק שפיוט קילירי מסוים מתועד בגניזה בעדי נוסח מעטים או רבים יחסית, ומכאן לקבוע – במידה זו או אחרת של ודאות – את מידת תפוצתו בקהילות ששרידי ספרי התפילה שלהם השתמרו בה.

למרות זאת, במקרים בודדים אפשר בכל זאת להתגבר חלקית על קשיי התייעוד העומדים בפני המחקר ולהתחקות אחרי מעמדה וגלגוליה של קומפוזיציה קילירית מסוימת. כזאת היא קדושתת הי"ח 'הושענא אל אמונה', שנתפרסמה לראשונה בידי עזרא פליישר.¹ קדושתת זו אינה מתועדת במחזורי אירופה, אך היא אחת הקומפוזיציות הקיליריות הנפוצות יחסית בגניזה: במהדורה חדשה שלה שאני מכין יחד עם שולמית אליצור איתרנו שלושים ושלוש הענקות שונות מחלקיה השונים (חלקן שרידים בלבד). אך במקרה שלנו, הפופולריות של הקומפוזיציה במזרח מוכחת באמצעות מדד נוסף, מעבר לתפוצתה הכמותית. למרות הנאמר לעיל לגבי הקושי, הגובל באי יכולת, להבחין בין מנהגים מגובשים בקטעי הגניזה, ניתן לעתים לזהות באופן כללי קבוצות של קטעים ליטורגיים בעלות קווי אופי משותפים. כך, למשל,

* מאמר זה נכתב בזיקה לפרויקט מחקרי משותף של פרופ' שולמית אליצור ושלי שמטרתו העמדת מהדורה מדעית של פיוטי אלעזר בירבי קיליר למועדים. הפרויקט נתמך על ידי הקרן הלאומית למדע – מענק מס' 93/13.

1 ע' פליישר, 'מבנים סטרופיים מעין אזוריים בפיוט הקדום', בתוך: ע' פליישר, השירה העברית בספרד ובשלוחותיה, בעריכת ש' אליצור וט' בארי, כרך א, 'ירושלים תש"ע, עמ' 159–167. קדושתת הי"ח תוהדר מחדש במסגרת הפרויקט הנוכחי לעיל, בהערת הכוכבית. כל הנתונים הנוגעים אליה המובאים במאמר זה נאספו ועובדו לקראת המהדורה המתוכננת.

בולטים בין הקטעים שרידים של מחזורים מפוארים ומקיפים, כתובים על גבי קלף, מוקפדים בהעתקת הטקסט שבהם ולפעמים גם בפריסתו בעמוד, חלקם נטולי ניקוד וחלקם בניקוד ארץ־ישראלי. הכותרות המועטות המלוות את הפיוטים המועתקים בהם באות בעברית ובארמית. מקובל במחקר שטומוסים כאלה שייכים לרובד כרונולוגי קדום יחסית של הגניזה, ושהם משקפים את מנהג ארץ־ישראל, בארץ־ישראל גופה או בארצות סביבה.² קבוצה אחרת היא קבוצת ההעתקות שנחקרה על ידי עזרא פליישר וכונתה בפיו 'קובצי תפילה ארץ־ישראליים'.³ העתקות אלה, המייצגות אף הן את נוסח ארץ־ישראל, פחות חגיגיות בדרך כלל מאלו שבקבוצה הקודמת: אין בהן זכר לניקוד הארץ־ישראלי, וההוראות הליטורגיות כתובות בהן ערבית. הודות למאפיינים אלה, הרושם הכללי העולה מהן הוא של איחור יחסי. אפשר אולי לומר שבמודד ה'מחזורים המפוארים' הועתקו בסביבות המאה העשירית ושורשי המסורת המיוצגת בהם נעוצים כנראה בשלהי העת העתיקה, מנהגי התפילה של 'קובצי תפילה ארץ־ישראליים' שחקר פליישר מייצגים את התקופה המרכזית של הגניזה, כלומר את תקופת שושלת הפאטימים ושושלת האיובים במצרים במאות האחת עשרה והשתיים עשרה בערך. כמה מהקבצים הללו אף מתוארכים במפורש למאה השלוש עשרה.

קדושתת הי"ח 'הושענא אל אמונה' מיוצגת בקטעים משתי הקבוצות: הדף המצטרף מכ"י קמברידג' T-S NS 118.38 וכ"י T-S NS 101.5 (=סח) במהדורת אליצור ורנד העתידית) הוא שריד של מחזור עתיק מחד גיסא,⁴ ומאידך גיסא קבוצת קובצי התפילה מיוצגת על ידי שתי העתקות שונות: הראשונה מצטרפת מכ"י קמברידג' T-S NS 101.52, T-S NS 325.49a, T-S NS 137.46 וכ"י T-S NS 149.136-137 (=סח).

2 בחלק ניכר של הקטעים מהסוג הזה מיוצג 'מחזור ינאי'; ראה את החומר שקובץ על ידי י' יהלום, קטעי הגניזה של פיוטי ינאי, ירושלים תשל"ח. אחרים מייצגים מחזורי תפילה המביאים יצירות של מבחר פייטנים מגוון יותר; ראה הנ"ל, *Palestinian Vocalized Piyyut*; *Manuscripts in the Cambridge Genizah Collections*, Cambridge 1997 'Eretz-
Israel Maḥzorim in the Genizah: From Palaeography to Liturgy', in *'From a Sacred Source': Genizah Studies in Honour of Professor Stefan C. Reif*, eds. B.M. Outhwaite and S. Bhayro, Leiden/Boston 2010, pp. 357-375. עד עתה, קובץ ונחקר לעומק מחזור אחד בלבד מהסוג הזה, המכונה 'מחזור ארץ־ישראל קודקס הגניזה'; ראה הנ"ל, מחזור ארץ־ישראלי: קודקס הגניזה, ירושלים תשמ"ז; ע' פליישר, 'פיוט ותפילה ב"מחזור ארץ־ישראל – קודקס הגניזה"', בתוך: ע' פליישר, תפילות הקבע בישראל בהתהוותן ובהתגבשותן, בעריכת ש' אליצור וט' בארי, כרך ב, ירושלים תשע"ב, עמ' 1017-1072; מ' רנד, 'האם "מחזור ארץ־ישראל: קודקס הגניזה" אכן שימש בארץ־ישראל? קטעים חדשים של הקודקס ותורמתם להבנת טיב מנהגו', תרביץ פב (תשע"ד), עמ' 529-547.

3 ראה ע' פליישר, 'קטעים מקובצי תפילה ארץ־ישראליים מן הגניזה', בתוך: הנ"ל, תפילות הקבע (לעיל, הערה 2), א, עמ' 603-701; הנ"ל, 'שרידים נוספים מקובצי תפילה ארץ־ישראלים מן הגניזה', שם, עמ' 703-739.

4 ראה עליו יהלום, קטעי פיוט מנוקדים (לעיל, הערה 2), עמ' 69, סימן 44.

במהדורה העתידיה),⁵ ומהשנייה שרד דף בודד, כ"י קמברידג' T-S NS 119.11 (=סח⁵ במהדורה העתידיה).⁶ נתונים אלה רומזים לכך שלא זו בלבד ש'הושענא אל אמונה' היא קומפוזיציה רבת-תפוצה במזרח בימי הביניים, אלא שנוכחותה במנהג הארץ ישראלי מבוססת היטב לאורך שנות התפתחותו המתועדות בגניזה. אבל לא רק העתקות מלמדות על יוקרתם של טקסטים קדומים: לעתים אפשר ללמוד על תפוצתם גם מחיקויים שלהם.⁷ אפילו יצירות פייטניות שיצאו מכלל שימוש ולא שרדו אלא במקורות ספורים מתגלות לעתים כפופולריות יותר ממה שניתן היה ללמוד מהעתקותיהן, מתוך חיקויים שלהן העולים מן הגניזה. לא ייפלא אפוא שפיוט נפוץ כ'הושענא אל אמונה' זכה אף הוא לחיקוי, פרי עטו של הפייטן דוסא בן יהושע – 'הושענא אל מריח ערוגת גני'. לההדרה ראשונה של קדושתת י"ח זו, ולניתוח זיקתה לקדושתת הקלירית, מוקדש מאמר זה.

ב. קדושתת הי"ח 'הושענא אל מריח ערוגת גני' של דוסא

קדושתת הי"ח 'הושענא אל מריח ערוגת גני' בנויה בהתאם לדגם הקלסי של הסוג.⁸ היא נועדה לפייט עמידה ארץ ישראלית של י"ח ברכות, כמוכח מהיעדר חטיבת פיוט כנגד ברכת 'מצמיח קרן ישועה' הבבליה אחרי המחרוזת המוקדשת לברכת 'בונה ירושלים' (טורים 130–133). בגניזה השתמרו שתי חטיבותיה הראשונות (טורים 1–8),⁹ חלקן האחרון של פיוט ההרחבה (טורים 9–20), סילוק (טורים 21–72), שלוש מחרוזות המשמשות כפיוטי קדושה (טורים 73–85), ושאר חטיבות הקומפוזיציה המפייטות את ברכות העמידה החל מברכת 'האל הקדוש'. כל חטיבה העומדת כנגד ברכות העמידה היא בת ארבעה טורים, וזה גם היקף פיוטי הקדושה, להוציא הראשון שבהם (טורים 73–77), שבו באים באופן חריג חמישה טורים (ראה להלן, סעיף ג).

- 5 הקטע T-S NS 325.49a מתואר ומועתק חלקית אצל פליישר, קובצי תפילה (לעיל, הערה 3), עמ' 616–617, 688.
- 6 בקטע באה הוראה ליטורגית – 'ויום אלעיד גדוה יבתדי באלשיראת ואלמזאמיר ומזמור אלעיד ובעד ד'לך יקול' (ויום החג בבוקר יתחיל בשירים והמזמורים ומזמור החג ואחרי כן יאמר) – שניסוחה זהה כמעט לחלוטין עם ניסוח הוראות במקומות מקבילים לשביעי של פסח ולסוכות הבאות בקובצי תפילה ארץ ישראלים שפרסם פליישר; ראה פליישר, קובצי תפילה (לעיל, הערה 3), עמ' 670, 685.
- 7 שיטות החיקוי והעיבוד בפיוט נידונו בהרחבה בידי ש' אליצור, 'עיבודי פיוטים בגניזה הקהירית', פעמים 78 (תשנ"ט), עמ' 100–127.
- 8 ראה ע' פליישר, שירת-הקודש העברית בימי-הביניים, מהדורה שנייה, ירושלים תשס"ח, עמ' 206–212.
- 9 בהמשך חסרות החטיבה השלישית (הפיקטיבית), שרשרת הפסוקים שאחריה ורובו של פיוט ההרחבה.

חטיבות הקדושתא מיוסדות על אקרוסטיכון אלפביתי כפול: כל אות באה – אחרי מילות הקבע – בראשי טורים א, ג בכל חטיבת שיר: א–ג בחטיבות הקודמות לפיוט ההרחבה, ד–ת באלו שאחרי הסילוק.¹⁰ כל חטיבה פותחת במילת הקבע 'הושענא', וטורה השלישי פותח במילה 'למען'. למן פיוטי הקדושה ועד לסוף הקדושתא באה גם חתימת שם הפייטן: 'דון[סא ה]חון בירבי יהושע חזק'; אותיות החתימה פותחות את הטור השני של כל חטיבה, להוציא אותיות המילה 'חזק', המצטופפות בטורה השני של החטיבה האחרונה. החטיבות נחתמות בסיומות מקראיות הנפתחות בשם ה' ומביאות לשון מעין החתימה או מעין פסוק הקדושה המתפייט (למשל, 'יִי עֲזְרֵנוּ מְגִנִּי' [טור 4] מעביר ל'מגן אברהם').¹¹ בשתי החטיבות הראשונות בקומפוזיציה בא אחרי הסיומת המקראית הצירוף 'והושיעה נא', המשמש מרכיב מעין-אזורי (ראה טורים 4, 8; וראה גם להלן, סעיף ג).¹²

אחרי מילת הקבע 'למען' באה בכל טור שלישי הזכרה של אחד מגדולי האומה שבזכותו מבקש הפייטן מהקב"ה להושיע את עמו: אברהם (טור 3), יצחק (טור 7), [יעקב – נזכר בוודאי בחטיבה השלישית, החסרה], השבטים (טור 75), משה (טור 80), אהרן (טור 84), יהושע (טור 88), פינחס (טור 92), שמואל (!; טור 96), דבורה (טור 100), ברק (טור 104), שמואל (טור 108), דויד (טור 112), [בגלל ליקוי במקור חסרים כאן ארבעה אישים], מנשה (טור 132), יונה (טור 136), ירמיהו (טור 140), עזרא (טור 140), משיח בן דויד ואלהיו (טור 148). הרשימה מסודרת בעיקרון בסדר כרונולוגי.¹³

פיוט ההרחבה, שממנו השתמרו שלוש המחרוזות האחרונות בלבד, בנוי גם הוא במחרוזות מרובעות. כל מחרוזת מביאה – בטורי א, ג שלה – שתי אותיות מאקרוסטיכון אלפביתי ישר ופשוט. הטור השלישי בכל מחרוזת נפתח בצירוף הקבע 'ביום ערבה', ואחריו באה המילה הפותחת באות האקרוסטיכון. הטור הרביעי משוחרר מהאקרוסטיכון ומסתיים – כמו החטיבות הראשונות – בצירוף הקבע 'והושיעה נא', היוצר שוב חריזה מעין-אזורית. מילים אלה באות לאחר משפט קריאה קצר הפונה

10 כאמור בהערה הקודמת, המחרוזות השלישית חסרה, אך ברור שבקומפוזיציה השלמה היא עמדה על האות ג.

11 החטיבה המעבירה אל פסוק הקדושה השלישי חורגת במקצת מדפוס זה: הטור פותח במילת מפתח שאינה חלק מהסיומת המקראית: 'אֶלֶּהֵינוּ יְיָ אֶחָד' (טור 81). ייתכן שהתוספת באה כדי ליצור הבחנה בין הסיומת המקראית לבין פסוק הקדושה המתפייט. יש לציין שבפיוט הקדושה הראשון, העומד כאמור על חמישה טורים, הסיומת המקראית היא כצפוי הטור החמישי, ולטור הרביעי אין מקבילה תבניתית בחטיבות האחרות של היצירה.

12 לחריזה מעין-אזורית בפיוט הקלסי בכלל ראה פליישר, מבנים סטרופיים (לעיל, הערה 1).

13 שילובו של שמואל שלא במקומו בטור 96 הוא פרי עיבוד בלתי מוצלח של המקור הקילירי בנקודה זו – ראה בביאור שם. הכללת מנשה ברשימת גדולי האומה בטור 132 למרות רשעותו מבוססת על הצגתו כבעל תשובה בדה"ב לג, יב–יט, המקור שעליו מבוסס הכינוי שמשמש בו הפייטן שם.

אל הקב"ה, ולפנינו: 'יְדִידִיךָ וְפֹהֶר' (טור 12), 'חֶפְצֵינוּ [רְ]צָה' (טור 16), 'שׁוֹעֲתֶךָ קָרֵב' (טור 20).¹⁴ ועוד. פתיחות אלה נראות מצטרפות לנוסחת ברכה המתאימה לסוף חתימת שם: '[...] יחי', אך אין זה מן הנמנע שלפנינו צרוף מקרי בעלמא. הסילוק בנוי גושי טורים שהיקפם אינו קבוע, כנהוג בסוג. כל גושי הסילוק קשורים זה לזה בשרשור.

ג. מלאכת החיקוי

קרובה זו של דוסא דומה ביותר לקרובה הקילירית 'הושענא אל אמונה', תוך שילוב חידושים תבניתיים קלים. בשתי קדושות הי"ח החטיבות המפייטות את חתימות ברכות העמידה הן בנות ארבעה טורים, ובשתיהן מופיעות אותן מילות קבע. אבל בניגוד לדוסא, החותם את החטיבות שאחרי הקדושה בסיומות מקראיות הקובעות את חריזתן, אצל הקילירי נחתמות החטיבות בצירוף מילים חופשי הכולל לשון מעין החתימה (ומעמיד אות אקרוסטיכון, כפי שיוסבר להלן). הלשון מעין החתימה קובעת את החריזה רק בשתי החטיבות הראשונות ובזו המפייטת את ברכת 'חונן הדעת'; צירוף הקבע 'והושיעה נא' בא בחטיבות אלה אחרי החרוז. בשאר החטיבות מסתפק הקילירי בחריזה המעין-אזורית הנוצרת על ידי צירוף זה, ללא חרוז נוסף. כזכור, אצל דוסא, מופיע הצירוף 'והושיעה נא' ועמו החריזה המעין-אזורית בשתי החטיבות הראשונות בלבד. אצל שני הפייטנים ניכר אפוא חוסר עקיבות בדרך החריזה של הטור האחרון של כל אחת מהחטיבות המפייטות את ברכות העמידה, אך בשעה שהקילירי מסתפק ברוב המקרים בחריזה מעין-אזורית בלבד, אצל דוסא נעלם המרכיב המעין-אזורי מיד לאחר הקדושה, ותחת זאת באה חריזה רגילה מתוך סיומות מקראיות.

גם ההיקף החריג של פיוט הקדושה הראשון אצל דוסא (טורים 73–77), העומד – כפי שצוין – על חמישה טורים, מקורו כנראה בדגם הקילירי: אצל הקילירי בכל אחד מפיוטי הקדושה חמישה טורים, ונראה שדוסא החל את כתיבת פיוטי הקדושה בצמוד לדגם שלפניו, אך אחרי פיוט אחד 'יישר את הקו' עם המצוי בקדושתא כולה וחזר לתבנית בת ארבעה טורים. מתברר אפוא שהתבנית הנראית חורגת בהקשרה החדש אינה אלא חיקוי מדויק של המקור.

בפיוט ההרחבה הקילירי חופשי יותר מדוסא: בניגוד למילות הקבע הבאות במקום זה אצל דוסא בראש כל טור שלישי, אצל הקילירי אין אלא צירוף הקבע 'והושיעה נא' החותם את המחרוזות ויוצר חריזה מעין-אזורית,¹⁵ צירוף המופיע, כזכור, גם אצל

14 משום מצבו הלקוי של פיוט ההרחבה, קשה לקבוע בוודאות אם תבנית זו באה בעקבות לאורך כל מחרוזותיו, אך סביר להניח שאכן כך היה.

15 בטורה הרביעי של מחרוזת ז של פיוט ההרחבה הקילירי (טורים 13–14 במהדורת פליישר), בנוסף לחריזה המעין-אזורית השגרתית נוצרת – כנראה במקרה – גם חריזה סטרופית: 'וְיָדִי

דוסא. גם לניסוח הסטריאוטיפי שלפני צירוף זה אצל דוסא אין מקבילה אצל הקילירי. גם בסילוק פחות כבול המקור הקילירי לדפוס תבנית – גושי טוריו אינם משתרשים זה מזה.

בשתי הקומפוזיציות סדורות החטיבות העיקריות של הקרובה, המעבירות לברכות, על פי אקרוסטיכון אלפביתי ישר. בניגוד לדוסא, הכופל כל אות פעמיים בכל חטיבה, אצל הקילירי חוזרת כל אות ארבע פעמים, ומופיעה בכל הטורים. פיוטי הקדושה בקדושות י"ח חורגים לעתים מרצף האקרוסטיכון. למרות זאת, המשיך הקילירי ב'הושענא אל אמונה' את רצף האלפבית בשלושת פיוטי הקדושה הראשונים, אך הוסיף עליהם קטע רביעי, המעביר לפסוקי ההמלכה הסמוכים לסיום ברכת קדושת השם,¹⁶ ובו קטע את רצף האלפבית וחתם את שמו 'אלעזר'. בחיקוי של דוסא אין מקבילה לפיוט רביעי זה, ויש לציין גם שהוא חסר בכמה העתקות של קדושת הי"ח הקילירית.¹⁷ אין זה אפוא מן הנמנע שלפני דוסא היה נוסח של הקרובה שלא כלל את הקטע הזה. פרט חשוב נוסף המשותף לקילירי ולדוסא הוא נושא הקבע: בשתי הקרובות מופיע בחטיבות העיקריות ובפיוטי הקדושה רשימה של גדולי האומה. אצל הקילירי מופיע פריט מן הרשימה במקומו הצפוי גם בפיוט הקדושה הרביעי.

כפי שציין לעיל, מעמיד הקילירי את האקרוסטיכון האלפביתי בראש כל טור מטורי החטיבות המעבירות לברכות העמידה. דוסא מוותר על האקרוסטיכון בטור הרביעי שבחטיבות הקרובה משום הסיומות המקראיות המופיעות בטורים אלה. עם זאת, במחרוזות לא מעטות משמר חיקוי של דוסא את המילה המביאה את אות האקרוסטיכון אצל הקילירי בטור הרביעי באחד הטורים האחרים הפותחים אצלו

רְשָׁעָה / עוֹם פִּי גֶעָה שְׁעָה / חֲסִידֶיךָ לְשַׁעֲשַׁעָה / חֵישׁ לְמוֹ יְשׁוּעָה // וְהוֹשִׁיעֵךְ-נָא' (הנוסח כאן על פי כ"י קמברידג'–אוקספורד, אוסף לואיס-גיבסון (לשעבר: אוסף וסטמינסטר קולג') Lit. I 21, המשמש כנוסח היסוד במהדורה העתידית). בנוסף, כפי שהראה פליישר, מבנים סטרופיים (לעיל, הערה 1), עמ' 166–167, מתועד בגניזה נוסח שבו הטור הרביעי של כל מחרוזת חורז הן בחריזה סטרופית והן בחריזה מעין-אזורית. לדעת פליישר נוסח זה אינו אלא עיבוד משני. העובדה שאצל דוסא אין בפיוט ההרחבה אלא חרוז מעין-אזורי, ללא חרוז נוסף בכל טור רביעי, יש בה כדי לאשש את הצעתו.

16 לתופעה הכללית של פיוט קדושה רביעי (ט') בקדושות ראה פליישר, שירת-הקודש (לעיל, הערה 8), עמ' 150. לחטיבת פסוקי ההמלכה, הנפתחת ב"י אדנינו מה אדיר שמך בכל הארץ' (תה"י, ח) ומסתיימת ב"מלך יי לעולם וגו' (שם קמו, י) ראה ע' פליישר, 'קדושת העמידה (ושאר הקדושות): היבטים היסטוריים, ליטורגיים ואידאולוגיים', בתוך: פליישר, תפילות הקבע (לעיל, הערה 2), עמ' 141; לקביעה שפיוט הקדושה הרביעי אינו מעביר ישירות לתה' קמו, י ראה ש' אליצור, 'שרשרות הפסוקים בקדושתא והברכה הקדומה', תרביץ עז (תשס"ח), עמ' 466–467.

17 פליישר במהדורתו רשם מקור אחד שבו חסר פיוט הקדושה הרביעי (ראה בביאורו שם). עתה יש בידינו ארבעה מקורות שבהם המחרוזת חסרה כליל ושניים נוספים שבהם היא רשומה בשוליים, כפי שיפורט במהדורה העתידית של אליצור-רנד.

באות האקרוסטיכון (הטור הראשון או השלישי) או בשניהם יחדיו: כנגד 'נך' שאצל הקילירי (טור 68) כותב דוסא בחטיבה המקבילה בפיוטו 'זכים', 'נך' (טורים 86, 88); כנגד 'טלאיך' (טור 72) – 'טלה' (טור 96); במקום 'ידידיך' (טור 74) מופיע בפיוטו הכינוי 'יחידים' (טור 98);¹⁸ לשון 'לקוחיך' (טור 78) הופך אצלו ל'לקוחים' (טור 106); המילה 'קוראיך' (טור 92) נכפלת בלשון 'קוראיך' ו'קראך' (טורים 134, 136); והכינוי 'תמימיך' אצל הקילירי (טור 98) חוזר גם הוא אצל דוסא (בטור 146).

ד. מקורותיה של קדושתת הי"ח של דוסא

קדושתת הי"ח של דוסא השתמרה בשני מקורות מהגניזה. העיקרי שבהם, המסומן ב במהדורה שלהלן, שייך לקבוצה של כמה עשרות דפים המפוזרים בגניזה שהועתקו על ידי עלי בן יהושע החזן אל-לאדקי (כלומר, איש לאטקיה שבסוריה), שפעל בערך באמצע המאה הי"א. בדפים אלה מיוצג מנהג התפילה הארץ ישראלי. שמו של עלי חתום בקומפוזיציות רבות המועתקות בכתב ידו האופייני, לצד שם אחיו דוסא ושם אביו יהושע. שלושתם היו חזנים ויהושע החזיק גם בתואר חבר בשיבת גאון יעקב.¹⁹ כיוון שהרבה מהקומפוזיציות שהועתקו על ידי עלי חתומות בשמותיהם של שנים או שלושה מבני המשפחה גם יחד, קשה לדעת מי בדיוק חיברן. בניגוד למקרים כאלה, הקומפוזיציה שלפנינו מיוחסת בחתימתה לדוסא בלבד, כמו גם שתי קרובות נוספות המועתקות בידי עלי: 'בפרי עץ הדר אתא[נ]ו ל[ה]ללך' (קדושתת י"ח לחול המועד סוכות; הטקסט מותקן ב'מאגרים'), 'אגילה [ואשמחה] בהדרת זקנים' (קרובת י"ח לחתן).²⁰

בהעתקת עלי, קרובת הי"ח להושענא רבה באה כחלק מתכנית ליטורגית מקיפה לסוכות שהשתמרה בשלושה גיליונות סמוכים, שבין שלושת דפיהם הראשונים והשלושה האחרונים חסר חומר: הגיליון החיצוני שמור בכ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 101.36; הגיליון שאחריו – בכ"י אדלר 6–3443.5; והגיליון הפנימי – שכאמור אינו רצוף – התגלה בכ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 5.168. תחילת הקומפוזיציה איננה לפנינו, והיא באה בהעתקה זו בדף האבוד שקדם לכ"י T-S H 5.168 דף 2. ארשום כאן את פריטי תכנית זו, החשובה לחקר מנהגי התפילה שבגניזה:

18 מסתבר שהמקור המונח בבסיס חיקוי של דוסא גרס כאן 'יחידך'. הגרסה 'יחידך' אכן נתגלתה באחד מכתבי היד של 'הושענא אל אמונה'.

19 ראה מ' רנד, תשמיע ניחומים ללישה – 'New Data on Aramaic in Classical Piyut – a Silluq for Shabbat Shim'u by Yoḥanan ha-Kohen', *Aramaic Studies* 13 (2015), pp. 141-144. חלקים של הקורפוס נחקרו על ידי פליישר – ראה הפרסומים הנזכרים שם, עמ' 141-142, הערה 33. אני מתכוון להקדיש לנושא זה מחקר מקיף בעתיד.

20 ש' אברמסון, 'קרובות לחתן', תרביץ טו (תש"ד), עמ' 57-59.

- יוצר: 'אהלל לשוכן מעוני' (חתימות: דוסא, יהושע).
- קדושת י"ח לחול המועד: 'בפרי עץ הדר אתאנו להללך' (חתימה: דוסא; ראה לעיל).
- הושענות: 'למענך תם בכל פועל', 'למען אב ידעך מבין מנאצים',²¹ 'למענך אדון עולמים. הושענא / בהק אור צו ממרומים'.
- [כאן חסר חומר]
- קדושת י"ח להושענא רבה: 'הושענא אל מריח ערוגת גני' (ראה את המהדורה להלן).
- הושענות: 'למענך אדון עולמים / למענך בורא עולם ברחמים', 'למענך אלהים חיים', 'למענך אלהי השמים',²² 'למען איתן הנזרק לכבשן אש',²³ 'למענך אלוה גוזר ומקים', 'מארם ומאדום וממאב ואכד ומאלופיהם',²⁴ 'למען א... הושענא / למען בן יחיד [...] לעקידה', 'אנא אהובי זרע איתניי', 'אנא אמך עמך בוז העונה'.

אין כאן המקום להאריך, אך אציין שתי נקודות חשובות. ראשית כול, כל הקומפוזיציות הפיוטיות הללו הן פרי עטם של בני משפחת אל-לאד'קי, וניכרת כאן אפוא הכוונה להעמיד מערכת ליטורגית ששלדה עשוי מחיבוריהם.²⁵ שנית, לאור הכוונה המסתמנת להעמיד מערכת ליטורגית רצופה, בולט חסרונה של קדושת לסוכות, שהיינו מצפים לראותה בין היוצר לבין קדושת י"ח לחול המועד. כמובן, אי אפשר לדעת בוודאות את הסיבה לכך, אך ראוי להיזכר בעובדה שידוע לנו לפחות טמוס ליטורגי מפואר אחד מהגניזה המכיל קדושות בלבד – הוא הטמוס המכונה 'מחזור ארץ ישראל קודקס הגניזה' – ואפשר לשער שהקובץ שלפנינו אולי נועד להשלים מחזור דומה שהכיל את הקדושות.²⁶

- 21 סידור רב סעדיה גאון, מהדורת י' דודון, ש' אסף וי' יואל, ירושלים תש"א, עמ' רמא-רמב.
- 22 עיבוד של ההושענא 'תענה אמונים שופכים לך לב כמים' המיוחסת לקילירי (ד' גולדשמידט וי' פרנקל, מחזור סוכות, שמיני עצרת ושמחת תורה לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ירושלים תשמ"א, עמ' 199-200; סידור רס"ג [לעיל, הערה 21], עמ' רנא-רנב).
- 23 גולדשמידט-פרנקל, סוכות (לעיל, הערה 22), עמ' 177-179.
- 24 גרסה של שתי הושענות: 'מארוד וארפד ואכד ואלופיהם' (סידור רס"ג [לעיל, הערה 21], עמ' רמב-רמג); 'מארם ומאדום וממאב ומאלופיהם' (דודון מ' 121; הטקסט מותקן ב'מאגריס').
- 25 ייתכן שגם את ההושענות—להוציא 'למען איתן הנזרק לכבשן אש'—יש לייחס ליהושע, דוסא או עלי, בין אם אלו הושענות חדשות ובין אם הן עיבודים של דגמים קודמים. אך היעדר החתימה אינו מאפשר כמובן להוכיח זאת.
- 26 ראה את דברי פליישר, מחזור א"י (לעיל, הערה 2), עמ' 1041: 'וצריך לומר שאין הדעת נוטה לפרש את צמצום היקף הקודקס ... פירוש מגביל: כמעט שאי אפשר שבקהילה שבה הועתק כתב יד מהודר כזה לא אמרו שבעות ... או קרובות וקניות ... או קדושתאות י"ח בראשי חדשים וחול המועד וחנוכה וכו'.

מקור א במהדורתנו הוא גיליון לא רצוף. בדף 1 שלו בא חלק מסדרת ההושענות שהשתמרה בווריאציות רבות במנהגי אירופה (להוציא מנהג ספרד): 'אל נא תעינו כשה אובד',²⁷ 'אל טוב וסלח אדמתנו הצלח'.²⁸ בדף 2 באה ההושענא החותמת את הסדרה הזאת: 'אומן ישעך בא'.²⁹ לאחר מכן בא עיבוד של קדושתת הי"ח של דוסא, שלפי כותרתו נועד להיאמר בתפילת מנחה: 'י"ח למנחה יום ערבה'.³⁰ העיבוד שלפנינו עומד על שלוש חטיבות בלבד, כנגד שלוש הברכות הראשונות של העמידה. אחרי החטיבה השלישית בא בכתב היד ציון להמשך העמידה בנוסח הקבע: 'אתה חונן וג'. נראה ששתי החטיבות הראשונות משמרות את נוסחן המקורי. כנגד זה, החטיבה השלישית מעוררת בעיה שמקורה באי־ההתאמה בין הקשרה התבניתי המקורי והקשרה החדש בתוך העיבוד: מצד אחד, היא אמורה להמשיך הן את הרצף האלפביתי, על ידי העמדת אות האקרוסטיכון ג, והן את רצף האישים הבאים ברשימת גדולי האומה המתפייטת, על ידי אזכור יעקב. מהבחינה הזאת, היא מתבססת על החטיבה השלישית הפיקטיבית (האבודה) של קדושתת הי"ח של דוסא (ראה לעיל, הערה 9), המחקה את החטיבה השלישית הפיקטיבית של המקור הקילירי (ראה מהדורת פליישר [לעיל, הערה 1], טורים 5–6). אך מצד שני, היא אמורה להקדים מבוא לברכת 'האל הקדוש', ומבחינה זו היא מתבססת על היחידה הפותחת באות ז שבקדושתת הי"ח של דוסא (וכמובן גם של הקילירי). נציג כאן את הנתונים הטקסטואליים העומדים לרשותנו:

• המחרוזת המעובדת בכ"א:

הוֹשֶׁעָנָא / גוֹי לִוְקָחִי מוֹעֵד

גְּאוּלְתָּם מְקוּדָּשׁ לְסַעֵד

לְמַעַן / גְּבִיר שֶׁר כְּבוֹד בְּסוּלָם וְעַם מְלֶאכִיךָ מְתוֹעֵד

וּפִי יִימְלֹךְ לְעוֹלָם וָעֶד

ונעריצך בִּירוֹךְ הָאֵל

• החטיבה השלישית הפיקטיבית של המקור הקילירי:

הוֹשֶׁעָנָא / גְּאוּלָּים

27 גולדשמידט-פרנקל, סוכות (לעיל, הערה 22), עמ' 191–192.

28 שם, עמ' 197–198.

29 שם, 202–204.

30 אין חפיפה טקסטואלית בין שני המקורות של קדושתת הי"ח של דוסא, וחתומת הפייטן המלאה באה דווקא בחלק המתועד במקור ב. לכן אפשר לכאורה לפקפק בהצטרפות שני החלקים לקומפוזיציה אחת ולטעון שלפנינו שני חיקויים שונים של הקומפוזיציה הקילירית. אך אחידות הקומפוזיציה שלפנינו מוכחת מפרט תבניתי המבריא את כל מחרוזותיה העיקריות – השימוש בסיומות מקראיות הפותחות בשם האדנות וכוללות לשונות מעין החתימות (ראה לעיל, סעיף ב).

גוי נושעים ונדגלים
למען / גביר שר אל אלים³¹
געזיגט שעה כמשוררים וסוללים

- מחרוזת ז המפיטת את ברכת 'האל הקדוש' בקדושתת הי"ח של דוסא:

הושענא / זפים לוקחים מועד

[א.] לועד

[מ. <ען / לא מש מאהל מועד]

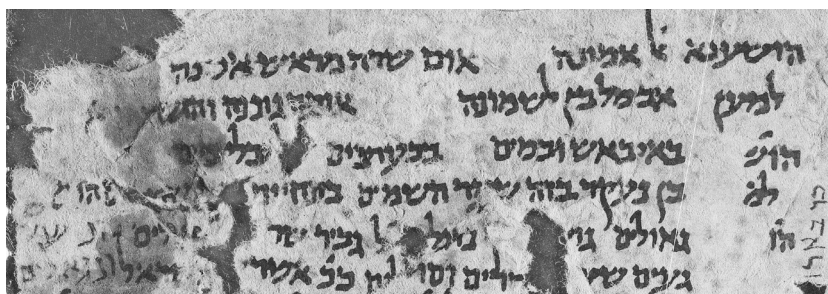
[י. ימל] לעו]לם ועד

ב-רוך האל

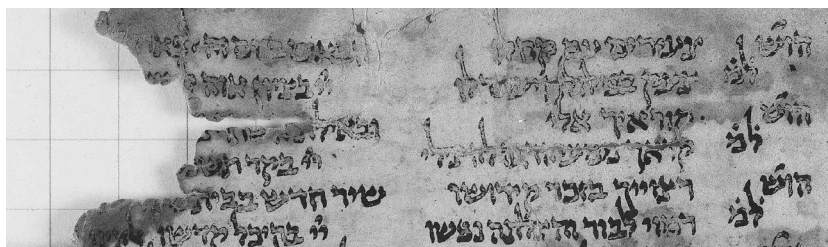
מהשוואה זו מתברר שבחטיבה השלישית של העיבוד שבכ"י א ממוזגים שני יסודות: האקרוסטיכון ונושא הקבע באים בה על פי החטיבה השלישית (הפיקטיבית), אך החרוז נקבע בהתאם לפסוק הסיומת המעביר לברכת קדושת השם. משום כך אי אפשר להשתמש בקטע זה כעד נוסח ישיר לקומפוזיציה של דוסא.

לסיום אציין שהיכרותו של דוסא עם קדושתת הי"ח הקילירית להושענא רבה נלמדת לא רק מהניתוח המשווה בין הקומפוזיציות: יש בידינו עדות לשימוש ממשי של בני משפחתו של דוסא ב'הושענא אל אמונה'. ציינתי לעיל שמקור ב במהדורות הועתק על ידי בני יהושע החבר, שפעילותו בתחום זה נבעה מן הסתם מהיותו חזן. החומרים הליטורגיים שהעתיק עלי, וביניהם החומרים לסוכות, כוללים הרבה חיבורים החתומים בשמו, בשם אביו ובשם אחיו דוסא, שניהם גם הם חזנים. ברור מכאן שלפנינו עדות לפעילות משפחה ששלושת בניה אלה טיפחו את המסורת הליטורגית הארץ ישראלית. והנה, אחת ההעתיקות של קדושתת הי"ח הקילירית 'הושענא אל אמונה' שהגיעה לידינו, השמורה בכ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 325.120, מכילה כתובת בעלים מפתיעה: קטע זה הוא הדף הראשון של קובץ ליטורגי, כנראה להושענא רבה. בעמוד ב באה תחילת הקומפוזיציה הקילירית, ובעמוד א, שהוא עמוד השער, מצוין בעל הקובץ: 'ליהושע החבר ביר' עלי החבר נ"ע'. כפי שייזכר לדעת כל המעיין בקטע, היד המיומנת שהעתיקה את הפיוט הקילירי דומה במידה ניכרת לידו של עלי בן יהושע, אך בהחלט אינה זהה. ועוד. בולט מאוד הדמיון בין עיצובן הגרפי של המחרוזות העיקריות בהעתקה זו לבין העיצוב המקביל בהעתקת עלי של קדושתת הי"ח של דוסא, כעולה מהשוואת שתי התמונות הבאות:

31 ניקוד הטור ופירושו לאור המקבילה שבמחרוזת המעובדת של כ"י א; 'אל אלים' על פי דנ' יא, לו. פליישר מנקד 'שר אל אלים', ומפנה בביאורו אל 'כי שרית עם אלהים' (בר' לב, כט).

כ"י קמברידג' T-S NS 325.120 ע"ב, באדיבות ספריית האוניברסיטה בקמברידג'

כ"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים, אדלר 3443.6 ע"א,
באדיבות ספריית בית המדרש לרבנים באמריקה

נראה שדי בנתונים הדוקומנטריים והגרפיים האלה כדי לטעון במידה גבוהה של סבירות שההעתקה של קדושתת הי"ח הקילירית 'הושענא אל אמונה' נעשתה בידי יהושע החבר, אביו של עלי החזן, בעל העתקת חיקויה 'הושענא אל מריח ערוגת גני', פרי עטו של אחיו דוסא החזן. הבן, עלי, העתיק את חיבור אחיו על פי דוגמת ההעתקה של אביו. האחים עלי ודוסא למשפחת 'אל-לאד'ק³² מתועדים בקטעים דוקומנטריים שהשתמרו בגניזה בסוריה ובמצרים, בהתאמה – עלי מופיע כחזן ומנהיג הקהילה ('מקדם' בערבית) בעיר אל-רקא (כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S 24.59), בעוד לאחיו דוסא נשלח מכתב לפוסטאט מאת אימם, שישבה גם היא באל-רקא (כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S 13 J 23.5).³³ שימושם של בני המשפחה בקדושתת הי"ח הקילירית מלמד אפוא על השפעתה ארוכת השנים בקהילות המזרח המתפללות על פי נוסח ארץ ישראל.

32 השימוש בכינוי ('לקב' בערבית) 'אל-לאד'ק' כשם המשפחה מדגיש דווקא את העובדה שבניה עזבו את העיר לאטקיה, ולכן נודעו כיוצאים בהתיישבם במקומות אחרים.

33 ראה רנד, נתונים חדשים (לעיל, הערה 19), עמ' 143–144.

ה. מהדורת הטקסט

סימני התקנה: [...] = חסר חלק ממילה; [...] = חסרה מילה שלמה או יותר;
 [א] = השלמת המהדיר על פי הסברה או הגהת המהדיר (ראה טור 31 ובביאור שם);
 < > = קיצור שהשלים המהדיר; § = קריאת האות מסופקת.
 הערה: הכתיבה שבכ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S H 5.168 של מקור ב
 לקויה קשות, וכדי להימנע מהתקנת טקסט שרובו אותיות חלולות כביטוי להשתמרותן
 הלקויה, השתמשתי באותיות חלולות אך ורק כדי לציין אותיות שקריאתן אכן בספק.
 במקרים הרבים שבהם אות ניווקה פיזית אך קריאתה בטוחה על פי שרידיה או מתוך
 ההקשר, הבאתי אותה במהדורה כאות רגילה.

יְדִידִיךָ זָפוּר / [וְהוֹשִׁיעָה נָא]

קָרוֹב [...]]

[קוֹרְאִיךָ הוֹשִׁיעַ מִכָּאֵב לֵב

15 בִּי-וֹם <עַרְבָה> / [ר... ..] כָּל-יְמֵיךָ וְלֵב

תִּפְצִינִי [ר] צָה / וְהוֹשִׁיעָה-נָא

שָׁלוֹם [ר] לְאַהֲבֵי תוֹרָתְךָ]

שׁוֹקֵדִי יוֹם יוֹם דְּלִתוֹתֶיךָ

בִּי-וֹם <עַרְבָה> / [ת... ..] וְנִרְנָנָה בִּישׁוּעַתֶּיךָ

20 יִשׁוּעַתְךָ קָרוֹב / וְהוֹשִׁיעָה-נָא

סְלִיחָה

אֲתָה [הָאֵל הַנּוֹתָן] נְקָמוֹת

הִנֵּנוּ אֲתָאנוּ לְךָ בְּהִגִּיוֹן רֹמִימוֹת

לְסִלְדֶּךָ לִיתִּיךָ ב[... ..]

בְּיָוֶם [...]] יָמֹת

25 וְעַמּוֹ יוֹם תִּקְיָעָה בְּחוֹתְמוֹת

כִּי יִכְתְּבוּ גִזְרֵי הַדִּין בְּהַדְוָמָ[ו]ת

יָוֶם כְּפֹר יִצְאוּ חַתּוּמוֹת

(משנה סוכה ד, ג). וראה גם י"י סטל, 'יום טוב גדול של ערבה – שמו של היום השביעי של סוכות', ירושתנו ט (תשע"ו), עמ' קנה-רא. 14 מכאב לב: לצירוף ראה יש' סה, יד. 16 חפצינו רצה: רצה בטובתנו. 17 שלום ... [תורתך]: תה' קיט, קסה. 18 שוקדי ... דלתותיך: על פי מש' ח, לד. 19 נרננה בישועתך: תה' כ, ו. 21 [האל הנותן] נקמות: ההשלמה על פי ש"ב כב, מח (=תה' יח, מח). 22 הננו אתאנו לך: יר' ג, כב. וכך גם ב'הושענא אל אמונה', טור 29 (פליישר, מבנים סטרופיים [לעיל, הערה 1], עמ' 161). רומימות: על פי 'רוממות אל בגרונם' (תה' קמט, ו). 25 ועמו יום תקיעה: השווה: "ואותי יום יום ידרושון" (יש' נח, ב), זו תקיעה וערבה' (ירושלמי ר"ה ד, ז; דף נט ע"ג; מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 679). וראה גם 'הושענא אל אמונה', טור 34 (פליישר, מבנים סטרופיים [לעיל, הערה 1], עמ' 161): 'תקיעה יום ערבָה דְרִישַׁת יום יום'. בחותמות: הכוונה לתקיעה בשופר בתוך ברכות עמידת מוסף ר"ה, המכונות 'חותמות' על שם חתימותיהן. השווה בקדושתא הקילירית 'את חיל' לר"ה: 'נוֹבְכִים בְּגִישַׁת חוֹתְמוֹת תִּשְׁעָה' (ש' אליצור ומ' רנד, רבי אלעזר בירבי קליר – פיוטים לראש השנה, ירושלים תשע"ד, עמ' 196, טור 37). 26–27 יכתבו ... יצאו חתומות: השווה ב'ונתנה תוקף': 'בְּרָאשׁ הַשָּׁנָה יִכְתְּבוּן / וּבְיוֹם צוֹם כְּפֹר יִחַתְמוּן' (ד' גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, כרך א: ראש השנה, ירושלים תש"ל, עמ' 170, טור 14). 26 יכתבו גזר הדין: ייכתבו לגזר דינם.

וְיוֹם עֲרֶבָה יִנְתְּנוּ לְנִקְוֵי שְׁמוֹת
 לְבָנֵי אָדָם בְּתַעֲלוּמוֹת
 30 אִם לְחַיִּים אִם לְמוֹת
 אִם לְמַלְאָכִים לְמוֹת אִם לְתַמּוֹת
 אִם לְכָל־כְּלֹת אִם לְתַשְׁלוּמוֹת
 אִם לְהָרֵג אִם לְקִיּוּמוֹת
 לְכֵן יִהְלֹךְ כָּל הַנְּשָׁמוֹת
 35 בְּהִשְׁתֵּךְ יִשׁוּעוֹת חֵיל וְחוּמוֹת

וְחֵיל וְחוּמוֹת יִבְנֶה כְּמֵרָאשׁ
 בְּיוֹם אֲשֶׁר נִבְחַר לְדָרוֹשׁ
 בּוֹ צֶדֶק עִם דְּרוֹשׁ
 וְכָל צוּרֵף הַשָּׁעָה הַיּוֹם לְאֶרֶשׁ
 40 לְכֵן גִּשְׁנוּ לְסַלְּדֵךְ מִתְנַשֵּׂא לְכָל לְרֹאשׁ
 בְּעֲרֶבָה בְּכַפֵּל בְּפָרוֹשׁ

בהדומות: עלי אדמות. הכינוי על פי יש' סו, א. 28 ויום ... שמות: הגזירות יחולקו לבני האדם בהושענא רבה. הרעיון כנראה נובע מטיבו של סוכות כיום דין, על פי 'זבחג נדונין על המים' (משנה ר"ה א, ב). והשווה 'הושענא אל אמונה', טורים 35–36 (פליישר, מבנים סטרופיים [לעיל, הערה 1], עמ' 161–162). לנקובי שמות: מקביל ל'לבני אדם' בטור הבא. הלשון על פי במ' א, יז ועוד. 29 בתעלומות: בחכמה האלוהית הנסתרת; השווה איוב יא, ו. 30–33 אִם ... לקיומות: לקטע זה השווה 'הושענא אל אמונה', טורים 36–37 (פליישר, מבנים סטרופיים [לעיל, הערה 1], עמ' 162) ו'ונתנה תוקף', טורים 15–20 (גולדשמידט, ר"ה [לעיל, ביאור לטורים 26–27], עמ' 170). 31 למ[ה]לומות: למכות. במקור: 'למחלומות'. לתמות: לשלום ושלווה. 32 לכלכלות: לפרנסה טובה. לתשלומות: לפי ההקשר משמעותו: חוסר שדורש השלמה, עוני. 33 לקיומות: לסופית 'ות' ראה מ' רנד, 'כמה קווי יסוד בתורת הצורות של לשון הפיוט הקלסי', ישראל: מחקרים בלשון לזכרו של ישראל ייבין, בעריכת ר"י (זינגר) יר' וי' עופר, ירושלים תשע"א, עמ' 463. 34 יהללך כל הנשמות: על פי תה' קנ, ו. 35 בהשיתך ... וחומות: על פי יש' כו, א. 36 יבנה כמראש: הלשון על פי יר' לג, ז. 37 ביום ... לדרוש: ראה בדרשה המובאת בביאור לטור 25. 38 צדק עם דרוש: דרוש נא את זכותם וצדקתם של עם ישראל. 39 צורך השעה: צירוף שכיח בימי הביניים שמקורו בלשון חכמים (ראה ספרי במדבר צט, מהדורת כהנא, כך א, עמ' 246). לארוש: לבקש. הפועל נגזר מן 'ארשת שפתיו' (תה' כא, ג). 40 לסלדך: לרוממך, על פי איוב ו, י. מתנשא לכל לראש: על פי דה"א כט, יא. 41 בערבה בכפל בפרוש: הכוונה כנראה: באָמְרנו ('בפרוש' – לשון בקשה מפורשת) הושענות מרובות ('בכפל') בהושענא רבה ('בערבה'). לריבוי ההושענות בהושענא רבה ראה את עדות רס"ג: 'ולאהל אלשאם פי ערבה אג'אבאת זואיד' (ולאנשי ארץ ישראל יש ביום הערבה עניות נוספות; סידור רס"ג [לעיל, הערה 21], עמ' רנא).

כִּי מִדֶּרֶךְ סָרְנוּ לְאֹרֶשׁ
 וְאִם תִּמּוּד לָנוּ כְּמִדָּה לְדֹרוֹשׁ
 אִם אֵין בָּנוּ מַעַשׁ כְּמֵרָאשׁ
 45 כִּי עֲוֹנוֹתֵינוּ לְגֵרוֹשׁ
 רָבוּ לְמַעְלָה רֹאשׁ
 וְסָגוּ מִסַּעְרוֹת רֹאשׁ
 וּבָעוֹן שִׁפְצָנוּ נִתְּנָה רֹאשׁ
 חֲוִיבוּ לְחָלִי כָּל רֹאשׁ
 50 וְלָקוּ מִכָּף רִגְלֵי וְעַד רֹאשׁ
 וְהָיוּ תְּשׁוּבָה וְתִירוֹשׁ
 לְהִרְבוֹת דָּגָן וְתִירוֹשׁ
 וְיִזְכְּרוּ לָמוֹ אֵי תִּתֵּן רֹאשׁ
 וּגְבָעוֹת וְהִרְרֵי קָדָם מֵרֹאשׁ
 55 לְמַעַנְךָ וּלְמַעַן נִסּוּכָה מֵרֹאשׁ
 סִפְקֵינוּ [...] וְ[ע]בֹר מֵרֹאשׁ

בְּרֹאשׁ | וּבִסּוּף [מ]וֹדַע הַחוֹתָם

42 מִדֶּרֶךְ סָרְנוּ לְאֹרֶשׁ: חֲטָאנוּ בְּדִיבּוּרָנוּ. מִדֶּרֶךְ סָרְנוּ: הִלְשׁוֹן עַל פִּי שֶׁמ' לֵב, ח וְעוֹד. לְאֹרֶשׁ: רָאָה בְּבִיאוֹר לְטוֹר 39. 43 וְאִם ... לְדֹרוֹשׁ: וְאִם תִּגְמוּל לָנוּ כְּמִידֵתָנוּ, כְּלוֹמֵר מִידָה כִּנְגֵד מִידָה. 44 אִם: נִרְאָה שֶׁהִתִּיבָה נִגְרָרָה בְּטַעוֹת מֵהַטּוֹר הַקּוֹדֵם. אֵין ... כְּמֵרָאשׁ: אֵין בָּנוּ מַעֲשִׂים טוֹבִים לִזְכוּתָנוּ כְּמוֹ שֶׁהָיוּ בִּימֵי קֶדֶם. 45–46 כִּי ... רֹאשׁ: עֵז' ט, ו בְּתוֹסַפַּת הַמִּילָה 'לְגֵרוֹשׁ', שְׁעִנִּינָה גִירוֹשׁ הָעַם מֵעַל אֲדַמְתּוֹ מִחֲמַת חֲטָאֵיו. 47 וְסָגוּ מִסַּעְרוֹת רֹאשׁ: עַל פִּי תִה' מ, יג; סט, ה. 48–50 וּבָעוֹן ... רֹאשׁ: הַשּׁוּוּה: 'חֲטָאוּ בְּרֹאשׁ, וְלָקוּ בְּרֹאשׁ, וּמִתְנַחֲמִים בְּרֹאשׁ. חֲטָאוּ בְּרֹאשׁ, "נִתְּנָה רֹאשׁ וְנִשְׁוּבָה מִצְרִימָה" (בִּמ' יד, ד). לָקוּ בְּרֹאשׁ, "כָּל רֹאשׁ לַחֲוִלִּי" (יִש' א, ה). וּמִתְנַחֲמִים בְּרֹאשׁ, "וַיַּעֲבֹר מִלִּכְּסָם לִפְנֵיהֶם וַיִּי בְּרֹאשׁ" (מִיכָה ב, יג) (פִּסְדֵּר"כ נִחְמוּ יֵא; מִהֲדוֹרֹת מִנְדִּלְבוּיִם, עִמ' 279). לְסוּף הַמִּדְרָשׁ רָאָה לְהֵלֶן, טוֹר 56. מִכָּף ... רֹאשׁ: יִש' א, ו. 52 לְהִרְבוֹת דָּגָן וְתִירוֹשׁ: הַשּׁוּוּה 'הוֹשַׁעֲנָא אֶל אֲמוֹנָה', טוֹר 47 (פִּלִּישֵׁר, מִבְּנִים סְטְרוֹפִיִּים [לְעִיל, הַעֲרָה 1], עִמ' 162): 'דָּגָן וְתִירוֹשׁ וְיִצְהָר לְהִרְבוֹת'. 53 אֵיתָנִי רֹאשׁ: (זְכוּת) הָאֲבוֹת הַקְּדָמוֹנִים. לְכִינּוּי רָאָה: "בִּירַח הָאֵיתָנִים" (מִל"א ח, ב), שֶׁבּוּ נוֹלְדוּ אֲבוֹת מִתּוֹ אֲבוֹת נִפְקְדוּ אֵימָהוּת' (יְרוּשָׁלַּיִם ר"ה א, א; דף נו ע"ד; מִהֲדוֹרֹת הָאֲקָדְמִיָּה לַלְשׁוֹן הָעִבְרִית, עִמ' 664). 54–55 וּגְבָעוֹת ... נִסּוּכָה מֵרֹאשׁ: הַשּׁוּוּה 'הוֹשַׁעֲנָא אֶל אֲמוֹנָה', טוֹרִים 45–46 (פִּלִּישֵׁר, מִבְּנִים סְטְרוֹפִיִּים [לְעִיל, הַעֲרָה 1], עִמ' 162): 'זְכוּת הִרְרֵי קָדָם ... וּגְבָעוֹת עוֹלָם ... לְמַעַנְךָ וּלְמַעַנָם ...'. וּגְבָעוֹת וְהִרְרֵי קָדָם מֵרֹאשׁ: הָאֲבוֹת וְהָאֵימָהוּת, עַל פִּי: "וּמֵרֹאשׁ הִרְרֵי קָדָם ... וּמִמִּגֵּד גְּבָעוֹת עוֹלָם" (דִּב' לֵג, טו), מִלְּמַד שֶׁאֲבוֹת וְאֵימָהוּת קְרוּיִם הָרִים וּגְבָעוֹת' (סְפָרִי דְּבָרִים שֶׁנֶּג; מִהֲדוֹרֹת פִּינְקֶלְשְׁטֵיין, עִמ' 414). 55 נִסּוּכָה מֵרֹאשׁ: כִּינּוּי לְתוֹרָה, עַל פִּי מִש' ח, כג. 56 י[ע]בֹר בְּרֹאשׁ: עַל פִּי הַמִּדְרָשׁ הַמּוּבָא בְּבִיאוֹר לְטוֹרִים 48–50. 57 בְּרֹאשׁ ... הַחוֹתָם:

וְיוֹם זֶה נִתְחַתֵּם

וְנִתְחַתֵּם [..] לְ[..]תם

60 אִם לְשׁוּבָע אִם לְבִצּוֹרֶת יוֹחֶתֶם

אִם לְהִרְקָה אִם לְסֹתֶם

אִם לְבָלִי דִי אִם לְחֶסְרוֹן יוֹסֶתֶם

אִם לְכָל דְּבַר יוֹתֶם

וּבִכְתָּב אֱמֶת נִכְתָּב וְנִחַתֶּם

65 וְנִחַתֶּם | בְּרַכָּה לְסִגּוּלָה

בְּכִיוּוֹן לְבָבוֹת בְּתַהֲלָה

לְקִרְוֹא מְלָה

בְּפִירוּשׁ לְרַב הָעֲלִילָה

כִּי הִצְלָתֵינוּ הִיא לָךְ הָעֲלָה

70 וְשִׁמְחָתֵינוּ הִיא לָךְ שְׂמִיחָה [גְּדוּלָה]

וּבְדַפְקֵינוּ דְּלִתּוּתֶיךָ דֶּר מַעְלָה

לְהַעֲרִיץ וּלְהַקְדִּישׁ כְּאוֹפָנֵי מַעְלָה

פסק הדין חל מראש השנה ועד סופה. השווה 'הושענא אל אמונה', טור 48 (פליישר, מבנים סטרופיים [לעיל, הערה 1], עמ' 162): 'וּמִרְאשִׁית הַשָּׁנָה וְעַד אַחֲרִית שָׁנָה / חוֹתֶם מוֹדֵעַ דִּין לְכָל הַשָּׁנָה'. [מִוֹדֵעַ הַחוֹתֶם: מִקְבִּיל לְצִירּוֹף 'חוֹתֶם מוֹדֵעַ דִּין' (שם), וְהַהֲשֵׁלֶמָה עַל פִּי. לְמוֹנַח 'מוֹדֵעַ דִּין' רָאָה אֱלִיָּזָר וְרֵנָד, פִּיּוּטֵי הַקְלִירִי לִר"ה [לעיל, ביאור לטור 25], עמ' 108. 58 וְיוֹם זֶה נִתְחַתֵּם: נִחַתֶּם וְנִתְחַתֵּם בְּהוֹשַׁעְנָא רַבָּה. הַשׁוּוֹה טוֹר 28 וּבִבְיָאוֹר שֵׁם. 60–63 אִם ... יוֹתֶם: הַשׁוּוֹה 'הוֹשַׁעְנָא אֶל אֱמוּנָה', טוֹר 49 (פליישר, מבנים סטרופיים [לעיל, הערה 1], עמ' 162). 61 לְהִרְקָה: לְבָרָכָה מְרֻבָּה, עַל פִּי 'וְהִרְקָתִי לָכֶם בְּרַכָּה עַד בְּלִי דִי' (מִלְאֲכֵי ג, י). לְסֹתֶם: לְשׁוֹן עֲצִירָה וְסִימָה. 62 [לְבָלִי דִי: לְשַׁפֵּעַ, עַל פִּי הַפְסוֹק הַמוֹבָא בְּבִיאוֹר לְטוֹר הַקּוּדֶם. יוֹסֶתֶם: לְשׁוֹן סְגִירָה וְקִבְיעָה. 63 אִם ... יוֹתֶם: אִם יוֹשֵׁלֶם (פֶּסֶק הַדִּין) לְטוֹב אוֹ לְרָע. 64 וּבִכְתָּב אֱמֶת: הַצִּירּוֹף עַל פִּי דְנִי, י, כֹּא. נִכְתָּב וְנִחַתֶּם: אִס' ג, יב. 65 לְסִגּוּלָה: כִּיּוּי לְיִשְׂרָאֵל, עַל פִּי שִׁמ' יט, ה וְעוֹד. 66 בְּכִיוּוֹן לְבָבוֹת בְּתַהֲלָה: בְּזִמָּן שֶׁהֵם מְכוּוֹנִים אֶת לְבָב וּמַהֲלִילִים אֶת ה'. וְהַשׁוּוֹה 'הוֹשַׁעְנָא אֶל אֱמוּנָה', טוֹר 41 (פליישר, מבנים סטרופיים [לעיל, הערה 1], עמ' 162): 'לְכָן אֶכְוֹנָה שְׁנֵי לְבָבוֹת'. 67 לְקִרְוֹא מְלָה: לְוֹמֵר לְפָנָיו דְּבָרֵי תְפִילָּה. 68 בְּפִירוּשׁ: בְּפִרְסוּת כַּפִּיִּים. לְרַב הָעֲלִילָה: כִּיּוּי לְהַקְב"ה, עַל פִּי יר' לב, יט. 69–70 כִּי ... [גְּדוּלָה: לְרַעֲיוֹן רָאָה: "אֲרָאנוּ בִישַׁע אֱלֹהִים" (תה' ג, כג), אִמֵּר ר' אֲבָהוּ, זֶה אֶחָד מִן הַמִּקְרָאוֹת שִׁישׁוּעָתוֹ שֶׁלְיִשְׂרָאֵל יִשׁוּעָתוֹ שֶׁלְהַקְב"ה, "וְלָכֶה לְיִשׁוּעָתָה לְנוּ" (תה' פ, ג') (וִיק"ר ז, יא; מִהַדְרֹת מְרַגְלִיּוֹת, עמ' קעט). וְהַשׁוּוֹה 'הוֹשַׁעְנָא אֶל אֱמוּנָה', טוֹרִים 53–56 (פליישר, מבנים סטרופיים [לעיל, הערה 1], עמ' 163): 'כִּי יִשׁוּעָתֵינוּ הִיא יִשׁוּעָתְךָ ... וְהִצְלָתֵינוּ הִיא הָעֲלָתְךָ ... וְשִׁמְחָתֵינוּ הִיא שְׂמִיחָתְךָ ... וְקִדּוּשָׁתֵינוּ הִיא קִדּוּשָׁתְךָ'. 71 דֶּר מַעְלָה: הַקְב"ה. 72 לְהַעֲרִיץ וּלְהַקְדִּישׁ: עַל פִּי יִש' כט, כג.

ככ>תוב> וקרא >זה אל זה ואמר קדוש קדוש קדוש יי צבאות מלא כל הארץ כבודו<
(יש' ו, ג)

אופנים

ה[ו]שֶׁעָנָא / דַּת לְהָבִים
דומים לְצִמְחֵי רְבִיבִים
75 לְמַעַן / דְּגָלִים בְּאוֹ[תו]ת נִכְתָּבִים
[מ]עֲרִיצִיךְ מוֹל חַיּוֹת קְשׁוּבִים
יִי צְבָאוֹת יוֹשֵׁב הַכְּרוּבִים

לעומתם

הוֹשֶׁעָנָא < / מוֹן עִם [י]וֹחֵד
ובישועתך נִרְגַּן יַחַד
80 לְמַעַן / הַמְקַבֵּל מְשׁוּלָּת [מִים] לְיָ לִי כֹחַד
פְּ[חַד] יְיָ יִי אֱלֹהֵינוּ יִי אֶחָד
פע[מי]ם

הוֹשֶׁעָנָא < / וְעִנָּה מְחַכִּים חֶסֶךְ [...] ...
[... ..] נִפְּתָה
לְמַעַן < / [ו]וְדָו לֹא עָשָׂה [יָם וְאֶרֶץ] מִתְּנוֹת
85 [יִי שֶׁ] נִיחָה יְדוֹ לְקִנּוֹת

להיות וג'

73 דת להבים: כינוי לתורה, שניתנה בלהבות אש. אך הכוונה לישראל מקבליה. 74 דומים לצמחי רביבים: ישראל, על פי רבבה כצמח השדה נתתיך' (יח' טז, ז). ויש לשים לב למשחק המילים, ההופך את 'רבבה כצמח (השדה)' ל'צמחי רביבים', כלומר צמחים הגדלים בעזרת רביבי הגשם. 75 דגלים באו[תו]ת נכתבים: השבטים, על פי במ' ב, ב. והשווה 'הושענא אל אמונה', טור 60 (פליישר, מבנים סטרופיים [לעיל, הערה 1], עמ' 163): 'דְּגָלִי אוֹתוֹת'. 76 [מ]עֲרִיצִיךְ ... קְשׁוּבִים: ישראל מעריציך קשובים ונכונים לשבחך מול חיות הקודש. 77 יי ... הכרובים: ש"א ד, ד; ש"ב ו, ב. 78 המון עם מני[ו]חד: השווה 'הושענא אל אמונה', טור 61 (פליישר, מבנים סטרופיים [לעיל, הערה 1], עמ' 163): 'הֶמוֹן יְדִידִיךְ'. 79 ובישועתך נִרְגַּן: על פי תה' כ, ו. 80 המקבל משולת [מים]: משה, שקיבל את התורה. לכינוי לתורה השווה '... דברי תורה שנמשלו למים' (מכילתא בשלח, מסכתא דויסע א; מהדורת הורוויץ ורביץ, עמ' 154). בלי כחד: בנאמנות. 81 יי ... אחד: דב' ו, ד. 84 [ו]וְדָו ... [מתנות]: אהרן הכהן. השווה: 'עשרים וארבעה מתנות כהונה לאהרן ולבניו' (תוספתא חלה ב, ז; מהדורת ליברמן, עמ' 281). ההשלמה מבוססת על הטור המקביל ב'הושענא אל אמונה', שגם בו נרמז אהרן. 85 [יִי] ... לקנות: ישע' יא, יא.

יְיָ אֱלֹהִים צְבָאוֹת הַשִּׁבְנוּ [ה'] [ר] פְּנִיךָ

ב'רוך ... הרוצה בתשובה>

[הושענא] / יְחִידִים שׁוֹפְכֵי שִׁיחָה

זֶה הַיּוֹם עָשׂוּי בּוֹ נִגְלָה וְנִשְׁמָחָה

100 [לְמַעַן] / יוֹשֶׁבֶת תַּחַת תּוֹמֵר לְצַחֲצָחָה

יְיָ שְׂמָעָה יְיָ סִלָּה

ב'רוך ... המרבה לסלוח>

[הושענא] / כּוֹתְבֵי חוֹק שְׁבִיעִי לְחִיילִי

נִסִּין וְנִפְלְאוֹת עָשׂ לְגִדְלִי

לְמַעַן > / כֻּלָּה נִגִּיד חֲרוּשֶׁת מַפּוּלִי

105 יְיָ צוּר [י] וְגֹאֲלִי

ב'רוך ... גואל ישראל>

[הושענא] / לְקוֹחִים לְךָ בְּרִשְׁיוֹנִי

בְּיָוֶם עֲרָבָה עֲשָׂק[ה] לִי עֲרַבְנִי

[ל]מַעַן > / לְנַעַר הַזֶּה הַפְּלִתִי תַחֲנוּנִי

מילת האקרוסטיכון 'טלה', השאולה מן 'הושענא אל אמונה', טור 72 (שם; וראה במבוא, סוף סעיף ג). 97 יי ... פניך: תה' פ, כ. 98 שופכי שיחה: הלשון על פי תה' קב, א; קמב, ג. 99 זה היום ... ונשמחה: על פי תה' קית, כד. 100 יושבת תחת תומר: שופ' ד, ה; דבורה. הכינוי שאול כלשונו מהמקום המקביל ב'הושענא אל אמונה', טור 74 (פליישר, מבנים סטרופיים [לעיל, הערה 1], עמ' 164). לצחצחה: לדבר צחות, כלומר דברי נבואה ושירה. 101 יי ... סלחה: דנ' ט, יט. 102 כותבי חוק שביעי: ישראל, שומרי השבת. ודוסא רומז גם להושענא רבה, היום השביעי של סוכות. לחיילי: לחזקני. 103 עש: עשה. 104 כלה נגיד חרושת: ברק, שניצח את סיסרא, שר צבאו של יבין היושב בחרושת הגוים. על פי שופ' ד, ב ואילך. השווה 'הושענא אל אמונה', טור 76 (פליישר, מבנים סטרופיים [לעיל, הערה 1], עמ' 164): 'כִּילָה חֲרוּשֶׁת'. 105 יי צורני וגואלי: תה' יט, טו. 106 לקוחים לך ברשיוני: ישראל, שהקב"ה לקח אותם לו לעם בכוח (ראה דב' ט, כט). ל'רשיון' כלשון כוח ראה מ' זולאי, 'עיוני לשון בפיוטי יוני', בתוך: מ' זולאי, ארץ-ישראל ופיוטיה: מחקרים בפיוטי הגניזה, בעריכת א' חזן, ירושלים תשנ"ו, עמ' 501–502. כינוי הקניין במילה 'ברשיוני' בא מדוחק החרוו. 107 עשקה [ה] לי ערבני: יש' לח, יד. 108 לנער ... תחנוני: כינוי לשמואל, על פי שמ"א א, כז.

יִי אֱלֹהֵי [י] שְׁמֵי [ת] אֱלֹהֵי וְתִרְפָּאֵנִי

ב'רוך ... רופא<

110 [הושענא] / מְנַגְנִי שִׁיר לְהַאֲרִךְ

יַעֲנוּ בְּקוֹל רַ[נ]ה וְתוֹדָה לְהַתְּבָרֵךְ

[לְמַעַן] / מְשִׁי[ב] נֶגֶן וְיִבְרָךְ

יִי זָכָר[ר] נֹו בְּרָךְ

ב'רוך ... מברך השנים<

[הושענא] / [נ]אמ[... ..] לְהַכְּצֵ[ס]

115 רַחֲמִים בְּר[... ..] אֹת וְנָס

לְמַ<עַן> / [נ]... .. נָס

יִי [נך]חֵי יִשְׂרָאֵל [ל יכנ]ס

ב'רוך ... מקבץ<

[הושענא] / ס[... ..] מְבֹא

בְּבֹא בְּן יִשְׁ[י] לְהִסִּיר מ[...]

120 לְמַ<עַן> / [ס]... .. בֹא

יִי [בְּמִשְׁפָּט] יְבֹא

ב'רוך ... אוהב<

[הושענא] / [ע]... .. יים

יְדוּעִים [י]... .. יים

[לְמַעַן] / [ע]... .. יים

125 יִי תִפְּיֵר עֲצֵת גּוֹיִים

ב'רוך ... מכניע<

109 יי ... ותרפאני: תה' ל, ג. 110 מנגני שיר להארך: המאריכים בשירי שבח להקב"ה.

111 יענו: ירימו קולם בשיר. בקול ר[נ]ה ותודה: תה' מב, ה. 112 משי[ב] נגן ויברך:

כינוי כפול לדויד, על פי שמ"א טז, יז; דה"א כט, י. 113 יי זכר[נו יברך: תה' קטו, יב.

114 [נ]אמ[...]: יש להשלים '[נ]אמ[נים]' או כדומה. להכנס[ס]: עניינו כנראה קיבוץ גלויות.

117 יי ... [יכנס:ס: תה' קמז, ב. 121 יי [במש[פט] יבוא]: יש' ג, יד. 125 יי ... גויים:

תה' לג, י.

הוֹשׁ <עֲנָא> / [פ...] ל' [...] ...]
 יִשְׁמְרוּ זֹאת [...] ...] תְּקוּקִים
 לְמַ>עַן / [פ...] אֲשֶׁר תְּקִים
 יִי אוֹהֵב צְדִיקִים
 בְּרוּךְ ... מְבַטֵּחַ

130 הוֹשׁ <עֲנָא> / צְעִירִים עִם קָהְלוֹ
 הַבָּאִים בְּיוֹם זֶה לְפָאֲרוֹ [...] ...]
 לְמַ>עַן / צָעַק בְּפִילּוּלוֹ וַיַּעֲתֹר לוֹ
 יִי בְצִיּוֹן אֲנִי לְמוֹשֵׁב לוֹ
 [בְּרוּךְ ... בּוֹנֵה יְרוּשָׁלַיִם]

הוֹשׁ <עֲנָא> / קוֹרְאִיךְ אֵלַי
 135 וּבִאֲיֵלֶת הַשָּׁחַר [...] ...]
 לְמַ>עַן / קָרָאךְ מִמַּעַי הַדָּגָה לְהַצִּילִי
 יִי בְקֶרֶת תְּשֻׁמָּה [ע קוֹלִי]
 [בְּרוּךְ ... שׁוֹמֵעַ תְּפִלָּה]

הוֹשׁ <עֲנָא> / רְצוּיִיךְ בְּזִכְרִי קִידּוּשׁוֹ
 שִׁיר חֲדָשׁ בְּבֵית מִקְדָּשְׁךָ [ו]
 140 לְמַ>עַן / רְמוּי לְבוֹר וְהַצִּלְתָּה נַפְשׁוֹ
 יִי בְהִיכֹל קִדְּשׁוֹ
 אֱלֹהֵינוּ [בְּרוּךְ ... שְׁאוֹתֶךָ]

הוֹשׁ <עֲנָא> / שְׁעוֹנִיךְ לְהַעֲדָד

129 יי אוהב צדיקים: תה' קמו, ח. 130 הושׁ <ענא> ... עם קהלו: השילוב בין לשון נוכח ולשון נסתר חוזר גם בטור 138. צעירים: בני יעקב, שעליו נאמר 'ורב יעבד צעיר' (בר' כה, כג). 132 צעק ... לו: מנשה בעל התשובה, על פי דה"ב לג, יג. 133 יי ... [לו]: תה' קלב, יג. 135 ובאילת השחר: הלשון על פי תה' כב, א, אך הרמז אינו ברור מחמת הליקוי. 136 קראך ממעי הדגה: יונה, על פי יונה ב, ב. 137 יי ... [קולי]: תה' ה, ד. 138 בזכר קידושו: המזכירים את קדושת ה'. 140 רמוי לבור: ירמיהו שהושלך לבור (יר' לח, ו). 141 יי בהיכל קדשו: תה' יא, ד. 142–143 שעוניך ... ומלואו: לסעוד את הבוטחים כך בטוב העולם כולו. עד עולמי עד: יש' מה, יז.

עוֹלָם וּמְלוּאוֹ עַד עוֹלָמִי עַד
 לְמַעַן / שְׁעוֹן סוֹפֵר הָהִיר נוֹעַד
 ייִ הַטּוֹב יְכַפֵּר בְּעַד 145
 בְּרוּךְ ... הַטּוֹב

הוֹשִׁיעֵנָּה / תְּמִימִיךְ בְּקֶץ שִׁלּוּם
 חוֹק זְמַן קָרֵב שְׁמֶךְ לְעִילּוֹם
 לְמַעַן / תּוֹמַת חֶכְמָתְךָ לִי וְקַח אֲדָרְתוֹ וַיִּגְלוֹם
 ייִ יְבָרֶךְ אֶת עַמּוֹ בְּשָׁלוֹם
 בְּרוּךְ ... מַעֲוֵן הַבְּרָכוֹת וְעוֹשֶׂה הַשָּׁלוֹם

144 שְׁעוֹן: בוטח בה'. סופר מהיר: עזרא, על פי עז' ז, ו. 145 ייִ ... בעד: דה"ב ל, יח. 146
 בקץ שילום: עת מתן גמול, זמן הגאולה. 147 חוק ... לעילום: קרב את הזמן החקוק מראש
 שבו תתגשם הבטחתך 'בבית הזה... אשים את שמי לעילום' (דה"ב לג, ז). 148 חכלילי:
 משיח בן דויד, הבא משבט יהודה שנאמר בו 'חכלילי עינים מיין' (בר' מט, יב). וקח אדרתו
 ויגלום: ואלהו, על פי מל"ב ב, ח. חכלילי ... ויגלום: השווה 'הושענא אל אמונה', טור 98
 (פליישר, מבנים סטרופיים [לעיל, הערה 1], עמ' 166): 'תִּשְׁבִּי וְחִכְלִיל עֵין'. 149 ייִ ...
 בשלום: תה' כט, יא.

פיוטי ר' יעקוב אלאעין

יוצאים לאור על ידי שרה כהן

מבוא

א. פתיחה

יעקוב אלאעין נודע רק מחתימת פיוטיו שנתגלו בכתבי יד שונים בגניזת קהיר.¹ שמו של הפייטן נזכר לראשונה בשנת 1936 על ידי זולאי בתיאור תוכן מספר כתבי יד.² במאמר נוסף שלו (משנת 1939) מונה זולאי את יעקוב אלאעין כמי שפיוטיו כלולים בכתבי יד לצד פיוטיו של פינחס הכהן.³ בשני המקורות הללו זולאי אינו מציין דבר על זמנו ומקומו של הפייטן. הברמן פרסם בשנת 1967 שיר אחד שלו וחשף לראשונה את קהל הקוראים ליצירה מפרי עטו של הפייטן שעד אז נזכר, כפי שראינו, באקראי בלבד.⁴ במפתח המחברים הוסיף הברמן שני פרטים חשובים: 'יעקב אלאעין, פייטן בבלי בן המאה העשירית-האחת עשרה'.⁵ בשנת 1978 פרסם הברמן שיר נוסף של הפייטן,⁶ וחזר על אותם נתונים. שני השירים נדפסו עם ניקוד ופירוש מינימלי. השיר האחרון נדפס שוב בספר שיצא לאחר פטירתו של הברמן, ושם אף מצוין שיעקוב אלאעין היה בן זמנו של הפייטן יוסף אלברדאני.⁷ וכפי שנראה בהמשך, אכן יעקוב

- 1 לא מצאתי תעודות או מסמכים על אודותיו בשום מקור נוסף.
- 2 מ' זולאי, מחקרי ינאי, ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ב, הוצאת שוקן, ברלין (תרצ"ו), עמ' שמו: בתיאור כתב יד קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 3.104 נזכרים שני שירים שחתומים בשמו של הפייטן: 'יחיד נגלה' (יד), 'יקרה מפנינים' (יב); בתיאור כתב יד קמברידג' T-S H 22 נזכר הפיוט 'יפקוד בישע נדודה' (כא); בתיאור כתב יד אוקספורד, בודלי (2699/2) Ms. Heb. f. 20 דפים 46, 49, 50-51 נזכרים שלושה שירים: 'יצרני מראש אלוה' (יט), 'ירד על הר סיני' (יג), 'יקר עוזו והודו' (טו).
- 3 זולאי אינו מפרט לאלו פיוטים של אלאעין הוא מתכוון. לפיוט ר' פינחס המדוברים ראה: מ' זולאי, לתולדות הפיוט בארץ-ישראל, בספרו: ארץ-ישראל ופיוטיה – מחקרים בפיוטי הגניזה, בעריכת א' חזן, ירושלים תשנ"ו, עמ' 140, 142. ר' פינחס הכהן פעל לאחר אמצע המאה השמינית והיה אחד מגדולי פייטניו הקדומים בארץ ישראל. מהדורה של פיוטיו עם מבוא רחב הנלווה אליה הוציאה ש' אליצור, פיוטי רבי פינחס הכהן, ירושלים תשס"ד.
- 4 השיר הוא: 'יחיד נגלה משמי מעלה' (יד), והברמן הדפיסו על פי כתב יד קמברידג', T-S H 3.104b תחת הכותרת: רהט לשבועות לרבי יעקב אלאעין; ראה: א"מ הברמן, עתרת רננים: פיוטים ושירים לשבתות ולמועדים, ירושלים תשכ"ז, עמ' 182.
- 5 שם, עמ' 228.
- 6 א"מ הברמן, 'פיוט לפסח מאת הפייטן הבבלי יעקוב אלאעין', הצופה, 24.4.1978. המדובר בפיוט 'ירד בעוזו רוכב שמים' (י), על פי נוסחו בכתב יד אוקספורד, בודלי Ms. Heb. e. 39 (2712/22) דף 124.
- 7 א"מ הברמן, פיוטים נבחרים לחגים ולמועדים, לוד תשנ"ב, עמ' 123: 'נראה שמוצאו (של הפייטן) היה מבבל והיה בן זמנו של יוסף אלברדאני, היינו בן המאה העשירית-האחת עשרה'. יוסף אלברדאני פעל באמצע המאה העשירית ושימש כחזן ופייטן בבית הכנסת הגדול של

אלאעין הושפע מיוסף אלברדאני בכל פינה ביצירתו. נראה שגם עזרא פליישר הסכים עם נתונים אלה בדבר זמנו ומקומו של הפייטן, שכן הוא מנה את יעקוב אלאעין בין פייטנים בני חוץ לארץ, שפעלו בתקופת הפייטנות המזרחית המאוחרת.⁸

אצל שני החוקרים לא נלוו לקביעה זו דברי הסבר שיש בהם כדי לבסס אותה, אך אין ספק שהיא נבעה מעיון ביצירתו. ואכן, גבול עליון לפעילותו של יעקוב אלאעין אפשר לקבוע מתוך השימוש שהוא עושה ביצירת יוסף אלברדאני: פייטן זה פעל בבגדאד באמצע המאה העשירית, ויעקוב אלאעין אינו קדום אפוא לזמן הזה. גבול תחתון לפעילותו אפשר לסמן מכיוון שונה: בכתב יד קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 3.104b מועתק שירו של יעקוב אלאעין 'חיד נגלה' (יד)⁹ בכתבת ידו הטיפוסית והייחודית של המעתיק הידוע עלי בן יחזקאל הכהן, שהיה כמפורסם בלר הישיבה בירושלים באמצע המאה האחת עשרה.¹⁰ ברור אפוא שאי אפשר לאחר את זמנו של יעקוב אלאעין לראשית המאה האחת עשרה. גם ההצעה שהוא פעל בבבל סבירה, משום ההשפעה המכרעת של הפייטן הבבלי יוסף אלברדאני על יצירתו. קביעותיהם של הברמן ופליישר מקבלות מעתה את אישורן מתוך עיון במכלול יצירתו של יעקוב אלאעין ומזהות אחד ממעותיקיה.

השם 'אַלְעִינ' אינו על שם האזור בו חי הפייטן כפי שמצאנו אצל פייטנים מזרחיים אחרים,¹¹ אלא הוא ממשקל אַפְעֵל בערבית שבין היתר משמש לציון ייחודים פיזיים באדם וכנראה מתאר עיניים מיוחדות שהיו לר' יעקוב או לבני משפחתו.¹² התיאור הפך במרוצת הזמן, כדרכם של תיאורים כאלה, לכינוי המזוהה עמם.¹³ ר' יעקוב אלאעין פעל אפוא במזרח, כנראה בבבל, במחצית השנייה של המאה העשירית או בראשית המאה האחת עשרה. הגניזה שימרה שלושים ואחד שירים שלו

בגדאד, והוא נציג מובהק של הפייטנות המזרחית המאוחרת. מהדורה של כל פיוטיו ובידורים בדבר זמנו, מקומו ומאפייני יצירתו ראה אצל: ט' בארי, החזן הגדול אשר בבגדאד: פיוטי יוסף בן חיים אלברדאני, ירושלים תשס"ג.

8 ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשל"ה, עמ' 283. פליישר מדגיש את חתימת שמו הפרטי של הפייטן בכתב המלא 'יעקוב', וכך אכן חתומים רבים מפיוטיו. על מאפייניה של תקופת הפייטנות המזרחית המאוחרת ראה שם, עמ' 279–329.

9 הוא הפיוט שהדפיס הברמן על פי כתב יד זה, ראה לעיל הערה 4.
10 ראה עליו: ט' בארי, 'שניים שהם שלושה: לבירור זהותם של כמה פייטנים מזרחיים מן המאה האחת עשרה', מחקרי ירושלים בספרות עברית, כא (תשס"ו), עמ' 174.

11 כגון: יוסף אלברדאני – מוצאו מברדאן שבבגדאד (ראה: בארי, יוסף אלברדאני [לעיל], הערה 7, עמ' 7); שלמה אלסנג'ארי – מסנג'אר שבבבל (ראה: ע' הכהן, קדושתאותיו של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי למועדי השנה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, א, ירושלים תשס"ד, עמ' 11), אהרן אלעמאני – מעמאן שבעבר הירדן (ראה: ש' כהן, שירי ר' אהרן אלעמאני, ירושלים תשס"ה, עמ' 26) ועוד.

12 ואולי התיאור אינו פיזי אלא מטפורי ופירושו: בעל העין הטובה.

13 אני מודה לד"ר מיכאל רנד על עזרתו בעניין זה.

וכולם, להוציא שניים (י, יד), מתפרסמים כאן לראשונה ומעלים את הפייטן ויצירתו מתהום הנשייה בה שקעו שנים רבות. כל הנתונים על אודות מקורות השירים עלו ממאגר המפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר, שעל יד האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, שבו זכיתי לעבוד שנים רבות לצדו של מורי, פרופ' עזרא פליישר ז"ל. המאמר מוקדש בהתרגשות לזכרו.

ב. סוגי הפיוט וייעודם

כל פיוטיו של יעקב אלאעין הגיעו לידינו כאמור מן הגניזה הקהירית. עיזובנו כולל לעת עתה: חמישה פזמונים לראש השנה (א-ה), עושה השלום לסוכות (ו), פזמון לשמיני עצרת (ז), ה' מלכנו לשמחת תורה (ח); שלושה פזמונים לפסח (ט-יא); תשעה פיוטים לשבועות (יב-כ); ארבעה פיוטים לשבתות מצוינות: עושה השלום לשקלים (כא), שני פזמונים ליכור (כב, כג) ופזמון לשמעו (כד) ושבעה פיוטים שונים, בעיקר רהטים: שניים כנראה לחתן (כו, כח),¹⁴ אחד אולי למילה (כט)¹⁵ וארבעה שייעודם אינו מוגדר (כה, כו, לו, לא).¹⁶ רוב הפיוטים הם אפוא פזמונים ורהטים¹⁷ שנועדו להשתלב כפיוטי הרחבה בקדושתאות כלאיים¹⁸ לחגים הגדולים, לשבתות המצוינות ולאירועים

14 הפיוט 'מלל גבורת דר במעלה' (כו) מועתק בכתב יד אחד שמצבו הפיזי ניווק והתקסט שלפנינו לקוי וחסר. לפני הפיוט ואחריו מועתקים רהטים לחתן ובסוף השיר כנראה מברך הפייטן את החתן והכלה. שיר כח: 'בואון בני ציון לעיר המהוללה' מועתק בכתבי היד בסביבת רהטים שייעודם אינו מוגדר וייעודו לחתן עולה רק מטורו האחרון: 'בְּשִׁיר שָׁבַח וְתִהְיֶה לְכָל מְכֻלָּה'. ראה גם את שינויי הנוסח לטור זה במהדורה.

15 ייעוד פיוט כט, 'יה יגמול טוב כגמל', למילה גם אינו ודאי. בכתב היד שמשמש נוסח יסוד לפיוט הוא מועתק בסביבת פיוטים לחתן, במקור שסימנו ב מועתק אחריו שיר למילה ובמקור א מועתקים לפניו רהטים שונים. ייעודו למילה נתמך בהזכרת זכותו של אברהם המכונה 'זקן נמל' (11), הזכרת אליהו הנביא (12) וכן מילת 'ברית' שנוכרת בטור 13.

16 תוכנם של פיוטים אלה כללי ומתאים לכל הזדמנות.

17 חלק ניכר מהפיוטים צוין בידי המעתיקים כ'פזמון' (בדרך כלל בקיצור: פז' או פזמ'). בראש פיוטים יד, יז בא הציון 'רהט', ובראש פיוט כה ברבים: 'ארהאט' (בכתב יד קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 326.36 מועתקים שלושה רהטים [כד, כה, כו]). בארי, יוסף אלברדאני (לעיל, הערה 7), עמ' 135–136 הדגישה את הערבוביה שנוצרה בציון שני המונחים בידי המעתיקים ואת אי היכולת הברורה להבחין ביניהם. עם זאת היא ציינה בזהירות ש'הרושם הוא שהפזמונים מוגדרים יותר מצד תפקידם כחלקי הרחבה בקדושתאות מן הפיוטים המכונים "רהט"'. עניין זה דורש עוד בדיקה מדוקדקת.

18 הקדושתא מעטרת כידוע את עמידות השחרית של השבתות והחגים. על סוג פיוטי זה ראה בהרחבה: פליישר, שירת הקודש (לעיל, הערה 8), עמ' 138–182. בקדושתאות הכלאיים נשתמרו חלקי הסוג הקדומים רק בפתחותיהן (פיוטי א-ד), ומשם ואילך שולבו בהן בערבוביה קטעי שיר קדומים (לרוב מקוצצים) המלווים בפזמונים מאוחרים של משוררים שונים. קדושתת הכלאיים טיפוסית לתקופת הפייטנות המזרחית המאוחרת. על התפתחותה ראה: פליישר, שם, 291–297; הנ"ל, 'עיונים בהשפעת היסודות המקהלתיים על עיצובם

שונים, והם מייצגים נאמנה את היצירה של תקופת הפייטנות המזרחית המאוחרת. גם עושה השלום, שמיוצג כאן בפיוטים לסוכות ולשקלים, הוא סוג טיפוסי במיוחד לתקופה זו, והוא נועד להשתלב בברכה האחרונה של העמידה.¹⁹ חריג בסוגו הוא פיוט ה' מלכנו לשמחת תורה, שבמקורו הוא המרכיב האחרון במערכת היוצר.²⁰ הוא אמנם מועתק בכתבי היד בהקשר ליטורגי מובהק, ובסופו באה ברכת 'גאל ישראל', אך אלאעין כבר כתב אותו כנראה לא כחלק ממערכת שלמה אלא כמרכיב בודד, כפי שנהגו פייטנים נוספים בתקופתו.²¹ חלק מפזמונותיו של אלאעין משולבים בכתבי היד בקדושתאות כלאיים שמרכיביהן הראשונים נכתבו בידי פייטנים גדולים כאלעזר בירבי קיליר ופינחס הכהן.²² אין לדעת כמובן אם ההרכב המיוצג בכתבי היד היה ההרכב המקורי כפי שהרכיב אותו הפייטן-החזן בעצמו, או שמלאכת ההרכב נעשתה בידי מעתיקים אחרים שהרכיבו את התכנית הליטורגית. בין כך ובין כך, סיפוח פיוטי אלאעין לפיוטי פייטניו הקדומים מלמד על ההערכה אל הפייטן ואל יצירתו.

ג. ייחוס הפיוטים

ייחוס רוב הפיוטים ליעקוב אלאעין עולה מחתימת שמו הברורה: רובם חתומים בשמו המלא ומיעוטם רק בשמו הפרטי, אך גם ייחוסם לו מסתבר על פי סימנים אופייניים שונים. מטבע החתימה השכיח הוא 'יעקוב אלאעין', אך בכמה פיוטים הוא חותם בכתוב החסר 'יעקב אלאעין'.²³ לשני פיוטים הוסיף הפייטן גם את ייחוסו 'הלוי': 'יעקוב הלוי אלאעין' (טז), 'יעקוב אלאעין הלוי' (יז). לחתימת שמו בפיוטים ו, טו הוסיף הפייטן גם את נוסח הברכה המקובל 'חזק'. פיוט ו חתום כנראה 'יעקוב אלאעין חזן חזק', ובראש פיוט כח רשם המעתיק: 'ליעקב אלחזן'; נראה אפוא שיעקוב אלאעין היה חזן בבית הכנסת בקהילתו. בחלק מהפיוטים נוהג הפייטן לכפול את אותיות שמו: כל אות באה

והתפתחותם של סוגי הפיוט, יובל ג (תשל"ד), עמ' יח-מח; הנ"ל, פזמוני האנונימוס, ירושלים תשל"ד, עמ' 11-31.

19 על 'עושה השלום' כמאפיין את תקופת הפייטנות המזרחית המאוחרת, ראה פליישר, שירת הקודש (לעיל, הערה 8), עמ' 297-299. פליישר ציין שהסוג כבר הופיע בפייטנותו של פינחס הכהן, ולדעת אליצור ייתכן שניצנו כבר מצויים בפיוטי אלעזר בירבי קיליר; ראה: ש' אליצור, פייטן בעידן של מפנה, ר' יהושע בר כלפה ופיוטיו, ירושלים (תשנ"ד), עמ' 60-61, ובעיקר הערה 14.

20 מערכת היוצר באה כידוע להחליף את נוסח הקבע של ברכות קריאת שמע בנוסח מפויט. על היוצר בתקופה המזרחית המאוחרת, ראה: פליישר, שם, עמ' 302-306.

21 מרכיבים בודדים של מערכת היוצר נכתבו גם על ידי יוסף אלברדאני; ראה בארי, יוסף אלברדאני (לעיל, הערה 7), עמ' 92-93.

22 ראה פירוט לצד ציון המקורות במהדורה.

23 שבעה שירים חתומים כך: ב, ד, יד, יח, כא, כו, כז (פיוט זה חתום יעקב אלעין!).

בראש שני טורים. לעתים הוא בוחר לכפול רק את אותיות שמו הפרטי²⁴ או רק את אותיות 'אלאעין'.²⁵

שישה מתוך הפיוטים המתפרסמים כאן בנויים בתבנית של מחרוזות ופזמון,²⁶ תבנית טיפוסית לפייטנות המזרחית המאוחרת.²⁷ חמישה מהפזמונים הללו חתומים באחד ממטבעות החיתום שצוינו וייחוסם לו ודאי,²⁸ אבל ייחוס המחרוזות מורכב יותר כיוון שהן אינן חתומות בשמו של הפייטן.²⁹ עם זאת נראה שיעקוב אלאעין – כדרכם של עוד פייטנים בתקופתו – כתב את שני המרכיבים בעצמו,³⁰ ובנה מלכתחילה, כמקובל, את הסטרופה באקרוסטיכון אלפביתי קטוע, ואת הפזמון בחתימת שמו. הדבר מוכח ראשית כול מכות העובדה שמחרוזות אלה מועתקות תמיד בצד הפזמונות של יעקוב אלאעין.³¹ כמו כן, ברוב המקרים יש זיקה ברורה בין הסטרופה לפזמון המלווה אותה: לעתים קשור הפזמון אל הסטרופה בשרשור³² או מעין שרשור,³³ או שיש ביניהם זיקה

24 כך בשישה פיוטים: ו, ט, יג, טו, כה, כו. בפיוט ו האות ו' בשמו הפרטי כנראה באה במילה 'קולי' (טור 3) וכמובן אינה נכפלת. בפיוטים נוספים מנצל הפייטן את המילה 'קול' ונגזרותיה כדי לחתום את האות ו' בשמו הפרטי: ג, 3 ('קול'); ו, 3 ('קולי'); ח, 3 ('קולם'); יא, 3; כה, 6 ('קול') ובפיוט יז, 3 במילה 'קוני'.

25 כך בפיוט יז. גם בפיוט יח כפל הפייטן את חתימת שמו, אך בשיטה אחרת הקשורה לתבנית הפיוט והיא מפורטת בסעיף הבא.

26 ראה סימנים א, ב, ד, ט, יא, טז.

27 על התפתחות התבנית ראה: פליישר, שירת הקודש (לעיל, הערה 8), עמ' 290–297; הנ"ל, היסודות המקלהתיים (לעיל הערה 18), עמ' יח–מח; הנ"ל, פזמוני האנונימוס, (לעיל, שם), עמ' 11–31; בארי, יוסף אלברדאני (לעיל, הערה 7), עמ' 134–138.

28 גם בפיוט הששי, יא, חתם הפייטן את שמו בפזמון, אבל במטבע 'עקוב חזק' בלבד, וייחוסו יידון בסמוך.

29 היקפן של הסטרופות קצר, כמקובל בתבנית זו, ובראשן אקרוסטיכון אלפביתי קטוע: בפיוטים ד, ט, יא, טז באה מחרוזת מרובעת החתומה אבג והטור הרביעי הוא בדרך כלל סיומת מקראית (ראה להלן, הערה 81); המחרוזות בפיוט א מקיפה שמונה טורים ובהם האקרוסטיכון הכפול מדגם אאבבג, ושני הטורים האחרונים משוחררים מאקרוסטיכון. בפיוט ב שתי מחרוזות מרובעות והאקרוסטיכון אבגד בא בהן בראשי כל טור ראשון ושלישי. ראוי לציין בנקודה זו שיוסף אלברדאני מפזר לעתים את חתימתו לאורך שני המרכיבים, שיטה שלא מצאנו אותה עד כה אצל אלאעין, ראה: בארי, יוסף אלברדאני (לעיל, הערה 7), עמ' 137.

30 ראה במחקרים המצוינים לעיל, הערה 27. כך נהג גם יוסף אלברדאני, ראה: בארי, שם, עמ' 137.

31 פתיחות המחרוזות כולן נבדקו בקפידה במאגר המפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה ומתברר שהן מועתקות תמיד רק בצמוד לפזמונות של יעקוב אלאעין, ואף פעם לא בצד פזמונות אחרים; סטרופות קדומות שהוצמד להן פזמון מאוחר מתגלות בגניזה בדרך כלל בהקשרים שונים.

32 הפזמון בפיוט ט פותח במילים שבהן מסתיימת המחרוזת: 'יוצאים ביד רמה'.

33 בפיוט ד הטור הראשון בפזמון פותח באותו פסוק כמו בסיום המחרוזת אבל בסדר שונה, ובפיוט טז הטור הראשון בפזמון מבוסס גם הוא על הפסוק המצוטט בסוף המחרוזת.

תמטית מובהקת.³⁴ אבל זיקות מסוג זה עשויות להופיע גם אם פייטן מאוחר מוסיף פזמון לסטרופה קדומה: הוא יכול ליצור את השרשור או את הזיקה התוכנית במכוון. משום כך כל אלה אינם מספיקים כדי לייחס לו גם את המחרוזות בוודאות מוחלטת ומכלל ספק לא יצאנו. יוצא מכלל זה פיוט א: בצד הקשר התוכני בין שני חלקיו (התערבות המלאכים בניסיון העקדה), יש ביניהם גם קשר לשוני: השאלה 'מי מצא' שבסוף המחרוזת (7) 'מתכתבת' עם השאלות 'מי שמע' ו'מי ראה' שבפסוק המצוטט בסוף הפזמון. חיזוק לבעלותו הוודאית של אלאעין על מחרוזת זו אנו מוצאים גם בתיאור הפעולה הייחודי של אברהם ביום העקדה: 'בגדו כפשט' (3), החזור בווריאציה אחרת בפזמון של שיר ב החתום 'יעקב אלאעין': 'קם במעמדו ופשט בגדו'.³⁵

ייחוס הפיוטים החתומים רק בשמו הפרטי של הפייטן סומך בשלב זה על שתי שיטות החתימה הייחודיות לפייטן שניתן אולי לציין אותן כסימני היכר שלו: חתימת שמו הפרטי בכתוב המלא 'יעקוב' (יא, יט, כ, לא)³⁶ והכפלת אותיות החתימה, כפי שראינו אותו נוהג במספר שירים ודאיים שלו. נראה שהפייטן הקפיד שבפיוטים החתומים רק בשמו הפרטי יהיו או שני הסימנים (ל, לא), או לפחות אחד מהם: 'יעקוב' (יא, יט, כ); ו'יעקב' כפול (כג, כח³⁷). כפי שיוסבר בהמשך, הפזמונים הללו גם דומים בסגנונם ובמהלכיהם לאלו החתומים בשמו המלא של הפייטן.³⁸ בעלותו של יעקוב אלאעין על רוב הפיוטים היא אפוא ודאית, ונותר ספק קל רק לגבי חלק מהמחרוזות בדגם המחרוזות ופזמון.

ד. תבניות וחריזה

למרות העובדה שרוב הפיוטים הם כאמור מסוג עקרוני אחד – פזמונים ורהטים, הצליח יעקוב אלאעין לגוון את תבניותיהם במספר גוונים ולעתים אף בסכמות חריזה מפתיעות. עשרים פזמונים ורהטים הוא כתב, כמקובל בסוגים אלה, בתבנית חד-חרוזית.³⁹ ארבעה משיריו הוא חרוז בחריזה מעט יותר מורכבת. בשירים אלה טורי

34 בפיוטים ב, יא הקשר בין שני החלקים תוכני בלבד: בפיוט ב עוסקים שניהם בניסיון העקדה, ובפיוט יא – בגאולה משעבוד מצרים.

35 לא מצאתי מקור מדרשי לתיאור זה בהקשר של סיפור העקדה וגם לא תיאור דומה בפיוטי עקדה אחרים ונראה שהוא ייחודי לפייטננו.

36 מובן שאין זה סימן היכר מובהק, שכן ראינו אותו חותם את שמו הפרטי גם ללא ו'. עם זאת ממאגר המפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה לא עלה פייטן נוסף בשם יעקב החותם את שמו 'יעקוב'.

37 את שיר כח אפשר לייחס לפייטננו בביטחון גם משום שבכתב היד המשמש כנוסח היסוד מועתק אחריו הפיוט 'ידו שלח' (ב), החתום במפורש בשמו של יעקוב אלאעין, ובראשו הכותרת 'ואיצא לה' (=ואחר לו), כלומר לאותו מחבר.

38 ראה להלן, סעיף ה.

39 פיוטים א–ז, ח, י, יג, טו, יט, כ, כב, כה–לא. בפיוטים העשויים בתבנית מחרוזות ופזמון

שיר ארוכים מהרגיל, וכל אחד מהם נחלק לשתי צלעיות. בשניים מן הפיוטים כופל אלאעין את חרוז הפיוט ומביא אותו גם בסוף הצלעית הראשונה בכל טור,⁴⁰ ובשניים האחרים נחרזות הצלעיות הראשונות בחרוז משלהן, תוך יצירת חריזה מסורגת.⁴¹ לשיא התחכום בנקודה זו מגיע אלאעין בחריזות עושה השלום לסוכות (ו): בפיוט זה באים לסירוגין טורים שכל אחד מהם מביא שני חרוזים קבועים השונים זה מזה, והפיוט מחורז אפוא לכל אורכו בארבעת החרוזים: -לָהּ/-רִי//נִי/-חַר. דגם חריזה כזה אינו מוכר ממקום אחר.

בשלושה פיוטים מקבל אלאעין חידוש שהופיע לראשונה אצל רב סעדיה גאון ופותח בידי יוסף אלברדאני – חריזה מעין אזורית: הפיוטים הללו עשויים כמיני משולשים ומרובעים ספרדיים.⁴² תבנית זו נוצרה במזרח⁴³ ויוסף אלברדאני הוא כנראה הקדום מפיטני התקופה שקלט ופיתח אותה.⁴⁴ בפיוט יד, הבנוי בתבנית המשולשים, חוזרות מילות הצלעית האחרונה בכל טור בסופו פעם נוספת, כמעין מענה. אי אפשר לקבוע אם החזרה מכוונת על ידי הפייטן או שמא היא מעשה המעתיק, ונראה שמטרתה מוזיקלית: הכפלת הצלעית מאפשרת לשיר את הפיוט בנעימה המתאימה לתבנית השכיחה יותר, של הטורים המרובעים. גם תבניתו של פיוט יח מיוחדת: הוא עשוי בתבנית המרובעים, ובנוסף על כך טוריו משורשרים: וכל אחד מהם פותח במילה שבה הסתיים קודמו. המילים האלה מביאות בראשן את חתימת המחבר, וכך נכפלת חתימת שמו – בתחילת הטורים ובסופם.

בשני שירים משלב אלאעין שתי שיטות חריזה שונות: בפזמון של פיוט ט

לכל מרכיב חרוז אחיד משלו.

40 בפזמון של שיר יא: -נִי/-בִּשְׂרִי יב: -נִים/-נִים. העובדה שמדובר בטורים ארוכים המחולקים לשניים ולא ברצף של טורים קצרים מוכחת בשירים אלה מחתימת שם הפייטן, הבאה רק בראשונה מכל שתי צלעיות; אלאעין נהג לחתום את שמו בראשי כל טורי הפזמונים.
41 בעושה השלום לשקלים (כא): -דָּה/-אֶל (או: -דָּה/-קָל//דָּה/-גֶּל עם חריגות); ובשיר יז: -שִׁי/-דָּה (בכל טור עד טור 9, וממנו ואילך לסירוגין כאשר הטורים השלמים חוזרים בסופם בחרוז האחיד: -דָּה).

42 שירים אלה מביאים טורי שיר ארוכים הנחלקים לשלוש או ארבע צלעיות, אשר חוזרות זו בזו בחרוז המתחלף מטור לטור, והצלעית האחרונה חוזרת בחרוז קבוע מתחילת השיר ועד סופו. דגם החריזה בשירים אלה הוא אאת בבת גגת וכו' (יד), או אאת בבבת גגת וכו' (יח, כד).
43 על ניצנים של חריזה זו בפיוט הקלסי ראה ע' פליישר, 'מבנים סטרופיים מעין אוריים בפיוט הקדום', הספרות ב (1970), עמ' 140–194 (נדפס גם בספרו: השירה העברית בספרד ובשלוחותיה, א–ג, בעריכת ש' אליצור וט' בארי, ירושלים תש"ע, עמ' 119–195). לחידושו של רב סעדיה גאון בתחום זה ראה פליישר, שירת הקודש (לעיל, הערה 8), עמ' 286; י' טובי, פיוטי רב סעדיה גאון: מהדורה מדעית (של היוצרות) ומבוא כללי ליצירתו, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 258; ש' אליצור, 'שוב לשאלת האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון', פעמים 145 (תשע"ו), עמ' 27–28.

44 ראה: בארי, יוסף אלברדאני (לעיל, הערה 7), עמ' 137–138.

הוא חורז את הטורים החתומים 'יעקוב' בחרוזי האחד -רים ואת הטורים החתומים 'אלאעין' בחרוזי מדגם המשולשים (X/X-רים). הפזמון של שיר טז עשוי גם בדגם דומה, ובו חורזי הפייטן את הטורים החתומים 'יעקוב הלוי א...' בחרוזי האחד -פים, ובטורים המשלימים את החתימה 'לאעין' הוא מאיץ את הקצב וחורז בדגם של תבנית המשולשים (X/X-פים). עשייה משולבת זו מפתיעה ומעניינת שכן היא אינה שגורה בפייטנות ולא מצאתי כדוגמתה אצל יוסף אלברדאני. יוסף אלברדאני עובר לעתים ממקצב למקצב בעיקר בין שני המרכיבים בדגמי המחרוזות ופזמון, כפי שהראתה והדגימה בארי בספרה, אך תבנית המשתנה באמצע הפיוט כפי שראינו אצל אלאעין לא מצאנו אצלו. נראה שאלאעין הצעיד את המהלך ההתחלתי של אלברדאני צעד גדול קדימה. המהלך הזה קשור, כפי ששיערה בארי, בדרכי הביצוע של הפזמונים, שנועדו כידוע להישמע על פי לחנים קבועים מפי מקהלות מיומנות, ומנגינתם כנראה הוחלפה באמצע.⁴⁵ הנחייה מוזיקלית אנו מוצאים בשבעה כתבי יד המביאים את שיריו של יעקוב אלאעין ובראשם ציוני לחנים שבמנגינתם יש לשיר את הפיוט המועתק.⁴⁶ בפיוטים בדגם המחרוזות והפזמון הלחנים עומדים בדרך כלל בראש הפזמון.⁴⁷ אין ספק שדגם החריזה בתבנית המשולשים והמרובעים מתאים לפזמונים שנועדו כאמור להיות מושרים בפי מקהלה בשל קצבם המואץ וגיוון צלילים. נראה שבשני השירים שרק חלקם האחרון עשוי כך משרתת ההאצה גם את תוכן השיר, כפי שיוסבר בסעיף הבא. יוצא דופן בתבניתו הפזמון לשבת זכור 'יצאתי בגלות ממקום למקום' (כג), שאותו עיצב הפייטן בדגם סטרופי. הפיוט הוא חיקוי של הפיוט של אלברדאני 'ארך קצי מטה ידי'⁴⁸ שנועד גם הוא לשבת זכור: בשני הפיוטים שתי מחרוזות מרובעות במקצב זהה ופזמון. אבל סדר המרכיבים שונה: אצל אלברדאני המחרוזות באות ברצף זו אחר זו ולאחריהן הפזמון ואצל אלאעין הפזמון בא בין שתי המחרוזות. הפזמון של אלאעין 'אכלוני הממוני חמסוני' הוא חיקוי מדויק של הפזמון של אלברדאני: 'אכלוני לכדוני

45 ראה: שם, עמ' 171.

46 אין אפשרות לדעת כמובן אם הלחנים צוינו בידי המשורר עצמו או בידי מעתיקים מאוחרים. למונח לחן ראה: ח' שירמן, תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית, ערך, השלים וליווה בהערות ע' פליישר, ירושלים תשנ"ו, ב, עמ' 681 (במילון המונחים).

47 יוצאים מן הכלל פיוטים ט, יא: בפיוט ט המונח 'לחן' מופיע גם בראש המחרוזות – אמנם ללא ציון שיר המופת, אבל עצם הציון 'לחן' מראה שגם למחרוזות הוצמד לחן מפותח. בראש המחרוזות בפיוט יא עומד הלחן 'ארוגים לסיני', הרמוז לפיוט מקדושתא לשבועות המועתק בכ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 235.96. בראש הפזמון בפיוט יא מצוין כלחן שירו של אלאעין 'זכור בריתו' (ג). שני השירים שונים בתבניתם ונראה שהציון מוטעה או מכון לשיר אחר שפותח כך. בראש פיוט יד עומד השיר 'ים סוף בקע' ליוסף אלברדאני (בארי [לעיל, הערה 7], עמ' 452); ואכן, שני השירים זהים בתבניתם (היא תבנית המשולשים) ובמקצבם, להוציא החזרות על הצלעית האחרונה המצוינות בפיוטו של אלאעין. לפירוט שאר הלחנים ומחבריהם ראה במהדורה לצד המקורות לפיוטים: א, ג, ד, טו, כד.

48 ראה: בארי, יוסף אלברדאני (לעיל, הערה 7), עמ' 308.

בלעוני';⁴⁹ את טורו האחרון העתיק אלאעין מילה במילה מפזמונו של אלברדאני: 'מרוב עוני ארך קץ פדיוני'. את שמו הפרטי 'יעקב' פיזר אלאעין על פני שתי המחרוזות – בכל מחרוזת שתי אותיות כפולות, ואילו בראש הפזמון בא דווקא אקרוסטיכון קטוע מדגם אבג, שיטה המאפיינת בדרך כלל את המחרוזות.⁵⁰ ייתכן כמובן שמקומו החריג של הפזמון אצל אלאעין, בין שתי המחרוזות, אינו מקורי: מעתיק שביקש לחזור עליו אחרי כל מחרוזת ציין אותו כמקובל אחרי המחרוזת הראשונה, ולא טרח לשוב ולרמוז לו אחרי המחרוזת הנוספת.

ה. תוכני הפיוטים

חלק ניכר מהפזמונים של יעקב אלאעין נועד, כפי שציינו, להשתלב אחרי פיוט ד בקדושתאות⁵¹ שנכתבו לחגים הגדולים ולשבתות המצוינות, והם עוסקים בדרך הטבע בעניינים המיוחדים של הימים שלכבודם נתחברו. כפי שצוין קודם, יש בידנו חמישה פזמונים מפרי עטו של אלאעין לראש השנה, והנושאים המתפייטים בהם מעניינו של החג מגוונים. שני פיוטים עוסקים בפרשת העקדה (בר' כב, א)⁵² הנקראת בתפילת שחרית של היום השני של ראש השנה: המחרוזת בפיוט א, שבעלותו של אלאעין עליה ודאית, נפתחת ומסתיימת בצעקת המלאכים הצופים בהשתוממות באברהם הממהר לקיים את ציווי של ה': הוא עוקד את 'מחמד לבו' ברצון ('בריצה'), לוקח את המאכלת בזריות ('במרצה') ומתכוון לשחוט את בנו 'בנפש חפצה'. ואז מגיע הרגע המרטיט, שבו אברהם מניח את המאכלת על גרונה של 'צחק כדי לשחטו והמלאכים המקווים שהנה יצחק יביע התנגדות והמחזה המבעית יסתיים בטוב, נבהלים כי יצחק מצטרף להלך רוחו של אביו: 'צַחַם וּמִיָּהֵר לְשַׁחֵטוֹ וּשְׁנֵיהֶם הִרְבּוּ עֲלִיצָה' [=שמחה] (5). המלאכים אינם יכולים עוד לשאת את 'ההגזמה' במסירות הנפש הנגלית לעיניהם ופונים זה לזה בתמיהה: 'מִי שָׁר [=ראה] כִּזְאֵת הַפֶּרֶצָה' ו'כְּאַלֶּה מִי מֶצָא' (6–7) – שאלות החוזרות בסוף הפזמון בלשונו של הפסוק מישעיה: 'מִי שָׁמַע כִּזְאֵת וּמִי רָאָה כְּאַלֶּה' (סו, ח).⁵³ בפיוט השני העוסק בעקדה (ב)⁵⁴ מדגיש הפייטן את מסירותו של אברהם בגיוון מסוים. כאן

49 שם, עמ' 309.

50 יוסף אלברדאני חותם בשתי המחרוזות 'אלברדאני' וחוזר גם בפזמון על אותה חתימה.

51 למבנה הקדושתא, מרכיביה השונים וחלוקתה לחוליות ראה: פליישר, שירת הקודש (לעיל, הערה 8), עמ' 138–182.

52 פיוטים א, ב; שניהם כתובים, כפי שצוין, בתבנית של מחרוזת ופזמון.

53 ביאור מלא לטורים המצוטטים כאן ובהמשך ראה במהדורה, להלן. יש לציין שבפזמון של פיוט א מרחיב אלאעין את המבט ומתאר בקצרה את כל תולדות חייו של אברהם, ורק באמצעו הוא שב ומתמקד בעקדת יצחק.

54 הפזמון בפיוט ב, 'ידו שלח ולקח יחידו', מופיע בשלושה כתבי יד (מקורות שסימנם במהדורה א, ז, ט) בין פיוטי סיום לתקיעות ובכתבי יד אחרים (ג, ו) הוא משמש בייעודו המקורי

הקב"ה הוא המצפה לכאורה מאברהם לקיים את הציווי ברצון ('בְּנֶךְ יַחֲדָךְ קָח נָא בְּרִצְיָה' [3]) ובשמחה ('הִבִּיאָהוּ בְּגִילָה' [7]).⁵⁵ אברהם אכן משכים ונוטל את המאכלת 'בְּכָל נַפְשׁוֹ וּבְכָל מְאוֹדוֹ' (12), וממש לפני פעולת השחיטה המלאכים שוב מזדעקים ומונעים אותה. האיל מתגלה בסבך ומוקרב במקום יצחק והדרמה מסתיימת בפנייתו של הפייטן להקב"ה לזכור את אברהם והעקדה ובזכותם לזכות את ישראל בדין (20–22).

בפיוטים האחרים לראש השנה באים נושאים שונים: הפיוט 'יזכור בריתו ראשון ואחרון' (ג) עוסק בראש השנה כיום הדין ובמחילת העוונות. כמסייעים למחילה מגויסים קול השופר (3–4) וזכות האבות (7), והם המכריעים את הדין לטובתם של ישראל ומבטיחים את גאולתם. השופר, שהתקיעה בו היא המצווה העיקרית בראש השנה, נמצא במרכז הפיוט 'יתקע בשופר' (ה). הוא רצוי וערב לפני ה' אפילו יותר מהקרבת: 'קוֹל הַשּׁוֹפָר // בְּמַעֲלָה יוֹשֵׁפֶר // אֶז יִטֵּב מְשׁוֹר פֶּר' (3–5). בטורים הבאים בפיוט מתאר הפייטן את הבושה והפחד הגדול שיאחזו את אומות העולם בהישמע קול השופר: 'אוֹיֵב וּמַעֲנֶה יַחְפֹּר // עַד מֵאֵד יַפְּרֹפֶר' (7–8), וכן את המתים שיקיצו מתנומת המוות שלהם: 'יִקְיִצּוּ יְשִׁיבֵי עֶפְר' (9). כל הפעלים בפיוט הם בזמן עתיד ואולי מכיוון כאן הפייטן, על פי מדרש קדום ואבוד, לשופרות שלעתיד לבוא שמטרת שניים מהם היא הפחדת אומות העולם ותחיית המתים.⁵⁶ בפיוט 'אותות הראה שוכן גדודים' (ד) פונה הפייטן לנושא שונה: הוא זוכר שראש השנה הוא גם ראש חודש, עובדה שבדרך כלל נזנחת בפיוטים לראש השנה, ומקדיש את כל הפיוט לשמש ולירח שה' בראם כדי שיתקינו על פיהם את המועדים והזמנים.⁵⁷

- כפזמון בקדושתאות כלאיים. ראה: ש' אליצור ומ' רנד, רבי אלעזר בירבי קליר: פיוטים לראש השנה, ירושלים תשע"ד, עמ' 571, הערה 44.
- 55 פיוטי העקדה של יעקוב אלאעין דומים בעניין ה'עליצה' וה'גילה' לפיוטי העקדה האשכנזיים, שכפי שהראתה ש' אליצור מדגישים את שמחתם הגמורה של אברהם ויצחק בשעת העקדה ואת מסירות נפשם השלמה ללא בכי. על ההבדלים בין פיוטי העקדה הספרדיים לפיוטי העקדה האשכנזיים והסיבות להבדלים אלה, ראה: ש' אליצור, 'עקדת יצחק: בבכי או בשמחה? השפעת מסעי הצלב על הסיפור המקראי בפיוטים', עט הדעת, א (תשנ"ז), עמ' 15–35.
- 56 מסורת זו מופיעה פעמים רבות בפיוטיו של רבי אלעזר בירבי קליר, כפי שהראתה אליצור במבוא למהדורת שיריו לראש השנה. בפיוטיו נמנים שלוש תקיעות בשופר לעתיד לבוא שמטרתן: הפחדת אומות העולם, קיבוץ גלויות ותחיית המתים, ראה: אליצור-רנד (לעיל, הערה 54), עמ' 151–154. בפיוטנו עניין קיבוץ גלויות אינו נזכר.
- 57 פיוט ד עשוי בתבנית מחרוזת ופזמון ושני המרכיבים משורשרים ביניהם במילות הפסוק 'עשה ירח למועדים' (תה' קד, יט) המופיעות בראש הפזמון בסדר שונה. הפיוט היה עשוי לכאורה לשמש גם לראש חודש, אך הקשרו בכתב היד – בין פיוטים לראש השנה – מעיד שלפחות המעתיק ראה בו פיוט לראש השנה. בנוסף על כך, לראשי חודשים שאינם חלים בשבת כתבו הפייטנים קדושתאות יח, ובאלו לא שולבו בדרך כלל פזמונות; ובפיוטים לשבת וראש חודש הם הקפידו להזכיר את עניין השבת בהבלטה. משום כך מסתבר שפיוטו של אלאעין אכן נכתב לכבוד ראש השנה.

ייעוד הפיוט 'יומם ולילה צור לך אייחלה' (ו) לחג הסוכות עולה בעיקר מן ההקשר שבו הוא מועתק בכתב היד – לפניו מועתקים פיוטים לסוכות. אפשר אולי לחזק ייעוד זה מלשון הטור: '[קו]מה וקומם סוכה נפולה' (11), בו אמנם נזכר המבנה הארעי שאנו מצווים לשבת בו בסוכות ('סוכה'), אך למעשה מובן הדברים (על פי עמ' ט, א) מטפרי ועניינו בקשה לבניית בית המקדש החרב, כפי שכנראה נאמר בצלעית השנייה של הטור.⁵⁸ הפיוט הוא מסוג עושה השלום כמוכח מחיתומו הטיפוסי במילים 'בשלום תברכני'. הפייטן מתלונן בו, כמקובל בסוג, על צרות האומה ועולו הכבד של השעבוד: 'עולי ככבד ביד מעני' (2), ובעיקר מתחנן ומתפלל לגאולת ישראל ולנקמה בגויים.

פתיחת הפיוט לשמיני עצרת (ז) מצהירה על ייעודו: 'יום שמיני בהוסיפכם // עצרת תהיה לכם' (2–1). בשיר נזכרים שניים מנושאי החג העיקריים: הקרבן שהקריבו ביום הזה (4–3) ועניין התחלת הזכרת הגשמים בתפילת העמידה הנרמז בטור: 'גשמי נדבות לרוותכם' (6). הפיוט חתום 'יעקוב' – חתימה המזוהה כפי שצינו עם פייטננו. תבניתו דומה בטוריה הקצרים ובמקצבה לתבנית פיוט ה ('יתקע בשופר') החתום בשמו המלא של הפייטן וגם סגנון הפיוט מעיד על כותבו.

הה' מלכנו 'ידידים מחכי ישעך צור אליך נאספו' (ח) הוא הפיוט היחיד מסוג זה בין פיוטיו של אלאעין.⁵⁹ ייעודו לשמחת תורה נסמך בעיקר על ההקשר בכתבי היד: הוא מועתק בהם בסביבת פיוטים ל'זאת הברכה' או לשמחת תורה. תוכן הפיוט הולם את סוגו: כמקובל בפיוטי ה' מלכנו, אלאעין מתפלל לישועתם וגאולתם של ישראל תוך בקשת נקמה נחרצת באויבים ובמשעבדים האכזריים: 'למטה יפלו קמיהם ולקום לא יוסיפו' (6), 'על צריהם שפך חמתך ומפניך יסופו // יהיו פקוצים פסוחים באש בית יעקב ושפך' (8–9). מבעו של הפייטן עז ונרגש ומבטא את ההזדהות המוחלטת שהוא חש עם כאב עמו.

לפסח מצויים בידינו שלושה פיוטים שכתב אלאעין (ט–יא), ושלושתם עוסקים כצפוי בעניינו המרכזי של החג – יציאת מצרים. הפייטן מתייחס לאותות והמופתים שנעשו לישראל בצאתם מהעבדות ומנגד לעשר המכות שהביא הקב"ה על המצרים. בפיוט י מדגיש הפייטן דווקא את עונשם הכבד של המצרים ומבליט זאת גם על ידי החזרה על המילה 'מצרים' ברוב סופי הטורים. בתחילת הפיוט תיאור כמעט חגיגי של הקב"ה היורד ברוב הדרו מהשמים למצרים: 'ירד בעוזו רוכב שמים // על קל רכב ובא מצרים' (2–1); ובמעבר חריף הוא עובר להכאת המצרים בזעם ובקצף גדולים: 'קצפו ונעמו שפך במצרים' (3). בפיוט יא ('ארוממך ואהלך אלי זה') המחרוזות המנונית ובה מודים ישראל על הגאולה ממצרים וחותרים בברכת 'שהחינו' שנתקנה

58 הצלעית לקויה והצעתי בביאור להשלימה: 'קומם כנאמך ב[ת דבי]רי'.

59 כפי שצוין לעיל, סעיף ב.

כידוע לרגעי שמחה. הפזמון, שהיקפו הקצר חריג ביחס לפיוטים האחרים בתבנית זו, ממשיך בהודיה על הגאולה וכולל בהתאם פסוקים מן ההלל.⁶⁰ פיוט ט שפתיחתו 'אותות ומופתים הראה במצרימה' מיוחד בתבנית פזמונו המשלבת כפי שצוין שתי שיטות חריזה.⁶¹ התבנית משתנה מיד לאחר ההצהרה על השירה ששרו ישראל בצאתם ממצרים: 'בְּשִׁמְחָה וְגִילָה וְרִנָּן מְזֻמְרִים' (9). הקצב המואץ והגיוון הצלילי משרתים את שמחת השחרור מהעבדות ואת ההלל והשבח להקב"ה.

לשבועות שרדו תשעה פיוטים של יעקוב אלאעין (יב–כ) ותבניותיהם מגוונות. הפיוטים עוסקים כמצופה במתן תורה ובמעמד הר סיני.⁶² בפיוט יב, 'יקרה מפנינים קנוייה מלפנים', הפייטן מתרכז בקדמותה של התורה ומפרט (בעיקר על פי משלי ח, כב–לא) נבראים שונים שהיא קדמה להן. גם הפזמון בפיוט טז עוסק לכל אורכו בתורה, אך בגיוון קל. הדברים מנוסחים בו בלשון רבים ומכוונים לחוקי התורה ומצוותיה: 'ישרים משמחי לב פיקודי יי ישרים'. הפייטן מפליג בשבחייהם תוך הבלטת השכר שמקבלים שומריהם ומקיימיהם. בשלושה פיוטים (יג, יד, טו) מתואר מעמד הר סיני על הודו ואימותיו.⁶³ מפעים בתיאורו פיוט טו:⁶⁴ בפזמון זה מצליח הפייטן להחיות את המעמד הנכבד והקורא חש כאילו הוא עומד בתחתית הר סיני המכוסה בערפל (3), לפידים בוערים מקיפים אותו (11), עשנו הכבד מתמר (12), קולות רעמים וברקים וקול שופר נשמעים ברקע (5–6), העצים, ההרים והאבנים נעקרים ומתרסקים מעצמת הקולות (7–9) והחרדה והזעזוע אווזים בכולם (10), והשיא מגיע כאשר הקב"ה יורד בכל הודו ותפארתו, מלווה ברבבות מלאכים, ומנחיל לישראל את עשרת הדברות.

מיוחדים במדור זה פיוטים יט, כ. בכל אחד מהם מחרוזת אחת בלבד המקיפה שישה טורים החתומים 'יעקוב'. הפיוט 'יצרני מראש אלוה נוראים' (יט) נחתם בטור: 'אז קדם נבראים ועד לא נקראים' ונועד לשמש כפתיחה לסדר הנפוץ של שלמה סולימן לשבועות שפותח כך.⁶⁵ ייעוד זה גם מוכח מריבוי העתקותיה של המחרוזת בכתבי יד לפני הסדר של סולימן. הפיוט השני, 'יושב בגבהי שמי מעוני' (כ), מסתיים

60 ראה בביאור לטורים 5, 7, 9 במהדורה.

61 כפי שכבר צוין, ארבעה עשר הטורים הראשונים חוזרים בחרוזי האחד יָרִים ומהטור החמישה עשר מתחלפת החרוזה לדגם המשולשים: X/X/יָרִים.

62 יוצא מכלל זה פיוט יז שהובא במהדורה במדור הפיוטים לשבועות רק מכוח הכותרת שבראשו: 'רהט לעצרת', אך אין בו אלא בקשות גאולה כלליות והוא אינו עוסק בענייני חג השבועות.

63 התיאור מבוסס על פסוקים מפרקי קריאת היום בתורה בשמות יט–כ.

64 הפיוט לקוי בסופו ובשולי כתב היד מועתק נוסח אחר לכמה מטוריו (ראה במהדורה). בסוף כתב היד כתב המעתיק: 'ויקול אלסדר (=ויאמר את הסדר) אתא מרבבות קודש וכו'; נראה שההוראה מכוונת לאמירת הדיברין של רב סעדיה גאון (ראה: י' דודזון, ש' אסף וי' יואל [מהדירים], סדור רב סעדיה גאון, ירושלים, תש"א, עמ' שפז).

65 הסדר נדפס בידי עדן הכהן, קדושתאותיו של ר' שלמה סולימן (לעיל הערה 11), ב, עמ' 124–162.

בטור: 'אותות גדולות ונוראות שנעשו בסיני' ונועד מן הסתם לשמש כפתיחה לפיוט לשבועות שמתחיל כך ומועתק בשני כתבי יד מהסדרה החדשה בקמברידג'.⁶⁶ בראש שתי המחרוזות האלה באה כותרת ערבית שלשונה: 'אגאבה' (=השיב לו, ענה לו). המונח בא בראש פיוטים נוספים בקדושתאות, בעיקר פזמונים.⁶⁷ לשון מענה שבו רומז לאמירת הפזמון שלא מפי החזן, ונראה שהוא נאמר בפי המקהלה כמעין תשובה לקטעים שנאמרים מפי החזן. עם זאת, הגדרתו של קטע פתיחה כ'מענה' תמוהה.

בנוסף לפיוט עושה השלום לסוכות שנדון קודם, מופיע באחד מכתבי היד עושה השלום של אלאעין לשבת שקלים (כא), אך ייתכן שמדובר בסתם פזמון לשבת זו.⁶⁸ ייעודו לשבת שקלים משתמע מההקשר הברור בכתב היד המשמש נוסח יסוד לפיוטנו ומלשונות פקידה ושקילה הבאים בו: 'יפקוד בִּישַׁע נְדוּדָה' (1), 'קְנָה וּבְפָלָס' שְׁקָל' (3). גם כאן מתואר, כמצופה, מצבה העגום של כנסת ישראל בגלות. רגישותו הגבוהה של אלאעין לסבלותיה של האומה באה לידי ביטוי בציפוף ניכר של כינויים הצובעים את אומללותה של כנסת ישראל בצבעים חיים: 'נדודה', 'שדודה', 'בדודה', 'טרודה', 'אבודה', 'אסורה שכולה וגלמודה', 'ענייה עזובה מרודה'. נסמכות לתיאור זה הבקשות השגורות לישועה בזכות האבות (וכאן בעיקר יעקב אבינו [טורים 5, 11]) ולנקמה בגויים: 'צְרִי שִׁיתָם כְּגִלְגֵּל' (10).

שני פזמונים מצויים בידינו לשבת זכור (כב, כג) ושניהם מושפעים השפעה ישירה מפזמונותיו של יוסף אלברדאני למועד זה. בפיוט כב נשמע קולו של הפייטן המספר את סיפור המגילה כחוויה אישית. הוא מתאר, בגוף ראשון, את מזימתו של המן הרשע להשמיד את כל בני עמו: 'עֵץ אֲגִי בְחָרְבוֹ לְחִלְלִי ... לְקַלַּע קִהְלִי זְקָנִי וְעוֹלְלִי' (1, 3), את הפחד והעזוזה אווזים בו: 'בִּיִּהְלִי וְחִלְלִי וְנוֹסֵף אֲחִלִּי' (5), ואת ההצלחה וההודיה להקב"ה, בהתרגשות המובלטת על ידי ציפוף ארבע מילים נרדפות לגאולה: 'נִסִּין פְּדוּת וּפְרוֹקָן וְתִשְׁעָה עֲשָׂה לִי' (11). נראה שהפזמון נכתב בהשפעת פזמונו של אלברדאני לזכור: 'יהיר לץ שמו זינב חילי'.⁶⁹ מקצב השירים זהה, שניהם חורזים בחרוז האחיד -לי וטורם האחרון דומה.⁷⁰

66 כתבי היד הם: T-S NS 277.63; T-S NS 235.96. מחבר הפיוט אינו ידוע.

67 המונח עומד גם בראש הפיוטים הבאים: 'אנוכי ה' אלהיך איון אדיר המלוכה' (כ"י קמברידג', אוסף מוצרי IV 273), 'אתם ראיתם ואין זר אתכם' (כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 275.136b) ועוד.

68 שימוש כ'עושה השלום' במקור המשמש לו נוסח יסוד מוכח מברכת 'עושה השלום' המצוינת אחריו, אך מילת 'שלום' או נגזרותיה אינן נזכרות כמצופה בסופו. בנוסף, בשני כתבי היד הנוספים שהפיוט מועתק הוא אינו משמש כנראה כעושה השלום, ואפשר אפוא לחשוב במעתיק של נוסח היסוד שהשתמש בפזמון רגיל כפיוט עושה השלום.

69 בארי, יוסף אלברדאני (לעיל, הערה 7), עמ' 307.

70 הפזמון של אלברדאני נחתם בטור: 'הפכ<ת מספדי> למחול לי', והפזמון של אלאעין בטור: 'הפך מספדי למחול לי'.

בפזמון הנוסף לזכור, 'יצאתי בגלות ממקום למקום' (כג), מחקה אלאעין, כפי שכבר צוין, את פיוטו של אלברדאני 'ארך קצי ומטה ידי', ובעיקר את הפזמון שבו.⁷¹ שני הפיוטים עוסקים במצוקתם של ישראל תחת עול משעבדיהם ומצופפים בפזמונים פעלים בגוף ראשון המתארים את אכזריותם של האויבים.⁷² בשני הפיוטים האויבים אינם מזוהים עם עמלק כפי שניתן היה לצפות בפיוטים לשבת וזכור.⁷³

הפזמון לשמעו 'ידי אזלה ונפשי נבהלה' (כד) מנוסח אף הוא בגוף ראשון והפייטן מתאר בו את מצוקתו הגדולה לנוכח המשברים בהיסטוריה של האומה, החורבן והגלויות שבאו בעקבותיו: 'וְרָאשׁוֹן לֹא עָבַר / עַד שְׁנֵי גָבַר / וְכֹחִי נִשְׁפָּר / כְּשֶׁנִּשְׁפָּה עֲדָרִי' (4); האומות המשעבדות ומזימותיהן האכזריות: 'בְּכָל הַדִּיקִי / וּמְדֵי הַרְחִיקִי / וַיּוֹן הַצִּיקִי / וְאֶדְוִי וְהִגְרִי' (5), 'לְמוֹלֵי שְׁנֵיהֶם / פֶּתַחוּ עֵינֵיהֶם / וְחֹרְקִים שִׁנִּיהֶם / לְהַפִּיל נֶזֶרִי' (7). מקצבו המהיר יחסית של הפיוט העשוי בתבנית המרובעים תואם את הלך רוחו המפוענח של הפייטן ואת נשימתו המתקצרת: 'אַלֶּה בְּרָאוֹתִי / עֲצָמָה יִרְאָתִי / וּפְרָחָה נִשְׁמָתִי' (8). ייעודו של הפיוט לשבת שמעו עולה רק מההקשר בכתב היד.⁷⁴ אמנם אין בו ענייני תוכחה ומוסר וקריאה לחזור בתשובה כמקובל בפיוטים לשבת זו, אך גם תלונה על הגלות מתאימה לשבת של פורענות.

מתברר אפוא שייעוד רוב הפיוטים מוכח מתוכנם ומתחזק מההקשר בכתבי היד שבהם הם מועתקים. רק במקרים ספורים תוכן הפיוטים כללי וייעודם נקבע רק על פי הקשרם בכתבי היד.

1. דרכי שירה

יעקוב אלאעין חרוז את פיוטיו לפי הנורמה של השירה העברית בימי הביניים הדורשת זהות צלילית בהברות האחרונות של הטורים החוזרים, למן העיצור שלפני התנועה האחרונה.⁷⁵ לחילופי עיצורים ותנועות בחריזה אנו מוצאים דוגמאות מעטות: בפיוטים

71 ראה בסוף הסעיף הקודם.

72 בפזמון של אלאעין: 'אכלוני הממוני חמסוני // בלעוני הדפוני חטפוני // גידעוני דחפוני דחקוני' (כג, 5-7). ובפזמון של אלברדאני: 'אכלוני לכדוני בלעוני // רדפוני דחפוני אפפוני // נשכוני ייאשוני מסברוני' (בארי [לעיל, הערה 7], עמ' 309 [קח, 9-11]).

73 בשיר של אלברדאני נזכרים אדום וישמעאל ('חותן ומתחתן' [קח, 8]). בשיר של אלאעין נזכרת 'עדינה' (3), שהיא, על פי יש' מז, ה, מלכות בבל, אך בפיוטים היא משמשת, בעקבות מדרשים, כינוי קבוע לאדום (ראה שמו"ר טו, טז ועוד).

74 בכתב היד שמשמש נוסח יסוד (פרנקפורט 152) מועתק הפיוט בין פיוטים מקדושתא לשבת שמעו. במקור השני (כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 326.36) הוא מועתק, כפי שכבר צוין, לצד שני פיוטים נוספים לאלאעין שבראש הראשון שבהם הכותרת: ארהאט (=רהטים) וייעודם אינו מוגדר.

75 ראה: ב' הרושובסקי, 'השיטות הראשיות של החרוז העברי מן הפיוט ועד ימינו', הספרות, ב (תשל"א), עמ' 735.

ה, כא הוא חורזו פתח בקמץ ובפזמון בפיוט א צירה בסגול כמקובל בפייטנות הארץ ישראלית. חילוף משמעותי יותר אנו מוצאים בפיוט כט בו הפייטן חורזו פתח בסגול, עובדה המחזקת את מוצאו הבבלי שכן בני בבל ידועים באי הבחנתם בין פתח לסגול בהגיית העברית.⁷⁶ יש לציין שבפיוט כא החורזו כאמור פתח בקמץ מופיע גם סגול ('תִּתְקַל', טור 12). נראה שחריזות פתח בקמץ אינה משקפת את הגייתו של הפייטן אלא היא 'היתר' שהוא למד מפיוטים ארץ ישראלים, ואילו הסגול חודר משום ההגייה הבבלית שלו.

אין בפיוטים של יעקוב אלאעין שיטת שקילה מדויקת. נראה שטורי השירים דומים פחות או יותר במקצבם, כלומר במספר ההטעמות הכבדות הבאות בהם.⁷⁷ בכך דומה אלאעין לפייטני תקופתו שעדיין לא שקלו את שיריהם במשקלים מדויקים.⁷⁸ בשל היקפם הקצר יחסית ותבניתם החד־חרוזית אין בפזמונים שלפנינו מקום לקישוטי תבנית.⁷⁹ עם זאת חלק ניכר מהפיוטים נחתם בסיומות מקראיות, שהן אחד מהאמצעים התבניתיים הבולטים בפייטנות המזרחית המאוחרת.⁸⁰ בפיוטים הכתובים בדגם המחרוזות והפזמון נחתמים שני המרכיבים בסיומות מקראיות.⁸¹

כדרכם של פייטנים, גם יעקוב אלאעין מרבה בשימוש בכינויים, ולצדם באים מעט דימויים ומטפורות. רוב הכינויים בשירים שלפנינו מוכרים ושגורים, וחלקם הגדול מבוסס על מקראות.⁸² לצד כינויים אלה באים ביצירתו של הפייטן גם כינויים מעניינים ורעננים יותר, כגון הקב"ה ושכינתו המכונים: 'נורא כעין קרח' (ל, 7; על פי יח' א,

76 התופעה מצויה גם ביצירתו של יוסף אלברדאני, ושל עוד פייטנים המוחזקים כבבלים, ראה: בארי, יוסף אלברדאני (לעיל, הערה 7), עמ' 164. להגייה בבליית נוספת ראה בביאור לפיוט כז, טור 2.

77 שיטה זו יסודה במשקל ההטעמתי של הפייטנות הקדומה. על משקל זה וחוקיו ראה: ע' פליישר, 'עיונים בדרכי השקילה של שירת הקודש הקדומה', הספרות 24 (תשל"ז), עמ' 70–83.

78 כך גם נוהג בתחום זה יוסף אלברדאני, ראה: בארי, עמ' 171–172.

79 מילת קבע אולי מיוצגת בשיר י, שכפי שציינו, רוב הטורים בו חרוזים במילה 'מצרים' ומבליטים את העיסוק בעונשם של המצרים דווקא.

80 ראה פליישר, שירת הקודש (לעיל, הערה 8), 284–288.

81 המחרוזות בפיוט יא אינה נחתמת בפסוק אלא בברכת 'שהחינו', המשמשת תחליף לפסוק.

82 כינויים שגורים בפיוטים, או כאלה שמקורם מקראי, הם למשל: 'קוני' (א, 1; יז, 3), 'ראשון ואחרון' (ג, 1), 'מונה לכוכבים מספר' (ה, 6), 'אדון' (יד, 7), 'גבור' (טז, 3), 'נורא עלילה' (יז, 9), 'מלכי וקדושי' (יז, 23), 'יה רוכב על עב קל' (כא, 1), 'צורי וגואלי' (כב, 7) – להקב"ה; 'איזמה' (ג, 7), 'יוצאים ביד רמה' (ט, 5), 'עם לא אלמן' (ט, 16), 'עמוסי מעיים' (י, 4), 'מחולת מחנים' (י, 8), 'נפוצים בארבע פנות' (ח, 10) – לישראל; 'מענה' (ה, 7), 'ארורים' (ט, 5), 'צוררים' (ט, 11), 'לוחצים' (ח, 4), 'קמים' (כו, 5) – לאויבים; 'יקרה מפנינים' (יב, 1), 'פתי מחכימה' (יג, 16), 'ישרה טהורה' (יג, 15), 'חמודה' (יז, 13) – לתורה; האבות מכונים: 'ישיני חברון' (ג, 7); אברהם: 'איתן' (ב, 1); משה: 'ציר נאמן' (ט, 16), 'ציר משוי ממימה' (יג, 8), 'נאמן' (יד, 10), ועוד. מקורותיהם של הכינויים הללו מפורטים בביאור למהדורה.

כב), יריעות המשכן המכונים: 'העודף וסרח' (ל, 8; על שום שמ' כו, יב), והתורה שמחכימה את לומדיה: 'מפרשת פלאים' (יט, 2). כך גם הכינויים לכנסת ישראל הבאים בצפיפות בעושה השלום לשקלים ומדגישים את מצבה העגום בגלות (כא): 'עצובת רוח', 'שדודה', 'בדודה', 'טרודה', 'אומה מאוסה ותיקל' (7), 'רבודה' (12). באותו פיוט מופיע הכינוי ליעקב: 'נם ויעשו גל' (11; על פי בר' לא, מו) ולאויבים: 'מואסי חומר וקל' (9). מיוחד מהבחינה הזו גם פיוט טז: חוקי התורה ומצוותיה מתוארים בו ברצף של כינויים, כגון: 'ישרים משמחי לב', 'פיקודי יי המצורפים', 'עינים מאירים', 'פנים מיפים', 'קומות כפופות למעלה זוקפים', 'ברים טהורים', 'מסירים טינופים', 'נבחרים וטובים', 'נצבים ולא חולפים' ועוד. רוב הכינויים מתפענחים בדרך כלל בקלות, וגם כאשר נדרש מאמץ מסוים של פענוח הם אינם פוגעים בבחירתו של הטקסט ובהנאה ממנו.

הפייטן אינו מרבה להשתמש בדימוי ביצירתו. במקומות הבודדים שהוא נדרש לו מופיע סמן הדימוי 'כ'. בפזמון של פיוט (א), לאחר סיפור עקידתו של יצחק על המזבח, מתאר הפייטן את פעולתו הבאה של אברהם: 'ידו שָׁלַח וְלָקַח סָכִין לְשַׁחֵט כְּטֹלָא' (18). הדימוי הישיר החף מכל עידון אינו חס על השומע ומעצים את הרגע הדרמטי. בעושה השלום לשקלים הפייטן מבקש מהקב"ה להרבות את הכפרה לחטאיה של כנסת ישראל, כמימיהם הרבים של הנהרות היוצאים מעדן: 'לְהַרְבּוֹת כְּפָרַת רְבוּדָה / כְּפִישׁוֹן וְגִיחוֹן וְחֻדְקָל' (כא, 12). דימויים נוספים מבוססים על מקראות וחלקם שגורים, כגון דימוי של התפילה לעבודת הקרבנות: 'אֶזְרָחָה רַחֲשִׁי / כְּעוֹלָה עַל מוֹקְדָה // אֶמְרִי יְהוָה כְּאִשִּׁי / כְּהוֹקֵרֵב עַל תּוֹדָה' (יז, 5–6).⁸³ הדימויים מסייעים לפייטן להעצים את הסיטואציה המתוארת ולהמחיש אותה באופן ציורי לעיני הקורא.

גם במטפורה, שהיא האמצעי המרכזי ליצירת הלשון הציורית, לא מרבה אלאעין להשתמש בשיריו. בפיוט ג לראש השנה מתאר הפייטן את מחילת העוונות והגאולה במטפורה של רפואה: 'יִרְפָּא שְׁבִרֹן' (3). האויבים בעת מפתם משולים לקנה וסוף הקמלים (על פי לשון יש' יט, ו): 'קָנָה יִשִּׁית קֹד לְסֻמָּל // וְגַם יִקְמַל כְּסוּף קָמַל' (כט, 4–3). מטפורות ספורות נוספות מוגבלות לתחומם של טור אחד או צלע אחת, כגון המטפורה לגאולה: 'יִשַׁע הַלְבִּישִׁי' (יז, 17; על פי יש' סא, י); להגנה: 'יְמִינוּ שֶׁת צִילִי' (כב, 10; על פי תה' קכא, ה); או לגלות ולירידה מגדולה: 'יְאוּרִי שְׁחַר' (ו, 2); וְכִכָּה גִירִי' (כה, 2). רוב המטפורות הללו שחוקות, או נסמכות על מקורות מקראיים.

כמקובל בשירה הפייטנית בכלל, גם בשירתו של יעקוב אלאעין מועט אפוא השימוש בדימויים ובמטפורות. גם הכינויים ברובם ברורים ואינם חידתיים. השירים יפים דווקא בפשטותם: לשונם קולחת ועם זאת מרוכזת ועשירה, והפייטן מצליח להעמיד תיאורים חיים וצבעוניים של אירועים היסטוריים בחיי האומה כעקדת יצחק,

83 דימויים נוספים מבוססים על מקראות ראה בפיוטים: ח, 9; טו, 12; טז, 18; כז, 12.

מתן תורה ומעמד הר סיני, החורבן והגלות. עצמה נרגשת ניכרת בשירים בהם נשמע קולו האישי של הפייטן המספר בגוף ראשון את תלאות עמו תחת עול השעבוד של אומות העולם. בקיאותו של ר' יעקוב אלאעין במקרא ובדרכי הפיוט ניכרת בכל פינה ביצירתו. כחזן הוא ניצל את יכולתו השירית כדי להוסיף לקדושתאות שהשמיע פזמונים משלו. עם זאת, הוא הכיר ביוקרתן של הקדושתאות הקדומות, ולא ביקש אלא להוסיף עליהן את פזמוניו בפינה שבה נהגו בני זמנו להוסיף ליצירות העתיקות קטעים משלהם. יצירתו אמנם צנועה הן בהיקפה והן בסוגיה, אך ניכר בפייטן שהשתדל לגוון ולשכלל את תבניות שיריו ואף הגיע בחלק מהן לתוצאות מפתיעות. יצירתו של החזן הבבלי הגדול יוסף אלברדאני שימשה לו כפי שראינו דוגמה ומופת והוא הצליח לחקות את דגמי פזמוניו בכישרון רב. יעקוב אלאעין הוא אפוא נציג נאמן של תקופתו ושיריו שלהלן ייהנו את קוראיהם ביופיים ויערבו לאוזן בצליליהם המגוונים.

פיוטי ר' יעקב אלאעין

1. פיוטים לראש השנה

א

אַראַלִים צַעֲקוּ לְמוֹלוֹ מִשְׁמֵי עֲרִיצָה
 אֶת מַחְמַד לְבוֹ נַעֲקֵד בְּרִיצָה
 בְּגָדוֹ כְּפֶשֶׁט וְלֶקַח מֵאֲכֵלֶת בְּמִרוּצָה
 בְּנוֹ יְחִידוֹ לְשָׁחוּט בְּנֶפֶשׁ חֲפִיצָה
 גֶּשׁ וּמִיָּהָר לְשַׁחֲטוֹ וּשְׁנֵיהֶם הָרְבוּ עֲלִיצָה 5
 גְּדוּדֵי דוֹק נָמוּ מִי שָׁר כְּזֹאת הַפְּרָצָה
 וְתַמְהוֹ וְנִבְהָלוּ וְעָנוּ כְּאַלֶּה מִי מֵצָא
 הֵן אַראַלִים צַעֲקוּ חוּצָה

מקורות: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 8.10 (1–20), לפניו: הקדושתא לפינחס הכהן 'מלך אדרו
 עטה' [ש' אליצור, פיוטי רבי פינחס הכהן, 'ירושלים תשס"ד, עמ' 363] ועוד מחרוזות ופזמונים לראש השנה
 לפייטנים שונים וביניהם הפזמון לאלאעין 'איתן כיחדך' [ב], ג; שם, T-S AS 128.134 (כ"י מטושטש וקרוע,
 20–9, טורים 14–9 קרועים לאורכם ואינם ברורים, אחריו: פיוטים שונים מקדושתא לראש השנה וביניהם
 'מגילות שלוש היום נפתחות' לשמעון בירבי מגס "א"מ הברמן, פיוטים נבחרים לחגים ולמועדים, לוד תשנ"ב,
 עמ' 53], א

חתימה: יעקב אלאעין

לחן: עמד למולי: מכוון כנראה לפזמון לזכור 'עמד למולי לאבד קהלי' לעמרם חזן. הפיוט
 מבוסס על סיפור העקדה בבר' כב, א–יט. 1 אראלים צעקו למולו: על פי יש' לג, ז, ומדרשו
 בבר' ר, נו, ה (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 600): 'ובשעה ששלח אבינו אברהם את ידו ליקח
 את המאכלת לשחוט את בנו בכו מלאכי שרת, וה"ד "הן אראלים צעקו חוצה"'. ראה להלן טור
 8. למולו: למול אברהם, כנגדו. משמי עריצה: מהשמים החזקים (איוב לו, יח), ולשון הנקבה
 ב'עריצה' לצורך החרוז. 2 את ... בריצה: כאשר אברהם עקד את יצחק ('מחמד לבו') ברצון
 ('בריצה'); אך אולי צ"ל: 'כעקד בדיצה', כאשר עקד בשמחה. 3–4 בגדו כפשט: כאשר הסיר
 אברהם את בגדיו של יצחק כדי לעקדו; ולא מצאתי מקור לעניין זה. ולקח ... לשחוט: על פי
 בר' כב, י. במרוצה: בזריזות, ראה מדרש תהלים, קיב, ב (מהדורת בובר דף תקנה): 'אמר ליה
 "קח נא את בנך וגו' (בראשית כב, ב), מיד "וישכם אברהם בבוקר" (בראשית כב, ג), חפץ
 לעשות מצוה בזריזות'. 5 עליצה: שמחה. 6–7 גדודי דוק: המלאכים, צבא השמים ('דוק',
 על פי יש' מ, כב). מי שר כזאת ... כאלה מי מצא: לשון תמיהה והשתוממות, השווה ליש'
 טו, ח וראה להלן, טור 20; והעניין על פי המדרש המובא לטור 1. שר: ראה. כזאת הפרצה:
 כמעשה הזה, שבו האב פורץ ורוצה לשחוט את בנו. 8 הן ... חוצה: יש' לג, ז (ראה במובא
 לעיל, טור 1).

פז>מון< אכר ל>חן< עמד למולי

- יִדְעוּ בֶן שְׁלֹשׁ וְשִׁיבֵר אֱלִילִי
 עֲשֵׂה רְצוֹנוֹ וְאַחֲרָיו מִיֵּלֶא 10
 קוֹנוֹ הִיָּה מַחְלָא לְכֵן גִּידְלוֹ בְּהַפְלָא
 וְשִׁלַּח שָׁר וּבִישָׁרוֹ וְנָם הִיפְלָא
 בִּרְכוּ בְּכָל יְשָׁמוֹ יָמָיו בְּטוֹב נִכְלָה
 אוֹתוֹ אֲזִי נִיֶּסֶה זֶה הָאוֹת לְגִלָּה
 לְהוֹדִיעַ לְדוֹרוֹת עוֹצֵם אוֹת פֶּלֶא 15
 אָמַר לוֹ יַחֲדָךְ לְעֵלָה לְפָנֵי הָעֵלָה
 עֲקְדוּ אֲזִי כְּנָאֲמוֹ עַל מִזְבֵּחַ מַעֲוֵלָה
 יְדוּ שְׁלַח וְלִקַּח סִכִּין לְשַׁחֲטוֹ כְּטָלָא
 נָמוֹ אֲרָאִים אֵלָה לְאֵלָה
 מִי שָׁמַע כְּזֹאת מִי רָאָה כְּאֵלָה 20

14 ניסה] נישא א 16 לעלה] לעולה א 18 כטלא] כטלה א

9 ידעו בן שלש: על פי בר"ר, סד, ד (מהדורת תיאודור-אלבק עמ' 703): 'בן שלוש שנים הכיר אברהם את בוראו'. ושיבר אלילי: ראה את סיפור המעשה בבר"ר, לח, יג (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 361–364). 10 ואחריו מילא: כמו 'עשה רצונו', וללשון השווה דב' א, לו ועוד. 11 קונו: את פני ה', שהוא 'קונה שמים וארץ' (בר' יד, יט; כב). מחלא: מחלה, פונה בתפילה, מתחנן. בכתב היד מסומנות אחרי המילה נקודתיים לסיום הטור (על פי החרוז), אך החתימה והמקצב מוכיחים שאין זו אלא חריזה פנימית. לכן גידלו: השווה בר' יב, ב. בהפלא: באופן מופלא, נסי. 12 ושלח: הקב"ה ('קונו') שלח. שר: מלאך. ובישרו: את בשורת לידתו של יצחק, ראה בר' יח, י. ונם היפלא: והמלאך אמר 'היפלא מה' דבר' (בר' יח, יד). 13 ברכו בכל: על פי בר' כד, א. ושמו ... נכלה: הלשון מגומגם והנוסח חשוד (וייתכן שיש לנקד 'ושמו'; ו'נכלה' צ"ל כנראה: יכלה. ימיו בטוב נכלה: על פי איוב לו, יא. 14 אותו: את אברהם. אז ניסה: בניסיון העקדה. זה האות: את ההבטחה שהובטחה לאברהם לאחר העקדה (בר' כב, יז–יח). לגלה: לגלות; ואולי הכוונה: כדי לגלות ולפרסם בעולם את צדקתו של אברהם; השווה בר"ר נה, א: '[ויהי אחר הדברים האלה והאלהים נסה את אברהם]' וגו' ... ניסיון אחר ניסיון, גידלון אחר גידלון, בשביל לנסותם בעולם, בשביל לגדלן בעולם כנס שלספינה'. 16 אמר ... העלה: על פי בר' כב, ב. 17–18 עקדו ... לשחטו: על פי בר' כב, ט–י. כטלא: כטלה. 19 נמו אראלים: אמרו המלאכים (ראה במובא לעיל, טור 1). 20 מי שמע ... כאלה: יש' סו, ח.

ב

אִיתָן כִּי־יַחַדְךָ בְּנַפֶּשׁ נִקְיָה
בְּחַנְתּוֹ וְנִסִּיתוֹ וְצִוִּיתוֹ מִעֲלִיָּה
בְּנֶךְ יַחֲדֶךָ קַח נָא פְּרִצִּיָּה
וְלֶךְ לֶךְ אֶל אֶרֶץ הַמּוֹרִיָּה

5 גִּנְנָתוֹ וּגְאֻלָּתוֹ בְּנִיךְ כְּחִלָּה
צִוּוּיֶיךָ כְּעֶשֶׂה נֹרָא עֲלִילָה
דִּיבְרָתָהּ לֹו יַחֲדֶךָ הִבִּיאָהוּ בְּגִילָה
וְהַעֲלֵהוּ שָׁם לַעֲוִלָה

פזמ"ן

יְדוֹ שֶׁלַח וְלָקַח יַחֲדוֹ
10 עַל מִזְבֵּחַ וְעִצִּים עֲקְדוֹ

מקורות: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 8.10 (4-1, 22-9, ראה פירוט בפיוט הקודם, נ; שם, T-S NS 276.6 (22-9, לפניו פיוטים ל'זיכרונות', א); שם, T-S NS 276.148 (22-9, ב); ניו-יורק, בית המדרש לרבנים ENA 2212.1 (22-9, ג); פרנקפורט, ספריית הקהילה היהודית (לשעבר), 52 (22-9, טורים 12, 14-17, חסרים, לפניו 'בואו בני ציון' לאלאעין [כח], ד); קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 272.27 (22-9, לקוי במקצת, ה); שם, T-S NS 243.168 (17-1, 'דך אל', נוסח יסוד לטורים 5-8, לפניו קיקלר לראש השנה לפינחס הכהן: 'אדיר נאור בגבורה' [מהדורת אליצור, עמ' 368] ועוד פיוטים שונים מקדושתא לראש השנה, ו); שם, T-S NS 275.58 (17-9, לפניו פיוטים ל'זיכרונות', ז); שם, T-S AS 133.165 והמשכו הישיר שם, T-S AS 127.187 (4-1, 22-9, ח); שם, T-S H 8.5 (11-19 + 22, ט) חתימה: יעקב אלאעין 'אולי חתום 'יעקוב' והאות 'ו' מופקת מראש המילה 'ופשט' בטור 3)

1 נקיה] מרה ו 2 וציויתו] וציויתו ו ח ס ר ח / מעליה] מעליה ו משמי עליה ח 3 ברציה] ברציה ו 10 מזבח] המזבח ו / ועצים] על עיצים ב

1 איתן: אברהם אבינו, על פי פסדר"כ ד, ג (מהדורת מנדלבויס, עמ' 61): 'איתן זה אבינו אברהם, דכת' "משכיל לאיתן האזרחי" (תה' פט, א). כייחדך: כאשר האמין בך לבדך. בנפש נקיה: באמונה שלמה. נוסח המקבילה 'בנפש מרה' סוטה מהחרוז וחשוד. 2 ונסיתו: בניסיון העקדה, ראה בר' כב, א. מעליה: מהשמים (השווה תה' קד, ג). 3 בנך ... נא: על פי בר' כב, ב. ברציה: ברצון. 4 ולך ... המוריה: בר' שם. 5 גננתו: הגנת על אברהם, על פי בר' טו, א. בניך: נראה שצ"ל: פניך. 6 ציווייך: לעקוד את בנו ולהעלות אותו לעולה, על פי בר' כב, ב. נורא עלילה: כינוי פנייה להקב"ה, על פי תה' טו, ה. 7 דיברתה ... הביאהו: ציווית אותו: 'קח נא את בנך יחדך' וכו' (בר' כב, ב). בגילה: בשמחה. 8 והעלהו שם לעולה: המשך הפסוק מבר' כב, ב. 9 ידו שלח: אברהם שלח ידו. יחידו: את יצחק, והכינוי על פי בר' כב, ב. 10 על ... עקדו: על פי בר' כב, ט.

קם בַּמַּעֲמָדוֹ וּפָשַׁט בְּגָדוֹ
 בְּכָל נַפְשׁוֹ וּבְכָל מְאוּדוֹ
 אֶת הַמַּאֲכָלֶת לְקַח בְּיָדוֹ
 לְשַׁחוֹט אֶת בְּנוֹ כְּמוֹ וַיַּעֲדוֹ
 אֲרָאֵלִי מַעַל צָעָקוֹ לְנִגְדּוֹ 15
 עַד יִשְׁקִיף וְנָם לוֹ פוֹדוֹ
 יָדָךְ אֵל תִּשְׁלַח בְּנֶעַר לְאַבְדּוֹ
 נֶאֱחָזוּ בְּסִבְךָ הָרָאֵהוּ לְצִידוֹ
 הֶעֱלָהוּ לְעֵלָה תַּחַת יְחִידוֹ
 אֶת אֱלֹה יִזְכֹּר וַיּוֹסִיף יְדוֹ 20
 לְקִנּוּת עֲמוֹ בְּרוֹב חֲסִדוֹ
 כִּי זָכַר אֶת דְּבַר קִדְשׁוֹ אֶת אֲבֵרָהֶם עֲבָדוֹ

12 מאודו] מאוד ב מאדו ה 14 כמו ויעדו] כויעדו ח 15 אראלי מעל] מלאכי שמ[ים] ד / מעל] מעלה א ג שחק
 ה 16 ישקיף] השקיף ה ח ישקיף וירא ו / ונם לו פודו] ויראה צורו ופודו ב צורו ופודו ה וירא צורו ופודו ט
 17 הטור כולו חסר ח / ידך] יד ה / ידך אל תשלח] אל תשלח ידך ד 18 לצידו] לצדו ג ח וצדו ה
 19–21 חסר ה 19 העלהו] והעלהו ב ח / לעלה] לעולה א ג / יחידו] ידידו ט 20–21 כמאמר פועלו ודודו //
 אז כרת ברית לשמרו ולעודדו // לקנות זרעו וצאן ידו ב 20 יזכר] יזכור א ג ח 21 עמו] זרעו ג / ברוב] ברב
 א ג 22 כי זכר וג' ה / קדשו] קדש ב / אברהם] חסר ג / עבדו] א' עבדו ב

11 קם במעמדו: עמד על מקומו, תפס את מקומו בצד המזבח. ופשט בגדו: ראה לעיל א, 3.
 12 ובכל ... מאודו: ברצון ובמסירות גדולה, והלשון על פי דב' ו, ה. 13–14 את ... בנו: על פי
 בר' כב, י. כמו ויעדו: כפי שציווה אותו ה'. 15 אראלי ... לנגדו: ראה לעיל, א, 1 וביאורו.
 16 עד ... פודו: שיעורו: עד ישקיף פודו (=ה') ונם לו (לאברהם), וללשון ראה איכה ג, נ.
 17 ידך ... בנער: על פי בר' כב, יב. לאבדו: להמיתו. 18 נאחזו בסבך: כינוי לאיל, על שום
 בר' כב, יג. 19 העלהו ... יחידו: על פי בר' שם. 20–21 את אלה יזכר: את ניסיון העקדה
 יזכור ה' לעם ישראל. ויוסיף ... עמו: ויגאל אותם, על פי יש' יא, יא. במקור ב נוסח שונה
 וטור נוסף על נוסח היסוד: כְּמֵאֲמַר פּוֹעֵל וְדוֹדוֹ // אֶז כֶּרֶת בְּרִית לְשִׁמְרוֹ וּלְעוֹדְדוֹ // לְקִנּוּת
 וְרֵעוֹ וְצֹאן יְדוֹ. ופירוש הדברים: כמאמר: כציווי. פועלו ודודו: בוראו ואוהבו, כינויים לה'.
 אז: אחרי ניסיון העקדה. כרת ברית: עם אברהם (ראה: בר' כב, טז–יט). לקנות זרעו: על פי
 יש' יא, יא. וצאן ידו: כינוי לעם ישראל, על פי תה' צה, ז. 22 כי ... עבדו: תה' קה, מב.

ג

פזמון > אחר עלי לחן יודע ועד

יִזְכּוֹר בְּרִיתוֹ רֵאשׁוֹן וְאַחֲרוֹן
 בְּרַחֲמֵי וְזַעַם יְסִיר וְאֶף וְחֶרֶן
 קוֹל שׁוֹפָר יִשְׁמִיעַ וִירֶפָּה שְׁבָרוֹן
 בְּתִרְעוּת יִרְצֶה וְיַחֲשֵׁב סִבְרוֹן
 אֲסִירֵי בְּרִזָּל יוֹצִיא בְּכַשְׁרוֹן
 לְהַעֲבִיר דִּיּוּן וּלְמַלֵּא חֶסְרוֹן
 אֵיזוּמָה יִגְאֹל בְּזִכּוֹת יִשְׁיִי חֶבְרוֹן

מקורות: פילדלפיה, אוניברסיטת פנסילבניה (לשעבר דרופסי קולג') 228 (1–14); לתיאור כה"י ראה: ש' אליצור ומ' רנד, רבי אלעזר בירבי קליר: פיוטים לראש השנה, ירושלים תשע"ד, סוף עמ' 598, ג; קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 110.25 (1–12), עם שינויים בטורים האחרונים, לפניו הרהיט 'מלך עליון אל דר [ב]מרום' לקלירי [אליצור-רנד, שם, עמ' 227, 320], א; קמברידג', T-S AS 113.166 (1–11) וראש טור 12 בנוסח שונה, כ"י לקוי וקרוע לאורך שוליו, ב) חתימה: יעקוב אלאעין ('קו' בראש המילה 'קול') נזכר: דוידון, אוצר השירה והפיוט, ד* (1970), 225.

כותרת: לחן > ביד רמה ליעקב אלאעין א אחר ב 2 יסיר] ישיר (ר תלויה) א / ואף אף ב 3 ישמיע] ישמע א / וירפה] וירפא 4 בתרועה] בתרועת ב / סברון] שברון ב 6 ולמלא] למלא א

לחן: יודע ועד: מכון לפזמון לויושע ליוסף אלברדאני: 'יודע ועד וסומך כל וסועד' (בארי [לעיל, הערה 7], 452); הלחן 'ביד רמה' שבמקבילה מכון כנראה לפיוט 'ביד רמה הופיע דר שמים', מקדושתא לויושע (נדפס על ידי י' דוידון, גנזי שכטר ג, ניו יורק תרפ"ח, עמ' 57–58). 1 יזכור בריתו: יזכור ה' את ברית האבות וזכותם תעמוד לישראל ביום הדין; וללשון השווה שמ' ב, כד ועוד. ראשון ואחרון: כינוי לה' על פי יש' מד, ו. 2 עברה וזעם ... ואף וחרון: הלשון על פי תה' עח, מט. 3 ישמיע: ה' ישמיע את קול השופר הגדול המבשר את הגאולה (השווה יש' כז, יג); אך אולי צ"ל 'ישמע', כבמקבילה, ומוכן הדברים: ה' ישמע את תקיעותיהם של ישראל. וירפה שברון: מטפורה לסליחה ולגאולה; ו'שברון' כמו שבר, השווה יש' ל, כו. 4 בתרועה: בתרועת השופר. ירצה: יחפוץ ה'; ואפשר לנקד 'יִרְצֶה', יתפייס עם עמו בזכות תקיעותיהם. ויחיש סברון: וימהר לתת לעמו סבר, תקווה לגאולה. 5 אסירי ברזל: כינוי לישראל שבגלות על פי תה' קז, י. יוציא בכשרון: יוציא מגלותם בעת הרצויה; ברקע הדברים הפסוק 'מוציא אסירים בכושרות' (תה' סח, ז) ומדרשו במכילתא בא, מסכתא דפסחא טז (מהדורת הורוויץ-רבין, עמ' 62): 'מה ת"ל "בכושרות", אלא חדש שהוא כשר לכם, לא חמה קשה ולא גשמים'. 6 להעביר דיוון: לסלק את צערם. ולמלא חסרון: ולהשיב לישראל את ארצם וכבודם ואת המקדש, החסרים בעת הגלות; וללשון השווה ויק"ר ה, ד (מהדורת מרגליות עמ' קיא) ועוד: 'המקום ימלא חסרונו'. 7 איזומה: כנסת ישראל, על פי שה"ש ו,

עונם יְכּוּפֵּר כְּעַל יְדֵי אֶהְרֶן
 יַחַד נָשִׁישׁ וְנִשְׁמַח וְנָרוֹן
 נָם וְהָיוּ לָכֶם לְזִכְרוֹן 10
 יְשִׁיב מִזְבֵּחַ וְקֶרֶן וְשִׁלְחַן וְאָרוֹן
 וְכֹהֲנִים מִשְׁרָתִים מְקַרְבֵּי עֲשָׂרוֹן
 וְלוֹיִים מְשׁוֹרְרִים מְנַעֲמֵי רוֹן
 וְיִשְׂרָאֵל מְנַגְנִים בֵּינָם בְּכֶשֶׁרוֹן
 כַּכְתָּוָב > כִּי יִרְבוּ יָמֶיךָ וְיוֹסִיפוּ לָךְ שְׁנוֹת חַיִּים (מִשׁ' ט, יא)

ד

אוֹתוֹת הָרָאָה שׁוֹכֵן גְּדוּדִים
 בַּעֲשׂוֹתוֹ בְּשַׁחַק שְׁנֵי עֲדִים
 גָּלָה כֶּם חֲשׁוֹנִים נְעַבְרִים וּמִתִּילָדִים
 עָשָׂה יָרַח לְמוֹעֲדִים

8 עונם] עונה א 9-12 יקבץ נפוצי ציון (בנות שומרון // נצח ישבו באשד[ו]ד ועקרון // יחד נשיש ונגיל נשמח ונרון // לספר ישועתו ביום זכרון א יקבץ נפוצי ציון ובנות ישו[רון] // נצח ישבו בשדוד ועקרון[ן] // [ישיב] מזביח ושלחן וארון / ועל [...] ב

ד. מקור: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 8.10 (לפניו ואחריו פיוטים שונים לראש השנה) חתימה: יעקב אלאעין

ד; י. ישיני חברון: האבות הטמונים במערת המכפלה. 8 כעל ידי אהרן: כמו שאהרן כיפר על ישראל בקרבנותיו. 10 נם: אמר הקב"ה. והיו לכם לזכרון: במ' י, י. ובמקבילות נוסח הטור: 'נצח ישבו באשדוד ועקרון', וכוונתו: ישראל ישבו לנצח בכל הארץ, כולל הערים שבעבר ישבו בהן הפלשתים; אך נוסח הפנים מכוון יותר לעניין ראש השנה. 11-13 ישיב ... רון: והוא יבנה את בית המקדש וישיב את כל העוסקים בעבודה בו (כוהנים, לוויים וישראל) למקומם. וכהנים משרתים: דה"ב יג, י. 14 מנגנים בינם: ששרו את שירת הים בנעימה. בכשרון: לשון מעשים כשרים ורצויים.

ד. לחן (בראש הפזמון, להלן טור 5): יוצאים ביד רמה (פזמון לפסח ליעקב אלאעין [ט]).
 1 אותות הראה: את המאורות קבע לאותות, על פי בר' א, יד. שוכן גדודים: הקב"ה השוכן בין גדודי מלאכיו. 2 בשחק: בשמים. שני עדים: את השמש והירח, והשווה לתה' פט, לו-לח.
 3 גלה ... ומתילדים: על פיהם נעשים חישובי הלוח העברי וכן חשבון העיבור ('נעברים') והמולד ('ומתילדים'). 4 עשה ... למועדים: תה' קד, יט.

פזמון > ל < חן > יוצאים ביד רמה

- 5 יֶרֶחַ עָשָׂה לְמוֹעֲדִים מְתוֹקָנִים
עַשׂ מְבוֹאוֹ יָדַע שְׁמֵשׁ בְּעֵתִים מְזוּמָּנִים
קָרָאם שְׁנֵי גְדוּלִים בְּרָקִיעַ נְתוּנִים
בִּיאָר בָּם שׁוֹכֵן עֲלִיוֹנִים
אוֹתוֹת וּמוֹעֲדִים וַיָּמִים וְשָׁנִים
10 לְכָל גִּילָה עֲצָמָם וְרוֹב אוֹנִים
אוֹתָם תֵּלָה בְּשָׁמִי מְעוֹנִים
עֲדִים שְׁנִים בְּשַׁחַק נְכוֹנִים
יָדְעוּ וַיְבִינוּ בָּהֶם מְנִינִים
נְכוֹנִים הֵם לְשַׁעוֹת וְרָגְעֵי זְמָנִים
15 חֲקָקָם וְעֲשָׂאָם לְמוֹעֲדִים וְזְמָנִים
וְכָתַב וְחָקַק בְּדַת שִׁינוּנִים
וְהָיוּ לְאוֹתוֹת וּלְמוֹעֲדִים וּלְיָמִים וְשָׁנִים

5-6 ירח ... מזומנים: על פי תה' קד, יט, ופירוש הטור: הקב"ה ברא את הירח ואת השמש כדי שיתקינו על פיהם את המועדים והזמנים. לצירוף 'בעתים מזומנים' ראה נח' י, לה. מתוקנים: בכתב היד 'ים' מתוקנות. 7 קראם ... נתונים: על פי בר' א, טז-יז. 8 בם: בירח ובשמש. 9 אותות ... ושנים: על פי בר' א, יד (השווה לעיל טור 1 ולהלן טור 17). 10 עצמם: עצמתם, כוחם. רוב אונים: נדרף ל'עצמם', והלשון על פי יש' מ, כו. 11 אותם: את שני המאורות. 12 עדים ... נכונים: השווה לעיל טור 2. 13 ידעו ... מנינים: על פי השמש והירח ידעו עם ישראל לחשב את מניין המועדים, השנים והימים. 14 נכונים ... זמנים: והם מוכנים גם לחשב בעזרתם את יחידות הזמן הקטנות. 15 חקקם ... וזמנים: הקב"ה בראם וקבעם לצורך המועדים והזמנים. 16 וכתב ... שינונים: וכתב בתורה את הפסוק המצוטט בסמוך. בדת שינונים: בתורה שמשננים אותה. 17 והיו ... ושנים: בר' א, יד.

ה

פז>מון<

יתקע בשופר
 עון יכופר
 קול השופר
 במעלה יושפר
 5 אז ייטב משור פר
 למונה לכוכבים מספר
 אויב ומענה יחפר
 עד מאד יפורפר
 יקיצו ישיני עפר
 10 נועם רננות יסופר
 האל תפארתו תושפר
 בחצצרות וקול שופר

מקור: ניו-יורק, בית המדרש לרבנים, ENA 3437.10 (1-12), אחריו פיוטים שונים מקדושתא לראש השנה, ג. שרידים של פזמון דומה באים בכ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 111.209 (קרע גדול במרכז כתב היד, התחלת הפיוט וסופו לקויים, החתימה משובשת, בין פיוטים מקדושתא לראש השנה) ושם, T-S AS 131.106 (שריד, קרוע לאורכו, לפניו ואחריו פזמונים למלכויות, זיכרונות ושופרות), אך במקורות אלה אין הוא חתום 'יעקב אלאעין', נוסח רוב טוריו שונה וסיומו (על פי המקור השני) '[תק]עו בחדש שופר'. כמה טורים דומים בראש הפיוט עשויים ללמד שאולי מדובר בעיבוד של פיוטו של אלאעין, אך אין אלו עדי נוסח שלו ולא השתמשתי בהם במהדורתי.

1-2 יתקע ... יכופר: בזכות תקיעת השופר יומתק דינם של ישראל ויכופר עוונם; ולשון 'יתקע בשופר' על פי יש' כו, יג. 3-4 קול ... יושפר: קול השופר ייטב ויירצה לפני ה' בעלותו למרומים. 5-6 אז ... מספר: וייטב לפני ה' (למונה לכוכבים מספר) [על פי תה' קמו, ד] אפילו מהקרבות (השווה תה' סט, לב). 7 אויב ... יחפר: האויבים ומעני ישראל יבושו במעשיהם בהישמע קול השופר. 8 עד מאד יפורפר: ויודעו ויטולטלו (ראה איוב טז, יב) מאימת קול השופר. 9 יקיצו ישיני עפר: קול השופר מבשר את תחיית המתים; ללשון השווה דנ' יב, ב ובשילוב עם הטור הבא ראה גם יש' כו, יט. נראה שבטורים 8-9 נזכרים שני שופרות שלעתיד לבוא: הפחדת אומות העולם (8) ותחיית המתים (9); השווה למצוין לעיל, הערה 56. 12 בחצצרות וקול שופר: תה' צח, ו.

2. פיוטים לסוכות, לשמיני עצרת ולשמחת תורה

1

[סוכות / עושה השלום]

יומם וְלַיְלָה צוֹר לָךְ אֵיחָלָה / יִשְׁעֶךָ אֶקוּה נִצְחִי וְשִׁבְרִי
עוֹלֵי כִכְבֵּד בְּיַד מַעֲנִי / עֲצָבִי כַעֲצֵם וְאוֹרִי שָׁחַר

[ק]רְאֵתִיךָ צוֹר שׁוֹמֵיעַ תַּפְלָה / קוֹלִי קָשׁוּב וְרָקֵם אֶל תַּחֲזִירִי
בְּעֲנִי רְאֵה מַהֲרָ עֲנֵנִי / בְּקָרְאִי גְרוֹנִי כִּי נִיחָר

5 אֲלִיךָ שׁוֹעֲתִי צָרְתִּי כְּגִדְלָה / לָךְ הוֹחֲלֵתִי אֶל תַּחֲפִירִי
אֲלִי פָנֶי צוֹר וְחֲנִינִי / עֲזֹבֵנִי כוֹחִי וְלִבִּי סִחְרָחַר

יָשׁוּב אִפְךָ וְחוֹסֶה בְּחִמְלָה / נָקוּם מִקְמִי וּמִפֶּרֶךְ הַדְרִירִי
[...] תִּקְרָבִי בְּחִצְרוֹתֶיךָ לְשִׁכְנִי / אֲשֶׁרִי תִקְרַב וְתִבְחַר

10 [ח]שׁוֹף זְרוּעֶךָ נוֹרָא עֲלִילָה / חֲנַן וּגְנוּן וְקִבֵּץ פְּזוּרִי
[זמ]ר זִמְרָה וְשָׁר לָךְ זְקִינִי / עַל אֵילֵית הַשְּׁחַר

מקור: קמברידג', T-S NS 276.3 (לפניו פיוטים לסוכות)

חתימה: יעקוב (כל אות פעמיים, 'ק' במילה 'קולי' [טור 3]) אלאעין חזן ח[נן]

1 צור] רמתוקנת מילואולי כתוב 'צורי' 4 ניחר] יתלויה

ההשלמות בראשי הטורים על פי חתימת שמו של הפייטן. 1 צור: כינוי־פנייה לה'. לך איחלה: השווה תה' לה, טז. ישעך אקוה: על פי בר' מט, יח. נצחי ושבירי: תוחלתי ותקוותי, כינוי־פנייה לה'. 2 עולי ככבד: ללשון ראה מל"א יב, י ועוד, והשווה לוי' כו, יג. מעני: אויבי. עצבי: כאבי, צערי. ואורי שחר: ואורי קדר, מטפורה לירידה מגדולה. 3 [ק]ראתיך צור: השווה לתה' פח, י. שומיע תפלה: המשך כינוי־הפנייה לה', על פי תה' סה, ג. ורקם אל תחזירי: ללשון ראה בר' לא, מב ועוד. 4 בעניי ראה: השווה לתה' קיט, קנג; איכה א, ט. מהר ענני: תה' סט, יח; קב, ג. בקראי ... ניחר: על פי תה' סט, ד. 5 אליך שועתי: ראה: תה' ל, ג; פח, יד. אליך ... כגדלה: השווה תה' פו, ז. לך הוחלתי: על פי תה' לה, טז. אל תחפירי: אל תכלים אותי בכך שתשיב את פני ריקם, השווה לתה' עד, כא. 6 אלי ... וחניני: 'פני' כמו 'פנה', על פי תה' כה, טז; פו, טז ועוד. עזבני ... סחרחר: על פי תה' לה, יא. 7 ישוב אפך: יש' יב, א. מקמי: מאויבי. ומפרך: ומשעבודם. הדירי: שחרר אותי. 8 תקרבי ... ותבחר: על פי תה' סה, ה. תקרבי: תקרב אותי. לשכני: לשכן אותי. 9 [ח]שוף זרועך: על פי יש' נב, י. נורא עלילה: כינוי־פנייה לה', על פי תה' סו, ה. וגנון: והגן. פזורי: את ישראל המפוזרים בין העמים. 10 [זמ]ר: ההשלמה על פי האקרוסטיכון והעניין. זקיני:

[קו]מָה וְקוּמִים סוּכָה נְפֹלָה / קוּמִים כְּנַאֲמָךְ בִּי[. .] רִי
 קוּנִי בְשָׁלוֹם תִּבְרַכְנִי[י] / אֱלֹהֵי הַקָּשִׁי >בָּה וְעֲשֵׂה אֶל >תֵּאָחֵר<

ז

[שמיני עצרת / פזמון]

<פזמון>

יּוֹם שְׁמִינִי בְּהוֹסִיפְכֶם
 עֲצַרְתָּ תְּהִיָּה לָכֶם
 קָרְבֵּן עוֹלָה בְּהַקְרִיבְכֶם
 וְגַם מִנֵּת הַחֶג בְּהַשְׁלִימְכֶם
 בְּרָכָה אָרִיק לָכֶם 5
 גִּשְׁמֵי נְדָבוֹת לְרוּוֹתְכֶם
 וּבְחֻדוֹשׁ שְׁמִיכֶם
 יַעֲמֹד זֶרְעֶכֶם וְשִׁימְכֶם
 יוֹסֵף יְיָ עֲלֵיכֶם
 עֲלֵיכֶם וְעַל בְּנֵיכֶם 10

11 כנאמך] את לוויה 12 מועתק בשוליים

ז. מקור: ניו־יורק, בית המדרש לרבנים, ENA 2702.26 (קטע מקדושתת כלאיים לסוכות; הפיוט שלפנינו משמש כפזמון לסטרופה 'מכל ימים הנספרים' [העומדת על האקרוסטיכון המקוצץ מ-ג], ואחריו מופיעה סטרופה נוספת, כנראה מאותו פיוט, 'סידור ריח קרבנות אשה', ובה האותיות ס-ע; אחריה מצוין שנית פיוטו של יעקוב אלאעין כפזמון)

1 בהוסיפכם] פ תלויה 3 בהקריבכם] ב ראשונה מתוקנת מ־ל 8 ושימכם] י תלויה

דויד המלך, על שום מל"א א, א. על אילית השחר: תה' כב, א. 11 וקומם סוכה נפולה: על פי עמ' ט, א. כנאמך: כהבטחתך. בין[. .] רי: מתבקש כאן כינוי לבית המקדש, כגון: בי[ת דבי] רי. 12 קוני: כינוי־פנייה לה', על פי בר' יד, יט; כב. בשלום תברכנ[י]: על פי תה' כט, יא. הקשי>בה... <תאחר>: דנ' ט, יט.

ז. 1-2 יום ... לכם: על פי במ' כט, לה; וי' כג, לו ועוד. 3 קרבן ... בהקריבכם: על פי במ' כט, לו. 5 ברכה אריק לכם: על פי מלאכי ג, י. 6 גשמי ... לרוותכם: רמז לתפילת הגשם הנאמרת בשמיני עצרת; ולצירוף 'גשמי נדבות' ראה תה' סח, י. 7-8 ובחודש ... ושימכם: על פי יש' סו, כב. 9-10 יוסף ... בניכם: תה' קטו, יד.

ח

[שמחת תורה / ה' מלכנו]

יי מלכינו

יְדִידִים מַחְכֵּי יִשְׁעָךְ צוֹר אֱלֹיךָ נֶאֱסָפוּ
 עֲדִיךָ בָּאוּ לְחֻלְךָ וּלְפִתְחֶיךָ הִקִּיפוּ
 קוֹלָם קָשׁוּב מִמְּעוֹנֶיךָ כִּי הֵם יַחַד לְךָ יִצְפוּ
 בְּעֶזְרָתָם קוֹם כִּי לֹחֲצִים לְמָאֵד הִחֲטִיפוּ
 אִמָּץ וְחֹזֶק וְרוּעַם וּמִפְּרִיכֵיהֶם יִרְדּוּפוּ 5
 לְמַטָּה יִפְּלוּ קְמִיָּהֶם וּלְקוֹם לֹא יוֹסִיפוּ
 אִמְרֶךָ הָקֵם לְעַמְּךָ וְכָל אוֹיְבֵיהֶם יִהְדּוּפוּ
 עַל צָרֵיהֶם וְשׁוֹף תַּחֲמֹתָךְ וּמִפְּנֵיךָ יִסּוּפוּ
 יִהְיוּ כְּקוֹצִים כְּסוּחִים בְּאֵשׁ בֵּית יַעֲקֹב יִשְׁרָפוּ

מקורות: אוקספורד, בודלי (2745/12) Ms. Heb. d. 57 דפים 42–43 (1–14, בין פיוטים לשמחת תורה ולקריאת וזאת הברכה, ג); קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 116.1 (1–12, א); שם, T-S AS 130.67 (2–6, קרוע בשוליים העליונים, בין פיוטים לשמחת תורה, ב); שם, T-S NS 113.62 (לקוי במקצת, נוסח מקוצר: טורים 1–6, ג); שם, T-S Misc. 24.166 (7–14, ד); קמברידג', אוסף מוצרי V 161 (נוסח מקוצר, 1–6, 14, לקוי במרכז כתב היד, בקדושתא לשבועות, ה) חתימה: יעקוב ('קו') במילה 'קולם' [3] אלאעין

כותרת: אחר ליעקב אלאעין נ'ע' א אחר יעקב ג 1 מחכי מחכה ג 2 לחלך לחלות ג / ולפתחך ודלתיך א ואל דלתיך ג ולדל[...]. ה 3 ממעונך ממעונך א ב 4 קום קום נא ה / למאד במאד אותם א אותם ג / החטיפו החניפו ב 5 ומפריכיהם ירדופו ועל צריהם יזוקפו א ועל פ[...].יהם יזוקפו ג 6 קמיהם י ת לויה ג / יפלו קמיהם יפלו א ג ה 7 אויביהם צריהם א / יהדפו יושספו א ירדפו ד 8 שפוך שפך ד 9 ישרפו ישרפו א

1 ידידים: כינוי לישראל. צור: כינוי פנייה לה'. נאספו: נקהלו. 2 עדיך באו: על פי תה' סה, ג. לחלך: לחלותך (בכ"י ג: 'לחלות'). ולפתחך הקיפו: השווה מש' ח, לד, וראה נוסח המקבילות. 3 קולם: תפילתם. ממעונך: מהשמים (ראה דב' כו, טו). ולטור כולו השווה תה' ה, ד. 4 בעזרתם קום: עמוד לעזרתם, על פי תה' מד, כז. לוחצים: האויבים. למאד החטיפו: לקחו רבים בשבי בכוח; ואולי פירושו: חטפו וגזלו את כל אשר להם. 5 ורועם: של ישראל. ומפריכיהם ירדופו: והם ירדפו את האויבים שהעבירו אותם בפרך. ונוסח כ"י א: ועל צריהם יזוקפו (=ישראל); אך לשון 'ועל צריהם' חשוד כי הוא חוזר בראש טור 8. 6 קמיהם: אויביהם. ולקום לא יוסיפו: השווה יש' כד, כ. 7 אמרך ... לעמך: על פי תה' קיט, לה, וביאורו: קיים את הבטחתך; וכל ... יהדפו: 'להדף את כל אויבך מפניך כאשר דבר ה' (דב' ו, יט). ובכ"י א: צריהם יושספו (=יזוקפו, יושמדו). 8 על צריהם: ראה תה' פא, טו. שפוך חמתך: יר' י, כה; תה' עט, ו. יסופו: יאבדו, ימותו. 9 יהיו: האויבים. כקוצים ...

10 נְפֻצִים בְּאַרְבַּע פְּנוֹת כּוֹלָם אֶז נְאוּסְפוּ
וְגַם שִׁיר חֶדֶשׁ יִצְפָּצְפוּ וְהוּ [ד] וְהָדָר יוֹצֵנְפוּ
הָרִים רִנָּה יִפְצִיחוּ וְעִסְסִים יִטִּיפוּ
לְצִיּוֹן כִּי־עָלוּ פְּדוּיִם נְאוֹת מְדַבֵּר יִרְעָפוּ
וְגַם יָקוֹם נוֹאֵם וְקוֹי יִי כּוֹחַ יִחְלִיפוּ

ככ>תוב> וקויי יי יחליפו כח יעלו אבר כנשרים ירוצו ולא ייגעו ילכו ולא ייעפו (יש'
מ, לא)
וכתוב גאלינו יי צבאות >שמו קדוש ישראל< (יש' מז, ד)
ב>רוך אתה יי< גאל ישראל

10 נפוצים ... נאוספו] נדוחים לנוך קבץ ומכל צד יא[נספו] א / פנות] פינות ד 11–13 חסר א 12 ועסיסים] י
ראשונה תלויה נ 14 כוח] לפניו 'יחליפו' ומסומן למחיקה נ / וגם ... יחליפו] וקויי יי כח יחליפו
[י]רוצו ולא ייגעו ילכו] ולא ייעפו א וקויי יו' כח יחליפו ירוצו ולא ייגעו ילכו ולא ייעפו ג וקויי] יי יחליפו ד
וקויי יי [י]רוצו ולא יגעו ילכו ולא יעפו ה

ישרפו: שילוב של יש' לג, יב ועו' א, יח. 10 נפוצים ... נאוספו: על פי יש' יא, יב. נאוספו:
שגוי, ונראה שצ"ל: יאוספו (השווה כ"י א, אך בו נוסח הטור כולו שונה). 11 וגם ...
יצפצפו: השווה יש' מב, י; תה' צו, א ועוד. יוצנפו: יעוטרו (מטפורה לגאולה). 12 הרים רנה
יפציחו: בזמן הגאולה, על פי יש' מד, כג ועוד. ועסיסים יטיפו: על פי יואל ד, יח; עמ' ט, יג.
13 פדויים: ישראל שנגאלו מהגלות. נאות מדבר ירעפו: על פי תה' סה, יג. 14 יקום: יתקיים.
נואם: דבר ה' שבפסוק הסמוך (יש' מ, לא).

3. פיוטים לפסח

ט

ל<חן>

אותות ומופתים הראה במצרימה
בעשרה כהיכם מהם להנקמה
גאל וגנן קהל איומה
ובני ישראל יוצאים ביד רמה

פז>מון< ל<חן>

5 יוצאים ביד רמה הלכו נמקרים
יוצרים כהדירים מפרך ארורים
עליהם הטח חסד וחסן הדורים
עלו חמושים מארץ מצרים
קוראים צבאות יי מחנות ישרים
10 קהלות ששים ריבוא הגברים

מקורות: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 2.9 (1-22), לפניו פיוטים שונים לפסח וביניהם שניים לאלאעין [י, יא], ג; אוקספורד, בודלי (2744/5) Ms. Heb. e. 54 (19-37) דף 37 'עמס', א; קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 275.195 (1-22), טורים 14-7 חסרים, לפניו פיוטים שונים מקדושתא לפסח, ב; אוקספורד, בודלי (2712/22) Ms. Heb. e. 39 (1-124) דף 39 'שומר דף', כ"י מטושטש, לפניו: הרהיט לפסח לקלירי 'אומץ גבורותיך הפלאת' [י' פרנקל, מחזור פסח, ירושלים תשנ"ג, עמ' 118] והפזמון לאלאעין 'ירד בעוז' [י, ג] חתימה: יעקוב (כפול) אלאעין

כותרת: לחן אותות הראה (מחרוזת לראש השנה ליעקוב אלאעין [ד]) פזמ>ן< לח>ן< יריח עשה (פזמון לראש השנה ליעקוב אלאעין [ד]) א 1 ומופתים ו שנייה תלויה נ / הראה] הראתה ב 2 כהיכם] כהכה א ב הכם ג / מהם] בהם א ב 6 כהדירים] כהדירים א 7 הדורים] מתוקן בשוליים מ'הידים' (ד שנייה תלויה) נ הדורים א 9-10 סדר הטורים הפוך א / קוראים] קוראים א ב 10 קהלות] קהילות א / ששים] ששם

1 אותות ... במצרימה: השווה ליר' לב, כ; תה' קלה, ט ועוד. 2 בעשרה כהיכם: כאשר היכה הקב"ה את המצרים בעשר המכות. מהם להנקמה: להיפרע מהם על שעינו את ישראל. 3 איומה: כנסת ישראל, על פי שה"ש ו, ד; י. 4 ובני ... רמה: שמ' יד, ח. 5 יוצאים ביד רמה: כינוי לישראל (ראה שם). 6 יוצרים כהדירים: כאשר הוציאים הקב"ה לחופשי. מפרך ארורים: משעבוד מצרים ('ארורים'). 7 עליהם: על ישראל. עליהם הטח חסד: ללשון ראה עז' ז, כח; ט, ט. חסד וחסן: לצירוף ראה אס' ב, יז. 8 עלו ... מצרים: על פי שמ' יג, יח. 9 קוראים: צ"ל כבמקבילות: קוראים. צבאות ה': שמ' יב, מא. מחנות ישרים: כינוי לישראל. 10 קהלות ... הגברים: על פי שמ' יב, לז.

וְכֹלֶם זְרִיזִים מְתַנִּיֶּהֶם חֲגוּרִים
 וּמִשְׁאֲרוֹתָם עַל שְׁכָמָם צְרוּרִים
 בְּכִישׁוֹר וּדְיִשׁוֹר יִצְאוּ אֲסוּרִים
 בְּשִׁמְחָה וּגְלִילָה וְרִנָּן מִזְמוּרִים
 15 אוֹתוֹתָיו וּמוֹפְתָיו / וְרוֹב נִפְלְאוֹתָיו / יַחַד סוֹדֵרִים
 לְחִירוֹת מַעֲבָדוֹת / יִצְאוּ בְּפָדוֹת / מִיַּד צוּרִים
 אוֹמְרִים תְּהִלָּתוֹ / מְתַנִּים יְשׁוּעָתוֹ / כְּבוֹדוֹ מְסַפְּרִים
 עֲלֵיהֶם חֲנָן / וּפְסַח וְגִנָּן / וְרֹאשָׁם הָרִים
 יִקָּר עוֹז כּוֹלֵלוֹ / כִּי עֲמָם עָלוֹ / שְׁנֵי צִירִים
 20 נָמוּ עֲזוּרִים / מַעֲבָדוֹת דְּרוּרִים / שִׁירֹת וְשִׁירִים
 עַל כֵּן מִלֵּי צִיר נֶאֱמָן / חֶקֶק לָעַם לֹא אֱלָמָן / בְּשִׁינוֹן סִדְרִים
 הוּא הִלְלִילָה הַזֶּה לִּי שִׁימוּרִים

ב / ריבוא רבו ארבו ב / הגברים אולי מתוקן מהגבורים נ 11 וכולם וכלם א / מתניהם ומתניהם א
 12 ומשארותם משארותם ב / שכמם כלם ב / צוררים צוררים א 13 ודישור ומישור א ב
 14 מזמורים מזמרים א ב 15-18 חסר ב 15 ומופתיו ו שנייה תלויה נ 16 לחירות לחרות א
 17 מספרים ר תלויה נ 18 עליהם חנן עליון גנן א / ופסח וגנן ואותם חנן א / וראשם וראש א 19 יקר
 עוז כוללו ישר עוז כלו א / כי עמם מכאן ואילך מחוק א / עמם עימם ב / צירים עפרים ב 20 נמו
 נאו ב 21 מ ל חסר ב / חקק חקק וצויה ב / לעם לא אלמן חסר ב 22 שימורים שמורים ב

11 מתניהם חגורים: על פי שמ' יב, יא. 12 ומשארותם ... צוררים: ראה שם, לד.
 13 בכישור ... אסורים: על פי הפסוק 'מוציא אסירים בכושרות' (תה' סח, ז) ומדרשו (ראה
 לעיל, שיר ג, טור 5). בכישור: בזמן הכשר והמתאים. בדישור: צ"ל כמו במקבילות:
 'ומישור' – ובדרך ישרה. 15 סודרים: עורכים, אומרים. 16 לחירות מעבדות: השווה ללשון
 המשנה, פסחים י, ה: 'הוציאנו מעבדות לחרות'. צוררים: המצרים. 17 אומרים תהלתו:
 השווה לתה' עה, ד. מתנים: מספרים. כבודו מספרים: על פי תה' צו, ג (ראה גם דה"א טז, כד).
 18 חנן: ריחם. ופסח: על פי שמ' יב, כג ועוד, וללשון 'ופסח וגנן' ראה יש' לא, ה. וראשם
 הרים: ורומם אותם. 19 כוללו: עוטרם. שני צירים: משה ואהרן. 20 עזורים מעבדות
 דרוורים: כינוי לישראל שנושעו ויצאו מעבדות לחרות. שירות ושירים: את שירת הים.
 21 מ ל: ציון לא ברור, ואיננו במקבילה. ציר נאמן: מש' כה, יג, והוא כינוי למשה משום במ'
 יב, ז. חקק: רשם בתורה את הדברים שבטור הבא. לעם לא אלמן: לישראל, והכינוי על פי יר'
 נא, ה. בשינון סדרים: בסדרי קריאת התורה שישראל משננים אותם. 22 הוא ... שימורים:
 שמ' יב, מב.

,

יָרַד בְּעֻזּוֹ רוֹכֵב שָׁמַיִם
 עַל קֵל רֹכֵב וְכָא מְצָרִים
 קִצְפוּ וְזַעְמוּ שָׁפָךְ בְּמְצָרִים
 וְהִצְפִּין בְּסוֹפּוֹ עֲמוּסִי¹ מַעִיִּים
 5 בְּנִקְמוֹת גְּדוּלוֹת הִכָּה מְצָרִים
 אוֹתוֹת וְנִפְלְאוֹת הָרָאָה בְּמְצָרִים
 לָכֵן נִכְלְמוּ גִיבּוּרֵי מְצָרִים
 אֲבָרְתוּ שֵׁת סֵתֶר מַחֲלֵת מַחְנִים
 עָשָׂה שְׁפָטִים בְּאַלְיִלִי מְצָרִים
 10 יַחַד נִבְהָלוּ חֲכָמֵי מְצָרִים
 וְתָהִי צַעֲקָה גְּדוּלָּה בְּמְצָרִים
 וְאָמְרוּ כּוֹלָם אֲבָדָה מְצָרִים
 וַיָּקָם פֶּרְעָה לִילָה הוּא וְכָל עַבְדָּיו וְכָל מְצָרִים

מקורות: אוקספורד, בודלי Ms. Heb. e. 39 (2712/22) דף 124 (13–1, ג); קמברידג', ספריית האוניברסיטה
 T-S H 2.9 (א, 13–1)

חתימה: יעקוב אלאעין

נדפס: א"מ הברמן, פיוטים נבחרים לחגים ולמועדים, לוד תשנ"ב, עמ' 123.

1 רוכב שמים] רום בשמים א 2 על] עב א 3 קצפו] קפצו א 4 עמוסין] על פי א עמוס ג / מעיים] מיעים א
 7 הטור מועתק בשוליים א / גיבורין] גבורי א 8 סתר] סת א 9 באלילין] בליאלי א 10 חכמי] חממי
 א 12 כולם] כלם א

1 בעוזו: בכבודו (ראה תה' עח, כו). רוכב שמים: הקב"ה. 2 על קל: על עב קל (השווה
 למקבילה), והטור כולו על פי יש' יט, א. 3 קצפו וזעמו: ללשון השווה תה' קב, יא.
 4 והצפין בסוכו: והגן, על פי תה' כז, ה. עמוסין] מעיים: את ישראל, והכינוי על פי יש' מו,
 ג, ובכתב היד המשמש כנוסח יסוד 'עמוס', ותיקנתי על פי המקבילה, כמקובל בפיוטים.
 5 בנקמות גדולות: בעשר המכות, וללשון ראה יח' כה, יז. 6 אותות ... במצרים: ראה תה'
 עח, יא ועוד. 8 אברתו שת סתר: לשון הגנה ומחסה, השווה לתה' צא, ד; סא, ה. סתר:
 מגן ומחסה (השווה תה' קיט, קיד ועוד). מחולת מחנים: כנסת ישראל, על פי שה"ש ז, א.
 9 עשה ... מצרים: על פי במ' לג, ד; שמ' יב, יב. 11 ותהי ... במצרים: שמ' יב, ל. 12 ואמרו ...
 מצרים: על פי שמ' י, ז. 13 ויקם ... מצרים: ראש הפסוק שהובא בטור 11 (שמ' יב, ל).

יא

ל<חן> ארוגים לסיני

אַרוממך וְאַהֲלֶלְךָ אֱלִי זֶה
בְּכָל יוֹם וַיּוֹם בְּעֲנִיִּינוּ תַחֲזֶה
גְּאֻלַּת מְנוּף בְּעֵצֶם הַיּוֹם הַזֶּה
בְּרוּךְ שֶׁהֵחֵינּוּ וְקִיַּמְנוּ וְהִגִּיעָנוּ לְזֶמֶן הַזֶּה

פז>מון< ל<חן> יזכור בריתו וג'

5 יִסֹּר יִסְרָנִי / יֵה וְלִמּוֹת לֹא נִתְּנִי
עֵשׂ לְמַעַנּוּ וּגְאֻלָּנִי / וּמִיד צוֹעֲנִים הִצִּילָנִי
קוֹל רִנָּה וַיִּשְׁוֹעָה הַשְּׁמִיעָנִי / וּמַכּוֹר הַבְּרוּךְ הוֹצִיאָ[נִי]
בְּיַד חֲזָקָה חִילְצָנִי / וּבְזִרְעֵי נְטוּיָה מִלְטָנִי
דָּחָה דְּחִיתָנִי / לְנַפֵּל וַיִּי עֲזָרָנִי
10 אַרוממך יי כִּי דְלִיתָנִי

מקורות: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 2.9 (10-1, ג); אוקספורד, בודלי (2712/22) Ms. Heb. e. 39
דף 123 (10-1, א); קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 135.49 (10-2, ב); שם, T-S NS 128.62
(2-1 'בכל', ג)
חתימה: יעקוב ('קו' במילה 'קול')

1 ארוממך ותלויה נ / ואהללך ל שנייה אולי מתוקנת נ 3 גאלת גאולת א גאולת ב / בעיצם
בעצם א ב 4 וקימנו וקיימנו א ב 6 צוענים לפניו מחוק 'צונע' נ הצילני תצילני א 8 חילצני חיילתני
א חילני ב / מילטני מלטני א 9 לנפל לנפול א 10 חסר א / ארוממך ותלויה נ

לחן: ארוגים לסיני: מכוון כנראה לפיוט מקדושתא לשבועות: 'ארוגים לסיני הטה' (כ"י
קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 235.96). 1 אלי זה: כינוי פנייה להקב"ה, על פי
שמ' טו, ב. 3 מנוף: ממצרים. בעיצם היום הזה: על פי שמ' יב, יז; מא; נא. 4 ברוך ... הזה:
לשון ברכת ההודאה הידועה. 5 לחן: יזכור בריתו: פיוט ג, לעיל. יסר ... נתנני: תה' קיה, יח,
ומכוון כאן לייסורי השעבוד במצרים. 6 עש למענו וגאלני: השווה למדרש תהלים קז, א
(מהדורת בובר, דף תקמה): 'זהו שאמר הכתוב "למעני למעני אעשה" (יש' מח, יא) ... אמר
הקדוש ברוך הוא איני עושה אלא בשביל שמי שלא יתחלל ... בזמן שהייתם במצרים גאלתי
אתכם בשביל שמי'. צוענים: המצרים. 7 קול רנה וישועה: תה' קיה, טו, ונדרש על שירת
ישראל בעת הגאולה ממצרים בתנחומא בא יא ועוד. ומכור הברזל: כינוי מטפורי למצרים, על
פי דב' ד, כ ועוד. 8 ביד ... מילטני: השווה לדב' ד, לד ועוד. 9 דחה ... עזרני: תה' קיה, יג.
10 ארוממך ... דליתני: תה' ל, ב.

4. פיוטים לשבועות

יב

גירה

יְקָרָה מִפְּנִינִים / קְנוּיָה מִלְּפָנִים
 עַד לֹא שָׁמִי מְעֻנִים / עֲלִיּוֹנִים וְתַחְתּוֹנִים
 קְדוּמָה מֵרָאשׁוֹנִים / רָאשׁוֹנָה לְקִדְמוֹנִים
 וְהָרִים גְּבוּלוֹנִים / עַד לֹא מְכוּוֹנִים
 בְּטָרֶם עֲלִיּוֹנִים / וְחִיּוֹת וְאוֹפָנִים 5
 אֶף עַד לֹא זְמָנִים / וְגַם שָׁמִי מְעֻנִים
 לְפָנֵי תְהוֹמִים וּמַעֲיָנִים / יָמִים וְתַנִּינִים
 אֶצְלוֹ שְׁחָקָה בְּרַנָּנִים / אֲלֵפִים שָׁנִים

מקורות: אוקספורד, בודלי Ms. Heb. f. 20 (2699/2) דפים 73–74, (12–1); קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 235.96 (12–1); א; שם, T-S H 3.104 (12–1), כתיבת ידו של עלי בן יחזקאל, ב; ניו-יורק, בית המדרש לרבנים, ENA 2751.21 (12–1); ג; קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 138.20 (12–1); ד; שם, T-S NS 277.36 (12–1), לקוי במקצת, ה; שם, T-S NS 92.79 (12–1), טורים 10–11 חסרים, ו; שם, T-S NS 202.57 (10–1) 'רד', לקוי, ז; ניו-יורק, בית המדרש לרבנים, ENA 3433.6 (12–5), קרוע בחלקו העליון, ח; קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 126.223 (12–4), חתוך לאורך השוליים השמאליים ולקוי, ט; שם, T-S AS 128.15 (12–4), טורים 7–9 בלתי קריאים, י; שם, T-S AS 128.18 (9–1), שרדו אותיות בודדות, כ; שם, T-S NS 199.134 (קרוע לאורכו וחסר, ל); שם, T-S NS 208.45 (5–1), קרוע לאורכו וחסר, מ)
 חתימה: יעקוב אלאעין

כותרת: רהטו בסיט [ל.]. לה? ז 1 קנוייה א ב ד ו ז כתובה ג 2 עד מתוקן מ'על ז / עליונים ארקים א ב ג
 ד ה ו 3 מראשונים מראשונים ב מרישונים ו 4 מכוונים ד ו ז י 6 וגם שמי' וכוכבי א / שמי' כוכבי
 ב ג ד ה ו ז 7 תהומים תהום ג ד / ומעיינים ומעיינים ז / ימים וימים ג ד ומים ב ה ו ז ח ט / ותנינים
 ותנים ו 8 שחקה שחקה ו סחקה ח / אלפים לאלפים ג

1 יקרה מפנינים: התורה, על שום מש' ג, טו. קנוייה מלפנים: הקב"ה קנה (ברא) את התורה לפני בריאת העולם, על פי מש' ח, כב ומדרשו בבר"ר ח, ב (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 57). והפייטן מונה, על פי מש' ח, כב–לא, את שאר הבריאות שהתורה קדמה להן. 2 עד לא: עוד בטרם. שמי ... ותחתונים: נבראו השמים והארץ. 3 קדומה ... לקדמונים: התורה נבראה עוד קודם לבריאת הדברים הקדומים ביותר. 4 והרים גבנונים: לצירוף ראה תה' סח, יז. עד לא מכוונים: עוד בטרם בריאת ההרים עלתה במחשבה (על פי מש' ח, כה). 5 וחיות ואופנים: התורה נבראה לפני המלאכים. 6 זמנים: ולפני השמש והירח שעל פיהם מחשבים את הזמנים. 7 לפני ... ימים: השווה למש' ח, כד. ותנינים: כנראה נוסף לצורך החרוז. 8 אצלו ... שנים: על פי מש' ח, ל ומדרשו על התורה בב"ר ח, ב (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 57): 'שואל לא לתורה אתמהא שקדמה היא לברייתו שלעולם [אלפים שנה] הה"ד "ואהיה אצלו אמון ואהיה שעשועים יום יום" (משלי ח, ל)'. ברננים: בשמחה.

עליון בעננים / באשים ובעשנים
 ירד ונגלה בעננים / ובאלפי שנאנים
 נתנה לנאנים / על ידי ציר אמונים
 ודבר יי אל משה פנים אל פנים

יג

ירד על הר סיני שוכן שמימה
 יום השלישי < ברבבות קדישי מעונה
 עולם הרעיש משמים כהרעימה
 עוזו כנראה נדו דרי דוק ואדמ >ה

9 עליון באלפי שנאנים / נתנה לנאנים 10-11 ח ס ר / נגלה ממעונים שנאנים // נתנה לנאנים // על
 יד ציר אמונים ד 10 ונגלה] ועלה ב / בעננים] בהמונים א ה להמונים ג י / ובאלפי] באלפי ג 11 ידי] יד א ב
 ג ה ח י 12 ודבר] וידבר ו

יג. מקורות: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 235.96 (17-1, ג); אוקספורד, בודלי Ms. Heb. f. 20
 (2699.2) דף 49 (9-1, א); לונדון, הספרייה הבריטית, Or. 5557 O דפים 20, 23 (17-1, טורים 1-2 בלבד)
 מועתקים בדף 23, טורים 7-8 חסרים, ב)
 חתימה: יעקוב (כל אות פעמיים) אלאעין

2 ברבבות] בריבבות ב / מעונה] רומה א ב 3-4 סדר הטורים הפוך ב 3 משמים] בשמים א 4 עוזו] עוזו
 א ב / כנראה] כהראה א / ואדמ נ

9 עליון: הקב"ה. בעננים: ויאמר ה' אל משה הנה אנכי בא אליך בעב הענן' (שמ' יט, ט).
 באשים ובעשנים: 'והר סיני עשן כולו מפני אשר ירד עליו ה' באש ויעל עשנו כעשן הכבשן'
 (שמ' יט, יח). 10 ירד ונגלה בעננים: נוסח חשוד משום חזרה הסמוכה על המילה 'בעננים'
 ויש להעדיף את נוסח המקבילות 'בהמונים' או 'להמונים', כלומר להמוני ישראל שהתקבצו
 בהר סיני. ובאלפי שנאנים: על פי תה' סח, יח ומדרשו בפסדר"כ בחדש השלישי כב (מהדורת
 מנדלבונים עמ' 219): "רכב אלהים רבותים אלפי שנאן" (תה' סח, יח) ... שירד עם הקדוש
 ברוך הוא לסיני עשרים ושנים אלף של מלאכי השרת'. 11 נתנה: את התורה. לנאנים:
 לעם ישראל. ציר אמונים: משה, והכינוי על פי מש' יג, יז. 12 ודבר ... פנים: שמ' לג, יא.

יג. 1 ירד ... שמימה: על פי שמ' יט, כ, ו'שוכן שמימה' כינוי להקב"ה. 2 יום השלישי <:
 ביום השלישי, על פי שמ' יט, יא. ברבבות קדישי מעונה: עם המלאכים (ראה לעיל ט,
 בביאור לטור 10); והכינוי 'קדישי מעונה' שגוי, כמוכח מהחרוז, וצ"ל כנוסח המקבילות:
 'קדישי רומה', הקדושים שבשמים; והשווה דנ' ז, יח ועוד. 3 עולם הרעיש: השווה שו' ה, ד;
 תה' סח, ט. משמים כהרעימה: הלשון על פי תה' יח, יד; ו'הרעימה' כמו 'הרעים', בצורת פועל
 מורחבת. 4 עוזו: הקב"ה, על פי תה' כד, ח. כנראה: כאשר נראה על הר סיני. נדו: התנודדו

- 5 קולות גדולות השמיע בעצמה
קול אֶחָד <קָבְלוּ עָנוּ בְּנֵימָה
וְנִעְשָׂה וְנִשְׁמַע הַפְּצִיחוּ לְהַקְדִּימָה
וְגַם נָמוּ לְצִיר מְשׁוּי מִמֶּימָה>
בִּינָנוּ הָיָה שְׁלִישׁ נָמוּ בְּאִימָה
10 בְּטָרֶם נָמוּת כִּי יִרְאֲתָנוּ עֲצָמָה
אֲנָכִי כָּנָם לִי לִי אֲמָרָה כָּל אֹמָה
לִקַּח טוֹב נָחֲלוּ בְּנֵי אֵימָה
אֲשֶׁרֵיכֶם יִשְׂרָאֵל בַּת קוֹל נָמָה

6 אחד / א' נ / קבלנו] קיבלנו א דברנו ב 7-8 חסר ב 7 ונשמע] לנשמע א / הפציתו] פ' צ' מתוקנות
מעל השורה ג 8 וגם נמו] ונמו א / ממימ' ג 9-10 סדר הטורים הפוך ב 9 ביננו] בינינו א ב / נמו
באימה] נמה כל אומה ב 10 יראתנו] יראתינו א ב 11 לי אמרה] תכרע א / כל אומה] איומה ב 12 טוב] טוב
אז א ב

בבהלה, נודעו; השווה שמ' כ, טו. דרי דוק ואדמ>ה: המלאכים הגרים בשמים ('דוק',
על פי יש' מ, כב) ובני האדם הדרים בארץ; ראה מכילתא דרשב"י לשמ' יט, טז (מהדורת
אפשטיין-מלמד, עמ' 142): "ויהרד כל העם אשר במחנה" (שמ' יט, טז), נודעו, והלא
דברים קל וחומר, ומה ישראל שעתידין ומעותדין לפני הר סיני נודעו – אומות העולם
על אחת כמה וכמה'. 5 קולות ... בעצמה: השווה נתחומא וישלח ב: "וה' נתן קולו לפני
חילו" וגו' (יואל ב, יא) ... הכתוב מדבר במתן תורה ... רבי אבדימי אמר כ"ב אלף מרכבות
מלאכים ירדו עמו לסיני, ומה נתן תחלה, קולו, שנאמר "ויהי קולות וברקים" וגו' (שמ' יט,
טז). 6-7 קול ... הפציתו: העם ענו בנעימה ובקול אחד: 'קיבלנו', אנו מקבלים על עצמנו
את דברי ה', על פי שמ' יט, ח ומדרשו בשמו"ר מב, א: 'כיון שבאו לסיני וקבלו עליהם
מלכותו של הקדוש ברוך הוא וענו כולם קול אחד ואמרו כל אשר דבר ה' נעשה ונשמע'.
להקדימה: ש'הקדימו נעשה לנשמע' (בבלי שבת פח ע"א). 8 לציר משוי ממיימ>ה: למשה,
על פי שמ' ב, י. 9-10 ביננו ... עצמה: על פי שמ' כ, טו. שליש: מתווח; השווה פסדר"כ
יב, יג (מהדורת מנדלבוים, עמ' 214): 'ומשה שלישי [=שליש] ביניהם, "אנכי עומד בין ה'
וביניהם" (דב' ה, ה)'. 11 אנכי ... אומה: ייתכן שנרמז כאן מדרש מעין זה שבבבלי קידושין
לא ע"א: 'בשעה שאמר הקדוש ברוך הוא "אנכי" ו"לא יהיה לך", אמרו אומות העולם: לכבוד
עצמו הוא דורש, כיון שאמר "כבוד את אביך ואת אמך" חזרו והודו למאמרות הראשונות';
ועל פי זה יש לפרש: כשאמר הקב"ה 'אנכי' הבינו זאת אומות העולם כאילו אומר הקב"ה 'לי,
ל' ומבקש כביכול את כבוד עצמו בלבד. 12 לקח טוב נחלו: ה' הנחיל את התורה ('לקח
טוב', על פי מש' ד, ב). איומה: לכנסת ישראל, והכינוי על פי ש"ש ו, ד; י. 13 אשריכם
ישראל: ללשון ראה דב' לג, כט; משנה יומא ח, ט. בת קול נמה: לבת קול בעת מתן תורה
השווה מדרש אלפ"א ביתו"ת (בתי מדרשות, מהדורת ורטהיימר, כרך ב, עמ' תכו): 'באותה
שעה [שעת מתן תורה] יצאתה בת קול ואמרה, תורה עצמה משבחת ומקלסת לפני הקדוש
ברוך הוא שברא את העולם' וכו'; ולקול מן השמים המשבח את ישראל (אך לא בעת מתן
תורה) השווה מכילתא בשלח, מסכתא דשירה ג (מהדורת הורוויץ-רבין, עמ' 126): 'ישראל

על לוחת באצבע אלהים רשומה
 15 ישרה טהורה משמחת עגומה
 נאמנה וגם פתי מחכימה
 ת[ור]ת ייי תמימה

יד

רהט ל>חן< ים סוף בקע וג'

יחיד נגלה / משמי מעלה / באלפי שנאים
 בא>לפי< ש>נאים
 על סיני ירד / וכל ההר חרד / ונתמלא עשנים
 ו>נתמלא< ע>שנים
 קירב לתמימים / לשלשת ימים / היו נכונים
 ה>יו< נ>כונים
 בינה וחכמה / מרום שמימה / נחלו אמונים
 נ>חלו< א>מונים

14 לוחת] לוחות א ב 15 משמחת] ומשמחת א ב / עגומ' נ / אחרי טור זה טור נוסף: נפש משיבה וראש מרימה א 17 חסר א / תורת יי] תורת יי משיבת נפש ב

יד. מקור: קמברידג', T-S H 3.104b (כתיבת עלי בן יחזקאל הכהן)
 חתימה: יעקב אלאעין
 נדפס: א"מ הברמן, עתרת רננים, ירושלים תשכ"ז, עמ' 182.

2 ונתמלא] א מתוקנת / עשנים] ש כנראה מתוקנת

אומר "מי כמכה באלים ה'" (שמ' טו, יא), ורוח הקדש צווחת ואומרת מן השמים "אשריך ישראל מי כמוך" (דב' לג, כט). 14 על ... רשומה: התורה, על פי שמ' לא, יח; דב' ט, י. 15 ישרה ... עגומה>: תיאור התורה, על שום תה' יט, ט-י. 16 נאמנה ... מחכימה: על פי תה' יט, ח. 17 ת[ור]ת ייי תמימה: תה' יט, ח.

יד. לחן: ים סוף בקע: פזמון לויושע ליוסף אלברדאני (בארי [לעיל, הערה 7], עמ' 452). 1 יחיד: הקב"ה. באלפי שנאים: על פי תה' סח, יח. 2 על סיני ירד: על פי שמ' יט, כ. וכל ... עשנים: על פי שמ' יט, יח. 3 קירב: אמר כדי לקרב אליו. לתמימים: לעם ישראל. לשלשת ... נכונים: ראה שמ' יט, טו. 4 בינה וחכמה: כינויים לתורה. נחלו אמונים: קיבלו עם ישראל.

- 5 אַחֲזֶה רֵעִי / קָהֵל יַעֲדָה / בַּחוּרִים וּבָנִים
 בַּח <וְרִים> וּבָנִים <קָנִים>
 לְמַאֲד רָגְזוּ / נִבְהָלוּ נַחֲפָזוּ / אָבוֹת וּבָנִים
 אֶ-בֹּת <וְבָנִים>
 אָדוֹן כְּהוֹפִיעַ / חֻקִּים לְהַשְׁמִיעַ / מִמְּעוֹנִים
 מִמְּעַ-וְנִים <
 עֲשֶׂרֶת דְּבָרוֹת / מִפְּרָשׁוֹת מְבוֹאֲרוֹת / עַל לִוְחֹת הָאֲבָנִים
 עַל ל <וְחֹת> הָאֲ-בָנִים <
 יִקְרָה תְּמִימָה / מִרְאשֵׁי קְדוּמָה / אֶלְפִים שְׁנִים
 אֶ-לְפִים <שָׁ-נִים>
 10 נֶאֱמַן קִיבְלָה / לְעֲמוֹ הַנְּחִילָה / בְּשִׁמְחוֹת וּרְנָנִים
 בְּשִׁ-מְחוֹת <וְ-נָנִים>
 וְדִיבֵר יִי אֵל מֹשֶׁה פָּנִים אֵל <נִים>

טו

פז <מון> ל <חן> ביד רמה

יִקְרַע עֲוֹנוֹ וְהוֹדוּ גִילָה לְעֵינָי
 יַחֲדֵי עַת נִגְלָה מִשְׁמֵי מְעוֹנָי
 עֲרַפֵּל כֶּסֶה הָהָר וּפְרָשׁוּ עָלָיו עֲנָנֵי

טו. מקור: אוקספורד, בודלי Ms. Heb. f. 20 (2669.2) דפים 50–51
 חתימה: יעקוב (כל אות פעמיים, להוציא אות ב) אלאעין (אותיות 'אעי' במילים 'אלי עת ירד') חו[ק]. הנוסח
 האחר בא לתקן לכאורה את חסרון האותיות 'עי' בחתימה 'אלאעין', אך הן מופיעות בטור 13. החתימה על פי
 הנוסח האחר: יעקוב אלאעין

5 אחוז ... וקנים: על שום 'ויחרד כל העם אשר במחנה' (שמ' יט, טז). והטור הבא מקביל
 לו בתוכנו. 6 רגזו: פחדו. נבהלו נחפזו: ללשון ראה תה' מח, ו. 7 אדון: הקב"ה. חוקים:
 את חוקי התורה ומצוותיה. ממעונים: מהשמים. 9 יקרה תמימה: כינויים לתורה, על פי
 מש' ג, טו; תה' יט, ח. מראשנים ... שנים: התורה קדמה אלפיים שנה לבריאת העולם (השווה
 בר"ר ת, ב, מהדורת תיאודור־אלבק עמ' 57; והובא לעיל יב, 8). 10 נאמן: משה. קיבלה:
 קיבל את התורה. 11 ודיבר ... פנים: שמ' לג, יא.

טו. הפייטן מתאר לאורך כל הפיוט את מעמד הר סיני. 1–2 יקר ... מעוני: כאשר נגלה
 הקב"ה ('יחיד') לישראל במעמד הר סיני, הראה להם את כל הודו ותפארתו. 3 ערפל כסה

עבים גם נטפו מים בחזיוני
 5 קולות וברקים ראו מכל דפני
 קול השופר השמיעו אופניי
 והחזיק קולות שבעה ונשתברו אילני
 וגם נדו וחרדו הרים מכל פני
 בסופה ובסערה הרעים ושיבר אבני
 10 ויחרד כל העם אשר במחניי
 אישות ולפידים הבעיר הר גבנוני
 למעלה על עשנו כעשן כבשוני
 אלי עת ירד עליו משמי מעוניי
 נטה שמים והשמיע אמוני
 15 חלו ורגזו כל דרי חלדוניי
 זעו [ק... ..]
 עשרת הדברות להנחיל לנאמני
 וירד יי על הר סיני

7 אילני] אולי מעליה כתוב 'ארוי' 11 הבעיר] רמחוזקת בדיו עבה 16 זעו] אחריה הותיר
 המעתיק מקום ריק, שווה בערך לשתי שורות [כולל המילה 'זעו'] 18 אחרי טור
 זה נוסף ויקול אלסדר אתא מרבבות קודש וג'

ההר: על פי דב' ד, יא; ה, יט ועוד. ופרשו עליו ענני: השווה ללשון איוב כו, ט. ופרשו:
 ופרש. 4 עבים ... מים: על פי שופ' ה, ד. בחזיוני: בשעה שעם ישראל חזה בכבוד ה',
 בעת מתן תורה. 5 קולות וברקים: על פי שמ' יט, טז. דפני: צדדי. 6 קול השופר: על
 פי שמ' יט, טז ועוד. אופניי: מלאכיי; ולכאורה נאמר כאן שהאופנים הם שהשמיעו את קול
 השופר, ולא מצאתי לכך מקור. 7 קולות שבעה: השווה: "וכל העם רואים את הקולות"
 (שמ' כ, טו), "רואים את הקול" אינו אומר אלא "את הקולות", אמר רבי יוחנן, היה הקול יוצא
 ונחלק לשבעה קולות' (תנחומא שמות כה). ונשתברו אילני: מעצמת הקולות נבקעו העצים.
 8 וגם ... פני: וגם ההרים הזדעזעו בכל קצות הארץ ('פני'), על פי שופ' ה, ד-ה; חב' ג, ו.
 9 בסופה ובסערה: הלשון על פי נחום א, ג. ושיבר אבני: השווה ללשון 'משבר סלעים'
 במל"א יט, יא. 10 ויחרד ... במחניי: על פי שמ' יט, טז. 11 אישות ולפידים: על פי
 שמ' כ, טו. הר גבנוני: הר סיני, על שום תה' סח טז, והשווה: 'סיני ששה שמות נקרא לו ...
 הר גבנוני' (יל"ש תהלים, רמז תשצ"ו). 12 למעלה ... כבשוני: על פי שמ' יט, יח. על:
 עלה. 13 עליו: נסוב על 'הר גבנוני'. 14 נטה שמים: השווה מכילתא יתרו, מסכתא דבחדש
 ט (מהדורת הורוויץ-רבין, עמ' 238): 'מלמד שהרכין הקב"ה שמים העליונים על ראש ההר
 ודבר עמהן מן השמים... וכן הוא אומר "ויט שמים וירד וערפל תחת רגליו" (שמ"ב כב, י';
 תה' יח, י'). והשמיע: את עשרת הדיברות. אמוני: לישראל. 15 חלו ורגזו: ללשון ראה דב'
 ב, כה. דרי חלדוניי: יושבי הארץ (חלד), על פי תה' מט, ב. 19 וירד ... סיני: שמ' יט, כ.

נוסח אחר לטורים 13–16 (מועתק בשוליים):

אַרְתָּכִי רוּם וְגַם תַּחֲתִית אֲדָנִי
עַת רֶכֶב רַבּוּת אֶלַּי [שְׁנֵאנִי]
יִצְוִרִים יַחַד רָעָשׁוּ וְנִתְחַלְחֲלוּ מִחֲנִי
נָזְלוּ הָרִים מִפְּנֵי יְיָ

טז

אחר

אַרְקִים רָעָשׁוּ וְרָקְדוּ הָרִים
בְּרִדְתָּךְ לְעֶמֶךְ לְהַשְׁמִיעַם עֲשֶׂרֶת הַדְּבָרִים
גָּבוּר כְּנִגְלָה עַל אֶחָד הַהָרִים
דִּבֶּר לְעֲמוֹ פְּקוּדִים יִשְׂרָאֵל

יִשְׂרָאֵל מְשֻׁמָּחִי לֵב פִּיקוּדֵי יְיָ הַמְצוֹרְפִים
עֵינָיִם מְאִירִים וּפְנֵי מִיָּפִים
קוֹמוֹת כְּפוֹפּוֹת לְמַעַלָּה זְקוּפִים

5

טז. מקורות: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 145.50 (19–1 'מאלפי', ג); שם, T-S NS 275.55 (4–21, נוסח יסוד מזור 19 'זהובים' עד הסוף, א); שם, T-S NS 101.39 (8 'ומחץ מתריפים' – 21, ב); שם, T-S NS 133.3 (14 'צדק מצפצפים' – 21, ג); שם, T-S AS 117.258 (19–21 'נבחרים וט...'), שריד קרוע, ד); ניו-יורק, בית המדרש לרבנים, ENA 3291.2 (2–21, טורים 11–12, 20–21 קרועים וחסרים, ה) חתימה: יעקוב הלוי אלאעין

3 אחד] ח ס ר ה 4 דבר] דיביר ה / פקודים] פיקודים א 7 זקופים] זוקפים א

נוסח אחר: 13 ארתכי רום: מרכבות השמים, המלאכים. תחתית אדני: הארץ התחתונה ויושביה. 14 עת ... [שנאני]: בעת מעמד הר סיני, על פי תה' סח, יח. 15 טור זה אינו נראה היטב בשוליים. יצורים יחד: כל הברואים. רעשו ... מחני: השווה שמ' יט, טז. 16 נזלו ... יי: על פי שופ' ה, ה.

טז. 1 ארקים רעשו: במעמד הר סיני 'ארץ רעשה' (תה' סח, ט). ורקדו הרים: על פי תה' קיד, ד, וראה גם שם סח, יז. 3 גבור: כינוי לה', על פי תה' כד, ח ועוד. על אחד ההרים: על הר סיני, וללשון ראה בר' כב, ב. 4 דבר ... ישרים: על פי תה' יט, ט, וראה להלן. 5 ישרים ... יי: על פי תה' שם; ו'פיקודי ה', מצוות התורה, הם נושא הפזמון כולו. המצורפים: הצרופים, המזוקקים; השווה תה' יח, לא ועוד. 6 עינים מאירים: על פי תה' יט, ט, ופירוש הטור: חוקי התורה מאירים ומייפים את פני לומדיהם ומקיימיהם. 7 זקופים: צ"ל כבמקבילה: זוקפים,

- וְשֹׁכֵר חוֹשְׁבִים וּמַחֲזֵק מִתְּרִיפִים
 בָּרִים וְטְהוּרִים מְסִירִים טִינוּפִים
 10 הוֹד וְהֶדֶר וְכְבוֹד וְיָקָר לְשׁוֹמְרֵם מַעֲטִיפִים
 לְוִיִּית חֵן הֵן לְרֹאשׁ מֵהֶם מִתְאַלְפִים
 וְדִיעָה וְעִיצָה וּבִינָה וְחֻכְמָה מְאַלְפִים
 יָמִים מְאַרְכִּים וְשָׁנִים מוֹסִיפִים
 אֲמוּנָה אֱמֶת וְיוֹשֶׁר וְצֶדֶק מְצַפְצָפִים
 15 לְעֵד לְנוֹצְרֵיהֶם / יִנְצוֹר לָהֶם / חֶסֶד לְאֵלִים
 אוֹתָם מְקִימִים / יִקְנוּ שְׁנֵי עוֹלָמִים / וְיִהְיוּ כְשָׁרִים
 עֲטֹרַת מְהוֹדָרַת / וְכִלְיַל תְּפָאֶרֶת / שֶׁהֵם מְצַנִּיפִים
 יָקָרִים מְפַנִּינִים / וְכִכְסָף בְּחוֹנִים / וְכִזְהָב צְרוּפִים
 נִבְחָרִים וְטוֹבִים / מְאַלְפֵי זְהוּבִים / וְאַלְפֵי [כֶּסֶף]
 20 נְעִימוֹת אוֹסְפִים / נִצְבִּים וְלֹא חוֹלְפִים / נְאִים וְיָפִים
 הִנְחָמָדִים מְזַהֵב וּמְפֹרָר רַב וּמִתּוֹקִים מְדַבֵּשׁ וְנוֹפֵת צִיפִים

8 חושבים] חובשים א 9 טינופים] טנופים ב ה 10 לשומרים] אולי מתוקן מ'לשומרים' ג / מעטיפים] מעטפים ב 11 הן] חסר ב / לראש מהם מתאלפים] לראשם מתחלפים ב 12 ודיעה] ודעה א / ועיצה] חסר ב / מאלפים] מאלפים ב 14 ויושר] וישר ב ה 15 לנוצריהם] נוצריהם א / ינצור] יונצור א לנצור ג 16 מקימים] מקיימים ב ד 17 תפארת] ות[פארת] ד / שהם מצניפים] לנצורם מצפים ה 18 וככסף] ומכסף ב / צרופים] מצופים ה 19 זהבים] זהבים ה

והשווה ללשון תה' קמה, יד; קמו, ח. 8 חושבים: צ"ל כבמקבילה: חוֹבְשִׁים. ושבר ... מתריפים: הלשון על פי יש' ל, כו; והשווה מכילתא בשלח, מסכתא דויסע א (מהדורת הורוויץ-רבין, עמ' 158): 'ומה ת"ל "כי אני ה' רופאך" (שם' טו, כו) ... דברי תורה שנתתי לכם רפואה הם לכם'. מתריפים: מרפאים, מלשון תרופה. 9 ברים וטהורים: על פי תה' יט, ט. י. מסירים טינופים: מכפרים על החטאים ('טינופים'); השווה למש' טז, ו. 10 לשומרים: לשומרי מצוות התורה. מעטיפים: מכסים, מעניקים. 11 לויית ... לראש: על פי מש' א, ט. מהם מתאלפים: הלומדים אותם. 12 ודיעה ... וחכמה: השווה מש' ב, א-ג; ו. מאלפים: מלמדים. 13 ימים ... מוסיפים: על פי מש' ג, ב, וראה גם שם ד, י. 14 מצפצפים: אומרים, מלמדים. 15 לנוצריהם: לשומריהם. ינצור ... לאלפים: על פי שמ' לד, ז. מבחינה תחבירית אולי נוסח מקור א ('לעד נוצריהם יונצור להם') מסתבר יותר. 16 אותם מקימים: אלו שמקיימים את חוקי התורה. שני עולמים: העולם הזה והעולם הבא. כשרפים: כמלאכים. 17 עטרת ... תפארת: ראה מש' ד, ט. שהם: 'פיקודי יי' (לעיל טור 5). מצניפים: מעטרים. 18 יקרים מפנינים: על פי מש' ג, טו. וככסף ... צרופים: הלשון על פי זכ' יג, ט. 19 וטובים ... [כספים]: השווה תה' קיט, עב. ההשלמה על פי המקבילות. 20 נצבים ולא חולפים: קיימים לעד; ראה תה' יט, י. 21 הנחמדים ... צופים: תה' יט, יא.

יז

רהט לעצרת

ינְעִימָה נִפְשִׁי / וּבֹ אֶתְעוֹדֶדָה
 עֵת אֶצֵּא חִפְשִׁי / אֶגְדְּלֶנּוּ בְּתוֹדָה
 קוֹנִי וְקְדוּשִׁי / בְּחִילָה אֶסְלְדָה
 בְּלִבִּי וּבְרַחֲשִׁי / בְּקוֹל רַחֲמֶיךָ [ו] תוֹדָה
 אֲזִ יִרְצֶה רַחֲשִׁי / כְּעוֹלָה עַל מוֹקְדָה 5
 אֲמַרִי יְהוּ כְּאֲשִׁי / כְּהוֹקֵרֵב עַל תוֹדָה
 לְאוֹתוֹ בְּדִרְשִׁי / יַעֲנֵנִי וְאֶסְעֶדָה
 לְהִלְלוֹ בְּמִקְדָּשִׁי / לְשִׁמוּעַ בְּקוֹל תוֹדָה
 אֶרְצִי יוֹרֵשִׁי / וְאֶשְׁלֵם עֲבוֹדָה
 עֶרְבָה לִי מִנַּחַת יְהוֹדָה 10
 יֶאֱסוּף מְכוּשִׁי / מִקְצֵה מְדוּדָה
 נִדְחִי יִשְׂרָאֵל וּנְפֻצוֹת יְהוּדָה
 הִנֵּה כָּא דוֹרְשִׁי / כְּחֻקֵּי בְּחֻמוֹדָה

מקור: ניו־יורק, בית המדרש לרבנים, ENA 1628.68
 חתימה: יעקוב ('קו') במילה 'קוני' (אלאעין (כל אות פעמיים) הלוי

אחרי טורים 8, 12 מצוין בכה"י הקיצור "ינע"מ", המכוון לאמירת הטור הראשון כרפרין. הציון כנראה אינו מקורי ונוסף על ידי המעתיק. 24 תיושע יהודה] מתוקן בין השיטין מ'יפדה כמו פדה'

2 אצא חפשי: מהגלות. אגדלנו בתודה: על פי תה' סט, לא. 3 קוני וקדושי: כינויים נפוצים לה'. קוני: על פי בר' יד, יט; כב. בחילה אסלדה: על פי איוב ו, י. 4 בלבי וברחשי: במחשבתי ובתפילתי; ולצירוף השווה לתה' מה, ב. בקול רנה [ו] תודה: תה' מב, ה. 5 אז ... מוקדה: אז יקבל [ה'] ברצון את תפילתי ('רחשי') כמו הקרבת קרבנות ('כעולה על מוקדה', השווה ללשון וי' ו, ב). 6 מקביל בתוכנו לטור הקודם. אמרי: דברי תפילתי (תה' ה, ב), יהו כאשי: יתקבלו ברצון כקרבן ('כאשי'). כהוקרב על תודה: ללשון ראה וי' ז, יב. 7 לאותו בדרשי יענני: 'דרשתי את ה' וענני' (תה' לד, ה); ו'לאותו' כמו 'אותו', והל' לצורך החתימה. ואסעדה: ואתחזק מתמיכתו. 8 לשמוע ... תודה: על פי תה' כו, ז. בפסוק: לְשִׁמְעָ. 9 ארצי: את ארץ ישראל. יורשי: ינחיל לי. ואשלם: כנראה כמו 'ואשלים'. עבודה: בבית המקדש. 10 ערבה ... יהודה: מלאכי ג, ג, בפסוק: וערבה. 11–12 יאסוף ... יהודה: על פי יש' יא, יב. מכושי: מארץ כוש, כסמל לגלויות מרוחקות ונידחות. מקצה מדודה: ומכל קצוות הארץ ('מדודה', על פי זכ' ב, ו). 13 דורשי: הקב"ה. בחמודה: בתורה, והכינוי על שום תה' יט, יא.

- לְהַקִּים אֲמָרְיוֹ לְעָרֵי יְהוּדָה
 15 וְגַם חֵשׁ חוֹבְשֵׁי / לַהֲבִיבֵי [..] אֲבוֹדָה
 יוֹשִׁיעַ צִיּוֹן וַיִּבְנֶה עָרֵי יְהוּדָה
 יֵשַׁע הַלְבִּישִׁי / כְּהִבְטִיחַ בְּתַעֲוֹדָה
 עַל כֵּן בָּאוּ שְׁעָרָיו בְּתוֹדָה
 לוֹחֲצֵי מוֹקְשֵׁי / צוּר יִשְׁמִידָה
 20 לְכֵן אֲשַׁמֵּיעַ מִזְמוֹר לְתוֹדָה
 שְׁדֵי כְשִׁלִּישִׁי / רִבִּיעִי יֵאבֹדָה
 כְּהַמְשִׁילוֹ גּוֹר [אֲרִי] יְהוּדָה
 מַלְכִּי וְקִדּוּשִׁי / יִפְדֶּה כְּמוֹ פֶּדֶה
 וַיִּמָּהֵר בְּיָמָיו תִּינָשַׁע יְהוּדָה
 25 בְּהַעֲלוֹ הַמּוֹן חֲפָשִׁי / תִּגַּל חֶלְדָּה
 נִצַּח נִקְדָּמָה פָּנָיו בְּתוֹדָה
 יִבְנֶה בֵּית קִדְשִׁי / בְּאוֹדָם וּפְטָדָה

14 להקים אמריו: לקיים הבטחתו. לערי יהודה: ראה יש' מ, ט-יא, וראה גם הפסוק המצוטט להלן בטור 16. הנוסח נראה חשוד משום החזרה על 'ערי יהודה' בטור 16. ייתכן שזו גרירה; אבל אי אפשר לשחזר את המקור. 15 חש: מיהר. חובשי: הקב"ה המרפא את פצעיי (מטפורה לגאולה), על פי תה' קמז, ג; וכהמשך למטפורה זו ייתכן שאפשר להשלים בהמשך: 'לְהַבְּרִיא' אבודה: כינוי לישראל בגלות. 16 יושיע ... יהודה: תה' סט, לו. 17 ישע הלבישי: גאל אותי (בלשון מטפורית), על פי יש' סא, י. בתעודה: בתורה, על פי יש' ח, כ. 18 באו ... בתודה: תה' ק, ד. 19 לוחצי מוקשי: האויבים המצרים לי ולוכדים אותי. צור: הקב"ה. 20 מזמור לתודה: תה' ק, א. 21 כשלישי רביעי יאבדה: כשם שהשמיד את המלכות השלישית (או: את שלוש המלכויות הראשונות) ישמיד גם את המלכות הרביעית. 22 כהמשילו גור [אֲרִי] יהודה: כאשר הקב"ה ישיב את הממשלה לשבט יהודה המשול לגור אריה (בר' מט, ט), ויביא את המשיח. 23 מלכי וקדושי: הקב"ה. יפדה כמו פדה: יפדה את ישראל כמו שפדה אותם בעבר. 24 וימהר: ויחיש את ביאת המשיח, שנאמר עליו: 'בְּיָמָיו תִּנָּשַׁע יְהוּדָה' (יר' כג, ו). 25 בהעלו המון חפשי: כאשר יעלה ה' לארץ ישראל את המוני בית ישראל החופשיים מעול אויביהם (ראה יר' כג, ח). חלדה: חלד, הארץ (תה' מט, ב), וצורת הנקבה לצורך החרוז. תגל חלדה: השווה לצירוף 'תגל הארץ' בתה' צו, יא; צו, א ועוד. 26 נקדמה פניו בתודה: תה' צה, ב. 27 באודם ופטדה: באבנים יקרות, ראה שמ' כח, יז; לט, י.

יח

- יִצְרָנִי לוֹ / לְסֹפֶר הַלּוּלוֹ / יוֹצְרִי בְּגִדְלוֹ / כָּל כּוֹן... ע..]
- ע...> בְּחֶסֶדוֹ / וְהִרְאָה בְּכַבּוּדוֹ / לְצִיֵּעַן בִּירְדּוֹ / בְּכַבּוּדוֹ קְרָאנִי
 קְרָאנִי > בְּכוּרִי / וְקָם לְהַדְרִירִי / וּבְאַרְץ מִצְרַיִם / טוֹבָה בְּשָׂרִי
 בְּשָׂרִי > לְפָרְקִי / וְהִיכָה דּוּחָקִי / וְהוֹצִיאִי וְחִיזְקִי / וְגַם אֲמַצְנִי
 5 אֲמַצְנִי > בְּעֶצְמוֹ / וְהַעֲבִירִי יָמוֹ / וְהִיכָה צָר בּוֹעֶמֶךְ / לְעֶבְדּוֹ לֵק...]
- ל...> לְבוּרִי / וּבְעֶנְן הַסְתִּירִי / וּבְעֶמּוֹד אֵשׁ הִנְהִירִי / וְגַם אֲדָרְנִי
 אֲדָרְנִי > רוּעִי / וְהֶמֶן הַשְּׂבִיעִי / וְהַשְׁבֵּת הוֹדִיעִי / וְטוֹבִי עֵידִנִי
 עֵידִנִי > וְכָלִכְלִי / וּמִמְזֻנֵּב הַצִּילִי / וּלְסִינִי הוֹכִילִי / וְתוֹרָה יִדְעִנִי
 יִדְעִנִי > לְשַׁכְלֵלָה / וְגוֹיִם כִּילָה / אֶרֶץ נַחֲלָה / בְּהַ נְטַעֲנִי
 10 נְטַעֲנִי > וְהַשְׁתִּילִי / וְוִיִּצְדִי לְגֵאֲלִי / יִשׁוּעָה לְהִנָּאִי לִי / אֶרְצִי נִיחַלְנִי
 אֶפְצִיחַ בְּרִינוֹנִי / בְּאוֹמֶר הַגִּיוֹנִי / אוֹדֶךְ יִי / כִּי עֲנִיתִנִי

מקור: קמברידג', אוסף האוניברסיטה Or. 1080 13.58 (לפניו ואחריו פיוטים שונים מקדושתא לשבועות)
 חתימה: יעקב אלאעין, כפול בראשי הטורים ובסופם (משום השרשור)

4 והיכה] י תלויה / וחזקין] י ראשונה תלויה

1 יצרני ... הלולו: על פי יש' מג, כא. כו... ע..]: אפשר להשלים כגון: כו[חו ענני], והמילה
 'ענני' מסתברת גם בראש הטור הבא. 2 בכבובו: שגוי, כמוכח מהחריזה, ונראה לכאורה
 שצ"ל 'בכבודו', אך המילה 'בכבודו' מופיעה בהמשך הטור, ואולי מתבקשת כאן מילה אחרת.
 לצינען: צ"ל 'לצוען', למצרים. 3 קראנני > בכורי: על פי שמ' ד, כב. להדריירי: להוציא
 לחופשי. טובה בשרני: את בשורת הגאולה (השווה ליש' נב, ז). 4 לפרקי: לשחררני מעול
 משעבדי (ראה תה' קלו, כד). והיכה: בעשר המכות. דוחקי: את המצרים, השווה מדרש תנאים
 לדב' כו, ז (מהדורת הופמן, עמ' 173): "ואת לחצנו" (דב' כו, ז), זה הדוחק'. 5 בעצמו:
 השווה מכילתא בא, מסכתא דפסחא יג (מהדורת הורוויץ-רבין עמ' 43): "ויי הכה כל בכור"
 (שמ' יב, כט) ... לא על ידי מלאך ולא על ידי שליח. ימו: את ים סוף. בועמך: צ"ל: בועמו.
 לעבדו לק...]: אפשר להשלים 'לק[חני]' (ההשלמה עולה יפה גם בראש הטור הבא), ופירוש
 הדברים: הקב"ה לקח אותי כדי שאעבוד אותו. 6 לבוררי: להבדילי משאר העמים (ראה וי'
 כ, כד). ובענן ... הנהירי: על פי שמ' יג, כא, והשווה נחמ' ט, יב. הנהירי: האיר לי. אדרני:
 הגדילני, פיארני. 7 רועי: הקב"ה (תה' כג, א). והמן השביעי: ראה שמ' טז, לה. והשבת
 הודיעי: על פי שמ' כ, ח-יא. ואולי הכוונה לעניין שמירת השבת בפרשת המן, שמ' טז, ה;
 ושם, כב-ל. וללשון השווה נחמ' ט, יד. וטובי: אולי צ"ל 'וטובו'. עידנני: העניק לי, פינק
 אותי, על פי נחמ' ט, כה. 8 וכלכלי: ראה נחמ' ט, כא. וממזנב: ומעמלק, והכינני על פי
 דב' כה, יח. ידעני: לימד אותי. 9 ידעני > לשכללה: לימד אותי את התורה כדי שאקיים
 את מצוותיה בשלמות. וגוים כילה: ואת הגוים יושבי כנען השמיד מפני ישראל. ארץ נחלה:
 ארץ ישראל. ארץ ... נטעני: על פי שמ' טז, יז. 10 והשתילי: מקביל ל'נטעני' (ראה תה' צב,
 יד). להנאי לי: בכתב היד אולי מילה אחת: 'להנאילי', והנוסח חשוד. נחלני: נתן לי כנחלה.
 11 באומר הגיוני: ראה תה' יט, טו. אורך ... עניתני: על פי תה' קיח, כא (בפסוק אין 'יי').

יט

אגאבה

יִצְרָנִי מֵרֹאשׁ אֱלֹהֵי נִזְרָאִים
עֲשֵׂאֲנִי מִפְּרִשֶׁת פְּלָאִים וּמַחְכִּימַת פְּתָאִים
קְרָאֲנִי מִיָּם חַיִּים לְרוּת צִמָּאִים
וְשִׁמְנִי צְפוּנָה בְּמַחְבֻּאִים לְמִשְׁוֹשׁ פְּרָאִים
בְּאֵין טְפוּחִים וּקְפוּאִים וּקְצוּת וּפָאִים 5
אֲזִי קָדָם נִבְרָאִים עַד לֹא נִקְרָאִים

מקורות: אוקספורד, בודלי Ms. Heb. f. 20 (2669/2) דף 46 (6-1), אחריו הפיוט 'עץ עשות נוראים' לעמרם, נ; קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 101.56 (6-1) א; שם, T-S NS 299.61 (6-1) ב; שם, T-S 13 J 23.12 (6-1) ג; ניו-יורק, בית המדרש לרבנים, ENA 3236.26 (6-1) ד; לקוי, שם, ENA 684.3 (6-1) ה; קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 299.63 (6-1), הטור האחרון לקוי, ו; שם, T-S NS 194.25 (6-1), לקוי, ז; שם, T-S AS 116.152 (6-1), לקוי, אחריו הסדר 'אז קדם נבראים' לשלמה סולימן, ח; שם, T-S AS 133.182 (6-1) לקוי, ט; שם, T-S NS 243.132 (6-1), קרוע לאורכו, אחריו הסדר 'אז קדם נבראים' לסולימן, י; ניו-יורק, בית המדרש לרבנים, ENA 4164.5 (קרוע, שריד דל, כ); לונדון, הספרייה הבריטית, Or. 5557 Z 20 (6-1) אחריו: הסדר לסולימן, ל; סנקט פטרבורג, אוסף אנטונין, B 1135 (6-1), לקוי בשוליים הימניים, אחריו הסדר לסולימן, מ)
חתימה: יעקוב

כותרת: רהט א ה רהט עלי אלסדר ב מקדמה עלי אלסדר ל 1 מראש] מרוש ג 2 מפרשת] מפרשרת ל / פתאים] פראים ג 3 חיים לרות] חים לרות ג 4 ושמני] ושמני י וצמאני מתוקן מ'וצמאים' ל / למשוש פראים] טרם נצבאים א ל אחריו מילה לא ברורה ל / פראים] פתאים ג 5 באין] בן א / וקצוות] וקצות א 6 נבראים] נבראים ג ניבראים ל / עד] ועד ד ה ו ח ל מ

התורה מתארת בפיוט את קדמותה וחשיבותה. 1 יצרני מראש: על פי מש' ח, כב. אלוה נוראים: השווה איוב לו, כב. 2 מפרשת פלאים: מפענחת סתומים. ומחכימת פתאים: על פי תה' יט, ח. 3 קראני מים חיים: השווה שהש"ר א, יט: 'מה מים חיים לעולם, שנאמר "מעין גנים באר מים חיים" (שה"ש ד, טו), כך תורה חיים לעולם, שנא' "כי חיים הם למוצאיהם" (מש' ד, כב)'. 4 צפונה במחבואים: ראה תנחומא בובר לך לך יד (דף לו ע"א): 'זש"ה "יצפון לישרים תושיה" (משלי ב ז) ... עד שלא נברא העולם צפן הקדוש ברוך הוא את התורה'. למשוש פראים: כנראה: כדי לתת אותה בשמחה לישראל, והלשון על פי יש' לב, יד, ו'פראים' שם תרגם יונתן 'מלכין', ו'כל ישראל בני מלכים הם' (משנה שבת יד, ד). 5 באין טפוחים וקפואים: התורה נוצרה לפני השמים ('טפוחים', על פי יש' מח, יג) והתהומות ('וקפואים', על פי שמ' טו, ט), והשווה למש' ח, כד. וקצוות ופאים: ובטרם נבראו קצווי הארץ. 6 אז ... נקראים: לפני שנבראו ולפני שנקראו בשמם; והוא ציטוט שני הטורים הראשונים מהסדר של ר' שלמה סולימן שפיוט זה נועד להקדימו (ראה במבוא, סעיף ה).

כ

אגאבה

יושב בגבהי שמי מעוני
 על הר סניני רד ופרשו ענני
 קולות שבעה השמיע והעשין הר גבנוני
 והחרידו העם אשר במחני
 בחונים צרופים להנחיל לנאמני
 אותות גדולות ונוראות שנעשו בסיני

5

מקור: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 277.63
 חתימה: יעקוב

1 יושב ... מעוני: הקב"ה. 2 על הר סניני רד: על פי שמ' יט, כ. ופרשו ענני: על פי איוב כו, ט. 3 קולות שבעה השמיע: השווה תנחומא שמות כא: "וכל העם רואים את הקולות" (שמ' כ, יד), רואים את הקול אינו אומר אלא "את הקולות", אמר רבי יוחנן היה יוצא הקול ונחלק לשבעה קולות; וראה לעיל טו, 7. והעשין הר גבנוני: על פי שמ' יט, יח. הר גבנוני: הר סיני, על שום תה' סח, טז; וראה לעיל טו, 11. 4 והחרידו ... במחני: על פי שמ' יט, טז. 5 בחונים צרופים: התורה וחוקיה, על פי תה' קיט, קמ ועוד. לנאמני: לעם ישראל. 6 אותות גדולות: הלשון על פי יהו' כד, יז.

5. פיוטים לשבתות מצוינות

כא

[שקלים / עושה השלום]

פז>מון<

יפקוד בישע נדודה / יה רוכב על [עב ק]ל
 עצובת רוח שדודה / לגאלה [גבורתו יגל]
 קרן ירים לבדודה / [קנה ובפלס] שקל
 בשרק מקצה מדודה / יקבץ עם עני ודל
 5 אדיר יזכור לטרודה / אב צג ברהטים מקל
 להביא כנאמו אבודה / נחוויה ביושר מעגל
 אסורה שכולה וגלמודה / אומה מאוסה ותיקל
 ענייה עזובה מרודה / יחבש כי הכאב גדל

מקורות: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 8 H 22.10 (1-14), לקוי במקצת, לפניו פיוטים מקדושתא
 לשקלים, שבעתא לשקלים פיוט עושה השלום לעמרם חזן, ג; שם, T-S 16.47 (1-14), לקוי במקצת, לפניו
 פיוטים שונים וביניהם גם פיוטים לשקלים, ההשלמות על פיו, א; שם, T-S H 10.83 (1-6), טור 6 לקוי וחסר,

(ב)

חתימה: יעקב אלאעין הלוי

כותרת: רהט א 3 לבדודה] לבחודה ב 6 כנאמו] עמו כנאמו א

1 יפקוד בישע: יושיע. נדודה: כינוי לכנסת ישראל הפזורה בין העמים (ראה הו' ט, יז).
 יה ... [ק]ל: הקב"ה, על שום יש' יט, א. 2 עצובת רוח: כנסת ישראל בגלות, על פי יש' נד, ו.
 שדודה: המשך הכינוי לכנסת ישראל השבויה בידי אויביה. [גבורתו]: שב אל 'יה רוכב' וכו'.
 [יגל]: יגלה. 3 קרן ירים: השווה לתה' קמח, יד. לבדודה: לכנסת ישראל הבודדה בגלות.
 [קנה ובפלס] שקל: כינוי להקב"ה, על פי יש' מ, יב. [קנה]: בקנה, והוא מוט מאזניים לשקילה,
 על פי יש' מו, ו. 4 בשרק מקצה מדודה: בקול שריקה מקצה הארץ, על פי יש' ה, כו.
 מדודה: כינוי לארץ, על פי זכ' ב, ו. עם עני ודל: כינוי לישראל (צפ' ג, יב). 5 אדיר:
 הקב"ה. לטרודה: לדחוויה (כנסת ישראל). אב ... מקל: את זכותו של יעקב אבינו, על פי
 בר' ל, לח. 6 להביא: לארץ ישראל. כנאמו: כהבטחתו (שב אל 'אדיר'). אבודה: את כנסת
 ישראל. נחוויה ביושר מעגל: על פי מש' ד, יא, בשינוי ההדרכה הרוחנית, המטפורית, להנחיה
 פיזית בדרך ישרה לארץ ישראל. ביושר מעגל: סמיכות הפוכה. 7 אסורה שכולה וגלמודה:
 כינויים לכנסת ישראל בגלות, וכן בראש שני הטורים הבאים. שכולה וגלמודה: יש' מט, כא.
 ותיקל: פחותה בערכה; השווה בר' טז, ד. 8 ענייה: ראה: יש' נא, כא; נד, יא. עזובה:
 ראה: יש' סב, ד; ס, טו. מרודה: על פי יש' נח, ז. יחבש: הקב"ה ירפא, מטפורה לגאולה;

10 יְקוֹשֶׁה עֲצוּדָה פְּחוּדָה / בְּיַד מוֹאֲסֵי חוֹמֶר וְקָל
נֶאֱמָה לְמִנְחִיל תְּעוּדָה / צָרִי שִׁיתָם כְּגִלְגֹּל
הַיּוֹם תִּהְיֶה סְעוּדָה / בְּזִכּוֹת נָם וַיַּעֲשׂוּ גֵל
לְהִרְבּוֹת כְּפָרֶת רְבוּדָה / כְּפִישׁוֹן וְגִיחוֹן וְחִדְקָל
וַיִּפְצִיחַ[ו] זְמֶרָה וְתוּדָה / כִּי אַתָּה [מִשְׁגָּב לְדָל]
יוֹשֶׁר בְּאַרְץ יְהוּדָה / מִקְ[ימִי מַעַצְרָה דָּל

ככ>תוב> מקימי <מעפר דל מאשפת ירים אביון> (תה' קיג, ז)
יי עון[ז] <לעמו יתן יי יברך את עמו בשלום> (תה' כט, יא)
ב>רוך אתה יי< עושה <השלום>

9 פחודה] בדודה א 14 ככ>תוב> וכי' חסר א

השווה יש' ל, כו. כי הכאב גדל: הלשון על פי איוב ב, יג. 9 יקושה: לכודה. מואסי חומר וקל: כינוי לאויבים המואסים בתורה ובמצוותיה הקלות והחמורות. 10 נאמה: אמרה כנסת ישראל (את הדברים שבטור הסמוך). למנחיל תעודה: להקב"ה שהעניק לישראל את התורה ('תעודה', על פי יש' ח, כ). צרי: את אויביי. שיתם כגלגל: על פי תה' פג, יד. 11 היום תהיה סעודה: היום ישראל ייגאלו. סעודה: מכוון לסעודה לעתיד לבוא, בעת הגאולה. נם ויעשו גל: יעקב אבינו, על פי בר' לא, מו. 12 להרבות ... רבודה: לכפר את חטאיה של כנסת ישראל ולהביא לה גאולה. רבודה: כנסת ישראל שנושעה ועתה היא כמעוטרת ברבידים. כפישון וגיחון וחדקל: כמימיהם הרבים של הנהרות הגדולים היוצאים מן העדן (בר' ב, י-ד). 13 זמרה ותודה: על פי יש' נא, ג. כי ... [לדל]: על פי תה' ט, י. 14 יושר ... יהודה: על פי יש' כו, א. מקנימין] ... דל: תה' קיג, ז.

כב

[זכור / פזמון]

<פזמון>

יַעֲזֹ אֲגִי בְּחֶרְבוֹ לְחַלְלִי
 עֲשֶׂרֶת אֲלָפֵי שָׁקֶל לְכַשְׁלִי
 קָם לְקַלֵּעַ קֹהֲלִי זִקְנִי וְעוֹלָלִי
 וְהַפִּיל פֹּרֶר לְהַפִּילִי וְלִבּוֹז שְׁלָלִי
 5 בִּיַּהֲלִי וְחִילְחֲלִי וְנוֹסֶף אַחֲלִי
 אֲזֹרְתִי שָׁק אֲבָלִי וְנִמְתִּי אוֹיֵה לִי
 לוֹלִי יְיִ צוּרִי וְגוֹאֲלִי
 אִף גַּם זֹאת קִים לְכָלוֹת לֹא הִגְעִילִי
 עֲנִנִי בְּהַתְּפַלְלִי וְיִשָּׁר עֲנִי וְעִמָּלִי
 10 יִמְיֵנו שֶׁת צִילִי מִצָּרָה הִצִּילִי
 נִסִּין פְּדוּת וּפְרוֹקֶן וּתְשׁוּעָה עֲשֵׂה לִי
 הִפֵּךְ מִסָּפְדִי לְמַחּוֹל לִי

מקור: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 125.111 (בין קטעים מקדושתא לזכור)
 חתימה: יעקוב אלאעין

1 יעץ] אחריו א מחוקה 5 וחילחלי] הראשונה מתוקנת מ'ה / ונוסף] מתוקן מ'ונוסף 6 אויה] ה תלויה

1 אגגי: המן. לחללי: לדקור אותי ולהמיתי. 2 עשרת ... לכשלי: על פי אס' ב, ט. לכשלי:
 להכשילי, להשמדיני. 3 קם לקלע: עמד לטלטל ולהשמיד. זקני ועוללי: 'מנער ועד זקן'
 (אס' ג, יג). 4 והפיל פור להפילי: על פי אס' ג, ז. ולבוז שללי: ראה שם, יג. 5 וחילחלי:
 וזעזע אותי (אס' ד, ד). ונוסף אחלי: וגברה קריאתי לעזרה. 6 אזורתי שק אבלי: לעניין
 השווה אס' ד, ג, וללשון ראה תה' ל, יב, בהיפוך המשמעות. 7 לוֹלִי יְיִ: תה' קכד, א, ב.
 יי צורי וגואלי: תה' יט, טו. 8 אף גם ... הגעילי: על פי וי' כו, מד. קים: את הבטחתו שם.
 10 ימינו שת צילי: על פי תה' קכא, ה. 11 נסין ... לי: השווה לנוסח הקבע ב'על הנסים'
 לפורים. 12 הפך ... לי: על פי תה' ל, יב.

כג

[זכור / פזמון]

<ל>חן

יֵצְאֲתִי בְּגָלוֹת מִמָּקוֹם לְמָקוֹם

יִשְׁבֹּתִי בְּדָד בְּכָל מָקוֹם

עֲדִינָה עוֹבֶרֶת מְנִי תִנְקוֹם

עַד מָתִי מְנִי תִנְקוֹם

פז>מון< ל>חן<

אֶכְלוֹנִי הַמָּמוֹנִי חֲמִסוֹנִי

5

בְּלָעוֹנִי הַדְּפוֹנִי חֲטָפוֹנִי

גִּידְעוֹנִי דְחָפוֹנִי דְחָקוֹנִי

וּמְרוֹב עוֹנִי אֶרֶךְ קֶץ פְּדִינִי

קֶצֶרָה רוֹחִי מְרוֹב מְכַעֲסִים

קֶצֶתִי בְּחִי מְכַל חֲמִסִּים

10

בְּלָהוֹת בִּיעֵתָנִי וְנַעֲנוּעֵי אֲנָסִים

בֵּית מְאוּיִי הָרְסוּ הוֹרְסִים

מקור: לונדון, הספרייה הבריטית Or. 5557 I 31

חתימה: יעקב (כפול)

1 יצאתי: נדדתי. 2 ישבתי בדד: השווה ליר' טו, יז; איכה א, א. 3 עדינה: בבל, על פי יש' מז, ח, ובפיוטים הוא כינוי למלכות אדום (השווה שמו"ר טו, טז). עוברת: אולי: שהגיע זמנה לעבור מן העולם. מני תנקום: תנקום בה בעבורי; אך אולי צ"ל 'מְנָה תנקום'. 4 מני תנקום: גרירה שגויה מהטור הקודם. 9 מכעיסים: כינוי לאויבים. 10 קצתי בחיי: מאסתי בחיי, על פי בר' כז, מז. חמסים: האויבים הגולנים. 11 בלהות ביעתתני: השווה ללשון איוב יח, יא; וניקוד 'ביעתתני' בלשון יחיד על פי יש' כא, ד, ואולי המשורר ראה ב'בלהות' שם בלשון יחיד, כמו 'פלצות' שם, אך אפשר לנקד גם 'בִּיעֵתָנִי', בלשון רבים, בדומה ל'צמתותני' (תה' פח, יז, ומוסב על 'בעותיד'). ונענועי: והטלטלות שטלטלוני. אנסים: האויבים הכוחניים. 12 בית מאויי: כינוי לבית המקדש, על שום תה' קלב, יג–יד.

כד

[שמעו / פזמון]

אחר ל-חן <יגון ואנחה אנחי

[ידי א] זלה / ונפשי נבהלה / צרתי כגדלה / ואין לי צרי
 [עצ]מו מעני / ונמעטו המוני / ורבו יגוני / וכבה נירי
 קצים ניתאחרו / ושנים עברו / וצוקותי גברו / ונחדל עזרי
 וראשון לא עבר / עד שני גבר / וכוחי נשבר / כנשבה עזרי
 בכל הדיקי / ומדי הרחיקי / ויון הציקי / ואדומי והגרי
 אותי השיחו / ונפשי האניחו / ופיהם פתחו / לאכול שאירי
 למולי שניהם / פתחו עיניהם / וחורקים שיניהם / להפיל נזרי
 אלה בראותי / עצמה יראתי / ופרחה נשמתי / [עצב ע]...
 עד מתי אדוה / ולמי אתוה / וכמה אקוה / ורחק פרי
 יחלתי לך / כי טוב לחלך / נחסיטי בצלך / [וקומה ב]עזרי
 נחם ורחם / ועמד תנחם / ותחיש מנחם / ג[אלי וצורי]

מקורות: פרנקפורט, ספריית הקהילה היהודית 152 (11–1), לפניו ואחריו פיוטים לשמעו, נ; קמברידג',
 ספריית האוניברסיטה T-S NS 326.36 (11–1), מספר מילים לקויות, לפניו ואחריו רהטים ליעקוב אלאעין:
 ידינו רמה [כו]; יקים רועים ונסיכים [כה], ההשלמות על פיו, א
 חתימה: יעקוב אלאעין

כותרת: ואנחה כנראה מסומן למחיקה נ אחר א 1 צרתי וחטאתי א 2 מעני מעניי / המוני המוני
 א / וכבה נירי [...] [בשורי א 3 וצוקותי ציקותי א / עזרי עורי א 4 עד א / כנשבה עזרי] וכבה נירי
 א 6 לאכול שאירי כזאב וכארי א 10 נחסיטי נסתרת א 11 ועמד תנחם והוי אנחם

1 [ידי א] זלה: אני (=הפייטן כנציגם של ישראל) חסר אונים, על פי דב' לב, לו. ונפשי נבהלה:
 תה' ו, ד. צרתי: מצוקותי בגלות. צרי: מרפא. 2 [עצ]מו מעני: רבו אויביי, השווה לתה'
 סט, ה. המוני: עמי, עם ישראל. וכבה נירי: מטפורה לירידה מגדולה (השווה שמ"ב כא, יז).
 3 קצים ... עברו: הגאולה אינה מגיעה ומועדה סתום, ראה דנ' ח, יט; יא, כז ועוד. וצוקותי:
 ואסונותיי, ופורענויותיי. ונחדל עזרי: והגנתו של הקב"ה סרה מעלי (ראה: תה' ע, ו;
 קכא, ב ועוד). 4 וראשון ... גבר: האויב הראשון שעינה אותי עוד לא עבר – וכבר עלה
 וגבר האויב הבא. כנשבה עזרי: כשעם ישראל, המשול לצאן ('עזרי'), גלה ושוועבד בידי
 הגויים. 5 הדיקי: כתש ושחק אותי. והגרי: והערבים בני הגר. 6 השיחו: השפילו. ופיהם
 פתחו: השווה לאיכה ב, טז (וראה בביאור לטור הבא); תה' כב, יד ועוד. לאכול שאירי: על פי
 מיכה ג, ג; במקבילה 'כזאב וכארי', כחיות טורפות. 7 שניהם: שב ל'אדומי והגרי'. וחורקים
 שיניהם: על פי איכה ב, טז. להפיל נזרי: להוריד מגדולתי (בלשון ציורית; השווה תה' פט, מ).
 8 ופרחה נשמתי: מבהלה. 9 אדוה: אכאב. אחוה: אספר את כאבי. סברי: תקוותי לישועה.
 10 יחלתי לך: על פי תה' לח, טז. לחלך: לחלותך. נחסיטי בצלך: על פי תה' נז, ב; תה' לו, ח.
 [וקומה ב]עזרי: על פי תה' לה, ב. 11 ותחיש מנחם: תזרו את ביאת המשיח. ג[אלי וצורי]:
 כינויי-פנייה לה', על פי תה' יט, טו.

6. רהטים שונים

כה

יָקִים רוּעִים וְנִסִּיכִים כְּחֻזִּין הַמִּוֹקֶדֶם
 יִשְׁנִים לְעוֹרֵר בִּישָׁע לְפָקֶדֶם
 עֲמִים לְהוֹשִׁיעַ מִיַּד [שׁו]דָּם
 עֲצָבִם כְּהַשְׁגִּיחַ גּוֹאֲלֵם וּפּוֹדֶם
 5 קָמִיהֶם וְלֹחֲמֵיהֶם יַעֲקֹב נִגְדָּם
 קוֹל יִשְׁמִיעַ וַיֹּאמֶר כִּי קָרוֹב יוֹם אֵידֶם
 בְּמִשְׁפָּט תֵּאָחֲזוּ יָד [..] לְהַשְׁמִידֶם
 בָּהֶם לַעֲשׂוֹת כְּמוֹ בְּדָתוֹ וַיַּעֲדֶם
 אוֹיְבִים בְּחֶרְבּוֹ וּב[... ..]
 10 לְקָ[יִם] אֲשֶׁר נָם אֶ[שׁ]כִּיר חֲצִי מְדָם
 אֲסִירִים יוֹצִיא מִפְּ[רֶךְ] מַעֲבִידֶם
 עֲצוּבִי[ם] יִרְצֶה מְ[לַחֵץ] שַׁעַ[בּוֹדֶם]

מקורות: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 274.18 (14–1), כהה ולקוי בחלקו, ההשלמות על פי המקבילות, א; שם, T-S NS 326.36 (14–1), קרע גדול במרכז כתב היד, לפניו: ידינו רמה [כו], ידי אולה [כד] לאלאעין, א; ניו-יורק, בית המדרש לרבנים, ENA 2762.13 (6–10, סוף, טור 14 חסר, ב) חתימה: יעקוב (כפול, חוץ מהאות ו הנרמזת במילה 'קול') אלאעין]

3 להושיעם] להושיעם א 5 נגדם] מנגדם א 6 ויאמר] ויומר ב 7 תאחזו יד ח[...]] יבואו במקום א יאחזו ידו ב 9 במקום טור ב 11 הטור חסר (כנראה צ"ל כאן טור 9) א במקומו טור 9 ב 12 ירצה] יצפה א ירפה ב

1 יקים רועים ונסיכים: על פי מיכה ה, ד (הפסוק המובא בסיום הפיוט). כחזיון המוקדם: כפי שניבא מיכה. 2 ישנים לעורר: להחיות את המתים (ראה דנ' יב, ב). 3 עמים: שבטי ישראל. [שׁו]דָּם: אויבם; ההשלמה על פי כ"י א. 4 עצבם: בצערם ובכאבם של ישראל. גואלם ופודם: כינויים להקב"ה. 5 קמיהם ולוחמיהם: אויביהם הנלחמים בהם. נגדם: לעיני ישראל. 6 כי ... אידם: דב' לב, לה. 7 במשפט ... להשמידם: על פי דב' לב, מא. 8 בהם לעשות: להשיב לאויבים כגמולם. כמו בדתו ויעדם: כפי שקבע ה' בתורתו. 9–10 אויבים ... מדם: הטור אינו שלם אך ברור שעניינו בענישת הגויים, על פי דב' לב, מב. ההשלמה בטור 10 על פי כ"י ב. 11 אסירים יוציא: ראה תה' סח, ס; יש' מב, ז. מפ[רֶךְ] מַעֲבִידֶם]: השווה לשמ' א, יג, ההשלמה על פי כ"י א. 12 עזובי[ם]: ישראל בגלות. ירצה: מסתבר יותר נוסח מקור ב: ירפה. מ[לַחֵץ] שַׁעַ[בּוֹדֶם]: ראה שמ' ג, ט.

יִקְבְּצֶם כְּהַפִּיצֶם וְיַעֲלֶם כְּהוֹרִידֶם
 רו[ע]ים שְׁבַעָה וּשְׁמוֹנָה [נְסִיכֵי אָדָם]
 [ככתוב] והקימו-נו > עליו שבעה רועים ושמונה נסיכי אדם (מיכה ה, ד)

כו

ארהאט יעקוב יה[...]

יְדִינוּ רָמָה צָרִינוּ נָמוּ
 יַעֲזֵן כִּי מִשְׁלוֹ חִזְקוֹ וְרָמוּ
 עֲיֻנוֹנוּ וְגַם עוֹל עֲלֵינוּ שָׁמוּ
 עוֹנֵינוּ כִּי רַבּוֹ לָנוּ גָרָמוּ
 5 קָמִים מִכָּל צַד עֲלֵינוּ קָמוּ
 קִשְׁתָּם דָּרְכוּ חֲצֹם בָּנוּ רָמוּ
 בִּידֵים נִמְסָנוּ וְלָנוּ לָחֵמוּ
 [ב..] רדו ב[... ..]
 אַרְיֹת נָדְמוּ וְעֲלֵינוּ נִהְמוּ
 10 לָכוּ וְנִכְחִידֶם [... ..]

13 כהפיצם] כהפרידם ב 14 נסיכים רועים שבעה ונסיכי אדם א נא על יד שבעה רועים ושמונה נסיכי אדם ב
 [ככתוב] וכו' ח ס ר א ב

כו. מקור: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 326.36 (קרע גדול במרכז כתב היד, אחריו: 'ידי אולה'
 [כד]; 'יקים רועים' [כה] ליעקב אלאעין)
 חתימה: יעקב (כפול) אל[א]עין

13 ויעלם כהורידם: ירומם כשם שהשפילם. 14 רו[ע]ים ... [אדם]: על פי מיכה ה, ד; אך
 הנוסח משובש (שכן חסרה נ' להשלמת החתימה), ונראה נוסח כ"י ב הפותח את הטור: 'נא על
 יד שבעה רועים' וכו', ועל פי נוסח זה הטור גם מתקשר באופן חלק יותר אל קודמו.

כו. 1 ידינו רמה: על פי דב' לב, כז. צרינו נמו: אויבנו אמרו. 2 ורמו: והתנשאו בגאווה.
 4 עונינו ... גרמו: עוונותינו הרבים גרמו לשעבוד. 5 קמים: אויבים. 6 רמו: ירו (השווה
 יר' ד, כט). 7 בידים נמסנו: נמקנו וכלינו בידיהם. ולנו לחמו: ובנו לחמו (המשך הטור
 הקודם); ללשון ראה תה' נו, ג. 9 אריות נדמו: מוסב על האויבים; ראה למשל יר' נ, יז.
 נהמו: שאגו. 10 לכו ונכחידם: דברי האויבים, על פי תה' פג, ה.

[א... ..] גו גרמו
 עֲשֵׂה צוֹר לְמַעַן שְׁמֹךְ רַחֲמֶיךָ יְהוָה [מו]
 י [.. ..]
 נְפֻצִים בְּאַרְבַּע לְצִיּוֹן קוֹמוּ
 נוֹשְׁעִים [...] לְעַד [...]

כז

[חתן / רהט]

אחר

יִמְלֹל גְבוּרַת דֶּר בְּמַעֲלָה
 עִיז אֶתֶן לוֹ [...] בְּגִדּוּלָה
 קָהֵל הוֹקְרָא גּוֹי סְגוּלָה
 בְּעֵת [...] יֵשׁ לוֹ גּוֹי סְגוּלָה
 5 אֲוֵרוֹ יִשְׁלַח לְנַחֲוֹת [ק] הֵילָה
 לְהוֹדִיעַךְ בְּדֶרֶךְ סְלוּלָה
 עֲמוֹ וְחֻלְקוֹ חָבֵל לְנַחֲלָה

כז. מקור: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 328.48 (קרוע בשוליים ולקוי, לפניו ואחריו רהטים לחתן)
 חתימה: יעקב אלעין⁽¹⁾

12 עשה ... שמך: על פי יר' יד, ז. צור: כינוי פנייה לה'. 14 נפוצים בארבע: כינוי פנייה
 לישראל המפוזרים בארבע כנפות הארץ (ראה יש' יא, יב). לציין קומו: על פי יר' לא, ה.
 15 נושעים: כינוי לישראל.

כז. 1 ימלל ... במעלה: על פי תה' קו, ב, וראה להלן טור 10. דר במעלה: הקב"ה הגר
 בשמים העליונים. 2 עיז ... לו: צ"ל: עיז (השווה לתה' סח, לה). ואולי המעתיק הגה 'עוז'
 כ'עיו', בחילוף חולם/צירי. זו הגייה בבלית מובהקת, המצויה עד היום אצל תימנים; ראה: ש'
 מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג, עמ' 92-99. [...] ב: אפשר אולי להשלים:
 [ורו] ב. גדולה: כבוד. 3 קהל ... סגולה: כינוי לעם ישראל, על פי שמ' יט, ה; דב' ז, ו ועוד.
 4 גוי סגולה: שגוי ונגרר מהטור הקודם. וייתכן שצ"ל מעין: [יה] יש לו [גאולה]. 5 אורו
 ישלח לנחות: על פי תה' מג, ג ('שלח אורך ואמתך המה ינחוני'). [ק] הילה: ההשלמה על פי
 העניין. 6 בדרך סלולה: לצירוף ראה יר' יח, טו. ושיעור הדברים: ה' ינחה את ישראל לארצו
 ויודיע להם איזוהי הדרך הישרה. ואחרי טור זה אולי נשמט טור נוסף שפתח באות א, ואולי
 הצטרפו כאן שני הטורים והנוסח משובש. 7 עמו ... לנחלה: על פי דב' לב, ט.

[י..] אַרְמוֹן [...] כְּבִתְחִילָה
נִבְנְתָה הָעִיר עַל תִּילָה
[..] פֶּה הַשְּׁמִיעַ שִׁיר תְּהִלָּה 10
יש[... ..] שֶׁחַ בְּרִנָּה וְצִהָה
וַיִּפְרַח כְּגֶפֶן [...] שְׁתִּילָה
יִסְלַח וַיִּלְבֹּשׁ וַיְכַלֶּה
[... ..] י חֲתָן וְכֶלָּה

כח

[חתן / רהט]

ליעקב אלחזן רצ[.]. אללה ענה

יבואון בני ציון לעיר המהוללה
יגילון וישמחון בבנין משוכללה

כח. מקורות: פרנקפורט, ספריית הקהילה היהודית 52 (8-1), אחריו: 'ידו שלח' [ב] ליעקב אלאעין ובראשו הכותרת 'ואיצא לה' [=ואחר לו], ג; קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 145.72 (8-1), א; קמברידג', אוסף האוניברסיטה, 1.8 Or. 1080 (8-1), לקוי במקצת [בעיקר הטור האחרון], ב; קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 139.119 (קרוע בשוליים ולקוי ביותר, ג); שם, T-S NS 147.91 (ברשימה); שם, T-S NS 204.2 (ברשימה)
חתימה: יעקב (כפול)

כותרת: אחר א 2 וישמחון וישמחון / משוכללה] מכוללה א ב

8 הטור לקוי אך נראה שעניינו בהשבת בית המקדש ('ארמון') על כנו וחידוש העבודה בו, ראה בטור הבא. 9 נבנתה ... תילה: על פי יר' ל, יח ('ונבנתה עיר על תילה וארמון על משפטו ישב'). 10 השמיע שיר תהלה: מכון לחתן (והוא הנושא גם בטורים הבאים), והלשון על פי הפסוק המצוטט בביאור לטור 1, וראה גם תה' קו, יב. 11 ברנה וצהלה: השווה ללשון יש' נד, א. 12 ויפרח כגפן: החתן, והלשון על פי הושע יד, ח. [...] שתילה: כנראה ברכה לצאצאים משובחים, על פי תה' קכח, ג. 13 יסלח: הקריאה מסופקת, וייתכן שהפייטן רומז ליום החתונה כיום סליחה; השווה בבלי יבמות סג ע"ב: 'כיון שנשא אדם אשה עונותיו מתפקקין'. וילבש ויכלילה: והחתן יתייפה ויתעטר בבגדי חתונתו; וייתכן שנרמז כאן גם עם ישראל בעת גאולתו.

1 בני ציון: עם ישראל, והכינוי על פי איכה ד, ב; תה' קמט, ב (וראה בשילוב תחילת הטור הבא: יואל ב, כג). לעיר המהוללה: לירושלים המפוארת, על פי יח' כו, יז. 2 משוכללה: ירושלים המושלמת ביופיה.

עֲלֵיהֶם יִגֹּן אֶל כְּדִבְרָה מְמוֹלָלָה
 עֲדֵי יִלְבָּשׁוּ כֹלֶם וְזוּיָה מְתוּלָלָה
 קְרוּאָה בְּשֵׁם יוֹצְרָה בְּצִלּוֹ מְצוּלָלָה 5
 קְדוּרָה לְבַל תִּהְיֶה וְגַם לֹ מְחוּלָלָה
 בְּכֵן יַעֲלוּ נִין אֵב בְּדֶרֶךְ הַ[מֶּסֶ]לָּה
 בְּשִׁיר שְׁבַח וְתִהְיֶה וְכָלָה מְכוּלָלָה

3 כדברה [ח ס ר ב 4 כולם בזויה] יחדו בזויה א ב 5 יוצרה] צורה א ב 6 לו] לא א ב 7 יעלו ... ה[מס]ללה]
 יבעלו נינים לאמה מכוללה א יעלו נינים [...] ב 8 בשיר שבח ותהלה] בדמיון רון חתן א בדמיון רון [...] ב

3 כדברה ממוללה: כהבטחה שנאמרה ('ממוללה', מן 'מלל'). 4 עדי ... מתוללה: וירושלים שהייתה בזויה ביד אויביה ('מתוללה', לשון 'ותוללינו' [תה' קלז, ג]) בזמן החורבן, בעת הגאולה תתקשט ביושביה ככלה, על פי יש' מט, יח. אבל על פי נוסח המקבילות: 'עדי ילבשו יחדו בזויה מתוללה' משמע הדברים שונה לגמרי: בני ישראל יתקשטו יחד בעת הגאולה בירושלים (השווה יש' מט, יח), המכונה כאן 'זויה מתוללה' משום מקומה בראש ההרים, לשון הר גבוה ותלול. ונוסח זה מסתבר יותר. 5 קרואה בשם יוצרה: ירושלים נקראת גם 'ה' שמה' כשמו של הקב"ה; השווה אדר"ן נו"ב לט (מהדורת שכטר, דף נג ע"ב–נד ע"א): 'עשרה שמות נקראת ירושלים לשם שבח, עיר, קריה נאמנה, בעולה, דרושה, חפצי בה, ה' שמה, צדק, שלום, יבוס'; והשווה גם יר' לג, טז. בצלו מצוללה: והיא חוסה בצלו של ה'; ו'מצוללה' לשון צל. 6 קדורה לבל תהיה: הפך הכתוב ביר' יד, ב. קדורה: אומללה, שרויה ביגון. לו: צ"ל כבמקבילות 'לא'. 7 יעלו: ייגאלו ויעלו לארץ ישראל. נין אב: צאצאי יעקב. בדרך ה[מס]ללה: בדרך סלולה (השווה יש' סב, י), וההשלמה מדעתי על פי ההקשר. מהמקבילות עולה הנוסח 'יבעלו נינים לאמה מכוללה', ונרמז ניצחון ישראל על בני האמה, הישמעאלים (אבל 'מכוללה' כאן קשה להלום, כי מתבקש פועל שלילי, ואולי נגרר מהטור הבא). וייתכן שנוסח הפנים הוא תיקון מטעמי צנזורה. 8 וכלה מכוללה: נוסח זה איננו מתקשר יפה אל ראש הטור, ואילו בנוסח העולה מהמקבילות: 'בדמיון רון חתן וכלה מכוללה' הטור ברור, ומשמעו: עם ישראל בעת גאולתו יהיה דומה לחתן בשמחתו ולכלה מעוטרת וכלילת יופי.

כט

[מילה / רהט]

אחר

יְהִי יִגְמוּל טוֹב כְּגִמְלָה
 עוֹד יִחְמוֹל כְּמוֹ חֶמֶל
 קָנָה יִשִּׁית קֵד לְסִמְלָה
 וְגַם יִקְמַל כְּסוּף קֶמֶל
 5 בַּעֲשׂוֹתוֹ רַע לְבוֹ אֶמֶל
 בִּכְן פְּתָאוֹם עוֹד יִמַּל
 אֶף נִינוֹ לֹא יִגְמַל
 לְהָיוֹת כְּהוֹפָה בְּחִנְמָל
 אוֹ יִפְצֶה בְּשִׁיר חֶמֶל

מקורות: אוקספורד, בודלי MS. Heb. f. 58 (2853/9) דף 50 (14–1), לפניו ואחריו בעיקר שירים לחתן, ג; קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 243.155 (14–1), טור 5 לקוי, לפניו רהטים, א; קמברידג', T-S NS 108.164 (לקוי וחסרים טורים, אחריו שיר למילה, ב; שם, T-S NS 277.36 (14–10) קרוע ומשובש, אחריו שירים שונים וביניהם 'יקרה מפנינים' ליעקב אלאעין [יב], ג; קמברידג', אוסף מוצרי VIII 59 (14–1), לקוי בשוליים השמאליים, ד) חתימה: יעקוב אלאעין

כותרת: למילה א רהט ד 1 יגמול יגמל ד / טוב] בין השיטין ג 5 לבו אמל] בשיר חמל ד 7 סדר הטורים 7 ו-9 הפוך ד 8 טור 6 מועתק שוב ב טורים 9, 10, 12, 13 חסרים ב 9 בשיר חמל] בדת עמל א ד

ייעוד השיר למילה עולה מכותרתו בכ"א, מהקשרו בכ"י ב ומהרמזים לקראת סופו לאברהם במילתו (11), לאלהיה הנביא (12) ולברית (13). 1 יה: הקב"ה. יגמול טוב: השווה לברכת הגומל, ללשון ראה גם מש' לא, יב; שמ"א כד, יז. כגמל: כמו שגמל לנו בעבר. 3 קנה: כמו גבעול יבש (וראה בטור הבא). ישית: הקב"ה ישים. קד לסמל: את הגויים עובדי האלילים, והפייטן ממשיך לעסוק בהם עד סוף טור 8. 4 יקמל: שב אל 'קד לסמל'. יקמל כסוף קמל: ירד מגדולתו ויישמד, והציור על פי יש' יט, ו. 5 בעשותו רע: בגלל מעשיהם הרעים של הגויים. לבו אמל: ייחלש כוחם והם ייעשו אומללים (ראה יח' טז, ל). 6 ימל: ייבול, יישחק, ולצורה ראה: איוב יד, ב; יח, טז. והוא המשך הציור מטורים 3–4. 7 נינו: צאצאי ה'קד לסמל'. לא יגמל: לא יזכה לגמול טוב, או – כיוון שמדובר ב'נינו' – לא יזכה להגיע לרגע הגמילה מהניקה, ימות בעודו תינוק. 8 להיות ... בחנמל: להיות כמי שכל יבולו הושחת; ואפשר לפרש גם: להיהרג, על פי תה' עח, מז. 9 או ... חמל: הנוסח קשה וחשוד, שכן המילה 'חמל' חזרת גם בסוף טור 13; ובמקבילות: 'או יפצה בדת עמל', ועל פי נוסח זה הפייטן עובר לעסוק בישראל, העמלים בתורה ('בדת'), אשר הקב"ה יפצה ויציל אותם מהגלות.

10 עוד יִבְהִיק כְּזִיו חֲשָׁמַל
 יוֹשִׁיעוּ בְּזִכּוֹת זָקֵן גָּמַל
 נַעֲנָה בְּהַר הַכְּרָמֶל
 יִזְכּוֹר בְּרִית בְּדַת חָמַל
 אֲשִׁירָה לִי כִּי גָמַל

ל

אחרת

יִשְׁכּוֹן יִשְׂרָאֵל בְּטַח יִזְרַח
 יִהְיֶה לוֹ כֶּטֶל וְכִשּׁוֹשָׁנָה יִפְרַח
 עֲוֹזוֹ אֶל יְתֵן וַיֹּאֲרֵ לוֹ אוֹרַח
 עֲלִיוֹן יִסּוֹכְכִיהוּ מִחוּרֵב וְקִרַח
 קָדוֹשׁ הוּא יִסִּיר מֵעַמּוֹ צָרַח 5
 קָרַן עוֹד יָרִים לִנְיָן פֶּרֶץ וְיִזְרַח
 וּלְבֵיתוֹ יָשִׁיב נוֹרָא כְּעֵין קִרַח

10 חשמל] חמל ד' 11 יושיעו ... נמל] ישלח לעם בשיר חמל א' ישלח לעם זקן נמל ג' / זקן נמל] לבו ... מל ד'
 13 יזכור ... חמל] יושיעו בזכות זקן נמל א' ישלח לעם זקן נמל ד'

ל. מקור: אוקספורד, בודלי (Ms. Heb. e. 70 (2848/1) דף 4 (לפניו פיוטי עושה השלום שונים ועוד)
 חתימה: יעקוב (כפול)

10 יבִּהִיק: מוסב על עם ישראל בעת הגאולה, ואולי באים כאן גם איחולים לרך הנימול. כזיו
 חשמל: כזוהר המלאכים, על פי יח' א, ד. 11 זקן נמל: אברהם שנימול בהיותו בן תשעים
 ותשע (בר' יז, כה). 12 נענה בהר הכרמל: ובזכות אליהו הנביא, על פי מל"א יח, לז–לח;
 וייתכן שאלהיו נזכר כאן משום היותו מלאך הברית (השווה פדר"א כט: 'אמר לו הקדוש ברוך
 הוא [לאלהיו], לעולם אתה מקנא ... חייך, שאין ישראל עושין ברית מילה עד שאתה רואה
 בעיניך. מכאן התקינו חכמים שיהיו עושין מושב כבוד למלאך הברית'). 13 יזכור ... חמל:
 הלשון מגומגם והנוסח חשוד (ראה בשינויי הנוסח), ואולי משמעו: יזכור הקב"ה את בריתו
 שכתב בתורה ('בדת') בחמלתו. 14 אשירה ... גמל: תה' יג, ו.

ל. 1 ישכון ... בטח: על פי דב' לג, כח. יזרח: ויזרח. 2 יהיה ... יפרח: על פי הו' יד, ו.
 3 עוזו אל יתן: על פי תה' כט, יא. אורח: את דרכו. 4 יסוככיהו: יגן עליו. מחורב וקרח:
 מחום לוהט ומקור עז (ללשון ראה בר' לא, מ; יר' לו, ל). 5 קדוש: הקב"ה. צרח: צווחה.
 6 קרן עוד ירים: ראה שמ"א ב, י. לנין פרץ וזרח: למשיח בן דויד, שהוא מבני פרץ (על פי
 רות ד, יח–כב). 'זרח' נוסף לצורך החרוז. 7 ולביתו: ולבית המקדש. נורא כעין קרח: את

וּבְמִשְׁכְּנוֹ יִרְאֶה הָעוֹדֶף וְסֶרַח
 בּוֹאוּ הַלְלוּהוּ ^איֵין שְׁדָה כְּרִיחַ
 בְּשִׁירֹת הָאֲמֹרֹת מְזֻמֹּר לְבִנֵי קוֹרַח 10

לא
 פוזמן

יִסְכִּית שְׁוֹעִי [... ...]
 יִשְׁעִי וְאוֹרִי וּמִבְטָחִי
 עֲנֵי יִרְאֶה וְקוֹצֵר רוּחִי
 עוֹלִי יִנְתֵּק וְיִשְׁבֵּר פָּחִי
 [ק... ..] 5
 [ק... ..]
 [ו... ..] רִיחִי
 [ו... ..] ל כּוֹחִי
 [ב... ..]
 [ב... ..] 10
 [מ... ..] מִבֵּין חוּחִי
 [מ... ..] מְשִׁיחִי

ל. מקור: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 233.50 (שריד קרוע)
 חתימה: יע[קוב], כנראה כפול

שכינתו, על פי יח' א, כב. 8 העודף וסרח: את יריעות המשכן, על פי שמ' כו, יב. 9 בין שדה כריח: בבית המקדש, על פי בר' כז, כז, וראה מדרשו בבר"ר סה, כג (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 744): "ד"א מלמד שהראה לו הקדוש ברוך הוא בית המקדש בנוי וחרב ובנוי, ראה "ריח בני" הרי בנוי ... "כריח שדה" הרי חרב". סוף הטור סוטה מהצליל המדויק של החרוז. 10 בשירות האמורות: מכון לחידוש שירת הלויים בבית המקדש. מזמור לבני קורח: ראה: תה' מז, א; מט, א ועוד.

ל. 1 יסכית שועי: ישמע תפילתי. 2 ישעי ואורי: כינויים לה', על פי תה' כז, א. ומבטחי: המשך הכינוי לה', על פי תה' עא, ה. 3 וקוצר רוחי: מכון למצבו של עם ישראל בגלות. 4 עולי ינתק: ישחרר אותי משעבודי, ראה יר' ב, כ; תה' קז, יד. וישבר פחי: וישבור את המלכודת ('פחי') שאני מצוי בה, כלומר יוציא אותי מהגלות (השווה תה' קכד, ז); ואפשר לנקד גם 'וְיִשְׁבֵּר'. המשך השיר חסר ולקוי. 11 [... ...] מבין חוחי: עניינו הוצאה מבין הגויים ('חוחי', על פי שה"ש ב, ב).

שירי יחזקאל הכהן בן עלי

יוצאים לאור על ידי טובה בארי

מבוא

א. לתולדות המשורר: מקומו, זמנו ותפוצת שיריו

עשרים ואחד השירים הנדפסים כאן הם 'שארית הפליטה'¹ מיצירותיו של יחזקאל בן עלי הכהן, משורר בעל ייחוד אמנותי מובהק, אשר שיריו, שנכתבו לפני קרוב לאלף שנה, מרגשים גם את הקורא בן זמננו. כבר בראשית המאה העשרים עוררו שיריו את תשומת לבם של חוקרי הגניזה. שמו של יחזקאל הכהן עלה לראשונה בהערות שוליות של אלכסנדר מרכס ובן-ציון הלפר.² שיר ראשון שלו, 'אִמְרָתִי לְאֶבְנִים בְּשִׁגְיוֹן גְּלוֹי' (ו), הדפיס ישראל דידזון,³ בלא שידע דבר על המשורר. חיים בראדי, במחקרו על שירי רב האי גאון, הסב את תשומת הלב לנוכחותו של משורר בשם זה במחיצת רב האי.⁴ מנחם זולאי, שהיה ער במיוחד לערכן האמנותי של יצירות שיר קדומות, פרסם שלושה משיריו בעיתונות הארץ ישראלית בין שתי מלחמות העולם.⁵ שיר נוסף של

* מחקר זה נתמך על ידי הקרן הלאומית למדע (794/00). באיסוף השירים נעזרתי במאגר של המפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר. ליקוט ראשוני וחלקי של השירים נעשה בעבודת גמר שכתבה גב' שרון מנור-ליברמן בהדרכת, תל-אביב 2000. במהדורה הנוכחית נוספו שירים חדשים, נבדקו כל הקריאות, נוספו מקורות ונכתב ביאור חדש. תודתי נתונה לפרופ' שולמית אליצור על הערותיה המועילות, ובפרט לד"ר שרה כהן שביירה את נוסחי השירים ותרמה רבות לדיוק המהדורה.

- 1 ההנחה שמשורר בעל כישרון כזה חיבר שירים נוספים, שלא הגיעו לידינו, היא סבירה ביותר.
- 2 ראה: A. Marx, 'Studies in Gaonic History and Literature', *JQR*, NS, 1 (1911), pp. 61–104 ובעיקר שם, עמ' 101–102, וכן: B. Halper, 'A Note on R. Hai's Liturgical Fragment', *JQR*, NS, 3 (1912–3), pp. 545–546 עוד קודם לכן הזכיר שכטר אחד מפיוטיו ('אמת אימנתי', ב: S. Schechter, *Saadyana*, Cambridge 1903, p. 140).
- 3 ראה: י' דידזון, גנזי שכטר: פיוטים ושירים מן הגניזה שבמצרים, ג, פילדלפיה תרפ"ה, עמ' 191–194. דידזון הפנה אל צונץ שציטט את המחרוזת האחרונה בשיר זה, אך שיער שמדובר במשורר מהמאה הארבע עשרה. ראה: L. Zunz, *Die Literaturgeschichte der synagogalen Poesie*, Berlin 1865, pp. 690–691.
- 4 ראה: ח' בראדי, 'פיוטים ושירי תהלה מרב האי גאון', ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ג, ברלין תרצ"ז, עמ' נז-סג. לעניינינו ראה בעיקר שם, במבוא לשיר כא, עמ' נז-נח.
- 5 פרומיו אלה של מ' זולאי מלוקטים עתה בספרו מפי פייטנים ושופכי שיה, בעריכת ש' אליצור, 'ירושלים תשס"ה. שלושת השירים הם: 'יאמר לי מוכיחי' (שיר טו במהדורה), שם עמ' קנח-קנט; 'ישנתי ונושנתי' (ג), שם עמ' קס-קסא; 'יונים נדודים השב לקינם' (יא), שם עמ' קסב-קסג. שם, עמ' קסג, נדפסים כמה טורים מאמצע פיוט רביעי שלו, 'יגל כבודי בישעך' (י). וראה גם בהערה הבאה.

הפייטן פרסם עזרא פליישר.⁶ השיר 'אַמְרָתִי לְאַבְנִים' (ו) שהדפיס דוידזון וכן שניים מהשירים שהדפיס זולאי נכללו גם באנתולוגיות שונות.⁷

יחזקאל הכהן פעל ככל הנראה בבבל, בסוף המאה העשירית ובעיקר בעשורים הראשונים של המאה האחת עשרה. תיארוך זה משתמע מן ההקשר שבו נשתמרו שיריו בכתבי היד של הגניזה. רוב שיריו מועתקים בצמוד ליצירות של משוררים בבליים בני המאות העשירית וראשית האחת עשרה, כגון ניסי אלנהרואני,⁸ חיים ויוסף אלברדאני ודויד הנשיא,⁹ אך לעתים קרובות במיוחד מועתקים שיריו בסמוך לשירי רב האי.¹⁰ על עובדה זו כבר העיר חיים בראדי כשמצא בין סליחות של רב האי גאון את הסליחה 'מה לאוהבי אייבי' (ט) המיוחסת בראשה לרב האי אך חתומה בשמו של יחזקאל הכהן.¹¹ מכאן הוא הסיק שיחזקאל הכהן חי בימיו של הגאון (רב האי נפטר בזקנה מופלגת בשנת 1038) ופעל במחיצתו, דהיינו בבגדאד. העובדה ששיר שחתימתו המפורשת 'יחזקאל הכהן' מיוחס בכותרתו לרב האי אינה צריכה להפתיע מאוד. כפי שהעיר שם בראדי, רב האי נהג לעתים קרובות לחתום את פיוטיו בשמות זולתו.¹² אבל בעלותו של יחזקאל הכהן על השיר הזה אינה מוטלת בספק: במורשתו

6 הוא השיר 'יגל כבודי בישעך' (י). פליישר הדפיס אותו בשלמותו במוסף הספרותי של העיתון 'דבר' בפסח תש"ל.

7 את השיר 'יונים נדודים' (יא) הדפיס א"מ הברמן, ברן יחד, ירושלים תש"ה, עמ' ל (ויוחס שם לרב האי); 'אמרת לי לאבנים' (ו), שם, עמ' לא-לב; 'ישנתי ונושנתי' (ג) נדפס אצל א' מירסקי, ילקוט הפיוטים, ירושלים ותל-אביב תשי"ח, עמ' ל, ו'אמרת לי לאבנים' (ו), שם, עמ' ס-סד. את השיר הזה הדפיס גם י' רצהבי, לקט פיוטים לימים הנוראים, משרד החינוך והתרבות, אגף החינוך הדתי, ירושלים תשל"ט, עמ' 25-30, והוא זכה גם לפרסום נוסף המלווה בתרגום אנגלי בידי ט' כרמי בתוך: *The Penguin Book of Hebrew Verse*, edited and translated by T. Carmi, Pennsylvania 1981, pp. 257-259. לאחרונה הוא זכה לתרגום חדש בידי ע' עינת נוב (בדפוס).

8 סקירה כללית על שירי רב ניסי ראה: ט' בארי 'רב ניסי אלנהרואני: ראשון פייטני בבל', בין עבר לערב ו, קובץ מאמרים לכבוד פרופ' יוסף טובי, חיפה תשע"ד, עמ' 57-70, ובהפניות שם. למהדורות שירי יוסף אלברדאני ודויד הנשיא ראה: ט' בארי, החזן הגדול אשר בבגדאד, פיוטי יוסף בן חיים אלברדאני, ירושלים, תשס"ג; הנ"ל, לדויד מזמור, שירי דויד הנשיא בן יחזקיהו ראש הגולה, ירושלים תשס"ט.

9 ארבעה משוררים אלה פעלו בבבל. דויד הנשיא פעל גם בארץ ישראל ובמצרים. בשבעה כתבי יד שונים נמצאו שירי יחזקאל הכהן מועתקים ליד רהטים של רב האי גאון. למיקומם ראה ליד השירים: ה, י, יא, יב (בשני מקורות), טז, כ.

11 ראה במאמרו המצוין לעיל, הערה 4, עמ' נח-ס.

12 לשמות החזנים שרב האי חתם את שמם בפיוטיו ולהסבר התופעה ראה: ע' פליישר, 'עיונים בשירתו של רב האי גאון', בתוך: שי להימן, מחקרים בספרות העברית של ימי הביניים, בעריכת צ' מלאכי, ירושלים תשל"ז, עמ' 239-274, ובמיוחד שם, עמ' 246-249.

ישנם שירים נוספים המעוצבים בדרך ייחודית ומנייריסטית כמו השיר הזה,¹³ בעוד שבין שירי רב האיי אין כדוגמתו.

גבול תחתון לזמנו של יחזקאל הכהן עולה מן העובדה שאחדים משיריו הגיעו לידינו בכתובת ידו של עלי הכהן בן יחזקאל, הפרנס הירושלמי הנודע, שפעל משנות השלושים של המאה האחת עשרה.¹⁴ עלי הכהן בן יחזקאל, איש רב פעלים ומעתיק חרוץ, היה חובב שירה מושבע: מאות יצירות שיר משל פייטנים קדומים ויוצרים בני זמנו נשתמרו בגניזה בכתובת ידו הטיפוסית.¹⁵

לא רק עלי בן יחזקאל הפרנס הירושלמי העריך את שירי יחזקאל הכהן, גם אחרים הרבו להעתיקו: רבים משיריו נשתמרו בגניזה בהעתקות חוזרות ונשנות¹⁶ והתופעה מלמדת על תפוצת שיריו בתקופת הגניזה הקלסית ועל הרצון להשמיעם ברבים בהודמנויות שונות ובמעמדים מיוחדים, שיידונו בהמשך. עוד ראוי לציין ששניים משיריו הגיעו לדרום מזרח אירופה: השיר 'אמרתי לאבנים' (ו) נקלט במחזור כמנהג קורפו והשני, 'אמת אימנתי' (ב), נדפס במחזור רומניא.

על ההערכה המיוחדת לשירתו של יחזקאל הכהן מלמד גם ממצא מעניין, הזורע אור גם על דמותו של המשורר ועל מקום פעילותו: מאחת התעודות ששרדו בגניזה אנו למדים ששיר משלו, הנפתח במילים 'את ערובת (!) היונים' (שיר ח), זכה שמחבר קדום, אולי בן זמנו, כתב עליו פירוש. קטע מן הפירוש הזה, בערבית יהודית, הכיל במקורו גם העתק מלא של השיר. הפירוש לא הגיע לידינו בשלמותו, ומה ששרד ממנו מפוזר בשלושה אוספים שונים של ספריית קמברידג', שלושתם חלקים מטומוס אחד.¹⁷ הביאור מתייחס, לעתים בקצרה ולעתים בפירוט מסוים, למילות השיר

13 השווה לשירים: 'אני אסור באסור' (ו), 'את ערובת היונים' (ח) ועוד.

14 לסיכום המחקרים על אודות עלי הכהן בן יחזקאל ולתעודות מן הגניזה שכתב בעצמו או הקשורות בו ראה: מ' גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה, א-ג, תל-אביב תשמ"ג, על פי המפתח. שירי יחזקאל הכהן שהגיעו לידינו בהעתקת עלי בן יחזקאל הם שירים ד, יא, יד, טז, יח.

15 לעלי הכהן היה בן ששמו כשם משוררנו ממש, יחזקאל בן עלי הכהן, והוא מתועד במסמכים מסוף המאה האחת עשרה. זהות שמותיהם של שני האישים גרמה תסבוכת לא קטנה במחקר. לבירור הסוגיה ראה: ט' בארי, 'שניים שהם שלושה: לבירור זהותם של כמה פייטנים מזרחיים מן המאה האחת עשרה', מחקרי ירושלים בספרות עברית כא, אסופת מאמרים לזכר מנחם זולאי (תשס"ו), עמ' 171-182.

16 להלן סימני השירים ולידם מספר עדי הנוסח שנשתמרו מהם בגניזה: י 12; ו 10; יב 9; א, טו 8; יח 7; ב 6; יא 4; ז, יג, טז, יט, כא 3; ג, ח 2; ד, ה, ט, יד, יז, כ 1.

17 סימני כתבי היד מפורטים בצד השיר. על שייכות הקטעים לטומוס אחד העירו לי מר בנימין לפלר ז"ל, ויידל לחיים ארוכים ד"ר אורי מלמד. בניסיון להעתיק ולהבין את הביאור הערבי סייעו בידי ידידי פרופ' נחם אילן ופרופ' מרים פרנקל ואני מודה להם על טרחתם. תודה מיוחדת לד"ר מלמד שהעמיד לרשותי תרגום מלא של הטקסט הערבי שהכין לפרסום. וראה עוד ליד שיר ח.

ולצירופים המוקשים המפוזרים בו; הוא מסביר לעתים גם את ההקשר הרחב יותר שבו הם משולבים. המפרש הקדים לביאורו מבוא קצר, שבו הוא מספר שראה את השיר בכתיבת ידו של אפרים בן עזריה,¹⁸ שרשם אותו מפי המשורר עצמו: הפייטן רב יחזקאל, הוא אומר, היה עיוור, ומסר את מילות שירו למעתיק בעל פה. עיוורונו של הפייטן רמזו גם בהעתקות אחרות של שיריו: הוא מכונה לעתים, בכותרות שבראשם, 'אלבציר', דהיינו 'הרואה', כינוי המציין במקורות הקדומים, בלשון סגי נהור, את העיוור. מן המבוא שבראש הביאור, שהועתק לאחר מותו של המשורר,¹⁹ נודע לנו שמוצאו של רב יחזקאל היה מן העיר דינאור, השוכנת בצפון מזרח עיראק לפי הגבולות של ימינו. עיר זו הייתה במאה העשירית מרכז תרבותי חשוב.²⁰

העובדה ששיר משל יחזקאל הכהן זכה לפירוש רצוף במקומו ובזמנו מפתיעה ויוצאת דופן. חכמים וחובבי שירה מזרחיים העירו לעתים על ביאורה של מילה קשה ביצירה פיוטית קדומה, ולעתים אף תרגמו לערבית יצירות ספרותיות נכבדות במיוחד,²¹ אבל לא ידוע לנו שכתבו פירושים רצופים לשיר בודד.²² יש כאן אפוא עדות נוספת לחשיבות יצירתו של יחזקאל הכהן בעיני בני זמנו.

ב. סוגי השירים ותבניותיהם

כל שירי יחזקאל הכהן, להוציא אחד, מזוהים על פי חתימה מפורשת של שמו בהם, או חתימה שניתנת להשלמה גם בשירים שלא שרדו בשלמותם. אותיות שמו משולבות לעתים לסירוגין, בסדר אלפביתי רץ של ראשי הטורים. השיר הבלתי חתום היחיד בין יצירותיו, 'אמת אימנתי לעמוסים' (א), מיוחס לו במפורש בכותרת. שירי יחזקאל הכהן נחלקים לשתי קבוצות המובחנות גם בסוגי הפיוטים הכלולים בהן וגם בתבניותיהם: האחת שייכת לעולמה של הפייטנות המסורתית, ובאחרת שירים 'מודרניים' מסוג הרהט. בקבוצה הראשונה ארבעה פיוטים ממערכת היוצר: מאורה (א); זולת (ב) ושני פיוטי ה' מלכנו (ג, ד). לצדם יש עוד חמישה פיוטים ארוכים, שירים

18 על אדם בשם זה, שפעל באד'רביג'אן בערך בתקופת משוררנו והעתיק מפירושו של רב סעדיה גאון לתורה, ראה: מ' גיל, במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים, תל-אביב וירושלים 1997, א, עמ' 520.

19 לביטוי 'נצר וגוה' שרשום אחרי שמו של יחזקאל הכהן ראה בביאור לשיר.

20 ראה: L. Lockhart, 'Dinawar', *Encyclopaedia of Islam*², Leiden 2006, II, pp. 299–300.

21 על תרגומים כאלה, ובמיוחד על תרגום התוכחה של רס"ג, ראה: י' טובי, 'תרגומו ופירושו הערביים של ר' יצחק הספרדי לתוכחה "אם לפי בחרך צורנו" לרס"ג', תעודה יד (תשנ"ח), עמ' 57–68.

22 חריג הוא כנראה הביאור הלשוני שהוסיף ר' יצחק לתרגום התוכחה של רס"ג. ראה אצל טובי, שם. על פרשנות פיוטים בגניזה הקהירית ראה גם: B. Loeffler and M. Rand, 'Piyyut Commentary in the Genizah', *EJJS* 5 (2011), pp. 173–203.

ה-ט, שעל פי כותרותיהם, הקשרם או תוכנם ניתן להגדירם כסליחות.²³ כל הפיוטים האלה מעוצבים בתבניות סטרופיות, לרוב בני ארבעה טורים למחרוזות (כך בסליחות), כאשר החרוז מתחלף ממחרוזות למחרוזות. שני פיוטי ה' מלכנו בנויים משישה טורים כל אחד והזולת 'אמת אימנתי' (ב) עומד על מחרוזות בנות שלושה טורים.²⁴ המלוות בשני רפרינים המתחלפים לסירוגין. מבנה זה – המושפע מזולתות דיאלוגיים לפרשת ויגש²⁵ – מבליט את עיצובו של הפיוט כשיר ויכוח בין שבת לראש חודש.

בין השירים הסטרופיים של יחזקאל הכהן בולטת בייחודה המאורה 'יצוב תורי' (א), הבנויה כשיר מעין אזורי.²⁶ תבנית שירית זו הייתה אהובה ונפוצה מאוד בפייטנות הספרדית, ועל פי זמן פעילותו המשווער יכול היה יחזקאל הכהן לראות שירים כאלה שהגיעו למזרח מספרד.²⁷ עם זאת, נראה שמשוררנו לא הפנים את השיטה במלואה. הוא אמנם פתח את השיר בסטרופת פתיחה מקיפה, הדומה למצוי במודל הספרדי, אבל בכל שמונת המקורות שבהם מועתק הפיוט אין כל ציון הרומו לחזרה על סטרופה זו, או לפחות על טור או שניים מסופה, כרפרין אחרי כל מחרוזת, כמקובל בשיר המעין אזורי.²⁸ הטור האחרון של סטרופת הפתיחה אמנם מתאים לשמש כרפרין לא

23 השיר 'את ערובת היונים' (ח) מכונה בביאור הערבי 'זהדיה'. 'אמרתי לאבנים' (ו) מכונה במקור אחד זהדיה (אולי בשל העתקתו ליד זהדיות של דוד הנשיא) ובאחר סליחה.

24 באמצעו של הפיוט כל שתי מחרוזות חוזרות זהה.

25 נראה שהשיר מחקה בתבניתו את הזולת לויגש של שלמה סולימן, שהוא עצמו חיקוי של זולת של פינחס הכהן. על הפיוטים האלה ראה אצל מ' זולאי, 'מקור וחיקוי בפיוט', בתוך: מ' זולאי, ארץ ישראל ופיוטיה, ירושלים תשנ"ו, עמ' 306–311.

26 לתיאור התבנית המעין אזורית בפיוט הספרדי ראה אצל ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים², ירושלים תשס"ח, עמ' 349–355.

27 לשירים בתבנית זו אצל יצחק אבן מר שאול ראה ע' פליישר, 'השלמות ליצירתו של ר' יצחק בר לוי אבן מר שאול', תרביץ, סג (תשנ"ד), עמ' 403–442 (=) פליישר, 'השירה העברית בספרד ובשלוחותיה', בעריכת ש' אליצור וט' בארי, א-ג, ירושלים תש"ע, עמ' 603–645. לשירים בתבנית מעין אזורית ראה שם, עמ' 625–626. שירים מעין אזוריים נוספים של יצחק אבן מר שאול מתפרסמים במאמרו של אריאל זינדר בכרך זה. כפי שהציע פליישר (שם עמ' 641), את שירי ר' יצחק הביא למזרח יוסף אבן אביתור. אפשר שיחזקאל הכהן הכיר גם את 'אשא משלי' של רס"ג, או את שירי השבח של אברהם הבגדאדי. רוב שירי אברהם הבגדאדי וכן החיבור הפולמוסי 'אשא משלי' כתובים בחריזה מעין אזורית. יחזקאל הכהן ניסה בפיוטו לשלב בין מודלים אלה לבין הדגם של השיר המעין אזורי הספרדי. ל'אשא משלי' ראה אצל ב"מ לוין, 'אשא משלי לרס"ג', י"ל הכהן פישמן (עורך), רב סעדיה גאון: קובץ תורני מדעי, ירושלים תש"ג, עמ' תפא–תקלו. את שירי אברהם הבגדאדי פרסמו חוקרים שונים. לאסופת כל שיריו ראה בעבודת הגמר של א' גלילי-יעקובוביץ', תהליכים בהתגבשותם של שירי השבח במזרח בסוף המאה העשירית וראשית המאה האחת עשרה – לבחינת שירי אברהם הכהן לכבוד אברהם הבגדאדי, תל-אביב 2006.

28 במקור אחד בלבד מעידה הכותרת שהמעתיק ראה את השיר כשיר מעין אזורי. במקור ג (ראה פירוט ליד השיר) רשום מעליו: כפיך אחר מחרך. פיוטי הרשות מדגם המחרך הם מחידושי הספרדים ואלה מעוצבים תמיד בתבניות סטרופיות, לעתים קרובות כשירים מעין אזוריים;

רק מצד חרוזו, כנדרש, אלא גם מצד תוכנו, אולם לשונו קשה ומצועצעת, וספק אם המשורר חשב שציבור שומעיו יוכל לקלוט טור זה תוך כדי שמיעה ולחזור עליו כרפרין. בספרד דאגו המשוררים בדרך כלל לחתום את סטרופות הפתיחה בשירים מעין אזוריים בפסוק, ולשונו המוכרת הקלה על שומעיהם להצטרף אליהם ולחזור על הפסוקים כרפרינים. יש לציין שהיעדר הרפרין אינו צריך להפתיע: בבתי הכנסת במזרח לא הורגלו המתפללים להצטרף אל החזנים בעת קריאת הפיוטים. מחרוזות ביניים הושמעו בדרך כלל בידי מקהלה שהוכנה מראש. אימוץ התבנית המעין אזורית בידי יחזקאל הכהן היה אפוא חיצוני, ועיקרה – שיתוף הקהל בביצוע השירים – היה זר לו. ייחוד נוסף של שיר זה עולה מחרוזתו המתחלפים של מחרוזותיו: טורי כל המחרוזות מסתיימים בציימודים שלמים. הצטעצעות זו אולי מורה אף היא על ניסיונו של המשורר להתמודד עם מודל שהיה חדש ואולי משונה בעיניו.

ברוב שיריו הסטרופיים האחרים משתמש יחזקאל הכהן בקישוטי תבנית פייטניים מסורתיים, ובראשם מילות קבע הבאות בראשי הטורים. כך למשל נכפלת המילה 'מדוע' בראש כל טור חמישי בשיר ג; הטורים האחרונים בשיר ד נפתחים בצירופים 'הגידה לי' ו'עד מתי'; מחרוזות שיר ז פותחות במילה 'אני' ובראשי המחרוזות של שיר ו בא הצירוף 'אמרת לי...'. 'המקושט' ביותר באופן זה הוא שיר ט, שבו שלושה מטורי השיר פותחים במילות הקבע 'מה ל...', 'בעון', 'ואהי'. המילים והצירופים האלה משרתים היטב את תוכן השירים ומעצימים את המסר הטמון בהם. סיומת מקראית הוא קישוט תבניתי נוסף שיחזקאל הכהן מרבה להשתמש בו. בשיריו הסטרופיים נחתמות המחרוזות בפסוקים מלוקטים הנחרזים בחרוזו של המחרוזות.²⁹

הקבוצה השנייה מכילה שירים בעלי תבנית אחידה,³⁰ וכל טוריהם נחתמים בחרוז זהה. גם שירים אלו מסתיימים לרוב בפסוק מקראי, המובא כלשונו או בשינויים קלים. בקבוצה זו עשרה פיוטי רהט,³¹ מן הסוגים הנפוצים מאוד בתקופת הפיוט המזרחי המאוחר ואשר ייעודם אינו מוגדר: הם מועתקים בדרך כלל ברצף, ללא רמז ברור לשימושם הליטורגי ולמקום שילובם בתפילה. כגניזה שרדו מאות רבות של רהטים, ונראה שהסוג היה אהוב במיוחד על פייטנים בבליים, כגון יוסף אלברדאני, האי גאון,

עם זאת, פיוטי מחרך לא מעטים כתובים כשירי אזור, ובאלו אין רפרין. על הסוג ראה אצל פליישר, שירת הקודש (לעיל, הערה 26), עמ' 400.

29 להוציא שיר א, משום התבנית המעין אזורית המחייבת לחרוז את טורי הסיום של המחרוזות בחרוז קבוע. הסיומות המקראיות בשיר ב לעתים אינן מדויקות, ולשונן שונה מעט מלשון פסוקי המקרא.

30 להוציא שיר יד, וראה עליו בהמשך.

31 המונח רהט וסיווג השירים שנתכנו כך מחכה עדיין לבדיקה מעמיקה. לעת עתה ראה לעניין זה אצל ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשס"ח, עמ' 300–301; הנ"ל, 'ענייני פיוט ושירה', מחקרים מוגשים לשמעון הלכין, ירושלים תשל"ג, עמ' 195, הערה 34.

יחזקאל הכהן ואחרים. אבל גם פיוטיהם של משוררי ספרד הקלסיים, ואפילו שירי חול שלהם, מכונים על ידי המעתיקים בכתבי הגניזה לעתים בשם 'רהט'.³² נראה כי בתקופת פעילותו של רב יחזקאל, נעשה המונח 'רהט' שם נרדף לשיר. לקבוצה זו שייך גם ההספד הארוך והמרגש 'אבי ואמי אחי ואחיותי' (כא) המעוצב כמונולוג דרמטי של המת, ילד צעיר, אשר לאורך שלושים ושניים טורים הוא מדבר אל הוריו מן הקבר.³³ היקף הרהטים נע משנים עשר (טו) ועד לעשרים ואחד (יא) טורים בשיר.³⁴ רהט אחד, שיר יד, נראה חורג מהקבוצה הגדולה של הרהטים החד-חרוזיים: היקפו קצר יותר, ותבניתו כשל 'מרובע ספרדי'. בשיר תשעה טורים ארוכים הנחלקים לארבע צלעיות: שלוש הראשונות חורזות זו בזו והרביעית בחרוז קבוע המשותף לכל טורי השיר. הדגם זכה, כידוע, לתפוצה בספרד, אבל יחזקאל הכהן עשוי היה להתוודע אליו בבבל: התבנית מתועדת לראשונה בכמה פיוטים של רב סעדיה גאון, וגם כמה מהפזמונים של יוסף אלברדאני, שפעל בבבל מאמצע המאה העשירית, מעוצבים באופן דומה. יוסף אלברדאני היה כנראה הראשון מבין פייטני המזרח שקלט את חידושו של רב סעדיה גאון בתבנית זו ופיתח אותה.³⁵

ג. דרכי שירה: לשון, פרוזודיה ועיצוב התכנים

אוצר המילים בשירי יחזקאל הכהן מקראי ברובו, כמקובל בשירה הפייטנית לדורותיה, והוא מושפע לא מעט מן השימוש התכוף בסיומות המקראיות. הוא מרבה להזיקק גם לצורות לשון פייטניות שגורות. כאלה הן למשל צורות מקוצרות בכינוי המושא, כגון: 'יְמִישִׁי' במקום ימישני (י, 17), 'שְׁכָלִי' במקום ישכלני (ו, 18), 'לְעֶלְפִי' במקום לעלפני (ו, 31) ועוד. שימוש מועט יש בצורות סגוליות פייטניות כמו 'אֶחָל', 'אֶהָב' (יד, 11) או 'אֶרְק' (י, 3). חידושי לשון רעננים באים בשירי רב יחזקאל כאשר הוא גוזר פועל משם כדרך הפייטנים כגון: 'הַגְּוֹנִי', שפירושו: שִׁכְנָה אותי, מ'נוה' (ו, 26); 'קִשְׁטו',

32 כך למשל מכונים בשם 'רהט' השירים: 'לי הזמן אגיל' לשמואל הנגיד (ד' ירדן, דיואן שמואל הנגיד, ירושלים תשכ"ו, עמ' 305); 'מה תפחדי נפשי ומה תגורי' לרשב"ג (בראדי-שירמן, שלמה אבן גבירול שירי החול, ירושלים תשל"ה, עמ' 128); וכן פיוטים שונים של יצחק אבן גיא, יהודה הלוי ואחרים.

33 על קינות שבהן המת מדבר ראה אצל ו' פדבה, 'קול המת בקינה', מחקרי ירושלים בספרות עברית י-יא (תשמ"ז-תשמ"ח), אסופת מאמרים לזכר דן פגיס, עמ' 629-659. ממחקרה של פדבה עולה שעיצוב כזה של קינות מקורו כנראה במזרח.

34 שיר יט חסר בסופו ונראה שחסרים ממנו שני טורים לפחות; אחד מהם פתח באות יו"ד להשלמת חתימת שם המשורר, ועוד טור סיום המביא לשון פסוק, כמקובל. בראשו של שיר כ חסרים חמישה טורים, שנפתחו בחמש האותיות הראשונות של השם 'יחזקאל': כתב היד שרד למן הטור שפתח באות למ"ד.

35 על שירי יוסף אלברדאני המעוצבים בתבנית המשולש או המרובע ועל מקורותיו ראה אצל ט' בארי, החזן הגדול אשר בבגדאד (לעיל, הערה 8), עמ' 137-138 ובהפניות שם.

צדקו, מ'קושט', אמת (ב, 25); 'הַמְרִירָה' מ'מר' (ה, 7); 'פִּילְטָתִי', הפכתי לפליט (ז, 33) ועוד, או בגזירת שם מפועל כגון 'יַעֲיִטָתִי', מעילי, מ'עטה' (ג, 16). מעניינים במיוחד מעברים בלתי שגורים בין הבניינים: ³⁶ 'זָנְתִּי' במקום זניתי (ז, 10); 'לְשָׁלוֹךְ' במקום להשליך (ח, 51); 'מִזְלִיגוֹת' במקום זולגות (ו, 14); 'קִשְׁחָה' במקום הקשיחה (ח, 34) ועוד.

בשיריהם של היוצרים הבבליים, כגון יוסף אלברדאני ודויד הנשיא, נמצא שימוש תכוף יחסית במילים שמקורן בארמית המשולבות בתצורות עבריות, ³⁷ וכך נוהג גם יחזקאל הכהן. כאלה הן למשל המילים: 'גדפיהן', כנפיהן (ח, 3); 'צוהב', 'מסרהב' (יד, 1, 9) ועוד. נראה שמשוררנו מושפע מדויד הנשיא גם בשימוש מרובה בו'ו ההיפוך, והיא באה אצלו גם שלא לצורך האקרוסטיכון, כגון: 'וישך' (ה, 25), 'ויקצר' (ו, 29), 'ויבצר' (ו, 30), 'וימר' (יז, 3), 'ותתחפה' (טז, 9) ועוד.

רוב שירי יחזקאל הכהן אינם שקולים במשקל מדויק, ואפשר שגם בכך הוא הולך בעקבות דויד הנשיא. על פי זמנו ומקום פעילותו סביר להניח שהוא כבר ראה שירים ופיוטים שקולים במשקל כמותי, בין שירים שהגיעו מספרד ובין כאלו שנכתבו בבבל, כשירי רב האי גאון. ³⁸ עם זאת, נראה שיחזקאל ניסה לארגן כמה מהרהטים שלו במשקל הברתי דקדוקי, ³⁹ אם כי יש בכולם טורים שבהם הברה עודפת או חסרה מהסכמה המשקלית שנבחרה. ⁴⁰ אפשר ששלושה שירים חד־חרוזיים (טו, יח, יט)

36 דווקא החילופים הרווחים בלשון הפייטנים, שעל פיהם פעלים עלולים נוטים בעבר על דרך פעיל ע"ו, נעדרים מפיוטיו כמעט לגמרי.

37 שימושי לשון כאלה בשירי יוסף אלברדאני ראה אצל בארי, החזן הגדול (לעיל, הערה 8), עמ' 161; ואצל דויד הנשיא ראה: הנ"ל, לדויד מזמור (לעיל הערה 8), עמ' 52. על קרבה בין יחזקאל הכהן לדויד הנשיא לא רק מהבחינה הלשונית ראה עוד בהמשך.

38 כידוע, רב האי שקל חלק משירי הקודש שלו במשקל כמותי. הוא גם חיבר שירי חול ארוכים בשיטה זו. על שיטות השקילה המדויקות ביצירותיו ראה: ע' פליישר, בעריכת צ' מלאכי, ירושלים הא"י גאון, שי להימן, מחקרים בספרות עברית של ימי הביניים, בעריכת צ' מלאכי, ירושלים תשל"ז, עמ' 239–274. ושם, עמ' 269–272 קבוצת רהטים שלו השקולים במשקל כמותי. לצד השיטה הכמותית בחלק מפיוטיו שקל רב האי פיוט אחד במשקל הברות דקדוקי. הכוונה לפיוט לברית מילה 'פי יי דיבר', שנדפס על ידי ד' ירדן, שפוני שירה, ירושלים תשכ"ז, עמ' 6. פיוט זה של רב האי מועתק אחרי הסליחה 'את ערובת היונים' (ח).

39 בשיטה זו, שרווחה מאוד בפייטנות הספרדית, השוואים הנעים והחטפים אינם במניין. על השיטה ראה אצל פליישר, שירת הקודש (לעיל, הערה 26), עמ' 350–351. לדעת פליישר ספרד היא מולדת המשקל ההברתי הדקדוקי והוא עלה שם כמעט בו בזמן שדונש הציג את השיטה הכמותית. ראה על כך בהרחבה: ע' פליישר, 'בחינות בעליית שיטות השקילה המדויקות בשירה העברית', לשוננו מח–מט (תשמ"ה), עמ' 142–162 (=פליישר, השירה העברית בספרד [לעיל, הערה 27], עמ' 78–97).

40 הסטיות עשיות, כמובן, להיות פרי שיבוש המעתיקים. ואלה השירים שבהם ניכר ארגון משקלי: בשיר יא לרוב שמונה הברות (לסטיות ראה בביאור לשיר), בשיר יג לרוב תשע הברות (ארבע סטיות), בשיר טז תשע הברות (שתי סטיות), בשיר יט נטייה לזוגות של

שטוריהם ארוכים במיוחד מושפעים מהדגם של השיר הערבי שווה החרוז, אך בלא אימוץ המשקל הכמותי.

כנגד היעדר השקילה המדויקת, שירי יחזקאל הכהן עשירים מאוד בצליליהם. המשורר היה חד אופן, כרוב העיוורים: חביבים היו עליו במיוחד משחקי המילים וקישוטי המצלול. הוא הפיק אותם משימוש תכוף, מנייריסטי כמעט, בחרוזים פנימיים ואלטרציות. אלו מעוררים בשומעי השירים תחושה של דחיסות מצלולית. הם גם מקשים לא מעט על הבנת השירים; לא לחינם מצא מישור צורך לפרשם. בולט לעניין זה השיר 'את ערובת היונים' (ח), שאכן פורש, כנזכר, בידי חכם קדמון. טורים כגון 'יָקֵם נָאֵקֵם וּמִפְנֵקֵם שְׁנֵקֵם וּמִמְשֵׁקֵם שׁוֹקֵקֵם'; או: 'נָבַל נִרְדִּי וּבְמִרְדִּי רִדִּי לְדוֹדִי לְשִׁלּוֹךְ', או: 'יִצְפִּי בְּקִצְפִּי הַקִּצְפִּי לְשִׁצְפִּי בְּרִצְפִּי לְנִשְׁפִּי שִׁיפִי בְּרִשְׁפִּי לְהִלְהִיבָה', סתומים גם בפני מי שמורגל בלשונם הקשה של הפייטנים. בדרך זו הלך יחזקאל הכהן ביתר שאת בשירו 'מה לאוהבי אייבי' (ט) שיוחס בכותרתו בטעות לרב האיי גאון.⁴¹ להקשר הזה שייכת גם המאורה 'יצוב תורי יפציח קול תורי' (א). בשיר הזה, שאף הוא רווי חרוזים פנימיים, חרוז המשורר את טורי המחרוזות – כפי שצוין קודם – בצימודים שלמים, מהלך מנייריסטי גם הוא, שמצא לו מחקים בשירה העברית המאוחרת יותר. מעניין שאהבתו של המשורר לקישוטי מצלול מורכבים ווירטואוזיים ניכרת בעיקר בשירים הסטרופיים. הרהטים שלו 'ערומים' כמעט מכל הצטעצעות לשונית.

יחזקאל הכהן כנראה לא היה חזן אשר נדרש מתוקף תפקידו לחבר פיוטים לצורכי הקהילה.⁴² הוא היה משורר אמתי שנתן ביטוי לרגש הדתי העז המפעם בלבו. גם בשיריו השייכים לעולם הליטורגי המסורתי וגם ברהטים הוא פונה אל אלוהיו, לעתים בשם עצמו ולעתים בגוף ראשון קיבוצי.⁴³ הוא מבטא בהם געגועים, צער, תפילה וציפייה לגאולה בלשון ציורית ובדימויים עשירים. יחזקאל מתאר בחיות רבה את העולם הסובב אותו, ומגייס את הצומח, את החי ואת הדומם כדי להעצים באמצעותם את טיעונו. בשיר 'אמרת לאבנים' (ו), למשל, מחפש הדובר (המייצג את כנסת ישראל) את מושא אהבתו במרחבי היקום: 'אֲמַרְתִּי לְגִבּוֹהֵי נֶשֶׁר הַדָּאִים לְכָל פֶּנֶה // הַדָּאוֹנֵי עִמָּכֶם וְאַרְאֶה דֹדִי אֲנֶה פֶּנֶה' (ו, 5–6); ובהמשך: 'אֲמַרְתִּי לְטֶרֶפִּי אֵילָנוֹת וְאַשְׁבִּיעֶם בְּאֵלֵי // הָיוּ סֵתֶר לִי פֶּן הַחֹרֵב יִשְׁפֹּלִי' (17–18). בשיר 'את ערובת היונים'

צלעיות בנות שש הברות, בחריגות. משקל פייטני פחות מדויק ניכר בשיר כ: על אף ליקויו, נראה שהוא מתארגן לפי משקל התיבות, ארבע מילים בכל טור. בשיר י ניתן לזהות שש תיבות בטור (בחריגות), ובמקביל גם משקל הברתי (שש+שש הברות, בשתי סטיות בלבד).

41 ראה לעיל, הערות 4, 11, ובגוף המאמר בסמוך להערה 11.

42 התואר 'חזן' כמעט אינו מצוי בחתימות שמו בשירים (להוציא שיר טז, שאותיות [חזן] אולי ניכרות בו בכתב יד לקוי אחד). כידוע, חזנים שתפקדו במשרה רשמית בקהילה התגאו במעמדם ולא ויתרו על ציון זה בפיוטיהם.

43 חריג אחד הוא שיר ב, שהוא שיר ויכוח בין שבת לראש חודש. כמו כן יש לציין את ההספד, שיר כא, המושמע מפיו של הילד המת, הדובר מהקבר.

(ח) מדמה המשורר את ישראל ליונה ואת אויביה לעופות דורסים ולחיות טרף. הוא משביע את שומעי דבריו בלשון: 'את ערובת היונים קחו לי לוקחי ערובות // בהם מה עשו היענים וכוסו חרבות // גזזו גדפיהן תעופנה אל ארובות // חדלו ארחות והולכי נתיבות' (1–4). גם יתר שיריו רוויים בחיות דומה.

בשתי סליחות, 'אלהי אכלתני' (ה) ו'את ערובת היונים' (ח), נראה שהמשורר רומז לקבוצה של בוגדים מקרב העם ומתארם כך: 'חבירי ובני עמי רחקו והלכו מעמי' (ה), גם הפסוק החותם את המחרוזת ('מזור הייתי לאחי ונכרי לבני אמי') נראה כרומז לאותו עניין. בהמשך שם הוא מתלונן: 'היתלו בי אחי ומליצי ריעי' (ה, 9). בשיר ח חוזר אותו רעיון בטורים כגון: 'לדי אמי שמוני נכרי ומזור' (ח, 46), או 'הופדו רעי מנגעי וסרחתי' (ח, 43).⁴⁴ קשה לדעת כנגד מי מכוונים דברי המשורר. רמז כלשהו ניתן אולי למצוא בהערה שעולה מהפירוש הערבי לשיר. בביאור למילה 'היונים' (ח, 11) מוזכר פירושו של רס"ג לפסוק 'הוים שוכבים אוהבי לנום' (יש' נו, י), ואחריו כתוב:⁴⁵ 'והחולקים (עלינו) בארוהו "מנועים מתנומה"'. שמא ניתן לשער שהחולקים הם הקראים, ואם כך הוא, אפשר שגם בטורי השירים שנזכרו מדובר בהם. בשיר ח טמונה חידה נוספת: לאחר השלמת אקרוסטיכון אלפביתי בראשי הטורים, להוציא הסיומות המקראיות, חותם המשורר את שמו המלא: יחזקאל הכהן בן עלי. אולם בין סיום מילת 'הכהן' לתחילת 'בן עלי' נוספו שישה טורים שמראשיהם מצטרפות האותיות: 'המידם'. אינני יודעת מה פירוש המילה ואם היא מורה על שם מקום, תואר או כינוי. קשה לשער שהצירוף מקרי, כי הפייטנים לא נהגו לקטוע את חתימותיהם שבאקרוסטיכון בין שמם לשם האב, אלא לשם הוספת תואר או כינוי.⁴⁶

כנגד תיאורי הצער והכאב על מצבה של האומה הבולטים בסליחות ובפיוטי ה' מלכנו מכוח סוגם וייעודם, בחלק מהרהטים עולים דווקא קולות של שמחה ונחמה, ומופיעים בהם תיאורים מרהיבים של גאולת ישראל. וכך רואה יחזקאל הכהן בדמיונו שיירה של חוגגים עולים בשירה לירושלים הבנויה: 'גל כבודי בישעך עוזי ומרים ראשי ... המון חוגג אראה עולים לבית מקדשי // כולם לובשי רקמה כוסים שש ומשי' (י, 1, 7–8). ברהט אחר פונה הדוד, האוהב האלגורי, אל כנסת ישראל ומכריז שהאביב הגיע ושהגאולה בפתח: 'קייצים כי באו סתוים כי עברו ... הפיחו גני סמים שנית עורו עורו // גם ישועתי מיום אל יום בשרו' (יב, 4, 9–10), ובדומה בשירים נוספים.

44 אמנם בטורים הקודמים, 'הכעיסתני צרתי' / 'ותיעבתני אחותי' (ח, 41–42), נראה שהכוונה לאויבים – המוסלמים והנוצרים – כפי שהוצע בביאור לשיר, וראה שם.

45 בתרגומו של ד"ר מלמד, וראה למעלה בהערה 17.

46 כזה הוא התואר 'הכהן' הקוטע כאן ובעוד שירים של יחזקאל את הרצף. תארים אחרים הם למשל 'החבר' (כך אצל עלי בן עמרם, ראש קהילת מצרים באמצע המאה האחת עשרה, החותם לעתים 'עלי החבר בן עמרם') או 'המומחה' (כגון 'סהלאן המומחה בן אברהם') ועוד.

קבוצה של שישה פיוטים מבין הרהטים, שירים טו–כ, בולטת בתכניה הייחודיים.⁴⁷ הדובר בשירים האלה הוא אוהב המתגעגע אל אוהב המכונה פעם עופר (טו, 3) ופעם מדומה לצבי (יט, 2), אשר אינו מחזיר לו אהבה ותחת זאת הוא מתאכזר אליו ומתרחק ממנו. האוהב סובל, שנתו נודדת, גופו נחלש (טז, 3) ונשרף באהבתו (טו, 9; טז, 6; יז, 8) ואין לו מרפא (טז, 15).⁴⁸ בסופי השירים האלה, שלמרה הצער לא כולם נשתמרו בשלמותם, פונה הדובר אל האל בתפילה ובבקשה לשעות אל צערו ולרפאו. הקטעים נחתמים בפסוק או בקטע מפסוק, החורז עם יתר הטורים. על אחד השירים האלה, 'יאמר לי מוכיחי' (טו), כתב מנחם זולאי כך: 'תוכו קודש וברו חול. ואילולא שני החרוזים האחרונים היינו טועים לומר שכולו חול'.⁴⁹ תיאור זה של זולאי תואם בדיוק את תוכנם של שירי הקבוצה הזאת, שאיני מכירה כיוצא בה אצל יוצרים אחרים. איך ניתן לאפיין שירים כאלה ובאיזו הזדמנות הם נועדו להישמע? אין בידי תשובות חד משמעיות לשאלות הללו. מובן שאין מדובר בשירי חשק רגילים, ולא רק משום הטורים החותמים אותם. להערכתי, כל השירים הללו שירי קודש היו בעיני המשורר. הוא ביטא בהם געגועים ואהבה לאלוהיו, בלשון שבשר ודם מבטא בה אהבה וגעגועים לאהוב או לאהובה. הבחירה בנמען ממין זכר הייתה הכרחית בעיניו, על פי הפרשנות האלגורית של שיר השירים שראתה בעופר ובצבי המקראיים דימויים לאל. אבל מופלאה תעוזתו של יחזקאל הכהן בעיצוב ציוריות ארוטית על דרך השירה הערבית ביחסי הדובר עם בן זוגו. אמנם יש תיאורים ארוטיים נועזים ולשונות חיזור ופיתוי גם ברשומות המפורסמות של שלמה אבן גבירול, אבל אבן גבירול משתמש בפיוטים אלה אך ורק בציורים שמקורם במקרא ושאוּפיים האלגורי מובן מאליו: לעולם אין אצלו שימוש במוטיבים המיוחדים של שירת החשק.⁵⁰ אפשר שיחזקאל הכהן הכיר שירי חשק עבריים של שמואל הנגיד – בן זמנו – מספרד והתוודע אל מערכת המוטיבים השגורים בהם, אך ספק אם חידוש כה גדול שהגיע מקצה מערב הוא שהשפיע עליו. נראה לי שהוא שאב השראה דווקא משירי הדבקות הצופיים שהיו נפוצים בימיו

47 הם קובצו יחד בחלקה האחרון של המהדורה.

48 מוטיבים אלה מוכרים לנו משירי החשק העבריים שנכתבו בספרד ומשירים ערביים שקדמו להם. ראה אצל ד' פגיס, תורת השיר ושירת החול למשה אבן עזרא ובני דורו, ירושלים תש"ל, עמ' 253–280. דיון נרחב הכולל דוגמאות מן השירה הערבית ראה אצל י' לוין, מעיל תשבץ, הסוגים השונים של שירת החול העברית בספרד, א–ג, תל-אביב תשנ"ה, כרך ב, עמ' 287–434.

49 זולאי, מפי פייטנים (לעיל, הערה 5), עמ' קנו.

50 כזכור, יחזקאל הכהן פעל במחצית הראשונה של המאה האחת עשרה, במקביל לזמנו של שלמה אבן גבירול ואולי אף לפניו. רק בדורות שאחרינו ניתן למצוא שימוש במוטיבים משירת החשק בשירי קודש ספרדיים. ראה למשל אצל י' לוין, 'ביקשתי את שאהבה נפשי: לחקר השפעתה של שירת החשק החילוני על השירה הדתית העברית בספרד בימי הביניים', הספרות ג (1971), עמ' 116–149. כזכור, יחזקאל הכהן פעל הרבה שנים לפני יהודה הלוי.

במרכזים הגדולים של האסלאם.⁵¹ החכמים הצופיים ביטאו לעתים קרובות את רגשי הדבקות והאהבה שלהם כלפי האל בשירים, שאילולא ידענו מי מחבריהם ובאיזה הקשר נכתבו, יכולנו להגדירם כשירי חשק רגילים. דוגמאות רבות עולות מטקסטים שחיברו צופים מפורסמים, שפעלו במרכז העיראקי במאה העשירית,⁵² ואציין רק כמה מהן: זה, דרך משל, לשון השיר של אל ח'לאג' (הוצא להורג בבגדאד בשנת 922), בדילוגים: 'אֲנִי הָאִישׁ שֶׁנִּפְשׁוֹ מְלַכָּה בּוֹ כְּמִיּהוּת ... אֲנִי עָצוּב, מִיָּסֶר, מֵלֹא חֲרָדוֹת // רַק רוּחִי מְשַׁבֵּי אֶהוּבָה נִמְלֶטָה לְחֵירוֹת // אֵיךְ אֶתְקִים וְעַל כִּבְדִּי הַמְטִיר כְּמִים // מִטֶּר חֲצִים אֲשֶׁר שָׁלַף מְזוּיַת הָעֵין ... אֶת שְׁהֵלָב צוֹפֵן מְגִלּוֹת הַדְּמָעוֹת // הוּא (הלב) גָּלָה אֶת סוּדוֹ, הֵן מְדַבְּרוֹת'.⁵³ דוגמה נוספת מאותה תקופה של סמנון האוהב (איש בגדאד, מת בסביבות 910): 'בְּדַמְדוּמֵי יוֹם בָּלַהֵט אֶהְבָּה אֲנִי עוֹרָג // וּבְלִילָה הַחֲשֶׁק קוֹרָא לִי וְאֲנִי חוֹשֶׁק // יָמִינוּ כָּלִים וּכְמִיּהוּתִי גוֹבֶרֶת // וְעוֹנֶת הַכְּמִיּהוּת כְּמוֹ אֵינָה עוֹבֶרֶת'.⁵⁴ ועוד לעניין נדודי השינה בשל ייסורי האהבה משל א-שְׂבֵלִי (איש בגדאד, מת בשנת 945): 'הוּי, אֲדוֹן רֵב חֶסֶד // אֶהְבֶּתְךָ בְּקֶרְבִּי הַשְׁתַּכְנָה // הוּי, מִסִּיר שְׁנָה מַעֲפָעִפִּי // אֶתָּה יוֹדֵעַ מֶה נִפְשִׁי מִתְעַנָּה'.⁵⁵ יש קרבה גדולה בין שירים אלה לשיריו של יחזקאל בן עלי. ראוי לזכור שרוב יחזקאל פעל (לפי הנראה) בבגדאד, עיר שבה מגעים של משכילים יהודים עם תרבות סביבתם היה פתוח יותר מאשר במרכזים אחרים.⁵⁶ על השפעות מן הספרות החסידית המוסלמית על שירתו של פייטן בבלי אחר בן זמנו של יחזקאל הכהן, דויד הנשיא, הרחבתי במקום אחר.⁵⁷ על אף השוני במזגם של שני יוצרים אלה, כפי שהוא בא לידי ביטוי בשיריהם, נראה לי ששניהם שאבו השראה ממקורות צופיים, וחיבוריו יוצאי הדופן של יחזקאל הכהן בן עלי משתלבים בהקשר הזה, גם מצד הזמן וגם מצד המקום, באופן טבעי.

51 חיוזק להשערתו זו מצאתי במאמרו של ר' שיינדלין, שבו הוא דן בהבדלים בין האקלים ביצירות של שלמה אבן גבירול לבין אלו של הצופים הקדומים. ראה: R. P. Scheindlin, 'Ibn Gabirol's Religious Poetry and Sufi Poetry', *Sefarad* 54 (1994), pp. 109–142

52 ראה בהרחבה בספר: הסופים – אנתולוגיה, תרגום, הערות ומבואות מאת שרה סבירי, תל-אביב 2008.

53 סבירי, שם, עמ' 233.

54 שם, שם, עמ' 237.

55 שם, שם, עמ' 223.

56 על פעילות צופית חשובה בעת הזאת בבגדאד ראה: A. Schimmel, *Mystical Dimensions of Islam*, North Carolina 1975, pp. 77–90. על פתיחות היהודים (בעיקר הקראים אך לא רק הם) במרכז הזה אל התורות הצופיות מעידות העתקות של חיבורים צופיים באותיות עבריות שנמצאו בגניזה. ראה על כך אצל י' ינון (פנטון), 'קראים וצופים: רישומי צופיות בכתבי יד קראיים', פעמים 90 (תשס"ב), עמ' 5–19. וראה עוד עדותו של סוחר יהודי על מפגשו עם צופים אצל ח' בן-שמאי, 'חוג לעיון פילוסופי במקרא במוצול במאה העשירית', פעמים 41 (תש"ן), עמ' 21–31.

57 בארי, לדויד מזמור (לעיל, הערה 8), עמ' 73–76.

לסיום, אני מבקשת להעלות את ההשערה שהרהטים ה'צופיים' של יחזקאל הכהן, ואולי גם חלק משיריו האחרים, נועדו להיאמר לא במעמדי תפילה תקינים, אלא בהתכנסויות חוץ-ליטורגיות של חסידים ופרושים יהודים, בדיוק כפי ששיערת לגבי שיריו של דויד הנשיא.⁵⁸ יש בידינו עדויות, אם כי לא רבות, על קיומם של חוגים כאלה בתקופה שאנו דנים בה. משתי תשובות שיצאו מבגדאד מלפני רב שרירא גאון ובנו רב האיי עולה שמנהג חסידים היה 'לעמוד בחצי הלילה ולהגיד שירות ותשבחות'.⁵⁹ אפשר שגם שאלה שנשאל רב נטרונאי גאון ותשובתו עליה רומזים להקשר דומה.⁶⁰ מנהג דומה מיוחס במגילת אחימעץ לרבי שפטיה, שפעל בדרום איטליה במאה התשיעית. אף הוא נהג לקום בלילה 'להתפלל / גבורת ה' למלל / תושבחות ושירות לכלל'.⁶¹ סביר מאוד שיש לייחס לעניין זה גם את הפסקה הסתומה במקצת המדברת ב'משלים הבלתי מחורזים' על 'מצניעי זמר, שוררי זמרה לעמוד בהיכל ה' מצאת השמש'.⁶² קבוצת השירים המרשימים והמרגשים שהותיר לנו יחזקאל הכהן בן עלי מסמנת, להערכתי, כיוון חדש ומרענן בעשייה הפייטנית בראשית המאה האחת עשרה. שיריו, כמו רוב שירי דויד הנשיא שהוזכר קודם, חורגים מן הזרם המרכזי והשגור של היצירה הפייטנית. גם בתוכנם וגם בייעודם הלירי הם פונים אל עולמו של החסיד, האוהב המתגעגע העורג לקרבת האל, ובה בעת כואב את מצבה של האומה. אפשר שניתן לראות ביצירות כאלה הפנמה של התהליך שהחל בו רב סעדיה גאון בחברו את שתי הבקשות, אותן הועיד בסידורו למתפלל היחיד.⁶³ מגמה חדשה זו עולה במקביל גם ביצירה הפייטנית בספרד, והיא מעמידה את עולמו הרגשי של האדם במרכז, מדובבת אותו ונותנת לו פתחון פה בפנותו אל אלוהיו.

58 ראה בארי, שם, עמ' 42–43.

59 ראה: י' מילר, תשובות גאוני מזרח ומערב, ברלין תרמ"ח (נדפס מחדש עם מפתח לתשובות הגאונים ותשובות גאונים קדמונים: ירושלים תש"ד), עמ' לד, סימן קמא (באמצע התשובה).

60 ראה אצל י' ברודי, תשובות רב נטרונאי בר הילאי גאון, ירושלים תשנ"ד, כרך א, עמ' 130: 'ושאלתם שיש בתי כנסיות שמתקבצין הצבור ואומרין פרשיות שבספר תלים בשבת ובימים טובים [...] ועד שהצבור מזמרין מתחילין תלמידין ושונין ודורשין [...] ואחר כך מתפללין [...]'. וסוף תשובתו שם: ' [...] תקנו להשכים לבתי כנסיות ולומדין עד שחרית והסכימום על מנהג דוד מלך ישראל שכתוב בו "חצות לילה אקום להודות לך" (תה' קיט, סב)'. ייתכן שכאן מקורו של המנהג שהתפתח מאוחר יותר לאמירת הבקשות בלילי שבתות.

61 ראה: ב' קלאר, מגילת אחימעץ, ירושלים תשל"ד, מעמ' 26 שורה 26 עד עמ' 27 שורה 4.

62 ראה אצל ע' פליישר, משלי סעיד בן באבשאד, ירושלים תש"ן, עמ' 246, שורות 4–5, וראה דיונו בפסקה הזאת במבוא, עמ' 36.

63 ראה: י' דודזון, ש' אסף וי' יואל (מהדירים), סדור רב סעדיה גאון, ירושלים תש"א, עמ' מז–פא.

ד. הערות למהדורה

השירים מסודרים על פי סוגיהם: בראש המהדורה באים פיוטים ממערכת היוצר (א–ד); אחריהם סליחות לפי סדר אלפביתי של התחלות השירים (ה–ט); לאחר מכן נדפסים הרהטים בשתי קבוצות כל אחת לפי סדר א"ב של התחלות השירים: בראשונה פיוטי רהט שגרתיים (י–יד), ובשנייה הרהטים בעלי האופי הצופי (טו–כ); ולבסוף שיר הספד (כא).

סימני ההדדה: קיטוע בראש השיר או בסופו סומן בארבעה קווים (— — — —). סוגריים מרובעים מציינים חסר מחמת ליקוי בכתב היד. הליקוי מושלם לעתים על פי מקור מקביל. בסוגריים מזווים באות השלמות לקיצורים בכתבי היד. אותיות שקריאתן בספק צוינו בגופן חלול.

שירי יחזקאל הכהן בן עלי

1. פיוטים ממערכות יוצר

[א. מאורה]

מאורות ליחזקאל הכהן אלבציר נ-ו <ו> <ו> <ו>

יצוב תורי יפצח קול תורי
 יבשרני בהגיע עת תורי
 חליי אעד נקודתי עם תורי
 כימי התור חניט נין נון תורי

5 וחלי ודחלי ותאנית אוני
 כל אלה לי ממחשבות אוני

מקורות: אוקספורד, בודליאנה Ms. Heb. e. 70/88 (2848/16) 30–1 'אורי, ניקוד עליון מעורב בניקוד טברני, נוסח היסוד לטורים אלה, נ; קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 245.22 (כולו, אבל קרע גדול באמצע, נוסח היסוד לטורים 31–32, א); שם, T-S NS 93.6 (עד סוף טור 24, ב); שם, T-S NS 232.22a (קרוע, עד סוף טור 24 כפיוט שלם, בסביבת רשויות של ר' שלמה אבן גבירול, ג); לונדון, הספרייה הבריטית BL Or. 5557 G 56 (עד סוף טור 14, לפניו מושה: 'חם לבי בקרבי יהמה' לחביב, ד); אוקספורד, בודליאנה Ms. Heb. f. 57/76 (2852/11) (טורים 1–8; 21–24; 9–12 כפיוט שלם, דבוקה אליו רשות לחתן: 'אדון בך רחומים הוגי סלה' לאברהם בן שאול המלמד, ח); קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 128.80 (קרע תחתון של דף. 1–9 'ראשי', בין שירי חתונה, גם של נחום אלברדאני, ו); שם, T-S NS 278.229 (שריד קרוע לכל אורכו, עד טור 8 'ציא', מנוקד, ז)
 נזכר: ח' שירמן, שירים חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ו עמ' 356.
 חתימה: יחזקאל הכהן בן עלי יחי (בראשי טורים 1, 3 בכל מחזרות)

כותרת: חורן ב כפיו אחר מחרך ג אחר ד אמת גירה לר יחזקאל ו רהט ה ז 2 בהגיע [בהגיגי ד / תורי] ודורי ב צורי ד 4 נון נגן ד 6 מחשבות ה

1 יצוב: יעמוד כניצב, יתעלה. תורי: תוארי (על פי דה"א יז, יז). יפצח קול תורי: יישמע קול התור (מין יונה) המסמל את הגאולה, על פי שה"ש ב, יב. 2 עת תורי: זמני (ראה אס"ב, יב), עת הגאולה. 3 חליי אעד: אענוד את תכשיטי. נקודתי עם תורי: מיני תכשיטים, על פי שה"ש א, יא. 4 כימי התור: כמו באביב, כסמל לימים הטובים. חניט ... תורי: הראה לי ('תורי', במקום: תורני) את המשיח הנזכר בהמשך. חניט נין נון: ניקוד 'נון' על פי כתב היד, ומשמעו: בנו של יהושע בן נון, ואולי הכוונה למשיח בן יוסף, אך הוא תמוה, ובמקבילה: נין נגן, צאצא דוד המלך ('נגן', על פי שמ"א טז, יח), משיח בן דוד. 5 וחלי: יראתי, על פי איוב לב, ו. ודחלי: ופחד, מהארמית. ותאנית אוני: ויגון אבלי. 6 ממחשבות אוני: בשל הרהורי החטא שבי. אוני: מלשון אוון וחטא.

קוֹנִי קוֹמֵם קִנְה כּוֹחַ אוֹנִי
יוֹצִיא אֲנִי צִיא וְאֲנִי חֲתוּרִי

אֶרְחֵץ רֹאשִׁי מִבּוֹל זֵיל שְׁעִירִים
10 תִּמְחֵץ רִגְלֵי רֵץ אַחֵר שְׁעִירִים
לֶחֶם אֲשִׁי אֲשִׁית שִׁי שְׁעִירִים
שְׁחָטִי וּפְשָׁטִי וְנִיתוּחַ בִּיתוּרִי

הֵדֵר חִידוּשׁ שֵׁם טוֹב לִי יְקוֹב
וְנוֹה קָמִי בְּצֵר פֶּתְאוֹם יְקוֹב
15 כִּמְנִי מִטְמוֹן לְהַעֲשִׁירִי יְקוֹב
בְּעִי / מִצְפּוֹן עִם בְּעִי / מִסְתוּרִי

הִנֵּה אֲנִי עוֹל טֹלֵף עִם גֶּרָה
גוֹבִי מָסִי שְׁקַל עִם גֶּרָה
נָעֲלָם מְנִי כֶּמֶה הִיא הַגֶּרָה
20 מַעַת נָעֲלָם חֲזוֹן בֶּן מִפְתוּרִי

7 קומם] קומי ד 8 יוציא אני] יוצא צי ד יוציאני ה / חתורי] חיתורי ב ד ה 9 שעירים] שעירי ה 10 חסר ה / ותמחץ ד 11 לחם] נחם ב / אשי] אישי א אישים ה / אשית] אשים ג ישית ה 13 טוב] חדש ד 14 קמי] קווי ב 17–20 בשוליים ג 18 עם] גם ג 19 מני] ממנה ג / הגרה] גרה א ב ג 20 נעלם] נחתם ב

7 קוֹנִי: כינוי פנייה לאל. קומם ... אוֹנִי: חזק אותי כי כעת כוחי חלש כמו קנה. כוח אוֹנִי: כמו: כוחי ואוֹנִי, בסמיכות הנרדפים. 8 יוציא אני: קשה, ובמקבילה: יוציאני, ישחרר אותי. ציא ואני חתורי: באמצעות אניות ('ציא', 'אני') החותרות ומשייטות במים (השווה יונה א, יג), כסמל לנסיעה. 9 ארחץ ראשי: בזמן הגאולה, בניגוד למצב המתואר בשיר השירים ה, ב, אלא שכאן מדברת הרעיה, כנסת ישראל. מבול זיל שעירים: מגשם. שעירים: טיפות גשם, על פי דב' לב, ב. 10 רגלי ... שעירים: כינוי לאויבים עובדי אלילים ושדים ('שעירים', על פי ו' יז, ז). 11 לחם ... שעירים: אז אקריב ברצון שעירי עזים, כקרבן ('שי') הנשרף באש; ול'לחם אשי' השווה במ' כח, ב. 12 שחטי ... ביתורי: פעולות שונות הקשורות בקרבנות. ללשון ראה ו' א, ה-1. וניתוח ביתורי: חיתוך וגזירה, בסמיכות הנרדפים. 13 הדר ... יקוב: הקב"ה יקרא לי ('לי יקוב') שם טוב, חדש ומהודר; על פי יש' סב, ב. 14 ונוה ... יקוב: ואת בית אויבי יקלל, הלשון על פי איוב ה, ג. 15 כמני מטמון: אוצרות טמונים ונסתרים ('כמני' לשון הסתרה, על פי הארמית). יקוב: ינקב, יפתח. 16 בעי מצפון: בעיי חורבות צפונים (שם יתגלו האוצרות). עם בעי מסתורי: עם רצוני ('בעי', מארמית) הכמוס ('מסתורי'). 17 הנה ... גרה: עומס הנטל ('אנך עול') של הנוצרים והמוסלמים. טלף: החזיר המפרס פרסה, וכאן כינוי לנוצרים. גרה: מעלה גרה (גמל), כינוי למוסלמים. 18 שקל עם גרה: מידות של כסף (השווה שמ' ל, יג ועוד). 19 נעלם ... גרה: סוף זמן שהותי בגלות כגר נעלם ממני, ו'גרה' מלשון 'גרות'. 20 מעת ... מפתורי: מאז חדלה הנבואה אין מי שיגלה לי את הקץ.

בֹּלַע שְׁבִטִי בֵּיד נְשִׂיא וְאֵלֹף
הָיָה בִידֶם כְּמוֹ כֶּבֶשׂ אֵלֹף
נִיעַר עָרִי וְלִנְעוּרֵי אֵלֹף
מִהָרָה יָשׁוּב וַיֵּאָזִין עֵיתוּרִי

25 עֵין הַגְדִּי מְקוֹם אֲשֶׁכּוֹל כּוֹפֵר
סְתָרִי יִשִּׁית עֵץ גּוֹפֵר וְכוֹפֵר
לִיצַת יִשְׂרָי תִמְצִיא לְמַעְלֵי כּוֹפֵר
מִיַּד שַׁחַת לְטוֹבָה תוֹתִירִי

יְנִדּוּף מוֹרִי בְיוֹם יְדוּף אוֹרִי
30 חוֹבֵל לְחָמִי יִשְׁכּוֹר לְעֵן אוֹרִי
יִזְרַח עָלַי כְּבוֹד יִשְׁעֵי וְאוֹרִי
יִבְשְׁרִינִי לְאֹמֶר קוֹמִי אוֹרִי

23 ניער[הנער ה' / ולנעורי] ולנערי א ה 24 תשבע נפשי תבוא בכורי נוסף ג 31–32 א

במקבילה: 'נחתם חזון' (על פי דנ' ט, כד), והוא עדיף, לפי שהמילה 'נעלם' כבר באה בטור הקודם. חזון בן מפתורי: חזון הגאולה שהובן מנבואות בלעם, איש פתור (במ' כב, ה; דב' כג, ה). 21 בולע: הושחת. שבטי: קהלי, עמי. נשיא: כנראה כינוי למוסלמים על פי בר' יז, כ ויח' כז, כא: 'ערב וכל נשיאי קדר'. ואלוף: כינוי לנוצרים 'אלופי בני עשו' (בר' לו, טו). 22 כמו כבש אלוף: ככבש המובל לטבח, על פי יר' יא, יט. 23 ניער: טלטל האל. ערי: את אויבי. ולנעורי אלוף: והוא שוב חוזר להיות אלוף נעורי, על פי יר' ג, ד. 24 עיתורי: תפילתי, תחנוני. 25 עין ... כופר: במקום שבו הדוד והרעיה מתנים אהבה, על פי שה"ש א, יד; ו'כופר' כאן הוא צמח בושם. 26 סתרי ... וכופר: האל יגן עלי, יכין לי מחסה מעצי גופר מצופים בחמר ('כופר') כתיבת נוח, על פי בר' ו, יד. סתרי: במשנה הוראה: מקום מסתור וכינוי לאל על פי תה' קיט, קיד. 27 ליצת ישרי: דברי הסניגוריה של מליץ היושר, והלשון על פי איוב לג, כג. תמציא למעלי כופר: תביא כפרה לעוונותי. הלשון על פי איוב שם, כד. 28 מיד שחת: מן הקבר, מגזרת מוות, על פי איוב שם. תותירי: תשאיר, תציל אותי; ולשון 'לטובה תותירי' על פי דב' ל, ט. 29 ינדוף מורי: בושמי יופץ, על פי שה"ש ה, א. ביום ידוף אורי: כאשר אויבי, המקלל אותי ('אורי') יידחה, ייהדף. 30 חובל לחמי: ההורג אותי, את בשרי, כינוי לאויב. ישכור לען אורי: ישתה עד שכרה את הרעל ('לען') שבצמח הרעיל ('אורי'), והכוונה כנראה ל'ארֶת' על פי מל"ב ד, לט–מ. 31 ישעי ואורי: כינויים לאל על פי תה' כז, א, ולכל הטור השווה: יש' ס, א. 32 קומי אורי: הגיע זמן הגאולה, על פי יש' שם. פסוק זה מעביר לברכת יוצר המאורות.

[ב. זולת לשבת ראש חודש]

זולת אחר

אֶמֶת אֵימָנָתִי לְעִמּוּסִים
בְּרִית אוֹתוֹ הַשִּׁים
גַּם קָרְבָּנִי שְׁנֵי כִבְשִׁים
אֶמֶר שִׁבֹּת לַחֹדֶשׁ

5 דְּרִשְׁנִי יוֹצֵר הָרִים
הַכִּינִנִּי לַחֹדֶשׁ בִּי מֵאוּרִים
וְקָרְבָּנִי שְׁנֵי פָרִים
אֶמֶר חֹדֶשׁ לְשִׁבֹּת

ז[בְּדִנְ]י שׁוֹכֵן טְפוּחָה
חֲקַקְנִי יוֹם הַמְּנוּחָה 10

מקורות: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 139.199 (כולו, בין פיוטי מערכת יוצר לשבת וחודש. במקור זה גם ה' מלכנו לחיים וליוסף אלברדאני. אחריו זולת ליוסף אבן אביתור: 'איזה בית תבנו לגובה'. נוסח היסוד בהשלמות על פי מקבילות. מילים אחדות מנוקדות. ג; שם, T-S 8H 19.18 (1–25), בתוך מערכת יוצר לשבת וחודש; מנוקד, א; קמברידג', אוסף לואיס-גיבסון (לשעבר וסטמינסטר קולג'), ליטורגיקה I 42 (1–31) כפיוט שלם, בחלקו מחורר ודהוי. מילים אחדות מנוקדות, ב; קמברידג', מוצרי VIII 121.4 (1–9) 'שוכן', ניקוד חלקי, ג; קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 8 H 7.2 (1–5) 'יוצר', לפניו פיוט לראש חודש, ד; ניר-יורק, בית המדרש לרבנים ENA 3606.4 (18) 'אנשי-סוף, חצאי טורים, קרוע לאורכו, ה) נדפס: סדר תפלות השנה למנהג קהלות רומניא, קושטא 1574, חלק א, עמ' 33 (1); ע' פליישר, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 692, טורים 1–8 (על פי מחזור רומניא). נזכר: ש' שכטר, סעדיאנה (לעיל, הערה 2), עמ' 140; דוידון, אוצר, א, 5978. סימן: א–ת בראשי הטורים

כותרת: זולת אחר] אמת לחן אברך (בדיו שונה) א זולת ב ו אמת א ג אחרת ליחזקאל אלבציר וצל ד 1 אמת] ח ס ר א ב ג / אומנתי ו 2 אות] אותי א ב אתו ד אל ב ו 3 שני] ח ס ר ד 7 וקרבני] ושם קרבני ו

1 אמת: משמשת לרוב כמילת גשר בראש פיוטי זולת. אימנתי: טיפחתי. לעמוסים: כינוי לישראל, על פי יש' מו, ג. 2 אותו: צ"ל אותי, כמו במקבילות. הדובר הוא יום השבת, וכל הטור על פי שמ' לא, טז. 3 שני כבשים: קרבן שבת, על פי במ' כח, ט. 5 יוצר הרים: כינוי לאל, על פי עמ' ד, יג. 6 הכינני: קבע אותי, על פי תה' עד, טז. בי: באמצעותי. מאורים: את אור הירח, וצורת הרבים מכורח החרוז. 7 וקרבני שני פרים: קרבן ראש חודש, על פי במ' כח, יא. 9 ז[בְּדִנְ]: העניק אותי במתנה, וההשלמה על פי כ"י א. שוכן טפוחה: כינוי לאל, ו'טפוחה' כינוי לשמים, על פי יש' מח, יג. 10 חקקני: קבע אותי.

טְהוּרִים בִּי לְנוּחָה
אָמַר שַׁבָּת לְחֹדֶשׁ

יוֹפִי לְבִנָּה אֲזִיחָה
כִּילָלָה בִּי כָּל שְׂמֵחָה
לֹאֵם הַבָּנִים שְׂמֵחָה 15
אָמַר חֹדֶשׁ לְשַׁבָּת

מִנִּיתִי מִקְרָא קֹדֶשׁ
נוּחַ לְאַנְשֵׁי קֹדֶשׁ
שְׁמִנִי יוֹם מְקוּדֶשׁ
אָמַר שַׁבָּת לְחֹדֶשׁ 20

עֲטָרַת הוֹד לְהִתְחַדֵּשׁ
פִּתְחוֹן שַׁעַר בִּי יִתְחַדֵּשׁ
צוּרַת הַסֶּהַר אֶחָדֶשׁ
אָמַר חֹדֶשׁ לְשַׁבָּת

קֶשֶׁטוֹ שְׁנֵיהֶם לְנִגִּית 25
רֹאשׁ יָרַח וּמִנּוּחַ

11 בי לנוחה] בו להניחה א טיהרני בי להניחה ו 13 לבנה אזריחה] אביא להזריחה ו 14 כיללה] כללה ב כלולה ו 17 מניתי] מוניתי א ב מנתי ו 18 נוח לאנשי] נחלת אנשי ו / לאנשי קדש] בעם קדוש ה 19 שמני] אל נוסף ו / מקודש] מקודש מקודש א ב בקדש ו 21 עטרת] עיטיתי א ב / והוד ו 22 פאר והדר אחדש ו 25 קושטו ו / לנגית] לנחה ו 26 ירח] חדש ו

11 טהורים: כינוי לישראל. לנחה: לנח (מקור מורחב), ובמקבילות: להניחה. 13 יופי לבנה: ירח יפה (סמיכות תיאור הפוכה). 14 כיללה בי כל שמחה: כל השמחות נכללו בראש חודש. 15 לאם הבנים שמחה: לישראל, על פי תה' קיג, ט. 17 מניתי: נקבעתי. מקרא קדש: יום מקודש האסור במלאכה, על פי וי' כג, ג. 18 נוח לאנשי קדש: יום מנוחה לישראל ('אנשי קדש', על פי שמ' כב, ל). 19 מקודש: לכאורה נחרז כאן קמץ בסגול. אבל במקבילות א ב: 'מקודש מקודש' וניתן לנקד 'מְקוּדֶשׁ מְקוּדֶשׁ' כדי לתקן את החרוז. 21 עטרת: קישוט, ובמקבילות: עיטיתי, קישטתי. 22 פתחון ... יתחדש: רומז שפתיחת השער המזרחי של המקדש תתחדש מדי ראש חודש, על פי יח' מו, א. 23 הסהר: הלבנה. 25 קשטו: צדקו, מלשון אמת (גזר פועל משם), על פי מש' כב, כא. שניהם: השבת והחודש. לנגית: בהיאבקם זה בזה. 26 ראש ירח: ראש החודש. ומנוח: כינוי לשבת.

שִׁי לְרִיחַ נִיחוּחַ
אָמַר חֹדֶשׁ לְשַׁבָּת

תִּסְדָּר אֲרָמוֹן וּמִקְדָּשׁ
30 יוֹם שַׁבָּת הַמִּקְדָּשׁ
וּבְכָל חֹדֶשׁ הַמִּחְדָּשׁ
לֶךְ נָשִׁיר שִׁיר [חֹדֶשׁ]
וּנְשִׁיר לֶךְ

[ג. יי מלכנו לאבל]
יי מלכנו לאבל

יִשְׁנָתִי וְנוֹשְׁנָתִי בְּרוּב אֹנִי
חֲשֹׁךְ אִישׁוֹנִי מְרוּב שְׁגִיּוֹנִי

27 לריח] להקריב ו 28 חֹדֶשׁ לְשַׁבָּת] שבת וחדש ב 30 יום] בכל ו 31 המחדש] וחדש ו 32 נשיר לך ו / שיר חדש] ה ו

ג. מקורות: ניו־יורק, בית המדרש לרבנים ENA 2465.42 (כולו, נוסח היסוד, אחריו שיר אזור עם כרג'ה: 'בי אהובי אלי תשכיל' [ח' שירמן, שירים חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ו, עמ' 328], ג); קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 147.2e (1-5, מילים בודדות. ההמשך שונה, א) נדפס: מ' זולאי, מפי פייטנים (לעיל, הערה 5), עמ' קס-קסא; רמה. א' מירסקי, ילקוט הפיוטים (לעיל, הערה 7), עמ' ס-סא.
חתימה: יחזקאל כהן בן עלי (כנראה חל שיבוש בטורים 8-9)

כותרת: יי מלכנו לך קוינו א 2 מרוב] ברוב א 3 זוללתי א 4 קלון] קולון א / שבעתי] נשאתי א

27 לריח ניחוח: לקרבן. 28 אמר חֹדֶשׁ לְשַׁבָּת: כנראה שגוי, כי הדברים במחרוזת זו הם סיכום ואינם דברי ראש החודש, ועדיפה גרסת מקבילה ב: 'אמר שבת וחדש', כלומר שניהם מסכימים זה עם זה בסוף השיר. 29 תיסד ארמון ומקדש: בקשה לבניין בית-המקדש, המכונה 'ארמון' על פי יר' ל, יח. 30 יום: כמו: ביום, כלומר בשבת ובראש חודש. 32 לך ... [חדש]: על פי תה' צו, א; צח, א ועוד, פסוק המשמש לשון מעבר. אולי יש כאן רמז למזמור 'שירו ליי שיר חדש' (תה' צח, א) שהוא מזמור של ראש חודש של בני ארץ ישראל, ונראה אפוא שיחזקאל הכהן מכיר את המנהג הארץ ישראלי. אבל אפשר שזו תוספת של המעתיק והיא חסרה במקבילה ב.

ג. 1 ונושנת: הזקנת. ברוב אונ: מרוב צערי ואבלי. 2 חשך אישוני: חשכו עיני, הייתי באפלה. שגיוני: חטאי.

וְלִלְתִּי וְשָׁפַלְתִּי מֵרוֹם גָּאוֹנִי
 קָלוֹן שְׁבַעְתִּי וְחָרַפְתִּי מוֹנִי
 5 מְדוּעַ מְדוּעַ | עֲזַבְתָּנִי קוֹנִי
 חֲנִנִי יְיָ כִּי אֶמְלֹל אֲנִי
 יְיָ מַלְכִּינוּ

אֶטְרָה בָּאֵר עָלַי פִּיהַּ בְּטַפְשִׁי
 אֶכְלֶה אֶרֶץ וְתִזְנַח מִשְׁלוֹם נַפְשִׁי
 לֹא שְׁלוֹתִי וְלֹא שְׁקֵטִיתִי וְלֹא נַחְתִּי מֵרֹב כַּחֲשִׁי
 10 כִּסְפָּה נַפְשִׁי לְהַדְלוֹת מִרְפְּשִׁי
 מְדוּעַ מְדוּעַ | עֲזַבְתָּנִי קְדוֹשִׁי
 חֲנִנִי יְיָ כִּי בְךָ חָסִיָּה נַפְשִׁי
 יְיָ מַלְכִּינוּ

הֵן בְּרֹב בְּכִיתִי אֶשְׁחָה מִטְּתִי
 נִפְּוֹגוֹתַי^[י] נִדְּכִיתִי מֵרֹב בְּעִיטָתִי
 15 בּוֹצֵר בָּא כְרָמִי לְעֵת שְׁמִיטָתִי
 נִזְרִי הַפִּיל וְהַפְּשִׁיט יְעִיטָתִי

13 ברוב בכיתי] בדמעותי רשום למעלה ג 16 והפיל נוסף אחריו ונמחק ג

3 זללתי: זולזלתי. מרום גאוני: ממקומי המורם בעבר. 4 קלון ... מוני: הוטחו בי דברי ביזוי וחרפות מפי אויבי; ו'קלון שבעתי' על פי חב' ב, טז; איוב י, טו. 6 חנני ... אני: תה' ו, ג. 7 אטרה ... פיה: הבאר סתמה ('אטרה') פתחה עלי, נכלאתי בבור המסמל את הגלות; והלשון על פי תה' סט, יז. בטפשי: כמו: בשל סכלותי, חטאי. 8 ותזנח משלום נפשי: איכה ג, יז, ומשמעו: אין לי שלום ומנוחה. 9 לא ... נחתי: איוב ג, כו. ולא נחתי: הטור ארוך מהרגיל בהשפעת הפסוק, ואין לדעת אם כך כתבו הפייטן או שמעתיקים הוסיפו בו מילים מלשון הכתוב. כחשי: כפירתי. 10 כספה נפשי: נכספתי, השתוקקתי. להדלות מרפשי: לעלות, לצאת מהגלות המשולה לרפש, לזוהמה. 12 חניני ... נפשי: על פי תה' נז, ב. חסיה: מצאה מחסה, הגנה. 13 אשחה מטתי: ארטיב, אציף יצועי, על פי תה' ו, ז. 14 נפוגותי^[ו] נדכיתי: תה' לח, ט, ומשמעו: נחלשתי ונעשיתי מדוכא. בעיטתי: כפיות טובה שבי, והשווה דב' לב, טו: 'וישמן ישרון ויבעט'. 15 בוצר בא כרמי: האויב בא לארצי ('כרמי') והחריבה. לעת שמיטתי: בשנת שמיטה; לדיון אם בית המקדש הראשון והשני נחרבו בשביעית או במוצאי השביעית, ראה בבלי ערכין יב ע"א-ע"ב. אך ייתכן שהשמיטה כאן היא המשך המטפורה, ומשמע הדברים: כשהגיעה השעה להפסיק לעבד את כרמי ולהפכו לשממה, כלומר להחריב את ארצי. 16 נזרי: כתרי, סמל לעצמאות ולרוממות. יעיטתי: לשון מעטה, וכאן משמעו: גלימתי, מסמלי השלטון.

מדוע מדוע | נטשתני בחטאתי
חנני יי רפאה נפשי כי חטאתי
יי מלכנו

עד מתי רבו עלינו יגונות
20 מ[די] שנה בשנה דוינו פרוב אנינות
השקיפה ברחמיך שוכן מעונות
וקים לנו אומר בטחונות
מדוע מדוע | גברו עלינו חרונות
הראשונות הנה באו ואחרונות

[ד. יי מלכנו]
[יי מלכנו]

[... ..] הבי אותנו להראות
[חשוף ז] חוץ מינך העושה נ[רא]ות
[... ..] בניך גאולים בנפלאות
[נת]ונים לעם אחר ועיניך ראות

23 חרונות] רשם יגונות ות יקן ג

ד. מקור: ניויורק, בית המדרש לרבנים ENA 2193.9 (כתיבת עלי בן יחזקאל, לפניו: סוף מפיוט של ניסי אלנהרואני: 'נועם קולך בניגונים' ושיר יא, ג)
חתימה: [ית]זקאל [...] בראשי שני הטורים הראשונים של המחרוזות

18 חנני ... חטאתי: על פי תה' מא, ה. 19 עד מתי: לצירוף הקבוע 'ועד מתי' הפותח את היחידה האחרונה בפיוטי ה' מלכנו בפיוט המזרחי המאוחר ראה: פליישר, שירת הקודש, עמ' 305. רבו עלינו: נראה שצ"ל: עלינו רבו, להשלמת החתימה 'עלי'. 20 דוינו: כאבנו. אנינות: אבלות, צער. 21 השקיפה ... מעונות: על פי דב' כו, טו. שוכן מעונות: כינוי לאל השוכן בשמים. 22 אומר בטחונות: דברי הנחמה שהבטחתנו. 23 חרונות: כעסים, חמות. 24 הראשונות ... ואחרונות: ההבטחות הראשונות על הגאולה ממצרים התקיימו – ומתי תבוא הגאולה האחרונה? והטור על פי יש' מב, ט, ו'חדשות' שבפסוק הוחלף ב'ואחרונות' לצורך החרוז.

ד. 2 [חשוף]: ההשלמה על פי ההקשר והאקרוסטיכון. [חשוף] ... נו[רא]ות: גלה את כוחך הגדול והנורא. ללשון השווה יש' נב, י; סד, ב; תה' מה, ה. 3 בניך גאולים בנפלאות: כדי שישאל ('בניך') ייגאלו בדרך נסית. 4 [נת]ונים ... ראות: דב' כח, לב, וההשלמה על פי הפסוק.

5 הגידה לי | דומה לצבאות
עד מתי | קץ הפלאות

זרוע מטעך הנבצר
קמה אין לו כי הוביש ונבצר
מדוע גלינו מערי המבצר
10 כרמך הנטוע שֶׁמור ונקצר
הגידה לי | קיצי הנעצר
עד מתי | אֶל־לֵה יִחַרף צַר

אִי־תֵתְךָ תוֹעָה בְּאֵין מִבְקֵשׁ
לֵה הַמְצֵא כִּי אוֹתְךָ תִּבְקֵשׁ
15 רְעִיתְךָ הַנִּדְחָת בְּקֵשׁ
בְּעֵקְבֵי הַצֵּאן [... קש]
[הגידה לי] | [... קש]
[עד מתי | יִהְיֶה זֶה לָנוּ לְמוֹקֵשׁ]

5 הגידה לי: שה"ש א, ז. דומה לצבאות: כינוי לאל על פי שה"ש ב, ט. 6 עד ... הפלאות: דנ' יב, ו. 7 זרוע מטעך: מטעך שזרעת, כינוי לישראל על פי ישע' סא, ג: 'מטע יי להתפאר'. הנבצר: שלא נמנע מהם דבר (השווה בר' יא, ו). 8 קמה אין לו: הושע ח, ז, ומשמעו: המטע אינו עושה עוד תבואה. הוביש: התייבש. ונבצר: ובצרו, קטפו את שארית פרותיו; והטור כולו מטפורה לעם המידלדל בגלות. 9 מערי המבצר: ממקומות מוגנים. 10 כרמך ... נקצר: אף על פי ששמרת וטיפלת בכרמך, בכל זאת הוא נכרת; ולכרם כמשל לישראל ראה יש' ה, א–ב. 11 קיצי [ה]נעצר: את זמן גאולתי שידיעתו נמנעה ('נעצר') ממני. 12 עד ... צר: תה' עד, י. 13 אימתך ... מבקש: אהובתך, כנסת ישראל (על פי שה"ש ו, ד; י) עזובה בין העמים ואין לה דורש (השווה שה"ש א, ז). 14 לה המצא: היה מזומן לה. 15 רעיתך הנדחת: את ישראל ('רעיתך', על פי שה"ש ב, ב ועוד) המרוחקים בגלות. בקש: לשון פנייה לאל. 16 בעקבי הצאן: שה"ש א, ח. 18 [עד ... למוקש]: שמ' י, ז, בשינוי משמעות. ההשלמה על פי ההקשר והחרוז. [זה]: כנראה כאן כינוי לגלות או לאויב.

2. סליחות

[ה. סליחה]

אחרת ליחזקאל הכהן נ'והו' <ע'דן>

אֱלֹהִי | אֶכְלֶתְנִי וְכִילֶתְנִי אֲנַחְתִּי / וְאֲנוּיָהּ הַכְשִׁילָה נַחֲיִיתִי
יָהְרוּ מִכְעִיסֵי עָלַי עַתָּה רְאוּ שְׂמֵחָתִי
רָאָה | בְּכִי וְשׁוֹר דְּמָעַת סְחוּיָתִי
כִּי רָדַף אוֹיֵב נַפְשִׁי דָּכָא לְאַרְץ חֵיתִי

5 אֱלֹהִי | גַּעֲלֵנִי אוֹכֵל לֶחֱמִי / וְאָרַב לִי לְלֶחֱמִי
חֲבִירֵי וּבְנֵי עַמִּי רָחֲקוּ וְהִלְכוּ מֵעֵימִי
רָאָה | דָּאֲגַתִּי אֲשֶׁר הִמְרִיחָה טַעְמִי
מוֹזֵר הֵייתִי לְאֶחָי וְנִכְרִי לְבְנֵי אִמִּי

10 אֱלֹהִי | הִתְּלֹוּ בִּי אֲחֵי וּמְלִיצֵי רִיעֵי
זֶלַג לְבִי כְּדוֹנָג וְנִמְס בְּתוֹךְ מַעֵי
רָאָה | וְהִבִּיטָה הִיפּוּכִי עַל עֶרְשׁ יְצוּעִי
מִכָּל צוּרֵי הָיְתִי חֲרָפָה וְלִישְׁכִּינִי מָאֵד וּפְחַד לְמִיּוֹדְעִי

מקור: פילדלפיה, אוניברסיטת פנסילבניה (לשעבר דרופסי קולג') 275.22 (לפניו סליחה של יוסף אבן אביתור, ג)

נזכר: דוידוון, אוצר, א, *1160.

סימן: א-ת בטורים 1, 3 אחרי מילות קבע 'אלהי' ו'ראה'. יחזקאל הכהן בראש כל טור שני

10 ונמס] נ' תלויה 11 ערש] דוידוון אחריו וסומן למחיקה

1 אלהי: לשון פנייה, וכך בפתחת כל המחרוזות. אכלתני: דלדלה אותי. ואנויה: והיותי אבלה; אך מתבקש כאן שם עצם, ואולי צ"ל 'אֲנוּיָהּ', לשון אבל. נחיתתי: את דרכי.
2 יהרו: התגאו. מכעיס: אויבי. 3 סחויתי: כנראה מלשון שחיה, רוב דמעות (השווה תה' ו, ז: 'אשחה בכל לילה מטתי'); וגם כאן אולי צ"ל 'סְחִייתִי'. 4 כי ... חיתי: תה' קמג, ג.
5 געלני: מאס בי. אוכל לחמי: איש שלומי האוכל על שולחני, על פי תה' מא, י. ללחמי: להילחם בי. 7 המריחה: עשתה למר. 8 מוזר ... אמי: תה' סט, ט. 9 היתלו: לעגו, לגלגו. ומליצי ריעי: גם הידידים המלמדים עלי זכות, על פי איוב טז, כ. 10 זלג ... מעי: ציור לפחד, על פי תה' כב, טו. 11 ראה והביטה: על פי איכה א, יא. היפוכי ... יצועי: איך אני מתהפך ללא מנוחה גם כשאני שוכב במיטתי. 12 מכל ... למיודעי: תה' לא, יב.

אֱלֹהִי | זְמַרִי בְטָלוּ וְשִׁירִי נִשְׁמְדוּ
 קְרוֹבִי נִפְשִׁי קוֹל קִינּוֹת חֲמָדוּ
 15 רָאָה | הַמוֹנִי כִּי מֵאֹס וּמֵאֹס אֵלִי נִצְמְדוּ
 אוֹהֲבֵי וְרִיעֵי מִגֹּד נִגְעֵי יַעֲמֹדוּ

אֱלֹהִי | טַעַתִּי כָרָם שׁוֹרֵק לְשָׁתוֹת מִמֶּנּוּ תִירוֹשׁ
 אֲתִיתִי בַעַת בְּצִיר מִצְאָתִי בּוֹ עֲנִבִי רֹאשׁ
 רָאָה | יְאוֹשִׁי כְּאֶשֶׁר בָּאתִי לְדְרוֹשׁ
 20 כָּל רוֹאֵי יִלְעִיגוּ לִי יִפְטִירוּ בְשָׁפָה יִנִּיעוּ רֹאשׁ

אֱלֹהִי | כִּמָּה קִנְיָה וְקִינָה עַל לְבִי חֹבְרוֹ
 לִנְה בֵּיתִי וּשְׁמִי לְיוֹם נִפְלִי יַחֲבֹרוּ
 רָאָה | לוֹחֲצִי כִּי גִבְרוּ וְגָאוּ עֲזוּי יִשְׁבֹּרוּ
 אֲחִי בְגָדוֹ כִּמוֹ נָחַל כְּאֶפִיק נְחָלִים יַעֲבֹרוּ

אֱלֹהִי | מִשְׁכַּתִּי חָבַל בּוֹץ נִהַפֵּךְ לְנַחֵשׁ וַיִּשְׁךְ
 25 הָאֲמָנִתִּי בְטוֹבֵךְ לֶכֶן בָּאתִי לְדְרֹשׁךְ
 רָאָה | נִחְרַת עֲצָמִי עַל קִצֵּי הַנֶּמֶשׁךְ
 הִרְחַקְתָּ מִמֶּנִּי אוֹהֵב וְרִיעַ מִיּוֹדְעֵי מַחֲשָׁךְ

15 המוני] ה' תלויה מעל מחיקה 28 מחשך] ח' תלויה

13 זמרי: שירי. 14 קול קינות חמדו: מתאווים לשמוע שירי מספד. 15 המוני כי מאסוני: אפילו בני קהילתי דחו אותי. ומאוס אלי נצמדו: ואולי משמעו: והם מואסים בי מלהיצמד אלי, כלומר מתרחקים ממני. 16 אוהביי ... יעמדו: תה' לח, יב. 17 טעתי: נטעתי. כרם שורק: מטע גפנים מעולות. ללשון השווה יש' ה, ב. 18 אתיתי: באתי. ענבי ראש: ענבים רעים, רעל, על פי דב' לב, לב. 19 לדרוש: לבקש את ענבי הכרם, כלומר את גמול עמלי. 20 כל רואי ... ראש: תה' כב, ח. 21 על לבי: בלבי. 22 לנה: נראה שצ"ל: לְנוֹה. לנה ... יחבורו: כנראה: אויבי מתקבצים ('יחבורו') לנווה ביתי השמם, כדי לחזות בנפילתי. ושמו: כנראה צ"ל 'השמם'. 23 לוחצי: אויבי. גאו: התגאו עלי. עוזי: את כוחי. 24 אחי ... יעבורו: איוב ו, טו. 25 משכתי ... וישך: אחוזתי ('משכתי') בחבל שנראה לי כבוץ, אריג משובח (אס' א, ו) המסמל עושר ותענוגות, והנה גיליתי שהוא הפך בידי לנחש ונשכני; ולשון 'נהפך לנחש' על פי שמ' ז, טו. 26 לדרשך: לחפש, לבקש אותך, על פי תה' לז, ה. 27 נחרת עצמי: יבשו עצמותי. על: בגלל. קצי הנמשך: מועד גאולתי שזמנו מתמשך ואין הוא מגיע. 28 הרחקת ... מחשך: תה' פח, יט.

30 אֱלֹהִי | סָפוּ כְּשֶׁרִים אֲשֶׁר בְּעָדִי הִפְגִּיעוּ
כְּסִילִים קָמוּ תַּחְתֵּיהֶם וְלִבִּי בִלְצוֹן הִשְׁבִּיעוּ
רָאָה | עוֹרִי וְעֲצָמַי אֲשֶׁר רָעוּת הִרְגִּיעוּ
כִּי שִׁבְעָה בָּרָעוּת נַפְשִׁי וְחַיִּי לְשֹׁאֵל הִגִּיעוּ

35 אֱלֹהִי | פָּקַח עֵינַיךָ וּרְאָה וְאַזְנֶךָ מִשְׁמוֹעַ אֶל תַּכְבֵּד
הַדְרִירֵנִי מִמַּמְשָׁלֶת מַעְבִּיד וְעוֹבֵד
רָאָה | צָרוֹת לִבִּי מֵעַתָּה נֹטֵל הַזֶּבֶד
נִשְׁכַּחְתִּי כְּמַת מֶלֶב הָיִיתִי כְּכֹלִי אוֹבֵד

40 אֱלֹהִי | קִצְתִּי מִקְצֵי הַסְּתוּם בְּעִיכּוֹב הַסֶּבֶר
נִתְאַוִּיתִי לְחוֹבֶשׁ הִיקָרָה עָלַי שֶׁבֶר
רָאָה | רוּדְפִי חֲנָם לְשׁוּמִי בַּמִּפְגֵּעַ דָּבָר
בְּמִיתִים חֲפָשִׁי כְּמוֹ חֲלָלִים שׁוֹכְכֵי קֶבֶר

אֱלֹהִי | שִׁיחַרְתִּיךָ כִּי אֵין לִי בִלְעָדֶיךָ
נַפְשִׁי וְרוּחִי הִפְקַדְתִּי בְּיָדֶיךָ

29 היפגיעו] י' ראשונה תלויה 34 מממשלת] מ' שלישית תלויה

29 ספו ... היפגיעו: כל המנהיגים הצדיקים שהיו מתפללים בעבורי. ל'היפגיעו' במשמעות תפילה השווה בבלי ברכות כו ע"ב ועוד. 30 כסילים: מנהיגים חסרי מוסר. ולבי בלצון השביעו: הרגיעו אותי בשקרים והבל. דברים דומים ובלשון נחרצת משמיע גם דויד הנשיא בתוכחותיו. על הקשר בין דויד הנשיא ויחזקאל הכהן ראה במבוא. 31 עורי ... הרגיעו: שיעור הטור: הרעות גרמו לקימוט ולריקבון ('הרגיעו', השווה איוב ז, ה) לעורי ולעצמותי. 32 כי ... הגיעו: תה' פח, ד. 33 אלהי פקח עיניך וראה: על פי דנ' ט, יח. ואזנך ... תכבד: ללשון השווה יש' נט, א. 34 הדריירני: שחרר אותי, מלשון דרור. מעביד ועובד: כינוי לאויבים, ואולי 'מעביד' מסמל את המוסלמים, בני מקומו של הפייטן שישראל משועבדים להם, ו'עובד' את הנוצרים, בני עשיו שנאמר בו 'ואת אחיך תעבד' (בר' כז, מ). 35 צרות לבבי: מצוקותי (תה' כה, יז). נוטל: ניטל ממני. הזבד: המתנה, כאן כינוי לקרבנות. 36 נשכחתי ... אובד: תה' לא, יג. 37 קצתי מקצי: מאסתי בחיי בשל ההמתנה לגאולה. הסתום: החתום. בעיכוב הסבר: בשל השהיית התקווה. 38 לחובש: למרפא. היקרה עלי שבר: ובניגוד לתקוותי לרפואה, נודמן ('היקרה') ובא עלי שבר ומכה, על פי יר' ד, כ. 39 רודפי חנם: על פי תה' קיט, קסא. לשומי במפגע דבר: להתייחס אלי כאל מי שנפגע במגיפה. דבר: כתוב 'חבר' ורשם ד' מעל האות ח'. 40 במיתים ... קבר: תה' פח, ו. 41 שיחרתך: חיפשתי, ביקשתי אותך. 42 ורוחי הפקדתי בידיך: על פי תה' לא, ו.

רָאָה | תּוֹחַלְתִּי וְעוֹדֵדִינִי בְּחֶסֶדְךָ
תַּעֲיִתִי כְּשֶׁה אֹיֵב בִּקְשׁ עֲבָדְךָ
ב[רוך] יי לעולם אמן ואמן (תה' פט, נה)

[ו. סליחה]

אֶמְרָתִי | לְאַבְנִים בְּשִׁגְיוֹן גָּלוּי לֹא לְחוּשׁ
הָבוּ לִי מִפְּחָכֶם אוֹלִי אוֹכֵל לְחוּשׁ
כִּי | יִגְוִנִים כְּלוּנִי לְשׁוֹם אוֹתִי כְּחוּשׁ
אִם כֹּחַ אֲבָנִים כּוֹחִי אִם בְּשָׂרִי נְחוּשׁ

ו. מקורות: ניו-יורק, בית המדרש לרבנים 2-645.1 ENA (כולו), מספר כג בין סליחות שונות, נוסח היסוד, ג; לונדון, הספרייה הבריטית, Or. 5557 O 63-65 (כולו), לפניו תוכחות של דויד הנשיא: 'אמרתי אי נא לי'; 'אריוך נפשי', א; קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 8 K 15.3 (1-33 'אורועי', ב; שם, T-S NS 135.1d – 34-1) 'הרבינה', טורים 13-16 דולגו, ג; לונדון, הספרייה הבריטית Or. 6197.1 (מטור 6 'הדאונ' – 37 'אמרתי', ד; קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 13 H 3.13 (1-24 'בקרבי', חלקו קרוע ודהוי, ח; שם, T-S NS 92.46 (1-9 'דילוג', לפניו סליחה של יוסף אבן אביתור: 'אקרא היום צום', ו; שם, T-S NS 325.112 (1-11 'החוסן', ז; שם, T-S AS 123.163 (קרע, שרידי מילים מטורים 9-12, ח; ניו-יורק, בית המדרש לרבנים ENA 3256.13 (שריד, שלוש מילים ראשונות, לפניו סיום של סליחה 'תכלית שנאה שנאתנו' לבנימין בר זרח, ט; כ"י לונדון, מונטיפיורי 196b (מחזור קורפו, במנחה ליום כיפור, דף 99 ע"ב, י; נוסח זהה גם בכ"י אוקספורד O.1082/III, גם הוא מחזור קורפו, במנחה ליום כיפור, ללא מספור דפים) נדפס: דוידון, גנוי שכטר (לעיל, הערה 3), עמ' 191-193; הברמן, ברן יחד (לעיל, הערה 7) עמ' לא-לב; מירסקי, ילקוט הפיוטים (לעיל, שם), עמ' סא-סג; רצהבי, לקט פיוטים (לעיל, שם), עמ' 25-30; כרמי, אנתולוגיה (לעיל, שם), עמ' 257.

נזכר: צונץ, בהשלמות לספרו Literaturgeschichte (לעיל, הערה 3), עמ' 690, בלא ציון מקורו. דוידון, אוצר, א 5963; בראדי, רב האיי (לעיל, הערה 4), עמ' נח.

סימן: א-ת בטורים ראשון ושני אחרי מילת קבע: 'אמרתי ל... ' או אחרי האות ה"א; יחזקאל הכהן בכל טור שלישי אחרי 'כי'

כותרת: והדיה א ליחזקאל הכהן ב שבח עלי חט ה אחר ליחזקאל ז סליחה נאה י 1 גלוי לא בלי ה 2 לחוש[
אחוש ב ג ו 3 לשום] שמו א ושימני י / אותי[אוני א כתב אותי ותיקן מעליו לאוני ב

43 תוחלתי: תקוותי. ועודדיני: וחזק אותי. בחסדיך: על ידי חסדיך. 44 תעיתי ... עבדיך:
תה' קיט, קעו.

ו. 1 בשגיון: בשירה (תה' ז, א). לא לחוש: בקול רם. 2 לחוש: להרגיש. 3 כי יגונים
כלוני: על פי תה' לא, יא. לשום אותי כחוש: לדלדלני, ובמקבילות 'אוני' במקום 'אותי',
ומשמעו: להחליש את כוחי. 4 אם ... נחוש: איוב ו, יב.

5 אַמ־רָתִי > | לַגְבוּהִי נֶשֶׁר הַדְּאִים לְכָל פִּינָה
 וְדֹאנִי עִמָּכֶם וְאַרְאֶה דּוּדִי אָנָּה פִּנָּה
 כִּי | חוֹלֵת אֶהְבֶּה אֲנִי וְנִפְשִׁי מִסּוֹכְנָה
 מִי יִתֵּן לִי אֶבֶר כִּיּוֹנָה אֶעֱוֹפֶה וְאֶשְׁכּוֹנָה

10 אַמ־רָתִי > | לְהַרְרִי בְּשָׂמִים מְקוֹם דִּילוּג הָעוֹפֶר
 הוֹסְרוּ וְאַל תִּתְּנָאוּ בְּאֶשֶׁר מִכֶּם הַמּוֹר וְהַכֹּפֶר
 כִּי | וְזָרְעוֹתַי נִטְפוּ מוֹר בְּדוֹר הַחֶסֶן וְהַשֹּׁפֶר
 וַיִּגְרַס בְּחֶצֶץ שִׁנִּי הַכְּפִישָׁנִי בְּאֶפֶר

15 אַמ־רָתִי > | לְזַרְמִי עֲבוֹת אֲשֶׁר צִיָּה מְמוֹגָּגוֹת
 הַחֲשׂוּ וְרָאוּ עֵינֵי אֵיךְ הֵם מְזַלְּגוֹת
 כִּי | קִדַּח בָּרֶק בְּלִבִּי שֵׁם כְּפִלְגוֹת
 עֵינֵי נִגְרָה וְלֹא תִדְמָה מֵאֵין הַפּוֹגוֹת

אַמ־רָתִי > | לְטַרְפִּי אֵילָנִי[ו]ת וְאֶשְׁבִּיעֶם בְּאֵילֵי
 הָיו סִתֵּר לִי פֶן הַחֶרֶב יִשְׁכְּלִי

5 לַגְבוּהִי[לַגְבוּהִי ג' ה' י' 6 עִמָּכֶם מַלְבַּכְכֶּם ה' / וְאַרְאֶה / וְאַמְצֵא י' / אָנָּה / בְּכָל י' / אָנָּה דוּדִי ג' 7 אֲנִי] וְבוּנוֹסָף
 דו' 9 לַהֲרִי א ג ד' / דִּילוּג מְלֹן י' 11 מוֹר חֶסֶר ה' ז' / בְּדוֹר / בִּימֵי י' / וְהַשּׁוֹפֶר ד' י' 13 לְזֹרְעִי לְזֹרְעִי א זֹרְמִי
 ד' / עֲבוֹת עֲרֵבוֹת י' 14 הַחֲשׂוּ מִמֶּנִּי נוֹסָף ד' / הֵם / הֵם ב' 15 בְּלִבִּי / בְּלִבִּי שֵׁם / בְּבוֹתִי לִבִּי שֵׁם
 ד' / בְּלִבְ ה' / קִרַּח בּוֹקֵר שֵׁם לִבִּי בְּפִלְגוֹת י' 17 בְּאֵילִי[בְּאֵילִי א ב ג ד' 17-18 הוֹעֵת ק פִּעֵמִי י' 18 הִיו]
 לִי נוֹסָף י' / פֶּן מִן א בְּחֶרֶב ד'

5 לַגְבוּהִי נֶשֶׁר: לְנֶשֶׁרִים הַמַּגְבִּיחִים לְעוֹף, בְּסִמִּיכוֹת תִּיאוֹר הַפּוֹכָה. הַדְּאִים: הַמִּרְחָפִים.
 6 הַדְּאֹנִי: גִּרְמוֹ לִי לְרַחֵף. דוּדִי: אֶהְבֵּי, כִּינּוּי לֵאל. דוּדִי אָנָּה פִּנָּה: עַל פִּי שֶׁ"ש ו', א.
 7 כִּי ... אֲנִי: שֶׁ"ש ב, ה. מִסּוֹכְנָה: חוֹלָה, מִצּוּיָה בְּסִכְנַת מוֹת. 8 מִי יִתֵּן ... וְאַשְׁכּוֹנָה: תֵּה'
 נָה, ז. 9 לְהַרְרִי בְּשָׂמִים: כִּינּוּי לַהֲרִי הַמּוֹרִיָּה וּבֵית הַמִּקְדָּשׁ, עַל פִּי שֶׁ"ש ח, יד. הָעוֹפֶר:
 הָאֶהְבֵּי, כִּינּוּי לֵאל. 10 הוֹסְרוּ: קָחוּ מוֹסֵר. וְאַל תִּתְּנָאוּ: וְאַל יִגְבֶּה לְבַבְכֶּם. הַמּוֹר וְהַכֹּפֶר: הַבוֹשֶׁם
 הַמִּשְׁמֵשׁ לְקִטְרוֹת. 11 כִּי ... מוֹר: עַל פִּי שֶׁ"ש ה, ה. בְּדוֹר הַחֶסֶן וְהַשֹּׁפֶר: בְּתִקּוּפַת הַטּוֹבָה
 וְהִיפָּה, בְּעֶבֶר. 12 וַיִּגְרַס ... בְּאֶפֶר: אֵיכָה ג, טו. 13 לְזֹרְמִי עֲבוֹת: לְזֹרְמֵי מֵיִם הַיּוֹרְדִים
 מֵהָעֵבִים (מֵהָעֵנָבִים), עַל פִּי תֵה' עז, יח. מְמוֹגָּגוֹת: מִמִּסּוֹת, עַל פִּי תֵה' סה, יא. 14 הַחֲשׂוּ:
 שִׁתְּקוּ. מְזַלְּגוֹת: מִטְפֵּטפּוֹת, מְזִילוֹת דְּמָעוֹת. 15 כִּי ... כְּפִלְגוֹת: כִּי הֵיגוֹן הַבְּעִיר אֵשׁ ('קִדַּח
 בְּרֶק', עַל פִּי יֵשׁ' סד, א) בְּלִבִּי וְהַפְּכוּ לְזֹרְמֵי מֵיִם ('כְּפִלְגוֹת', לְשׁוֹן רָאָה אִיּוֹב כ, יז). הַצִּיּוֹר שֶׁל
 הַלֵּב הַנִּמְסָה בְּאֵשׁ הַבּוֹעֶרֶת בּוֹ וְהוֹפֵךְ לְנוּזֵל הוֹלֵךְ מֵהָעֵינִיִּים – הַדְּמָעוֹת, מוֹכֵר מֵהַשִּׁירָה הָעֵרְבִית
 וְהוּא מִצּוּי גַם בְּשִׁירֵיהֶם שֶׁל מִשׁוֹרְרֵי סִפְרָד. בְּמִקְבִּילָה ד' 'בְּבוֹתִי' בְּמִקּוֹם 'לִבִּבִּי'. 16 עֵינֵי ...
 הַפּוֹגוֹת: אֵיכָה ג, מט. 17 לְטַרְפִּי אֵילָנִי[ו]ת: לְעֵלֵי הָעֵצִים, עַל פִּי יח' יז, ט. 18 הִיו סִתֵּר לִי:
 הַחֲבִיאוּ אוֹתִי, הַצֵּלוּ עָלַי. הַחֶרֶב: הַיּוֹבֵשׁ, הַחוּם. יִשְׁכְּלִי: כְּמוֹ יִשְׁכְּלִנִי, יִשְׁמִיד אוֹתִי.

כי | אֶהְיֶה שְׂדוּד וְנִהְרַס הִיכְלִי
20 בְּנִי יִצְאֹנִי וְאֵינָם אֵין נוֹטָה עוֹד אֶהְיֶה

אִמְרָתִי > | לְכַפִּירִים וְלִכְלֹל בְּנִי לְבִיא
הַלְוֹנִי מְלַבְּבְכֶם אוֹלִי אֲכַלְכֵּל כְּאָבִי
כי | לְבִי נִמְס כְּדוֹנָג לֹא יֵשָׂא עֲצָבִי
עֲנִי וְאַבְיּוֹן אָנֹכִי וְלִבִּי חָלַל בְּקֶרְבִּי

25 אִמְרָתִי > | לְמַלּוֹנִי מְדַבֵּר וּמִקְלָטִי בּוֹרְחִים
הַנּוֹנִי בְּלִילוֹת מְקוֹרֵי קֶרְחִים
כי | הֵייתִי כְּצָבִי מוֹדַח מִפְּנֵי טוֹרְחִים
מִי יִתְנַנֵּי בְּמִדְבָּר מְלוֹן אוֹרְחִים

אִמְרָתִי > | לְסִפְיָנוֹת הַיָּם בְּנֵהִי וּבִקְיָנָה וּמֵאֲמָר מֶרֶ
30 הָעֲבִירוֹנִי וְאַבְקֵשׁ צָרִי לְבִשְׂרִי הַנֶּסְמָר
כי | כְּסִלִּי מְלָאוּ [לְעֵלְפִי] כְּתוֹא מְכָמָר
הַיָּם אָנִי אִם תִּנָּחִים כִּי תִשִּׁים עָלַי מִשְׁמָר

19 שודד] נחרב א שדוד ג / ונהרס] ונהי א 22 מלבבכם] מלבבכם ב מכחכם ד עמכם ג / אכלכל] לכלכל
ד אתאפק י 23 כדונג] בקרבי ב ג ד / לא] חסר י 24 עני] כי נוסף לפניו א 25 בורחים] ברוחים ג ד
26 בלילות] עמכם א / הנהו לי נהי וקנים ביתר חרכים ג 27 טורחים] אוחים ב ג חוחים ד מדיחים י 28 יתניני ב
29 ובקינה] חסר א ובאומר י 30 ואבקש] ק' תלויה ג עמכם ואראה א ב ג ד ואמצא י / בשרי א בבשרי ג /
סמר ד 31 כסלי מלאו] נקלה נוסף ג די כסליי ג כחלי נקלו לעלפי ב יגונים כילוני לעלפי א / על כן אזעק י

19 כי ... היכלי: ביתי, מקדשי נגזל ונהרס. אהלי שודד: יר', י, כ. 20 בני ... אהלי: המשך
הפסוק מיר' שם. 21 לכפירים: לאריות. בני לביא: גורי האריות. 22 הלווני מלבבכם: הלוי
לי, תנו לי מן האומץ והכוח שבכם. אולי אכלכל: כדי שאוכל לסבול, לשאת. 23 לבי נמס
כדונג: נחלשתי, על פי תה' כב, טו. עצבי: כאבי, צערי. 24 עני ... בקרבי: תה' קט, כב.
25 למלוני מדבר: למקומות לינה שבמדבר, על פי יר' ט, א. ומקלטי בורחים: מקום הימלטות
לבורחים. 26 הנווני: תנו לי מעון ומחסה, מלשון נווה, משכן. מקורי קרחים: מהקור
העז, על פי בר' לא, מ. 27 הייתי כצבי מודח: הייתי כמי שאיבד את מקום מסתורו, על פי
יש' יג, יד. טורחים: האויבים והצוררים, ובכ"ב, ג: אוחים, עופות דורסים המסמלים בדרך
כלל מדבר ומקום שומם (השווה יש' יג, כא), אך גם את האויבים כמו בשיר ח, טור 2 ועוד.
28 מי ... אורחים: יר' ט, א. 29 בנהי: בבכי. מר: קשה, מכאיב. 30 צרי: תרופה. לבשרי
הנסמר: כנראה: לגופי המצטמרר מרוב כאב, על פי איוב ד, טו ותה' קיט, קכ. 31 כסלי
מלאו: בכמה מקבילות 'כסלי מלאו נקלה', קרביי מלאו קלון (תה' לח, ח). [לעלפי]:
להחלישני, וההשלמה על פי המקבילות. כתוא מכמר: כתאו שניצוד ברשת, על פי יש' נא, כ.
32 הים ... משמר: איוב ז, יב.

אִם־רָתִי > | לַפְּלִיאִי הַדּוֹר הַמְּרָשָׁלִים אֲזוּרְעִי
הַצִּינוּ הַדֶּרֶךְ אֲשֶׁר בָּהּ נָסַע רַעִי
כִּי | הָרִים שׁוֹבְבוֹנִי וְאֲשַׁכַּח רִגְעִי וְרִבְעִי 35
דּוֹרִי נָסַע וְנִגְלָה מִנִּי כְּאֵהָל רוּעִי

אִם־רָתִי > | לְקוֹנְנוֹת הַמִּמְהָרוֹת בְּשַׁחַר לְהִשְׁכִּים
הַרְבִּינָה לִי נְהִי וְקִינּוֹת כִּיּוֹנֵי חֲרָכִים
כִּי | נִכְסָף אֲנִי לְקוֹלְכֶם וְעַל נְהִיכֶן אֲשַׁפִּים
וְיִהְיֶה לְאַבֵּל כְּנוּרִי וְעוֹגְבִי לְקוֹל בּוֹכִים 40

אִם־רָתִי > | לְשׁוּמְרֵי פֶתַח אֶל מִצִּיל וּפֹדֶה
הַתְּעַשְׂתּוּ לְפָדְעִי מִפֶּתַח חֲטָאת צוּדָה
כִּי | תוֹעֲבוֹתֵי וּפְשָׁעֵי בְּאִתִּי לְהַתּוֹדָה
פֶּתַחוּ לִי שְׁעֵרֵי צֶדֶק אֲבֹא בָּם וְאוֹדָה
אל מלך

33 לפליאי] לפלילי א לפלאי ד י / המרשלים] המאשרים א 34 רעי] רועי ג / הצינו והראוני הדרך אשר בה נסע דודי י 35 שובבוני] סובבוני י / ואשכח] שכח א ב ג ד י / רגעני] רועי ב גרשי ג 37 לקוננות] למקוננות ב הממהרות] חסר י 38 לי] עלי ב / וקינות] חסר ב 39 לקולכן ב / ועל] ואל ב / אסכים ב 40 ויהי] י' ראשונה תלויה ג 42 לפודעי ב לפדותי י / חטאת] חטא ב 43 תועבותי ופשעי] פשעי ועונתי ותועבותי ודונתי ב י 44 ואודה] אודה ב / אל מלך] ככ' פתחו לי וכו' ב

33 לפליאי הדור: לגדולי הדור, ובנוסח א: לפלילי, כלומר לשופטי, והוא עדיף. המרשלים: המחלישים (השווה ירושלמי ברכות ט, ב, דף יג סוף ע"ג [מהדורת האקדמיה ללשון העברית עמ' 70, שורה 32]). אזרועי: ידיי. 34 הצינו: ציינו, הציבו ציון. רעי: כינוי לאל. 35 הרים שובבוני: ההרים התעו ובלבלו אותי. רגעי ורבעי: את מקום מרגועי רבצי. וכל הטור על פי יר' נ, ו (ובכ"י ב 'רועי' במקום 'רגעי', והוא קרוב יותר לפסוק). 36 דורי ... רועי: יש' לח, יב. מעגל חיי נעקר וגלה ממני כאוהל רועים. 37 לקוננות: כמו 'למקוננות', משום האקרוסטיכון. 38 כינוי חרכים: כמו יוני האשנבים, החריצים (לשון 'חרכים' על פי שה"ש ב, ט). 40 ויהי ... בוכים: איוב ל, לא. 41 לשומרי פתח אל: לכוהנים, שומרי הסף, על פי מל"ב יב. מצייל ופודה: כינויים לאל. 42 התעשתי: שקלו בדעתכם, התרצו. לפדעי: לגאול, לפדות אותי, על פי איוב לג, כד. מפתח חטאת צודה: מן הפתח, המקום שבו החטא אורב לי, על פי בר' ד, ז. 44 פתחו ... ואודה: תה' קיה, יט, וצריך להיות 'אודה', כמו בפסוק.

[ז. סליחה]

אחר

אָנִי | אָסוּר בְּאָסוּר אָמַט בְּחַבְלֵי עוֹנֵי נִבְלָם
 יוֹצְרֵי אֶסְרֵנִי וְלֹא אָדָם נִגְלָם
 בּוֹשֶׁת פָּנִי כִּסְתָנִי לְשֶׁכֶת נֶאֱלָם
 בְּמַחְשָׁפִים הוֹשִׁיבֵנִי כְּמִיתִי עוֹלָם

5 אָנִי | גְּדֹלְתִי גָנוֹת נַעֲשׂוּ לִי חֲרָבוֹת
 חִכִּיתִי מֵהֶם תְּנוּבוֹת / נִהְפְּכוּ לְאַרְץ תְּלָאוֹבוֹת
 דְּרָשָׁתִי הַשְׁמֵשׁ נִסְתָּרָה מִנִּי בַּעֲבוֹת
 דְּמִיתִי לְקֶאֱת מִדְּבַר הָיִיתִי כְּכֹס חֲרָבוֹת

10 אָנִי | הוֹגָה / הִגָּה עַל בְּנֵי תַעֲנוּגֵי הַיָּקָרִים
 זִנְתִּי זִינְתִּי וַיְהִיו לְשָׁבִי מוֹדְקָרָם
 וְאוֹמֵר מֵר לִי מֵר כִּי שׁוֹשְׁנֵי נַעֲקָרִים
 וְאַהֲי נִגּוּעַ כָּל הַיּוֹם וְתוֹכַחְתִּי לְבָקָרִים

מקורות: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 6.103 (1-18 'לי', מנוקד, נוסח היסוד לטורים אלה, נ'1); שם, T-S NS 38a.101 (28-סוף, ניקוד חלקי, נ'2); שם, T-S AS 127.134 (שריד דהוי וקרוע מטורים 43-44, א) סימן: א-ת בטורים 1, 3; יחזקאל[ה] כהן בכל טור 2

7 נסתרה] מתוך מ' - נסתרה נ' / בעבות] בקצות מחוק לפניו נ'

1 אסור: קשור. באסור: בחבל. אמט: נכשל, נופל (משורש מו"ט). בחבלי עוני נבלם: נלכד ברשת העוני והגלות (על פי איוב לו, ח). 2 יוצרי אסרני: האל אסר אותי. ולא אדם נגלם: ולא בני אדם שהם עצמם נגלמו ונעשו בידי האל (השווה תה' קלט, טז, והפסוק נדרש על יצירת האדם). 3 בושת ... נאלם: בשל הבושה אני דומם. בושת פניי כסתני: תה' מד, טז. 4 במחשכים ... עולם: איכה ג, ו. 5 גנות: פרדסים (השווה קה' ב, ה), כינוי לארץ-ישראל. 6 תנובות: יבולים, פירות. ארץ תלאובות: שממה, מדבר, על פי הו' יג, ה. 7 דרשתי השמש: ציפיתי לאור (סמל לגאולה). נסתרה מני בעבות: נמנעה ממני בשל חשכת העננים (המשולים לגולה). ללשון 'בעבות' ראה שמ"ב כג, ד. 8 דמיתי ... חרבות: תה' קב, ז. 9 הוגה הגה: משמיע קול אנחה, על פי יח' ב, י. בני תענוגיי: בניי הענוגים, הרכים; על פי מיכה א, טז. 10 זנת: כלכלתי וטיפחתי את ילדיי. זינתי: קושטתי (בלשון הפייטנים), ואולי צריך להיות: זינתי, קישטתי את הבנים. ויהיו לשבי מודקרים: הובלו לשבי, ומוסב על 'בני תענוגיי'. 11 מר לי מר: יש' לח, יז. שושני: בניי, ישראל, על פי שה"ש ב, א-ב. נעקרים: נתלשים, נלקחים לגולה. 12 ואהי ... לבקרים: תה' עג, יד.

אָנִי | זָנוּחַ מִשְׁלוֹם נוֹשָׁה טוֹבָה וּמִתְאַשׁ
וּקְטָרְתִּי וְשִׁמְנִי נִהְפְּכוּ לְמָק בּוֹאֵשׁ
חֲלָדִי לְנִגְדֵי תַמִּיד וְלִבִּי עִמִּי נוֹאֵשׁ
חֵם לִבִּי בְּקָרְבִּי בְּהִגִּי תִבְעַר אֵשׁ

15

אָנִי | טָבוּעַ בְּרֶפֶשׁ עֲוֹנִי צָלוּל בְּטַפֵּשׁ חֲטָאִתִּי
אֵין לִי [... ..]
[י... .. תי]
[... .. תי]

20

[אָנִי | כ... ..]
[ל... ..]
[ל... ..]
[... ..]

[אָנִי | מ... .. כר]
[ה... .. כר]
[נ... .. כר]
הַחֲשִׁיתִי מִטּוֹב וּכְאִיבִי נֶעְכָּר

25

אָנִי | סִיקְלָתִי שׁ[דָּה] וְאַחֵר בָּא וַיִּקְצֹר
כָּרֶם שְׁעָשׂוּעִי נִשְׁטַף וְ[ר] עָלָה וַיִּבְצֹר
עַד אָנָּה אֶסְבּוֹל וְכוּחַ כִּמָּה אֶעְצֹר
עַל מִשְׁמַרְתִּי אֶעֱמֹדָה וְאֶת־צָבָה עַל מִצּוֹר

30

13 זנוח ... טובה: על פי איכה ג, יז. נושה: שוכח. 14 וקטרתי ושמני: יח' כג, מא, וכאן כינוי לקטורת ולשמן המשחה. למק בואש: הפכו לריקבון (על פי יש' ג, כד) שריחו רע. 15 חלדי לנגדי תמיד: חיי עוברים עלי, על פי תה' לט, ו. נואש: חדל לקוות (השווה יר' יח, יב ועוד); והפייטן חרוז כנראה צירי בקמץ, אך בכתב היד מנוקד 'נואש'. 16 חם ... אש: תה' לט, ד. 17 טבוע ברפש עוני: שקוע בעוונותי המשולים לרפש ולכלוך. צלול בטפש חטאתי: וטובע (לשון צלילה במים) בטיפשות החטא. 28 החשיתי ... נעכר: תה' לט, ג. 29 סיקלתי ש[דָּה]: פניתי אבנים מהשדה כדי לגדל תבואה; וההשלמה על פי העניין. ואחר בא ויקצור: אבל האויב ('אחר') קצר את היבול, נהנה מהפרות. 30 כרם שעשועי: כרמי האהוב, וכאן כינוי לארץ־ישראל. נשטף: סמל לחורבן. לטורים 29–30 השווה יש' ה, א–ב. וצ[ר]: כך נראה להשלים. 31 עד אנה אסבול: על פי יש' מז, ד. וכוח כמה אעצור: על פי דנ' י, ח; טז. 32 ... מצור: חב' ב, א.

אָנִי | פִּילְטֵתִי ק[ש] מִן הַחֶשֶׁשׁ אֲשֶׁר הָרִיתִי
הוֹלַמְתִּי יֵין תִּרְעֵלָה כִּי עֵינֵבִי רֹאשׁ שְׁתִּיתִי
צָמְתוּ בְּבוֹר [חִי] אֲשֶׁר [...] יִתִּי 35
צָדִיק הוּא יֵי כִּי פִּיהוּ מְרִיתִי

אָנִי | קִפְדֵּתִי כְּאוֹרֵג חִי כְּאֲנִיּוֹת אֵיכָה יִמִּי
נֶאוֹץ חוֹרְפִי שְׁמַעְתִּי וּכְרָקָב בָּא בְּעֶצְמִי
רְבוּ לְמָאוֹד צָרִי וְנִמּוּטוֹ בָּהּ פַּעַמִּי
רִיבָה יֵי אֶת יְרִיבִי לֶחֶם אֶת לוֹחֲמִי 40

אָנִי | שִׁיחַ[ר]תִּיךְ [...] וּבִק[.] ובנ[...] [...]
... ... עָרַב] וּבּוֹקֵר לְנִגְדֵי שׁוֹיִתִּיךְ
תְּלֹאוֹתֵי הוֹדְעֵתִיךְ וְצָרוֹתֵי חוֹיִתִּיךְ
תּוֹם וַיּוֹשֶׁר יִצְרוֹנִי [כִּי] קוֹיִתִּיךְ

ככ-תוב> פדה אלהים את ישראל מכל צרותיו (תה' כה, כב)
ימלוך יי <לעולם אלהיך ציון לדוד ודוד הללויה> (תה' קמו, י)

36 יי] בין השיטין 27 כאניות] א' תלויה 28 נאוצ חורפיי] בין השיטין ותחתיו מחוק
נאץ חופ 2

33 פילטתי ... הריתי: בשל מחשבותיי חסרות התוחלת, המשולות לעשב יבש ('חשש'), שטיפחתי ('הריתי'), קיבלתי ('פילטתי') תוצאות חסרות ערך, המשולות לקש; ועל פי יש' לג, יא. 34 הולמתי יין: על פי יש' כה, א, והכוונה: היין הלם בי: יין תרעלה: תה' ס, ה. עינבי ראש: ענבי רעל, דב' לב, לב. 35 צמתו בבור [חי]: איכה ג, נג, עוניתי בגולה ('בבור'). 36 צדיק ... מריתי: איכה א, יח. 37 אני ... חיי: אני חתכתי ('קיפדתי'), גרמתי למותי (המטפורי) כאורג החותך ומנתק חוט מהאריג, על פי יש' לח, יב. כאניות איבה ימיי: חיי שחלפו מהר מדומים לאניות העשויות מקנה גומא, ולכן הן קלות ומהירות, על פי איוב ט, כה-כו. 38 נאוצ חורפיי: את דברי הנאצה של האויבים המחרפים אותי. וכרקב בא בעצמיי: על פי חב' ג, טז. 39 צרי: אויבי, על פי תה' ג, ב. ונמוטו בה פעמי: בגללם כשלו רגלי, הלשון על פי תה' יז, ה. 40 ריבה ... לוחמי: תה' לה, א. 42 [ערב] ... שויתך: כך נראה להשלים, על פי תה' נה, יח ותה' טז, ח. 43 וצרותיי חויתך: ואת צרותיי סיפרתי לך, ומקביל ל'תלאותיי הודעתך' שבתחילת הטור. 44 תום ... קויתך: תה' כה, כא, והפסוק נועד כנראה לבוא בשלמותו בסוף הפיוט, והמעתיק רשם רק את הפסוק שאחריו.

[ח. סליחה, זהדייה]

נבתי אלן במקאלתה איצא רצואן אללה ענה ונצר וגהה והו יחזקאל אלדנורי
סגי נהור פי אלאמה פקאל מובדיא

את ערובת היונים קחו לי לוקחי ערובת
בהם מה עשו היענים וכוס חרבות
גזו גדיפהן לבל תעופנה אל ארובות
חדלו ארחות והולכי נתיבות

5 דמי ימי אפרוחיהן קצרום ולקחום מחיקם
הורידום משוככם אשר בגובה אתיקם

מקורות: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S K 19.19 (1-11 'מעדו'), המשכו שם, T-S Ar. 24.48 (11) 'הוים' – 38 'ורום'), המשכו שם, T-S Misc. 35.37 (38 'עיניו' – סוף, ג). אחריו: ה' מלכינו למילה ושבתי 'פי
יי דבר חיל עמו לגבר' להאיי גאון. לפניו: פירוש בערבית יהודית לחלק ממילות השיר בסדר זה: T-S Misc. 1. T-S Misc. 35.37; 2. T-S K 19.19; 3. T-S Ar. 24.48; 4. T-S K 19.19
נוצר: בראדי, רב האיי (לעיל, הערה 4), עמ' נח; הלפר (לעיל, הערה 2), עמ' 546 (על הביאור).
סימן: א-ת, יחזקאל הכהן המידם? בן עלי

בביאור השיר נעזרתי גם בפירוש הערבי לחלק ממילות השיר על פי תרגום שד"ר אורי מלמד
העמיד לרשותי, ואני מודה לו על כך. אני מודה גם לפרופ' מ"ע פרידמן על עזרתו בתרגום
הכותרת ובלבון הצירוף 'נצר וגהה'. כותרת: אתחיל עכשיו גם בפיוטו, רצון האל עליו,
האל יראה את פניו [בגן עדן], דהיינו יחזקאל אלדנורי סגי נהור (העיוור) אודות האומה,
ופייט בהתחלה.

1 את ... ערובת: כנראה: אתם המביאים משכון (לאויבים), המכונים 'לוקחי ערובת', הביאו
לידיעתי ('קחו לי') את שלומם, מצבם של ישראל ('ערובת היונים'). השימוש במילה 'ערובות'
על פי פירוש שונים לשמ"א י, יח: 'ואת אחיך תפקד לשלום ואת ערבתם תקח'. היונים: כאן
ובהמשך מסמלים את כנסת ישראל; השווה שם"ש ב, יד ועוד. לוקחי: נרשמה מעל השורה.
2 בהם: ביונים. היענים וכוס חרבות: עופות מדבר דורסים, כסמל לאויבי ישראל. וכוס
חרבות: על פי תה' קב, ז. 3 גזו: כרתו. גדיפהן: את כנפיהם, מארמית (ראה אונקלוס לשמ'
יט, ד ועוד). אל ארובות: אל פתחי השוכך, אל מקום מבטחים, לארץ ישראל, על פי יש' ס,
ח. 4 חדלו ... נתיבות: שו' ה, ו. 5 דמי ... מחיקם: את האפרוחים הצעירים והרכים כרתו
'(קצרו') בדמי ימיהם ועקרום מחיק אמותיהם. 6 בגובה אתיקם: בתקרתם הגבוהה, בסמיכות
תיאור הפוכה, על פי יח' מא, טו ('אתיקם' הם עמודי תמיכה גבוהים, או – כפירוש רד"ק –
חדרי לשכות או תאים).

וּיָקָם נֶאֱקָם וּמִפְנֵקָם שְׁנֵקָם וּמִמְשָׁקָם שׁוֹקָקָם
בָּאוּ עַל גְּבִים לֹא מִצָּאוּ מִים שָׁבוּ כְּלִיָּהֶם רִיקָם

זאת הצפיה הלוויה אשר שדיה תומים

10 חן מענידין [...] מכתמים

טלפיה מעדו הוים ושופכי דמים

חצי גבור שנונים עם גחלי רתמים

[י]ללתי הה ליום בתאניה ואניה

כי השפיל את היונה וירם את העזניה

15 למרים ומשפיל אצפצף כהומיה / עוטפת בראש כל חניה

יי הצילה נפשי משפת שקר מלשון ר[מ]יה

[י]ראה שחלים / משתחווים לשועלים

נדיבים ובני נדיבים מפתחי נבלים שואלים

7 ויקם נאקם: עלה קולם וועקתם, ומוסב על היונים. ומפנקם: ומי שפינק אותם, כנראה האל. שנקם: חנק אותם. וממשקם שוקקם: והמשקה שקודם לכן הרווה אותם נלקח, והם נותרו צמאים ונפשם שוקקה (על פי יש' כט, ח). והצימאון ממשיך בסיומת המקראית. המילה 'וממשקם' מועתקת מעל השורה. 8 באו ... ריקם: יר' יד, ג. 9 הצפיה: המביטה ומצפה. הלוויה: המקושטת, מלשון 'לוית חן' (מש' א, ט), וללשון ראה מל"א ז, כט ועוד. 'צופיה' ו'לויה' כינויים לכנסת ישראל (תרגום יונתן ורד"ק מפרשים 'לויות' שבמלכים מלשון דיבוק, ועל פי זה אפשר לפרש כאן 'לויה' – הדבוקה בה', היא כנסת ישראל). שדיה תומים: על פי שה"ש ד, ה; ז, ד. 10 הטור לקוי. חן מענידין: קושרים, עונדים יופי (בסיומת מן הארמית), ומוסב על כנסת ישראל. מכתמים: מלשון כתם פז, זהב. טורים 9–10 מתארים את עברה המפואר של כנסת ישראל. ההמשך הוא בהווה המר. 11 טלפיה: את קרסוליה, רגליה. מעדו: הכשילו. הוים: חולמים, נביאי שקר (יש' נו, י). ושופכי דמים: רוצחים. כנראה הכוונה לאויבים האכזריים. 12 חצי ... רתמים: תה' קכ, ד. 13 [ו]ללתי: צעקתי מצער. הה ליום: יח' ל, ב. בתאניה ואניה: במספד וקינה, על פי איכה ב, ה. 14 כי השפיל ... העזניה: האל השפיל את ישראל ורומם את אויביה ('העזניה', עוף דורס טמא [דב' יד, יב]). 15 למרים ומשפיל: כינויים לאל, על פי תה' עה, ח. אצפצף כהומיה עוטפת: אשיר, אקונן מרוב צער ('כהומיה') כשאני חלשה ומעולפת ('עוטפת', ללשון השווה איכה ב, יא, יט). בראש כל חניה: בכל מקום שאני שוהה, חונה בו. 16 יי ... ר[מ]יה: תה' קכ, ב. 17 שחלים: אריות, כינוי לישראל. לשועלים: כינוי לאומות העולם. 18 נדיבים ובני נדיבים: כינוי לישראל. מפתחי נבלים שואלים: מבקשים נדבה בפתח בתי אנשים שפלים ('נבלים'), כאן כינוי לאויבים.

סְרִיסִים עַל סוּסִים וְשָׂרִים הוֹלְכִים כְּעַבְדִּים עַל הָאָרֶץ נִדְלָלִים
20 עַד שִׁיפוּחַ הַיּוֹם וְנָסוּ הַצִּלְלִים

עַת יְפוּחַ יוֹם נָקָם שָׁמַשׁ צָדָקָה לְגִלּוֹת
פְּלִילִי אֶרֶץ אֲשֶׁר כָּסוּהָ בַחֲמָס עֲקָלְקֻלוֹת
צֶלֶם יָסוּר וַיָּנֹס מֵעֲלֵיהֶם וַיִּבְשּׁוּ כָמוֹ מְלִילוֹת
כִּי אֵל דְּעוֹת יִי וְלוֹ נִתְּכָנוּ עֲלִילוֹת

25 קִיפּוֹז קִיְהִלָּה קִינָה עֲלֵיהֶם לְהִתְנַעֲגָה
רוֹזְנִיָּה שְׁתֵּה יִנְשׁוּף מְלַהֲגוֹת תּוֹגָה
שָׁמַעַה וְשָׂאָה מְדַאָּה וְנִסְתָּרָה מִהַדוּגָה
יוֹנְתִי בַחֲגוּי הַסֵּלַע בְּסִתֵּר הַמְדְרִיגָה

תַּחַת הַבְּרוֹשׁ נַעֲצוּץ יָצָא
30 יִין בְּמִים נִמְהָל וְכֶסֶף סִיגִים נִמְצָא
חֲדָרִים הֶהָדוּרִים לְמַרְעָה עֲדָרִים הָיוּ בְּנַחֲרָצָה
הֵן אֶרְאֵלִם צָעֲקוּ חוֹצָה

19 סריסים ... נדללים: עולם הפוך, על פי קה' י, ז: עבדים ('סריסים'), כינוי לאומות העולם, רוכבים על סוסים, ואילו ישראל המכובדים ('שרים') הולכים ברגל כעבדים. נדללים: מתמעטים ונחלשים. 20 עד ... הצללים: שה"ש ב, יז (עד שתחל הגאולה). 21 עת ... נקם: כשיגיע יום הנקמה באויבים, וללשון 'יפוח יום' השווה לטור הקודם, ו'יום נקם' על פי יש' לד, ח; סג, ד. שמש צדקה: מלאכי ג, כ, ומשמעו: אור הגאולה. לגלות: להתגלות. 22 פלילי ארץ: שופטים ומנהיגי העולם. בחמס: בגזל. עקלקלות: כמו: ובעקלקלות, כלומר במעשים רעים. 23 צלם יסור: לא יהיו מוגנים עוד. הלשון על פי במ' יד, ט. ויבשו: יקמלו, יאבדו. מלילות: שיבולים בשלות ומעוכות (דב' כג, כו). 24 כי ... עלילות: שמ"א ב, ג. 25 קיפוז ... עליהם: ציפור, לילית ('קיפוז' [ראה יש' לד, טו], וכאן כינוי לאויבים), אספה את כל חברותיה, יושבות הקן. המעתיק רשם תחילה 'עליהם קינה' וציין לסיכול. להתנעגה: השורש אינו מוכר, ועל פי הביאור בערבית הכוונה לערגת הציפורים והמייתן. 26 רוזניה ... תוגה: הינשוף (כינוי לאויבים, וכאן בלשון נקבה) גורמת לנכבדי ישראל ('רוזניה') להשמיע ('מלהגות') דברי יגון ועצב ('תוגה'). 27 שמעה: היונה, כלומר ישראל. מדאגה: מחשש. מהדוגה: מהציד. 28 יונתי ... המדריגה: שה"ש ב, יד. 29 תחת ... יצא: ההפך מהגאולה המובטחת על פי יש' נה, יג. נעצוץ: שיח קוצני. 30 יין ... נמצא: על פי יש' א, כב. סיגים: מתכות זולות. 31 חדרים ההדורים: כינוי לבית המקדש. למרעה עדרים היו: הפכו למקום מרמס הצאן, על פי יש' לב, יד. בנחרצה: כמו בכליה נחרצה, כלומר בחורבן מוחלט (השווה יש' י, כג). 32 הן ... חוצה: יש' לג, ז.

וְרַע הַקֹּדֶשׁ בְּיַד בְּנֵי קֹדֶשׁ נִמְהָר
קִשְׁחָה לְבִתָּהּ בְּקִשְׁבָּהּ דְּהוֹר תְּדַהֵר
אָנָּה יִרְעוּ וְסָרוּ מֵהָר אֶל הָר 35
וְנָעוּ מֵיָם עַד יָם וּמִמַּדְבָּר עַד הַנֶּהָר

לֶחֶם שָׁבַע נִבֵּל וְעֶבֶד מֶלֶךְ תַּחַת אֲדוֹנָיו
הִירְגִיו אֶרֶץ בְּגִבָּה אָפוּ וְרוֹם עֵינָיו
כַּמָּה תַּחֲרִישׁ מִהַדּוּךְ אֹפְנָיו
קוֹמָה יֵי קֹדֶמָה פָּנָיו 40

הַכְּעִיסְתָּנִי צָרְתִּי / וְתִיעַבְתָּנִי אַחֹתִי
נִיתְקָה אֶרְחָתִי / וְרִיתְקָה טִירְתִּי
הוֹפְרָדוּ רְעֵי מִנְּגָעֵי וְסִרְחָתִי
גַם הַיּוֹם מְרִי שִׁיחִי יָדִי כָּבֹדָה >עַל אֲנִי<חָתִי

מִזּוּרֵי אֲבֵרָה וְתֵאֵאוֹתֵי עֲבֵרָה וְרוּפָא נִגְזָר 45
יִלְדֵי אֲמִי שְׁמוֹנֵי נְכָרִי וּמוֹזָר

33 ורע הקדש: כינוי לישראל, על פי עז' ט, ב. בני קדש: צאצאי הזונים (דב' כג, יח ועוד), כינוי לאויבים. נמהר: נקנה, מלשון מוהר. 34 קשחה לבתה: לבם של ישראל נתקשה. בקשבה: כשהיא שמעה. דהור תדהר: את שעטת סוסי האויב; והניסוח מאולץ בשל החרוז. ללשון השווה שו' ה, כב. 35 אנה ירעו: מוסב על ישראל המדומים לצאן שאינן מוצאות מרעה, ועל כן נודדות ממקום למקום, על פי איכה א, ו. מהר אל הר: ממקום למקום. 36 ונעו ... ים: עמוס ה, יב. וממדבר עד הנהר: שמ' כג, לא. 37 לחם ... אדוניו: עולם הפוך: הנבל אוכל לשובע ועבד מולך, על פי מש' ל, כב. 38 הירגיו: הפחיד, הרעיד. בגבה ... עיניו: בגאוותו, על פי תה' י, ד; קלא, א. כל הטור מוסב על האויב. 39 מהדוך אופניו: מרמיסת גלגלי רכבו של האויב. מהדוך: על פי איוב מ, יב. 40 קומה ... פניו: תה' יז, יג. 41 הכעיסתני צרתי: הכוונה לאויבי, כנראה לישמעאלים (הגר צרה לשרה). הלשון על פי שמ"א א, ו. ותיעבתני: ומאסה בי. אחותי: כנראה מוסב על הנוצרים, על פי 'הלא אח עשו ליעקב' (מלאכי א, ב). 42 ניתקה ... טירת: האויבת עקרה את הדרכים ('ארחתי') וסגרה ('וריתקה') ומנעה ממני גישה אל בית המקדש ('טירת'). 43 הופרדו רעי מנגעי: גם אוהבי עזבו אותי בשל מחלתי ('מנגעי'), והלשון על פי תה' לח, יב. וסרחתי: וחטאתי, או חכמתי אבדה, על פי יר' מט, ז: 'אבדה עצה מבנים נסרחה חכמתם'. 44 גם ... אנ-חתי: איוב כג, ב. 45 מזורי אברה: הרפואה התעופפה ממני כאילו היא בעלת אברה, כנף (על פי דב' לב, יא ועוד). ותאותי עברה: רצוני ותקוותי ('ותאותי') נגווה וחלפה. ורופא נגזר: ואין לי מרפא. 46 ילדי ... ומוזר: גם אחי התנכרו לי, אך לא ברור למי הכוונה. הלשון על פי תה' סט, ט.

דוֹיְתִי בְּעֵינַי וְשַׁחֲתִי עַד עֶפֶר וְעָמִי פֹזֵר
אֲשֶׁר אֲנִי אֶחְזָה לִי וְעֵינַי רָאִי וְלֹא זָר

מִתְעַצֵּים אֲצִים אוֹתִי לְמִלּוֹךְ
50 בִּינוּ אֲשֶׁר מִצָּאִי בְּמוֹצָאִי וּמוֹכָאִי לְהִלּוֹךְ
נָבֵל נֶרְדִּי וּבְמֶרְדִּי רִדִּידִי לְדוֹדִי לְשִׁלּוֹךְ
אִם אֲדַבְּרָה לֹא יִחַשֵׁךְ כְּאִבִּי וְאֶחָדְלָה מִה מְנִי יִהְלֹךְ

עֵינִי מְעוֹנִי עַל מְעוֹנִי תָמִיד דָּאֲבָה
לְבִי בְּקֶרְבִּי מִפְּאֵבִי נִשְׁבֵּר וְנִחְבָּא
55 יִצְפִּי בְּקֶצְפִי הַקְצִיפִי לְשִׁצְפִּי בְּרִצְפִּי לְנִשְׁפִּי שִׁיפִי בְּרִשְׁפִּי לְהִלְהִיבָה
זָכְרָה לִי אֱלֹהֵי לְטוֹבָה וְעֲשֵׂה עָמִי אוֹת לְטוֹבָה

ככ>תוב< עשה <עמי> את לטובה ויראו שונאיי ויבושו כי אתה יי (תה' פו, יז)

כמלת רחם אללה קאילהא

47 דוֹיְתִי בְּעֵינַי: כאבתי מרוב מצוקה. ושחתי עד עפר: התכופתי והושפלתי כליל, והלשון על פי יש' כה, יב. 48 אשר ... זר: איוב יט, כז. 49 מתעצבים: מתכננים חורשי רעותי. אצים: ממהרים. אותי למלוך: למלוך עלי, לדכא אותי. 50 בינו ... להלוך: התבוננו וראו מה שקרה לי ('מצאי', במקום 'מצאני', בלשון פייטנים) בכל הליכותיי, בצאתי ובבואי ('במוצאי ומובאי', על פי שמ"ב ג, כה). 51 נבל נרדי: בושמי, חגי (בפני האל) חלף. הלשון על פי שה"ש א, יב. ובמרדי: וכיוון שמרדתי וסרתי ממצוותיו. רדידי ... לשלוך: מעלי, הרדיד, המסמל את המלכות (על פי שה"ש ה, ז) שדודי העניק לי בעבר, נזרק, הושלך. 52 אם ... יהלוך: איוב טז, ו. 53 עיני ... דאבה: על פי תה' פח, י. מעוני: בגלל חטאי. על מעוני: על ביתי, בית המקדש. 55 יצפי: כמו: יצפני, יביט בי, וכנראה משמעו: זה שצופה בי, כינוי לאל; והשווה בר' לא, מט: 'יצף יי ביני ובינך'. בקצפי: בכעסי. הקציפי: הרגיו אותי. לשצפי: לשטוף אותי בכעסו (השווה יש' נד, ח). ברצפי לנשפי: לנשוף עלי אש. שיפי: לפצוע אותי (מלשון שוף, על פי איוב ט, יז). ברשפי להלהיבה: באש שורפת. 56 זכרה ... לטובה: נחמיה ה, יט. ועשה ... לטובה: תה' פו, יז. כמלת רחם אללה קאילהא: נסתיימו – השבח לאל – דבריו.

[ט. סליחה]

סליחה לרבינו האיי זצ"ל

מַה | לְאוֹהַּ | בִּי אֵיבִי בְּחוּבִי וְאֵיבִי מֵאֲבִיבִי עֹבֵשׁ
 בְּעֹן | בְּצַעֲיִי רֹצֵעִי קוֹצֵעִי מִמִּצְעֵי הַמַּחֲוֶשׁ
 וְאֵהִי | גְּרוֹשׁ דָּרוֹשׁ פְּרוֹשׁ לְחֵרוֹשׁ נִכְבֵּשׁ
 יְמִי כָצֵל נָטוּי וְאֲנִי כְּעֶשֶׂב אֵיכָשׁ

5 מה | לְדוֹדִי הַבְּדִידִי מְדַדִּי וְרוּדִי לְשׁוֹדְדֵי הַסִּכִּים
 [בְּעֹן] | הֵיתוּלִי פִיתְלִי וְשׁוֹתְלִי כְתִלִי כְתִלִי הַשְּׂכִים
 וְאֵהִי | וְעוֹת בְּעוֹת בְּרָעוֹת רְשָׁעוֹת לְהַחֲכִים
 ואֵהִי | לְאֶבֶל כִּינוֹרִי וְעוֹגְבִי לְקוֹל בּוֹכִים

מקור: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 15.135-136 (ניקוד חלקי, ג). באוסף סליחות, גם של דויד הנשיא. אחריו סליחה: 'מה אזכור ואנחם / האזכור א...]. לוחם ואין מרחם'. סימו: 'תזכור תומת חסידך אהובך שוכני עפר'

נדפס: בראדי, רב האיי (לעיל, הערה 4), עמ' ס-סג.

סימן: א-ת, יחזקאל הכהן (אחרי מילות קבע: מה ל; בעון; ואהי)

בביאור שיר זה הסתייעתי באופן חלקי בפירושו של בראדי ובאתר 'מאגרים'. 1 [מה לאוה] בי אייבי: מדוע האל מתייחס אלי כאל אויב. בחובי: בשל חובתי, אשמתי. ואיבי מאביבי עובש: ופרי ('איבי') תבואתי ('אביבי', על פי וי' ב, יד ועוד) נרקב ('עובש', על פי יו' א, יז), והוא סמל לצרות הגלות. 2 בעון בצעי: בשל חטאי בעושק, על פי יש' נז, יד. בצעי: עשק אותי, אך אולי יש לקרוא 'פִּצְעִי', פצע אותי. רוצעי: האויב הדוקר אותי כבמרצע. קוצעי ממצעי המחובש: והוא מגרש ('קוצעי', לשון קיצוץ והסרה) אותי ממיטתי הרבודה, ממקומי המוגן והנוח, והכוונה כנראה לארץ ישראל. 3 דרוש בפרוש: נתבע לבדידות ('בפרוש', מלשון פרישות). לחרוש נכבש: נכבש על ידי האויבים, אולי על פי 'על גבי חרשו חרשים' (תה' קכט, ג). 4 ימי ... איבש: תה' קב, יב. 5 הבדידי: בודד אותי. מדדי: ממקום יניקתי, ממקור מחייתי, כלומר מאמי, מארץ ישראל. ורודי לשודדי הסכים: ואויבי הרודה בי הסכים בדעתו לשדוד ולגזול את כל אשר לי ('לשודדי'). 6 [בעון]: חסר בכתב היד, והושלם על פי תבנית השיר. היתולי: לעגי, על פי איוב יז, ב. פיתלי: עיקם אותי (כעונש). ושותלי: והנוטע אותי, כלומר האל. כתלי כתלי השכים: מיהר להפוך את המקדש ('כתלי') לתלי חורבות ('כתלי', מלשון תל, והניקוד על פי כתב היד). 7 ועות בעות: מעוות ומפחד (ראה מ' זולאי, 'עיוני לשון בפיוטי יני', בספרו: ארץ-ישראל ופיוטיה, ירושלים תשנ"ו, עמ' 473). ברעות רשעות להחכים: בגלל האויבים המתחכמים להציק לי ברעה וברשעות. וזולאי פירש את הטור: 'הייתי מעוות ומבועת ברעה וברשעות'. 8 ואהי ... בוכים: איוב ל, לא, ובפסוק: 'ויהי', וכך צריך להיות גם כאן.

מה | לְזוֹקְפִי הַקִּיפִי בְּעִיקוּפִי וְתוֹקְפִי לְשִׁקְפִי שְׁעָבֵד
 10 בָּעוֹן | חִיטּוּפִי עֲטָפִי מִטָּפִי וְטוֹרְפִי טָרְפִי אִיבֵד
 וְאֵהִי | טָנוּף צָנוּף חָנוּף וְכִינוּף אִינוּף עוֹבֵד
 נִשְׁכַּחְתִּי כָּמַת מֵלֵב הִיִּיתִי כִּכְלִי אוֹבֵד

מה | לְיֹדְעִי גִדְעִי מִמִּפְדְּעִי וּמוֹדְעִי וְנִדְעִי הֵלֶם
 בָּעֶ-וָן | כַּחֲשִׁי חֲלִישִׁי וְרוּחֲשִׁי מִלַּחֲשִׁי נֶאֱלֵם
 15 וְאֵהִי | לְקוֹשׁ בִּיקוֹשׁ נִיקוֹשׁ עִיקוֹשׁ נִכְלֵם
 בְּמַחֲשָׁכִים הוֹשִׁיבֵנִי כְּמִ-תִּי <עוֹלָם

מה | לְמִלְכִּי מְכִי בְּמִלְכִּי וּמִמְלִיכִי מוֹלְכִי בְּאֵלָה
 בָּעוֹן | נִיאוּצִי נוֹצֵצִי נוֹעֵצִי וְצִיצִי וְנָצִי כִילָה
 וְאֵהִי | סְעוֹר בְּעוֹר וּבְעָרְעוֹר נְעוֹר נִקְלָה
 20 הִיתָה לִּי דְמַעְתִּי לָחֶם יוֹמָ-ם <וְלִילָה

9 לזוקפי: כינוי לאל הזוקף את קומתי. הקיפי בעיקופי: כיתר אותי בתחבולות ('בעיקופי', מלשון 'באים' עליו בעקיפין, בבא קמא ק"ג ע"א). ותוקפי: כינוי לאל שנתן לי עוצמה ותוקף בעבר. לשקפי שעבד: מסר אותי בידי אויבי החובט בי ('לשקפי', מארמית, השווה תרגום איוב לב, יג: 'אל יִדְפְּנוּ' – 'אלהא ישקפיניה', וראה גם רש"י לשמ' יב, ז ובדוגמאות המובאות שם). 10 חטופי: גזל; השווה לתרגום אונקלוס לבר' ו, יא: 'חמס' – 'חטופין'. עטפי מטפי: האל ('מטפי', מלשון הטפת שפע, כמו 'והטיפו ההרים עסיס' [עמ' ט, יג]) החליש אותי ('עטפי', השווה בר' ל, מב). וטורפי: ואויבי; ובכח' הר' תלויה. טרפי איבד: כילה את מזוני ('טרפי', השווה מש' לא, טו ועוד). 11 טנוף צנוף חנוף: עטוף ('צנוף') בטינופת חטא ('חנוף'). וכינוף אינוף: כנראה כינוי לאויבים שהם כאילו מכוסים ('כינוף', מכנפיים) כעס ('אינוף'). עובד: משועבד להם. 12 נשכחתי ... אובד: תה' לא, יג. 13 ליודעי: לאל היודע אותי. גדעי ממפדעי: שהרחיק אותי מהפודה אותי, מנע ממני פדות. השווה איוב לג, כד: 'פדעהו מרדת שחת'. ומודעי ונדעי: אפילו מקורבי ומכרי. הלם: מכה אותי. 14 כחשי: כפירת. חלישי: החליש אותי. ורוחשי מלחשי נאלם: ואין מי שיתפלל בעדי. 15 לקוש: לקוט כמו פרי שנשאר אחרי הבציר (השווה איוב כד, ו). ביקוש ניקוש: נלכד בפח. עיקוש נכלם: מזימתם ('נכלם') העיקשת ('עיקוש') של האויבים. 16 במחשכים ... עולם: איכה ג, ו. 17 למלכי מכי במלכי: הקב"ה ('מלכי'), היכני וערבב את עצתי ('במלכי', על פי דנ' ד, כד), גרם לי מבוכה. וממליכי: ומי שהמליך אותי בעבר, כינוי לאל. מולכי באלה: כעת מולך עלי מתוך קללה ואלה. 18 ניאוצי: גידופי. נוצצי: המאיר אותי, כינוי לאל. נועצי: דוקר אותי. וציצי ונצי: ואת פרחי וניצני, כלומר צאצאי. כילה: איבד. 19 סעור: מפזור, מסולק; ללשון השווה הו' יג, ג: 'כמץ יסער מגרן'. בעור: נשרף, מושמד. ובערעור נעור: ומתוך שבר ('בערעור', על פי יר' נא, נח) אני מורחק ('נעור', על פי נחמיה ה, יג: 'גם חצני נערת'). נקלה: בזוי; ומשמע הטור: אני נדחה, מושמד ובזוי. 20 היתה ... ולילה: תה' מב, ד.

מה | לְעוֹזִי מְזִיזִי מְמוֹזוֹזִי וּפְזִי מְפִיזוֹזִי מְעַמִּיד
בְּעַדְךָ | פִּיִּצִי פּוֹצֵצִי וְלוֹחֵצִי מְלַחֵצִי הַצֵּמִיד
וְאֵהִי | צָלוּל בָּלוּל שָׁלוּל וְחִילוּל כָּלוּל אֶתְמִיד
[פִּי] פִּשְׁעִי אֲנִי אֲדַע וְחָטְאֲתִי > נִגְדִי תִמִּיד

25 מה | לְקִדּוּשִׁי מְקִדִּישִׁי [מ] לְקִדְּשִׁי רוּשְׁשִׁי לְדוּשִׁי צָוָה
בְּעַדְךָ | רִגְנִי מְגַנִּי וְדִגְנִי לִגּוֹנִי [...] [...] [...] ה
וְאֵהִי | שְׁדוּף כְּנִידוּף רְדוּף וּבְעִידוּף הָדוּף נִכּוּה
[ב] מְסִתְרִים תִּבְכֶּה נִפְשִׁי מִפְּנֵי גֹה

30 מה | לְתוֹמְכִי הִמִּיכִי מְלִסְמְכִי וְסוֹמְכִי כְּדִמְכִי הַחֲסִים
בְּעוֹן | יֹצְרִי הַצִּירִי יוֹצְרִי [ו] צָרִי בְּמַצְרֵי הַשִּׁים
וְאֵהִי | חָגוּב רָגוּב נָגוּב מְעִיגוּב שִׁישִׁים
[אֶרֶץ] חֵי גֶדֶר וְלֹא אֶעְבּוֹר וְעַל נֶת > יְבוֹתִי > חֲשֹׁךְ יִשִּׁים

מה | לְזוֹכְרִי [...] [...] [...] לְמַכְרִי מ [...] לְמַשְׁכִּירִי לְעֵנָה
בְּעַדְךָ | קָרָצִי קָרָצִי קוֹרָצִי לְפוֹרָצִי אֲנָה

21 לעוזי: לאל. מזיזי: מסלק אותי, מרחיק אותי. ממזוזי: מפתחי, מביתי, מבית מקדשי. ופזי
מפיוזי מעמיד: ומונע, מפסיק ('מעמיד') את זהבי ('פזי') מלהיות נוצץ, על פי איכה ד, א.
22 פיצי: דברי, מלשון 'פצה פה' (ראה יש' י, יד). פוצצי: שובר אותי. ולוחצי מלחצי: כינוי
כפול לאויב. הצמיד: נצמד אלי, רודף אותי. 23 צלול: שקוע בגלות. בלול: נטמע בין
הגויים, על פי ה' ז, ח. שלול: גזול, נבזז. וחילול: טמא, מחולל. כלול אתמיד: זה מצבי
הקבוע. 24 [כי] ... תמיד: תה' נא, ה. 25 לקדושי מקדישי: האל שקידש אותי. [מ]מקדשי
רוששי: גרם לי להיות עני ורש (השווה יר' ה, יז) ללא בית מקדשי. לדושי צוה: האל ציווה
את אויבי לרמוס אותי. 26 רגני: תלונותי, על פי תה' קו, כה. מגני ודגני: סילקני מגני,
היא ארץ ישראל, ומתבואותיה; וההמשך לקוי. 27 שדוף: רזה, יבש (השווה בר' מא, כג).
כנידוף: כעלה נידף, מועף, על פי וי' כו, לו. ובעידוף הדוף נכוה: נדחף ('הדוף') ונשרף
(נכוה) במידה יתרה ('בעידוף'). 28 [ב]מסתרים ... גוה: יר' יג, יז. 29 לתומכי: כינוי
לאל התומך בי. המיכי: השפיל אותי (הלשון על פי וי' כז, ח). מלסמכי: מלהיות לי למשען.
וסומכי כדמכי החסים: ומנע, עיכב ('החסים') את התומך בי, את המשיח ('סומכי') בהיותי
ישנה בגולה. כדמכי: לשון שְׁנָה, על פי הארמית. 30 הציירי יוצרי: היצר לי האל וציער אותי.
[ו]צרי במצרי השים: ואת אויבי שם במקום שבו הוא מיצר לי. 31 חגוב רגוב: כמו חרק בגוש
עפר. נגוב מעיגוב שישים: מיובש ('נגוב'), חסר שמחת אהבה ('עיגוב' מלשון חשק, אהבים).
32 [אֶרֶץ] חֵי ... ישים: איוב יט, ח. 33 לזוכרי: כינוי לאל. למכרי ... למשכירי לענה: כנראה:
שמכר אותי לאויב שמשקה אותי לשכרה ('משכירי') ברעל (השווה איכה ג, טו). 34 מכאן
בדף 136, אבל מספור העמודים אינו מכוון. קרצי: לכתי רכיל; השווה דנ' ג, ח: 'אכלו

35 וְאֵהִי אֱלֹהִים חֲלוּץ מַעֲלֹוץ וּבְפִלֹוץ אֱלֹוִץ נַעֲנָה
אֶחָ הֵייתִי לְתַנִּים וְאֵבֶל כִּבְנוֹת יַעֲנָה

מֶה | לְלִבִּיא הַר הַנְּבִיא וְגִבִּי הַכֹּפִי בַת־לֶאָה
בְּעָן > | כֹּפִי תִכְפִּי כֹפִי וּמִסִּיפִי הִסִּיפִי לְשׁוֹאָה
וְאֵהִי | הוֹמָה נְדָמָה כְּמִסְתַּמָּא וְצִמָּא גּוֹמָא פְּלִיאָה
נֹשָׂא עֹון וְפֶשַׁע > ע > וְחֹטְאָה > 40

אל מלך

קִרְצִיהוֹן'. קִרְצִי: הִבִּיא עֲלֵי אֶסוֹן (קִרְץ; הַשׁוּוֹה יִר' מו, כ). קִרְצִי: יוֹצֵרִי, כִּינּוּי לֹאֵל, עַל פִּי
אִיּוֹב לֵג, ו. לְפִרְצִי אֵנָה: מִסֵּר אוֹתִי לְיַדִּי אִוִּיבִי הַפּוֹרְצִים בִּי פִּרְצוֹת. לְלִשׁוֹן 'אֵנָה' רֹאֵה שְׁמוֹת
כֹּא, יג. 35 אֱלֹוִץ: נִדְחָק. חֲלוּץ: מוֹסֵר, מְנוּעֵ. מַעֲלֹוץ: מִשְׁמַחָה. וּבְפִלֹוץ: וּבְמוֹרָא, וּבְפַחַד,
מִלִּשׁוֹן פִּלְצוֹת. אֱלֹוִץ: רַעֲב, מִלִּשׁוֹן 'אוֹלְצָנָא' הַמֵּתְרַגֵּם אֶת 'כֹּפֶן' (הַשׁוּוֹה לְמִשְׁלֵי תִּרְגוּם אִיּוֹב ה',
כב). נַעֲנָה: מִיּוֹסֵר. 36 אַח ... יַעֲנָה: צ"ל: 'אֶחָ הֵייתִי לְתַנִּים וְרַעֲב לְבָנוֹת יַעֲנָה', כִּלְשׁוֹן הַכְּתוּב
בְּאִיּוֹב ל, כט, וְהַמַּעֲתִיק שִׁיבֵשׁ אֶת הַפְּסוּק בְּהַשְׁפַּעַת מִי' א, ח. 37 לְלִבִּיא: כְּנֶרֶם כִּינּוּי לֹאֵל.
הַר הַנְּבִיא: לִיבָה אֵשׁ עַל הָהָר בְּמַעֲמַד הַר סִינִי (שִׁמ' יט, יח). וְלִשׁוֹן 'הַנְּבִיא' כִּמּוּ: לִיבָה הָרוּחַ
אֶת הָאֵשׁ (עֵיין מִילּוֹן בֶּן יְהוּדָה עֵרֶךְ 'נְבִיא'). לְדַעַת בְּרֵאדִי מִילֵת 'הַר' מְשׁוּבֶשֶׁת וְהוּא הַצִּיֵּעַ
לְתַקֵּן ל'לִהְבִּי'. הַכֹּפִי: צִלָּה, שֶׁרָף, מִלִּשׁוֹן 'כִּבְשָׁר כִּיבָא' (סְנֵהדְרִין ע ע"א). בַּת־לֶאָה: בַּעֲמֵל
רַב וּבִצְרָה. 38 כֹּפִי: מַעֲשֵׂי הָעוֹלָם וְהַחֲמָס שֶׁבְּכֹפִי; הַשׁוּוֹה תה' ז, ד; אִיּוֹב טז, יז. תִּכְפִּי כֹפִי:
תִּכְפּוּ עָלַי פַּעַם אַחֵר פַּעַם מַעֲשֵׂי הָאִוִּיב שְׁכּוּפָה וְאוֹנֵס אוֹתִי. וּמִסִּיפִי: וּמִבֵּית מִקְדָּשִׁי, מִלִּשׁוֹן סף,
מִפְתָּן. הִסִּיפִי: הַשְׁמִידִנִי; הַשׁוּוֹה יִר' ח, יג. לְשׁוֹאָה: לְהִרְסָה, לְחֹרְבָן. 39 הוֹמָה: מִשְׁמִיעַ קוֹל
צֶעֶר. נְדָמָה כְּמִסְתַּמָּא: דּוֹמָה לְעִיּוּר. גּוֹמָא: שׁוֹתָה בְּצִמָּא. פְּלִיאָה: אֵת נֶס הַגְּאוּלָּה. 40 נֹשָׂא
עֹון וְפֶשַׁע > ע > וְחֹטְאָה >: שִׁמ' לֵד, ז.

3. רהטים

[י. רהט]

רהט

יגל כבודי בישעך עוזי ומרים ראשי
 חזקי וחשקי וחלקי ומנת כוס תירוש
 זרק זיו אז אמוזג אשתה ואשכח רישי
 קיטור מור אתעשן תחת אפר פלשי
 אסיר בגדי אלמון אפשוט שק גירוש
 5 ללבוש לי תחתיהם בגדי יום קידושי
 המון חוגג אראה עולים לבית מקדשי

מקורות: אוקספורד, בודליאנה Ms. Heb. f. 30 (2730/6), fol. 33-35 (בין רהטים שונים, מנוקד, ג); קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 148.3a (בין רהטים של יחזקאל הכהן, א); קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 108.18 (העתקה מרושלת, בחיי המשורר, באוסף פיוטים בבליים של אברהם בן יצחק, נחום אלברדאני ויחזקאל הכהן; ב). קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 110.143 (טורים 1-16; 19-20 כפיוט שלם, ג); שם, T-S AS 114.210 (1-14; 19-20 כפיוט שלם. דהוי מאוד, ניקוד חלקי, ד); ניו-יורק, בית המדרש לרבנים ENA 2644.6 (1-17, דהוי ומנוקד, ח); קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 129.30 וקרע קטן ממנו שם, T-S AS 129.212 (1-9 'חרישי', ו); שם, T-S H 15.129 (נוסח מקוצר וסדר טורים משובש, ז); קמברידג', אוסף מוצרי IV 121.1 (טורים 10, 13, 14, 19, 20 בהעתקה משובשת, ח); שם, אוסף מוצרי II 246 (שרידים מטורים 1-8; 11, 10, מנוקד, ט); קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 135.92 (שריד קרוע לאורכו, מטור 3 'ואשכח' – סוף, העתקה מנוקדת ומשובשת, י); ניו-יורק, בית המדרש לרבנים ENA 2834.9 (שריד מטורים 1-5 'אלמון', ללא שינויי נוסח)

נדפס: זולאי, מפי פייטנים (לעיל, הערה 5), עמ' קסג, טורים 5-12 בלבד; פליישר, 'משא', י"ד בניסן תש"ל (20/4/1970), על פי מקור נ.

חתימה: יחזקאל הכהן] בן עלי יחי

משקל: שתיים עשרה הברות דקדוקיות בטור

כותרת: אחר א יחזקאל הכהן בן עלי יחייה ב חסר ג ד ז 1 בישעך] צור נוסף א / רושי י 2 חזקי] חשקי א ג ו י / וחשקי] וחלקי א ו / וחלקי] וחזקי א ו 3 זיו] זיל ב ו / און חסר א 6 קדושי ז

הביאור נסמך על פירושו של פליישר. 1 יגל כבודי בישעך: על פי תה' טז, ט. עוזי ומרים ראשי: כינויים לאל (השווה תה' ג, ד). 2 חזקי ... תירושי: כינויים לאל. חזקי: על פי תה' יח, ב. וחשקי: ואהובי. וחלקי ... תירושי: על פי תה' טז, ה, בתוספת 'תירושי'. 3 זרק: כוס, צורה מחודשת מלשון מזרק, על פי עמ' ו, ו. זרק זיו: כוס של יין זוהר כאור. אשתה ואשכח רישי: על פי מש' לא, ז. רישי: עניי, מחסורי. 4 קיטור מור אתעשן: אתבשם בעשן הקטורת של המור. תחת אפר פלשי: במקום אפר האבלות שהתפלשתי בו. הלשון על פי יר' ו, כו. 5 אלמון: אלמנות. שק גירוש: בגדי האבל בגלותי. 6 יום קידושי: יום כלולותי, היום שנתקדשתי בו לאישה, כהמשך המטפורה של 'בגדי אלמון' ו'גירוש'. 7 המון חוגג: תה' מב, ה.

כֹּלֶם לֹבֶשִׁי רִקְמָה כּוֹסִים שֵׁשׁ וּמִשִּׁי
 הַלֹּךְ יִלְכוּ וּבִכָּה נוֹשְׂאֵי מִשְׁךְ חֲרִישִׁי
 10 יוֹם יָבוֹאוּן בְּרִנָּה נוֹשְׂאֵי אֱלֹמוֹת שְׂרָשִׁי
 בּוֹזִי יִהְיוּ לְבוֹ יִכְלוּ שׁוֹטְנֵי נִפְשִׁי
 נִירָם אֶתֶן עֲלֵיהֶם וְאֲנִי אֶצַּא חֲפְשִׁי
 עוֹבְדֵי יְהִי מַעֲבִידֵי נוֹגְשִׁי יְהִי שְׁמִשִּׁי
 לֹא יֶאֱסֹף יֶרְחִי וְלֹא יָבוֹא עוֹד שְׁמִשִּׁי
 15 יִקְרַת גְּנִי אָבוֹא לְרֹאוֹת הַפֶּרֶחַ שִׁבְשִׁי
 יִין וְחֵלֶב אֶשְׁתֶּה אוֹכֵל יַעֲרִי וְדִבְשִׁי
 חוֹמוֹת צִדְקִי נִגְדוּ תָמִיד לֹא יִמִּישִׁי
 יִשְׁרוֹת תָּם וְנִעְקֹד וְאֵיתָן אֶמֶר לוֹשִׁי
 יֶאֱמֹר לִי אֵל תִּירָאִי כִּי לֹא תִבּוֹשִׁי
 20 חֵי אֲנִי נֶאֱמַר יִי כִּי כָלֶם כְּעֵדִי תִלְבְּשִׁי

9 ילכו] ילך א ג י 10 יום] ניום ג נום ד ה נאבם ח י / יבאו ב 14 יאסף] אוסף עוד א / ולא] ואל א 15 יקרת]
 יקראת ב נקראת ז / גני] גינתי ג / אראה ג / שבש] שמיש א שפשי ג 17 צדק ב / נגדו] נגש א / ימישי]
 יאמישי א ה 19 ל] לו א

8 רקמה: בגדים צבעוניים ויקרים. כוסים: מכוסים, ולכל הטור השווה יח' טז, י. 9 הלוך ...
 משך: על פי תה' קכו, ו. משך: שק הזרעים. חרישי: במקום: חריש, עבור השדה החרוש,
 והצורה מכורח החרוז. 10 יום ... שרשי: על פי המשך הפסוק מתה' קכו, ו. יום: משובש,
 כי האקרוסטיכון דורש נו"ן, וגם המשקל לקוי; ובמקבילות 'נָוִם' (וצורות דומות), אל
 משכנם, אל ארצם, מלשון נָוֶה, ונוסח זה מתאים לאקרוסטיכון ולמשקל. אלומות שרשי:
 אגודת השיבולים שצמחה משורשי. 11 בוזי: אויביי הלועגים לי. יכלו שוטני נפשי:
 תה' עא, יג. 12 נירם: מארמית, את העול שלהם (השווה תרגום אונקלוס לבמ' יט, ב).
 13 עובדי יהי מעבידי: המעביד אותי (אויבי) ייהפך לעבדי. נוגשי: הלוחץ אותי, אויבי. שמישי:
 משרתי. 14 לא ... שמישי: על פי יש' ס, כ. 15 יקרת גני: אל גני האהוב, היקר (בסמיכות
 תיאור הפוכה). ואולי 'גני' הוא כינוי לארץ ישראל. שבשי: זמורת גפני (ראה תרגום אונקלוס
 לבר' מ, י), והטור על פי שה"ש ו, יא. 16 יין ... ודבשי: על פי שה"ש ה, א. 17 חומות
 צדקי נגדו: על פי יש' מט, טז, אך החומות כאן הופכות לנסמך בסמיכות מטפורית ומשמען:
 צדקת האבות (הנוכחים בטור הבא) המגינה עלי כחומה תעמוד תמיד לפניי האל ('נגדו'). לא
 ימישי: כמו: ימישני, שלא ירחיקני מהזכויות הללו (או מלפניו). 18 ישרות: בזכות צדקת.
 תם ... לוישי: כינויים ליעקב, ליצחק ולאברהם. ואיתן אמר לוישי: כינוי לאברהם שאמר לשרה
 'לוישי ועשי צגות' (בר' יח, ו). בטור חסרה הברה. 19 אל ... תבושי: יש' נד, ד. 20 חי ...
 תלבשי: יש' מט, יח.

[יא. רהט]

רהט

יוֹנִים נְדוּדִים הַחֲזִיר [לְקִינָם]
 [חו]סָה עָלֵיהֶם יוֹצֵרִם וְקוֹנֵם
 [זמֶרם י]גָדֵל וְיַחְדֵּל קִינִים
 קָרֵב קָצֶם [ועוֹרֵר] יְשִׁינָם
 5 אָבֶלֶם לְהַסִּיר וְכָל דּוֹנָם
 לְצִיּוֹן תֵּאֱמַר הִנֵּה הֵנָּה
 הִמָּה יְתוּמִים [א]תָּה הִיָּה דִינִים
 פִּי אָבִי יְתוּמִים נִקְרָאתָ אֲמָנָם
 הִמָּה עֶבֶד [י]סֵאתָ הִיָּה אֲדוֹנָם
 10 נִקְרָאִים בְּנֵי [ס] אֲתָה הִיָּה אוֹמְנָם
 בְּחֲצֹרוֹת ק[דש] תִּטַּע גִּפְנָם

מקורות: ניו־יורק, בית המדרש לרבנים ENA 2193.9 (קרוע, כתיבת עלי בן יחזקאל. לפניו פיוט של ניסי אלנהרואני; ג); לונדון, הספרייה הבריטית Or. 5557 P 46 (15–1); 20 כפיוט שלם, לפניו רהט של האיי גאון: 'אמר לציין נבנת חומה; רוב ההשלמות על פיו, א); פילדלפיה, אוניברסיטת פנסילבניה 285.1 (1–8, ב); ורשה, ספריית הקהילה היהודית (לשעבר), 54.30 (ברשימה, ג)
 נדפס: זולאי, מפי פייטנים (לעיל, הערה 5), עמ' קסב, וראה שם עמ' רמו; א"מ הברמן, ברן יחד, ירושלים תש"ה, עמ' ל, על פי כ"י הספרייה הבריטית (מייחסו להאיי גאון).
 נזכר: דוידוון, אוצר, י, *201; בראדי, רב האיי (ראה בהערה 4), עמ' נח. ע' פליישר, 'עוד לעניין "ראש ראשי חדשים"', בספרו: תפילות הקבע בישראל בהתהוותן ובהתגבשותן, בעריכת ש' אליצור וט' בארי, ירושלים תשע"ב, ב, עמ' 920, כלחן לפיוט בארמית.
 חתימה: יחזקאל הכהן בן עלי ח[זק?]
 משקל: שמונה הברות בטור

כותרת: רהט א ארהאט מלאח ומושחאת ב 1 החזיר] השב א החור ב 3 זמרם] על פי ב וזכרם א 4 ועורר]
 על פי א ב 5 להסר א ב / דונם] דוונם א דאבונם ב 7 דינים] דיינס ב אדונם א 8 נקראתה] נקראת א ב
 9 עבדים] עבדים א 10 בנים א 11 קדש] א

1 יונים: כינוי לכנסת ישראל. נדודים: גולים. [לקינָם]: אל ביתם, לארץ־ישראל. 3 [זמרם]: שירתם. קינים: שגוי, במקום 'קינָם', אבלם, הספרם. 4 קרב קצם: קרב את מועד גאולתם. והלשון על פי איכה ד, יח. ועורר ישינָם: בקשה לתחיית המתים. 5 דונם: כאבם (השם 'דוֹוֹן' מופיע בספרות בית שני ושכיח בפיוטים, בדומה ל'דוֹי' שבמקרא [ראה תה' מא, ד]).
 6 הנה הנם: תחילת הגאולה, על פי יש' מא, כז. 7 יתומים: כינוי לישראל, על פי איכה ה, ג. [א]תָּה: נראה תוספת מיותרת ופוגם במשקל. דינים: יש לקרוא 'דיינס', כמו בכ"י ב; כינוי לאל הדן יתומים בחסד (כנרמז בטור הבא). 8 אבי יתומים: על פי תה' סח, ו. אמנם: אכן, באמונה; ובטור הברה יתרה. 9 היה: נראה כתוספת מיותרת, משום המשקל. 10 אומנם: המטפל בהם; וגם בטור זה המשקל משובש. 11 בחצרות ק[דש]: בירושלים, בבית־המקדש.

נָטַע סוֹרֵק ל' אִיְהִי נִיצָנָם
 עֲנָף וּפְרִי עֲשֵׂה אֵילָנָם
 [לְהַסֵּךְ שָׁכָר] יִיטֵב יֵינָם
 15 יִתְמוּ חֲטָאִי[ם] ... עוֹד אֵינָם
 חל[... ..] לְשׁוֹנָם
 [... ..] בֵּית מְעוֹנָם
 [... ..] תִּהְפּוֹךְ אוֹנָם
 20 [יִגְאָלוֹן חֲנָם] מְכוֹרֵי חֲנָם
 רֵאשׁוֹן [לְצִיּוֹן הַנָּה ה'] נָם

12 סורק] שורק א 13 עשה] יעלה א 14 ייטב] ייטיב א 15 יתמו ... אינם] ימחה פשעם וכל עוונם א
 16–18 חסר א 20 יגאלון חנם] על פי א 21 כל כה אמר יי חנם נמכרתם נוסף אחרי א

ללשון ראה יש' סב, ט. תטע גפנים: תקבע את מקומם, את נחלתם. 12 נטע סורק: כינוי
 לישראל על פי יר' ב, כא. ל'א יהי ניצננס]: לא יצטמק, יתייבש; ובכ"י א 'יהי ניצנס', ותוקן
 כאן בהתאם לחרוז. ללשון ראה בר' מא, כג, וראה הערה של אליצור, מפי פייטנים (לעיל,
 הערה 5), עמ' רמו. 13 ענף ... אילננס: 'עשה' בלשון עבר אינו מתאים, ואולי צ"ל 'יעשה'
 או 'יעלה' (כמו בכ"י א), ומשמע הטור: יבולם יעלה יפה, על פי יח' יז, כג. 14 [להסך] ...
 יינם: יינם יתאים לניסוך על המזבח, והלשון על פי במ' כח, ז. 15 יתמו ... אינם: על פי
 תה' קד, לה, ואולי יש להשלים על פי הפסוק: 'ורשעים'; אך המשקל משובש. מכאן ואילך
 הטקסט לקוי. 17 בית מעונם: בית המקדש. 20 [יגאלון חנם]: ההשלמה על פי א, אבל
 המשקל משובש ואולי צ"ל 'תגאל חנם'. 21 ראשון ... [ח]נם: השלמת הטור על פי יש' מא, כז,
 ונראה שעל פי הנוסח שלפנינו היה הפסוק הזה צריך לבוא אחרי הפיוט, אך פסוק זה כבר
 נרמז בטור 6, ומשום כך ייתכן שהטור האחרון מיותר והפסוק החותם את הפיוט הוא יש' נב, ג,
 הנרמז בטור הקודם, ואכן כך בכ"י א.

[יב. רהט]

יְרִידַת טַלְלִי לֵיל עַל רֹאשֵׁי הַגֶּזֶר
 חֲנוּנָה פִתְחִי לִי דִלְתוֹת שְׁסוּגְרוֹ
 זְמַנִּים כִּי קָרְבוּ וְיָמִים כִּי מִיָּהָרוּ
 קִיּוּצִים כִּי בָאוּ סְתוּיִם כִּי עָבְרוּ
 5 אֲתִיו רִיעִים יָקְרוּ וְאֵת תּוֹרָתִי זָכְרוּ
 לַחֲמוּ בְלֶחֱמִי וְיִינִי שְׁתוּ שִׁכְרוּ
 הִחְרִישׁוּ אֵלַי אֵיִם וּלְאֻמִּים יִתְגַּבְּרוּ
 כַּחַ יַחְלִיפוּ יָגֶשׁ[ו] אֲזִי יִדְבְּרוּ
 הִפִּיחוּ גְבִי סָמִים יִשְׁנִים עוֹרוֹ עוֹרוֹ
 10 גַּם יִשְׁוּעָתִי מִיּוֹם אֶל יוֹם בְּשָׂרוֹ

מקורות: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 93.6 (בין שיר א לשיר טו, ג); שם, T-S NS 148.3a (6-1);
 18-17, כפיוט שלם; בין רהטים אחרים של יחזקאל הכהן, א); שם, T-S Misc 29.24a (8-1) 'או', לפניו שיר טו,
 ב); ניו-יורק, בית המדרש לרבנים ENA 3453.6 (6-1) כפיוט שלם, אחריו 'אמרה סגולה נוחלה' להאיי גאון,
 ג); שם, ENA 2999.3 (6-1, ד); קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 114.51 (4-1); 18-17 כפיוט שלם,
 קרוע ולקוי, ח); ניו-יורק, בית המדרש לרבנים ENA 2834.7 (6-1) כפיוט שלם, אחריו 'אמרה סגולה' להאיי
 גאון, קרוע לאורכו, ו); קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 144.55 (רק 1-2 וההמשך ריק, ז); שם, T-S
 NS 204.2 (ברשימה, ח)
 חתימה: יחזקאל הכהן בן עלי

כותרת: אחר ג ז רהט ד 1 טללי טל ב 2 שסוגרו] סוגרו ב שנסגרו א / ירידת טללי נוסף כרפרין ג ד
 3 קרבן] נכתב 'באו' ומעליו 'קרבן' נ באו ג ו / כי מיהרו] אשר עברו ה 3-4 זמנים ... עברו] זמנים כי באו
 סתוים כי עברו א ג 5 ירידת טללי נוסף כרפרין א 6 ירידת טללי נוסף כרפרין ג ד 8 יגשו ב

1 ירידת ... הוגרו: הדובר הוא הדוד המזוהה עם האל, וכל הטור על פי שה"ש ה, ב. 2 חנונה:
 פנייה לרעה, לכנסת ישראל. פתחי ... שסוגרו: היי מוכנה לבואי בעת הגאולה. הלשון על
 פי שה"ש ה, ב. 3 זמנים ... מיהרו: זמן הגאולה קרב מאוד. 4 קייצים ... עברו: כל הטור
 הוא מטפורה לגאולה, על פי שה"ש ב, יא וראה למדרשו, כגון פס"ר טו (מהדורת איש שלום
 דף עג ע"ב): "כי הנה הסתיו עבר", אילו מאתים ועשר שנים "הגשם חלף הלך לו", זה
 השיעבוד. ו'קייצים' מכורח האקרוסטיכון במקום 'אביב' המסמל את זמן הגאולה. סתוים: ימי
 החורף, כינוי לזמן הגלות. 5 אתיו: בואו. ריעים: חברים, כינוי לישראל; השווה שמו"ר כז,
 ט: 'חביבים ישראל שנקראו רעים, שנאמר "למען אחי ורעי" (תה' קכב, ח). יקרו: נכבדים.
 תורתי זכרו: על פי מל' ג. כב. 6 לחמו ... שכרו: הצטרפו אלי לסעודה, היא שפע הטוב
 שיוענק בעת הגאולה, והלשון על פי מש' ט, ה ושה"ש ה, א. 7-8 החרישו ... ידברו: האל
 פונה אל העמים ומזמינם למשפט. שני הטורים על פי יש' מא, א. 9 הפיחו גבי: על פי שה"ש
 ד, טז. סמים: מיני בשמים. עורו עורו: לשון זירזו, התעוררו; וללשון 'עורו עורו' השווה
 יש' נב, א. 10 גם ... בשרו: בכל יום הכריו על נס הגאולה, והלשון על פי דה"א טז, כג.

בַּמְדַּבֵּר וּבְעֶרְבָה סוּלוּ סוּלוּ יִשְׂרוּ
 נְתִיבָה לְ[מוֹ] עִם מֵרָאשׁ אֲמָנָה שְׂרוּ
 עָלֵי נְהַפֵּךְ לְבִי וְנִיחומֵי נִכְמְרוּ
 לֹא אֶעֱשֶׂה כָּלָה יְדִידִי לֹא יִגְמְרוּ
 15 יַחְרְדוּ כְּעוֹף מְנוּף וְלִיפָה נוֹף יוֹצְבֵרוּ
 יָרְבוּ וְלֹא יִמְעָטוּ יִכְבְּדוּ וְלֹא יִצְעָרוּ
 לֹא עֵתָה יָבוֹשׁ יַעֲקֹב וְלֹא עֵתָה פָּנָיו יַחֲוֹרוּ
 הַבֵּיטוּ אֵלָיו וְנִהְרוּ וּפְנִיָהֶם אֶל יַחֲפְרוּ

[יג. רהט]

על שמ[...]. רהט

יִשְׁמְחוּ שְׂכֵטִים אִישׁ בְּמוֹרְשׁוֹ

חֲדוֹת רְאוּבֵן בַּמֶּתָאב וְשׁוֹרְשׁוֹ

17 ולא חסר א / ירדת טללי נוסף כרפרין א

יג. מקורות: ניו־יורק, בית המדרש לרבנים ENA 3852.22 (א); קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 107.11 (1–12 'בחרישו'. העתקה משובשת. מנוקד, א); ורשה, ספריית הקהילה היהודית (לשעבר), 54.30 (ברשימה, ב)

חתימה: יחזקאל הכהן בן עלי

כותרת: חסר א 2 במתאב] בְּמֶתָאב א 3 מלחפשו] מתוקן מ־מלכפשו ג 4 קהילות] קהלת א 6 בהפרישו] מתוקן מ־בהחישו ג 7 הושם] הוא שם א 8 כלביא] כלוי א 9 הרבות] ב' תלויה ג 10 בבתי] בבית א

11 במדבר ובערבה: מקומות שוממים שיהפכו למיושבים; השווה יש' מ, ג. סולו: כבשו, סללו על פי יש' נז, יד, והטור יורד אל שלאחריו: 'ישרו נתיבה'. 12 [למו] עם: כך נראה להשלים, והכוונה: לישראל. מראש אמנה שרו: על פי שה"ש ד, ח. 13 נהפך לבי: להיטיב לכם. וניחומי: ורחמי. וכל הטור על פי הו' יא, ח. 14 לא אעשה כלה: יר' ל, יא. ידידי: כינוי לישראל, ש'ישראל נקראו ידידים' (ספרי דברים שנב, מהדורת פינקלשטיין עמ' 409). 15 יחרדו ... מנוף: כשם שישראל טסו מהר ממצרים ('מנוף') כמו עוף, על פי הו' יא, יא. וליפה נוף יוצברו: כך הם 'אספו, יגיעו לירושלים ('ליפה נוף', על פי תה' מח, ג). 16 ירבו ... יצערו: יתרבו ויתחזקו, וכוחם לא יידלדל, על פי יר' ל, יט. 17 לא ... יחורו: יש' כט, כב. 18 הביטו ... יחפרו: תה' לד, ו.

יג. 1 במורשו: בירושתו. 2 במתאב ושורשו: בכתב היד מנוקד 'במתאב', והוא אולי לשון רצון (המילה מופיעה גם בזולת של רס"ג לפרשת שמיני; ראה מ' זולאי, האסכולה הפייטנית

זָרוּעַ שְׁמֵעוֹן גְּבוּר מִלְחָפְשׁוֹ
 קְהִילוֹת לְ[ו]י תִגָּאֵל בְּשִׁימוּשׁוֹ
 5 אֶף יְהוּדָה הִיטָה לְקִדְשׁוֹ
 לֵב דָּן יִשְׁמַח נְחֹשׁ בְּהַפְרִישׁוֹ
 הוֹשֵׁם נִפְתָּלִי אֵיל בְּהַחִישׁוֹ
 כָּלְבִיא שָׁכֵן גָּד בְּמַגְרִישׁוֹ
 הֶרְבוֹת לְאֲשֶׁר דָּגְנוּ וְתִירוּשׁוֹ
 10 נָאָה יִשְׁשֹׁכֶר בְּבֵתִי מִדְרִשׁוֹ
 בְּצִאָתוֹ יִשְׁמַח חֶרֶף נִפְשׁוֹ
 נוֹגַח יוֹסֵף כְּשׁוֹר בְּחֶרְשׁוֹ
 עֲצָמוֹ קֶרְנָיו כְּקֶרְנֵי דִישׁוֹ
 לְנִגַּח עַמִּים לְשׁוּמָם מְדוּשׁוֹ
 15 יָרִיד בְּנִימִין כְּזָאֵב בְּחֶרְשׁוֹ

11 בצאתו] בלכתו א 12 כשור בחרשו] מתוקן מ־כשור בהחרשו נ בשיר בחרישו א 13 דישו] י' תלויה
 נ 14 לנגח] ללנגח נ

של רב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ד, עמ' קס. אבל הקשרה כאן אינו נהיר). ובמקבילה:
 במתב, אולי טעות פונטית – מתוך מסירת הטקסט בעל פה – במקום 'במתיו', על פי 'יחי
 ראובן ואל ימת ויהי מתיו מספר' (דב' לג, ו; הערת שולמית אליצור). 3 זרוע ... מלחפשו:
 כוחו העז של שמעון שלא ניתן להשתחרר מאחיותו. מלחפשו: מלשון חופש. ובמקבילה:
 מלכפשו, במשמעות של רמיסה, דריסה (על פי איכה ג, טז). 4 תגאל בשימוש: גאולתם
 תהיה בשובם לעבודת המקדש. 5 יהודה היתה לקדשו: על פי תה' קיד, ב. 6 דן ... בהפרישו:
 על פי בר' מט, יז; ו'בהפרישו' הוא לשון הכשת הנחש והפרשת הארס, על פי מש' כג, לב.
 7 הושם נפתלי איל: על פי בר' מט, כא. בהחישו: קל רגליים, מהיר. 8 כלביא שכן: דב' לג, כ.
 במגרשו: בשטחו, בחלקו. 9 הרבות ... ותירושו: שכן 'מאשר שמנה לחמו' (בר' מט, כ),
 וללשון השווה בר' כז, כח. 10 נאה ... מדרשו: על פי דה"א יב, לג: 'ומבני יששכר יודעי
 בינה' וגו'. והשווה: 'יששכר עוסק בתורה וזבולון מפרש בים ונותן לו והתורה רבה בישראל'
 (בר"ר עב, ה, תיאודור־אלבק עמ' 841). 11 בצאתו ישמח: מוסב על זבולון, על פי
 דב' לג, יח. חרף נפשו: כינוי לזבולון על פי שו"ה, יח: 'זבולון עם חרף נפשו למות'.
 12 נוגח יוסף כשור: על פי דב' לג, יז. בחרשו: בעת החריש (מוסב על השור). 13 עצמו ...
 דישו: על פי דב' לג, יז, ו'דישו' במקום 'ראם' בגלל החרוז. דישו: כמו דישון שקרניו גדולות
 (דב' יד, ה). 14 לנגח עמים: על פי דב' לג, יז, ובכח"י בטעות 'ללנגח', ותוקן על פי העניין.
 לשומם מדוש: לשים אותם למרמס, על פי מל"ב יג, ז. 15 [י]ריד: כך נראה להשלים על
 פי האקרוסטיכון, ומשמעו: יכניע תחתיו, ישלוט. בנימין כזאב: על פי בר' מט, כז. בחרשו:
 בחורש שלו, ביער, במקום מגוריו.

[יד. רהט]

יִשְׁמִיד אֶל / כָּל מַעֲוִיל / וּמִתְגָּאֵל / מֵאֲדָמָה
 חָבֵל תַּחֲבֵל / כָּל מְבַלְבֵּל / כִּבְלֵי בָבֶל / בְּנִקְמָה
 זָכְרוּ תִמְחָה / שְׁמוֹ תִדְחָה / הַמּוֹנוֹ שִׁית / לְצִיָּה וְשִׁ[מָּה]
 קָלַע תִּקְלַע / בְּתוֹךְ קָלַע / וְגַם תִּבְלַע / בִּיד רָמָה
 אֲבָד וְכָלָה / זָכְרוּ תִבְלָה / קְלוֹנוֹ גְּלָה / בִּקְהֵל אֲיוֹמָה 5
 לְמַגֵּר זָכְרוּ / וּשְׁאָרוֹ / לְרַבּוֹת שִׁבְרוּ / בְּמַהוּמָה
 חֲתַתוּ כְּתַת / וְגַם רִתַּת / רָעָה תְּמוֹתַת / קְצִינִי סְדוּמָה
 זָרְעוּ תַעֲקֹר / דּוֹרִישׁ וְחוֹקִיר / בְּעֶרֶב וּבּוֹקֵר / לְכָלִימָה
 קִבֵּץ חֲסִידִים / בְּנֵי יְדִידִים / סוֹגְדִים וּמוֹדִים / לְשׁוֹכֵן רוּמָה

מקור: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 146.90 (כתיבת עלי בן יחזקאל, בסביבת שירי המעתיק, אחריו: 'סוב זרה ורמת כל גוי' לסהלאן, ג)
 חתימה: יחזקאל חזק

1 מעויל: רשע, וכאן כינוי לאויבים. ומתגאל: ומטנף, גם כינוי לאויבים. 2 חבל ... כל מבלבל: תפגע קשות בכל האויבים ('מבלבל'). כבל בבל: כמו בל, אליל בבל, שהופל; השווה שהש"ר ז, ט: 'הפילה הרוח את הצלם, מניין, א"ר יצחק, מן הדא קרא "כרע בל קורס נבו" (יש' מו, א)'. 3 זכרו תמחה: השמד את זכרו. ללשון השווה דב' כה, יט. המונו שית: חורג מהחרוז הפנימי ונוסחו חשוד. לצייה ו[ש]מה: לשממה והרס, וההשלמה על פי העניין והחרוז. 4 קלע ... קלע: האויב יושמד; השווה שמ"א כה, כט. תבלע: תשחיתם, וללשון ראה שמ"ב כ, יט. ביד רמה: ברוממות, על פי שמ' יד, ח. 5 וכלה: והשמד. תבלה: השחת. קלונו ... איומה: ישראל ('קהל איומה', על פי שה"ש ו, ד) יראו בחרפת אויביהם. 6 למגר זכרו ושאריו: להכחיד את שמו ('זכרו') וגופו ('ושאריו', בשרו). לרבות: להרבות. 7 חתתו ... רתת: את הפחד שהאויב מפיל ('חתתו', על פי יח' לב, כג) שבור והסר, וגם את הרעד ('רתת', על פי הו' יג, א) שהוא גורם לישראל. רעה ... סדומה: והרעה תגרום מוות לאויבים המדומים לקציני סדום; ו'רעה תמותת' על פי תה' לד, כב, ו'קציני סדומה' על פי יש' א, י, וכאן הוא מוסב על אויבי ישראל. 8 דוריש וחוקיר: כינויים לאל. בערב ובוקר לכלימה: שיהיו האויבים מבוישים תמיד. 9 קבץ ... רומה: קבץ את ישראל ('חסידי' ו'בני ידידים') המתפללים ומודים להקב"ה השוכן במרומים.

4. רהטים בעלי אופי צופי

[טו. רהט]

אחר

יאמר לי מוכיחי בְּכָל רִגְעַ מַה לָּךְ כִּי תִמִּיד לִבְךָ צוּהָב
 חוה מְזוּרָךְ אוֹלִי תִמְצָא מִרְפָּא לְחִלְיָךְ פֶּן תִּלְהַב
 זַעַק כְּאִיבִי אֵלָיו וְגִלְיָתִי מִיַּד עוֹפֵר לוֹהֵב וְרוֹהֵב
 קִשְׁת עֵינָיו עָלַי דְּרָךְ חֲצִי חֲנוּ בְּלִבִּי תוֹהֵב
 אִישׁוֹן עֵינַי מִנֶּעַ מְשִׁינָה כְּאֵשׁ סַעְפִּים לִבִּי יִהְיֶה
 לִילִי כֹלּוֹ הִנְנִי ה[ו] בְּרָ לְאוֹר בִּקְרָ מִתִּי יִצְלָהֵב
 הִבְרִי לְבִקְרָ מַה יוֹעִיל לִי וְאוֹר שְׁחַר לִי מַה יוֹהֵב
 כְּבוֹדִי וְדוֹדִי אִם לֹא אֶרְאֶה עִם מַבְלָעָדוֹ אֵיךְ אֶתְנָהֵב

מקורות: אוקספורד, בודליאנה (Ms. Heb. f. 58 (2853/9) דף 50 (בין פיוטים לחתן, ג); קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 93.5 (אחריו שיר יב, א); שם, T-S NS 108.60 (5 'משינה' – סוף, ב); לונדון, הספרייה הבריטית Or. 5557 Z 28 (7 'הברי' – סוף, מנוקד, ג); קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S Misc 29.24 (8–1) 'אתוהב', מחורר וקרוע; לפניו שיר יב, ד); שם, T-S AS 134.2 (קרע, שרידים מטורים 4–7, ה); שם, T-S NS 148.83 (1) [עד 'רגע'], בין שירי חשק וחתונה; מנוקד, ו); שם, T-S NS 204.2 (ברשימה, ז) נדפס: זולאי, מפי פייטנים (לעיל, הערה 5), עמ' קנח (על פי מקור ג), ושם בעמ' רמה מפורטים פרסומים קודמים.

חתימה: יחזקאל הכהן

כותרת: רהט אחר א בסיט ד גירה ו 2 מרפא לחליך] לחליך מרפא ד 3 גיליתי א / לוהב] צוהב ד 4 דורך א ד 5 סעפים ב ד / לבין בלבי ב ד ה / יבהב] לוהב ב ה תלהב ד 6 הנני הובר א לו אקה ד 7 ואור] ולאור ג / מה] צור ג 8 מבלעדיו ד / איך] חסר ב

הביאור בעקבות זולאי. על המוטיבים משירי החשק ראה במבוא. 1 מוכיחי: כאן: ידידי (בשונה מדמות 'המריב' שבשירי הספרדים). צוהב: מארמית: דואג, כעוס (ראה מועד קטן כד ע"ב ועוד). 2 חוה: הבע, ספר. מזורך: כאבך, על פי הו' ה, יג. תלהב: תעלה בלהבה, תישרף. 3 זעק כאיבי: צעקתי מרוב כאב, על פי יש' סה, יד. וגליתי: עדיפה גרסת מקור א 'גליתי', סיפרתי. מיד ... ורוהב: כאבי נגרם על ידי העלם הצעיר ('עופר') הגאה והמתנשא ('ורוהב') שאהבתי אליו שורפת אותי. 4 קשת עיניו: של האהוב. חצי חנו: יופיו הפוגע כחצים, ללשון השווה איכה ג, יב. תוהב: כמו 'תוהב', נועץ, תוקע. 5 אישון ... משינה: האהוב מדיר שינה מעיני האהוב. כאש ... יבהב: כמו שהאש שורפת ('יבהב') כך המחשבות ('סעפים') על האהוב שורפות את לבי (השווה תה' לט, ד). 6 ה[ו]בר: חוזה בכוכבים (ראה יש' מז, יג). הובר ... יצללה: ציור לנדודי שינה: 'רועה כוכבים', מצפה שהבוקר יאיר. יצללה: מארמית: יאיר, יזהיר; השווה: 'בכל יום היה (המן) מצולהב כזהב ובשבת יותר' (מכילתא בשלח, ויסע פ"ב [הורוביץ-רבין, עמ' 162]). 7 הברי לבקר: צפייתי לבוקר. יוהב: ייתן. 8 כבודי: לשון שבועה. עם ... אתוהב: איך אוכל לאהוב מישהו וזולתו ('מבלעדו'). אתוהב:

10 הפקיד עלי מאהבתו נוגש שוטר מסרהב
 נטה [קווצות] פשבו מעל עפעץ זוהר כפז זוהב
 יעיד אלוה מהרה בנינו פן בגחל אהב נשתלהב
 יבחר לנו את נחלתינו את גאון יעקב אשר אהב

[טז. רהט]

רהט

יומם ולילה ישעך אצפה
 חומתי נגדך בכסף מצופה
 זיוך הסתרתה וגשמי שופה

9 שוטר] מתוקן מ־שוטר נ מהיר נוסף אחריו בג 10 קווצות] על פי א בג חסר נ 11 אהב] כגחל ב

טז. מקורות: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 149.43 (10-1) 'הר', כתיבת עלי בן יחזקאל הפרנס.
 לפניו פיוט של עלי בן יחזקאל: 'אומר שמך שומע שיחה', נ [מטור 10 'נשפה' עד הסוף על פי א]; ניו־יורק,
 בית המדרש לרבנים ENA 3756.4 (קרוע בשוליים. לפניו: 'אך ביי אומר צדקות' להאיי גאון, אחריו שיר יז,
 נוסח היסוד לטורים 10 (מ'נשפה') עד הסוף, א); ניו־יורק, בית המדרש לרבנים ENA 3024.12 (1-12) 'כפה',
 קרוע בסופו. אחרי שיר יח, ב)
 חתימה: יחזקאל הכהן ח[זן?]
 משקל: ברוב הטורים תשע הברות

כותרת: רהט] גירה א 2 חומתי נגדך] ח[ומתי נגדי א

3 הסתרת א

על פי במ' כא, יד, ויש שדרשוהו לעניין אהבה (מלשון 'יהב'); השווה בבלי קידושין ל ע"ב:
 'אמר רבי חייא בר אבא, אפי' האב ובנו הרב ותלמידו שעוסקין בתורה ... ואינם זוים משם
 עד שנעשים אוהבים זה את זה, שנאמר "את והב בסופה"' 9 הפקיד: מינה. מאהבתו:
 מתוך אהבה. נוגש שוטר: דמויות המריב והמוכיח, המפריעים לאוהבים. מסרהב: מפציר,
 תובע. והשווה חולין צד, ע"א: 'אל יסרהב אדם בחברו לסעוד אצלו, ויודע בו שאינו סועד'.
 10 נטה [קווצות] כשבו: הזיו, הסיט את תלתליו השחורים בתנועה של התחננות. כשבו: כמו
 שבו, אבן חן (כנראה שחורה; ראה שמ' כח, יט). מעל ... זוהר: מעיניו שהבריקו כמו זהב יקר.
 ואפשר ש'זוהר' וכו' מתאר את התלתלים. 11 יעיד: ישפוט. יעיד ... בנינו: האל הוא העד
 לברית האהבה בינינו (בינו לבין ישראל). ללשון ראה מל' ב, יד. בגחל אהב: באש האהבה.
 'גחל' ו'אהב' על פי לשון הפייטנים. נשתלהב: נתלקח, נבער. 12 יבחר ... אהב: תה' מז, ה.

טז. 1 אצפה: אייחל, אחכה. לכל הטור השווה מי' ז, ז; תה' ה, ד. 2 חומתי נגדך: מגני
 לפניך, ואולי הוא כינוי לזכות אבות. ראה שימוש דומה בשיר 'גל כבודי', טור 17. הלשון
 על פי יש' מט, טז. מצופה: עטוף, מכוסה. ללשון השווה משלי כו, כב. 3 זיוך: אורך,

- קָצְרוּ מַחֲלֵי מִבְּקָר וְרוּפָא
 5 אֲשֶׁר גָּחַל רֹתֶם הַגֶּשֶׁם יִטְפִּי
 לֶךְ יֵשׁ בְּלִבִּי אֲשֶׁר לֹא תִטָּפֶה
 הִזְהָה לִי לִיבִי כְּתַנּוּר אוֹפֶה
 כּוֹסֶף אֵלֶי מִרְאֵךְ הַבְּרוּר וְהִיפֶה
 הָר מוֹר בְּרַחֲתָהּ וְתִתְחַפֶּה
 10 נִטְשֵׁתִי תוֹעֶה עַל הָר נִשְׁפֶּה
 חִיבוּק הַיָּמִין וְנִשּׁוּק הַפֶּה
 נִכְרָה וְשׁוּב אֵלַי וְאַ[פִּ] תִּכְפֶּה
 נַחֲלָה בַת עֵין כַּצְפָּעָף תִּקְפֶּה
 [...] ב כִּי אֵין [...] ... פה]
 15 יְדִעְתִּי חֲלִי כִּי אֵין לִי מִרְפָּא
 רְפָאִינִי יוֹי וְאַרְפָּא

4 מבקר] חסר א 5 יטפי] יטפה א ישפה ב 7 ליבי] לבי א 8 כוסף] כסף א / מראך] מראיך א / והיפה] היפה
 א(?) ב 10 על] אל א 11 ונישוק] ונישוק ב 12 תכפה] יכפה ב

הדרך. וגשמי: וגופי (מארמית). שופה: מידלדל ורזה, על פי 'ושפו עצמותיו', איוב לג, כא, והספרדים פירשו: נשחק. 4 קצרו ... ורופא: אולי 'קצרו' משמעו 'חלו' (מארמית: 'קצירא' – חולה), והמשורר מבקש להגזים ולומר שמחלתו כה גדולה עד שכל מי שבא לבקר או לרפא אותו – חלה גם הוא (הצעת שולמית אליצור). 5 אש ... יטפי: את האש והגחלים הרוחשות בשיח הרוותם הגשם יכבה. ללשון 'גחל רתם' ראה תה' קכ, ד. יטפי: המילה חוזרת גם בטור הבא 'תטפה', לכן עדיפה כאן גרסת כ"י ב: ישפה, ירגיע. 6 לך ... תטפה: אולם האש הבוערת בלבי אליך לא תכבה ('תטפה', על פי הארמית). 7 כתנור אופה: לוחט, והלשון על פי הו' ז, ד. 8 כוסף: משתוקק. אלי מראך: כמו: אל דמותך. 9 הר מור: כמו אל הר המור, על פי שה"ש ד, ו. ותתחפה: התכסית, הסתתרת. 10 הר נשפה: הר גבוה, על פי יש' יג, ב. 11 חיבוק ... הפה: על פי שה"ש א, ו; ב. 12 וא[פ] תכפה: חרונוך תשכך. הלשון על פי מש' כא, יד. 13 נחלה בת עין: זרם הדמעות הזולג מהעין כנחל, על פי איכה ב, יח. כצפעף: משובש, צ"ל: כעפעף. תקפה: אינו מובן, ואולי כמו: תקפא, זרם הדמעות ייעצר. 15 כי ... מרפא: השווה יר' יד, יט. 16 רפאיני יוי וארפא: יר' יז, יד.

[יז. רהט]

רהט

[י]מיני תשכח אם אשכחך הרף
 חימוד עיני אמןע אם תמוט ערף
 זכרך תמיד קיץ וימי חרף
 קוצר חליי היסיר ויהי לי הרף
 5 [אמ]נם אתה טורף וכך תרופת תרף
 למה תשימיני שמחה למחרתי
 הסך עלי ישעך אפך מני יירף
 כבה גחל לבי פן בו אשורף
 היכו[ה] לחווי כחום כור המצרף
 10 אישי בחליי תזוב כזוב זהב במצרף
 צבאים עלי כחץ מה[..]ף לולאה וסרף

מקור: גיוויורק, בית המדרש לרבנים ENA 3756.4 (אחרי שיר טז, ג). בין רהטים שונים. לפניו: 'אך ביי אומר צדקות' להאיי גאון. אחריו: רהט: 'רחם צמיאים לישעך חי נאמך חיש' לצדוק אלעמאני חתימה: 'חוקאל הכה[ן]

1 [י]מיני ... אשכחך: לשון שבועה, על פי תה' קלז, ה, ומשמע הטור: תבוא עלי קללה בן רגע אם לא אזכור אותך. ו'הרף' מלשון 'כהרף עין' (ברכות ב, ע"ב). 2 חימוד עיני אמנע: אמנע מעצמי כל הנאה. אם תמוט ערף: אם תסיר את סירובך ועקשנותך. 3 זכרך תמיד ... חרף: המחשבה עליך היא תמיד, גם בקיץ וגם בחורף. 4 קוצר חוליי: מחלתי, בסמיכות הנרדפים; ו'קוצר' הוא חולי על פי ארמית. וראה שימוש דומה בשיר טז, טור 4. קוצר חליי היסיר: זכרך הסיר את חוליי וריפא אותי. ויהי לי הרף: ונתן לי מנוחה. 5 [אמ]נם: כך נראה להשלים על פי שרידי האותיות. [אמ]נם ... תרף: אף שאתה מתאכזר אלי, הורג אותי ('טורף'), יש בכך סגולות מרפאות. 6 למה ... למחרתי: מדוע אתה גורם ששונאי (המחרפים, מקללים אותי) ישמחו לאידי. 7 הסך ... יירף: סוכך והגן עלי בישועתך (השווה תה' קמ, ח) וכעסך ('אפך') יסתלק ('יירף') ממני. 8 גחל לבי: אש לבי הבווערת מכאב וגעגוע. 9 היכו[ה] לחובי: שרף את פנימיותי, והנושא הוא הגחל שבטור הקודם. כור המצרף: הכלי שבו מתיך הצורף ('מצרף') את המתכות. אחרי טור זה חסר כנראה טור או מילה הפותחים בנ'. 10 אישי ... במצרף: בהיותי חולה מרוב ייסורים חום לבי ('אישי') ניגר כמו זהב הניתך במצרף. 11 צבאים: מתאספים, כנראה מוסב על ייסורי הגעגועים. כחץ ... וסרף: כנראה תיאור החצים הניתחים במהירות ופוגעים במטרה. מה[..]ף: כנראה מילה המתארת את החצים. לולאה: אולי מלשון עטיפה, דבר הנכרך כמו הלולאה. וסרף: אולי מלשון שרף, נחש ארסי שנכרך סביב קרבנו.

נֹרָא גְמוּל בְּעֵדֵי מִיד חוֹרֶף וְגוֹדֶף
יִזְי חֲסִידָךְ לְעוֹלָם מַעֲשֵׂי יְדִידָךְ אֶל תֶּרֶף

[יח. רהט]

גירה

יַעֲיֵד לִי לַיְלָה כִּי לֹא אֶטְעַם שִׁינָה
[חֲבֵר] אֲנִי לְתַנִּים וְרִיעַ לְכָנוֹת יַעֲנָה
זְכָרְתִּיךְ עַל יְצוּעֵי בְּאֶשְׁמוֹרָה אַחֲרוֹנָה
קֹדֶם שַׁחַר לְהַקִּיץ וְאַתָּנָה בְּךָ כְּיוֹנָה
אֵין לִי חֶלֶק מִמֶּךָ כִּי אִם יִגְוֹן וְאַנִּינָה 5
לְמָה תַעֲשֶׂה בִּי כֶּךָ אֲמוֹנָה הָאֵם אֵין בְּךָ תַנִּינָה
הָאֶהְבָּה בְּרֹאשׁ מְתוֹקָה וְסוּפָה מֵר כְּלַעֲנָה

יח. מקורות: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 148.3a בין שיר י לשיר יב, ג; שם, T-S NS 118.48 (1-6 'חנינה', קלף, א); ניו-יורק, בית המדרש לרבנים ENA 3024.12 (9-15 'בעיתה'. לפני שיר טז, ב); קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 116.416 (1-8 'את', קרע, ג); שם, T-S AS 122.93 (טור ראשון וסימון ראשי טורים 1, 3, 5, ד); שם, T-S AS 127.114 (1 'כי' – 12 'עגו[נה]', קרוע לאורכו. טורים 10-11 דולגו. ניקוד חלקי. כתיבת עלי בן יחזקאל, ה); שם, T-S AS 112.327 (14-16 בלבד, אחריו: 'נשיא בבוא צמח חדי' לנחום אלברדאני, ו) חתימה: יחזקאל הכהן בן עלי

כותרת: רהט א ג 2 [חבר] על פי א ג ה יזכור ג 3 [אחרונה] ראשונה א ג ראשנה ה 4 [ואתנה] ואהגה א ג 6 [בין חסר ג / כך ב א / אמונה] מתוקן מ'אמנה ג חסר א ג 7 [מר] מרה ג ה

12 נורא: כינוי פנייה לאל. גמול בעדיי: השב לאויבי כגמולם על מה שעשו לי; וללשון השווה תה' קלח, ח, בחילוף 'גמל' ב'גמר'. 'בעדיי' כנראה טעות וצ"ל: בעדי. מיד חורף וגודף: מיד האויבים המחרפים ומגדפים אותי; ועל פי החרוז צ"ל: 'גודף וחורף'. 13 יוי ... תרף: תה' קלח, ח.

יח. 1 יעיד לי לילה: הלילה מעיד עלי. 2 [חבר]: על פי המקבילות, והנוסח 'יזכור' שבכ"י ג משובש ומקלקל את החתימה. [חבר] ... יענה: על פי איוב ל, כט. 3 זכרתך ... באשמורה: על פי תה' סג, ז. באשמורה אחרונה: בשליש השלישי של הלילה. 4 קדם שחר להקיצ: הבוקר הגיע מוקדם מדי. 5 ואתנה: מלשון תינוי צרות, ובמקבילות: 'אהגה', אשמיע קול המיה, מתאים יותר. כך: בגללך. 5 ואנינה: וצער, ואבל. 6 אמונה: המילה נראית מיותרת, והיא אכן חסרה במקבילות. חנינה: רחמים. 7 בראש: בתחילה. וסופה מר כלענה: הלשון על פי מש' ה, ד.

כָּל זֶה אֶת עוֹשֶׂה בִּי וְתַגְדִּיל עָלַי תְּלוֹנָה
 הוֹן בְּעוֹגֵב בּוֹזוּ וְכֶסֶף כְּחֶשְׁקִי נִמְנָה
 10 נִסְחָר בְּעֵינֵב לֹא יַעֲשִׂיר וְאוֹהֵב לֹא יִשְׁיג תְּבוֹנָה
 בִּידֶךָ אֶפְקִיד רוּחִי בְּכָל עֵת וְרָגַע וְעוֹנָה
 נְדָמִית רוּחִי כְּצִיפּוֹר בִּיד הָעוֹלָל עֲגוֹנָה
 עוֹד לִילָה אִם אֶזְכְּרֶךָ אִשָּׁא עֵינַי לִמְנַעוֹנָה
 לֹאמֵר לִילָה זֶה אֵל תְּבוֹא בּוֹ רִנָּה
 15 וְתִיתֵן לִי וַיַּעֲדוֹךְ בְּעִיתָהּ אַחִישִׁינָה
 אֲנִי יִי נוֹצְרָה לְרָגָעִים אֲשַׁקֶּנָּה

8 זה] זאת ה' / ותגדיל עלי] ואתה תרבה ה' 9 הון בעוגב בוזו] הן אהב ב[...]. ה' / בוזו וכסף כחשקי] מאד ימעט
 וכסף בחסף ב' / כחשקי] כחסף ה' 10 בעינב] בעוגב ב' 11 רוחי] כצפור ביד העולל עגונה נוסף אחרי
 ומסומן למחיקה ג' 12 העולל] עולל ב' ה' / עלי יחזקאל (!) ה[כהן] נוסף תחת השיר ה' 14 לאמר] ואומר
 ו' לומר ב' 15 ותיתן] יה תן ב' חסר ו' / ויעודך] ויעודך ה' / בעיתה] ואתה ו' / אחישנה] אחישנה ו' 16 נוצרה]
 נצרה ו' / תם אלרהט נוסף אחרי השיר ו'

8 את: אתה. תלונה: טענה. 9 הון בעוגב בוזו: אין ערך לכסף בעיני החושק ('עוגב').
 בוזו: נלקח, לא נשאר ברשות בעליו. וכסף כחשקי נמנה: אבל אהבתי ('חשקי') שווה כסף
 רב. נמנה: כמותו נקבעה. 10 נסחר ... יעשיר: הסוחר ('נסחר' מכורח האקרוסטיכון) בין
 אינו מתעשר כי במקום למכור את היין הוא שומרו לעצמו, דהיינו נוהג בטיפשות; והשווה
 מש' כא, יז. ואהב ... תבונה: כך גם האהב פועל בלא חכמה. 11 בידך ... רוחי: תה' לא, ו.
 בידך ... ועונה: פנייה אל האהוב: אף שאינך משיב לי אהבה וגם מתאכזר אלי אני נתון
 לחסדיך, סומך עליך תמיד. 12 נדמית ... עגונה: אני חש כלוא, חסר אונים כמו ציפור עזובה
 ('עגונה') בידו של ילד ('עולל'). 13 עוד ... למנעונה: 'למנעונה' משובש, וצ"ל 'למנעונה',
 ומשמע הטור: אם עוד פעם אחשוב עליך בלילה אודקק לרחמי שמים ('מעונה'). אשא עיני
 למנעונה: אתפלל, על פי תה' קכא, א. 14 לאמר: עדיף נוסח מקבילה ו': ואומר. לילה ...
 רננה: על פי איוב ג, ז. 15 ותיתן: משובש וצ"ל: יה תן, כבמקור ב', להשלמת החתימה.
 ויעודך: משובש מ'ויעודך', כנוסח כ"י ו', ומשמעו: 'יעודך, הבטחתך. בעיתה אחישנה: בזמן
 המתאים אורז את הגאולה (יש' ס, כב). 16 אני ... אשקנה: יש' כז, ג.

[יט. רהט]

רהט ליחזקאל הכהן בן עלי וצל

יש לי בן הבנים ידיד כצבי מסולה
 חציץ רוחי חצי גלמי חביון סוד לא יגלה
 זיווגה לבנה לחרס ילדוהו בחן טלה
 קראוהו שם נעים יחיה ויהיה מעולה
 אני מרוב אהבתו השבעתי יולדיו פלא
 לבל יפילו פניו בפני בזוי ונקלה
 השיבותי ואמרת בינו נא בכל אלה
 כי בעונג לא יוסר נער ענוג ושולה
 המה כן אמרו הנעוזב אותו מלא

5

מקורות: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 10 J 3.1 (מועתק על ע"ב של קרע משטר על קלף, ג); קמברידג', אוסף מוצרי I 138 (6-1), טורים 7-10 מעורבים ומקוצרים וההמשך שונה, א); ניו-יורק, בית המדרש לרבנים 78.79 ENA NS (שריד קרוע. 1-6 'נקלה' ואחריו פסוק, כפיט שלם, ב); קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 204.2 (ברשימה, ג)
 חתימה: יחזקאל הכהן בן עלי]

כותרת: אחר א 1 כצבי] בצבי א 2 חציץ חציץ א חציץ ב 3 זיווג ב / בחן בחין א 4 יחיה חסר ב
 5 יולדיו ילדו ב 6 לבל לבן ב / פניו בפני מתוקן מ- בפני בזוי ג 7 [ונאמר ברוך נורא] תהלות עושה פלה
 ב / השיבותי ואמרת] המה כן אמרו א (על פי טור 9) 8 כי בעונג לא יוסר] נתן לה היופי א (על פי טור
 10) / ענוג [...] עלה א 9-12 של[...] ונצא בימי המילה לעין שמחים נגלה // [ונאמר ברוך נורא תהלות
 עושה פלא א

השיר קשה, וגם במקרים שמילותיו לכאורה מובנות לא תמיד ברורה כוונת המשורר. 1 בן הבנים: צ"ל: בין הבנים. כצבי מסולה: מיוחד בערכו כמו הצבי, שהוא כינוי לבחור האהוב והיפה בשירי החול בספרד, על פי שה"ש ב, ט. ללשון 'מסולה' ראה איוב כח, טז; יט. 2 חציץ רוחי: ירה בי חצים. ללשון השווה שו' ה, יא. חצי: גם כאן צ"ל 'חציץ', כמו במקבילות. גלמי: את גופי. חביון ... יגלה: כי את סוד אהבתו הוא מסתיר ממני. הסיטואציה שונה מהשגור בשירי החשק, כי בהם החושק הוא המסתיר את אהבתו. חביון: מסתור, מחבוא על פי חב' ג, ד. 3 זיווגה ... טלה: הוא נולד מחיבור בין הירח והשמש ('חרס') ומהם יופיו. בחן טלה: במזל טלה שהוא באביב. 4 שם נעים: גם שמו נאה לו. 5 אהבתו: אהבתי אותו (על דרך השגור בלשון משוררי ספרד). יולדיו: את הוריו. פלא: אולי כמו: בפלא, בדבר נשגב וגדול. 6 לבל ... ונקלה: תוכן השבועה: שלא יגרמו לו להתבזות בפני מי שנחות ממנו. וללשון 'פילו פניו' השווה יר' ג, יב (בשינוי משמעות). ונקלה: ובזוי. 7 בכל אלה: כנראה: ביחס אל הנער האהוב. 8 בעונג: בתענוגים. יוסר: ילמד מוסר (השווה מש' כט, יט). ענוג ושולה: נער צעיר ושליו. 9 המה: כנראה יולדיו שבטור 5. הנעוזב: לא מובן, וכנראה משובש מ'הנעוזב',

10 ניתן לו היופי נכונה אותו מילא
 בחרתיו היות לי אהוב ערוב משלה
 [נ...] כיני גם הוא לו בחסדו [בא] שר לא יכלה
 ערכתי לו [נ...] ה רפה כעני מחלה
 [ל...] תערוב אוהבך — — —

[כ. רהט]

[לא] נתן למוט רגלי וידי
 [המ] ו מעי בדפקו על יסודי
 כמה בשרי ונפשי ומאודי
 5 [ה] שיתי קמתי לבשתי בגדי
 [נ] וף מורי והריח נרדי
 בעמדי חמק ועבר מנגדי

כ. מקור: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 119.118 (ההתחלה חסרה ולקוי במקומות רבים. בדף נוסף מהגיליון הרהט: 'הרוגה עלי מלך להוטה ונצרבה' להאיי גאון, החתום כנראה: הלל בן מוכתאר, ג) חתימה: [יחזקאל ה] [כ] [הן] בן עלי

ומשמע הטור אינו נהיר. 10 ניתן ... מילא: כנראה: היופי אכן מזומן ('נכונה') ונתון לו וממלא אותו. 11 ערוב משלה: תיאור לאהוב שמשלה את אוהבו בנועם, במתיקות. 12 הטור לקוי ואינו מובן. 13 כעני מחלה: כמו עני המתחנן ומתפלל. הטור לקוי וההקשר אינו ברור. 14 תערוב אוהבך: תנעים לי, שאני אוהב אותך; ובראש הטור אולי יש להשלים 'לטוב', על פי תה' קיט, קכב.

כ. השיר חסר בראשו אבל ההקשר הכללי הוא של אהבה בין הדוד והרעיה. 1 [לא] ... רגלי: על פי תה' סו, ט. 2 [המ] מעי: מרוב געגועים לדודי, לאל; וההשלמה על פי יר' לא, יט. בדפקו על יסודי: כנראה: כאשר נגלה על בית המקדש ('יסודי'). לתמונת הדוד הדופק ראה שה"ש ה, ב. 3 כמה בשרי ונפשי: נכספתי אליו, על פי תה' סג, ב. ונפשי ומאודי: על פי דב' ו, ז. 5 [ה] חשיתי ... [ב] גדי: כנראה: אחרי שקודם לכן נשאתי את סבל הגלות בשתיקה, עתה קמתי והתכוננתי לגאולה. והשווה שה"ש ה, ב-ד. 6 [נ] וף מורי: השווה ל'ינדוף מורי' (א, 29); אך אפשר להשלים גם: [נ] וף מורי, על פי שה"ש ה, ה. והריח נרדי: ראה שם א, יב; ומשמע הטור כנראה: כדי ששמי הטוב (המשול לבושם) ייוודע מעתה בעולם. 7 בעמדי ... מנגדי: על פי שה"ש ה, ו.

נוטרי חומות נשאו את [רדי]די
 על חומותי הופקדו לסעדי
 לא הוננו לקחת ענדי 10
 ישאלוני מה דודך הגידי
 דודי דגול מרבות ידידי
 [... ..] יקו[... ..]די
 [זה] ריעי וזה דודי
 <חכו ממתקים וכלו מחמדים> זה דודי וזה ריעי וגו' <בנות ירושלם> (שה"ש ה, טז)

5. הספד

[כא. הספד]

אחרת

אבי ואמי אחי ואחיותי שמעו מלתי והקשיבו נאמי
 כיניכם הלא הייתי כאתרוג בהדרי ויפיי וריחי וטעמי
 [גדלתם או]תי כבן חציר ולא [חסרתם את] משקה ממי

כא. מקורות: סינסינטי, הברו יוניון קולג' 1274 (אחריו 'אפטרה לנער', השלמות על פי המקבילות, ג); קמברידג', אוסף האוניברסיטה Or.1080 15/35 (1-15 'בתחומי'. על מות נערה, בין הספדים, א); קמברידג', אוסף מוצרי VIII 81.2 (5 'בתענוגים' – 16 'מתנומת'; 23 'הושלו' – סוף. קרוע בראשו ובסופו, לפניו פיוטים של יוסף אלברדאני, ב); ניו יורק, בית המדרש לרבנים ENA 3025.4 (הספד שונה המשלב שבעה טורים וחלקי טורים משיר זה [חלקם בנוסח קצת שונה]. סדר שיבוץ הטורים הוא כדלקמן: 8, 2, 10, 3, 4, 5, 6, ג) נדפס: ו' פדבה, קול המת (לעיל, הערה 33), עמ' 650–651. בפרסום זה חסרים טורים 16–22 וזיהוי המחבר שגוי; ט' בארי, 'בין בבל לספרד: יחזקאל בן עלי ושירתו', פעמים 108 (תשס"ו), עמ' 15–17. סימן: א–ת יחזקאל הכהן

כותרת: אחרת] פתיחה א 1 אחי / ואחיותי] חסר א 2 היתי א 3 גדלתם אותי] על פי א / חסרתם את] על פי א / ממי] מימי א

8 נוטרי ... [רדי]די: על פי שה"ש ה, ז. 9 על חומותי הופקדו: על פי יש' סב, ו; מוסב על הנוטרים, שבטור הקודם הציקו לרעיה (נשאו רדידה), אבל באמת תפקידם היה לשמור עליה ולתמוך בה ('לסעדי'). 10 לא הוננו: לא ניתן להם, לא הורשו. ענדי: את תכשיטי שאני עונדת. 11 ישאלוני ... הגידי: על פי שה"ש ה, ט. 12 דודי ... ידידי: על פי שה"ש ה, י. 14 [זה] ... דודי: על פי הפסוק הסמוך (שה"ש ה, טז).

כא. 1 נאמי: דיבורי. 2 כאתרוג ... וטעמי: כנראה על פי ויק"ר ל, יב (מהדורת מרגליות, עמ' תשט), אבל במדרש לא נזכר יופיו של האתרוג. 3 כבן חציר: כמו 'כבין חציר', כצמח הגדל בין צמחים רעננים; והלשון על פי יש' מד, ד: 'וצמחו (=ישראל) בבין חציר כערבים

- דְּשִׁנָּה וְרַעֲנָנָה הִיְתָה קוֹמָתִי פּוֹרִיָּה כְּעֲנַפְיָה בִּימֵי דְמִי
 5 הֲלֹא הִיְתָה בְּתַעֲנוּגִים נַפְשִׁי וּבְשִׁעְשׁוֹ[עִים] שְׁכָבִי וְקוֹמִי
 וְעָתָה אֵיכָכָה נִשָּׂא לְבַבְכֶּם אַחֵר כָּל זֹאת בְּעֶפֶר בְּשׁוּמִי
 וַיּוֹי כְּסִיתָם בְּעֶפֶר לִשְׁחַת הַשְּׁלֹכָתָם גִּשְׁמִי
 חֲמָלָה לֹא הִיְתָה בְּלִבְכֶּם וְלֹא חֲסָתָם עָלַי יוֹפִי וְצִלְמִי
 טוֹלִי הָעָרֵב נָטוּי מַעְלִי וְשִׁמְשִׁי בָּא בְּעוֹד יוֹמִי
 10 יְסֻדָּתָם לִי בֵּית לֹא יִבְלֶה עַד יִבְלֶה גִלְמִי
 כָּלְכֶם שְׁבַתָּם מֵאַחֲרֵי וְאַלְיָן [בְּשֻׁדָּה] וְאִין אִישׁ עָמִי
 לִי שְׁכָנִים] אֲכֹזְרִים לֹא יִשְׁאַלּוּנִי וְלֹא יִקְרָאוּ בְּשִׁמִּי
 מַעַת שְׁעֻזְכֶּתָם אוֹתִי בִּינִיהֶם לֹא שְׁאַלּוּנִי בֶּן מִי אַתָּה וּבֶן מִי
 גֵר בְּקִשְׁתִּי [וַיֹּאמְרוּ אִין] וְאָדַע כִּי בַחוּשָׁךְ מְקוֹמִי
 15 סֹהַר הַלִּילוֹת לֹא יִגִּיהַ לִי וְהִשְׁמֵשׁ לֹא תִזְרַח בְּתַחוּמִי
 עָרְבָה שְׁנָתִי וְאִמִּי שְׁכַחְתָּנִי וְלֹא הִקְצִיתָנִי מִתְּנוּמַת רִדְמִי
 פָּנִי לֹא רוֹחֶצֶה מֵאַבֶּק הַקֶּבֶר וְלֹא סִכְתָּנִי וְלֹא חֲלָפָה שְׁלָמִי
 צְעִירִים כְּמוֹנִי הִלְכוּ אֶל הַמְּלָמֵד שְׁנָתִי וְאַרְךָ רִדְמִי
 קְטָנִים מִחֵר יִשְׁמָחוּ וְאִנִּי נִמְנָעָתִי מִשְׁמַחַת תַּעֲלוּמִי

4 בימי דמי] ב[.מי דמי] א 5 ובשעשועים] על פי א ב 6 כל] אחריו מחוקה א ג 7 לשחת] ולשחת א ב / השלכתם] השלכם א / גשמי] גלמי א 8 בלבכם א / עלי] על ב / יופיי וצלמי] יפי קומת צלמי א יופי צלמי ב 9 מעלי] עלי ב 10 גלמי] בשרי ועצמי א 11 כולכם א / בשדה] על פי א בצמא ב / עמי] עימני] א 12 שכנים] ההשלמה על פי א ב / לבב נוסף ב / לא ישאלוני] חסר א / ולא] לא א 13 בן מי אתה ובן מי] בת מי את ובת מי א 14 ויאמרו אין] על פי א ב / בחושך] בחשך א

על יבלי מים'. משקה ממי: מים להשקות הצמח, שאליו מדמה הדובר את עצמו. 4 כענפיה: כנראה כענפי הערבה שנרמזה בטור הקודם. ואולי יש לגרוס 'פוריה וענפה' על פי הלשון ביח' יט, י. בימי דמי: אולי הוא סמיכות הפוכה, כמו: בדמי יומי, באמצע חיי, במיטב שנותיי (והשווה יש' לח, י). 5 שכבי וקומי: כל הזמן. 6 בשומי: לשים אותי. 7 לשחת: לקבר. גשמי: את גופי. 8 וצלמי: ודמותי. 9 טולי הערב נטוי מעלי: צללי הערב נפרשו עלי ומנעו ממני את האור. הלשון על פי יר' ו, ד. נטוי: צורת הכתיב בתה' עג, ב (הערת שרגא אסיף). ושמשי בא: ושמשי שקע, וחשך אורי, והציור מקביל לפתיחת הטור: בשניהם החושך מסמל את המוות. 10 יסדתם לי בית: בנייתם מצבה או מבנה מעל קברי. לא יבלה: לא יתכלה. גלמי: גופי, גוייתי. 12 שכ[נים] אכזרים: המתים שלצדו. לא ... בשמי: אשר אינם מתעניינים בי. 15 סהר הלילות: הירח המאיר בלילות. יגיה: יאיר (השווה יש' יג, י). 16 ערבה שנת: טוב לי בקבר (באירוניה). מתנומת רדמי: משנתי, בסמיכות נרדפות. רדמי: כמו תרדמתי, על דרך לשון הפייטנים. 17 רוחצה: רוחצת. ולא סכתני: לא סכה, משחה בשמן, את גופי. חלפה: החליפה. שלמי: את בגדי. 18 ישנתי וארך רדמי: ואילו אני ישנתי שינה ארוכה, נצחית; ואולי חסרה המילה 'אני' לפני 'ישנתי' (ראה בטור הבא). 19 נמנעתי משמחת

- 20 רָחֳקוּ מִמֶּנִּי כָּל בְּנֵי אֲמִי וּמִפִּי [קרו] כִּי אֲבֹד שְׁמִי
שָׁמְעוּ נָא אֶת אֲשֶׁר קָרָאֲנִי וְאֶגִּידָה לָכֶם מֵרַעְיִי
תַּפְסוּנִי צִירִים מִחִיק אָבִי שְׁחָטוּנִי וְלֹא נִרְאָה דְּמִי
יְדֵי אוֹסְרוּ וְרַגְלֵי רוֹשְׁלוּ וְאוֹרוֹעֵי עֵקְלוּ וּמַעַל אֶצְבָּעַי הֶעֱבִירוּ חוֹתָמִי
חֲשָׁכוּ יָפִי וְשָׁנוּ דְמוּתִי הָאֶפֶר רָקוּחִי וְהָעֶפֶר לְחִמִּי
זאת מִצָּאֲתָנִי וְלֹא יָדְעוּ כִּי אָבִי וְאֲמִי 25
קָרָאתִי וְלֹא מִצָּאֲתִי מִחֲלֵץ יְחִלְצִינִי וּמַעֲפֵר יְקִימִי
אִיָּה מִשְׁכָּנוֹתֵי אִיָּה בֵּית אָבִי אִיָּה אוֹהֲבֵי אִיָּה בְּ[נֵי עַמִּי]
לָמָּה עֲזָבוּנִי בְּמִדְבָּר תוֹלַעַה מִצְעֵי וְרִמָּה לְחִמִּי
הִמָּא[וֹס] מִאֲסוּנִי אוֹ גָּעְלוּ בִּי אֹהֲבֵי וְרָעִי וְדוֹרְשֵׁי שְׁלוֹמִי
כִּפְּלִל לִי שְׁמִיחַתְךָ יַעַן כִּי סוֹכַרְתִּי שְׁמִיחַת עוֹלָמִי 30
הִסֵּר מִמֶּנִּי כּוֹס הַתְּרַעְלָה וַיַּהֲמוּ מַעֲיֵךְ עָלַי לְרַחֲמִי
נֶאֱמָךְ קָיִים אֲשֶׁר הִבְטַחְתָּ וְהַעֲלִיתִי אֶתְכֶם מִקְבְּרוֹתֵיכֶם עַמִּי

ככתוב >לכן הנבא ואמרת אליהם כה אמר יי אלהים> (הנני) [הנה אני] פותיח את
(קברותים!) [קברותיכם] >והעליתי אתכם מקברותיכם עמי והבאתי אתכם אל אדמת
ישראל> (יח' לז, יב)

23 עקלו] עיקלו ב 24 ושנו] ושינו ב 25 ב' חסר ב 26 מחלץ] אשר נוסף ב / יחלציני] יחלציני ב
27 אוהבי] אוהבי ב / בני עמי] על פי ב 28 עזבוני] עזבתני ב 30 סוכרתי] הסרתי ב

תעלומי: נמנעה ממני שמחת עלומי, שמחתם של העלמים והבחורים (כהמשך של 'קטנים').
20 [קרו]בי: השלמה על פי ההקשר. אבד שמי: שכחו אותי. 21 קראני: קרה לי. מר טעמי:
את דברי המרים, הקשים. 22–24 תיאור מותו והתפוררות איבריו. 22 תפסוני ... דמי:
הכאבים ('צירים') שהשתלטו עלי הרגו אותי ('שחטוני'), ולקחו אותי מחיק אבי. ולא נראה
דמי: בלא פצע ודימום. 23 ידי אוסרו: ידי נקשרו, ואולי צ"ל: הוסרו, נפרדו, כמו בהמשך
דבריו על הרגליים. ורגלי רושלו: והרגליים נתרפו ושותקו. עקלו: עיקמו (הצירים שנזכרו
קודם, והם הנושא גם בהמשך הטור והטור הבא). חותמי: טבעתי. 24 חשכו: השחירו,
כיערו. רקוחי: בושמי. 25 ולא ידעו בי: ולא הכירו אותי. 26 יקימי: יקימי, על דרך לשון
הפייטנים. 28 תולעה מצעי: אני שוכב על תולעים; השווה יש' יד, יא. ורמה לחמי: ובשרי
רוחש רימה. 29 המא[וֹס] ... געלו בי: ללשון השווה וי' כו, מג–מד. 30–32 מכאן לשון
תפילה ובקשה. 30 כפיל לי שמחתך: הכפל את שמחתי כך בעולם האמת. סוכרתי ... עולמי:
כי נמנעו ממני ('סוכרתי' כמו סוגרתי, מלשון סכר; השווה יש' יט, ד) שמחות החיים בעולם
הזה. 31 כוס התרעלה: כוס של רעל, סם המוות (יש' נא, יז; כב). ויהמו ... לרחמי: בקשה
מהאל שישתוקק לרחם על הדובר. הלשון על פי יר' לא, כ. לרחמי: לרחמני, על דרך לשון
הפייטנים. 32 נאמך: את דברך. אשר הבטחת: על ידי יחזקאל הנביא. והעליתי ... עמי:
יח' לז, יב.

מכתב אל ר' אברהם החסיד ובו שבח התפילה בפסטיט

יוצא לאור על ידי מרדכי עקיבא פרידמן

מבוא

המכתב המשפחתי המתפרסם כאן מגלה טפח מסיפור מרתק של חיי מלמד דרדקי חסיד פשוט מחוג החסידים של ר' אברהם החסיד ור' אברהם בן הרמב"ם (=הראב"ם), מקשריו עמם ומהערכתו הגדולה לתקנותיהם בתפילה. הכותב, 'יצחק המלמד הבבלי', החותם את שמו גם 'יצחק אלבגדידי (=אלבגדאדי)', אינו ידוע לפי שעה ממקום אחר. הוא השאיר את משפחתו בפסטה (קהיר העתיקה) ויצא לחפש משרה כמלמד בעיר פלפיס שמצפון-מזרח לקהיר, ששימשה תחנת שיירות בדרך ממצרים לארץ ישראל ולסוריה ושהייתה בה קהילה יהודית חשובה.

יצחק שהה כשבועיים בבבלים אך טרם זכה במשרה המיוחלת. הוא טען שיש לו אורך רוח ושאוּלִי יצטרך להמתין עוד שבוע אבל כבר התחיל להתעניין במצב הדרך לארץ ישראל ולסוריה וכנראה התכוון לנסוע לחפש שם משרה, אם יודקק לכך. מהולכי שיירה אחת שהגיעה לבבלים הוא למד שהדרך הייתה משובשת בשודדים או בגייסות (שורה 16). אלה היו ימי מלחמות הצלבנים.

אנשי בבלים היו, לדבריו של יצחק, כצאן בלי רועה שאינם יודעים את ההבדל בין טוב לרע (שורות 10–9). ייתכן שמדובר בתקופה בין פטירתו של 'מוקדם' (מקדם), רב ודיין אחד למינויו של שני. מנהיגה של הקהילה לאורך שנים, ר' יהודה הכהן בן טוביה, נפטר בשנת 1218 או קצת אחריה וזמן מה לאחר מכן נתמנה ר' פרחיה (בן

* מחקר זה (מס' 779/14) נתמך בידי הקרן הלאומית למדע. תודתי נתונה למנהלים ולעובדים של הספרייה שכתבי היד שברשותן מתפרסמים ונדונים להלן. נעזרתי בכרסות הגניזה שבעיזבוננו של ש"ד גויטיין, באתר הגניזה שבאוניברסיטת פרינסטון (<http://etc.etc>) ובאתר הגניזה על שם פרידברג (FGP) (<http://www.princeton.edu/genizaproject>). אות קטועה או שפענוחה מסופק נדפסה כאות חלולה. בתרגום מקורות שבערבית-יהודית נדפסו בפיוור ביטויים שהועתקו מן המקור כמות שהם ל'תרגום' (לפעמים בשינוי הכתיב). מובאה מכתב יד בלי ציון העמוד לקוחה מעמוד א' שלו, שהוא העמוד שלדעתי נכתב ראשונה. תודה לתלמידי לשעבר ד"ר אמיר אשור, שהפנה את תשומת לבי למכתב המתפרסם להלן, על עזרתו הנאמנה. להלן רשימת קיצורים לאוספי כתבי היד שפורסמו או נדונו במחקר זה: BL = British Library, London; Bodl. = The Bodleian Libraries, University of Oxford; CUL = Cambridge University Library; ENA = E.N. Adler Collection, JTSL; JTSL = Jewish Theological Seminary of America Library; Mosseri = The Jacques Mosseri Genizah Collection at CUL; TS = Taylor-Schechter Collection, CUL

1 ראה מ"ע פרידמן, 'ביקורת חסידים – ביקורת חסידים' אברהם בן הרמב"ם על חבריהם' תעודה, כט (ספר זיכרון למשה גיל) [התקבל לפרסום], הערה 7, והמקורות והספרות שצינו שם.

נסים) למשרה.² שרדו בגניזה מכתבים מכלי קודש אחר ששימש שם בתקופת הביניים הנרמזת. הוא לא היה מרוצה ממשרתו שם – או אנשי המקום לא היו מרוצים ממנו – ועבר למקום אחר.³ יצחק אמר שאם האל רוצה בטובת יהודי בבלים, הוא יטה את לבם להעסיק אותו.

את הסתייגותם של בני בבלים מהעסקתו תלה יצחק בהיותו 'גריב', זר (שורות 6–8), והכוונה בוודאי לא לכך שהגיע מפססאט אלא שהיה מהגר מבגדאד. אמנם ההסתייגות ממהגרים ומהעסקתם במשרות בקהילות מצרים ידועה היטב מתקופה זו,⁴ אולם על פי מכתבו של מלמד זה רשאים אנו לשער שהסתייגות אנשי בבלים יסודה בהכשרתו הלוקיה יותר מאשר ממעמדו כמהגר. השכלתו המוגבלת נחשפת לא רק בצורות העממיות שבערבית־היהודית שכתב אלא בראש ובראשונה בשיבושים הגסים בעברית. דוגמה מובהקת במילית 'לו' (ל+כינאי הנסתר) הבאה במכתבו שלוש פעמים ובכולן היא כתובה 'לא' (למ"ד אל"ף), כמילת השלילה!

הידיעות במכתב על מצבו של יצחק בבבלים היו מיועדות ל'אהל אלבית', אנשי ביתו, והוא כתב על אודות געגועיו עליהם. הביטוי 'אהל אלבית' לא היה חד־משמעי. לפעמים הוא חל על המשפחה כולה ולפעמים יוחד לאשתו של אדם, ככינאי של צניעות.⁵ אין ספק שיצחק רמז לאשתו, והוא ביקש מר' אליה (ב"ר זכריה), אחד מנמעני המכתב, לקרוא בפני 'אנשי הבית' את החלקים של המכתב המתייחסים אליהם, ומן הסתם לא ידעה רעייתו של המורה קרוא וכתוב. אך סביר להניח שהיה להם גם ילד קטן או ילדים קטנים, ולהם ולאשתו התכוון יצחק כאשר הזכיר בלשון רבים את 'המסכנים, האביונים המחזרים על הפתחים שהם חסרי ישע' (ע"ב, שורות 3–4).

עניין מיוחד מעוררים דברי יצחק, כי טוב ל'אנשי ביתו' להיות לבדם בפססאט מאשר להיות עמו בבבלים, וזאת בגלל הריחוק שם מן המנהגים ומן המנהיגים

2 על ר' פרחיה בר' נסים ראה ש"ד גויטיין ומ"ע פרידמן, ספר הודו ג – אברהם בן יג'ו סוחר ויצרן בהודו, תעודות מגניזת קהיר, ירושלים תש"ע, עמ' 470 במפתח בערכו, ובייחוד עמ' 31–34, ובספרות ובמקורות שצוינו שם; מ"ע פרידמן, 'הנגיד, הנשיא והרבנים הצרפתים – משבר בהנהגה בימי ר' אברהם בן הרמב"ם', ציון, פב (תשע"ז); התקבל לפרסום, בכמה מקומות.

3 הכוונה לדאוד בן יהודה. ראה עליו אצל M. A. Friedman, 'Fatwas for Abraham And Inscribe the Name of Aaron': Studies in Bible, Epigraphy, Literacy and History Presented to Aaron Demsky, ed. Y. Levin & B. Kotlerman, Rolling Hills Estates, CA 2017), pp. 333–340

4 ראה פרידמן, הנגיד, הנשיא והרבנים (לעיל, הערה 2), הערה 131 ואילך, והמקורות והספרות שצוינו שם.

5 ראה מ"ע פרידמן, מילון הערבית־היהודית מימי הביניים לתעודות הגניזה של ספר הודו ולטקסטים אחרים, ירושלים תשע"ו, עמ' 511; ש"ד גויטיין ומ"ע פרידמן, ספר הודו ב – מִצְמֻן נגיד ארץ תימן וסחר־הודו, תעודות מגניזת קהיר, ירושלים תשע"א, עמ' 398 והערה 68.

המיוחדים שבפסטאט – מן 'קהאל' (!) הקודש והטקסים שלהם בתפילותיהם ומנהגיהם ההלכתיים' (שורות 16–18) ומן הראב"ם ור' אברהם החסיד (שורות 19–29). אין לדעת עד כמה היו המנהגים (והמנהיגים) חשובים בעיני 'אנשי ביתו' של יצחק,⁶ אך הם בוודאי היו חשובים מאוד בעיניו. אמנם הוא לא היה משיח לפי תומו לגמרי, כי סביר לומר ששורות אלה היו מיועדות לא לאוזני 'אנשי הבית' השומעים את הקראת הכתוב בהן בלבד, אלא גם – ובראש ובראשונה – לעיני הקוראים אותן. בין כך ובין כך זו עדות יקרה לכוח המשיכה של מנהגי התפילה של הראב"ם ור' אברהם החסיד ולערך הסגולי שלהם בעיני בני חוגם.

למילים 'רתב' ו'קואנין' שתורגמו 'טקסים' ו'מנהגים' יש כמה משמעויות וגוונים של טקס, מנהג והלכה. הלשון כללית למדי ואין לדעת במדויק למה התכוון יצחק. בחלקים ששרדו מחיבורו הגדול 'כתאב כפאיה' אלעאבדין' (ספר המספיק לעובדי השם) הזכיר הראב"ם פעמיים את ר' אברהם החסיד בקשר למנהגי תפילה. הראב"ם סיגל את מנהגו של ר' אברהם החסיד לעמוד בקדיש ושניהם הנהיגו את הישיבה 'כלפני הקודש' (בכיוון ירושלים) בכל חלקי התפילה שיושבים בהם.⁷ ר' אברהם החסיד היה נוהג בצומות ביום ובקימה בלילה לעבודת ה' ונהגו בדברים האלה גם בבית הכנסת הפרטי, ה'מגלס', של הראב"ם.⁸

מנהגי התפילה של הראב"ם כללו, כמפורסם, ריבוי קריעות והשתחויות. סביר להניח שגם ר' אברהם החסיד נהג בהן, לפחות בתפילה בינו לבין עצמו, אבל איני מכיר עדות לכך. הראב"ם גם תיקן את אופן אמירת ברכות השחר ונוסח הברכה 'מעריב ערבים' ('אשר בדברו') בלילי שבת.⁹ הוא רצה לבטל את אמירת הפיוטים.¹⁰

6 אני מניח שאשתו לא הייתה חסידה אבל אין הדבר מן הנמנע. הראב"ם שיבח את הנשים הפרושות. ראה פירוש רבינו אברהם בן הרמב"ם ו"ל על בראשית ושמות, מהדורת א"י ויזנברג, לונדון תשי"ח, עמ' תצא; מ"ע פרידמן, 'עשרה בטלנין שבבית הכנסת במשנת הרמב"ם והראב"ם', בתוך: מִבְּרַת מִשָּׁה – קובץ מאמרים במשנת הרמב"ם לכבודו של הרב נחום אליעזר רבינוביץ (ערכו: צ' הבר וכו' כהן), מעלה אדומים תשע"ב, עמ' 825–826.

7 ראה ר' אברהם בן הרמב"ם, ספר המספיק לעובדי השם, הוא כתאב כפאיה אלעאבדין [הכרך השני מתוך החלק השני], מהדורת נ' דנה, רמת גן תשמ"ט, עמ' 79, 98, ועל הישיבה 'כלפני הקודש' ראה מ"ע פרידמן, 'מחלוקת לשם שמים – עיונים בפולמוס התפילה של ר' אברהם בן הרמב"ם ובני דורו', תעודה, י (תשנ"ו), עמ' 276–290.

8 ר' אברהם החסיד, ראה כ"י TS 20.148, שורות 9–11. ה'מגלס', כ"י TS + Mosseri II.162.1, שורות 10–11. ראה פרידמן, ביקורת חסידים (לעיל, הערה 1).

9 ראה תשובות רבנו אברהם בן הרמב"ם, מהדורת א"ח פריימן וש"ד גויטיין, ירושלים תרצ"ח, סימן פג, עמ' 120; סימן פז, עמ' 133. ראה מ"ע פרידמן, 'תלונה לסלטאן על ר' אברהם בן הרמב"ם', ציון פא (תשע"ו), עמ' 360–381; הנ"ל, 'מעריב של שבת בבית כנסת הירושלמים בפסטאט בימי ר' אברהם בן הרמב"ם', תרביץ (התקבל לפרסום).

10 ראה מ"ע פרידמן, 'זעקת שבר על ביטול אמירת הפיוטים – בקשה לפנות לסולטאן', פעמים 78 (תשנ"ט), עמ' 130–133, והספרות שצוינה שם.

בשנת 1211 הייתה בפסטאט מחלוקת גדולה על אודות התפילות ומנהגי התפילה של 'כניסה אלשאמיין', בית כנסת הירושלמים, שהתפללו לפי שיטות ארץ ישראל, לרבות קריאת התורה במחזור התלת שנתי. כעבור שנים השתבח הראב"ם שבתחילת הנהגתו ביטל את המנהגים הפסולים הנזכרים.¹¹

השתייכותו של יצחק המלמד לחוג חסידי ר' אברהם והראב"ם עולה מעצם קשריו עמם (ועם נכבדים אחרים שנזכרו במכתב) ונרמזת גם באחד הפסוקים שציטט: 'על זאת יתפלל כל חסיד אליך לעת מצוא רק לשטף מים רבים אליו לא יגיעו' (תהלים לב, ו). אמנם בדבריו על מנהגי התפילה וההלכות הטובים שהנהיגו ותיקנו הראב"ם ור' אברהם החסיד ציין יצחק במיוחד את מנהג 'קהאל' (!) הקודש' של פסטאט, וייתכן שהוא התכוון לתקנות ולמנהגים שנתקבלו בציבור כולו שם ולא רק בחוג החסידים. הנמען הראשון של המכתב היה ר' אברהם החסיד, עמיתו של הראב"ם בחסידות והוותיק ממנו.¹² יצחק המלמד רמז לזקנתו של ר' אברהם החסיד בפסוק 'וקווי יי' יחליפו כח יעלו אבר כנשרים ירוצו ולא יגעו ילכו ולא יעפו' (ישעיהו מ, לא) ולצעירותו של הראב"ם בפסוק 'והיה ראשיתך מצער ואחריתך ישגה מאד' (איוב ה, ז) – אף אל פי שהוא שכח לכתוב את שתי המילים 'ישגה מאד', שהן עיקר הברכה לעתידו המוצלח של הצעיר. הראב"ם הרבה לצטט את דברי ר' אברהם החסיד וכבר ראינו שהראב"ם אמר שהלך בעקבות עמיתו הוותיק במנהג לעמוד בזמן אמירת הקדיש. אולם הוא לא קרא לר' אברהם החסיד מורו או רבו אלא 'צאחבי', 'צאחבא פי דרך יי', היינו, חברי, חברנו בדרך ה'.¹³

ביום כ"ו באדר (28 בפברואר) שנת 1223 נמכר חלק מן הספרייה הפרטית שבעיזבוננו של ר' אברהם החסיד.¹⁴ המכירה נעשתה בנוכחות הראב"ם והוא קנה חלק מן הספרים. התעודה הנרמזת מספקת ידיעות מעניינות, ביניהן ידיעות על אודות ר' אברהם

11 ראה, למשל, פרידמן, מחלוקת לשם שמים (לעיל, הערה 7), והמקורות והספרות שצינה שם.
12 ראה עליו P. Fenton, 'Some Judaeo-Arabic Fragments by Rabbi Abraham he-Hasid by Rabbi Abraham he-Hasid', *Journal of Semitic Studies*, 26 (1981), pp. 47–72; S. D. Goitein, *The Jewish Sufi*, *Journal of Semitic Studies*, 26 (1981), pp. 47–72; S. D. Goitein, *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, I–VI, Los Angeles, Berkeley & London 1967–1993 (כרך ששי, המפתחות: S. D. Goitein & P. Sanders), ה, עמ' 79–80, 481 ועוד.

13 היינו, חברי בחסידות. ראה נ' וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים תשנ"ה, עמ' 687 ('ששניהם נתחברו לדרוך יחד את דרך החסידות בצבינה הצופית ובהנהגת התיקונים החסידיים') והמקורות שצינו שם. (לפי פנטון, ר' אברהם החסיד [לעיל, הערה 12], עמ' 290 משמעות 'צאחבי': מורי, רבי [השווה ר' דוד בן יהושע מימוני, אלמרשד אלי אלתפֶרד ואלמרפד אלי אלתגֶרד, מהדורת י' ינון, ירושלים תשמ"ז, עמ' 15: 'מורנו בדרך ה''], אבל מסתבר, לדעתי, שאילו זאת הייתה הכוונה הוא היה אומר 'אסתאדי').

14 ראה כ"י TS 20.44, פרסם נ' אלוני, הספרייה היהודית בימי הביניים – רשימות ספרים מגניות קהיר (ערכו: מ' פרנקל וח' בן-שמאי), ירושלים תשס"ו, עמ' 256–263.

החסיד, שעדיין לא הושם לב עליהן. הכספים מן המכירה יועדו, אחרי פירעון חוב, לטיפול באמו ('נפק מן תמנהם עלי ואלדה[ה]', יוציאו ממחרם לטיפול באמ[ו]) של ר' אברהם החסיד ולחלוקה לזכאים לרשת אותו לפי דת ישראל.¹⁵ כיוון שלר' אברהם החסיד היה אח גדול ממנו ואמו הייתה עדיין בחיים, צריך לומר שהוא נולד אחרי שנת 1155 בערך, גם אם אמו הגיעה לזקנה מופלגת. לפי ההלכה, אם לא הותיר המת בנים אחריו ואביו עדיין בחיים, הוא יורשו, אבל אם אביו כבר נפטר, אין אמו יורשת אותו.¹⁶ האמור על הזכאים לרשת אותו מלמד שר' אברהם החסיד נפטר ללא בנים.¹⁷ המילים 'לפי דת ישראל' הן תוספת חשובה, כי בתקופה זו לא תמיד הניחו השלטונות ליהודים לחלק את נכסיו של מת שלא הניח בנים אחריו לפי דיני התורה.¹⁸ ספק אם יש מקור בהלכה על הפרשת חלק מן העיזבון לטיפול באם הזקנה לפני מסירתו ליורשים. אין ברשימה זכר לצוואה ואני מניח שזאת הייתה פסיקה של הראב"ם לעשיית צדק ולפנים משורת הדין.

ברשימת תאריכי לידות ופטירות ואירועים חשובים אחרים במשפחתו של הראב"ם, בין רישום פטירת דודו אבו אלמעאלי לבין רישום פטירת הראב"ם עצמו, נרשמה פטירת 'אליש' אבו אסחק [=אברהם] זצ"ל' [=זכר צדיק חסיד לברכה], במוצאי שבת, ג' באדר (4 בפברואר) 1223. הכוונה לר' אברהם החסיד, כפי ששיער שלמה דב גויטיין אל נכון, והוא הסיק מן הכתוב בתעודה (על לידתו של ר' דוד) שלפחות שישה שבועות לפני מותו של ר' אברהם החסיד הוא טופל על ידי הראב"ם הרופא בביתו.¹⁹ מכאן שיצחק

15 כ"י TS 20.44, שורות 7–10, בשינויים בפענוח ובתרגום מן הנדפס (שורה 7, יש לקרוא ולהשלים 'ואלדה[ה]', שורות 9–10, צ"ל: 'אלמסתה[ק] ... במדהב'). לביטוי 'מדהב ישראל', ראה פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 149.

16 ראה הרמב"ם הלכות נחלות א, ב–ג. לפי האסלאם האם זכאית בחלק מירושת בנה.

17 במכתב אל ר' אברהם החסיד ואחיו יוסף, כ"י TS 20.148, שורה 23, בירך אותו הכותב שהאל ('ו)גזיעו גזע נכון וקיים כמותו', וברור אפוא שלא היו בנים חיים בעת ההיא, וראה גויטיין, חברה (לעיל, הערה 12), ה, עמ' 80.

18 ראה מ"ע פרידמן, 'על שו"ת הראב"ם ובני דורו שמן הגניזה', בר-אילן, כו–כו [מוגש לכבוד פרופ' יצחק ד' גילת] (תשנ"ה), עמ' 272, והמקורות והספרות שצינו שם (ושם על דין זה בתקופת הראב"ם); ספר הודו, ב (לעיל, הערה 5), עמ' 392.

19 כ"י BL Or. 5549, fol. 3, יצא לאור אצל א' שטראוס (אשתור), תולדות היהודים במצרים ובסוריה תחת שלטון הממלוכים, ירושלים תש"ד–תש"ל, ג, עמ' 2. ראה תיקוני ודינו של ש"ד גויטיין, 'כתבי גניזה מן התקופה הממלוכית', תרביץ, מא (תשל"ב), עמ' 73–74 (שם), בהערה 25, כתב בטעות שאשתור הדפיס: 'וצה"ל'. עלי-פי אותו כתב יד קבע יעקב מאן את פטירת אליש' אבו אסחק בחודש אדר שנת 1224, במקום 1223 (ראה Jacob Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs*², New York 1970, II, p. 328). אני מניח שהוא קרא את השנה בטעות 'אתק"ה', אבל הקריאה 'אתק"ד' מתאשרת על ידי פרטי התאריך הכתובים שם. בתימן אמנם היו רגילים לברך את המת שינוח 'עם צדיקים וחסידים', ראה ספר הודו, ב (לעיל, הערה 5), עמ' 482, הערה 20. אבל במצרים הברכה 'וצה"ל' (במקום וצק"ל) הייתה נדירה. גם הראב"ם נזכר בברכת 'וצה"ל' באותה רשימה

המלמד כתב את מכתבו לכל המאוחר בתחילת שנת 1223, ומסתבר, ליתר דיוק – לפני סוף שנת 1222. בצירוף הידיעות שנידונו לעיל על העיר בלביס אפשר לומר שהמכתב נכתב ככל הנראה בין השנים 1218–1222.

ר' אברהם החסיד נזכר, בלי שם אביו, בכתבי הראב"ם ובתעודות אחדות מן הגניזה. את שם אביו פרסם נפתלי וידר בשנת תש"ו, במחקרו החשוב 'השפעות אסלאמיות על הפולחן היהודי', על פי קטע באוסף הגניזה של אוקספורד ותיאורו בקטלוג של נויבאואר-קאולי. אחרי קולופון מיום שבעה עשר בתמוז (כך [!]) ולא יום ארבעה עשר כפי שנדפס בקטלוג) שנת 93... (לשטרות), שהיא שנת 82... [..] לסה"נ, ציין הכותב שמצא שני ספרים בכתב ידו של המחבר 'כג"ק מ' ורבינו אברהם החסיד אבן אבן אלרביע זצ"ל.²⁰

את רשימתו הנרמזת על ר' אברהם החסיד סיים וידר במילים: 'הבה נקוה, שעכשיו, ששמו המלא ידוע לנו, יעלה בידי החוקרים לגלות חומר נוסף עליו ועל סיעתו ולהפיץ אור חדש על פרשת החסידות המזרחית שצלתה עדיין מרובה מחמתה'.²¹ אמנם נתגלה חומר יקר נוסף, בעיקר על ידי מחקריהם של גויטיין ו"ל ויוסף פנטון-ינן 'יבל"א. ואולם (כמעט כל) התגליות הנרמזות לא באו בזכות ידיעת שם אביו של ר' אברהם החסיד, אבן אלרביע (כינוי שמצטרף לשם סלימאן/שלמה).²² שם אביו של ר' אברהם נזכר שוב במכתבו של יצחק המלמד. את השם הוא כתב בכתב עממי: 'אבן אסחאק אבן בלרביע [= (א)בו אלרביע]'.²³

חוץ ממכתב זה שרד בגניזה לפחות מכתב אחד נוסף שנשלח אל ר' אברהם החסיד,

ובכ"י TS 16.63, ע"ב, חלק שני, שורה 5 (יצא לאור אצל M. Gil, *Documents of the Jewish Pious Foundations*, Leiden 1976, עמ' 479, בתרגום שם, עמ' 480, במקום 'sage' >] חכם], צ"ל: pious >] חסיד).²⁰

20 כ"י Bodl. MS Heb. e. 74, fol. 20 (http://tinyurl.com/hxuvkgl). ראה A. Neubauer & A. E. Cowley, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library*, II, Oxford 1906 (http://tinyurl.com/hg88v8f); וידר, התגבשות (לעיל, הערה 13), עמ' 688. [...]'שבעה עשר בירח תמוז', אך מעט מן האות הראשונה שרד אבל מוכח שהיא ש"ן ולא רי"ש. 'נסכתין', שני ספרים, ראה י' בלאו, מילון לטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים, ירושלים תשס"ו, עמ' 692. 'בכ"ט', בכתב ידו, ראה פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 405. גויטיין, חברה (לעיל, הערה 12), ה, עמ' 641, הערה 300, השלים את השנה לסה"נ 82... [11], ציין שהברכה 'זצ"ל' באה רק אחרי שם אביו של ר' אברהם החסיד, אבן אלרביע, ושיער שכתב היד נכתב בימיו. ואולם האמור על מציאת ספרים בכתב ידו מתאים לדעת דווקא לנסיבות שלאחר מותו.

21 וידר, שם, עמ' 691.

22 יוצא מן הכלל הוא כ"י TS 13 J 8.11, שנזכר בו שאבן אסחאק בן אבן אלרביע עסק בגביית צדקה לשני זרים, וגויטיין (חברה [לעיל, הערה 12], ב, עמ' 429, מס' 146) העיר שהכוונה לאברהם החסיד, וראה להלן, הערה 31. לצירוף הכינוי אבן אלרביע לשם סלימאן/שלמה, ראה גויטיין, שם, ה, עמ' 481, 641, הערה 300.

והוא כבר נזכר לעיל.²³ סביר להניח ששרדו בגניזה מכתבים שהוא כתב וכתבים אחרים שנכתבו בידו ואולם עד כמה שידוע לי טרם זוהה שום קטע מאלה. באיגרת 'חסידית' אחת נשלחו ברכות אל ר' פרחיה ושני בניו ר' משה ור' שמואל. פנטון פרסם את האיגרת ושיער שהכותב היה ר' אברהם החסיד. ואולם על פי שמות בניו מתברר שהמתברך היה פרחיה בן יוסף ועד כמה שידוע הוא היה פעיל עשרות השנים לאחר מותו של ר' אברהם החסיד.²⁴

אין אנו יודעים מה היה מוצא משפחתו של ר' אברהם החסיד. במפתחות לספרו של גויטיין, חברה, שהוכנו לאחר מותו, נרשם השם: אבו אסחק אברהם בן אבו אלרביע שלמה בן יוסף אבן גבאי, ומכאן שאברהם החסיד בן אבו אלרביע היה בנו של אבו אלרביע סלימאן בן יוסף אבן גבאי, חברו לדרך של יהודה הלוי, שנסע עמו מספרד למצרים.²⁵ לא ראיתי זיהוי זה בדברים שכתב גויטיין ואיני יודע אם הוא התכוון לו.²⁶ מכל מקום אולי יש רמז לזיהוי בשם אחיו של ר' אברהם החסיד, יוסף, שהוא כשם המשוער של הסב, יוסף אבן גבאי, אביו של חברו לדרך של ריה"ל. אין זה מן הנמנע, אם כן, שבשל זיקה משוערת זו ינקו שורשיה של חסידות ר' אברהם החסיד מתורת יהודה הלוי ומחסידות יהדות ספרד. שאלה זו דורשת עיון נוסף ואין זה מקומו.

23 כ"י TS 20.148. לדברי גויטיין, חברה (לעיל, הערה 12), ה, עמ' 79, 527, הערה 152 (הדברים נדפסו לאחר פטירתו), כתוב בראש המכתב (שורה 2), בברכות בשם הקב"ה: 'ממבין מחשבות', וזה רמז לספר 'מורה נבוכים' של הרמב"ם, וזאת טעות. כתוב: 'ממשיב ממבין מחשבות ומשיב לבבות'. 'ממשיב ממבין' כתובות בתיבה אחת: 'ממשיב' תוקן ל'ממבין' בכתובת ב"ת מעל השי"ן ונו"ן סופית מעל הבי"ת. המעתיק הוסיף גם צירה תחת המי"ם השנייה לסייע, כביכול, בקריאה. לאחר התיקון התיבה נראית קצת כמו 'ממבין'.

24 כ"י ENA NS 1.10, יצא לאור אצל P. B. Fenton, 'A Pietist Letter from the Genizah', *Biblical and Other Studies in Memory of S.D. Hebrew Annual Review*, IX (1985), pp. 159–167. P. B. ;161, עמ' 161, Goitein, וההשערה שהכותב היה ר' אברהם החסיד, שם, עמ' 161. P. B. ;161, עמ' 161, Fenton, 'A Mystical Treatise on Prayer and the Spiritual Quest from the Pietist Circle', *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 16 (1993), p. 141. ועוד. על הזיהוי עם ר' פרחיה בן יוסף שלאחר זמנו של ר' אברהם החסיד ראה ספר הודו, ג (לעיל, הערה 2), עמ' 30, 33, 396.

25 ראה גויטיין, חברה (לעיל, הערה 12), ה, עמ' 645; ו, עמ' 2 (בשניהם הובאו הדברים בערבוביה, והציון לעמ' 459–460, איננו לאברהם החסיד אלא לאב שלמה, ובמקום 346 צ"ל 345), עמ' 5.

26 תן דעתך שגויטיין, חברה, ה (שם), עמ' 459, כתב שבזמן שריה"ל נסע מאלכסנדריה מזרחה לארץ ישראל נסע אבן גבאי מערבה. נעלם ממני מניין נלקחה ידיעה זו. ייתכן שזה על סמך הכתוב בכ"י TS 13 J 24.8, שורות 14–15: 'גהאז אלשרק [...] אלגרב', שגויטיין תרגם (בטעות לדעתי) 'ההפלגה אם למזרח אם למערב', ועל כך ראה מ"ע פרידמן, ספר הודו ד (א): חלפון ויהודה הלוי – לקורותיהם של סוחר משכיל ומשורר דגול על פי תעודות גניות קהיר, ירושלים תשע"ג, עמ' 330–331. בחסרון ידיעה אחרת מניח אני שאבו אלרביע סלימאן בן יוסף בן גבאי נשאר במצרים והקים שם משפחה.

הנמען השני של המכתב היה, כאמור, ר' אליה הדיין ב"ר זכריה, מקורבו של הראב"ם ומעין ראש לשכתו לתקופה ארוכה. אף על פי שיצחק ביקש מר' אברהם החסיד לדרוש בשלום ר' אליה, הוא פנה גם אל ר' אליה במישרין בגוף המכתב ('כאשר תקראו את המכתב') וגם ביקש ממנו לקרוא חלקים מן המכתב לאנשי ביתו או לאשתו של יצחק, כפי שצוין כבר לעיל. את ר' אליה בירך יצחק בברכות חריגות על ההצלחה בגידול בניו וקרא עליו שני טורי שיר שאינם ידועים ממקום אחר: 'ויום גלותו פצל יברה / וכבוד יי' עליו יזרח' (ע"ב, שורות 9–10),²⁷ העשוי לרמוז על העובדה שר' אליה גלה למצרים מארץ ישראל.²⁸ הקרבה בין ר' אליה לר' אברהם החסיד נרמזת במכתב אל ר' אליה מאת חתנו, שבו דרש בשלומם של הראב"ם, ר' יחיאל הדיין (ב"ר אליקים), ר' חננאל הדיין (ב"ר שמואל, חמיו של הראב"ם), ו'מ' ור' אברהם החסיד החכם והנבון ושלום מ' ור' יוסף החכם והנ[בון] אחיו.²⁹

חלקו השני של המכתב הוא בקשה אל ר' אברהם החסיד, הראב"ם, ר' אליה ועוד כמה נכבדים, שאליהם נשלחו דרישות שלום, לסייע למשפחתו הענייה וחסרת הכול של יצחק שנשארה בפסטאט בזמן שהוא נסע לבלבס. רוב הנכבדים נזכרו בשמותיהם הפרטיים או בכינוייהם ובלי שמות אבותיהם, והידיעות המועטות עליהם, הוודאיות או המפוקפקות, סוכמו בהערות המלוות את הטקסט או התרגום.

ואולם סלימאן בן אבו עמרן התלמיד (ע"ב, שורות 22–24) ראוי לציון מיוחד. אדם בשם זה ממש אינו ידוע לי ממקום אחר. הכותב ביקש מן הנמענים (ומן הראב"ם) לזרז את סלימאן לסייע ל'אנשי ביתו' של יצחק 'במה שה' יזמן על ידו'. על פי ביטוי זה אני מניח שהכוונה לסלימאן אלגאבי הלוי. 'גאבי' שבערבית-יהודית הוא 'גבאי' בעברית, גובה תרומות לעניים (ופרנס).³⁰ ברשימה של חשבונות על סך תשעים ותשעה דרהמים מן השבוע שקראו בתורה את פרשת ויקהל, צוין ששישים ותשעה דרהמים הם נדבות שגבה סלימאן, ושלושים הם נדבות שגבה ר' אברהם החסיד וכן שהכסף לעניים נמסר בפניו.³¹

אף על פי שטרם נמצאו ידיעות על אדם שנקרא סלימאן בן אבו עמרן, ישנן ידיעות מעניינות על אדם מחוגו של הראב"ם שנקרא אבו אלרביע סלימאן בן עמרן.

27 ראש הטור הראשון ('ויום גלותו') הוא על פי שו' יח, ל ('יום גלות הארץ'), וסופו ('כצל יברה') על פי איוב יד, ב ('ויברה כצל'). הטור השני הוא על פי יש' ס, א.

28 ראה גויטיין, חברה (לעיל, הערה 12), א, עמ' 64, 406, הערה 29; ב, עמ' 515, מס' 29.

29 כ"י TS 10 J 14.4. ראה גויטיין, חברה, א (שם), עמ' 366, מס' 21; ר' דוד בן יהושע מימוני, אלמרשד (לעיל, הערה 13), עמ' 18, הערה 17.

30 ראה גויטיין, חברה, ב (לעיל, הערה 12), עמ' 79, 539, הערה 54; גיל, קודש (לעיל, הערה 19), עמ' 50; W. Diem & H. P. Radenberg, *A Dictionary of the Arabic Materials of* S. D. Goitein's *A Mediterranean Society*, Wiesbaden 1994, עמ' 26.

31 כ"י TS K 15.2. ראה גויטיין, שם, עמ' 451, מס' 43, ולדבריו ר' אברהם החסיד תרם שלושים דרהמים (ושם בטעות שישים וארבע במקום שישים ותשע).

לא סביר בעיניי שהיו שני אנשים בחוג החסידים בעלי שמות כל כך דומים. מניח אני שהכוונה לאותו אדם, וייתכן ש'אבו עמראן' שבמכתבו של יצחק הוא טעות במקום 'עמראן'. חסיד אחר כתב אל סלימאן בן עמראן והאשים אותו בעזיבת בית הכנסת הפרטי (ה'מגלס') של הראב"ם ובעשיית התורה קרדום לחפור בו. בסיפורו המרתק נדון במקום אחר.³²

המכתב מתפרסם כאן על פי כ"י TS Misc. 25.9.³³

מכתבו של יצחק הבגדאדי

מקור	תרגום
1 עמ' אל ממלון יצחק אלבגדידי עש'ו	עמ"י – העבד ³⁴ יצחק אלבגדידי ³⁵ – עש"ו. ³⁶
2 אלדי אעלם בה אהל אלבית אצאנה ³⁷ ם	זאת להודיע לאנשי ביתי ³⁸ ישמר]ם האל [יתעלה]
3 אני וצלת אלי בלביס פי עאפיה וכא ³⁹ ן	שהגעתי אל בלביס בבריאות טובה, והי]ה [לבי טרוד]
4 לסבב בעדי מנכם פאן פי קלבי ³⁹ מא	(4–5) מחמת הריחוק מכם. ועד כמה מצטער אני
5 בה אלא אללה מן בעדי ענכם לאן אלי	בגלל ריחוקי מכם אי]נו יודע] אלא ה', כי עד [עכשיו]
6 מא משאלי ⁴⁰ שגל אן אלגריב אדא	לא השגתי תעסוקה, ⁴² כי כאשר זר מבקר כטר ⁴¹ בבלד מא

32 כ"י TS 10 J 13.8 + Mosseri II.162.1, ראה פרידמן, ביקורת חסידים (לעיל, הערה 1).

33 חומר: נייר. המידות 11.6 ס"מ (רוחב) x 31.3 ס"מ (אורך).

34 היינו, עבדכם, אנוכי.

35 הבגדאדי, לפי הגייה של 'אמאלה'.

36 'עמ"י עש"ו' – תה' קכא, ב: 'עזרי מעם ה' עושה שמים וארץ'.

37 ראה פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 731.

38 על משמעות 'אהל אלבית' כאן ראה את הדיון לעיל.

39 ראה פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 801.

40 ראה פרידמן, שם, עמ' 491.

41 ראה פרידמן, שם, עמ' 406.

42 כמוֹרה. עיצבונו של הכותב, השוהה בבלביס ללא עבודה, מועצם על ידי ריחוקו מבני ביתו.

תרגום	מקור
יודע לא במשך שבוע אחד ולא במשך שניים שהם אומרים: 'למה בא אלינו מלמד זר' ⁴⁵ והתיישב אצלנו?!. אולם יש לי אורך רוח עד שיסתדר המצב, אם ירצה ה' יתעלה. והאנשים (כאן) הם צאן בלי רועה ⁴⁸ שאינם מבחינים בין טוב לרע. אם האל רוצה בטובתם, הוא יביא למענם לידי הישארותי במקום שלהם בכל אופן שהוא שאי אפשר לדחותו. ואם גוזר ה' שאתעכב עוד שבוע, אל תהיו מוטרדים. ואם העניין יצא לפועל, ⁵⁹ השבח	7 יערף פי גמעה ולא תנתין אנהם קאלו מא ⁴³ גאנא 8 מעלם גריב ותבת ענדנא ולאנא ⁴⁴ טול אל רוח חתא 9 ימשי ⁴⁶ אל חאל אן שא אללה תעאלא ולקום ⁴⁷ גנם 10 בלא ראעי מא יפרקו בין גיד לרדי אן כאן אללה קד 11 אראד להם בכיר ⁴⁹ פהוא ⁵⁰ יסבב להם קעודי ⁵¹ ענדהם 12 מן כל וגה לא ימכן תפסירה ⁵² ואן קדר ⁵³ אללה ואנעקת ⁵⁴ 13 פאצל ⁵⁵ גמעה לא יציק לכם צדר ⁵⁶ פאן תם ⁵⁷ אמר חמד ⁵⁸

- 43 ראה פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 463.
- 44 ראה פרידמן, שם, עמ' 438.
- 45 כאמור, כנראה אין הכוונה למי שאינו מבני המקום סתם אלא למהגר מארץ זרה.
- 46 ראה פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 490.
- 47 במקום 'ואלקום'. השמטת אל"ף התווית אחרי וי"ו החיבור נדירה. ראה י' בלאו, דקדוק הערבית-היהודית של ימי הביניים², ירושלים תשנ"ה, עמ' 52. וכיו"ב להלן, שורה 23 'ולמולי'; ע"ב, שורות 1, 26 'ולמולא', 18 'ולשיך'.
- 48 ראה זכריה י, ב.
- 49 ראה פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 850.
- 50 במקום 'פהו'. ראה בלאו, דקדוק (לעיל, הערה 47), עמ' 57.
- 51 ראה בלאו, מילון (לעיל, הערה 20), עמ' 557; פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 815.
- 52 ראה פרידמן, שם, עמ' 701.
- 53 ראה פרידמן, שם, עמ' 779.
- 54 ראה בלאו, מילון (לעיל, הערה 20), עמ' 469; פרידמן, שם, עמ' 630.
- 55 ראה פרידמן, שם, עמ' 709.
- 56 ראה פרידמן, שם, עמ' 755.
- 57 ראה בלאו, מילון (לעיל, הערה 20), עמ' 66; פרידמן, שם, עמ' 917.
- 58 ראה פרידמן, שם, עמ' 279.
- 59 היינו, כנראה, אם יחליטו להעסיק אותי כמורה.

מקור	תרגום
14 אן קצאה אללה ואני אתרצד ⁶⁰ טריק אל שאם ⁶¹ אן תגי	לאל שגזר כך. ⁶² ואני צופה לדרך של ארץ ישראל. ⁶³ אם תגיע
15 קאפלה אסתכבהא ⁶⁴ ען אל טריק אן כאן קד גת ⁶⁵ קאפלה	שיירה, אשאל אותם ⁶⁶ על אודות הדרך, כי באה שיירה
16 ואכברת אן אל טריק מכיף ⁶⁷ ואנתם פי מצר אכיר ⁶⁸ ממא	וסיפרו שהדרך מלאה שודדים/גייסות. ויותר טוב שאתם בפסטאט מאשר
17 תכוננו פי בלביס אן מן יפאיק מתל קהאל מצר קהאל	בבלביס, כי מי שנפרד מן קהאל (!) כגון פסטאט, ⁶⁹ קהאל (!)
18 הקדש ורתבהם ⁷⁰ פי צלואתהם וקואנינהם ⁷¹ אל שרעיה	הקודש, והטקסים שלהם בתפילותיהם ומנהגיהם ההלכתיים
19 ומתל ⁷² סידנא ⁷³ מרנו ורבנו ואעטרת (!) ראשנו וצניף	ומן אדם כמו אדוננו מרנו ורבנו ואעטרת (!) ראשנו וצניף
20 תפארטנו ואור דינינו הרב המבוהק (!) יחיד הדור	תפארטנו ואור דינינו ⁷⁴ הרב המבוהק (!) יחיד הדור
21 ממזרח שמש עד מבואו אברהם מרדכי הזמ ⁷⁵ [ז]	ממזרח שמש עד מבואו אברהם ⁷⁵ מרדכי הזמ ⁷⁶ [ז]

- 60 ראה פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 868.
- 61 ראה בלאו, מילון (לעיל, הערה 20), עמ' 322; פרידמן, שם, עמ' 874.
- 62 היינו, מוטב.
- 63 כאמור לעיל, ייתכן שהכותב שקל לנסוע לארץ ישראל או לסוריה אם לא ישיג עבודה בבבלביס.
- 64 צ"ל: 'אסתכברהא'.
- 65 התי"ו תוקנה ואין הקריאה ודאית.
- 66 את הולכי השיירה.
- 67 ראה פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 400.
- 68 ראה בלאו, מילון (לעיל, הערה 20), עמ' 201; פרידמן, שם, עמ' 409.
- 69 הסיפה, פסוקית הנשוא, אינה מפורשת, ועניינה מעין הרי הוא אומלל, מסכן, אובד.
- 70 ראה בלאו, מילון (לעיל, הערה 20), עמ' 238; פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 872.
- 71 ראה פרידמן, שם, עמ' 809–810.
- 72 ראה פרידמן, שם, עמ' 493–494.
- 73 היינו ראש היהודים, ראה פרידמן, שם, עמ' 567.
- 74 החלפת 'עיינינו' ב'דינינו' איננה בהכרח טעות, ו'דינינו' זה הוא 'דִּתְנֵנו', על פי הערבית 'דין' (וראה פרידמן, שם, עמ' 126).
- 75 הוא הראב"ם.
- 76 על תואר הכבוד 'מרדכי הזמן' לרמב"ם ולראב"ם ראה מ"ע פרידמן, הרמב"ם, המשיח בתימן והשמד, ירושלים תשס"ב, עמ' 195.

תרגום	מקור
ירום הודו ויגדל כבודו – והיה ראשיתך מצער	22 ירום הודו ויגדל כבודו והיה ראשיתך מצער
ואחריתך, וזרח בחושך אוריך ⁷⁸ – ומהאדון, מרי,	23 ואחריתך וזרח בחושך אוריך ולמולי אל סייד
הקדוש, הירא אלוהים, החסיד מרו"ר השיך אבו אסחאק ⁸⁰ הצדיק	24 אל ולי ⁷⁹ אל תקי אל חסיד מר ור אל שיך אבו אסחאק הצדיק
הכשר העניו ושפל רוח החכם והנבון הירא מאלהיו	25 הכשר העניו ושפל רוח החכם והנבון הירא מאלהיו
ירום הודו ויגדל כבודו ויתן לא (!) משאלות לבו לטובה	26 ירום הודו ויגדל כבודו ויתן לא (!) משאלות לבו לטובה
ויקיים עליו קרא דכתיב 'ומצא חן ושכל טוב	27 ויקיים עליו קרא דכתיב ומצא חן ושכל טוב
בעיני אלהים ואדם ⁸¹ ועד 'וקויי יי' יחליפו כח יעלו	28 בעיני אלהים ואדם ועד וקויי יי' יחליפו כח יעלו
אבר כנשרים ירוצו ולא יגעו ילכו ולא יעפו ⁸² .	29 אבר כנשרים ירוצו ולא יגעו ילכו ולא יעפו:
ומתחנן אני לה' ולאדוננו רבי ומרי אברהם ⁸⁵	30 ואקצד ⁸³ אללה וייצד ⁸⁴ וסיידנא רבי ומרי אברהם

77 איוב ח, ז, בהשמטה שגויה של ההמשך 'ישגה מאד'.

78 יש' נח, י.

79 ראה פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 195.

80 'אל חסיד [...] אבו אסחאק' הוא ר' אברהם החסיד.

81 מש' ג, ד.

82 יש' מ, לא.

83 ראה פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 817.

84 התחלה שגויה של התיבה התוכפת. תיבה זו נמחקה על ידי נקודה אחת באמצע כל אות, מעין דגש.

85 מניח אני שהכוונה כאן לר' אברהם החסיד. להלן, ע"ב, שורות 1-4, באה הבקשה שיש לשטוח לפני הראב"ם.

מקור	תרגום
31 אן לא יגפל ען ⁸⁶ אהל אלבית פקד	שלא יזניח את אנשי ביתי, כי השלכתי את יהבי
ארמית ⁸⁷ תכלאני ⁸⁸	
32 עלי השם הגדול ועליך והבטח ביי ⁸⁹	על השם הגדול ועליך. והבטח ביי ⁸⁹ חסד
33 יסובבנו על זאת יתפלל כל חסיד אליך לעת	יסובבנו. על זאת יתפלל כל חסיד אליך לעת
34 מצוא רק לשטף מים רבים אליו לא יגיעו	מצוא רק לשטף מים רבים אליו לא יגיעו. ⁹¹
35 אלו הפסוקים יחולו על הדרתך מתוך לבי וכליותי	אלו הפסוקים יחולו על הדרתך מתוך לבי וכליותי.
36 אמן סלה	אמן סלה.
[ע"ב] 1 ולמולא יבלג סלאם ממלוכה לסיידנא ⁹² אלרייס ⁹³ ירום	ימסור נא אדוני את ברכת השלום של עבדו לאדוננו ה'רייס ⁹⁴ ירום
2 הודו ויגדל כבודו ואל ידל ותוציה אן לא יגפל איצא	הודו ויגדל כבודו ואל ידל ותזרו אותו גם כן שלא יזניח
3 ען אלמסכין ⁹⁵ אלמנקטעין ⁹⁶ גהא ⁹⁷ אלאבואב אלדי ⁹⁸ לם	את המסכנים, האביונים המחזירים על הפתחים, כי הם

86 'גפל I ענה' (ולא רק 'ענהא'). וכן להלן, ע"ב, שורות 2–3, 23–24; וכן, למשל, במכתב שכתב הראב"ם, בכ"י JTSL MS 8254.19 (= ENA NS 18.36), שיצא לאור אצל P. B. Fenton, 'Judeo-Arabic Commentary on the Haftārōt by Ḥanan'el ben Šēmū'el (?), Abraham Maimonides' Father-in-Law', *Maimonidean Studies*, 1 (1990), pp. 49–54 (ע"ב, שורה 21, שוליים). ראה פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 127, הערך 'מדאין'; M. Hinds & El-S. Badawi, *A Dictionary of Egyptian Arabic*, Beirut 1986, p. 625

87 ראה פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 860.

88 ראה בלאו, מילון (לעיל, הערה 20), עמ' 65; פרידמן, שם, עמ' 915.

89 'עליך' היינו הנמען, ר' אברהם החסיד.

90 תה' לב, י.

91 שם ו. הפסוק רומז שהכותב הוא חבר בתנועה החסידית.

92 לא ראיתי במילונים 'בלג IV/I לה (במקום זה) אלסלאם'.

93 ראה פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 858.

94 היינו ראש היהודים.

95 צ"ל: 'אלמסאכין'.

96 ראה פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 799.

97 כמו: גזה (גזה). לכתובת אל"ף במקום תא מרבוטה גם בנסמך ראה בלאו, דקדוק (לעיל, הערה 47), עמ' 44.

98 ראה בלאו, מילון (לעיל, הערה 20), עמ' 17; פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 18.

תרגום	מקור
חסרי ישע. והדרת אדוני המפואר ביותר, מרי המיטיב,	4 יערפון טריק ¹⁰⁰ וחצרה אלמולא אלגל אלסייד אלמנעם
העושה חסד, מבורך בהערצה במיטב ברכות השלום מאת משרתו.	5 אלמתפצל מכדומה ¹⁰¹ באגל אלסלאם מן כאדמהא
ואוהבו מביע את תודתו העמוקה ביותר ¹⁰⁴ לכבוד גדלת קד הדרת יקרת צפירת תפארה (!)	6 ומחבהא ינהי ¹⁰² אותאר בסט עדרה ¹⁰³ 7 לכבוד גדלת קד הדרת יקרת צפירת תפארה (!)
מר' ור' אליה הדיין המפלא פאר הדיינים	8 מר' ור' אליה הדיין המפלא פאר הדיינים
אלהים אלהנו (!) יטיב אחריתו מראשיתו ¹⁰⁵ ויום גלותו	9 אלהים אלהנו (!) יטיב אחריתו מראשיתו ויום גלותו
כצל יברח / וכבוד יי' עליו יזרח. ¹⁰⁶ וכת' ¹⁰⁷	10 כצל יברח וכבוד יי' עליו יזרח וכת'
אור זרע לצדיק ולישרי לב שמחה, שמחו צדיקים ביי' והודו לזכר קדשו. ¹⁰⁸	11 אור זרע לצדיק ולישרי לב שמחה: 12 שמחו צדיקים ביי' והודו לזכר קדשו
יחיי לא ¹⁰⁹ (!) את כלל חמודיו. ¹¹⁰ יזכהו לתורתם	13 יחיי לא (!) את כלל חמודיו יזכהו לתורתם
ולחופתם, ואל יכאיב לבו בשבילם ¹¹² ישמיעו הוד	14 ולחפתם ואל יכאיב לבו בשבילם ישמיעו הוד

99 בני משפחתו של הכותב.

100 ראה פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 344, 455.

101 ראה פרידמן, שם, עמ' 398.

102 יש חור קטן בנייר אחרי התיבה אך אין סימן שנכתבה שם אות.

103 ראה פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 35 (קרא אולי אותאר [=אאתאר?]), 619.

104 התרגום משוער בלבד. הביטוי שבמקור יכול גם להביע ההתנצלות (על השיבושים בכתובה, למשל).

105 על פי קה' ז, ח; איוב מב, יב.

106 על קטע שירי זה ראה במבוא שלעיל.

107 = וכתוב, וכן להלן.

108 תה' צז, יא-יב.

109 במקום: יחיה לו, וכן להלן, שורה 21, וראה טעות דומה בע"א, שורה 26.

110 כל בניו.

111 לברכה זו ראה ספר הודו, ג (לעיל, הערה 2), עמ' 359, הערה 135, והספרות והמקורות שצינו שם. הברכה רומזת לגילם הצעיר של בני ר' אליה.

112 ברכה יוצאת דופן.

מקור	תרגום
15 והדיו בעבוריו וכת' ובעבור תהיה יראתו על	והדיו בעבוריו. ¹¹³ וכת' ובעבור תהיה יראתו על
16 פניכם לבלתי תחטאו וכת' ורא' בנים לבניך	פניכם לבלתי תחטאו, ¹¹⁴ וכת' וראה בנים לבניך
17 שלום על ישרא': ואלממלך קד אסתעאן באללה	שלום על ישראל. ¹¹⁵ והעבד (=אני) מבקש עזרה מאת ה'
18 תעאלא ורבי אברהם ורבי אליה ולשיך אלמולא	יתעלה ומאת רבי אברהם ¹¹⁶ ורבי אליה והשיך האדון
19 אלאגל אלמנעם רבי חלפן הכהן החכם והנבון סגאן (!)	המפואר ביותר המיטיב רבי חלפן (!) הכהן ¹¹⁷ החכם והנבון סגאן (!)
20 הכהנים תפארת החזנים בעבדתו הירא	הכהנים תפארת החזנים בעבדתו הירא ¹¹⁸ (!)
21 שמים יחיי לא (!) חמודו יוכהו לתורתו ולחפתו	שמים יחיי לא (!) חמודו יוכהו לתורתו ולחפתו.
22 וסלימאן אבן אלשיך אלאגל אבו עמראן אל	ואת סלימאן בן השיך המפואר ביותר אבו עמראן
23 תלמיד יוצה ¹¹⁹ אלסאדה אלאגל לא יגפל ען	התלמיד ¹²⁰ יורזו רבותיי המפוארים ביותר שלא יזניח את
24 אהל אלבית במא יסהל ¹²¹ אללה עלי ידיה ולשיך	אנשי ביתי במה שה' יזמן על ידו. ולשיך

¹¹³ הדברים מגומגמים ואולי 'הוד והדיו' הוא שיבוש של 'הוד והדר'.

¹¹⁴ שמ' כ, יז. כאמור, הברכות על גידול הבנים אינן שגרתיות.

¹¹⁵ תה' קכה, ו.

¹¹⁶ החסיד.

¹¹⁷ ר' חלפון הכהן קנה סדר משנה וקונטרסים מן הספרייה שבעיזבנו של ר' אברהם החסיד, כמצוין בכ"י TS 20.44, שורות 71–73 (אלוני, הספרייה [לעיל, הערה 14], עמ' 258). ייתכן שהכוונה לחלפון בן אלעזר הכהן, שהיה דיין ומתומכי הראב"ם. ראה גויטיין, חברה, ב (לעיל, הערה 12), עמ' 485, מס' 36; פרידמן, תלונה לסלטאן (לעיל, הערה 9), עמ' 379.

¹¹⁸ הביטוי 'תפארת החזנים בעבודתו' רומז שהכוונה לעבודת ה' בזמן הזה ולא לעבודה בבית המקדש כשייבנה. הצירוף עם 'הירא שמים' התוכף מוכיר את לשון הפנייה של חסיד הראב"ם לחברו 'אלעאבד אלדיין אלורע', עובד ה' (=החסיד) האדוק ירא השמים (ראה כ"י TS 10 J 13.8, ע"ב, תוספת, שורות 1–2, המתפרסם אצל פרידמן, ביקורת חסידים [לעיל, הערה 1]).

¹¹⁹ ראה פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 209.

¹²⁰ 'תלמיד' הוא כרגיל תואר של תלמיד חכמים. על אודות סלימאן זה ראה את הדיון לעיל, בסוף המבוא.

¹²¹ ראה פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 563.

- 25 אבו טאהר אלפרנאס ואהל ביתה באגל
[א]לס[ל]אם]
- 26 ולמולא ולמולא אלאגל מהדב אלדין
אל. [...]
- 27 אלאסם אלמעטר¹²⁴ ירום הודו ויגדל
כ[בודו ולשיך]
- 28 אבו בראכאת ולי אלדולה ולדה¹²⁵
באגל אלפ[לאם ויזכהו]
- 29 לתורתו ולחפתו רבי אליה יוצל
אלסלאם [...]
- 30 אן יוצי אלשיך אסד אן כאן פי מצר
יוציה [...]
- [בראש העמוד] 1 יתפצל רבי אליה ירום
הודו אדא קריתם אלכתאב סב דאלת¹²⁸
- 2 עליה יקרא אלאחרף אלמצוצה¹²⁹
- 3 באהל אלבית עליהם¹³⁰ תכסב זכות
[בכיוון הפוך]
- 122 אבו אלטאהר היה מקורב לראב"ם ושמש בית הכנסת של הירושלמים בפסטאט בין השנים 1183–1223, ועסק בגביית כספי ההקדש. ראה גיל, קודש (לעיל, הערה 19), עמ' 531 (במפתח); גויטיין, חברה (לעיל, הערה 12), ד, עמ' 436, הערה 72.
- 123 אלמהלב היה בין הקונים ספרים מעיבונו של ר' אברהם החסיד, על פי כ"י TS 20.44, שורות 88, 97, 104, 114, 131, ואלמהלב אבי סעיד, שם, שורות 26, 50. על התואר (והשם) מהרב, ראה ש"ד גויטיין ומ"ע פרידמן, ספר הודו א – יוסף אלפנדי סוחר הודו הגדול, תעודות מגניות קהיר, ירושלים תשס"ט, עמ' 41, הערה 51 (ושם על התואר מהרב אלדין); ספר הודו, ג (לעיל, הערה 2), עמ' 30–31, והספרות והמקורות שצוינו שם. על יהודים בתקופה זו שנקראו בתואר כבוד בסיומת 'אלדין' ראה פרידמן, תלונה לסלטאן (לעיל, הערה 9), עמ' 389–390, ובספרות שצוינה שם. אפשר לקרוא כאן גם אלדין (הדיין).
- 124 ראה פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 636.
- 125 שמא צ"ל: 'ולדה'.
- 126 שמא צריך להיות 'ובנו'. 'ולי אלדולה' (בלי ציון שמו) מופיע בשלוש רשימות של תורמים מתקופה זו. ראה גויטיין, חברה, ב (לעיל, הערה 12), עמ' 500, מספר 89.
- 127 השם אסד ('אריה'), המקביל כרגיל לשם העברי יהודה, שכית. כמה אסד נזכרו ברשימות תורמים מתקופה זו אבל אי אפשר לדעת למי הכוונה.
- 128 ראה פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 135.
- 129 ראה פרידמן, שם, עמ' 428.
- 130 לביטוי 'קרא I' ראה עליה, ראה פרידמן, שם, עמ' 826.

תרגום

מקור

תרגום	מקור
1 יגיע אל פֶּסְטָאט, ישמרנה האל יתעלה, אל השיך אבו אסחאק אבן	1 יצל אלי מצר חמאה ¹³¹ אללה תעאלא אלי אלשיך אבו אסחאק אבן ¹³²
2 בלרביע ¹³³ ורבי אליה הדיין ירום הודם ויגדל כבודם.	2 בלרביע ורבי אליה הדיין ירום הודם ויגדל כבודם מן
3 (מאת) עבדם יצחק המלמד הבבלי.	3 ממלוכהם יצחק המלמד הבבלי
(כתיבה בערבית שאינה שייכת למכתב) יום רביעי עשרים וחמישה ג'מדי הראשון בית אוצר (?) ¹³⁶	[בכיוון השני] ¹³⁴ 1 يوم الاربعاء خامس وعشرين جمدي الاول 2 بيت مال ¹³⁵

- 131 צריך להיות 'חמאה' (ראה פרידמן, שם, עמ' 281), ואפשר ששני הקווים מעל ה"א הם במקום אל"ף.
- 132 אחרי תיבה זו נקודה וקו, וספק אם יש בהם כוונה כלשהי.
- 133 הכוונה: (א) בו אלרביע.
- 134 מסתבר ששתי השורות באותיות ערביות נכתבו לפני המכתב הכתוב בערבית-יהודית, כי התוספת בערבית-יהודית בראש ע"ב (שורות 2–3, 'עליה יקרא ... באהל אלבית' וכו') נכתבה ברווח הריק שלשמאל השורה השנייה באותיות ערביות. פענוח שתי השורות באותיות ערביות קשה (!) והטקסט שנדפס מסופק. הפרופסורים ג'פרי כאן, נאסר בסל, חגי בן-שמאי ונחם אילן העירו הערות חשובות, והאחריות עליי.
- 135 ייתכן שיש שאריות של תיבה נוספת אחרי תיבה זו.
- 136 לשתי השורות הללו עיין בהערות 134–135.

TSIMISC, 25.9

באדיבות הנהלת ספריית האוניברסיטה בקמברידג'

השלמה לפירוש הפיוטים בספר ערוגת הבשם

יוצאת לאור על ידי שמחה עמנואל

מבוא

ספר ערוגת הבשם, המכיל את פירושו לפיוטים של ר' אברהם בן עזריאל, ואשר ראה את אור הדפוס במהדורתו של אפרים אלימלך אורבך,¹ השתמר בידינו בשני כתבי יד, האחד בספריית הוטיקן והשני בספריית האוניברסיטה בפרנקפורט. כתב היד שבפרנקפורט איננו מכיל את הספר כולו, ועל כן נאלץ לעתים אפרים אלימלך אורבך לבסס את מהדורתו על כ"י וטיקן בלבד.²

במחקר שפרסמתי לאחרונה ציינתי ארבעה קטעים של ספר ערוגת הבשם שהתגלו בגניזת אירופה,³ ואלו הם: (א) שני דפים רצופים, בארכיון הארכיבישוף בווינה (מקביל לנדפס אצל אורבך, ערוגת הבשם, א, עמ' 47–54, 72–75; סדר הפיוטים שונה מאשר בנדפס);⁴ (ב) דף אחד שלם בספרייה הלאומית בווינה, שזוהה כבר לפני שנים רבות, ועל כן רק בו נעזר אורבך במהדורתו (מקביל לאורבך, ערוגת הבשם, ב, עמ' 6–11.⁵ ואפשר ששני הקטעים הללו באים מטופס אחד); (ג) דף אחד, שנחתך לאורכו, בספרייה העירונית בנירנברג (מקביל לאורבך, ערוגת הבשם, א, עמ' 160–162, 166–168);⁶ קטע רביעי, גם הוא בספרייה הלאומית בווינה, הזכרתי בקיצור בספרי, ולהלן אוסיף דברים על אודותיו.

- * מאמר זה נכתב במסגרת הקתדרה לקודיקולוגיה ופליאוגרפיה על שם לודוויג יסלזון, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- 1 ערוגת הבשם, מהדורת א"א אורבך, ירושלים תרצ"ט–תשכ"ג (להלן: אורבך, ערוגת הבשם).
- 2 כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית 301 ebr.; כ"י פרנקפורט דמיין, הספרייה העירונית והאוניברסיטאית Ms. hebr. fol. 16. על היחס בין שני כתבי היד ראה אורבך, ערוגת הבשם, ד, עמ' 128–132. לתיאור כתבי היד ראה *Hebrew Manuscripts in the Vatican Library: Catalogue*, Compiled by the Staff of the Institute of Microfilmed Hebrew Manuscripts, Jewish National and University Library, Jerusalem; edited by B. Richler; Palaeographical and Codicological Descriptions: M. Beit-Arié in collaboration with N. Pasternak, Vatican 2008, p. 241; E. Roth and L. Prijs, *Hebräische Handschriften*, Teil 1c, Stuttgart 1993 [*Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland*, Band VI, 1c], pp. 95–96, no. 354.
- 3 ש' עמנואל, מגניז אירופה, א, ירושלים תשע"ה, עמ' 50–51, הערה 159.
- 4 סימנו של קטע זה: *Wien, Erzbischöfliches Diözesanarchiv, Kirnberger Bibliothek der*; *Wiener Dompromptei*, C-8 F. Lackner, *Katalog der Streubestände in Wien und Niederösterreich*, I, Wien 2000, pp. 478–479, no. 109.
- 5 וינה, הספרייה הלאומית Hebr. Fragmente A 82. ראה A.Z. Schwarz, *Die hebräischen Handschriften der Nationalbibliothek in Wien*, Leipzig 1925, p. 244; אורבך, ערוגת הבשם, ד, עמ' 128, הערה 1.
- 6 נירנברג, הספרייה העירונית 173, 2° Aus Amb. 173, 2° Fragmente hebr.,

קטע נוסף, נכבד מכל קודמיו, מצא לאחרונה פרופ' אנדראס לנרד בספריית המדינה במינכן, ותודתי נתונה לו על ששיתף אותי בממצא חשוב זה. קטע זה נמצא בכריכתו של כתב יד לטיני גדול מידות, שסימנו Clm 6485 (לשעבר: Fris. 285).⁷ כתב היד הלטיני מכיל חיבור של ניקולאוס פון דינקלסבוהל (Nicolaus von Dinkelsbühl), כומר קתולי שבילה את מרבית שנות חייו בווינה, ואף שימש כרקטור של אוניברסיטת וינה. פון דינקלסבוהל מת בווינה בשנת 1433 וכתב היד נעתק באוסטריה שנים אחדות לאחר מותו. לאחר מכן הגיע כתב היד הלטיני לספריית המנזר בפרייזינג (Freising, Dombibliothek), כ־40 ק"מ צפוגית למינכן; ובשנים הראשונות של המאה התשע עשרה הועבר כתב היד הלטיני, עם מאות כתבי יד אחרים, לספריית המדינה במינכן.⁸ הכורך של כתב היד הלטיני השתמש למלאכתו בשבעה דפים מתוך כתב יד של ספר ערוגת הבשם. טופס זה נכתב בארבע עמודות, שתי עמודות בכל עמוד. הדפים ששרדו כמעט שלמים, אך הם נחתכו הן בראשיהם והן בצדם האחד, וחסר אפוא מעט מהטקסט. דף נוסף מטופס זה, רצוף לדפים שבמינכן, מצאתי בספרייה הלאומית בווינה, ומספרו שם: Hebr. Fragmente C 6. דף זה הופרד בשנים האחרונות מכריכתו של כתב יד לטיני שסימנו: Cod. 4144. כתב היד הלטיני נעתק במאה החמש עשרה והיה ברשותם של כמה מלומדים בווינה ולאחר מכן בספריית האוניברסיטה בווינה.⁹ נוכל אפוא לשער שהטופס של ספר ערוגת הבשם הנידון כאן היה בווינה במאה החמש עשרה, ואחד מכורכי הספרים של העיר השתמש בו למלאכתו. כתב יד לטיני אחד, שלכריכתו שימש דף אחד מספר ערוגת הבשם, נשאר עד היום בווינה; וכתב יד לטיני שני, שלכריכתו השתמשו בשבעה דפים מספר ערוגת הבשם, עבר לגרמניה והוא נמצא היום בספריית המדינה במינכן.

כאמור, בידינו שמונה דפים מטופס זה של ספר ערוגת הבשם, וזה פירוטם:¹⁰

- 7 בתיאור מן המאה התשע עשרה של כתב היד הלטיני כבר נזכר שיש בכריכתו קטע עברי; ראה C. Halm, G. Thomas and G. Meyer, *Catalogus codicum latinorum Bibliothecae Regiae Monacensis*, Bd. I,3: Codices num. 5251-8100 complectens (*Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Regiae Monacensis*, III,3), München 1873, p. 112, n. 807. לתיאור עדכני של כתב היד ראה: <http://www.manuscripta-mediaevalia.de/dokumente/html/obj31781414>
- 8 ראה: http://www.manuscripta-mediaevalia.de/?INFO_projectinfo/muenchen-freising
- 9 לתיאור כתב היד ראה: *Tabulae codicum manu scriptorum praeter graecos et orientales in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum*, Wien 1864-1899, III, pp. 181-182; ובקטלוג הממוחשב של הספרייה, <http://tinyurl.com/ztjsdjp>
- 10 תודתי לד"ר רחל פירסט שבדקה עבורי את גוף כתב היד במינכן. לפי בדיקתה, הכורך השתמש למלאכתו בדפים נוספים מתוך כתב יד עברי, אך דפים אלו נחתכו ואבדו ולא נותרו מהם כי אם בדלים קטנים, בראש הכרך ובסופו.

1. דף בודד, במינכן. מקביל לנדפס אצל אורבך, ערוגת הבשם, ג, עמ' 133–137.
 2. שישה דפים (שלושה גיליונות), מתוך קונטרס אחד, אף הם במינכן. כתבי יד אשכנזיים מורכבים בדרך כלל מקונטרסים של ארבעה גיליונות,¹¹ ולפינו שלושת הגיליונות הפנימיים של הקונטרס (דפים 2–7), שהם רצופים. שני הגיליונות הפנימיים של הקונטרס (דפים 3–6) ניתנים לקריאה משני צדיהם, והגיליון השלישי דבוק לכריכת הספר, כך שניתן לקרוא רק את צדו האחד. הדפים שניתן לקרוא מקבילים לנדפס אצל אורבך, ערוגת הבשם, ג, עמ' 210–211 (דף 2 ע"א של קטע מינכן), עמ' 213–225 (דפים 3–6) ועמ' 226–228 (דף 7 ע"ב).
 3. דף אחד, בווינה, שהוא המשכו הישיר של קטע מינכן. דף זה נחתך לאורכו, ומארבע העמודות שהיו בו נשתיירו רק עמודה א' ועמודה ד' (ואף הם פגומים מעט בצד). מקביל לנדפס אצל אורבך, ערוגת הבשם, ג, עמ' 228–229, 231–232. דף זה הוא הדף השמיני של הקונטרס שנידון לעיל, ואילו הדף הראשון של הקונטרס לא הגיע לידינו.

מטופס מינכן-וינה נותרו אפוא שמונה דפים, והם מקבילים לנדפס אצל אורבך, ערוגת הבשם, ג, עמ' 133–137, 210–211, 213–225, 226–229, 231–232. חלק הארי מהדפים הללו מכיל את פירושו הנרחב של ר' אברהם בן עזריאל לפיוט 'שש מאות נקראות' של ר' שלמה אבן גבירול, שעוסק בהלכות ציצית.¹² פירושו של ר' אברהם, שמצוי היה בידינו עד כה בכ"י וטיקן בלבד,¹³ תופס עשרות עמודים במהדורה הנדפסת, והוא מוקדש לדיונים הלכתיים מפורטים בהלכות ציצית. עיקר החידוש בטופס החדש שבגניזת אירופה הוא בדף 6 ע"א של קטע מינכן, שממנו עולה שהסופר

11 ראה: מ' בית-אריה, קודיקולוגיה עברית, קדם-פרסום גרסת אינטרנט 0.6, תשע"ה, עמ' 222–221, <http://tinyurl.com/jrvjnu2>

12 שירי הקדש לרבי שלמה אבן גבירול, מהדורת ד' ירדן, ירושלים תשל"א–תשל"ג, ב, עמ' 582–584, סימן רכד. פירושו של ר' אברהם נדפס אצל אורבך, ערוגת הבשם, ג, עמ' 206–249.

13 בערוגת הבשם כ"י פרנקפורט, דף 93א–ג, סימן נט מצוי פירוש קצרצר לפיוט, שונה מזה שבכ"י וטיקן; ראה אורבך, ערוגת הבשם, ג, עמ' 206, הערה 61. אליזבט הולנדר בדקה מאות כתבי יד של פירושי פיוטים ולא מצאה בהם אלא שניים בלבד שהביאו פירושים לפיוט הנדון, והם שונים מפירושו של ר' אברהם שבכ"י וטיקן. השניים הם: מחזור נירנברג, כ"י ציריך, יסלזון 9 (לשעבר: ירושלים, מכון שוקן 24100), דפים 186ב–187א; וכ"י מינכן, ספריית המדינה 69 Cod. hebr., דף 58א–ב. ראה: E. Hollender, *Clavis Commentariorum of Hebrew Liturgical Poetry in Manuscript*, Leiden and Boston 2005, p. 910, nos. 17105–17106. לדברי צימליך, מקורו של פירוש פיוט זה במחזור נירנברג הוא בערוגת הבשם כ"י פרנקפורט; ראה: B. Ziemlich, *Das Machsor Nürnberg*, Berlin 1886, p. 51. (בתרגום לעברית: עמ' 40. ראה <http://jnul.huji.ac.il/dl/mss-pr/mahzor-nuremberg/pdf/> (ziemlich-hebrew.pdf).

בכ"י וטיקן דילג בטעות על פסקה ארוכה. אורבך כבר הרגיש שהטקסט שלפניו משובש, והציע מדעתו להוסיף שלוש מילים, ולא יכול היה לדעת שחסרה שם פסקה שלמה.¹⁴

*

עניין מיוחד יש בפסקה שנשמטה מכ"י וטיקן, שכן ר' אברהם בן עזריאל מגיה בה בחזק יד את נוסח התלמוד, ואף מציע הסבר פילולוגי מעניין כיצד השתבשו הספרים שלפנינו. גם במקומות אחרים בחיבורו עסק ר' אברהם בביקורת הטקסט של ספרות חז"ל, ואפרים אלימלך אורבך כבר ליקט את דיוניו וניתח אותם;¹⁵ אך ההגהה המוצעת בפסקה החדשה שלפנינו חריפה היא מכל קודמותיה. למרבה הצער, הקלף נחתך על ידי הכורך וסופי השורות נקטעו, דבר שמקשה הן על הבנת הקושי שמצא ר' אברהם בגרסת הספרים שלפנינו והן על הבנת הסברו של ר' אברהם היאך נוצר השיבוש. במהדורה שלהלן אציג את הדברים המקוטעים כמות שהם, וכאן אציג אותם ברצף אחד, עם הצעותיי להשלמת החסר:

ובכל הספרים גרסי[נן עשה] גדיל ופתיליהן מתוכו, ופרש"י ג' [פירושים], וכולם אין נראין. אך הגירסא [פ] [ואומר אני שבזה טעו, [שהיה כתוב] בספרי(ם) עשה [גדיל], והיה נקוד על ל' דגדילים להיו[ות] גדילים], ונמחק הי' שעל הל' וגרסו גדילן [פתיליהן מתוכו, והיו דומין לווי"ן, [וכתבו] ופתילו מתוכו.

אם הבנתי את הדברים כאשורם, ר' אברהם בן עזריאל טען שאין לגרוס בבבלי מנחות לט ע"ב 'עשה גדיל ופתילו מתוכו', כגרסת רש"י והספרים שלפנינו. לדבריו, הנוסח המקורי בתלמוד היה 'עשה גדילים פתיליהן מתוכו'. אחד המעתיקים קיצר את המילה הראשונה וכתב 'גדיל' פתיליהן מתוכו'. הגרש שאחרי הל' (שנראה כנראה כאות י') נמחק, והמעתיק שאחריו כתב: 'גדיל פתיליהן מתוכו'. מעתיק שלישי הוסיף חטא על פשע, וטעה גם בקריאת שתי המילים הסמוכות וכתב: 'פתילו מתוכו' (וכנראה גם הוסיף ו', ופתילו), וכך נוצר לדעת ר' אברהם בן עזריאל הנוסח המשובש שלפנינו. ר' אברהם בן עזריאל הציע מדעתו שנוסח התלמוד שהיה לפניו, וגם לפני רש"י, משובש הוא, אך לא היה בידו להביא אסמכתא לדבריו. דפוס ונציה, ועמו גם כל כתבי היד של מסכת מנחות שבידינו – שכולם נכתבו באשכנז ובצרפת, וכולם מאוחרים מעט לזמנו של ר' אברהם¹⁶ – אינם מסכימים עם הגהתו של ר' אברהם. ולא עוד אלא שהמשפט הנדון כאן מצוי גם בסוגיה אחרת בתלמוד, שלא נזכרה כלל בדיונו של ר'

14 כ"י וטיקן 301, דף 129 א; אורבך, ערוגת הבשם, ג, עמ' 224, הערה 56.

15 ראה אורבך, ערוגת הבשם, ד, עמ' 155–158.

16 כ"י מינכן, ספריית המדינה 95; כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית 118; ebr. 120; כ"י פריז, כ"ח H 147. כ"י מינכן נעתק בשנת ק"ג (1342) וכתבי היד שבווטיקן

אברהם, ואף שם כל עדי הנוסח גורסים כגרסת רש"י.¹⁷ ואף גאונים וראשונים גרסו כנוסח המצוי לפנינו בדפוס,¹⁸ ולא מצאתי את גרסתו של ר' אברהם אלא בכתביהם של חכמים מאוחרים בודדים, שאינם מן המפורסמים.¹⁹

*

לא מצאתי טעם להדפיס את שמונת הדפים שנשתיירו מטופס מינכן-וינה, שבדרך כלל אין בהם חידוש רב. המהדורה שלהלן כוללת רק את תחילת פירושו של ר' אברהם בן עזריאל לשורה אחת מהפיוט, ובה הפסקה שנשמטה בדפוס (אורבך, ערוגת הבשם, ג, עמ' 223–224). הדברים לקוחים מכ"י מינכן, ספריית המדינה Clm 6485, דף [6] ע"א טור ב ותודתי להנהלת הספרייה על הרשות לפרסם זאת. השלמות של מילים חסרות הבאתי בסוגריים מרובעים, תיקונים שלי בסוגריים מסולסלים והשלמות של מילים מקוצרות הבאתי בשעת הצורך בסוגריים מזווים, בהשמטת הגרש שלפניהם.

- נעתקו כנראה בצרפת בסוף המאה השלוש עשרה (כ"י וטיקן 120) ובגרמניה במאה הארבע עשרה (כ"י וטיקן 118); ראה ריצ'לר (לעיל, הערה 2), עמ' 85–87.
- 17 יבמות ה' ע"ב; לחילופי נוסח שם ראה א' ליס, תלמוד בבלי עם דקדוקי סופרים השלם, יבמות, ירושלים תשמ"ג–תשנ"ו, א, עמ' לג.
- 18 ראה למשל ב"מ לוין, אוצר הגאונים: יבמות, ירושלים תרצ"ו, סימן ו, סוף עמ' 5; ערוך השלם, מהדורת ח"י קאהוט, וינה תרל"ח–תרנ"ב, ו, ערך פתל, עמ' 465; שם, ח, ערך שע, עמ' 118; וכהנה רבות.
- 19 ראה רבינו מיוחס ב"ר אליהו, פירוש על ספר במדבר, מהדורת ש' פרייליך, ירושלים תשל"ז, טו, לח, עמ' פח: 'עשה גדילים ופותרם מתוכן'. וכך גם בפירושו לדברים, כב, יב (מהדורת י"מ כץ, ירושלים תשכ"ח, עמ' קכד. על רבינו מיוחס ראה י"מ תא-שמע, כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, ג: איטליה וביזנטיון, ירושלים תשס"ו, עמ' 214–217 [שם בהערה 35 יש לתקן: עמ' 100–101]); ג' חסידה, 'הלכות ציצית אחד מקמאי', צפונות, שנה ב (תש"ן), גליון ב (ו), עמ' ח: 'עשה גדילים ופתלם מתוכן'.

המהדורה

חוט ציצית היות מרובע, ²⁰ פי' [היות ארבע]
 חוטין, דת"ר כמה חוטין [הוא נותן]
 ב"ש אומר ד' וב"ה אומ' ג', ואמ' [רב פפא]
 הילכת' ד' בתוך ג', ²¹ וטעמ' דכת' גדין [לים תעשה]
 לך ²² ודרש' גדיל שנים גדילים א[רבעה, ²³ פי']
 אי כתיב גדיל הוה משמ<ע> שנים, ד[אין גדיל]
 פחות משנים, השתא דכת' גדילי[ם], הראוי
 לשני גדילים, היינו ד' חוטין. ²⁴ ופר' [ר"ש]
 בהתכלת שני חוטי תכלת ושני חוטי לבן, ²⁵
 וכשיכפלם יהיו ח'. ²⁶ כל החוטין ל"ב, [ב' בראשית] ²⁷
 ל' לעיני כל ישראל. ²⁸ ומה שדרש[ו] רבותינו
 גדילים למניין חוטין ולא לעשות [שני]
 גדילים, מדכת' ונתנו על ציצית ה[כנף פתיל]
 תכלת והיה לכם לציצית, ²⁹ משמ<ע> ד[מין כנף]
 ותכלת יהיו לציצית אחד, היינו ל[גדיל אחד]
 ולציצית אחד, מכח זה דרשו רבון[תינו עשה] ³⁰

- 20 ירדן (לעיל, הערה 12), עמ' 583, שורה 7.
 21 מנחות מא ע"ב.
 22 דברים כב, יב.
 23 מנחות לט ע"ב.
 24 רש"י שם ד"ה גדיל.
 25 רש"י שם לח ע"א (לפי התיקון שב'שיטה מקובצת', שם, ס"ק ז): 'דמצוה לתת תכלת ב' חוטין
 [ולבן שני חוטין] בציצית'.
 26 רש"י שם לט ע"ב ד"ה עשה גדיל.
 27 בראשית א, א.
 28 דברים לז, יב. בנדפס משפט זה משובש. דרשה זו מצויה בכמה מקורות והיא מובאת הרבה
 בכתביהם של חסידי אשכנז, שר' אברהם בן עזריאל היה מקורב להם; ראה למשל מחזור
 ויטרי², מהדורת ש' הורוויץ, נירנברג תרפ"ג, עמ' 635; ספר המנהיג לרבי אברהם ברבי
 נתן הירחי, מהדורת י' רפאל, ירושלים תשל"ח, עמ' תרלח (ושם בהערה מובאים מקורות
 נוספים); י"י סטל, "סדר טעמים" לר' שלמה בר' שמואל מווירצבורג, מוריה, לא, גיליון ז-ח
 (תשע"א), עמ' ו ועמ' ח, ושם בהערות.
 29 במדבר טו, לח-לט.
 30 מכאן ועד להלן, בצד הערה 34 חסר בכ"י וטיקן ובנדפס (אורבך, ערוגת הבשם, עמ' 224,
 ושם בהערה 56).

גדילים ופתיליהם מתוכו,³¹ פי' עשנה [כמשמעות גדילים דהיינו ד' חונטין],
 ופתיליהן מתוכן, ועיקום שלו מת[וכן]
 כשיכפול ד' חוטין מתוכן שיהיו [ח']
 פתיליהן שאמ' חכמים שצריך [לכפול]
 ויהיה ח' מדכת' פתיל תכלת ולא [כת']
 גדילים. ובכל הספרים גרסין[נן עשה]
 גדיל ופתיליהן מתוכו, ופרש"י ג' [פירושים],³²
 וכולם אין נראין. אך הגירסא³³ []
 ואומר אני שבזה טעו []
 בספרי(ם) עשה []
 והיה נקוד על ל' דגדילים להיון []
 ונמחק הי' שעל הל' וגרסו גדילן []
 פתיליהן מתוכן, והיו דומין לווי"ן []
 ופתילהו מתוכו.³⁴ ומה שפי' ר[ש"י דמצות]
 ציצית שני חוטי תכלת ושני חונטי לבן³⁵

31 מנחות לט ע"ב.

32 רש"י שם ד"ה גדיל (פירוש אחד) וד"ה ופותליו (שני פירושים נוספים. השווה גם ר' יהודה בן קלונימוס, ערכי תנאים ואמוראים, מהדורת מ"י בלוי, ניו יורק תשנ"ד, ערך רבי יאשיה דמן אבא, עמ' יח: 'ופירש רש"י התם בהתכלת... ובע"א פירש... ועוד פירש בענין אחר...').
 33 הסופר כתב תחילה ס' במקום ר' (הגיס), ואז תיקן את כתיבתו והשלים את המילה כהוגן: הגירסא. לעיל במבוא הבאתי את הצעתי להשלמת שורה זו ואלו הסמוכות לה.
 34 עד כאן חסר בנדפס. וראה בהערה הקודמת.
 35 כאן מסתיים ע"א, והשוורות הראשונות של ע"ב חסרות. ההמשך אצל אורבך, ערוגת הבשם, עמ' 224: 'מדאמר' בספרי כמה גדילי' נעשין אין פחות מג' חוטין כדברי בית הילל, בי' שמאי אומ' מד' חוטין של תכלת וד' חוטין של לבן של ד' וד' אצבעות'.

תְּהִלָּה: בקשת אותיות מאת ר' יהוסף האזובי

יוצאת לאור על ידי בנימין בר־תקוה

א. יהוסף האזובי ויצירתו

ר' יהוסף בן חנין בן נתנאל האזובי היה מחשובי הפייטנים במרחב הפרובנסלי קטלוני. הוא נולד במחצית הראשונה של המאה השלוש עשרה.¹ שמו 'האזובי' מרמז למקום הולדתו או הולדת אבותיו בעיר אורנו' (Orange), שכינויה העברי בימי הביניים היה 'אזוב'. ידוע לנו שיהוסף האזובי התגורר בפרפיניאן (Perpignan), אך לצערנו אין לנו ידיעות רבות על קורות חייו. הוא כתב מספר פיוטי זולת סיפוריים מפוארים.² כשפרסם חיים שירמן אחד מהם לא הסתיר את השתאותו מהישגו הספרותי של המשורר ומן הרוח האפית החופפת על היצירה.³ האזובי כתב גם פיוטי נשמת ופיוט סליחה על עשרת הרוגי המלכות, וגם בהם הוא מתגלה כמשורר מוכשר.⁴ בימי הביניים נודע האזובי בזכות יצירתו הדיקטטית 'קצרת הכסף', שיר חד-חרוזי המכיל שפע של דברי מוסר.⁵ במאמר זה מתפרסמת לראשונה יצירה נוספת פרי עטו של ר' יהוסף האזובי,

* תודתי נתונה לידידי פרופ' דב שוורץ שסייע בשיפור המאמר, לד"ר שרה כהן ולד"ר קטרינה ריגו על הערותיהן החשובות, ותודה מיוחדת לפרופ' שולמית אליצור שהובילה לגיבושו ולשכלולו המלא.

1 ראה עליו: ח' שירמן, תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית ובדרום צרפת, עדכן והשלים ע' פליישר, ירושלים תשנ"ז, עמ' 464–467.

2 על פיוטי הזולת שלו ראה ב' בר-תקוה, סוגות וסוגיות בפיוט הפרובנסלי והקטלוני, באר שבע תשס"ט, עמ' 176–208.

3 ראה ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובנס, ירושלים תשט"ו, ספר שני, חלק א, עמ' 343. על הממד החידודי ואף האירוני שהאזובי מתבל בהם את הנרטיב הסיפורי ראה: B. Bar-Tikva, *Humor in the Piyyutim of Rabbi Yehosef Ha-Ezovi, Jewish studies in a New Europe*, Ed. U. Haxen, Copenhagen 1998, pp. 54–63.

4 הפיוט 'נשמת ילד עונה', ששרד בכתבי יד ובדפוסים במקוטע, הינו מאת האזובי. צונץ סבר שהוא מאת ר' יוסף אבן אביתור, אך עם גילויי בשלמותו הוכח שהאזובי הוא בעליו. ראה בר-תקוה, סוגות (לעיל, הערה 2), עמ' 106. בפיוט הסליחה על עשרת הרוגי המלכות 'אזכור ימים מקדם' בולט כישרונו של האזובי בשימוש בסימולות המקראיות המתואמות וכן בסימולות שונות ההוראה. הפיוט נדפס אצל ש' ברנשטיין, 'על נהרות ספרד', תל אביב תשט"ז, עמ' 165, וא' ולנר, עשרת הרוגי מלכות במדרש ובפיוט, ירושלים תשס"ה, עמ' 349.

5 יצירתו זו זכתה לתפוצה מרובה ולשפע העתקות המצויות בכתבי יד. ראה את נוסח השיר המודפס במהדורת מ' שטיינשניידר, מוסר השכל המיוחס לר' האי גאון ושיר הקערה לר' יהוסף האזובי, ברלין תר"ך. האזובי זכה להערכה בימי הביניים בשירו של טדרוס אבולעאפיה 'רבו נביאי שיר'. ראה בספר שיריו: גן המשלים והחידות, מהדורת ד' ילין, חלק שני, כרך א, ירושלים תרצ"ד, עמ' 46. בראשית המאה השש עשרה זכתה קצרת הכסף לתרגום ללטינית בידי ההומניסט הנודע יוהאנס רויכלין.

הנושאת את הכותרת 'תהלה'. יצירה זו הינה 'בקשת אותיות', תת-סוג של הבקשה הארוכה שהיה מקובל בפרובנס, וכפי שיוסבר בהמשך נראה כי זאת בקשת האותיות הקדומה ביותר שבידינו.

ב. הופעת הבקשות הארוכות וייחודן של בקשות האותיות

הבקשות הארוכות, הכתובות בפרוזה מפוארת, מופיעות לראשונה בדורו של רב סעדיה גאון.⁶ בניגוד לפיוטים המסורתיים, שהשתלבו תמיד בתפילת הציבור הממוסדת בבית הכנסת, באותם ימים החלו לחבר יצירות שתכליתן לתת פתחון פה ליחיד החפץ לשפוך את נפשו שלא במסגרת תפילות הקבע. כבר במורשתו של רב ניסי אלנהרואני, בן דורו הקשיש של רס"ג, מצוי 'ידוי' שהשפיע על עיצוב הבקשה הארוכה.⁷ רס"ג פיתח ושכלל את הסוג בשתי בקשותיו המפורסמות.⁸ ביצירות אלו יש מיווג מרשים של פשטות לשונית, שגב המנוני, יראת רוממות והשתפכות אינטימית. לפני הבקשות הללו הסביר רס"ג בסידורו את מטרתו בחברו תפילה לכל עת, והדגיש את ייעודן כתפילות רשות ליחיד. רס"ג אף פירט את נושאי הבקשות, הכוללות 'שבח והערצה לה', והכנעה מצד האדם, וידידי העוונות, ובקשת הסליחה והצלחה בענייני העולם, ונחמת ישראל וישועתו.⁹ פייטני הדורות הבאים אימצו את מרכיבי הבקשות

6 על הבקשות הפרוזאיות הארוכות ראה ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשס"ח², עמ' 317; י' טובי, פיוטי רב סעדיה גאון: מהדורה מדעית (של היוצרות) ומבוא כללי ליצירתו, ירושלים תשמ"ב, עמ' 14–22. יש להבדיל בין הבקשות הפרוזאיות הארוכות לבין הבקשות השקולות שחברו בספרד, לרוב במשקל המרובה; ראה פליישר, שירת הקודש (שם), עמ' 410. הבקשות השקולות שולבו לעתים במסגרת הסליחות. לשילוב זה בפרובנס ראה י"ל צונץ, מנהגי תפילה ופיוט בקהילות ישראל, ירושלים תשע"ו, עמ' 292. שני סוגי הבקשות הללו, שאך להם יאה השם 'בקשות' מעצם טבעם, שונים מקבוצה אחרת של פיוטים המכונים 'בקשות' שאינם מסוג ספרותי אחד, הנאמרים באשמורת הבוקר בעוד לילה (כינויים 'בקשות' נובע מתפישתם כפיוטי הכנה לתפילה). הכינוי כבר משמש בהקשר זה במחזוריים ספרדיים מאוחרים מימי הביניים, אך המנהג זכה לפיתוח ולשגשוג בעקבות עליית הקבלה. ראה: P. Fenton, 'Les Baqqasot D'orient et D'occident', *REJ* 134 (1975), pp. 101–121.

7 ראה את הווידוי 'ריבוננו של עולם קודם כל דבר' מאת ניסי אלנהרואני (דוידון ר 613). על מפעלו של ניסי ראה ט' בארי, 'רב ניסי אלנהרואני: ראשון פייטני בבל', בין עבר לערב ו (קובץ מאמרים לכבוד פרופ' יוסף טובי, תשע"ד), עמ' 57–70.

8 ראה פליישר, שירת הקודש (לעיל, הערה 6), עמ' 317; טובי, רס"ג, (לעיל הערה 6), עמ' 15. לנוסח מלא של בקשותיו של רס"ג ראה: סידור רב סעדיה גאון, מהדורת י' דודזון, ש' אסף וי' יואל, ירושלים תש"א, עמ' מז–סג (הבקשה הראשונה, 'אתה הוא ה' לבדך'); ושם, עמ' סד–פא (הבקשה השנייה, 'ה' שפתי תפתח').

9 ראה סידור רס"ג (שם), עמ' מה, והשווה פליישר, שירת הקודש (לעיל, הערה 6), עמ' 317.

הללו במלואם או בחלקם, אלא שאיש איש פיתח אותם על פי נטיותיו. בקשות רס"ג מרשימות הן בעומק הבעתן והן בפשטות סגנון.¹⁰

לשכלול מופתי הגיע הז'אנר בבקשה 'כתר מלכות' של ר' שלמה אבן גבירול.¹¹ רשב"ג העמיק את האופי ההגותי של הבקשה הארוכה, תוך שזירת שפע רעיונות פילוסופיים ותיאוריות מדעיות.¹² מבחינה צורנית הוסיף רשב"ג לבקשה את החרוזה, בניגוד לבקשות של רס"ג שאינן מחורזות. כמו כן הוא חתם כל אחת מפסקאותיה בלשון מקרא, לעתים בסיומות מקראיות מתואמות או שונות הוראה.¹³ מאז כתיבת 'כתר מלכות' נכתבו הבקשות הארוכות דרך קבע בפרוזה מחורזת.

פייטני פרובנס הוסיפו לבקשה הארוכה שכלול נוסף, כמעט מנייריסטי, והמציאו את 'בקשת האותיות'. בקשה פרוזאית שכל מילותיה, לכל אורכה, נבחרות על פי אות אחת וזה שהן מכילות. אות זו עשויה להופיע בראש כל אחת ממילות הבקשה, אך לעתים מקומה אינו קבוע ואין הקפדה אלא על עצם קיומה בכל אחת מהמילים. עד לגילוי בקשת האותיות מאת יהוסף האזובי ייחסו כמה חוקרים, ובראשם חיים שירמן, את החידוש לידעיה בן אברהם הבדרשי הנודע כידעיה הפניני, ואחרים – כעזרא פליישר – חשבו שהמחדש הוא אביו, אברהם הבדרשי.¹⁴ עם גילוי הבקשה המתפרסמת

10 את שבחן של הבקשות העלה על נס ר' אברהם אבן עזרא בפירושו לקהלת ה, א. באחרית דבריו הנוקבים כלפי סגנונו המוקשה של ר' אלעזר בירבי קליר הוא שיבח בהפלגה את סגנונו הנאה של רב סעדיה גאון בדברו על 'בקשותיו השתים, שלא חיבר מחבר כמו הם'. וראה גם: י' רצהבי, 'הוידוי ב"כתר מלכות"', בספרו: מגנזי שירת הקדם, ירושלים תשנ"א, עמ' 323–324; י' יהלום, 'מאמר על הפיוט לר' אברהם אבן עזרא', בנספח לספרו: שפת השיר של הפיוט הארץ ישראלי הקדום, ירושלים תשמ"ה, עמ' 195. עם זאת יש לזכור כי רב סעדיה גאון חיבר גם פיוטים בשפה סבוכה; ראה מ' זולאי, האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ד; טובי, רס"ג (לעיל הערה 6), עמ' 270 ואילך.

11 ראה י' רצהבי, 'כתר מלכות', לקט פיוטים לימים נוראים, ירושלים תשל"ט, עמ' 52–88; וכן את המהדורה המדעית של י' לוי, 'כתר מלכות' לרבי שלמה אבן גבירול, תל אביב תשס"ו.

12 רשב"ג אמנם הושפע בשילוב החומרים הפילוסופיים והמדעיים מרס"ג (ראה ח' שירמן, תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית, עדכן והשלים ע' פליישר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 332, הערה 408), וזאת בלי שהמטען הפילוסופי יעמעם את האופי ההמנוני הנשגב (שם, עמ' 377). לדעת ישראל לוי, 'שירת התארים' בחלק הראשון של כתר מלכות 'קרובה יותר לתורת התארים שבספר האמונות והדעות של רס"ג, מאשר לעקבותיה והדיה בשתי בקשותיו'. רשב"ג הבליט את שילוב המערכת האסטרנומית הפטולומאית ב'כתר מלכות', דבר שאינו מופיע בבקשות רס"ג. ראה לוי, 'כתר מלכות' (לעיל, הערה 11), עמ' 183–184.

13 על סיומות מקראיות מתואמות וסיומות מקראיות שונות-ההוראה ראה ע' פליישר, מילון המונחים, בתוך: ח' שירמן, תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית ובדרום צרפת, עדכן והשלים ע' פליישר, ירושלים תשנ"ז, עמ' 692. גם האזובי חרוז את בקשתו המתפרסמת כאן. לעתים הוא גם שילב לשון פסוק בסיום עניין, אך טורים מקראיים משובצים אצלו גם שלא בסיום פסקאות.

14 כאשר שירמן, בספרו: השירה העברית (לעיל, הערה 3), ספר שני, עמ' 466–467, תיאר את פעילותו של אברהם הבדרשי הוא לא ייחס לו כל בקשת אותיות, ואילו על בנו ידעיה

כאן, מתברר שהתופעה מוקדמת לפחות בדור אחד: אברהם הבדרשי היה תלמידו של יהוסף האזובי, כפי שמציין הבדרשי עצמו בשירו 'חרב המתהפכת': 'הַשֵּׁפָה בְּרוּרָה לְאֶזוּבִי / וְנָה מוֹרִי וְנָה רִבִּי וּמָרִי'.¹⁵ מעתה נראה כי האזובי הוא מחדש סוג 'בקשת האותיות'.

כיצד התייחסו חוקרי הספרות בני זמננו לחידוש של בקשות האותיות? שירמן – אשר כאמור לא ייחס לאברהם הבדרשי שום בקשת אותיות – ביקר אותו משום סגנונו המנייניסטי והמצועצע בכלל שירתו.¹⁶ פליישר הבליט זווית זו דווקא בהתייחסו

כתב ש'הוא היה ילד פלאים שהיה כנראה בן ארבע עשרה כשהגיש לאביו יצירה מוחכמת ומפולפלת בשם בקשת המ"מין, והיא בת אלף מלים, שכולם פותחות באות מ"ם' (שם, עמ' 489). גם בקשת אותיות נוספת, בקשת הלמדין ('בית אל'), שיוחסה בכתבי יד מסוימים לאברהם הבדרשי, נטה שירמן לייחס לידיעה, בנו, ואף ציין בקשת אותיות שלישית שלו, בקשת אל"פין, שגם היא בת אלף מלים הפותחות באות אל"ף (שם, עמ' 489–490). גם בספרו 'תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית ובדרום צרפת' לא הזכיר שירמן את הבדרשי כמחבר יצירות מסוג בקשת האותיות, אך פליישר, שעדכן והשלים את ספרו של שירמן, קבע בקטע השלמה כי בקשת הלמ"דין ו'אלף אל"פין' הן יצירותיו של אברהם הבדרשי. פליישר עמד על מקור טעותו של שירמן לגבי שאלת הבעלים של אל"ף אל"פין, והסביר שהיא נבעה מהסתמכותו על דברי החיד"א בספרו 'שם הגדולים', בו הובא מידע מוטעה לגבי בקשת אותיות זו. ראה שירמן-פליישר, ספרד הנוצרית (לעיל, הערה 1), עמ' 476, הערה 28. על טעות זו עמד לראשונה שמואל חי די לאולטה במבוא למהדורה המודפסת הראשונה, ראה כרם חמד ד (תקצ"ט), מכתב יא, עמ' 57 במבוא. לאחרונה, במבוא לתרגום אל"ף אל"פין, שבה סוזן אינבינדר לסוגית מחבר בקשת אותיות זו, ולדעתה יש לקבל את דעתו של שירמן שעל פיה יצאה היצירה מתחת ידו של ידיעה, משום ריבוי כתבי היד המייחסים לו את אל"ף אל"פין. ראה: Einbinder S, Yedaiyah Bedersi's "Elef Alafin", *Studies in Arabic and Hebrew Letters; in Honor of Raymond P. Scheindlin*, Edited by J. P. Decter and M. Rand, NJ 2007, p. 37. אינבינדר אף הצביעה על ייחודה התוכני של הבקשה אל"ף אל"פין: לאחר החלק ההמנוני מופיע בה קטע נכבד בעל אופי אלגי, אשר לדעתה נכתב כתגובה לאסון גירוש יהודי פרובנס בשנת 1306. לטענתה, ישב מחברה באותה עת בפרפיניאן, וחזה בגל המגורשים שהגיעו לעיר בחוסר כול. יש לבדוק האם אכן ישב הבדרשי או ידיעה באותה עת בפרפיניאן, אך נראה שבכל מקום יכול היה כל פייטן להגיב על הגירוש. ההנחה שהבקשה 'אל"ף אל"פין' נכתבה בעקבות גירוש יהודי פרובנס אין בה להכריע בשאלת מחברה. אמנם ידיעה, שנולד ברבע האחרון של המאה השלוש עשרה ואשר נודע ב'אגרת ההתנצלות' שכתב כנגד חרם הרשב"א שהוכרו בשנת 1305, אכן חי בשנת 1306, אך אפשר שגם אביו, אברהם הבדרשי, שנולד באמצע המאה השלוש עשרה ואשר שנת מותו אינה ידועה, היה בין החיים בתקופת הגירוש והוא שכתב את היצירה.

15 ראה, ג' פולק (מהדיר), אברהם הבדרשי, חותם תכנית, אמשטרדם 1865, בנספח, 'חרב המתהפכת', במספור נפרד עמ' 17, טור 148. יהוסף האזובי נולד בראשית המאה השלוש עשרה, אברהם הבדרשי נולד באמצעה, ואילו ידיעה נולד באחריתה.

16 שירמן דן במשורר זה בביקורתיות רבה, תוך שימוש במילים חריפות; ראה שירמן, השירה העברית (לעיל, הערה 3), ספר שני, חלק ב, עמ' 467; וראה גם שירמן-פליישר, ספרד הנוצרית (לעיל, הערה 1), עמ' 475. יש לציין את הסתייגותו של פליישר מיחסו הקשה של שירמן אל הבדרשי, שם, עמ' 477, הערה 30.

לבקשת האותיות 'אל"ף אל"ף פין' שייחס לבדרשי. הוא הדגיש את הפער שבין האופי המרשים של הבקשות הארוכות הקלסיות של רס"ג ושל משוררי ספרד המוסלמית, לבין הבקשה 'אל"ף אל"ף פין', שהיסוד הטכני הכובל שהשתלט עליה פגע ברמתה הספרותית.¹⁷ מצד שני, פליישר היה ער גם להישג הטמון בכתיבה מוצלחת על פי שיטה זו, והבליט את ייחודה של בקשת הלמ"דין, שגם אותה ייחס לבדרשי.¹⁸ בבקשה זו נטל על עצמו המשורר עוד כבלי צורה: היא כתובה במשקל כמותי קלסי, ובנוסף להופעת האות למ"ד בכל אחת ממילותיה, גם 'אין במילותיה אות שמקומה בא"ב העברי אחרי הלמ"ד'. פליישר הביא את עדות אברהם גבשון בספרו 'עומר השכחה' על פיה שמועת היצירה הגיעה עד למלך ארגון שהגיב: 'ראו זה האיש המדבר בחצי האותיות'. ואולם פליישר לא היה שותף להתלהבות זו, וציין כי עבורנו כיום 'החיבור אינו מצטיין ברמתו הפיזית, אבל הוא מפגין סוג של "יופי" טיפוסי שהיה חביב על הקורא העברי בפרובנס של הימים ההם'.¹⁹

דברים אלו של פליישר מרמזים על דעתו לפיה אין להעריך את החידוש שבהופעת בקשת האותיות על פי טעמנו היום, אלא על רקע נטיותיהם האסתטיות של בני פרובנס בימי הביניים. על פי תובנה מעמיקה זו הוא קובע: 'יש להדגיש לזכותו של הבדרשי שעם יצירתו מגיעה הספרות העברית בפרובנס (לראשונה) למידה לא מבוטלת של "עצמאות" וייחוד. עד ימיו לא הייתה דרך להבדיל בין מוצרי הספרות הפרובנסליים למקבילותיהם הספרדיות ... הבדרשי הוא הראשון שיצירתו אינה בכדי שתתואר בספרד, ומימיו ואילך ... יש ליצירה העברית בפרובנס סגולות ייחוד ברורות'. פליישר מודע לכך שאכן 'יצירתו של הבדרשי מתאפיינת בהתחכמויות צורניות וסגנוניות, משחקי שיבוצים וצימודים וירטואוזיים והרחבה פרועה של מקורות היניקה האינטרסקטואליים, אבל כל אלה משקפים את רצונו להיראות חכם מלומד ווירטואוז'. הוא מאזן את שיפוטו בהוסיפו: 'קשה כמובן לאהוב שיטת כתיבה כזאת, אבל לא קשה להתפעל ממנה'.²⁰ אנו יודעים היום שאברהם הבדרשי מזכיר ביצירתו 'חרב המתהפכת' כמה טרובדורים, וייתכן כי חלק ניכר מדרכי סגנונו הוא פרי המפגש עם שירתם. גם בשירת משוררים פרובנסליים עבריים נוספים בני זמנו ניכרת השפעה טרובדורית הכרוכה באימוץ דרכי שירה מנייריסטיות.²¹

17 ראה שירמן-פליישר, ספרד הנוצרית (לעיל, הערה 1), עמ' 475.

18 בבקשת הלמ"דין נשמרו תוכני הבקשות הפרוזאיות על פי המרכיבים שקבע רס"ג, זאת בניגוד לנאמר לעיל לגבי אל"ף אל"ף פין.

19 ראה שירמן-פליישר, ספרד הנוצרית (לעיל, הערה 1), עמ' 476 והערה 28.

20 ראה שם, עמ' 477, הערה 30.

21 שירמן כותב כי 'מתקבל על הדעת שהייתה לו לבדרשי ידיעת מה בתחום השירה הפרובנסלית'. בהמשך הוא מעיר על מציאתם של חידושים אחדים בצורתם של שירי הבדרשי, שהתפתחו אולי מתוך מגע עם הספרות הלועזית. הוא מרחיב את הדיבור על המכתמים הקצרים ('סימנים') שצורפו לשירים הארוכים, זאת בהשפעת טורי הטורנאדה. ראה ח' שירמן, לתולדות השירה

ג. בקשת האותיות 'תהלה' מאת ר' יהוסף האזובי

עם גילוי הבקשה 'תהלה' מאת ר' יהוסף האזובי נוספה לנו יצירה חדשה מדגם בקשת האותיות שנכתבה במרכז הפרובנסלי, וכאמור – היא כנראה הקדומה מכולן.²² בקשה זו שרדה בכתב יד יחיד, הוא כ"י מוסקבה, ספרית המדינה הרוסית, אוסף גינצבורג 821, דף 172 ע"ב–176 ע"ב, שנכתב כמשוער באמצע המאה הארבע עשרה. כתב היד כתוב בכתיבה בינונית אך יש בו לעתים כותרות בכתיבה מרובעת, כגון הכותרת שבראש הבקשה: 'תהלה לר' יוסף האזובי ז"ל'. בהמשך נכתב בכתיבה בינונית: 'בכל תיבה ותיבה מ"ם בראשם או באמצעיתם או בסופם'.

למרות השימוש בקישוט מנייריסטי זה ביצירה הארוכה כולה, תוכן בקשתו של האזובי נשאר קליט וברור. אכן, לשון היצירה מתאימה לשבח שהעניק הברדשי למחברה, כפי שהובא בסעיף הקודם: 'השפה ברורה לאזובי'. שעשועי האות הוזה אינם מאפילים על הביטוי האומנותי, ואינם מסיטים את הקשב מן המסר ההגותי. האזובי הציב בראש הבקשה קטע פתיחה העוסק בגדולת הבורא, תוך הדגשת קוצר לשונו של האדם לתאר עצמה זו (1–31). אחריה בא תיאור מפורט של בריאת העולם בששת ימי בראשית, מן היום הראשון ועד הגירוש מגן עדן (32–100). תיאור הבריאה הוא חלק מחטיבת הפתיחה ההמנונית העוסקת בגדולת הבורא, הרגילה בבקשות. גם רס"ג שילב בבקשה הראשונה שלו תיאור של הבריאה בששת ימי בראשית כעדות לגדולת הבורא.

תיאור מפורט של הבריאה, היקום והגלגלים מופיע גם ב'כתר מלכות' של ר' שלמה אבן גבירול. תיאור זה מתבסס על הידע המדעי האסטרונומי בזמנו. כנגדו, נראה שהאזובי שואב את ההיבטים המדעיים והפילוסופיים שבתיאורי הבריאה והיקום בבקשתו בעיקר מן הרמב"ם. יסודות שונים אצלו מקורם בהלכות 'יסודי התורה', ב'שמונה פרקים' או ב'מורה הנבוכים', כמפורט בתיאור הבקשה. עם זאת, ניכרים

והדראמה העברית, א, ירושלים תשל"ט, עמ' 401–403. גם משוררים אחרים שעמהם התפלמס הברדשי נקטו בסגנון מנייריסטי סתום, ויצוין במיוחד שמואל השילוני הנזכר אצל שירמן, שם, עמ' 404–405. על יצירתו הפייטנית (היחידה ששרדה בידינו לעת עתה) ראה בר-תקוה, סוגות (לעיל, הערה 2), עמ' 47–48, 416–425, ועל סגנונו הסתום שאפשר שהושפע מסגנון המשוררים הטרובודורים הקרוי trobar clus ראה שם, עמ' 425.

22 כתיבת שירים בעלי אות זה במרחב התרבות הספרדית מופיעה בשירת טדרוס אבולעאפיה, אך משורר זה היה צעיר מן האזובי; ראה שירמן-פליישר, ספרד הנוצרית (לעיל, הערה 1), עמ' 464 והערה 138, וכנזכר לעיל, הערה 5, הוא כתב שיר שבח לאזובי. קשה להניח שהאזובי המבוגר, הנערץ בפי טדרוס, הושפע מן המשורר הצעיר ממנו. יש להדגיש כי הטקסטים של טדרוס קצרים בהרבה מן היצירה 'תהלה' שלפנינו. פליישר מזכיר בהערותיו את שיר השבח 'במילי תמהו' מאת טדרוס בו מופיעה האות מ"ם במאה שמונים וחמש מילים; ראה שירמן-פליישר, ספרד הנוצרית (לעיל, הערה 1), עמ' 402 והערה 117. בבקשת האותיות 'תהלה' מאת האזובי מופיעה האות מ"ם לפחות בכאלפיים ושש מאות מילים.

אצלו גם יסודות המופיעים אצל הוגים ימי-ביניים אחרים, המושפעים מתורות ניאופלטוניות, כר' יצחק הישראלי ב'ספר יסודות' ועוד. יצוין כי העיון בחלק הראשון של הבקשה מלמד על הקבלה לתורת התארים ומזכיר את כתר מלכות ואת הרמב"ם. כמותם מביא גם האזובי את הדברים מלמעלה למטה: פותח במחויב המציאות (הקב"ה), עובר לעולם השכלים הנבדלים ומסיים בעולם החומר.

הסתמכותו של האזובי על מקורות פילוסופיים מעניינת, משום שבשירו 'קצרת הכסף', שהוא שיר הדרכה מוסרי שנכתב לבנו לרגל חתונתו, הוא המליץ להיזהר ולא ללמוד חכמה יוונית. חשוב להבין שבמאה השלוש עשרה היו תנודות ביחס לחכמה היוונית והגדרתה, ועמדות קנאיות התמתנו.²³ ייתכן אפוא שדבריו החרפים של האזובי לבנו כנגד החכמה היוונית נכתבו בתקופה מוקדמת יחסית, ואילו היסודות הפילוסופיים שולבו בבקשת האותיות 'תהלה' בשלב מאוחר יותר בחייו;²⁴ ואפשר גם שהוא ראה ביסודות אלה, המופיעים בכתביהם של חכמי ישראל, דברי תורה מוסמכים ולא חכמה יוונית.

הרצון להבליט יסודות פילוסופיים בכלל, ואת דברי הרמב"ם בפרט, ניכר גם בדרך ההעתקה. כפי שכבר הוזכר, בכתב היד מופיעות לעתים מילים הרשומות באותיות מרובעות ומוגדלות. בחלק מהמקרים הן מציינות מילים מודגשות בעת מעבר לנושא חדש, אך לא כל הופעותיהן כרוכות בחילופי הנושאים. הן מופיעות בתדירות גבוהה יחסית בהתחלת הפיוט, ובחלק האחרון פותח מאד מספרן. על סמך תוכנו נראה שחלק מהן בא להדגיש מילים בעלות משמעות פילוסופית. כמובן, אי אפשר לקבוע אם הבלטות אלה נעשו מכוח מסורת שקבע האזובי, או – כפי שנראה יותר – הן מעשה ידי המעתיק. היעדר העתקות נוספות של הבקשה אינו מאפשר לברר נקודה זו.

היחידה השנייה והמקיפה ביותר ב'תהלה' (101–237) מוקדשת לתיאור תולדות עם ישראל, תוך הדגשת השגחת הקב"ה על עמו. תיאור זה מזכיר במידת מה את תיאורי אבות האומה שבסדרי העבודה.²⁵ תוך תיאור האישים הבולטים בהיסטוריה הלאומית

23 ראה ד' שוורץ, "חכמה יוונית": בחינה מחודשת בתקופת הפולמוס על לימוד הפילוסופיה, סיני קד (תשמ"ט), עמ' קמח–קנג; ח' קרייסל, 'יחסם של חז"ל לפילוסופיה', בספרו: לזית חן לר' לוי בן אברהם, סתרי האמונה, שער ההגדה, באר-שבע תשע"ד, מבוא, עמ' ס–סז; ר' בן שלום, יהודי פרוכנס: רנסנס בצל הכנסייה, רעננה תשע"ז, עמ' 534–538.

24 לעניין מעמד מורה הנבוכים בוויכוח האחרון בשלהי המאה הי"ג, ראה את דבריו של ד' שוורץ המצטט מתוך מנחת קנאות הצהרה החתומה בידי עשרים וחמישה שמרנים מפרובאנס בה נאמר: 'איש ממנו ... לא יתפתה ביינו להדבק עם הבת היוונית ... וזולתי אשר ניתן כתר התורה בראשו ... יברור האוכל ויזרוק הקליפות ... כאשר עשה הרב מורה הצדק'. שוורץ מדיגש את דברי אבא מרי שטען כי הספר מורה הנבוכים התחבר 'כדי להכות כל קודקוד ראיות מאמיני הקדמות'. ראה ד' שוורץ, אמונה ותבונה, תל אביב תשס"א, עמ' 123–125.

25 גם סדרי העבודה פותחים בתיאור הבריאה, ממשיכים בתולדות העולם ומתמקדים בסופו של דבר בעבודת הכהן הגדול ביום הכיפורים הכוללת דברי וידוי. בסדרי העבודה נזכרים האבות

מדגיש האזובי את שכר הצדיקים, כנגד הרשעים הנמקים בעוונם. בניגוד לתיאורים הקוסמולוגיים האוניברסליים ב'כתר מלכות' לרשב"ג, מבליטה חטיבה זו את הכיוון הלאומי אצל האזובי. ההיבט הלאומי – שכבר הופיע אצל רס"ג – זוכה למקום מועט יחסית ברוב הבקשות הספרדיות, והוא מוגבל בדרך כלל לבקשות גאולה לקראת סופן.²⁶ האזובי מרחיב בתיאור תולדות עם ישראל באופן שאינו רגיל בבקשות, ואי אפשר לדעת מדוע נהג כך.²⁷

החלק השלישי (238–269) הוא קטע מעבר לקראת הווידוי. חלק זה משתלשל מסיום הקטע הקודם, שבו תוארה הגלות הארוכה שסופה אינו נראה, שנגזרה על עם ישראל כעונש על חטאיהם. האזובי קובל על שלא רק הדורות הקודמים מרדו, אלא אף בניהם ממשיכים במרדם בכל הדורות. מכאן הוא פונה במפתיע ומתמקד בדובר השירי, ומכריז: 'ומי מכל האשמים והמורדים כמוני מורד ואשם' (238).²⁸ בייאושו הוא משווע להצלה, וקובל על החושים והרעיונים שהוליכוהו שולל אחר התאוות (240–245). אבל אין הוא שוקע בתיאור אשמותיו, אלא עובר להוכיח את חושיו ורעיוניו וללמדם מוסר, במונולוג פנימי האופייני לתוכחות. הנימה משתנה מהטחת האשמות לקריאה שיש בה תקווה לתיקון ולמחילה (256). הוא מתאר את ניצחונו בעזיבת החטא (259), והווידוי המפורט שבחטיבה הבאה הופך אפוא למרכיב מרכזי בדרך התשובה. הוא מדגיש את השינוי שחל בו בשעה שניחם על עוונותיו, עם שהוא נכלם על זדונותיו, ומתחנן לפני מלך מלכי המלכים שימציא לו הצלה ממפלתו הנוראה ומן העונש הכרוך במעשיו.

עד אהרן הכהן, משום מטרותם לתאר את עבודתו ביום הכיפורים. האזובי מתאר אנשי מפתח שונים מאדם עד משה, ומרחיב את הדיבור על משה ופועלו, אולי משום היותו נערץ על הרמב"ם. כיוון שאינו מוגבל במטרה מסוימת, הוא משלב גם דמויות מופת מאוחרות כמו מרדכי ומתתיהו.

26 עניין גאולת ישראל מופיע בסיום הבקשה של ר' יהודה הלוי, ונרמז גם בסוף 'כתר מלכות', כפי שיוסבר בהמשך. על ההיבט הלאומי בבקשות הספרדיות עמד טובי, רס"ג (לעיל הערה 6), עמ' 301.

27 ייתכן שהאזובי התרחק מתיאור היקום בכתר מלכות לפי שהוא מיוסד על האסטרונמיה היוונית, המקנה חשיבות לכוכבים ולמזלות מצד כוחם האסטרולוגי (ראה לוין, כתר מלכות [לעיל, הערה 11], עמ' 68 ואילך). כמו כן אפשר שהאזובי היטה את הבקשה לאפיק סיפורי על פי נטיית לבו האומנותית, המוכחת מפיוטי הזולת הסיפוריים שלו שהוזכרו קודם (ראה לעיל, הערה 2). לעתים אף יש בבקשה ביטויים המזכירים לשונות מתוך פיוטי הזולת, כגון 'וּבְמִשְׁפָּטֵי מַלְכוּת קָם עֲלֵיהֶם' (תהלה, שורה 166), כנגד: 'וּבְטִכְסִי מַלְכוּת קָם לְעִירָךְ מִלְחָמָה' (ארום אל רם) (בר־תקוה, סוגות [לעיל, הערה 2], עמ' 179 טור 11). התיאור ההיסטורי של אבות האומה גם ממצע בין הפתיחה הנשגבת לבין הווידוי המתאר את חולשות האדם החוטא, תוך שהוא מדגיש את השגחת ה' שהעניקה מטובה להולכים בדרך הישר, ובדרך זו עשוי לעודד את המתפלל לדבוק בדרכי דמויות המופת שתוארו ולחזור בתשובה.

28 מעבר פתאומי זה מזכיר במידה מסוימת את 'תפארת ההתחלצות' שבשירי השבח הספרדיים. ראה ש' אליצור, שירת החול העברית בספרד המוסלמית, תל אביב תשס"ד, כרך ב, עמ' 288–305, ובמחקרים קודמים המציגים שם, עמ' 362.

החלק הרביעי (270–360) הוא הווידוי, ומבנהו ייחודי: בחלקו הראשון (270–283) הוא פורט – כמקובל – את חטאיו השונים של הדובר, ואולם מכאן ועד סוף הווידוי הוא משנה את מרכז הכובד, ועובר לתיאור כישלונו עקב עיקשותו ועורפו הקשה (284–287). גם מקטע זה הוא נחלץ מיד לתיאור המאבק בכישלון, מנסה להעיר את מחשבותיו מן התרדמה שבעטיה נלכד בפיתוי היצר, ומזהיר כי תבוא השעה לתת דין וחשבון למלכו של עולם (288–291). לשם כך הוא מציע כמה תכסיסי מלחמה ביצר, המבוססים על התלמוד והמדרשים, כגון לימוד התורה (295–300) או 'נשק' התפילה (303). באמצעות שאלות רטוריות מבקש הפייטן לערער את האשליה שהונו ובריאותו של האדם יתמידו לעד (305), ומדגיש כי עליו לדעת כי המוות אורב לכל חי בעל כורחו (305–308). כהמחשה נזכרים אפילו מלכי ארץ שדרו בשלווה בארמונותיהם אך לא יכלו לחמוק מגזר דינם להיטמן במחילות האדמה (309–314), ואם זה גורל המלכים, קל וחומר שכך הוא לגבי שאר בני אדם.²⁹ סוף האדם מתואר באופן מוחשי ומוזעזע, תוך שימוש במשחקי צליל משוכללים:³⁰ 'וְהַתּוֹלָעִים מִשְׁתַּעֲשָׁעִים וְהַפְּסִים שְׁשִׁים מִהַבְּשָׁר' (316). תיאורים מקבירים מעין אלו, ואף עזים יותר, מצויים בתוכחות פרובנסליות כאמצעי לעורר את החי לשוב לפני מותו.³¹ אך לא רק כיליון הגוף מתואר בבקשה: האזובי מפנה את המבט גם אל הנשמה, ורומז למעמד עמידתה בדין עם הגוף כאחד (324), נושא שפויט באופן מפורט בסדרה של פיוטי תוכחה המביאים ויכוח בין הגוף והנפש על אודות חלקם בהחטאת האדם.³²

29 השווה לדברי הספדן הקדום בר קיפוק: 'בארזים נפלה שלהבת, מה יעשו אזובי קיר' וכו' (בבלי, מועד קטן כה ע"ב), וראה א' מירסקי, הפיוט, ירושלים תש"ן, עמ' 63. וריאציות של מוטיב זה מופיעות גם בפיוטים קדומים, כגון התוכחה הקדומה 'אנוש מה יזכה' (א 6476) שבטור 2 נאמר בה: 'בלחים אם תבער האש מה בחציר יבש' (ראה ד' גולדשמידט, מחזור ליום הכיפורים לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ירושלים תש"ל, עמ' 117), ובדומה בקיקלר הקלירי לראש השנה 'אומץ אדירי כל חפץ' (א 888): 'אם אש אחזה בלחים אז ינועו יבישים כסוחים' (רבי אלעזר בירבי קליר, פיוטים לראש השנה, מהדורת ש' אליצור ומ' רנד, ירושלים תשע"ד, עמ' 315, טורים 182–183).

30 ראה גם את הצימוד 'ירום' (יתמלא רימה) / 'ירום' (יתרומם) בטורים: 'וְאֵם הַמְּלָכִים מְקַרְקֵרִי מְוֹת יְקָדְרוֹם / וּבְשָׁרָם תּוֹלָעִים יָרוֹם / הַיֵּצְמוֹד הָעֵם וְלֶבֶם הָיָרוֹם?' (317–318); וכבר השתמש בצימוד זה ר' שלמה אבן גבירול ב'כתר מלכות': 'אֵם הַיּוֹם יָרוֹם / מְחַר תּוֹלָעִים יָרֵם, (לוין, כתר מלכות [לעיל, הערה 11], עמ' 284, טור 435).

31 כך דרך משל בתוכחה 'יחידה עקבך כרוך' מאת ר' יצחק בר זרחיה (שירמן, השירה העברית [לעיל, הערה 3], ספר שני, עמ' 286) ובתוכחה 'יחידה החטאה' מאת ר' יצחק השנירי (שם, עמ' 277, וב' ברכתקה, פיוטי ר' יצחק השנירי, רמת-גן תשנ"ו, עמ' 150; וראה שם במבוא, עמ' 61).

32 הנושא מופיע בפרובנס בתוכחה האנונימית 'יצורי שור' המצויה בסדר האשמורות הפרובנסלי. ראה ב' ברתקה, 'סיומות מספרות חז"ל בפיוטי התוכחה בפרובנס', מחברות ליהודית, קובץ מחקרים מוגש לפרופ' יהודית דישון, בעריכת א' חזן וש' רפאל, רמת גן תשע"ג, עמ' 149–175. פיוט זה ממשיך מסורת ארוכת שנים של פיוטי תוכחה בנושא זה הפיוט הקדום ביותר

גזר הדין ניתן בסופו של דבר, כאשר הגוף מושב לאדמתו והנשמה נידונה על פי מעשיה: אם נטמאה סופה לכיליון, ואם עמדה בטהרתה ולא נטמאה בעולם הזה תזכה לקיום ותעמוד בין המלאכים (327).

עם סיום דברי התוכחה שנועדו להאיץ באדם לחזור בתשובה, עובר האזובי לחלק האחרון של הבקשה, ובו תחינה לראות ב'נחמת ישראל וישועתו'. סיום בבקשה לגאולה כבר מופיע אצל רס"ג.³³ האזובי מבקש את הגאולה למען שם ה' המחולל בגויים עקב השפלת עמו (336–337). אין הוא חוסך בדברי תחנונים, והוא מזכיר בפירוט את זכות האבות ואת זכויות מקדשי השם (338–348). הוא חותם בתפילה להגעת המהירה של המלך המשיח, שיבנה את חורבות ירושלים, יפרע מעמלק ויכונן את המקדש (350–360).³⁴

האזובי העניק ליצירתו את השם 'תהלה'. השם מרמז למרכזיותו של הכיוון ההמנוני ושבח הבורא בבקשה. מה ראה הפייטן לכנות את יצירתו בשם זה? האם הוא הושפע מהשם 'כתר מלכות' שהעניק ר' שלמה אבן גבירול לבקשה הגדולה שכתב?³⁵ ישראל לויין ציין את השפעת הספרות המיסטית על ר' שלמה אבן גבירול, וכתב ש'אפשר עכשיו לשער שאבן גבירול, בהעניקו את השם "כתר מלכות" ליצירתו, ביקש לרמוז שאף היא בעיקרה המנון, שיר הלל, שנועד להשתלב בדרכים פלאיות בהמנונות ההכתרה של בורא עולם'. לדבריו, 'לא מן הנמנע שבבחרו בשם "כתר מלכות" ביקש ר' שלמה אבן גבירול לקשור את יצירתו הפיוטית הגדולה – ביודעין ובכוונת מכוון –

מסוג זה הוא 'איום ונורא צום העשור' שנדפס בידי י' יהלום, 'עולם הצער והאבל בגניזה – מעברים וגלגולים של סוגות ספרותיות', גנזי קדם א (תשס"ה), עמ' 132–137. וראה עוד: א' מינץ-מנור, "'ועם רוחי גווייתי": שירי ויכוח יהודיים ונוצריים על אודות היחס בין הנפש לגוף', מרקמים: ספר היובל לגלית חזן-רוקם, בעריכת ה' סלמון וא' שנאן, א (תשע"ג), עמ' 187–209. על תוכחות ספרדיות הדנות בוויכוח הגוף והנפש ראה: מ' יצחקי, החי גפן והמות בוצר, לוד תשמ"ז. בשונה מהתוכחות על ויכוח הגוף והנפש, שבהן שניים נידונים כאחד, בבקשת האותיות של האזובי מודגשת עליונות הנשמה והישארות הנפש.

33 ראה במצוין לעיל, בצד הערה 11. האזובי יוצר קישור מפתיע בין חטיבת הסיום לזו שלפניה: דברי התוכחה נחתמים במילוט הנפש מפח יוקשים עקב ההימנעות מהשתקעות בחטא (328), והמשורר מסב את עניין המילוט והופכו לתחינה למילוטו של עם ישראל מפח אויביו (329).

34 נראה שבחתימת דבריו הושפע האזובי מסדר הדברים שברמב"ם, משנה תורה, הלכות מלכים א, א. סיום הבקשה אצל האזובי שונה מסיום 'כתר מלכות': אצל אבן גבירול מודגשת הגאולה האישית, וזו משתלבת בתוך בקשה לגאולת הכלל, שגם בה עומד האני הדובר במרכז: 'וְזָכְרְנִי בְּזִכְרוֹן עַמִּי / וּבְבִגְדֵי אוֹלָמִי / לְרִאיוֹת בְּטוֹבֶת בְּחִירָיִךְ / וְזָפְנִי לְשַׁחַר דְּבִירָךְ'. זהו סיום מרגש ובו ערגה כנה להיותו בין הזוכים לימי הגאולה ולכינון המקדש. לעומת זאת נקודת ראותו של האזובי בפסקת הסיום של הבקשה הינה לאומית כללית, עניינית ושכלתנית. אין הוא מזכיר את עצמו וכל מעייניו נתונים לעמו.

35 י' רצהבי, במחקרו 'הווידי בכתר מלכות', הנ"ל, מגנזי שירת הקדם, [ירושלים] תשנ"א, עמ' 332–331, הציג את השפעת כתר מלכות על רבים מן המשוררים שבאו אחריו.

לספרות המיסטית הקדומה, במיוחד לספרות ה"היכלות", לפי שבספרות זו נועד למלאכים חלק מרכזי בהכתרה.³⁶

שאיפותיו של האזובי מתונות יותר. אין הוא רואה עצמו כמי שקושר כתרים לקונו. הוא בחר בשם תהילה, ומגמתו צנועה יותר, מתן הלל להקב"ה על הבריאה ועל השגחתו על עם ישראל במרוצת הדורות.³⁷ אולם בהתייחסו בגוף הבקשה לחשיבות דברי ההלל להקב"ה מצביע האזובי על מגבלות האדם בכתיבת דברי התהילה, זאת עקב הפער בין גדולת הבורא לבין יכולת האדם לבטאה: 'מֶלֶךְ מְהוֹלֵל רֵם מְחוֹלֵל / מְהַלְלִיךְ מִי יִמְלֵל / הַמְהַלֵּל מִתְהוֹלֵל / וְהַמְשַׁבֵּחַ מִשְׁתוֹלֵל // הַמְחַיֵּב מְחַיֵּיב, וְאִמְרֵי נוֹעַם נוֹטְפִים מְשוֹלֵל / אֲמִנֵם הַמְהַלֵּל הַמְבַּחֵר, לְדוֹמֵם מְהַלֵּל' (24–27). סיום הדברים מעיד על קוצר דעתו ודלות לישונו של האדם הבא לבטא את גדולת הבורא, ברמזו לתובנה העמוקה המובעת במילות ספר תהילים: 'לך דומיה תהלה' (תה' סה, ב).

ד. סימני ההדרה

מהדורת הבקשה היא על פי מקורה היחיד הידוע, בכ"י כ"י מוסקבה, ספרית המדינה הרוסית, אוסף גינצבורג 821, דף 172 ע"ב–176 ע"ב. הסימנים המשמשים במהדורה הם:

- [אאא] – טקסט בסוגריים מרובעים – השלמת ליקוי בכתב היד.
- <אאא> – טקסט בסוגריים מזווים – השלמת קיצור בכתב היד.
- {אאא} – טקסט בסוגריים מסולסלים – טקסט מחוק, כנראה בידי צנזור, אך ניתן לשחזור מבעד למחיקה.
- {...} – נקודות בסוגריים מסולסלים – טקסט מחוק, כנראה בידי צנזור, שאינו ניתן לשחזור.

36 ראה לוין, כתר מלכות (לעיל, הערה 11), עמ' 19. גם חוקרים נוספים התייחסו לשם היצירה ולעניין ההכתרה. שירמן הבלית את דברי אבן גבירול בשיר הפתיחה ל'כתר מלכות', שבהם הוא אומר על 'תפילתו' זאת: 'שמתיה על ראש מהללי וקראתיה כתר מלכות', וציין ש'יש להניח שהוא (ר' שלמה אבן גבירול) ביקש לרמזו בצירוף זה גם למה שנאמר בפרקי דרבי אליעזר על הצדיקים ה"מכתירים" את ה' בכתר מלכות, והכוונה שם, דרך העברה, לשירי הלל' (ראה שירמן-פליישר, ספרד המוסלמית [לעיל, הערה 12], עמ' 334). אף רצהבי הדגיש את חשיבות הכתר העשוי מתפילתם של ישראל כנוצר במדרש: 'המלאך הממונה על התפלות נוטל כל התפלות שהתפללו בכל הכנסיות כולן ועושה אותן עטרות ונותנן בראשו של הקדוש ברוך הוא' (שמו"ר, כא, ד). ראה י' רצהבי, לקט פיוטים לימים נוראים, ירושלים תשל"ט, עמ' 52.

37 יש להזכיר כי גם הנגיד העניק לאחרד משירי המלחמה שלו, 'הלי תעש', כותרת בשם 'תהלה'; ראה ד' רידן, דיואן שמואל הנגיד, ירושלים תשכ"ו, עמ' 16. שיר זה הינו שיר הודיה על אחד הניצחונות הגדולים שלו במלחמה, אותו ראה כמתת ההשגחה העליונה, כאמרו בסיום שירו 'תהלה היא לאל גואל ידידו'.

תהלה לר' יוסף האזובי ז"ל
בכל תיבה ותיבה מם בראשם או באמצעיתם או בסופם

- מי כמוכה בָּאֵלִים מִי כְמוֹךְ אֱלֹהֵי חַיִּים וּמַלְאָךְ עוֹלָם
הַמְשׁוּבַח וְהַמְפֹאָר וְהַמְתַּנְשָׂא מִימֹת עוֹלָם
עֲצֻמוֹתֵי תְאֻמְרָנָה: מִי כְמוֹכָה הַמְגָלָה מַצַּד מַפְעָלָיו וּמַעֲשֵׂיו נֶעְלָם
הַשָּׁמַיִם מְסַפְּרִים מַעֲלֵת מַעֲבָדֶיךָ וְגִדְלָם
וְהָאֲדָמָה וּמִיָּנִיָּה גַם הֵם בְּכָלָם / מֵאֵין אוֹמֵר מִבְּלִי נִשְׁמָע קוֹלָם 5
יְרוּמָמוּךְ רַם הָרָמִים / מַלְאָךְ הָעוֹלָמִים
הָרָם בְּמַהֲלָךְ רוֹמָה וְקוֹמָה מֵיֵתֵר הַיָּקוּם מְקִימָנוּ
מַלְפָּנוּ מִבְּהֻמוֹת הָאֲדָמָה וּמַעוֹף הַשָּׁמַיִם מִחֻכְמָנוּ
מָה רָמוּ מְזֻמוֹתֶיךָ / מֵאֵד עֲמָקוֹ מַחְשְׁבוֹתֶיךָ
חוֹתֶמֶךָ אֱמֶת, שְׁמֶךָ שְׁלוֹם – מָה נֶעֱמֹו שְׁמוֹתֶיךָ 10
מָה עֲצָמֹו רְאִשֵּׁיהֶם נֶעְלָמוּ מִבְּלִי מִבֵּין מִי וּמִי
אֲמָנָם מָהֶם נְקוּבִים מַצְדֵי מַדּוֹתֶיךָ בְּעוֹלָמִי
וּמִכָּלֶם הַשֵּׁם הַנֶּעְלָם בְּמִקְרָאוֹ, שְׁמֶךָ הָעֲצָמִי
וּמִי מִכָּל הַנִּבְרָאִים מִשִּׁיג תַּעֲלוּמוֹת חֻכְמָתְךָ

1 אל-ה-ים] ברוב הפעמים בכתב היד אלים בגרש מעל ה"ו"ד והאותיות אל"ף ולמ"ד מחוברות בליגטורה 10 נעמו] אות לפני תיבה זו, אולי ש

- 1 מי ... כמוך: על פי שמ' טו, יא. אל-ה-ים ... עולם: יר' י, י. 2 המשובח ... עולם: על פי נוסח ברכת 'יוצר' בשחרית. 3 עצמותי ... כמוכה: על פי תפילת 'נשמת כל חי'. המגלה ... נעלם: מעשי ה' גלויים ומהם אפשר ללמוד על גדולתו, אך הוא עצמו נסתר מעיני כל חי; וללשון 'ומעין נעלם' השווה איוב כח, כא. 4 השמים מספרים: על פי תה' יט, ב. מעבדיך: מעשיך. 5 והאדמה ומיניה: רומז לבר' א, כד-כה. מאין ... קולם: על פי תה' יט, ג. 6 מלך העולמים: השווה תה' קמה, יג. 7 הרם ... וקומה: המרומם מכל גובה אפשרי. ולצורה 'רומה' ראה מיכה ב, ג. מיתר ... מקימנו: הקב"ה רומם את האדם יותר משאר הנבראים. 8 מלפנו מבהמות ... מחכמנו: מלמדנו חכמה יותר מהבהמות ומהעופות, על פי איוב לה, יא. 9 מזמותיך: מחשבותיך. מאד עמקו מחשבותיך: על פי תה' צב, ו. 10 חותמך אמת: ראה בבלי שבת נה, ע"א. שמך שלום: ראה ספרי במדבר מב: 'גדול השלום ששמו של הקב"ה קרוי שלום, שנאמר 'ויקרא לו ה' שלום' (שו' ו, כד). נעמו שמותיך: רומז לתה' קלה, ג. 11 מה עצמו ראשיהם: כמה רבים מספרי שמותיך, על פי תה' קלט, יז, והשווה רש"י שם. מבלי ... ומי: מבלי מבין משמעות השמות. 12 מהם: מקצת השמות. נקובים: מפורשים. מצדי מדותיך: על פי מידות הקב"ה. 13 הנעלם במקראו: "זה שמי לעלם" (שמ' ג, טו), חסר וי"ו, לומר העלימהו, שלא יקרא ככתבו' (רש"י לשמ' ג, טו, על פי שמו"ר ג, ז [מהדורת שנאן עמ' 130]). שמך העצמי: ראה בפירוש הארוך של ראב"ע לשמ' ג, טו, בתחילתו. 14 תעלומות חכמתך: על פי איוב יא, ו.

- 15 והחכמה מאין תמצא למצוא אמתת מוצא מציאותיך
מי חכם למצוא זממו ימלאנו / ועמוק עמוק מי ימצאנו
ואם מלאכי מעונו יהוללם / מבלי נמצא מהם נאמן משיג שלם
מלאך מליץ מגיד האמת / הימצא מחי מדבר מת
מאנוש ימות ומנן אדם פתאום יצמת
20 עצם מציאותיך עוצם הרעיונים נסתם
מראות עיניהם מהשכיל לבותם
להתחכם במעשיך ימרוקו רמח הרעיונים
אמנם ימנעו מחקור מה למעלה ומה למטה מה מאחור ומה לפנים
מלך מהולל רם מחולל / מהלליך מי ימלל
25 המהלל מתהולל / והמשבח משתולל
המחייב מחוייב, ואמרי נועם נוטפים משולל

15 והחכמה ... תמצא: על פי איוב כח, יב. למצוא: להבין, וראה קה' ח, יז. מוצא מציאותיך: סיבת מציאותך, לפי שהקב"ה מחוייב המציאות, ולא מאפשרי המציאות ראה מו"נ א, נז. יצוין כי האזובי השתמש בתרגומו של אבן תיבון שעמד לפניו; על מנת להקל על המעינים, הובאו להלן הפניות ספורות בלבד לתרגום העכשווי במהדורת מ' שורץ, תל-אביב תשס"ג, ורק במקומות שתרגומו מלווה בהערה מרחיבה על מושג פילוסופי. לטור שלפנינו ראה שם, עמ' 140 והערה 7 שם. 16 מי חכם: הושע יד, י. זממו ימלאנו: ישרים חפץ מחשבתו להבין את חכמת הקב"ה. ועמוק ... ימצאנו: על פי קה' ז, כד. 17 ואם ... יהוללם: ואם אפילו מלאכי השמים ('מעונו') דעתם אינה מושלמת, ואף הם אינם עומדים על מלוא גדולת ה'; ראה איוב יב, יז, ורש"י שם, והשווה איוב ד, יח. מבלי ... שלם: ואין בין המלאכים מי שתופס בשלמות את גדולת הקב"ה. 18 מלאך מליץ: המשך הטור הקודם, ואין מלאך שיכול לבטא ולהגיד את האמת על אודות גדולת הבורא, והלשון על פי איוב לג, כג. הימצא ... מת: שיעורו: וכי ניתן למצוא זאת אצל האדם ('חי מדבר מת')? ושתי השורות האחרונות מציגות קל וחומר: אם המלאך שהוא חי מדבר נצחי לא יוכל להשיג את גודלו של הקב"ה, ודאי שהוא כך לגבי האדם שהינו חי מדבר זמני שסופו למות, והשווה גם שמ' לג, כ. 19 מאנוש ... אדם: על פי יש' נא, יב. יצמת: ייכרת, ימות. 20 עצם ... נסתם: כנגד עצם מציאותו של הקב"ה (בניגוד לגדולתו הנלמדת ממעשיו) אפילו השכל העצום והרחב ביותר ('עוצם הרעיונים') נסתם ואינו מבין דבר. 21 מראות ... לבותם: יש' מד, יח, והוא המשך של 'נסתם'. 22 להתחכם במעשיך: כדי להעמיק בחכמת מעשי הקב"ה. ימרוקו רמח הרעיונים: ישחיו את חדות רעיונותיהם, והשווה עם לשון יר' מו, ד. 23 אמנם ... לפנים: אך פעילות זו מוגבלת, ראה משנה חגיגה ב, א: 'כל המסתכל בארבעה דברים ראוי לו כאילו לא בא לעולם, מה למעלה מה למטה מה לפנים ומה לאחור'. 24 מלך מהולל: השווה נוסח חתימת 'ברוך שאמר'. רם מחולל: אפשר שצ"ל 'רב מחולל', על פי מש' כו, י. מחולל: יוצר. מהלליך: שבחיך. מי ימלל: תה' קו, ב. 25 המהלל: מי שינסה למצות שבחיך. מתהולל: משתגע (השווה שמ"א כא, יד). לחוסר האפשרות לפרט את גדולת הבורא ראה גם בבלי ברכות, לג ע"ב. משתולל: משתטה; ראה יר' נט, טו ורש"י שם. 26 המחייב: המשתמש בדברו על הקב"ה בתארים חיוביים ולא שוללים (השווה מו"נ

- אֲמַנְם הַמְהַלֵּל הַמְבַחֵר, לְדוֹמֵם מְהַלֵּל
הַשְּׁבָחִים אֵינָם מִמִּין מְשִׁילִיךְ / לְמַעַן לְמַעֲשִׂיךְ נְדַמְךָ וּלְמַפְעֲלִיךְ נִמְשִׁילִיךְ
וְהַמָּה וְהַמְהַלֵּלִים מִבְּלִי נְאוֹתִים לְמַהֲלִיךְ
מֶשֶׁל לְמֶלֶךְ מֶשֶׁל בְּמַכְמָנִי כְתָם וּמִטְמוֹנִי מְדַהֶבָה לְעוֹמֶתוֹ 30
וְדִרְכְּמוֹנִי מוֹפֵז מִתְנוֹסְסִים בְּאֶדְמָתוֹ / וּמִקֶּלֶס בְּכִסְפִּים, אֲמַנְם הַמְהַלֵּל כְּלֶמֶתוֹ
מִי כְמוֹכָה הַמֶּלֶךְ הַרְחֵמֶן / הַמְנַהִיג הַנְּאֻמָּן
לְקִיּוֹם עוֹלָם וְלִהְיוֹת הַיְקָמִים / הַצְמִדֶת מִדַּת מִשְׁפָּטִיךְ לְמִדַּת רַחֲמִים
רַחֲמִיךְ הַצְמִדֶת אֶדָם כְּמִדּוֹ / מְרוֹם מִשְׁפָּטִיךְ מְנַגֵּדוֹ
מִי כְמוֹךְ הַנִּמְצָא הָאֲמִתִּי הַמֶּלֶךְ הַקֶּדְמוֹן 35
הַמְצָאִי נִמְצָאִיו מוֹצִיא הַוִּייתָם מִתּוֹהוֹ וַיְשׁוּתֵם מִיִּשְׁמִיּוֹן
מִי כְמוֹךְ הָאוֹמֵר וְהַגּוֹמֵר מְשִׁלִּים וּמְסִיִּים
מֶלֶךְ מֵאֲמָרוֹ בְּמַעֲשֵׂה מְדַבֵּר וּמְקִיִּים

א, נט-ס). מחוייב: נמצא אשם. ואמרי נועם: דברי אמת, והלשון על פי מש' טז, כד. נוטפים: זורמים. ואפשר שהוא לשון השמעת דברים, ראה יח' כא, ב, ורד"ק שם. משולל: בוז, מכלה, השווה זכ' ב, יב. 27 המהלל המבחר: המשבח הרצוי. לדומם מהלל: רואה את מהללו הנבחר של הקב"ה בשתיקה, כנאמר 'לך דמיה תהלה' (תה' סה, ב). 28 השבחים ... משליך: השבחים אינם מסוגלים לשמש משל כדי להדגים באמצעותם את גודלך. למען ... נמשילך: נוכל ללמוד על גודלך אך ורק על פי מעשיך. 29 והמהללים: וכל דברי ההלל האפשריים. מבלי נאותים: אינם מתאימים. 30-31 משל ... כלמתו: השווה עם המשך דברי הבבלי הנ"ל (ברכות לג, ע"ב): 'משל למלך בשר ודם שהיו לו אלף אלפים דינרי זהב, והיו מקלסין אותו בשל כסף, והלא גנאי הוא לו!'; וראה את דינו של הרמב"ם במשל זה במו"נ א, נט. 30 מְשִׁל: אשר שלט. במכמני: באוצרות; השווה דנ' יא, מג. כתם: זהב. מדהבה: זהב, ראה יש' יד, ד וראב"ע שם. 31 ודרכמוני: מטבע זהב, ראה עזרא, ב, סט ורש"י שם. מופז: מבריק או מזוקק, ראה מל"א י, יח ורש"י ורד"ק שם. מתנוססים באדמתו: הלשון על פי זכ' ט, טז. ומקלס בכספים: ומשבחים אותו שיש לו כספים רבים ולא זהב. המהלל כלמתו: שבח זה אינו אלא כלימה בשבילו. 33 לקיים ... רחמים: ראה בר"ר יב, טו (מהדורת תיאודור־אלבק עמ' 103): 'כך אמר הקב"ה, אם בורא אני את העולם במידת רחמים הוי חטוייה סגין > יהיו חטאיו מרובים', במידת הדין אין העולם מתקיים, אלא הריני בורא במידת הדין ובמידת רחמים והלווי יעמוד'. 34 רחמיך ... מנגדו: הקב"ה שילב גם בעת בריאת האדם את מידת הרחמים במידת הדין; ראה בר"ר כא, ז (מהדורת תיאודור־אלבק עמ' 202): 'כשבראו בראו במידת הדין ובמידת רחמים, וכשטרדו טרדו במידת הדין ובמידת הרחמים'. כמדו: כלבושו, על פי תה' קט, יח. מרום ... מנגדו: על פי תה' י, ה, וראה פירוש רש"י שם. 35 הנמצא ... הקדמון: ראה לעיל בפירוש לטור 15, וללשון השווה תה' עד, יב. 36 הממציא נמצאיו: בורא כל הנמצאים, שהם מאפשרי המציאות (ראה לעיל שם). מוציא ... משימון: בראם יש מאין. 37 האומר: הבורא באמצעות אמירה, ראה משנה אבות ה, א. והגומר: גומר אומר, גוזר. ואפשר 'גומר' הוא כמו 'משלים ומסיים', כלומר: אומר לעשות דבר ומבצע ומשלים את עשייתו, שלא כבשר ודם שאין בידו לבצע את דבריו. משלים: המביא לידי גמר. 38 מאמרו ...

- הקים אֲדָמָה הָדוֹם מִרְגְּלוֹתָיו וְהַמְרוֹם מְקוֹם מְמַלְכָתוֹ
 40 מְלֹאכֶת שְׁנֵיהֶם לְמִינֵיהֶם גָּמֵר, וּבְמֶאֱמָר גָּמֵר מְלֹאכֶתוֹ
 שָׂמַח בְּמַעֲשָׁיו מֶה טוֹבָם וּמֵה יָפִים מְכַל אֶפְסִיָּהֶם
 נָאִים דְּבָרִים הַיּוֹצֵאִים מִפִּי עוֹשֵׂיהֶם
 קָדָם מִפְּעֻלָּיו מֵאֵז בְּאֶמְצוֹ שְׁחָקִים מִמַּעַל
 מוֹשֵׁב אֶל־הָשָׁמַיִם שְׁכָלִים נִבְדָּלִים וְשִׁרְפִים עוֹמְדִים מִמַּעַל
 45 אֲמַת מִשְׁמֵי תִצְמַח שָׁמָּה מִרְכָּבוֹת מְלָאָךְ וְחִשְׁמֵל
 וְהָאֲדָמָה שֶׁם לְמַצֵּב הַשְּׁפָלִים וּמֵאֲדָמָה יִצְמַח עֵמֶל
 הַמִּצְיָא לְמִבְרָאשׁוֹנָה מוֹסְדִים / נִכְבְּדִים
 וְכָלִים מִפְּלִים שׁוֹנִים / מֵהֶם עֲלִיּוֹנִים וּמֵהֶם תַּחְתּוֹנִים
 וְעֲלֵיהֶם הַגֶּשֶׁם הַחֲמִישִׁי מִמֶּנּוּ הַגִּלְגָּלִים הַגְּבוּהִים
 50 מִרְאֵהוּ כְּמִרְאֵה מְלָאָךְ הָאֱלֹהִים
 וּמֵהִיסוּדוֹת אֲרֻבְעָתָם גִּשְׁמִים מוֹרְכָבִים עֲצָמוֹ מִדְּבַר
 דּוּמָם צוּמָח מִרְגִּישׁ מִדְּבַר

45 תצמח שמה] ה בין המילים ומסומנת למחיקה

ומקיים: דיבורו מתקיים על ידי מעשה. 39 אדמה ... מרגלותיו: על פי יש' טו, א. והמרום מקום ממלכתו: השווה יש' נז, טו. 40 מלאכת ... גמר: השווה בר' ב, א. למיניהם: כנאמר שם: 'וכל צבאם', ופירש רד"ק: למיניהם. ובמאמר גמר מלאכתו: וברא את העולם במאמרו; השווה משנה אבות ה, א. ואולי הוא רומז שההימנעות ממאמר ביום השביעי היא גמר מלאכתו. ראה מו"נ א, ס, ובתרגום אבן תיבון: 'כי העמידה מן הדבור גם כן תקרא שביתה ... וכן העמידה מן הדבור בא בו לשון ניהה'. 41 שמח במעשיו: ראה בר' א, לא, והלשון על פי תה' קד, לא. מה ... יפים: השווה זכ' ט, יז. אפסיהם: קצותיהם. 42 נאים ... עושיהם: הלשון על פי בר"ר לר, יד (מהדורת תיאודור-אלבק עמ' 327). 43 קדם ... מאז: מש' ח, כב. באמצו ... ממעל: שם, כח. 44 מושב אל-ה>ים: לשון יח' כח, ב, וחזור אל הטור הקודם: הקב"ה חיוק את השמים למושבו. שכלים נבדלים: מלאכים; וראה מו"נ א, לו, ובמהדורת שורץ עמ' 89, הערה 10. ושרפים ... ממעל: על פי יש' ו, ב. 45 אמת משמים תצמח: משמים, מקום כסאו של הקב"ה, יוצאת האמת, והלשון על פי תה' פה, יב, בשינוי חריף. וחשמל: על פי יח, א, ד. 46 למצב השפלים: מקום הצבת ברואי עולמנו. ומאדמה יצמח עמל: ומארבעת היסודות שבאדמה (בעולם החומרי), שמהם עשויים השפלים, צומח ההפסד וההיעדר, שכן דברים העשויים מיסודות אלה חייבים להגיע להפסד ולמוות; והלשון על פי איוב ה, ו, בהיפוך. 47 מוסדים: ארבעת היסודות. 48 וכלים ... שונים: פרי מיוגי ארבעת היסודות, והלשון על פי אס' א, ז. מהם ... תחתונים: שניים, האש והרוח, מקומם הטבעי למעלה, והמים והעפר למטה. 49 הגשם החמישי: החומר החמישי (ה'אתר'), שממנו עשויים הגלגלים, הוא חומר פשוט שאין בו תהוות והפסד כמו שיש בארבעת היסודות האחרים; ראה מו"נ א, עב, ובמהדורת שורץ עמ' 195, הערה 8. 50 כמלאך האלהים: בלתי נראה; והלשון על פי שו' יג, ו. 51-52 ומהיסודות ... מורכבים: מארבעת היסודות מורכבים כל הנבראים שבעולם התת-ירחי המתחלקים לארבעה סוגים: דומם, צומח, חי ('מרגיש') ומדבר (הוא האדם).

- הדומם כַּאֲבָנִים וּמִינֵי מִתְקָחוֹת
מִבְּלִי יִמָּצָא הָאָדָם – לְצוּמָח וּלְמֶרְגִּישׁ שֶׁם מִמְּלֶכֶת
וְהַצּוּמָח מִמֶּנּוּ הַמְּכַלְכֵּל וְהַמְּגַדֵּל וְהַמּוֹלִיד בְּתִמְנוּנָה דָּמָה 55
הֵם הַנִּמְצָאִים בְּמִינֵי הַחַיִּים כָּלֵם וְצִמָּח הָאָדָמָה
וְהַמֶּרְגִּישׁ מִכָּחוּ נִפְרָשִׁים / מִרְאָה וְשִׁמְעָה וּמִרִיחַ טַעַם וּמִשּׁוֹשׁ חֲמֻשָּׁה חוּשִׁים
יִמָּצְאוּ בְּמִינֵי הַחַיִּים כָּלֵם לְמִינֵיהֶם / וְחֻכְמָתָהּ מֶה לָּהֶם
וְהַמֶּתְעוֹרֵר וְהַמֶּרְגִּישׁ מִחֲטִיאֵי אָדָם בְּנִכְלִיָּהֶם / מַעַלּוֹ בַּחֲרָם וְגַם שְׂמוֹ בְּכִלְיָהֶם
שְׁנֵיהֶם הַמְּלָכִים לְבָבָם לְמַרְעֵ, שְׁהֶם / בְּהִמָּה הִמָּה לָּהֶם 60
וְהַמְדַּבֵּר מֶלֶךְ מִשְׁכִּיל וְחָכֵם, וְאֵל־הָיִים עֲמוֹ
אֵם מִתְהַלֵּךְ בְּתוֹמוֹ / לְשִׁמּוֹר מִשּׁוּעָלִים מִחֲבָלִים כְּרָמִים נִדְמוּ
מִמֶּנּוּ הַנִּשְׁמָה הַחֲכָמָה / מִבְּדִילָה הָאָדָם מִיֵּתֵר הַחַיִּים בְּמַדְעָה וּמוֹמָה
וּמוֹתֵר הָאָדָם מִן הַבְּהֵמָה
הַחֲכָמָה בְּסֶלֶם מוֹצֵב בְּאִמְצָעֵי הָרַעֲיוֹנִים הַנִּקְיִים / סֶלֶם מִחוּטָב מַעֵץ הַחַיִּים 65
- 53 מתכות] נכתב מתכות ותוקן מתכת באמצעות ניקוד, כנראה ביד שנייה ובהתאם לחרוז
- עצמו מדבר: קשה לתאר את גודלם, והלשון על דרך 'עצמו מספר', תה' מ, ו. 53 כאבנים ומיני מתכות: דוגמאות לדומם, וצ"ל מתכת, כניקוד כתב היד ובהתאם לחרוז. 54 מבלי ... ממלכת: בטרם נברא האדם כבר ברא הקב"ה את הצמחים ואת בעלי החיים. 55 והצומח ... דמה: בצומח מצויים הכוחות הבאים: הזון, המגדל והמוליד את הדומה לו במראהו ('בתמונה'); השווה שמונה פרקים לרמב"ם פרק א. 56 הם ... האדמה: כוחות אלו משותפים לחי ולצומח. 57 והמרגיש: החי בעל החושים, ובלשון הרמב"ם, שמונה פרקים פרק א, בתרגום אבן תיבון: 'ממנו הכוחות החמשה, המפורסמים אצל ההמון'. נפרשים: מתפרדים. מראה ... ומשוש: הפייטן מונה את חמשת החושים. 58 ימצאו ... למיניהם: החושים משותפים לאדם ולבעלי החיים. וחכמת מה להם: אין בהם חכמה, על פי יר' ח, ט, ות"י שם. 59 והמתעורר: 'הוא הכח אשר בו ישתוקק האדם לדבר מה, או ימאסו', לשון הרמב"ם שם, כלומר הכוח שבו מתאוה אדם לדבר מה או סולד ממנו. והמרגיש: הם חמשת החושים הנזכרים לעיל. מחטיאי אדם: העבירות מקורן בשני הכוחות של הנפש, המתעורר והמרגיש. בנכליהם: במחשבתם הרעה; ראה במ' כה, יח וראב"ע שם. מעלו בחרם: חטאו, והלשון על פי יהושע ז, ב. וגם שמו בכליהם: ראה שם יא. 60 שניהם ... למרע: הכוח המרגיש והכוח המתעורר מסייתם את האדם להרע, והלשון על פי דנ' יא, כז. שהם ... להם: ובגללם בני האדם משולים לבהמות, והלשון על פי קה' ג, יח. 61 והמדבר: הכוח הדיבורי, השכלי. מלך משכיל: כדברי הרמב"ם: 'הוא הכח הנמצא לאדם, אשר בו ישכיל, ובו תהיה ההתבוננות, ובו יקנה המלאכות' (שמונה פרקים פרק א). משכיל ... עמו: ראה שם"א יח, יד. 62 אם ... נדמו: כדברי הרמב"ם בהמשך: 'ובו (בשכלו) יבחין בין המגונה והנאה מן הפעולות'. מתהלך בתומו: על פי מש' כ, ז. לשמור משועלים: אם יישמר מהחטאים המדומים לשועלים. משועלים ... כרמים: על פי שה"ש ב, טו. 63 ממנו: מן הכוח הדיבורי. מבדילה: הנשמה החכמה מבדילה בין האדם לשאר בעלי החיים. ומזמה: מחשבה, וראה מש' א, ד. 64 ומותר האדם: הנשמה היא הנותנת יתרון לאדם על פני הבהמה, והלשון על פי קה' ג, יט, בשינוי מילות הפסוק להיגד חיובי. 65 החכמה

המשוער בקומתו למביני מסתרי / מהלך חמש מאות שנים מלבד אמיריו
 ומחשבות המשפילים השורדים / מלאכי אל-הים עולים ויורדים
 מים ממים הפרישם / ולהמציא האדמה משם משם
 זמן להם מקום מיוחד והניחם שם
 70 אולם למחית השפלים / מבועי מים השאירם המשלח מעיינים בנחלים
 המציא דשאם עשבים ועצים בם היצורים ישמחו / והמה טרם יצמחו
 אידם מעלה מן האדמה להצמיחם ולהולידם
 ולמרדי האדם ומרי מעבדם / מגרע נטפיהם מהעלותם והורידם
 ובשובם ממרדם פתאום יקום אידם
 75 העמיד שנים מאורות בגלגלים מקיפים
 מספיר גזרתם מתוך מאורם ונעים לצופים
 הנחמדים מזהב ומפז ומתוקים מדבש ומנפת צופים

בסלם: רומז לסולם החכמות, כלומר לדרך לימוד החכמה כסדר (מהלוגיקה והמתמטיקה יש להמשיך לפיזיקה ולמטאפיזיקה); ראה מו"נ א, לא-לה. בסלם מוצב: הלשון על פי בר' כח, יב, ואכן כמו בפסוק סולם החכמה מוצב בארץ אך ראשו מגיע לשמים, וכאן מסמל הסולם את הלימוד ההדרגתי, העולה מעלה אחר מעלה. מעץ החיים: רומז לחכמה, ראה מו"נ ב, ל. 66 המשוער ... אמיריו: המהלך שאדם אמור לעבור בעלייתו השכלית המדורגת מהארץ ועד לחכמה השמימית הוא כמרחק שבין השמים לארץ, ששיעורו כמהלך חמש מאות שנה (בבלי פסחים צד ע"ב ועוד); וגם אז לא יגיע האדם לתכלית החכמה: המושכלות שבשמים עצמם (המשולות כאן לאמירי העץ) רחוקות עוד יותר. 67 השורדים: על פי יואל, ג, ה, והוא כינוי רווח לאנשי החכמות המובדלים מההמון שכל עניינו נעוץ בענייני הגוף (השווה מו"נ א, לד). מלאכי אל-הים: המלאך מבטא גם מחשבה, ראה מו"נ ב, טו (על הכתוב 'נעשה אדם' בבר' א, כו), והלשון על פי בר' כח, יב. 68 מים ... הפרישם: תיאור מעשה היום השני: בריאת הרקיע המבדיל בין המים העליונים למים התחתונים, ראה בר' א, ו-ז. ולהמציא ... משם: מעבר למעשי היום השלישי; ראה בר' א, יד. משם: משה אותם, סילקם; והניקוד של 'משם' ו'משם' על פי כתב היד, ואפשר שהוא תוספת מאוחרת. 69 זמן ... שם: הועיד למים את הים, ראה בר' א, י. 70 אולם למחית השפלים: לצורך מחיית בני האדם. מבועי מים השאירם: השאיר הקב"ה מעיינות ונחלים. המשלח מעיינים בנחלים: כינוי להקב"ה המותאם לעניין, על פי תה' קד, י, וראה בפירוש רד"ק שם, והשווה כוזרי ה, י. 71 המציא ... ועצים: ראה בר' א, יב. ועצים ... היצורים: ראה תה' קד, טז-יז ורד"ק שם. והמה טרם יצמחו: על פי בר' ב, ה. 72 אידם ... ולהולידם: על פי בר' ב, ו. 73 ולמרדי ... והורידם: ומחמת מעשיהם (מעבדם) הרעים של בני האדם הקב"ה מונע את הגשמים ועוצר את האד מלעלות ואת המטר מלרדת (לרעיון השווה דב' יא, טז-יז). מגרע נטפיהם: הלשון על פי איוב לו, כז. 74 פתאום יקום אידם: מיד יחזרו ענני הגשם; והלשון על פי מש' כד, כב, אך בשינוי הוראה חריף ('אידם' שם פירושו אסונם, וכאן – עננם). 75 שנים מאורות: מעשי היום הרביעי, על פי בר' א, טז. בגלגלים מקיפים: הירח מוצב בגלגל הראשון, והשמש – בגלגל הרביעי. 76–77 מספיר ... לצופים: שבחי המאורות. מספיר גזרתם: על פי איכה ד, ז. מתוך מאורם: על

- ובשמיני מגלגליו הידועים / שם מזרות קבועים
 כמסמרות נטועים / מפלאות תמים דעים
 80 אמר למלא הימים רמשי מים / והמעופפים באדמה פורשים כנפים
 וימן מיני בהמות מחול ים ומעותיו / מהם למאכל ומהם מאכלות מתלעותיו
 חלקם למיניהם מבית ומפר
 מהם עם האדם מחובר / ומהם במנהרות בהרים למוד מדבר
 אחריהם המציא האדם למלך מורכב ממעל ומתחת
 85 מחומר מצורה נשמה חכמה מתאוה וצומחת
 במעבה האדמה יצקם המלך, חמרו מכל אפסיהם הקים
 מעשה רוקם באיברים פליים ומתדמים החלקים
 מבדל מכל החלקים בצלם ודמות

פי קה' יא, ז. ונעים לצופים: ונעים מראיהם לרואיהם. הנחמדים ... צופים: על פי תה' יט, יא.
 78 ובשמיני ... קבועים: בגלגל השמיני מצויים המזלות. מזרות: מזלות, על פי איוב לח, לב.
 79 כמסמרות נטועים: קבועים בגלגל ואינם זזים ממקומם, ורק הגלגל עצמו מסתובב; והלשון
 על פי קה' יב, יא. מפלאות תמים דעים: על פי איוב לו, טז. 80 אמר ... כנפים: מעשי היום
 החמישי, על פי בר' א, כ. פורשים כנפים: הלשון על פי מל"א ח, ז. 81 וימן ... ומעותיו:
 עובר למעשי היום השישי: בריאת החיה, הבהמה והרמשים (בר' א, כד), ולשון 'מחול ים
 ומעותיו' על פי יש' מח, יט, ופירש רד"ק שם 'כמעותיו' על אבני חול 'שהם צורות קטנות'
 כדמות מעות. מהם למאכל: מהם משמשים למאכל בני אדם וחיות אחרות. ומהם מאכלות
 מתלעותיו: ומהם חיות טורפות ששיניהן כמאכלת, והלשון על פי מש' ל, יד. 82 חלקם ...
 ומבר: מהם חיות בית ומהם חיות בר. 83 עם האדם מחובר: חיות מבויתות. במנהרות בהרים:
 מהם חיים במנהרות שבהרים, והלשון על פי שו' ו, ב. למוד מדבר: ומהם חיים במדבר, והלשון
 על פי יר' ב, כד. 84 מורכב ממעל ומתחת: לכאורה: הנשמה מהשמים והגוף מן האדמה
 (השווה רש"י בר' ב, ז); אך על פי ההמשך ייתכן שהכוונה בין הנשמה החכמה, העליונה, לבין
 הנפשות התחתונות (המתאוה והצומחת). והלשון על פי מל"א ז, כט. 85 מחומר מצורה:
 'ודע שזאת הנפש האחת, אשר קדם תיאור כוחותיה או חלקיה, היא כחומר, והשכל צורה לה'
 (שמונה פרקים, פרק א). חכמה מתאוה וצומחת: הם שלושת חלקי הנפש: הנפש החכמה,
 היא הכוח השכלי; המתאוה, בעלת הכוח המרגיש (לעיל, שורות 57–58), והצומחת, בעלת
 הכוח 'הצומח' שנוצר לעיל, שורות 54–55. 86 במעבה ... המלך: הקב"ה ברא את האדם
 מן האדמה, והלשון על פי מל"א ז, מז. חמרו ... הקים: הקב"ה צבר את העפר שממנו ברא
 את האדם מארבע רוחות השמים, ראה רש"י בר' ב, ז, על פי תנחומא פקודי ג. אפסיהם:
 קצותיהם. 87 באיברים כליים: הם איברי האדם המשמשים כלים לפעולות ייחודיות, כעיניים
 שהן כלי לראייה, רגליים להליכה וכדומה (ראה: יצחק בר שלמה הישראלי, ספר היסודות,
 מהדורת ש"י פריד, דרוהוביץ' תר"ס, דף ו: 'ותמצאהו מורכב מאיבריו הכליים ... ממה
 שהוא תשמיש וכלי לאדם, יעשה בכל אחד מהם מה שהוא לו בטבע'). ומתדמים החלקים: הם
 המשותפים לכל יתר האיברים; השווה: 'ותמצאם (את האיברים הכליים) מתהוים מאיברים
 פשוטים מתדמים החלקים, כמו הבשר והגידים והעורקים והעצמות' (שם). 88 מבדל ...

- ובמותם הצומחת והמתאנה מלאו ידיהם למות
 90 וימי המשכלת ימשכו, מרחמה מנהגה עלמות
 השתים כמותים באשמנים / ומשך חכמה מפנינים
 ומקדם בהמצא האדם הקדמוני גלמוד
 הצמידו עם מנה נאמנה מימינו, צמד נעים וחמוד
 ולמען תנעם המנחה, במסתרים מתוך תרדמה
 95 המציא מצלעותיו תמה / מאירת עינים מזהירה כחמה
 לחם במנעמיה ומטעמיה למשכב דודים טעם
 מים גנובים ימתקו ולחם סתרים ינעם
 שמו בתחתונים מופקד ובשפלים ממונה
 לעומת מחברתו, וירכבם במרכבת המשנה
 100 והמתבוששים הנכלמים / מחלצות הלבישם המלביש ערומים
 ובהמשך הזמנים נמשך מזרעם עם עצום לאמותם
 ויעצמו במאד מאד ותמלא האדמה אותם

ודמות: האדם מובדל מכל חלקי הבריאה האחרים (החי והצומח) בצלם ובדמות (ראה בר' א, כו, והשווה מו"נ א, א). 89 ובמותם ... למות: הנפש הצומחת והנפש המתאוה כלות בעת המיתה. ידיהם: ייתכן שצ"ל ימיהם, אך אפשר לנקד 'מלאו ידיהם' (ללא תיקון), ולפרש 'ידיהם' כחלקם, הזמן הקצוב להם בעולם (השווה בר' מז, כד ועוד), והוא משחק בשינוי ההוראה בשמ' לב, כט. 90 וימי ... עלמות: אך הנפש המשכלת תחיה לעולמים ('עלמות', ראה תה' מח, טו ורש"י וראב"ע שם); ולשון 'וימי ... ימשכו' על פי יש' יג, כב, בהיפוך משלילה לחיוב. 91 השתים: הנפש המתאוה והצומחת. כמותים באשמנים: בקברים, על פי יש' נט, י. ומשך חכמה מפנינים: איוב כח, יח, ומשמעו: החכמה שקנתה לה הנפש החכמה בעולם מעניקה לה חיי נצח היקרים מפנינים. ואפשר שמשמע הטור: ומשך חיי הנפש החכמה בעולם הבא נצחי ויקר מפנינים. 92 גלמוד: רומז לבר' ב, כ. 93 מנה: חלק; ולאישה כחלקו של האדם ראה קה' ט, ט. מימינו: העומדת לימינו. 94-95 ולמען תנעם המנחה: כדי שתנעם לאדם המתנה, היא האישה; השווה מדרש לקח טוב לבר' ב, כא (מהדורת בובר, דף יא, ע"ב): 'לפיכך הפיל הקדוש ברוך הוא תרדמה על האדם, שלא תתגנה עליו ולא ימאסנה'. מתוך תרדמה ... מצלעותיו: ראה בר' ב, כא. תמה ... כחמה: תיאור האישה, והלשון על פי תה' יט, ט, והשווה שה"ש ו, י. 96 לחם במנעמיה: ראה תה' קמא, ד, ו' לחם' הוא לשון אכילת לחם, ככינוי בלשון נקייה להנאה מהאישה (ראה רש"י לבר' לט, ו). ומטעמיה: השווה מש' כג, ו. 97 מים ... ינעם: מש' ט, יז, וגם שם הוא משל ליחסי איש ואישה. 98 שמו ... ממונה: על פי בר' א, כח. 99 לעומת מחברתו: יחד עם אשתו המחוברת אליו, והלשון על פי שמ' כח, כז. וירכבם ... המשנה: דימוי להשלטת אדם וחווה על העולם, והלשון על פי בר' מא, מג. 100 והמתבוששים: השווה בר' ב, כה. הנכלמים: לאחר אכילתם מעץ הדעת. מחלצות הלבישם: העניין על בר' ג, כא, והלשון על פי בר' על פי זכ' ג, ד. המלביש ערומים: על פי מטבע הברכה בברכות השחר. 101 לאמותם: לשבטיהם, על פי בר' כה, טז. 102 ויעצמו ... אותם: על פי שמ' א, ז, בשינוי קל.

- אֲרָחוֹתֵיהֶם עֲקָשִׁים וְנִלְוִיִּם בְּמַעֲגָלוֹתָם
וּמִצַּד פִּשְׁעֵיהֶם תָּמִיד לְמִדְחָפוֹת יִצּוּדָם / מִשְׁגִּיא לְגוֹיִם וַיֹּאבְדָם
105 (מֵרָאשׁ קָם עִם גִּזְעָם עִם כָּלָם מִתִּי מְרָמָה)
(מֵלֵא חָמָס, בִּידֵיהֶם זָמָה, כָּלָם מִנְאָפִים)
אָמַר (לְהַמִּיתָם לְשׁוֹם גִּלְמוּד מִחֲנָה הַחֲנָפִים)
וַיִּמָּטֵר (עֲלֵיהֶם זֶרֶם מִיָּם כְּבִירִים נוֹטְפִים)
מֵלֵא אֲדָמָה מִמְּבּוֹל מִטְרוֹתָיו
110 גַּם הָהָרִים הוֹלְכִים מִיָּם מַעֲזוֹ מִטְרוֹתָיו
הַמְכֹסֶה שְׁמִים בְּעֵבִים מִשְׁקָה הָרִים מַעֲלִיּוֹתָיו
וּבְתוֹכָם נִמְצָא אָדָם מִצָּא חֲכָמָה
שׁוֹמֵר אֲמוּנִים מְכַל מִשְׁפָּחוֹת הָאֲדָמָה
מְקוֹר מִיָּם חַיִּים מִיָּם עֲמוּקִים / מִיָּם מְתוּקִים
115 מִיָּמִיו נִאֲמָנִים / וּלְמַתֵּק מִיָּמִיו הַנֶּאֱמָנִים
נִמְלֵט (מִמִּי הַמָּרִים הַמְאָרְרִים) הַמִּים הַזְּדוֹנִים
וּבְהִמְלָטוֹ, הַמֶּלֶךְ מֶלֶךְ הַרְחָמִים / הַשְּׁמִיעוֹ מִמְרוֹמִים
דְּבָרִים טוֹבִים דְּבָרִים נִיחֻמִּים

103 במעגלותם] מ מתוקנת, אולי מהאות ה 105–108 שורות שרוב מיליהן נמחקו, אך ניתנות לשחזור מבעד למחיקה 113 האדמה] ד תלויה 116 ממי המרים המאוררים] נמחק אך ניתן לשחזור מבעד למחיקה

103 ארחותיהם ... במעגלותם: דרך התנהגותם מעוותת, ראה מש' ב, טו. 104 ומצד פשעיהם: מבצר חטאיהם, ואפשר ש'מצד' כאן במשמעות 'מצודה', מלכודת'. כינוי ללבם הסורר. למדחפות יצודם: ילכוד אותם וידחפם מדחי אל דחי, והלשון על פי תה' קמ, יב. משגיא ... ויאבדם: היצר מגדיל את האדם בעיניו, וגאוותו מוליכה לאבדנו, והלשון על פי איוב יב, כג. 105 גזעם עם: מוקשה, ונראה שהמילה 'עם' יסודה בטעות העתקה ויש למחקה. מתי: אנשי. 106 חמס: גזל. בידיהם זמה: לשון תה' כו, י. כלם מנאפים: ראה יר' ט, א. 107 לשום ... החנפים: להעניש את החוטאים שיהיו שוממים, והלשון על פי איוב, טו, לד. 108 וימטר עליהם: על פי תה' עח, כד. זרם ... כבירים: על פי יש' כח, ב, וכאן הוא כינוי למבול. 110 מעוז מטרותיו: השווה איוב לו, ו; והחריוה ב'מטרותיו' כאן ובטור הקודם חשודה. 111 המכסה ... בעבים: תה' קמז, ח. משקה ... מעליותיו: תה' קד, יג. 112 אדם ... חכמה: הוא נח שמצא חן בעיני ה', ראה בר' ו, ח; ולשון 'מצא חכמה' על פי מש' ג, יג. 113 שומר אמונים: נאמן להקב"ה, והלשון על פי יש' כו, ב. מכל ... האדמה: לשון עמוס ג, ב. 114 הפייטן מונה את שבחו של נח בדימויים הקשורים למים: מקור מים חיים: על פי יר' ב, יג. מים עמוקים: על פי מש' יח, ד; כ, ה. 115 מימיו נאמנים: על פי יש' לג, טז. ולמתק מימיו הנאמנים: בזכות מעשיו הטובים. 116 ממי המרים המאוררים: ממי המבול, והלשון על פי במ' ה, יט. המים הזדונים: על פי תה' קכד, ה. 117 מלך הרחמים: הקב"ה. 118 דברים ... ניוחמים: על פי זכ' א, יג. והשווה רש"י לבר' ח, א: "ויעבר אלהים רוח", רוח תנחומין והנחה

- 120 {... ...} מאין {... ...} עליהם {... ...} עם
ומופת מבטחם מקשתו המראה ביום הגשם והרעם
אחריהם קם עם אמיץ דמו להקים מגדל בגאונם
מגיע השמימה, שמו בשמים פיהם ולשונם
אל-הים המיר ושפתם משנה / לאדם מערכי זממו ומיי מענה
שם מבצרי מחתה, אומר להתאמר והאל-הים מענה 125
וקמץ ימים / התמלאו עמים ולאומים / עצמו מחול ימים
והעומד במחקה מצפוני האדם למצוא
מאס בהמון העצום לעוצם שמצו ואמצו / וקמץ משם מלא קומצו
הורם אברם מכל ההמון
צמח משדה קמשונים מר אהלים וקנמון 130

[120–119] שורות מחוקות שרוב מיליהן אינן ניתנות לשחזור

עברה לפניו'. 121 ומופת ... והרעם: והסימן להתגשמות ההבטחה שלא יבוא עוד מבול
ניתן באמצעות הקשת הנראית בענני הגשם, ראה בר' ט, י-ג. מקשתו ... הגשם: השווה
עם לשון יח' א, כח. 122 מגדל: מגדל בבל. בגאונם: בגאווה. 123 מגיע השמימה: לשון
בר' כח, יב. שמו בשמים פיהם: התגאו, ורומז לכך שחלקו על הקב"ה ואמרו: 'לא כל הימנו
לבור לו את העליונים וליתן לנו את התחתונים' (בר"ר לח, ו [מהדורת תיאודור-אלבק, עמ'
354]); והלשון על פי תה' עג, ט. 123–124 ולשונם ... משנה: בלל שפתם, ראה בר' יא, ז.
לאדם ... מענה: על פי מש' טז, א. 125 שם ... מחתה: רומז למדרש שהמגדל 'שליש נבלע,
ושליש נפל, ושליש עומד' (תנ"ב נח כה [דף כז ע"ב], והשווה בבלי סנהדרין קט ע"א); והלשון
על פי תה' פט, מא. מחתה: שבר, הריסות. ואפשר שפירושו: המגדל שהיה להם כמבצר וכמבטח
הפך להם למקור פחד וחתת. אומר להתאמר: רוצה להתגדל, לאמור מתגאה. והאל-הים
מענה: עונה לו בחיוב ומסכים עימו, על פי קה' ה, יט, וראה אבן עזרא שם. ונראה לפרשו על
פי תנ"ב נח כח (דף כח ע"א): 'כל מה שהיו עושין (בתחילה בבניין המגדל) הקדוש ברוך הוא
מצליח בידם, כדי לשחק עליהם באחרונה (בהפצתם ובהגלייתם)'. 126 עצמו מחול ימים:
נתרבו יותר מחול ים, השווה יר' טו, ח. 127 והעומד במחקה: הקב"ה העומד על החקוק בלב
האדם. מצפוני: צפונות לב. 128 לעוצם שמצו: בגלל חטאיו הרבים. ואמצו: וחוזק המרידה.
וקמץ ... קומצו: דימוי ללקיחת אברהם כבודד, כמעט מזעיר, והלשון על פי ויק' ב, ב.
129 הורם ... ההמון: על פי משנה אבות ה, ב, 'עשרה דורות מנח עד אברהם להודיע כמה
ארץ אפים לפניו שכל הדורות היו מכעיסין ובאין עד שבא אברהם וקבל עליו שכר כולם'; אך
אולי הכוונה להמון אנשי דורו של אברהם, ומשמעו: אברהם נבחר מהמון בני דורו כתרומה
או כקומץ המורם מהמנחה (על פי הטור הקודם). 130 צמח ... וקנמון: שיעור הטור: אברהם,
המשול למור וקנמון, צמח מתוך שדה קוצים, והוא דימוי לבני דורו עובדי העבודה הזרה;
השווה בר"ר מד, ד (מהדורת תיאודור-אלבק עמ' 427). מר ... וקנמון: על פי מש' ז, יז.

- ממזרח שמש מבואו / מאיר עולם ומלואו
הלם צלמי מולידו וחמניו במפצו הם
מרד בנמרוד ולחם, זמותיו והם
מלטו מאור כשדים ושם שמו אברהם
135 נמול טרם מאה במצות מושיעו / למען תעמיד מזרעו
מנוקה מכל מום שמץ טומאה וטמיון / מקודש מלידה מבטן ומהריון
במצות האלהים להמיתו דמה / ובמאמרו המר ימיר בבהמה
אמר האמרתני במגנך המשמחך בשמחה / מוקטר מוגש לשמי ומנחה
משכרת מולדותיך שלימה מאתי / ונאמי יאמן לעולם אמן ואמן
140 ומשרתו מדמשק המציאו מארם נהרים / מבחר עלמות מחמד עינים
העמיד ממנה שנים ילדים / תאומים מלמטה, וממעל נפרדים
צמד, מחציתו חוסם עבריים מצחנתו / וקנמן בשם מחציתו

131 ממזרח ... ומלואו: כינוי לאברהם שבא מן המזרח, תוך שימוש מחודד בתה' נ, א; קיג, ג; השווה שמו"ר טו, כו: 'אברהם התחיל להאיר, שנאמר "מי העיר ממזרח צדק יקראהו לרגלו" (יש' מא, ב)'. 132 הלם ... הם: השווה למדרש על ניפוץ פסליו של תרח, בר"ר לח, יג (מהדורת תיאודור-אלבק עמ' 361–364). וחמניו: צלמיו, ראה וי' כו, ל. במפצו: במכשירי הרס. הם: המם, הכרית; והניקוד במקור. 133–134 מרד ... כשדים: ראה בר"ר שם. זמותיו: מחשבותיו הרעות. זהם: המאיס, ביטל. מלטו מאור כשדים: רומז להצלת אברהם מכבשן האש (בר"ר שם). ושם שמו אברהם: על פי בר' יז, ה, וללשון ראה נחמיה ט, ז. 135–136 נמול ... מאה: בר' יז, כד. מושיעו: כינוי לקב"ה, השווה, יר' יד, ח, וכאן רומז אולי לתשועתו במלחמת ארבעת המלכים. למען ... ומהריון: כדי שיצחק ייוולד לאחר מילת אברהם ויהיה זרע מקודש מתחילת יצירתו, שלם ונקי; וייתכן שצ"ל 'העמיד מזרעו'. וטמיון: וכיליון, השווה תנחומא לך לך כ: 'כל מי שהוא מהול אינו יורד לגיהנם'. מלידה מבטן ומהריון: הלשון על פי הו' ט, יא. 137 במצות ... דמה: על פי מצוות ה' היה אברהם מוכן להקריב לעולה את יצחק בנו (בר' כב, א–יב). ובמאמרו: על פי ציווי של הקב"ה. המר ימיר בבהמה: המיר את יצחק באיל (שם יג), והלשון על פי וי' כו, י. 138 אמר האמרתני: דברי הקב"ה אל אברהם בעקבות העקדה: רוממת ונישאת אותי (השווה דב' כו, יח). במגנך: כשמסרת לי, השווה רד"ק להושע יא, ח. המשמחך שמחה: את יצחק שאברהם שמח בו לעת זקנתו. מוקטר ... ומנחה: שהיה אברהם מוכן להקריבו כקרבן. והלשון על פי מלאכי א, יא. 139 משכרת מולדותיך: שכר צאצאך (ואולי הכוונה גם לריבוי הצאצאים, השווה בר' כב, יז). משכרת ... שלימה: על פי רות ב, יב. ונאמי ... לעולם: הבטחתי תהיה נאמנה ושרירה לעולם. 140 ומשרתו מדמשק: הנקרא דמשק אליעזר, ראה בר' טו, ב. המציאו: הביא לאברהם. מבחר עלמות: את העלמה הנבחרת בעבור יצחק, היא רבקה. מחמד עינים: רעיה אוהבה, השווה יח' כד, טז. 141 שנים ילדים: יעקב ועשו. תאומים מלמטה: בעולם הגשמי; וללשון השווה שם' כו, כד. וממעל: בעולם הרוחני. 142 מחציתו: מחצית צמד התאומים. חוסם עבריים: הוא עשו שהיה 'מלסטם בריות' (ראה בבלי ב"ב כג ע"א), והלשון על פי יח' לט, יא. מצחנתו: במעשיו הרעים; והשווה יואל ב, כ. וקנמן בשם מחציתו: יעקב הנמשל לבושם טוב הוא

- מן הבשם התמלטו מגדלות מרקחים למיניהם / כנטיעים מגדלים בנעוריהם
ראוים מראמות שהם לשם ויהלום / שלימה מטתו משפכותיו שלום
אמנה מרבים בנים חמד חולם החלום 145
מקנאת חלומותיו מאחיו מוזר / נמכר למדינים וגם בחלומות הוקם מנזר
משך אבירים עמו / המולידו ומולדיו מארץ מגוריו ומשער מקומו
ולמקצה זמן זמנים / סודם הערימו הסוינים
מתעוללים בעולליהם להשמידם / פרימו מאדמה להצמית וזרעם מבני אדם
עודם מדברים ומאבדים הבנים / סודם המתקו למר חיייהם בחומר ובלבנים 150
גם מתרפה במלאכתו / הנוגשים אצים ורוחם מבעתו
ומאין תמלה מדה ומדדה האמלים / משפחת מצרים, וימינה להלמות עצמים

המחצית השנייה של צמד התאומים; והלשון על פי שמ' ל, כג. 143 מן הבשם: מיעקב. התמלטו: יצאו ונולדו, השווה איוב מא, יא. מגדלות מרקחים: כינוי לבני יעקב שהם כבשמים, והלשון על פי שה"ש ה, יג. כנטיעים מגדלים בנעוריהם: על פי תה' קמד, יב. 144 ראוים ... ויהלום: ערכם גדול מאבני יקר. מראמות: ראה איוב כח, יח. שהם ... ויהלום: השווה שמ' כח, יח-כא. שלימה ... שלום: שלא היה פסול בזרעו; השווה שהש"ר ד, ז: "כלך יפה רעיתי" (שה"ש ד, ז), זה יעקב אבינו שהיתה מטתו שלמה לפניו ולא נמצא בה פסולת'. 145 אמנה: אמנם (ראה בר' כ, יב). מרבים בנים: משנים עשר בניו. חמד: אהב והעדיף. חולם החלום: את יוסף בעל החלומות; ראה בר' לו, ג, ושם יט, והשווה לשון דב' יג, ו. 146 מקנאת חלומותיו: בשל הקנאה שקינאו בו אחיו על חלומותיו (בר' לו, ז; יא). מאחיו מוזר: הופרש והורחק מאחיו, והלשון על פי תה' סט, ט. נמכר למדינים: בר' לו, כח. וגם ... מנזר: ועל פי החלומות אכן עלה לגדולה. מנזר: שר ונגיד (נחום ג, יז). 147 משך אבירים: הלשון על פי איוב כד, כב. וכאן מוסב על יוסף, שגרר ה'אבירים', בני משפחתו, הם יעקב 'המולידו', 'ומולדיו', בניו. מארץ מגוריו: מארץ ישראל, על פי בר' לו, א. ומשער מקומו: כינוי נוסף לארץ ישראל, והלשון על פי רות ד, י. 148 ולמקצה זמן זמנים: מקץ זמן ממושך, והשווה ללשון 'עדן ועדין' (דנ' ז, כה). סודם הערימו: יעצו רעה, לשעבד את בני ישראל; והלשון על פי תה' פג, ד. והעניין על פי שמ' א, י. הסוינים: המצרים (השווה יח' כט, י). 149 מתעוללים: פועלים להרע, ראה תה' קמא, ד. בעולליהם להשמידם: על פי שמ' א, כב. פרימו: בניהם. להצמית: להכרית, והשווה תה' כא, יא. 150 עודם מדברים: הלשון על פי אס' ו, יד. ומאבדים הבנים: רומז לדושיה בין פרעה למיילדות, ראה שמ' א, טז. סודם המתקו: השווה לעיל, שורה 148, והלשון על פי תה' נה, טו. למרר ... ובלבנים: על פי שמ' א, יד, וסדר הדברים כאן אינו על פי הסדר המסופר בשמות פרק א, כדי לכרוך טור זה עם הבא אחריו. 151 גם ... במלאכתו: מי שלא הצליח גם לקושש תבן וגם ללבון לבנים, על פי שמ' ה, יב; והלשון על פי מש' יח, ט. הנוגשים אצים: על פי שמ' ה, יג. ורוחם מבעתו: קוצר רוחם של הנוגשים מבהיל את הנחלש במלאכה, וללשון השווה שמ"א טז, יד. 152 ומאין ... האמולים: ומלכות מצרים מדדה לישראל את מנת יסוריהם ללא חמלה (השווה יח' טז, ה). ומדדה: אפשר שצ"ל ומררה. האמלים: את חיי בני ישראל האומללים, ראה יח' טז, ל. משפחת מצרים: הלשון על פי זכ' יד, יח. וימינה להלמות עצמים: משפחת מצרים שלחה ידה להלום ולהכות בבני ישראל העמלים

- אֲמָלִים רוֹהִים וְנוֹהִים / לִבָּם מֵהֵימָּה לְאֵל־הָיִם / וּמִכּוֹבֵד מִשָּׁאָה / אָמְרוּ מִתְּלָאָה
וּמִכָּל מִשְׁפָּחוֹת לְאֹמִי / רָמָה מִשְׁפַּחַת הָעַמְרָמִי / מִמְּנָה מֶלֶךְ וּמוֹשֵׁל בְּעַמִּי
מִשֵּׁם מַחֻקְקִים הָרוּדִים בְּעַם בְּמִטָּה תּוֹכְחוֹתָם 155
מֹשֶׁה מֶלֶךְ וּמִשְׁנֵהוּ מִשׁוּחַ שְׁמֶן הַמִּשְׁחָה וּמִרְיָם אָחוֹתָם
הֵם הַמְדַּבְּרִים לְמֶלֶךְ מִצְרַיִם / בְּמִלְאָכוֹת מֶלֶךְ הָעִבְרִים מוֹצִיא אֲסִירִים
בְּנַחוּשֵׁתִים
מִפְּלִיאִים בְּמוֹף מוֹפְתִים לַעֲשׂוֹתָם / וּבְאֲדָמַתָּהּ הֵם וּמִצְרַיִם אוֹתוֹתָם
וְהַפְתוּמִים נִפְתִּים מִלְּהִטִּי מִכְשָׁף וְחֶרְטוֹם
מוֹסִיפִים לְזֶעֶם עִם אֶל־הָיִם וּמִשְׁרָתִיו לְשִׁטּוֹם 160
וְאֵל־הָיִם מִלְכִּי מִקְדָּם סַעֲרָתָם לְדַמְמָה יָקָם
וְהַמֶּלֶךְ קָם בְּחִמְתּוֹ מִקּוֹל מְחֶרֶף וּמִגִּדָּף מִפְּנֵי אוֹיֵב וּמִתְנַקֵּם
הִכְלָמוֹ חֶרְטוּמִּיו אָמְרוּ מִיָּדִי אֶל־הָיִם מִכּוֹתָם
מִן שְׁמִים נִלְחָמוּ הַכּוֹכָבִים מִמְּסֻלוֹתָם
הַמָּמָם מִהוּמָה עֲצוּמָה מִשְׁמִים הָרָעִים / מִדּוֹי מִצְרַיִם הָרָעִים 165
וּשְׁפָטָם מִלְכָּנוּ כְּמָרִי מַעֲלִיָּהֶם / וּבְמִשְׁפָּטִי מִלְכוֹת קָם עֲלֵיהֶם

בעבודות, והלשון על פי שופ' ה, כו. 153 אֲמָלִים: ראה בטור הקודם. רוהים: מפחדים, ראה יש' מד, ח. ונוהים: בוכים. מהים: הומה. ומכובד משאה: של העבודות, והלשון על פי יש' ל, כז. אמרו מתלאה: נאקו מצרת הטורח, והלשון על פי מלאכי א, יג. 154 לאומי: ישראל. רמה: גבהה בחשיבותה. משפחת העמרמי: במ' ג, כז, והכוונה לבני עמרם, הם משה, אהרן ומרים הנזכרים להלן. מלך ומושל בעמי: כינוי למשה. 155 משם: ממשפחת העמרמי. מחוקקים: משה ואהרן, וראה דב' לג, כא. הרודים בעם: השולטים ומנהיגים את בני ישראל; והלשון על פי מל"א ה, ל ועוד. במטה תוכחותם: בדברי תוכחה ומוסר. 156 ומשנהו: אהרון. משוח שמן: ראה ויק' ח, יב. ומרים אחותם: על פי במ' כו, נט. 157 הם ... מצרים: על פי שמ' ו, כז. במלאכות: בשליחות. מלך העברים: הקב"ה, ראה שמ' ה, ג. מוציא אסירים: השווה תה' סח, ז. בנחושתים: שנכבלו בשלשלאות נחושת, ראה שופ' טז, כא ותרגום יונתן שם. 158 במוף: כינוי למצרים, ראה הושע ט, ו. מופתים לעשותם: ראה שמ' יא, י. 159 והפתומים: כינוי מטונימי למצרים, על פי שמ' א, יא. נפתים: התפתו להכביד לבם. מלהטי ... וחרטום: בשל להטוטי החרטומים בשתי המכות הראשונות, ראה שמ' ז, כב; ח, ג. 160 עם אל-ה-ים: עם ישראל, ראה שמ"ב יד, יג. לשטום: לשנוא. 161 ואל-ה-ים מלכי מקדם: על פי תה' עד, יב. סערותם ... יקם: מטפורה לדממת החרטומים כשהחל מהמכה השלישית לא יכלו עוד להיאחז בלהטוטיהם (ראה שמ' ח, יד), והלשון על פי תה' קז, כט. 162 והמלך: הקב"ה. והמלך ... בחמתו: הלשון על פי אס' ז, ז. מקול ... ומתנקם: על פי תה' מד, יז. 163 הכלמו חרטומי: לפי שלא יכלו להוציא את הכינים מן העפר, ראה שמ' ח, יד. אמרו ... מכותם: ראה שם טו. 164 מן ... ממסלותם: שופ' ה, כ. 165 משמים הרעים: על פי תה' יח, יד. מדוי ... הרעים: מכות מצרים, והלשון על פי דב' ז, טו. 166 כמרי מעלליהם: כמרידתם בהקב"ה בסרבם לשחרר את ישראל. ובמשפטי מלכות: השווה פס"ר הוספה א, ב

מֵרֹאשׁ מִרְאֵה מִימֵיהֶם אָדָם / וְהַמִּים אֲדוּמִים כָּדָם
וּצְפֹרְדָּעִים מְקַרְקְרִים הַמּוֹלֶה עֲצוּמָה / וְהַכֶּנֶם בְּאָדָם וּבִבְהֵמָה
מֵלֵא בְּתִיָּהֶם מְעֻרֹב / נִמְנָע מִסְפָּרָם מְרֻב
הַמִּית מְקִנֵּיהֶם מִגַּפַת הַחֲמֹר וְהַגְמֵל 170
וַיָּבִיֵאם מִפַּח מִפִּיָּת וּמִמֵּלֵא חֲפָנִים עֲמֵל
מְחִץ גִּפְנִים וְשִׁקְמָתָם בְּחִנְמֵל
הַסִּלְעִם וְהַגְזֹם / מִמְּקוֹמָם לְהִשְׁמִיד יְבוֹלֵם גְּזֹם
וַיִּמְנָע מִרְשָׁעִים מֵאוֹר הַלֵּם / בְּמַחְשָׁכִים הוֹשִׁיבָם כְּמִיתִי עוֹלָם
בְּמַחְשָׁכִים הוֹשִׁיבָם בְּצִלְמוֹת מַאֲיִן סְדָרִים 175
לְמַעַן יִמְשְׁשׁוּ עַמִּי מְכַמְנֵי מַחְבֹּאִים וּמִטְמוּנֵי מִסְתָּרִים
וּמִזָּה וּמִזָּה מִלְחָמָה עֲצוּמָה בָּם נִלְחָם
מִכָּה מְצָרִים בְּכֹוֹרֵיהֶם, גַּם חֲשָׁמְנִים מְנִי מְצָרִים הַשָּׁחֵם

(מהדורת איש שלום דף קצו ע"א, ובדומה תנחומא בא ד): 'בטכסיס של מלכות בא הקדוש ברוך הוא על המצריים'. 167 מראש: במכה הראשונה. אדם: האדים. והמים ... כדם: השווה לשון מל"ב ג, כב. 168 וצפרדעים מקרקרים: השווה שמו"ר י, ו: 'שהיה קולן של צפרדעים קשה להם ממכתן'. והכנם ... ובבהמה: על פי שמ' ח, יג. 169 מלא בתייהם מערוב: על פי שמ' ח, יז. נמנע מספרם: אי אפשר היה לספרם. 170 מגפת החמור והגמל: מכת הדבר (שמ' ט, ג), והלשון על פי זכ' יד, טו. 171 ויביאם מפח: הביא על המצרים מפח נפש במכת השחין. מפיח: ראה שמ' ט, ח-ט. וממלא חפנים עמל: השווה שמו"ר יא, ה: 'נס גדול נעשה בשחין, שמשוה ואהרן לקחו שניהם מלא חפניהם, והחזיקו ידיו של משה מלא חפן שלו ומלא חפן של אהרן ... וזרקו משה השמימה והפכו הקדוש ברוך הוא לשחין למעלה ונפל עליהן'. והלשון על פי קה' ד, ו. 172 מחץ ... בחנמל: במכת ברד, על פי תה' עח, מז, וראה ראב"ע ורד"ק שם. 173 הסלעם והגזם: מיני ארבה (ראה ויק' יא, כב ויואל א, ד). גזם: הגיז אותם, הפריחם. 174 וימנע ... מאור: מכת החושך, והלשון על פי איוב לח, טו. הלם: מאורם. במחשכים ... עולם: על פי איכה ג, ו. 175 במחשכים הושיבם: חזרה על פתיחת הטור הקודם, ואפשר שזו טעות המעתיק. בצלמות מאין סדרים: על פי איוב י, כב. בצלמות: בחושך. מאין סדרים: ללא אור מערכות הכוכבים, ראה ראב"ע שם. 176 למען ... מסתרים: על פי שמו"ר יד, ג: 'בג' ימי אפלה נתן הקדוש ברוך הוא חן העם בעיני מצרים והשאלום, שהיה ישראל נכנס לתוך בתייהן של מצרים והיו רואין בהן כלי כסף וכלי זהב ושמלות, אם היו אומרים אין לנו להשאל לכם, היו ישראל אומרים להן הרי הוא במקום פלוני'. מכמני: אוצרות, ראה דני' יא, מג וראב"ע שם. ומטמוני מסתרים: על פי יש' מה, ג. 177-178 ומזה ומזה ... בבכוריהם: הקב"ה נלחם הן בבכורים וזים ששהו במצרים, והן בבכורי מצרים ששהו בארץ זרה, ראה מכילתא בא, מסכתא דפסחא ז (מהדורת הורוויץ-רבין, עמ' 23): "'והכתי כל בכור בארץ מצרים" (שמ' יב, יב), אפילו ממקומות אחרים והם במצרים, ובכורי מצרים, אפילו הם במקומות אחרים, מניין? תלמוד לומר: "'למכה מצרים בבכוריהם" (תה' קלו, י). ג. ... השחם: גם בכורות שרי מצרים (חשמנים) נפגעו. חשמנים מני מצרים: לשון תה' סח, לב. השחם: השפילם.

- שִׁמְחָנוּ מֵרָאשִׁית אוֹנִים בְּמִשְׁכְּנֵי חָם
 180 שִׁמַּח מִצְרִים בְּצֹאתָם לְמַהֵר לְשַׁלְחָם / וּכְמִשְׁלַשׁ יָמִים וְחָם נָחָם
 וּמִצְרִים מִצְרִים / בְּשַׁלְחָם מִעֲבָדָם מִחֲנֶה הָעֲבָרִים
 הָעֲבָרִים בְּעֲבָרָם רֹאִים הֵם לִפְנֵיהֶם / וּמִסַּע מִצְרִים בְּמִסַּע וְרוֹמַח אַחֲרֵיהֶם
 כָּלֶם מְלֻמְדֵי מִלְחָמָה עֲבָדִים הַמִּתְפָּרְצִים
 מִנָּא אָמוֹן מִיִּמִּינִים וּמִשְׁמָאִילִים בְּחָצִים
 185 נִמּוּג הֶהְמוֹן וְעֵצָם מִחֲשָׁד תֵּאָרָם מִשְׁחֹר
 מִדֹּאגַת מִדְּבָר בְּרֹאוֹתָם הַמִּלְחָמָה מִפְּנִים וּמֵאֲחוּר
 וּמִשֵּׁה הַמִּשְׁרָת הַנֶּאֱמָן מִטַּעַם הַמֶּלֶךְ וְנֶאֱמָו
 בְּמִטְהוֹ הַחֲרִים יָם מִצְרִים לְשׁוּם מִסְלָה לְעֵמוֹ
 בְּמִצּוֹלוֹת יָם מִסְלֹל לְהִצִּילָם / וְהַיָּמִים לָהֶם חֹמֶה מִיִּמִּינָם וּמִשְׁמָאלָם
 190 וּמִצְרִים הָוֶה מִנֶּהֱמַת יָמִים וְדָכִים / מִקּוֹלוֹת מַיִם רַבִּים אֲדִירִים מִשְׁבָּרֵי יָם
 הַתְּחַפְּנָחִסִּים וְהַחֲנָסִים כְּסֻמוֹ יָם מִבְּלֵי מִשִּׁים
 וְעַמִּי בְּמִצּוֹלוֹת כְּתָם שְׁלֵמוֹת וְנִכְסִים / כְּמִיָּם לָיִם מִכְסִּים

179 שמחנו: אולי פירושו: הקב"ה שמחנו באמצעות ההצלה ממכת בכורות, ושמא צ"ל שִׁמְחָנוּ, הגן עלינו ממכת הבכורות (ראה שמ' יב, כא–כט). מראשית ... חם: על פי תה' עח, נא. 180 שמח מצרים בצאתם: תה' קה, לח. למהר לשלחם: שמ' יב, לג. וכמשלש ימים: לאחר שלושה ימים. וחם: כינוי לפרעה לפי שמצרים היה בנו של חם, ראה בר' י, ז. נחם: התחרט על שחרור בני ישראל. על חישוב הימים לאחר יציאת מצרים ראה רש"י שמ' יד, ה, והשווה סדר עולם רבה ה. 181 ומצרים ... העברים: ראה שמ' יד, ה. 182 רואים ... אחריהם: השווה תנחומא בשלח י: 'הים לפניהם ומצרים לאחוריהם', וראה שמ' יד, ט–י. במסע: בכלי נשק (ראה איוב מא, יח). 183 כלם: חיילי פרעה. מלמדי מלחמה: העניין על פי ראה שמ' יד, ז, והלשון על פי שה"ש ג, ח. עבדים המתפרצים: ראה שמ"א כה, י. 184 מנא אמוֹן: כינוי למצרים, על פי נחום ג, ח. מימינים ומשמאילים בחצים: שולטים בנשק בשתי ידיהם, ראה דה"א יב, ב, ורד"ק שם. 185 נמוג ההמוֹן: המוני ישראל נבהלו (ללשון 'נמוג' ראה שמ' טו, טו ותרגום אונקלוס שם), והלשון על פי שמ"א יד, טז. ועצם ... משחור: תיאור נפילת רוחם, על פי איכה ד, ח. 186 מדאגת מדבר: צ"ל מדאגה, על פי יהו' כב, כד, ומשמעו: בשל דאגתם מהדבר הזה. בראותם המלחמה: על פי שמ' יג, יד. המלחמה מפנים ומאחור: על פי שמ"ב י, ט. 187 ומשה ... הנאמן: על פי במ' יב, ז. מטעם המלך: מדעתו של הקב"ה, והלשון על פי יונה ג, ז. 188 חחרים ים מצרים: ייבש, על פי יש' יא, טו ות"י שם. מסלה לעמו: על פי יש' יא, טז. 189 במצולות ים: על פי מיכה ז, יט. מסלול: דרך. והמים ... ומשמאלם: על פי שמו' יד, כב. 190 מנהמת ימים: ראה יש' ה, ל. ודכים ... ים: על פי תה' צג, ג–ד. 191 התחפנחסים והחנסים: המצרים, על פי יר' ב' טז; יש' ל, ד. כסמו ים: שמ' טו, י. מבלי משים: מבלי לשים לב ולהבין, על פי איוב ד, כ. 192 ועמי: ועם ישראל עסק בביות הים שהותירו המצרים: במצלות: צלצלים התלויים בצוואר הסוסים (ראה זכ' יד, כ, וראב"ע שם). כתם: זהב. שלמות: בגדים. כמים ... מכסים: רומז לשפע השלל, והלשון על פי יש' יא, ט.

- והמלך מחסה לעמו לכסותם / במפרשי עבים מכל קצותם
למלט משחת נפשם ולחיותם
- 195 פתאום פתאים מרו ואשמו / כמה ימרוהו במדבר נמשל כבהמות נדמו
הממלאים למני ממסך מנסכים למסכת עגלם / ובאשמת המרגלים מטה רגלם
אמר להמית המורדים והפושעים / חמת מלך מלאכי מות משלחת מלאכי רעים
נהגם ארבעים שנה במדבר ויניעם / וימטר עליהם מן לחם שמים ישביעם
ולצמאם מצור החלמיש השקמו / ומי מלא ימצו למו
200 ומכל מנעמותיו ומטעמותיו / נעמו מנעמי מצותיו
ומטעמי מזמותיו / חיים הם למוצאיו מרפא לעצמותיו
יום משה נאמנו / מסיני מהר להמונו
משפטי אמת מצות תמימות / בשתיים לוחותים שכלם מתאימות
מפתח אמריהם למדע ולמורא מבוא / מעשה אל-הים המה והמכתב מכתבו
205 ומלבד הנעימות ההם / למען שמו העצים מפלאותיו עמהם

193 והמלך: והקב"ה. מחסה לעמו: לשון יואל ד, טז. במפרשי עבים: בענני הכבוד, והלשון על פי איוב לו, כט. 194 למלט ... ולחיותם: ראה תה' לג, יט. 195 מרו: מרדו במעשה העגל. כמה ... במדבר: תה' עח, מ. כבהמות נדמו: בחוסר דעתם, והלשון על פי תה' מט, יג. 196 הממלאים ... ממסך: על פי יש' סה, יא. למני: לעבודה זרה (ראה רד"ק שם). ממסך: נסך. למסכת עגלם: לפסל עגל הזהב. ובאשמת המרגלים: בחטא המרגלים. מטה רגלם: התמוטטו, ראה תה' צד, יח. 197 המורדים והפושעים: כינוי למרגלים, והלשון על פי יח' כ, לח. חמת ... מות: מש' טז, יד, וכאן מוסב על רצון הקב"ה לכלותם לולי תפילת משה. משלחת מלאכי רעים: כינוי למרגלים שמתו במגפה, ראה במ' יד, לו. ואפשר לפרשו גם כהמשך של 'חמת מלך מלאכי מות', ומלאכי המוות הם 'משלחת מלאכי רעים'. והלשון על פי תה' עח, מט. 198 נהגם ... במדבר: על פי תה' עח, נב. ארבעים ... ויניעם: במסעיהם ובחניניותיהם, על פי במ' לב, יג. וימטר ... מן: תה' עח, כד. לחם ... ישביעם: תה' קה, מ. 199 ולצמאם: רומז למים שניתנו לישראל במדבר (ראה שמ' יז, ו; במ' כ, ב), והלשון על פי נחמיה ט, טו. מצור החלמיש: על פי דב' ח, טו. השקמו: השקה אותם, ראה תה' פ, ו. ומי ... למו: נתן להם מים בכמות מלאה, והלשון על פי תה' עג, י. 200 ומכל ... מצותיו: ויותר מהנאת מזונם במדבר נעמו לישראל חוקי התורה. 201 מזמותיו: החכמה הגנוזה במצוות התורה, והשווה תה' יט, ח ורד"ק שם. חיים הם למוצאיו: על פי משלי ד, כב. מרפא לעצמותיו: על פי משלי טז, כד. 202 יום: חזור למעמד הר סיני. נאמנו: ראה במ' יב, ז. מהר להמונו: הודרו לרדת אל ישראל ולהביא להם את התורה ('משפטי אמת' וכו') שבטור הבא. 203 משפטי אמת: על פי תה' יט, י. לוחותים: לוחות הברית, וללשון השווה יח' כז, ה. שכלם מתאימות: שהיו שתיהן שוות בגודלן (השווה תנחומא כי תשא טז), והלשון על פי שה"ש ד, ב. 204 מפתח: תחילת. אמריהם: הדיברות, וללשון השווה משלי ח, ו. למדע ולמורא מבוא: הם שערים לידיעת ה' וליראתו. ואולי שיעור הדברים הוא, שעשרת הדיברות נפתחים בידיעת ה' ('אנכי ה'), כלומר פתח במדע, ואחר כך במורא ('לא יהיה' וגו'), ורומז לרמב"ם, משנה תורה, הלכות יסודי התורה א, ו (הערת פרופ' דב שוורץ). מעשה ... מכתבו: על פי שמ' לב, טז. 205 הנעימות:

- הורישם אֲדָמַת עַמִּים / הִנְחִילם עַמִּל לְאֻמִּים
הוֹרֵם מִמְשַׁפַּחַת רָם מוֹשֵׁל וּמִשְׁרָשׁוֹ
צָמַח אָמִיר וּבְמִרוֹם הָרִים כְּמוֹ רָמִים מִקְדָּשׁוֹ
מָהָר מָשׁוֹ מִשֶּׁם הַחֲטָאִים / וְגַם הַכֹּהֲנִים הַנִּגְזָשִׁים מִן הַמִּקְדָּשׁ הֵמָּה יוֹצְאִים
210 וּמִקְדָּשֵׁי נֶשֶׁם / מִצַּד אֲשֶׁם
מֵאֵין מִקְרָה / בַּעֲצֻלָּתִים יִמְךָ הַמִּקְרָה
הַגִּלָּם כְּשִׁדְיָמָה עֲמָדוֹ שֶׁם יָמִים מִסְפָּר
וְיִשִּׁיבם לְמַלְכוּתָם תָּם עֲוֹנָם וַחֲטָאתָם מְכֻפָּר
הֵמָּה מִטִּיבִים לָבָם / בְּמִנוּחוֹת מְבִטָּחִים מִצְדוֹת סְלָעִים מִשְׁגָּבָם
215 מְרָדוֹ בְּאַל־הָיִם לָמוֹ לְמוֹשָׁעוֹת / וַיֹּאכִלם לֶחֶם דִּמְעָה וַיִּשְׁקֶם מִי דְמָעוֹת
מִגֶּרֶם הַמַּעֲלוֹת מִגֶּרֶם לְמִשְׁפָּה / סָרִים לְמִשְׁמַעַת מִשְׁמַע נוֹשָׁאִים מִשָּׂא מִשָּׂא
וּבִמְקוֹם הַיּוֹתָם בְּמִקְוֵמוֹת מַעֲמָדָם / מִבְּדִילִים מְכַל עִם בְּכַבּוּדָם
הֵנָּה עֲנִיִּים מֵאַרְץ וְאַבְיוֹנִים מִבְּנֵי אָדָם

אמרי הנועם, השווה תה' יט, יא; מש' טז, כד. למען שמו: על פי תה' קו, ח. מפלאותיו: נפלאותיו בעת כיבוש הארץ, ולצורה ראה איוב לו, טז. 206 עמל: כאן במובן נכסים, וללשון ראה תה' קה, מד. 207–208 הורם ממשפחת רם מושל: נתגדל דוד שהיה צאצא של רם (רות ד, יט); וללשון ראה איוב לב, ב. ומשרשו: של דוד. צמח אמיר: שלמה שבנה את בית המקדש. ובמרום הרים: בהר המוריה, והלשון על פי מל"ב יט, כג. כמו רמים מקדשו: רומם את כבוד בית המקדש, והלשון על פי תה' עח, סט. 209 מהר ... החטאים: אך במהרה סולקו משם בני יהודה החוטאים (בעת החורבן). וגם הכהנים הנגשים: שמ' יט, כב, וכאן משמעו: ואפילו הכהנים. מן ... יוצאים: נאלצו לצאת מהמקדש, והלשון על פי יח' מז, יב. 210 נשם: שם. מצד אשם: באשמת חטא העבודה הזרה. 211 מאין מקרה: שלא במקרה, אלא כעונש על חטאיהם. בעצלתים ... המקרה: על פי קה' י, יח, וראה מדרשו על החורבן בויק"ר יט, ד (מהדורת מרגליות, עמ' תכה): 'על ידי שנתעצלו ישראל מלעשות תשובה בימי ירמיהו, "ימך המקרה", "ויגל את מסך יהודה" (יש' כב, ח)'. 212 הגלם כשדימה: בגלות בבל. עמדו ... מספר: שהו בבבל זמן קצר (שבעים שנה), וראה יר' כה, יא; זכ' א, יב. 213 וישיבם למלכותם: עם הצהרת כורש ובניין בית שני. תם עונם: על פי איכה ד, כב. וחטאתם מכופר: על פי יש' ו, ז. 214 המה ... לבם: ראה שופ' יט, כב. במנוחות ... משגבם: רומז לכיבושיהם בימי בית שני, והלשון על פי יש' לב, יח; לג, טז. מצדות: מבצרים. 215 מרדו ... למושעות: בה' שהצילים, והלשון על פי תה' סח, כא. ויאכילם ... דמעות: רומז לעונשם ולתלאות היציאה לגלות, והלשון על פי תה' פ, ו. 216 מגרם המעלות: מרום המדרגה העליונה, וללשון ראה מל"ב ט, יג. מגרם למשסה: הפילם ביד שודדים ובוזים. סרים למשמעת משמע: היו נתונים לשלטון זרים, כגון משמע, שהוא מבני ישמעאל (בר' כה, יד). נושאים משא: סובלים את העול. משא: גם הוא מבני ישמעאל (שם). 217 ובמקום ... מעמדם: ובמקום מצבם בעת היותם על אדמתם. מבדילים: הקריאה קשה, ואפשר שנכתב מבדלים, ניכרים מכל העמים במעמדם הנכבד. 218 עניים ... אדם: הרי שכעת מעמדם ירוד, והלשון על פי מש' ל, יד.

- 220 אולם בקום עליהם עם מן העמים / יקום צורם לנקום נקמתם מן הקומים
מאז יום לעמי מצודים וחרמים טמן / המשנה למלך המדי מרע המדתא המן
אמץ ימין הימיני מלט מרדכי מכף מרעים
והעמלקי הומה ומתחנן ומליו אינם נשמעין
ומשפחת השמעי במצלתי שמע ובמנענעים
גם מלטם מזין היונים היונים המתאנים
- 225 בימי מתתיהו ועמו משוח מלחמה משפחת החשמונים
וכמה פעמים במי מנוחות ינהלם / מלטם מרשעים וממצוקותיהם יצילים
מטאט הקומים עליהם במטאטי השמד / אולם שם גלותם במקומו עומד
עמדנו במועקה ימים רבים / במאורת צפועונים למעלה עקרבם
נמשכו מועדינו כמה כמה / נעלמו מעינינו מבלי מבין מה
ומלפנים אם במאפל מצרים הועמנו / ובמחשך כשדים נתעמנו
- 230 מועדי מוצאינו מוצאנו מכשדים ורהבים / מזה ומזה הם כתובים

219 אולם ... העמים: אך בשעה שניסו העמים לתקוף את היהודים. יקום ... הקומים: יבוא הקב"ה להצילם מיד הקמים עליהם. הקומים: הצורה על פי מל"ב טז, ז. 220 יום ... המן: בשעה שעמד המן בן המדתא הרשע, משנהו של אחשוורוש, והטמין לעם ישראל מלכות מוות. מצודים וחרמים: השווה לשון קה' ז, כו. 221 אמץ ימין הימיני: חזק הקב"ה את זרועו של מרדכי, שהיה 'איש ימיני' (אס' ב, ה). מלט: הציל. מרעים: מהמבקשים להרע לו. 222 והעמלקי: והמן. הומה ומתחנן: מבקש על נפשו (אס' ז, ו). ומליו אינם נשמעין: ראה אס' ז, ח, וללשון השווה קה' ט, טז. 223 ומשפחת השמעי: משפחת מרדכי שהיה בן יאיר בן שמעי (אס' ב, ה). במצלתי שמע ובמנענעים: שמחים ומזמרים (ראה אס' ח, טו-טז), וללשון השווה שמ"ב ו, ה; תה' קג, ה. 224 גם ... היונים: הקב"ה הציל את עם ישראל גם מן היונים. היונים המתאנים: לשון הונאה (ל'יונים' ראה צפ' ג, א ורד"ק שם); והכוונה לגזרות אנטיוכוס. 225 משוח מלחמה: יהודה המכבי שנמשח בידי מתתיהו; ראה ספר יוסיפון, מהדורת ד' פלוסר, ירושלים תשל"ט, פרק טז, עמ' 79, שורה 61. החשמונים: החשמונאים. 226 מכאן ואילך מתוארת הישרדות היהודים בגלות באופן כללי. וכמה פעמים: הלשון על פי מל"א כב, טז. במי ... ינהלם: הקב"ה העניק לעמו תקופות רגיעה, והלשון על פי תה' כג, ב. וממצוקותיהם יצילים: על פי תה' קז, ו. 227 מטאט: מטאטא. הקומים: הקמים, השווה מל"ב טז, ז. במטאטאי השמד: כמו 'במטאטא', על פי יש' יד, כג. אולם ... עומד: אך מעמד גלותם עדיין שריר וקיים. שם: זכר (השווה בר' יא, ד ורד"ק ורלב"ג שם). 228 במועקה: בלחץ. במאורת ... עקרבם: בגלות, מקום העמים המציקים לישראל, וללשון ראה יש' יא, ח; במ' לד, ד. 229 נמשכו ... מה: נמשכת ההמתנה למועד הגאולה, אך תאריכו המדויק הוסתר מאתנו; ראה דנ' ח, יט; כו. 230 ומלפנים: בגלויות שבימי המקרא. במאפל מצרים: בגלות מצרים, והלשון על פי יהו' כד, ז. הועמנו: הוכדרנו, הוחשכנו. ובמחשך כשדים: בגלות בבל. נתעמנו: קשה, ואולי צ"ל נתעלמנו, דהיינו נעלמנו, או נתעממנו, כמו 'הועמנו'. 231 מועדי מוצאינו מוצאנו: ידענו מהו תאריך היציאה מן הגלות. מכשדים: הן בשחרור מגלות בבל. ורהבים: והן בשחרור מגלות מצרים המכונה רהב, ראה יש' ל, ז. מזה ... כתובים:

אָמַנְם לַמִּיּוֹם אָדוֹם וַיִּשְׁמַעְאֵל שְׁמוֹנוֹ בְּמַכְמוֹר
נִמְנַע מִמֶּנּוּ מִגִּיד מִפִּיּוֹ מַעֲיֵד אֶמֶת וְגַם בְּמַכְתָּב לֵאמֹר
אֶמֶת כָּל הַנְּבִיאִים כָּלָם נִבְּאִים / לִרְחֹם אֶל־הָיִם עֲמוֹ, מֵאֵין מִתְנַבֵּא מִתִּי מוֹעֵד
הַפְּלֵאִים

- 235 עֲצָמָה הַחִימָה יוֹם מְלָכְנוּ מְנוּחָתוֹ זָעַם / מַחֲטָאת מְלָכֵינוּ וְהַכְּהָנִים וְהָעָם
סָתַם מוֹעֲדֵינוּ חָתַם זְמַנֵּינוּ מִלֵּל / שׁוֹמֵר מֶה מְלִילָה שׁוֹמֵר מֶה מְלִיל
הַהוֹלְכִים מָרוּ וְאִשְׁמוּ וּמָרְדּוּ / וּבְנֵיהֶם תַּחֲתָם עָמְדוּ / גַּם הֵמָּה דִּרְכֵיהֶם לְמָדוּ
וּמִי מִפֶּל הָאֲשָׁמִים וְהַמּוֹרְדִים כְּמוֹנִי מוֹרֵד וְאִשָּׁם
וּמִן הַמּוֹרִים מִי כְמוֹנִי מוֹרָה טָמֵא הַשֵּׁם
240 טָמֵא הַשֵּׁם כְּשֵׁם מִמַּעַל / מַעַל בְּמַחֲשָׁב בְּמֶאֱמָר בְּמַפְעָל
עִם נַעֲלָמִים מוֹשְׁבֵי וּלְקוֹלָם אֲאָמִינָה / וּבְמוֹכִיחֵי אֲמָאס אִם הַשְׁמָאֵל וְאִימִינָה
מִדּוֹעַ נִמְלֻטָתִי מִבֶּטֶן מַעֲמָדִי בְּמִשְׁבֵּר אֲבָנִים / לְמָרוֹת אֲמָרִי מָרוֹם בְּרוֹם עֵינַי
מִדּוֹעַ קְדָמוֹנִי בְּרַכִּים וְמָה שְׂדִים

234 כלל נמחק בכתב היד / כלם] נוסף ביד מאוחרת 235 מנוחתו] אפשר שסומן למחיקה

מועדי תום הגלויות הללו נכתבו מראש, לגבי מצרים בבר' טו, יג ולגבי בבל ביר' כה, יב; ולשון הטור על פי שמ' לב, טו. 232 למיום ... במכמור: למן הזמן שנלכדנו בגלות אדום וישמעאל. במכמור: ברשת, ראה תה' קמא, י. 233 נמנע ממנו: נעדר מאתנו, השווה מל"א כ, ז. מגיד מפיו: מבושר. במכתב: בכתב, והלשון על פי עזרא א, א. 234 אמת ... עמו: אכן הנביאים כולם נבאו שהקב"ה ירחם על עמו. מאין ... הפלאים: אך איש מהם לא נקב בתאריך המדויק של בוא הגאולה, וללשון השווה דנ' יב, ו. 235 עצמה: גברה. החימה: הכעס. מנוחתו: כינוי למקדש על שום תה' קלב, יד. מחטאת ... והעם: בגלל חטאי המנהיגים, הכוהנים והעם; והלשון על פי שמ' יט, כד. 236 סתם מועדינו: הקב"ה הסתיר את זמן בוא הגאולה. סתם ... חתם: על פי דנ' יב, ד. מלל: להשמיע. שומר ... מליל: ראה יש' כא, יא, וחז"ל דרשוהו בכמה מקומות על הגאולה לעתיד. 237 ההולכים ... ומרדו: היוצאים לגלות חטאו. ובניהם ... למדו: ואף הבנים המשיכו בדרך המרד של אבותיהם; והלשון על פי איוב לד, כד; יש' סו, ג. 238 ומי ... ואשם: הפייטן עובר לדבר על עצמו ועל חטאיו, ובהמשך על חזרתו בתשובה. 239 המורים: הממרים את פי ה', ראה במ' כ, י. טמא השם: מי כמוני בעל שם רע, והלשון על פי יח' כב, ה. 240 טמא השם: אשר טימא את שמו של הקב"ה, ראה יח' מג, ח. כשם: כאשר שם. ממעל: עליון. מעל: את המעילה בקב"ה. במחשב: הן במחשבה. במאמר: הן בדיבור. במפעל: והן במעשה. 241 עם נעלמים מושבי: התחברתי לחוטאים בסתר, ראה תה' כו, ד, ורד"ק שם. ולקולם אאמינה: השווה איוב ט, טז. ובמוכיחי אמאס ... ואימינה: עשיתי הפך דברי מוכיחי, והלשון על פי בר' יג, ט. 242 נמלטתי מבטן: יצאתי מבטן אמי. מעמדי במשבר: ראה הו' יג, יג. אבנים: מושב היולדת (שמ' א, טז). למרות: האם על מנת להמרות (השווה תה' עח, יז). אמרי: מצוות. מרום: כינוי להקב"ה. ברום עינים: בגבהות רוח (ראה משלי כא, ד). 243 מדוע ... שדים: איוב ג, יב.

- ומי ימלטני מי / ומתקוממי במקומי / ומארבי עמי / מארץ מולדתי ומבית אמי
 245 וְחַמְשַׁת הַחוּשִׁים הַדִּימוּנִי / וְהָרַעְיוֹנִים הַשִּׁימוּנִי / מֵאֲהָבִי הַמָּה רִמּוֹנִי
 מֵרֵאָה מַעֲלֵלִי מַעַל שְׁמִיחָתִי וְתַנְחוּמוֹתִי / וְלִשְׁמֹעַ אֲמָרִי זִימָה תִּשְׁמַחְנָה מְזֻמּוֹתִי
 מִרֵּיחַ מִי מֵרֵמָה תִּצְמַחְנָה עֲצֻמוֹתִי / טַעַם מְרָדִים וְאַשְׁמִים מְנַעֲמִי וּמִטַּעְמוֹתִי
 מִשְׁשָׁתִי בְּצִהָרִים כְּעוֹרִים / וְהָרַעְיוֹנִים בְּמַחְשָׁכִים מוֹכִים בְּסַנּוּרִים
 וְהַסְּכָּלִים הַכִּיתִים / מִי מִשְׁחִיתִים / ומי הָמָה מְמִיתִים
 250 נִפְשָׁם יִמִּיתוּ בְּכַחֲשָׁם / וְרֹאשָׁם כּוֹרֵתִים בְּמִשְׁלַחַת אֲשָׁם
 הָאֵל־הָהֵם הֵם מְכַעֲסִים בְּעוֹנֵיהֶם? / אוֹתָם הַמָּה מְכַעֲסִים לְמַעַן כָּל מַהֲבִלֵּיהֶם
 מִגִּפְן־סָדוּם גִּפְנָם וּמִשְׁדָּמוֹת עֲמוּרָה / וְהֵנָּם שׁוֹלְחִים לְאַפְסֵם הַזְמוּרָה
 וּמָה אֲתָם מַחְשֵׁים הַחוּשִׁים הַכֹּחֲשִׁים / וּמָה אֲתָם נוֹאֲשִׁים הָרַעְיוֹנִים הָאֲנוּשִׁים
 חוּשִׁים הַחוּשִׁים לְמִרּוֹד בְּמַלְכָּם / רַעְיוֹנִים לְמַרְעַ מוֹעֲצוֹתֵיהֶם וּמַלְכָּם
 255 הָאֵם הִרְבִּיתֶם אֲשָׁמָה וְעֲצַמוּ עוֹנֵיכֶם / תִּכְלְמוּ מִשׁוּב לְמִלְךָ אֲדוֹנֵיכֶם

246 זימה] מתוקן בשוליים ובפנים זינה 255 משוב] מעל האות מ מסומנת ו

244 ימלטני: יצילני. ומתקוממי במקומי: והלא יצר הרע טמון בגופי. ומארבי עמי: היצר הרע האורב לי מצוי בקרבי. מארץ ... אמי: הרי הוא מצוי בי מעת לידתי ומבטן אמי, וללשון השווה בר' כד, ז. 245 המשורר מאשים את חמשת החושים ואת המחשבות המוליכים את האדם שולל אחר התאוות והחטאים. הדימוני: הכריתוני (ראה יר' ח, יד). והרעיונים: המחשבות הכוזבות. השימוני: שמו אותי שממה, החריבוני. מאהבי: החושים והרעיונות. מאהבי המה רימוני: על פי איכה א, יט. 246 מעללי מעל: מעשי חטא. שמחתי: שמחה הם עבורי. ותנחומותי: ראה איוב כא, ב. מזמותי: מחשבותיי. 247 מריח ... עצמותי: מעשי המרמה – ואפילו המחשבה עליהם, המשולה לריח בלבד – הצמיחו כביכול את עצמותי, והשווה איוב יד, ט. מרדים: פשעים. אשמים: חטאים. 248 מששתי ... כעורים: הלכתי אחרי התאוות כעיוור, והלשון על פי יש' נט, י. והרעיונים: כוח השכל. במחשכים מוכים בסנורים: שרוי באפלה ובעיוורון. 249 והס[כ]לים הכיתים: מוקשה, ואולי הוא המשך הטור הקודם: הרעיונות האוויליים היושבים במחשך, שבמעשיי הרעים הכיתי אותם בסנורים. ומי ... ממיתים: במי הם פוגעים על ידי חטאיהם. 250 נפשם ימיתו בכחשם: ברשעים ובשקריהם הם ממיתים את עצמם. וראשם ... אשם: ובשליחות חטאיהם הם מכלים את עצמם. משלחת אשם: השווה לתה' עח, מט. 251 האל-ה-ים ... מכעיסים: וכי את האל הם מכעיסים? השווה יר' ז, יט. אותם: את עצמם (ראה שם). למען: בגלל. מהבליהם: המפתים אותם בדברי הבל, ראה יר' כג, טז ורד"ק שם. 252 מגפן ... עמורה: מעשיהם מעשה סדום ועמורה, על פי דב' לב, לב. והנם ... הזמורה: סמל לחטא, על פי יח' ח, יז. 253 מחשים: שותקים. הכחשים: השקרנים (ראה יש' ל, ט). נואשים: מיואשים. האנושים: החולים במחלה אנושה. 254 חושים: זרזים. למרע: להרע. מועצותיהם: מחשבותיהם, עצותיהם. ומלכם: עצותיהם, על פי הארמית (השווה דנ' ד, כד). 255 האם ... עוניכם: האם בגלל רוב חטאיכם. הרביתם אשמה: ראה דה"ב לג, כג. ועצמו עוניכם: השווה יר' ל, יד. תכלמו ... אדוניכם: האם בשל כך אתם בושים לשוב בתשובה לפני בוראכם?

נרפים אתם נרפים רעיונים שובבים / המלך מלך רחמים ישיבכם אם מלך
אתם שבים

למה תמותו הרימו מכשול טרם זעם / שמעו מוסר וחכמו משבעה משיבי טעם
בשנותם טעמם כמר דעתם / הרימו יד במלך שבועתם / נכתם מרדם ונחתם
ובשובכם ממשובה בעזכם חמס כפים / נשמע קולם במעונו בשמים
תמו מרדיהם ימאסו כמו מים 260

המציאם שמש מרפא בשובם מן החמס / וחם השמש ונמס
נמסו מחשבתי / מאש משובתי // נחמתי מצוני / נכלמתי מזדוני
נדמיתי נטמאתי / ולמי רחמים צמאתי / נזעמתי הועמתי / נפעמתי רעמתי
למען מר ממות טעמתי / נהמתי נדהמתי / נאלמתי נכלמתי
קמתי ברעיונים / מתאוננים // ובמחשבות / מתעצבות // ובמזמות / נכלמות 265
מר מבכה מתאבל מרעיד משמים משתומם / משתאה מתבושש נכלם

256 נרפים אתם נרפים: עצלים, והלשון על פי שם' ה, יז. המלך ... ישיבכם: הקב"ה יקבל
תשובתכם. אם ... שבים: בתנאי שתשובתכם תהיה אמתית, בכל הלב, והשווה שם"א ז, ג.
257 למה תמותו: על פי יח' יח, לא. הרימו מכשול: סלקו את עוונותיכם, והלשון על פי
יש' נז, יד. טרם זעם: לפני בוא הפורענות. שמעו ... וחכמו: קבלו מוסר ולמדו לקח, על
פי מש' ח, לג. משבעה משיבי טעם: על פי מש' כו, טז. ייתכן שכוונתו ל'שבע החכמות
שבית החכמה נכון עליהם' (ראב"ע למש' ט, א), או לשבע המידות לקניית הידיעה: חמישה
על פי חמשת החושים, השישי על פי 'הגדת המגידים' (כלומר העברת מידע עובדתי ברור),
והשביעי על פי ראיית השכל וידיעתו (ראה רד"ק לתה' קיט, א). 258 בשנותם טעמם:
בשעה ששינו דעתם ללכת בדרך רעה, והלשון על פי שם"א כא, יד ותה' לד, א. כמר דעתם:
כדעתם המובילה לסוף מר. הרימו יד במלך: מרדו בהקב"ה, וראה מל"א יא, כו. שבעתם:
הניקוד על פי שם"ב כא, ט. נכתם מרדם: מרידתם היא ככתם בל יימחה (השווה יר' ב, כב).
ונחתם: ובעקבות זאת נגזר דינם להיענש; ושם פירושו: ונקבע בהם כחותם. 259 ובשובם:
אך בשובם. ממשובה: משובבותם, מחטאיהם. חמס כפים: השווה יונה ג, ח. נשמע קולם:
נתקבלה חרטתם. במעונו בשמים: על פי דב' כו, טו. 260 ימאסו כמו מים: ימסו כמים, על
פי תה' נח, ח. 261 המציאם ... ונמס: ריפא את חולי עוונם ומחל להם. שמש מרפא: על
פי מלאכי ג, כ. בשובם ... ונמס: משל לאשמים שנעלם כפי שאירע למן שנעלם שעה שנמס
בחום השמש, ראה שם' טז, כא. 262 מכאן עובר הפייטן להבעת חרטתו וצערו על עוונותיו
ותחינתו לכפרה. נמסו ... משובותי: שיעורו: מחשבתי נמוגו, נמלאתי בהלה כשהעליתי
על דעתי את חטאי ('משובותי', ראה יר' ב, יט) השורפים אותי כאש. נחמתי ... נכלמתי:
התחרטתי ובושת; השווה יר' לא, יח. 263 נדמיתי: נשתתקתי (יש' ו, ה). נזעמתי: כעסתי
על מעשי. הועמתי: פג זוהרי, קדרתי, השווה איכה ד, א. נפעמתי: נחרדתי, ראה תה' עז, ה.
רעמתי: זעפתי, השווה יח' כז, לה. 264 למען: בגלל. מר ממות: דימוי לחטאיו, והלשון על
פי קה' ז, כו. נהמתי: זעקתי, שאגתי, ראה יח' כד, כג ורד"ק שם. נדהמתי: נבהלתי, השווה
יר' יד, ט. נאלמתי: הייתי כאילם. 265 ובמזמות נכלמות: במחשבות מלאות בושה. 266 מר
מבכה: השווה יש' לג, ז. משמים: שותק בתימהון (ראה יח' ג, טו ותרגום יונתן שם). משתאה:

מהדר משבח ומרומם למלך מלכיא מלכותיה מלכות עלם
מתפלל מתנפל ומתחנן למלך להמציאני מפיד יום / פדיום
מתודה אשמי ומרי עלומי מזכיר היום

נסח הידוי

- 270 אָמֵנָם חֲטָאִים מְשַׁכְּתֵי בְּמִיתְרֵי מְרָמָה / אֲשַׁמְתִּי וּמִי כְמוֹנֵי מְרַבָּה אֲשֶׁמָּה
לְבוֹגְדִים נִצְמַד מְקוֹשֶׁר בְּקוֹשְׁרִים / מְרוּבָה בְּבִגְדִים מְחוֹסֶר כְּפוּרִים
דְּלִים גְּזֻלְתִּים רְצוּתִים מְבִלֵי רְצוּתָם / מְגַנֵּב מָמוֹן, מָמוֹן רָעִים וְלְבוֹתָם
אָדָם טָמֵא שְׁפָתַיִם / מוֹצִיא מִפִּי מֵאֲמָרִים מְגוֹנִים פֶּעַם וְרְבוּתִים
מַעֲוֹת מַעֲלָלִי / מְרַשִּׁיעַ מַפְעָלִי / מְזִיד מוֹעֵל וּמְכִין מַעֲלִי
275 חֲמַדְתִּי מְצוֹד רָעִים / מִתְאַוָּה נְעִימוֹת עֲמִית
חוֹמֵד מְחַמְדֵי רָעִים / מְשַׁקֵּר בְּמַרְעַ וְעֲמִית
וּלְמַרְעַ מוֹעֲצוֹתִי וְתַרְמִית
לְחַמְתִּי לַחַם כְּזָבִים / מְכַחַשׁ מְכַחַד אֲמָרֵי מְרוֹם הַנִּשְׁגָּבִים
עִם לּוֹצְצִים נִמְשַׁכְּתִי וּמַלְעִיבִים

תמה (בר' כד, כא). 267 מהדר ... ומרומם: על פי דני' ד, לד, ותרגומו העברי, מהדר, משבח ומרומם, ושינה הפייטן את סדר המילים לצורך החרוז. למלך מלכיא: למלך המלכים, על פי דני' ב, לו. מלכותיה ... עלם: שמלכותו מלכות נצחית, ראה דני' ג, לג. 268 מתנפל: נופל על פני, ראה דב' ט, יח וראב"ע שם. מפיד יום: מהאסון שמביאים הימים, הם ילדי הזמן. פדיום: הצלה. 269 מתודה אשמי: השווה דני' ט, כ. אשמי ... מזכיר היום: השווה בר' מא, ט. ומרי עלומי: חטאי נעוריי. 270 חטאים משכתי: גררתי אל עצמי עוונות, השווה יש' ה, יח. במיתרי מרמה: בחבלים של הונאה עצמית. 271 בקושרים: במורדים. מרובה בבגדים: חידוד על לשון 'מרובה בגדים' המשמש כינוי לכוהן הגדול על שום שמונת בגדי הכהונה שלו (משנה מגילה א, ט ועוד); וכאן 'בגדים' משמעו בגידות. מחוסר כפורים: מונח הלכתי נוסף, שמשמעו במקור: טמא שטבל אך עדיין לא הגיע זמנו להקריב את הקרבן המשלים את טהרתו (משנה זבחים יב, א ועוד); וכאן משמעו: אין למעשיו כפרה. 272 רצותים: רצצתי ועשקתי אותם, השווה שמ"א יב, ג. רצותם: לפייסם בדברי רצון, השווה איוב כ, י. מגנב ... רעים: גנבתי מחבריי כסף או שווה כסף. ולבותם: והטעית אותם; ראה שמ"ב טו, ו. 273 אדם ... שפתים: ראה יש' ו, ה. פעם: עתים מעט. ורבותים: ועתים הרבה. 274 מעללי: מעשיי. מזיד מועל: מועל במזיד. מעלי: פשעיי. 275–276 חמדתי מצוד רעים: על פי משלי יב, יב, והמשורר מפרש את דבריו: מתאוה ... מחמדתי רעים: אני מתאוה לטוב שביד עמיתי ועובר על איסור 'לא תחמד' (שמ"ב כ, יד) ו'לא תתאוה' (דב' ה, יח). נעימות: הנאות. במרע ועמית: בחבר (ראה שופ' יד, כ). 277 ולמרע: להרע, ראה דני' יא, כו. מועצותי: נתונות מחשבותיי. ותרמית: ולתרמית. 278 לחמתי: לשון אכילת לחם (תה' קמא, ד ועוד). לחם כזבים: על פי משלי כג, ג. מרום: כינוי לקב"ה, ראה תה' נו, ג. 279 עם ... ומלעיבים: נגררתי אחרי רשעים ('לוצצים', ראה הושע ז, ה). המעליבים את חבריהם ('מלעיבים', ראה דה"ב לו, טז).

- 280 מְרִדְתִּי בְּאֵל־הַיָּם וְעָצוֹם מְרִי מְנַשּׂא / מְכִיר מְלָכּוֹ וּמִתְכַּוֵּן מְכַעֲסוֹ
וְתִמִּיד שָׁמוּ מְנוּאֵץ בְּמִלְתִּי / וְעַם מְנַאֲפִים מְנִתִּי
וְהַנְשַׁבְעִים חָנָם וּשְׁקָרִים / מְרַעִי וְעַמִּיתִי כָּלָם סוֹרְרִים
מַעְוֹתִי כְּמַעְוֹתֵי הָרְבִיתִים / פּוֹשְׁעִים וְסוֹרְרִים אוֹתִים
וּמַעְרָפֵי הָאֲמִיץ מִסְלָעִים / אֲמָצוּ מְשׁוּבּוֹתִי לְהַמְשִׁךְ עִם רְשָׁעִים
285 מְשַׁחֵת מִסְּלוּלִי וּמִנְתִּיב תָּם מוֹסֵר / זִמְמִי תוֹעִים מְדַרְךְ מוֹסֵר
מַתְעִיבִים מַעַלְלֵיהֶם הָרָעִים / מְלַעֲיבִים בְּמִלְאָכִי הָאֵל־הַיָּם וּמַתַּעֲתִיעִים
צוֹיִתִים מִשְׁפָּטִים וּמִצּוֹת לְמִבֵּין עֲרָבִים / סָרִים מִמִּצּוֹתֶיךָ וּמִמְשַׁפְּטֶיךָ הַטּוֹבִים
הָרַעֲיוֹנִים הַיְּשָׁנִים מִתִּי תִקְוָמוֹ מִשְׁנֵתְכֶם / וּבִקְרָבְכֶם הַמְשַׁחֵת מִתְּאֵהָ לְהַשְׁחִיתְכֶם
טוֹמֵן מִצּוֹדִים בְּאֶמְרָה נְעִימָה וְחִמּוּדָה / מִצּוֹדְדְכֶם כְּדֹגִים שְׁנֵאֲחֹזִים בְּמִצּוֹדָה
290 בָּרַם לֹחֲצִיכֶם וְנוֹגְשִׁיכֶם / מְכֶם מַחְרִיבְכֶם וּמַהֲרֶסְכֶם
וּמָה תֵּאֱמָרוּ לְמַלְךְ, תַּעֲלוּמוֹתֵיכֶם / מִבֵּין, וְאָמַר מָה מַעֲשִׂיכֶם
מַעֲשִׂיכֶם רָעִים / וּמֵאֲמָרְכֶם נְעִים
יְדִיכֶם דָּמִים מְלֵאוּ וּפִיכֶם מָה נַעֲמָה אֲמַרְתוּ

280 ועצום מריי מנשוא: השווה בר' ד, יג. מכיר ... מכעיסו: ראה ספרא בחוקותי פרשה ב, סוף פרק ג: 'שהוא יודע את רבונו ומתכוין למרוד בו'. 281 מנואץ: כמו מנאץ, מבוזה ומחולל, והצורה על פי יש' נב, ה. במלתי: בדברי הבלע שלי. ועם מנאפים מנתי: ראה תה' נ, יח. 282 והנשבעים: ועם הנשבעים. חנם: לשווא. ושקרים: שבועות שקר. כלם סוררים: הלשון על פי יר' ו, כח. 283 מעוותי: חטאיי. כמעוותים: כרשעים המעוותים דרכם. אויתים: חפצתי בהם. 284 ומערפי האמיץ מסלעים: ובגלל קשי עורפי, החזק מסלע. אמצו: התחזקו. משבובתי: סטיותי מדרך הישר. להמשך: להיגרר, וראה לשון תה' כח, ג. 285 מסלולי: דרכי. ומנתיב תם מוסר: ואני מסולק מן הדרך הישרה. זממי: מחשבותי. תועים: סוטים. 286 מתעיבים מעלליהם: מוסב על מחשבותיי שנזכרו בטור הקודם, וללשון השווה תה' יד, א. מלעיבים ... ומתעתעים: על פי דה"ב לו, טז. מלעיבים: מעליבים, מלגלגים. במלאכי האל-ה-ים: במקור משמעו פוגעים בנביאים, וכאן כנראה בתלמידי חכמים. ומתעתעים: ועושים מעשי תועה, ומרשיעים. 287 צויתים: נראה שצ"ל 'צויתם', ומשמעו: אף שאתה, הקב"ה, ציווית אותם ללכת בדרך תורה ומצוות. למבין ערבים: הנעימים למביני דבר. סרים ... הטובים: אף על פי כן המחשבות סרו מן המצוות והחוקים, וללשון השווה לנוסח הקבע של הוידוי: 'סרגנו ממצוותיך וממשפטיך הטובים ולא שוה לנו'. 288 הרעיונים: המחשבות. הישנים: שאינם מתעוררים לשוב בתשובה. המשחית: יצר הרע. 289 טומן ... וחמודה: טומן לכם מלכודות בפיתויים נעימים. מצודדכם: צד אתכם. כדגים שנאחזים במצודה: קה' ט, יב. 290 ברם: נראה שצ"ל: בְּכֶם. לוחציכם ונוגשיכם: מצויים חטאיכם המציקים והלוחצים. מכם מחריבכם ומהרסכם: מתוך עצמכם נובעים החטאים הממוטטים אתכם, והלשון על פי יש' מט, יז. 291 למלך: להקב"ה. תעלומותיכם מבין: יודע את צפונות לבכם (השווה תה' מד, כב). ואמר מה מעשיכם: הלשון על פי בר' מז, לג. 292 רעים ... נעים: מעשיכם רעים גם אם בפיהם דברי חלקות הנשמעים לכאורה נעימים. 293 ידיכם דמים מלאו: הטור מקביל לטור הקודם, והלשון על פי יש' א, טז. ופיכם ... אמרתו: ופיכם מסלף

- ומה מר מאמר המעשה תמורתו
 295 השמרו ממחריבכם / אמרו ללבבכם
 אם רעבים משיאך / וצמאים מחטיאך
 שים לחם ומים לפניכם
 לחם אמרי מרום, ומימי הנאמנים לנאמניהם
 משכם למדרש במצח אמיץ לעומת מצחם
 נמוחים הם ומתפוצצים ואם מכח אבנים כחם
 300 הרעיונים הנרדמים / שמעו שמעו, התמהמהו תמהו הנדהמים
 השמרו מיצר מעול וחומץ ומרונן / קומו השרים משחו מגן
 משחו מגן תפלתכם / מרקו רמח משובותיכם
 הלחמו עם הנלחם עמכם בערמה / המיתוהו טרם ימיתכם כקרבכם למלחמה
 305 ולמה הונכם יונכם / ובריאותכם תסיתכם
 ומכמורת התמונה לרגליכם טמונה / עומדת במארב מבלי ראותכם תמונה
 המות מארב לקשים ולרפים / למלכים ולחשכים

את האמת בלשון חלקלקה. 294 ומה ... תמורתו: וכמה מר דיבור שאת מקומו תופס עד מהרה מעשה הרשע. 295 ממחריבכם: מהיצר הרע. אמרו ללבבכם: את הדברים שבטורים הבאים. 296 משיאך: מפתח. 297 שים ... לפניכם: הנח לפניכם לחם ומים (במשמעם הסמלי המפורט בטור הבא); והלשון על פי מל"ב ו, כב. 298 לחם אמרי מרום: הלחם שאינו אלא התורה שניתנה מן השמים; והשווה בר"ר ע, ה (מהדורת תיאודור-אלבק עמ' 802): 'לחם זו תורה'. ומימי הנאמנים: גם המים מסמלים את התורה; השווה בבלי בבא קמא פב ע"א: 'אין מים אלא תורה'. והלשון על פי יש' לג, טז. לנאמניהם: לעם ישראל הקרוי 'גוי שומר אמונים' (יש' כו, ב). 299–300 משכם ... ומתפוצצים: השווה בבלי סוכה נב ע"ב: 'אם פגע בך מנוול זה (יצר הרע) משכחו לבית המדרש, אם אבן הוא – נימוח, אם ברזל הוא – מתפוצץ'. במצח ... מצחם: על פי יח' ג, ח. ואם ... כחם: ואפילו כוחם חזק מאבנים; והלשון על פי איוב ו, יב. 301 הרעיונים הנרדמים: השכל ששקע כביכול בתרדמה ונמנע מלשוב בתשובה. שמעו שמעו: שמ"ב כ, טז. התמהמהו תמהו: על פי יש' כט, ט, ופירש הרד"ק: התעכבו והשתוממו. הנדהמים: הנבהלים, ראה יר' יד, ט ורד"ק שם. 302 מעול וחומץ: מחטיא וחומס, על פי תה' עא, ד. ומרונן: וגורם לזעזוע בבוא העונש (ראה רד"ק, ספר השרשים, ערך 'רנן': 'ענינם ענין הצעקה בכח, יש מהם לשירה ולשמחה ... ויש לבכי ואנקה'). קומו ... מגן: יש' כא, ה, וכאן משמעו: התגוננו היטב מפני היצר הרע. 303 מגן תפלתכם: התפילה היא המגן המעולה. מרקו רמח משובותיכם: צחצחו וסלקו מן החרב את המשובה, ורוצה לומר, הסירו את חטאיכם; וללשון ראה יר' מו, ד. 304 הלחמו ... ימיתכם: על דרך האמור בבבלי סנהדרין עב ע"א: 'אם בא להורגך השכם להורגו'. כקרבכם למלחמה: על פי דב' כ, ב. 305 יונכם: יצליח להונות אתכם. ובריאותכם תסיתכם: בריאותכם מונעת מכם לשים לב שסופכם למות וכביכול מסיתה אתכם שלא לחזור בתשובה. 306 ומכמורת: ורשת, ומלכודת. לרגלכם טמונה: השווה יר' יח, ב. במארב: במקום סתר. מבלי ראותכם תמונה: מבלי שתוכלו לראותה, והלשון על פי דב' ד, טו. 307 מארב: אורב בהיחבא. לקשים ולרפים: לגיבורים ולחלשים, לכל בני

- משגיח מן החורים מציץ מן התרפים
כמה מלכים ראיתם בארמנותיהם וחומותם
310 ומשלי עמים לאומותם / הנאהבים והנעימים בחייהם, ובמותם
נמאסים מובסים מוצאים מארמנותם / וישאום בכתנותם / צרורים בשמלותם
מארמון לשימון לשום שם עצמותם
במותם ורמותם למחלותיהם / ומרקמותם לרמותם, במנעמהם
מפלט ומקלט מאין למצודיהם מסעד / מזיח אפיקים מרפה ומתניהם תמיד
המעד
315 העם אתם למדו ממלכים מוסר / בראותכם חשמונים באשמנים במסגר מות
ומאסר
והתולעים משתעשעים והססים ששים מהבשר
ואם המלכים, מקרקרי מות יקרום / ובשרם תולעים ירום
היעמוד העם ולבם הירום
והתמותה טרם תבואם / ובדמשק מטה יחליאם / ובמחליאם נאמנים יניאם

313 במנעמהם | אולי: כמנעמהם

אדם ללא הבדל, השווה קה' ט, ב; ט, יא. ולחשכים: לעניים (מש' כב, כט). 308 משגיח ...
החרכים: המוות אורב מכל הצדדים, והלשון על פי שה"ש ג, ט. 309 כמה ... וחומותם:
הפיטן פותח בשאלה רטורית: כמה מלכים יושבי ארמונות מבוצרים. 310–311 ומשלי:
ושליטי. הנאהבים ... בחייהם: היו אהובים על עמם בחייהם, והלשון על פי שמ"ב א, כג.
ובמותם: אך במותם. נמאסים: בזויים. מובסים: מתבוססים בדמם. וישאום ... בשמלותם:
תיאור ההבאה לקבורה, והלשון על פי ויק' י, ה; שמ"ב יב, לד. 312 מארמון לשימון:
מארמנם המפואר לקבר השומם. 313–314 בממותם ... למחלותיהם: ממרום גובהם לבטן
האדמה. ומרקמותם: מהיותם לבושים בבגדי רקמה יקרים. לרמותם: למקום הרימה בקברם.
במנעמהם מפלט ומקלט: אפשר שצ"ל 'במעמקיהם', ומשמעו: במעמקי האדמה הם מוצאים
מקום מקלט. מאין למצודיהם מסעד: משום שאין עוד משענת לרגליהם להלך בה. מזיח
אפיקים מרפה: חגור הגיבורים ההדוק מתרופף, ראה איוב יב, כא. ומתניהם תמיד המעד:
ומותניהם כושלים, והלשון על פי תה' סט, כד. 315 למדו ממלכים מוסר: לימדו לקח
מאחרית המלכים. חשמונים: חשמנים, שרים (תה' סח, לב). באשמנים: בקברים (יש' נט, י).
במסגר מות ומאסר: השווה לשון יש' מב, ז. 316 והססים: מיני רימה (השווה יש' נא, ח).
317 ואם ... יקרום: ואם במלכים פוגע המוות. מקרקרי מות: ממוטטי הגוף, ראה יש' כב, ה.
יקרום: ינקרו אותם. תולעים ירום: והוא מעלה תולעה ורימה, והלשון על פי שמ"ב טז, כ.
318 היעמוד ... הירום: אם המלכים לא יכלו לעמוד כנגד המוות (כאמור בטורים הקודמים),
האם העם הפשוט יוכל לעמוד כנגדו, והאם יש לאדם במה להתגאות ('ללבם הירום')?
319 והתמותה טרם תבואם: לפני בוא המוות. ובדמשק מטה: ובפאתי מיטה, השווה עמוס ג,
יב ורד"ק שם. יחליאם: יגרום להם לחלות. ובמחליאם נאמנים: ובמביאי חולי, והשווה לשון
דב' כח, נט. יניאם: יבטל חייהם.

- 320 ואַחֲרֵיהֶם מַלְכֵי מְרוֹם הַנְּשֻׁמָּה מִן הָאֲדָמָה יְרִימוּ / וְהַמְּלָאכָה נִמְבְּזָה וְנִמְסֵי יַחְרִימוּ
וְנִשְׁמַע פִּתְגָם הַמֶּלֶךְ מִתּוֹךְ דְּמָמָה / לְהַשִּׁיבָם לְמִקּוֹמָם לְמַעַרְכָתָם הַקְדוּמָה
הַמְרוֹם בְּמְרוֹם וְהָאֲדָמָה בְּאֶמָה
גַּם שָׁם בְּמַחְלוֹת הָאֲדָמָה / הֵנָּם בְּמַהוּמָה עֲצוּמָה / מִחֲבוּט קִבְרֵיהֶם וּמִדִּין גִּיהֵנָּם
יוֹם יוֹצֵרָם הַחֲמֹר וְהַנְּשֻׁמָּה שְׁנִיָּהֶם יַעֲמִיד / מֶלֶךְ בְּמִשְׁפַּט יַעֲמִיד / מִבֵּין עִם תִּלְמִיד
יוֹם לְהַנָּקֵם מִחֲמֹר וּמִצּוּרָה / בְּמֵאזְנֵי מִשְׁפַּט יִשְׁקֹלָם בְּמִדָּה בְּמִשְׁקָל וּבְמִשׁוּרָה
325 וְאִם הַנְּשֻׁמָּה חֲכָמָה / נִטְמָאת בְּטוֹמָאת הָאֲדָמָה / מִקְרָה הָאֲדָמָה / כְּמִקְרָה הַבְּהֵמָה
אוֹלֵי בְשָׂמִים מוֹעֵדָה בְּמַעַרְכוֹת תִּרְשִׁישִׁים
אִם נִשְׁמְרָה מִקּוֹל מְלָחִשִׁים / נִמְלֻטָה מִפֶּח יוֹקְשִׁים
מִפֶּח יוֹקְשִׁים יִמְלֻטְנוּ / מִחֲסָנוּ מְגִנְנוּ מִפְּלֻטְנוּ / הִרְחֵמְנוּ לְרַחֲמֵינוּ מִפְּטָנוּ
330 מְרוֹם אִם אֲשַׁמִּינוּ רָמוּ וְעֲצָמוּ מִחֹל יָמִים / רַחֲמֵינוּ מֵהֶם רָמִים וְעֲצוּמִים

320 ואחריהם: ואחרי מותם. מלכי: מלאכי (השווה תה' סח, יג, וראה בבלי שבת פח ע"ב). הנשמה ... ירימו: יביאו את הנשמה לשמים לדין. והמלאכה: ... יחרימו: ואת הגוף הבווי והמאוס יכלו, והלשון על פי שמ"א טו, ט. 321 ונשמע פתגם המלך: יישמע הצו של הקב"ה, והלשון על פי אס' א, כ. מתוך דממה: ראה מל"א יט, יב-ג. להשיבם ... הקדומה: להשיבם למצבם הקדום, כמפורט בטור הבא. 322 המרום: הנשמה שמקורה בשמים. והאדמה: הגוף שמקורו מעפר (בר' ג, יט). באמה: במקורה, בבטן האדמה; אך אפשר שהוא שיבוש של 'באדמה' בנשילת האות דל"ת. 323 גם ... גיהנם: שיעור הכתוב, גם בהיותם בקבריהם, הגוף והנשמה מבוהלים מאד, עקב חרדתם מפני עונש חיבוט הקבר ומפני עונש הגיהנום. גיהנם: אינו הולם חריזה; ואולי חידש הפייטן 'גיהנומה', לצורך החרוז, ומעתיק מאוחר 'תיקן' לשם הרגיל; והוא רמז לרמוז למשפט גיהנום הנזכר במשנה, עדויות ב, י. 324 יום ... יעמיד: רומז למתרחש בשעת הדין עקב ויכוח הגוף והנשמה, כשכל צד טוען שזולתו גרם לחטאים והוא עצמו נקי, עד שהקב"ה מצרף את שניהם יחדיו ודן אותם כאחד; ראה בבלי סנהדרין צא ע"א. מלך ... יעמיד: על פי מש' כט, ד. מבין עם תלמיד: על כל אדם לעמוד למשפט, גם החכמים וגם התלמידים, והלשון על פי דה"א כה, ח. 325 להנקים: להיפרע, ראה יר' מו, י ות"י שם. מחומר: הגוף. ומצורה: הנפש. במאזני משפט ישקלם: על פי איוב לא, ו. במדה במשקל ובמשורה: בבדיקה מדוקדקת של מעשיהם הטובים והרעים, והלשון על פי וי' יט, לה. 326 ואם ... בטומאת האדמה: ואם הנשמה החכמה נטמאה בתענוגות החומר. מקרה ... הבהמה: כי אז יידון האדם, שמקורו באדמה, לכיליון כמו בהמה; ראה קה' ג, יט. 327 אוֹלֵי ... מוֹעֵדָה: אך אפשר שהנשמה נועדה לחיות בשמים לנצח, כלומר תזכה להישארות הנפש. מוֹעֵדָה: המקום המיועד לה, ראה יר' כ, ט. במערכות תרשישים: בין מחנות המלאכים. 328 אם ... מלחשים: המשך הטור הקודם: בתנאי שהנשמה נשמרה מן העוונות ומפיתויי הגוף, וללשון ראה תה' נח, ו. נמלטה מפח יוקשים: והצליחה להימלט ממלכודת העוונות, והלשון על פי תה' קכד, ז. 329 מפח יוקשים ימלטנו: באמצעות השרשור עובר המשרור מהעיסוק בפרט לבקשת הימלטות של כלל עמו. מחסנו מגננו מפלטנו: פנייה להקב"ה, וללשון השווה תה' קמד, ב. 330 מרום: כינוי פנייה להקב"ה. אשמינו רמו: אשמתנו גדלה, השווה עזרא ט, ז. ועצמו מחול ימים: הלשון על פי יר' טו, ח. רחמיך ... ועצומים: רחמיך גדולים מאשמותינו.

מִן הַשָּׁמַיִם יִרְחֻמוּ / מִטֶּיֶךְ וּמִשְׁעֲנִיתֶךָ הִמָּה יִנַּחֲמוּ
 וּמִן הַשָּׁמַיִם תִּשְׁמַע הַמֵּיִית הָעַם הַמֵּר / הַהוֹמָה בְּמִכְמַר אוֹמֵר
 וּמִשְׁמַע מוֹכָה אֶל־הָיִם וּמַעֲוֹנָה מִכְמָה יָמִים / מִפּוֹרֵז וּמִפּוֹרֵד בֵּין הָעַמִּים
 מִרְחֻמָּם יִנַּהֲגֵם יִקְבְּצֵם מִצָּפוֹן וּמִיָּם וּמֵאֲרִיץ סִינִי
 בְּמִבּוּעֵי מַיִם יִנְהַלֵּם וּמַחָה מִי דְמָעָה מֵעַל פָּנִים 335
 וְאִם מֵאֵן תִּמָּאֵן לְעֵצֶם הָאֲשָׁמָה לְרַחֵם עִמָּךְ הָעֲנִיִּים
 נִקּוּם נִקְמַת שְׁמֶךָ הַמְּחֻלָּל בְּגוֹיִם
 רַחֵם לְמַעַן תֵּם מַעֲבָדִים רְאשׁוֹנִים / מֵהֵר יִקְדְּמוּנוּ רַחֲמֶיךָ לְמַעַן קִדְמוֹנִים
 הָרֵם אֲרֻמוֹן שְׁמֹתוֹ לְמַפְלָה / לְמַעַן הוֹרִים שְׁנִים בְּמַעֲרַת הַמִּכְפָּלָה
 לְמַעַן אֲבִרָהֶם בְּשִׁמְךָ מִשְׁתַּבַּח / הַמְכִּין לְחִמּוֹדוֹ מִטְבַּח 340
 וּלְמַעַן הַמְּקַדֵּשׁ מִמַּעַל לְעֵצִים וּלְמִזְבֵּחַ
 וְעַם נִפְתָּלִים תִּתַּמָּם לְמַעַן תֵּם / דְּמוּתוֹ בְּמַעֲוֹנָךְ מְחֻקָּה וְצִלְמוֹ בְּמִרוֹמְךָ נִתָּתָם

338 קדמונים] ד' תלויה

331 מן השמים ירחמו: בבלי ע"ז יח ע"א ועוד. מטך ... ינחמו: על פי תה' כג, ד. 332 המיית העם: את קול אנחות עמך. המר: שנפשו מרה. במכמר אומר: במלכודת הגלות, ו'אומר' הוא מצאצאי עשו (בר' לו, יא), וכאן הוא כינוי לנוצרים. 333 ומשמע: וכאשר ישמע ה' את נאקת העם (ובזכותה יגאל אותם, כמסופר בטורים הבאים). אבל ייתכן ש'ומשמע' שייך לטור הקודם, וצ"ל שם: 'במכמר משמע ואומר', ומשמע הוא מצאצאי ישמעאל (בר' כה, יד), והמשורר מתייחס למוסלמים ולנוצרים שישראל סובלים בגלות בארצותם. מוכה אל־הים ומעונה: יש' נג, ד, וכאן הוא מצב העם בגלות. מכמה ימים: הרבה שנים, ול'כמה' במשמע זה השווה תה' עח, מ. מפוזר ... העמים: אס' ג, ח. 334 מרחמם ינהגם: יש' מט, י, והפייטן עובר לתאר איך הקב"ה ('מרחמם') יגאלם. מצפון ... סינים: על פי יש' מט, יב. 335 במבועי ... ינהלם: על פי יש' מט, י. ומחה ... פנים: ראה יש' כה, ח. 336 ואם מאן תמאן: הלשון על פי שמ' כב, טז. לעצם האשמה: עקב עצמת האשמה. 337 נקום נקמת: הלשון על פי במ' לא, ב. שמך המחולל בגוים: השווה יח' לו, כג. 338 למען ... ראשונים: בזכות צדקת ('תם') מעשי האבות. מהר יקדמונו רחמיך: תה' עט, ח. למען קדמונים: בזכות האבות. 339 הרם: הקם. ארמון שמתו למפלח: את המקדש ('ארמון', ראה יש' לב, יד ות"י שם) שחרב, על פי יש' כג, יג. הורים שנים: אברהם ויצחק, לפי שהמקדש הוקם בהר המוריה מקום העקדה, השווה דה"ב ג, א. 340 בשמך משתבח: השווה בר' כא, לג. המכין לחמודו מטבח: שעקד את בנו ('חמודו'), יצחק; והלשון על פי יש' יד, כא. 341 ולמען המקדש: למען יצחק שהוקדש לקרבן. ממעל לעצים ולמזבח: על פי בר' כב, ט. 342 נפתלים: מתעקשים בתפילתם, ראה בר' ל, ח ורש"י שם. ואפשר שהנפתלים הם ישראל החוטאים, כהיפוך של 'תתמם' (ראה תה' יח, כו-כז), והמשורר מבקש שהקב"ה לא ישיב להם כגמולם בזכות יעקב. תתמם: תראה יושרך וצדקתך, ראה תה' יח, כו ורד"ק שם. למען תם: למען יעקב ('תם', בר' כה, כז). דמותו ... נחתם: השווה בר"ר פב, ב (עמ' 978) ועוד: 'יעקב שאיקונין שלו חקוקה בכסאי'. מחוקה: חקוקה (השווה מל"א ו, לה).

- מִשֶּׁם מִמִּי תִהְיוּמוֹת קָמִיד / לְמַעַן מִלְּשָׁה מִנְהִיג עֲמִיד
וְלְמַעַן הַמִּכְהֵן הַמִּקְטִיר מִקְטֵר סָמִיד
345 חֲמוּל לְמַעַן הָאֲדָמוֹנִי מִבֵּית לָחֶם מְשִׁיחָךְ / וְהַמֶּלֶךְ שְׁלֹמֹה הַקִּים מִקְדָּשׁ מְנוּחָךְ
חֲמוּל לְמַעַן מַעוֹן שָׁמַם פְּעָמִים / רַחֵם לְמַעַן הַנְּשָׁרְפִים לְשֵׁם שָׁמַם
וְהַנְּהָרְגִים דְּמִיָּהם נִשְׁפָּכִים כְּמִים
חֲמוּל לְמַעַן נְטוּלִי מִחֻלָּב עֲתִיקִים מְשָׁדִים / וְעוֹלָלִים מֵאִין מַעֲלִילִי מַעַל וְעַמִּל
יָדִים
350 רַחֵם בְּנִים בָּם אָמוֹן / וּמוֹרָא מִלְּכוּתְךָ בְּלָבָם טָמוֹן
הָרִימָה מִכְשׁוֹל מִדְּרָךְ עֲמִיד וּמִסְלוֹתֵי יְרוּמוֹן
מִחֶץ מִתְנַגֵּם קָמִיו וּמִשְׁנָאִיו מִן יְקוּמוֹן
וְשִׁמָּה וְדוּמָה וְזוֹלָתָם מִכָּל הַגּוֹיִם / שְׁמוּ יְרוּשָׁלַם לְעֵיִים
כְּמַהֲפַכַת סָדוֹם וְעַמּוֹרָה אֲדָמָה וְצַבּוּיִים / יִמְחוּ מִסְפֵּר חַיִּים
מִהָרָה פְּעָמִי מְשִׁיחֵנוּ לְקוֹמָם שׁוֹמְמוֹת יְרוּשָׁלַם
355 לְהַלָּחֶם בְּעַמְלָק וּמַחָה שְׁמוֹ מִתַּחַת הַשָּׁמַיִם
לְמָה יִמְנַע מִכֶּסֶף הַמְּלוּכָה מֵאוֹמָה, יִשְׁלַם הַשֵּׁם כְּקֶדְמוֹתוֹ
וְיָרוֹם מֵאֲגָג מִלְכּוֹ וְתִתְרוֹמֵם מִלְּכוּתוֹ

343 משם: הוציאם. קמִיד: אוֹיִבִיךָ. 344 המכהן ... סמִיד: אהרן הכהן, מקטִיר הקטורת (ראה שׁמ' ל, ז). 345 האדמוֹנִי ... מְשִׁיחָךְ: דוד, ראה שׁמ"א טז, יב. והמֶלֶךְ: ולמען המלך. הקים: אשר הקים. מְנוּחָךְ: ראה תה' קלב, יד. 346 מעוֹן: בית המקדש, ראה תה' כו, ח. שָׁמַם פעמים: אשר חרב פעמיים. הַנְּשָׁרְפִים לְשֵׁם שָׁמַם: כלל מקדשי השם, ואפשר שרומזו לסיפור חנניה מִישָׁאֵל וְעֻזְרִיָּה (דנ' פרק ג). 347 והַנְּהָרְגִים: ולמען הנהרגים על קידוש השם. דְּמִיָּהם נִשְׁפָּכִים כְּמִים: על פי תה' עט, ג. 348 נְטוּלִי ... מְשָׁדִים: תינוקות שנגמלו זה עתה, על פי יש' כח, ט. וְעוֹלָלִים: תינוקות. מֵאִין מַעֲלִילִי מַעַל: נראה שצ"ל מעלילי, שאין בידם מעשי חטא. וְעַמִּל יָדִים: שאין עבירות בידיהם. 349 בְּנִים בָּם אָמוֹן: בנים צדיקים, הפך הנאמר בדב' לב, כ. 350 הָרִימָה ... עֲמִיד: על פי יש' נז, יד. וּמִסְלוֹתֵי יְרוּמוֹן: דרכי יגבהו, על פי יש' מט, יא. 351 מִחֶץ מִתְנַגֵּם ... יְקוּמוֹן: דב' לג, יא. 352 וְשִׁמָּה: מבני עשו ראה בר' לו, יג, וכאן הוא כינוי לנוצרים. וְדוּמָה: הוא כינוי למוסלמים, על פי בר' כה, יד. שְׁמוּ יְרוּשָׁלַם לְעֵיִים: החריבו את ירושלים, וראה תה' עט, א. 353 כְּמַהֲפַכַת ... וְצַבּוּיִים: על פי דב' כט, כב. יִמְחוּ מִסְפֵּר חַיִּים: תה' סט, כט. 354 לְקוֹמָם שׁוֹמְמוֹת: לשקם את ההריסות, על פי יש' סא, ד. 355 לְהַלָּחֶם בְּעַמְלָק: וכדי שהמשיח יילחם בעמלק, והשווה לשון שׁמ' יז, י. וּמַחָה ... הַשָּׁמַיִם: על פי שׁמ' יז, יד. 356 לְמָה ... הַשָּׁם: השווה פסדר"כ ג, טז (מהדורת מנדלבוים, עמ' 52–53): "כי יד על כס יה מלחמה לי" בעמלק" (שׁמ' יז, טז) ... כל זמן שזרעו של עמלק קיים בעולם, לא השם שלם ולא הכסא שלם. אבד זרעו של עמלק מן העולם, השם שלם והכסא שלם. 357 ויָרוֹם ... מִלְּכוּתוֹ: על פי במ' כד, ז, ובמקום 'תנשא' כתב 'תתרום' כדי להביא מילה שיש בה מ'.

וְהִמְחִינּוּ מִיּוֹמִים מִתְּרוֹמוֹת מְהוֹמוֹת יְמֵשָׁנּוּ / וּמִמָּאָסָר מִצָּר יְמֵשָׁנּוּ
 וְשֵׁם שְׁמוֹ בְּשָׁלוֹם מְרוֹם מִרְאשׁוֹן מְקוֹם מְקַדְּשָׁנּוּ
 אָמֵן אָמֵן וְאָמַר כָּל הָעָם אָמֵן אָמֵן 360

358 והמחיינו מיומים: הקב"ה, על פי הושע ו, ב. מתרומות מהומות: ממהומות רמות וגדולות. ימשנו: יוציאנו. מצר: מאויב. ימשנו: יסיר אותנו. 359 ושם שמו בשלום: הקב"ה אשר נקרא שמו שלום; השווה ספרי במדבר מב (מהדורת כהנא, עמ' 120): 'גדול שלום, ששמו שלמקום קרוי שלום, "ויקרא לו יי שלום" (שו' ו, כד)'. מרום ... מקדשנו: יר' יז, יב, ומשמעו כאן: ישכין שמו במקדש. 360 אמן אמן: נחמ' ח, ו. ואמר ... אמן: תה' קו, מח ועוד.

קובץ משלים מאשכנז מימי הביניים

יוצא לאור על ידי שולמית אליצור

מבוא

לזכרו של חוקר המשלים וממשל המשלים
מורי פרופ' עזרא פליישר ז"ל

א. פתיחה

ספרות המשלים העברית ראשיתה בספרי החכמה שבמקרא, כמשלי וקהלת, והיא זכתה להתפתחות משמעותית בימי הביניים. עזרא פליישר ז"ל סקר בהרחבה את ספרות המשלים העברית הימית ביניים על רקע סביבתה בהקדמתו לאוסף משליו של סעיד בן באבשאד, משורר מזרחי שפעל במקביל לעליית השירה העברית בספרד.¹ המשלים הנדונים שם – כולם משלי חכמה ומוסר – התחברו בארצות המזרח או בספרד ובשלוחותיה. כנגד זה, שירת החול לא הייתה נפוצה בקרב יהודי מרכז אירופה בימי הביניים; מלבד שירים ספורים שנתחברו לעת מצוא, שרדו מן המרחב האשכנזי כמה שירים המשובצים בפרוזה מחורזת, בהשפעת ספרות המקאמה, ובתוכם משלי חכמה ומוסר מועטים.² קבצים הכוללים רצף משמעותי של שירי חול בכלל, ומשלי חכמה שיריים בפרט, אינם ידועים מאשכנז. על רקע זה, גדולה חשיבותם של המשלים

* תודתי נתונה לכל מי שסייעוני בעבודתי: ד"ר שרה כהן וד"ר אריאל זינדר הכינו העתקה ראשונה של הקובץ; ופרופ' טובה בארי, פרופ' שמחה עמנואל, ד"ר מתי הוס, הרב י"י סטל, ד"ר יהושע גרנט ומר יהונתן ורדי עזרו לי בבירורים הכרוכים בהבנת המשלים, בביאורם, בחשיפת כמה ממקורותיהם ובדיונים שונים שבמבוא.

1 ראה ע' פליישר, משלי סעיד בן באבשאד, ירושלים תש"ן, עמ' 45–11. לזמנו ומקומו של סעיד ראה שם, עמ' 168–155.

2 מקאמה אשכנזית מעניינת מהמאה החמש עשרה הדפיס א"מ הברמן, 'מחברת הויכוחים לפני המלך ליששכר שמחה', ידיעות המכון לחקר השירה העברית ב (תרצ"ו), עמ' צא–קטו. השירים המשולבים בה שקולים במשקלים כמותיים מגוונים, ובדרך כלל יש בהם יותר משני בתים. השירים משרתים את טיעוני הדוברים המתווכחים זה עם זה (חכם וכסיל, עשיר ועני, אמת ושקר, יצר הטוב ויצר הרע, יום ולילה). ברוב השירים מופיעה חתימת שם המחבר 'יששכר', מהלך המלמד על המרחק מהמקאמה הקלסית: בספרד ובשלוחותיה לא נהגו המחברים בדרך כלל לחתום את שמם בשירי חול, ודאי לא במקאמות. על שירי חול אשכנזיים נוספים ראה אצל א"מ הברמן, תולדות הפיוט והשירה, רמת-גן תשל"ב, עמ' 214–220; 'הנ"ל', 'שירת החול של יהודי אשכנז וצרפת', בספרו: עיונים בשירה ובפיוט של ימי הביניים, ירושלים תשל"ב, עמ' 237–256; צ' מלאכי, 'משלי-חיות מחורזים לאברהם בר יעקב מרגנסבורג', שי להימן: מחקרים בספרות העברית של ימי הביניים מוגשים לא"מ הברמן, בעריכת צ' מלאכי, ירושלים תשל"ו, עמ' 207–231 (השירים הקצרים משולבים שם במשלי חיות בפרוזה מחורזת, על דרך המקאמות); והתייחסות נוספת לאותו מחבר, בשמו הלועזי, באה אצל צ' מלאכי, 'השתקפות התרבות הגרמנית במשלי חיות עבריים במאה ה"ו' – המקרה של אברלין מוירדא', נקודות מפנה בספרות העברית וזיקתן למגעים עם ספרויות אחרות, בעריכת ז' שמיר וא' הולצמן,

המתפרסמים כאן: מדובר בקובץ הכולל עשרות שירים, ועל פי סימנים שיפורטו בהמשך נראה שהם נכתבו באשכנז או בסביבותיה. קובץ המשלים התגלה בשנת תשס"ו, תוך כדי קטלוג הפיוטים שבאוסף אדלר שבספריית בית המדרש לרבנים (JTS) בניו-יורק במפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר שעל יד האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים. היו אלה ימיו האחרונים של פרופ' פליישר, וכבר אי אפשר היה להראות לו את הממצא המרגש. פרסום הקובץ כאן מוקדש לזכרו.

ב. מקור השירים ואופיים

כ"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים, אדלר 4175, כולל שמונה דפים המכילים 143 שירים קצרים. הדפים כתובים בכתב אשכנזי בינוני-מתרחט, וניתן לתארו לסביבות המאה הארבע עשרה.³ אין בראש הדפים שום כותרת, ואין בהם סימן המאפשר לקבוע אם הקובץ שלם או קטוע בראשו או בסופו. אמנם ייתכן שיש רמז שהשירים הראשונים אכן פתחו את הקובץ: שמונים המשלים הראשונים, המועתקים בדפים 1–4, מסודרים על פי אלפבית של פתיחותיהם (הסידור מתייחס לאות הראשונה של כל מכתם, ללא סדר אלפביתי פנימי). אבל באות אל"ף נפתחים 37 משלים,⁴ ועל כן קשה לקבוע אם

תל-אביב תשנ"ג, עמ' 65–73. תודתי נתונה לד"ר מתי הוס שהסב את תשומת לבי לחלק ממחקרים אלה.

3 תודתי נתונה לד"ר עדנה אנגל על הבירור הפלאוגרפי. לדעתה, הכתב אכן מתאים למאה הארבע עשרה, אבל תמיד קיימת האפשרות של העתקה במאפיינים אנאכרוניסטיים בתקופה קצת יותר מאוחרת, וייתכן אפוא שהשירים הועתקו במאה החמש עשרה. כתב אשכנזי נפוץ גם בצפון איטליה, אבל במאה הארבע עשרה המקום הסביר ביותר הוא גרמניה. התיארוך והמקום מתאימים, כפי שיוסבר בהמשך, לפרטים נוספים העולים מן השירים. נתון מעניין נוסף הוא שם ה', המופיע שלוש פעמים, בשני כתיבים שונים: בשיר לט הכתיב הוא ה'; ובשירים צד, קו – השי. ייתכן שהכוונה לשתי דרכי הגייה שונות: בשיר לט השם עומד כנגד שלוש תנועות, ונראה שיש לקראו 'אֶדְנִי', והחטף נחשב כתנועה מלאה, כמקובל בעוד משלים (ראה להלן, הערה 6), ואילו בשירים צד, קו הוא עומד כנגד שתי תנועות בלבד, ונראה שהמשורר כיוון לקריאה 'הֶשֶׁם'. מפתיע לגלות שדווקא שם אדנות מסומן ה', בניגוד למצופה על פי הצעתו של ש"י שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי: כתיבה והעתקה, רמת-גן תשס"ה, עמ' 611–632, שה' הוא קיצור של 'השם'. הצורה הייחודית 'השי' נראית כהתלבטות המעתיק בין 'השם' לבין הסימון ביו"דין. על פי שפיגל שם, עמ' 630, הקיצור ה' נוצר כנראה סמוך לתקופת הדפוס (השווה גם: הנ"ל, עמודים בתולדות הספר העברי: בשערי הדפוס, ירושלים תשע"ד, עמ' 476–483). עם זאת, קשה לקבוע מתי בדיוק הוא החל לשמש, ועל כן אי אפשר לתארך בעזרתו את כתב היד שלפנינו. ייתכן שצורות הכתיב השונות, ובעיקר הצורה הייחודית 'השי', מלמדות שהכתיב ה' עדיין לא היה שגור בעת ההעתקה ואולי היה בראשית הופעתו.

4 באותיות האחרות נפתחים הרבה פחות שירים: באותיות ב"ת וה"א – 9, בדל"ת, מ"ם, עי"ן ורי"ש – 3, באותיות ח"ת וקו"ף – 2, באותיות גימ"ל, ו"ו, סמ"ך וצד"י – 1. האותיות ש-ת

לפנינו הדף הראשון בקובץ או שמא היו קודם לכן עוד שירים הפותחים בא'. בדפים 5–8 באים מכתמים נוספים, שאינם שונים מקודמיהם בנושאים ובעיצובם, אך ללא כל סדר אלפביתי או אחר. משום כך אי אפשר לדעת אם דף 8 אכן היה הדף האחרון בקובץ, או שחלק נוסף שלו נקטע.

משום היעדר כותרת אי אפשר לייחס את השירים לשום אדם ידוע, ואין בהם גם שום מידע חיצוני המסייע לזיהוי זמנו ומקומו של המחבר. עם זאת, ניתוח מהלכי השירים יאפשר למקם אותם, כפי שכבר נרמז, במרחב המרכז אירופי בימי הביניים. קשה לזהות גם השפעות של משוררים אחרים, להוציא מקרים ספורים, אבל לפחות באחד מהם, כפי שיוסבר בהמשך, יסייע שיר מקביל להציב גבול עליון לזמן פעילותו של המשורר.

רוב השירים הם משלים ופתגמי חכמה מתחומים שונים, חלקם בעלי אופי דתי ומוסרי, אבל יש ביניהם גם מכתמים שכל עניינם בחידודי לשון חריפים, חלקם על נושאים יום־יומיים, ואפילו נמוכים וגסים. המחבר שלט היטב במקרא ובספרות חז"ל והרבה להסתמך על המקורות הללו. הוא לא נרתע מלהוציא את לשון הפסוקים ודברי החכמים מידי פשוטם, להעניק להם משמעויות חדשים, לעתים מבדחים, או לעשותם בסיס לחידודיו הלשוניים.

החידודים לעתים דקים, וחלק מהשירים אניגמטיים וסתומים. המעתיק סימן לעתים קווים קטנים מעל מילים שיש להבין שלא כפשוטן, וברור שהוא היה מודע לחידודים והבין את משמעם. אפשר לכאורה להעלות על הדעת שלפנינו אוטוגרף של המשורר עצמו. השערה זו אף עשויה להסביר את העובדה שהסדר האלפביתי נפסק אחרי מחצית הקובץ: ייתכן שבארבעת הדפים הראשונים סידר המשורר משלים שכבר היו ברשותו, ובדפים האחרים הוסיף עליהם עוד משלים שחוברו מאוחר יותר. מצד שני, בשירים ניכרות טעויות לא מעטות, ובביאור מוצעים תיקונים לשירים רבים. טעויות אלה מתאימות למעתיק ולא למחבר, ואי אפשר אפוא להכריע בשאלת הכותב.

השירים בחלקם קשים להבנה ולפירוש. לא בכל מקום הצלחתי לרדת לסוף משמעם, והביאור שבשולי חלק מהם אינו אלא בגדר הצעה בלבד. למרות זאת, ואף על פי שאין בידי לזהות בביטחון גם את מקום חיבורם של המשלים וזמנם המדויק, נראה לי שכדאי להציגם לפני שוחרי הדעת והשירה, בתקווה שקוראי השירים יצליחו לפתור כמה מחידותיהם ולקדם את מחקרם.

מעורבות: אחרי מכתם אחד הפותח בשי"ן (עו), בא מכתם הפותח בתי"ו (עז), אבל אחריו מכתם נוסף בשי"ן ועוד שניים בתי"ו. קשה לקבוע אם הסדר השתבש, או שמא נוסח פתיחתו של מכתם עז שגוי והוא אמור להיפתח 'שאל' במקום 'תשאל'. באותיות ט–ל אין בחלק זה של הקובץ שום מכתמים, ואין לדעת אם אכן הם לא נכתבו, או שהמעתיק דילג על קבוצת שירים.

ג. משקל, חריזה ולשון

בכל אחד מהשירים שני בתים שקולים – על דרך השירה העברית בספרד – במשקלים כמותיים,⁵ כמעט כולם במשקל התנועות: שמונה תנועות בדלת ושמונה בסוגר, ללא שוואים נעים וחטפים. רק שני שירים (עה, קה) שקולים במשקל המרנין. אבל המשורר אינו בקיא בכללי הדקדוק שביסוד המשקלים של משוררי ספרד, וסוטה מהם לעתים מזומנות. חטפים נספרים כתנועות מלאות;⁶ כנגד זה, שוואים נעים שתחת אותיות דגושות – ובמקרים ספורים אפילו בראשי הברות – אינם נספרים כלל.⁷ זאת בצד עוד סטיות, לעתים בחוסר עקיבות.⁸ משוררי ספרד ופרובנס שלטו היטב בדקדוק ובחוקי השירה, והסטיות המרובות מכללי המשקל התקין, בשירים שאין ספק שמחברם השתדל

5 רק שיר י' לכאורה אינו שקול כלל, וייתכן שנוסחו משובש (ראה בביאורו). הבתים עומדים בדרך כלל זה בצד זה, ללא פסיחות, כמקובל בשירים שקולים. אבל במקרה אחד (בשיר קלא) יש פסיחה חדה מהבית הראשון לשני.

6 ראה דרך משל את המילים אָשֶׁר (ז), (לג), (נח), אָנוֹשׁ (ח, סד), עֲכוּרִים (יד), הִנָּאֲתָן (טז), עָלִי (יז), כְּאֶשֶׁר (כה), בְּעֶמְלֹ (כט), אָנְשִׁים (ל), אָמֹר (לו), עֲטָרָה, חֶלֶב (לז), אֲדָנִי (לט); כתוב: ה', עֲדָשִׁים (מב) לְעֶזְאֵל יַעֲמֹד (נ), הֵישׁ (נב) עֲבָד (בהקשר ארמי, אך אפשר לנקד עֲבָד, אֲנִישִׁי (נג), אֲשִׁיתָךְ (נו), אֲחֵרִים (נח), חֲבִירוֹ, וְחִקְרוֹ (סא), לְאַחֲרִיתָךְ (סב), חֲזִיר (סה), אֲדַמְהוֹ (סט), חֲבִירוֹ (עג). וראה עוד להלן, סעיף ז. להנחת חטפים, בדומה למקובל גם אצל משוררי ספרד, ראה בהערה 53.

7 הדוגמאות להתעלמות משווא נע תחת אות דגושה שכיחות מאוד. ראה: הַסְפָּרִים (א), הַשְּׁכָנִים (ח), הַשְּׁחִיטָה, הַשְּׁרִיטָה (טו), מְלִבְד (יט), מְדֻוִּיל (כב), מְנָשִׁיקוֹת (כו), הַדְּבָרִים (ל), הַזְּקָנִים (מ), הַפְּסוּלֹת (מב), מְלִבְבָךְ, הַפְּסִילִים (נא), שְׁכָבָר (נג), שְׂבַחְנִי (נו), מְלֻדָּבָר (פ), הַגְּרוּשָׁה, הַבְּתוּלָה (פו), הַזְּקָנִים, מְחַלְלִים (פח), הַמְּקוֹמוֹת (קג), בְּקֶשֶׁה (קד), מְשָׁאֲרוֹ (קיג), בְּמִקְוֹמוֹת (קטז), מְשָׁאֲרָה (קכד), הַמְּתַעַלְסָה (קכו), הַבְּגָדִים (קכט), הַזְּמָן, הַפְּסִיל (קלד), וּבִשְׁוֹקִים (קלו), הַשְּׁכָנִים (קמ), מְבֻזֹּת (קמא), הַשְּׁתִּיקָה (קמג). בשני מקרים – שניהם באותה מילה – מצאתי התעלמות משווא נע בראש הברה באמצע מילה (פִּלְפִּלִין [מה, עו]). למרבה הפלא, יש יותר מקרים שבהם מתעלם המשורר משווא נע בראש מילה, כגון: לְחִסוֹת (טז), יְדִיה (כב), דְּאָבָה, יְהִבָּה (כד), בְּנוֹחַ (כו), יְדִי (לו), לְאַחֲרִיתָךְ (סב), זְקָנָה (סד), יָמִי (קא ועוד), מִתְקֵן (קכד). ייתכן שבחלק מהמקרים הללו הנוסח משובש או שהמשורר הגה את המילה באופן שונה, אך אפשר שהוא פשוט לא דייק בשקילתו.

8 חוסר העקיבות של המשורר בולט ביחסו לוי"ו החיבור שלפני בומ"ף שאינן שוואיות, המנוקדת ו'. משוררי ספרד התייחסו לתנועה זו, בצדק, כאל תנועה חטופה. בעל המשלים – הנזקק למשקל התנועות, שאין בו חטפים – אינו עקיב בעניין זה: לעתים הוא מתייחס אל הוי"ו הזאת כאל תנועה מלאה (כך במילים וּבְאִיתוֹן [כא], וּמְצַעֵר [עט], וּבְעוֹלָם [קלא], וּפְתִי [קלג]), ולעתים הוא מתעלם ממנה כליל (ראה: וּמְכָרָךְ [נד], וּבָא [סא], וּמִשּׁוֹר [קלו], וּבִשְׁוֹקִים [קלז], וּמְרָמָה [קמב]). הנעת שווא נח כמעט אינה מצויה (שוב, משום משקל התנועות השולט בשירים), אך באחד השירים השקולים במשקל המרנין הוא מניע את הנח במילה 'יָגוּעַ' (קה). את המילה הארמית 'א(י)נשי' (אֲנִישִׁי, אנשים) נראה שהמשורר קרא 'א(י)נְשִׁי', קריאה המקובלת בישיבות אשכנזיות עד היום, שכן בדרך כלל הוא מחשב אותה כשת' תנועות (ראה בשירים מה, צו, קכ), אבל במקרה אחד (נג) נראה שהוא מחשב אותה כשלוש הברות, תוך שהוא סופר את החטף, כדרכו, כתנועה מלאה. במהדורה ניקדתי 'א(י)נְשִׁי'.

לשקול אותם, מתאימים למרחב האשכנזי-צרפתי: משוררי מרכז אירופה היו פחות בקיאים בדקדוק, ובפיוטיהם השקולים שכיחים חילופים בלתי תקינים בין שוואים נעים לנחים. שליטתו הלקויה של בעל המשלים בדקדוק העברי עולה גם מחילופי זכר ונקבה, נגד הדקדוק. פעלים בלשון נקבה מוסבים כמה פעמים על שמות זכריים,⁹ ושמות נקביים מלווים בתואר או פועל זכריים.¹⁰

גם אוצר המילים של המשורר שונה לחלוטין מזה שבשירה העברית בספרד: הוא איננו משועבד ללשון המקרא, ויתר על כן – שיריו מלאים שיבוצים תלמודיים, כולל מילים ומשפטים בארמית.¹¹ בצד אלו, אין הוא נמנע גם מחידושי לשון על דרך פייטני ארץ ישראל ואשכנז, כגון הצורות הסגוליות 'בִּהֶל' (ו) או 'גִּחַל' (פז, צט), ואף יוצר פועל ייחודי משם עצם בצורה 'הִתְרַוָּה' (קכב), מלשון רז וסוד. זאת לצד דרכי לשון פייטניות אחרות, כסמיכויות הפוכות: 'טָעוּת מִקָּח' (פו) ו'רוּחַ נִחַת' (קב). לציון מיוחד ראויות המילים 'פִּתְחָנִי' (יב), מילה שנרשמה במילונים כחידוש של הלשון העברית החדשה; ו'הִקְבֹּעֵי' (קיט), צורה שלא מצאתי כלל במילונים. גם במרחב המושפע משירת ספרד, כגון פרובנס ואיטליה, שכיחות במאה השלוש עשרה ולאחריה מילים מלשון חכמים, אבל לשון פייטנים פחות מצויה.

גם בחריזות השירים ניכר מרחק מהמקובל בספרד: בשירה הקלסית בספרד בא בכל שיר חרוז אחד קבוע בסופי הבתים. כאן נחרזות גם הדלתות, ובשיטות שונות. ברוב השירים החרוז בסופי הדלתות שונה מזה שבסופי הסוגרים, ונוצרת חריזה מסורגת מדגם אבאב. בשירים רבים החרוזים שבסופי הדלתות זהים לאלו שבסופי הסוגרים, על דרך השיר החרוזי.¹² במספר קטן יותר של שירים החרזה היא בין הדלת לסוגר בכל בית לעצמו, על דרך המְזֻדְגָּ' (אאבב).¹³ במקרה אחד (שיר עד) הדלתות אינן חורזות זו בזו, אך בכל אחת מהן נחרז אמצע הדלת בסופה. שיר אחד (מח) מחורז רק

9 כך: 'גִּזְוֹן הִיא פִּילָתָנִי ... הִיִּיחֹל חִיִּיתָנִי' (יב); 'עוֹשֶׁר מְנִי נְחֻדָּלֶת' (יט); 'הַכְּבוֹד תִּבְרַח מֵאֲתוֹ' (ס); וכן 'לְבוֹ תִּחַת' (סו); ובחילופי יחיד/רבים בנוסף לשינוי המין: 'מַעֲשֵׂי נִפְעָלֶת' (יט).

10 ראה דרך משל: 'חֲבִית הָרֶע' (א); ביידוע התואר בלבד) או 'אֶשָּׁה ... הִיא מִתְנַכֵּר' (ט, וראה בביאור השיר הצעת תיקון).

11 ראה דרך משל: 'אֶסְיָא רְחִיק סְמִיָּא עֵינִיה' (ב); 'הִזְיָקָא', 'זִיקָא' (יח); 'אִינִישׁ מְדוּיל זִידִיה מְשִׁתָּלִים' (כב); 'שׁוֹנְרָא' (מג); 'כֹּד אִינְשֵׁי אֶמְרִי' (נג); 'שְׂדֵי נוֹף בְּתֵר עִיקְרוֹ' (סג); ובית ארמי שלם: 'נִהְמָא דְכְּרִיסְיָה לֹא שָׁוָה / אֶל מֶרְתָּה מְאִי מִתְבַּעֵי' (ובסוף הבית הקודם: 'שְׁמַעִיה'; סח).

12 כך בשירים ב, ה, ז, יב, טו, יז, יט, כג (בחילופי כ/ק), כד, כה, לא, לו, מג, מה, מו, מט, נב (בחילופי ה/ח), נט (בחילופי כ/ק), סו, סט (בחילופי ב/ו), ע (שוב בחילופי ב/ו), עט, פ (בחילופי ב/ו), פג, פט, צ, קב, קד, קה (בחילופי א/ע), קיא (בחילופי א/ע), קיג, קטו-קיה, קכד-קל, קלב (בחרוזות ש/ש). להגדרת השיר החרוזי ראה במילון המונחים (פרי עטו של עזרא פליישר) שבסוף ספרו של ח' שירמן, תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית ובדרום צרפת, ערך, השלים וליווה בהערות ע' פליישר, ירושלים תשנ"ז, עמ' 679 (בערך 'חרוזי, שיר').

13 לְמִזְדְּגָ' ראה שם, עמ' 683. השירים החורזים כך הם ג, י (שיר שאינו שקול), עה, פח, צו

בסופי הסוגרים; במקרים אחרים (ואולי גם בו) הנוסח כנראה שגוי. לעתים רחוקות מועשרת החרוזה באמצעות חרוזים פנימיים.¹⁴ חרוזי הדלתות מופקים כמעט תמיד מסופי המילים, אבל במקרה אחד (פב) הם עולים מאמצען של מילים ה'נשברות' בין הדלת לסוגר.¹⁵

חילופי עיצורים ותנועות בחרוזה עשויים ללמד על הגייתו של המשורר. הגרוניות א/ע וכן ה/ח מתחלפות בחופשיות.¹⁶ וי"ו נהגת כבי"ת רפה, והמשורר אינו נרתע מלחרוז 'אֶבֶן' ב'אֶנֶן' (מד) ועוד.¹⁷ לצדם באים גם חילופי כ/ק,¹⁸ וגם השי"ן נהגית כנראה כסמ"ך, כמוכח מחרוזת 'רְשֻׁת' ב'חֲסוּת' (טז) ועוד.¹⁹ בהקשר זה מעניין במיוחד שיר יג: בצד חריזת 'חֲרָס' ב'קָרֵשׁ', בחילוף ש/ס, באה בדלתות חריזת 'נִתְר'/'נִסֵּר'. השיר סתום, וקשה לדעת אם הנוסח מקורי או משובש; אבל אין ספק שהמשורר הגה את התי"ו הרפה כסמ"ך, שכן הוא משחק בצירוף 'פסח מצה ומרור' וכותב 'פֶּתַח מִצּוּה (אולי צ"ל 'מצה') מְרֹר פֶּסוּף', בשינוי חריף של המשמעות (כו). המעתיק הגה גם דל"ת רפה כזי"ן, כמוכח מהכתיב 'כורמדו' במקום 'כורמוז' (צז).

גם כמה תנועות חורזות זו בזו. השכיחים ביותר הם חילופי o/u (חולם בשורוק).²⁰ במקרה אחד (קו) נחרז כנראה קמץ בחולם, אך בכמה מקומות אחרים (מא, נח, עה, קכא ועוד) חורז המשורר קמץ בפתח, כמקובל. משמעותם של חלק מחילופי העיצורים והתנועות לקביעת מקומו של המחבר תידון בהמשך.

ד. נושאי המשלים

חלק ניכר מהמשלים עוסק בנושאים בעלי אופי דתי-תורני. הממשל מעודד את שומעיו לא להסתפק בידיעת ספרים אלא לעשות מעשים טובים (א) ולבטוח באל (ג, יב),

(בחילופי כ/ק), צט (בהוספת חרוז פנימי בדלת הראשונה), קא, קה, קיט, קכ, קלא, קלח (לתיקון הנוסח ראה בביאור השיר).

14 ראה דרך משל בשירים צח-צט.

15 שבירת מילים בין דלת לסוגר שכיחה בשירים שקולים מספרד, אך לא במקום חרוז. בשירים סטרופיים מספרד (בעיקר שירי אזור או שירים מעין אזוריים) מצויים חרוזים המופקים מאמצע מילים.

16 חילופי א/ע ראה בשירים ד, פא, קה, קיא, וחילופי ה/ח – בשירים לג, לה, נב. בשיר פה מתעלם המשורר מאל"ף עיצורית ומבליע אותה בעיצור (השוואי) שלפניה, וחורז 'לְדָאָג'/'דָּג'.

17 ראה גם בשירים סט, ע, פ. לשכיחותו של חילוף זה אצל פייטני אשכנז וצרפת ראה ש' אליצור, 'חרוזות הפיוטים ודרכי ההגייה של בני צרפת ואשכנז הקדומים', לשוננו נח (תשנ"ד) – תשנ"ה, עמ' 325.

18 בשירים כג, נט, צו. גם החילופים הללו שכיחים אצל פייטני אשכנז וצרפת (אליצור, שם, עמ' 327).

19 חילופים דומים (גם בין שי"ן ימנית לשמאלית) ראה גם בשירים סז, עא, צא (עייין בביאור), קו, קלב, וראה אליצור, שם, עמ' 326–327, ובמחקרים המצוינים בהערות שם.

20 ראה בשירים יד, נא, סא, סג, קיח.

ומתמודד עם שאלות של שכר ועונש (כב) ורשע וטוב לו (ג). בין הנושאים ה'יהודיים' יש להזכיר גם את ההמלצה על ספרי הרמב"ם (קו) וציון חגיגתם של מועדים שוליים בלוח השנה היהודי.²¹ רבים ממשלי החכמה מבוססים על פסוקים מספרות החכמה שבמקרא ולעתים אינם אלא ניסוח שקול ומחורז של עניינם.²² הפסוקים עצמם משובצים בשירים בהרחבה, ולעתים בתוספות מעטות לשם חחרוז והמשקל בלבד, כגון 'קום עֲצֵל וּלְמוֹד מִנְמָלָה / אֵין קָצִין אֵין שׁוֹטֵר מוֹשֵׁל // אֲגָרָה בְּקָצִיר מֵאֲכָלָה / עַל כֵּן אֵין בְּשִׁבְטִיו כּוֹשֵׁל' (עב): רק הסוגר האחרון חורג מרצף פסוקי מש' ו, ו-ח, ואף הוא מבוסס על לשון מקרא (תה' קה, לו). בחלק מהשירים משלב המשורר זה לצד זה כמה פתגמי חכמה מקראיים.²³ בשירים ספורים מתייחס הממשל למצוות פרטיות, כגון דין בן סורר ומורה (קכא) או משל המסביר את ההלכה שהבכור נוטל פי שניים (נז),²⁴ אך בדרך כלל נושאי הפתגמים המבוססים על המקרא כלליים יותר, כנושאי ספרי משלי וקהלת: היחס לעצל, לכסיל וללץ; חכמת המסכן; עוני ועושר; רדיפת שלום ועוד.

משלים לא מעטים מבוססים על דברי חז"ל. בחלק מהם משובצים, כצפוי, פתגמים ממסכת אבות,²⁵ אבל גם מקורות אחרים – ובעיקר התלמוד הבבלי, על מסכתותיו השונות – משמשים את הממשל, והוא מעניק ניסוח שירי מחודש לפתגמים כגון 'אין משגיחין בבת קול' (בבלי ברכות נב ע"א ועוד; שיר כה); 'סתירת זקנים בניין' (בבלי מגילה לא ע"ב; שיר מ); 'הדיוט קופץ בראש' (בבלי מגילה יב ע"ב, שיר מב); ואף 'פרצה קוראה לגנב' (ספרי דברים רמב; שיר ע). גם פתגמים ארמיים מצוטטים בהרחבה, כגון 'אֵינִישׁ מְדוּלֵּל יְדִיה מִשְׁתָּלִים' (בבלי פסחים כח ע"א; שיר כב) או 'נִהְמָא

21 כזאת היא ההמלצה להרבות בסעודה בפורים קטן (קטו), וכן תיאור חגיגת סיום מסכת, חנוכה ול"ג בעומר (קא). על כל אלה ראה בפירוט להלן, סעיף ז.

22 ראה בשירים ד (על פי מש' ט, ח); כד (על פי קה' ז, ח); הפסוק אינו מצוטט; כז (על פי מש' כז, ו); כט (על פי תה' לט, ז); לב (מש' כה, כ); קכב, קמא (קה' ט, טז, והשווה גם שיר מח [בהערה הבאה]); נה (מש' כו, יז); סד (מש' כה, יז); קלג (מש' יד, טו) ועוד.

23 כך בשיר לט (שילוב של מש' טז, ז; מיכה ז, ו); מז (על פי איוב ה, ז; קה' ב, כג); מח (קה' ט, טז; מש' יב, כז; ד, י); מט (שילוב של מש' טו, יט ואיוב יח, ח, בתוספת דימוי חדש של העצל לשובת בשבת); נא (מש' ט, ח; קה' יא, י; ז, ט); ואף שילוב של ארבעה פסוקים ממשלי (כח, ז; כג, כא; כט, ג; כח, יט) בשיר עד.

24 דומה להם מכתם העוסק בדיני נזיר (לו), אך דומה שעיקרו בקישוטי הצליל שבו. על חידוד צלילי מבוסס גם שיר יחיד בקובץ המוקדש לגלות וגאולה (לד).

25 ראה שיר ב (על פי אבות ב, ד: 'ואל תאמר לכשאפנה אשנה'); טז (שם א, י: 'ואל תתוודע לרשות'); כג, וכן עא (שם א, יז: 'ואל המדרש עיקר אלא המעשה'); פה (שם ב, ז: 'מרבה נכסים מרבה דאגה', בניסוח מחודש); וראה גם שירים קלא, קלד, קמג ובביאוריהם. מעניינת במיוחד טעות של הממשל בשיר פד: הוא ביקש לחרוז את המשנה באבות ג, יז: 'כל שחכמתו מרובה ממעשיו למה הוא דומה, לאילן שענפיו מרובין ושרשיו מועטין והרוח באה ועוקרתו והופכתו על פניו ... אבל כל שמעשיו מרובין מחכמתו למה הוא דומה, לאילן שענפיו מועטין ושרשיו מרובין שאפילו כל הרוחות שבעולם באות ונושבות בו אין מזיזין אותו ממקומו'; אך טעה וכתב שדווקא מי ש'מעשיו רבו מחכמתו' הוא ש'רוח עוקרו'.

דְּכָרִיסִיָּה לֹא שָׁוָה / אֶל מִרְתָּה מֵאֵי מִתְבַּעֵי, עַל פִּי 'עַבְדָּא דְנַהוּם כְּרִסִּיָּה לֹא שׁוּיָא, לְמִרְיָה וּלְמִרְתָּה לְמֵאֵי מִיִּתְבַּעֵי' (בבלי גיטין יב ע"א; שיר סח). הפתגם הקדום עשוי להיות מלווה בניסוח פתגמי נוסף, שרווח בימי הביניים.²⁶

אבל רוב המשלים הם משלי חכמה כלליים, הנשענים על מקורותיהם באופן פחות גלוי. בין אלו אפשר למצוא הדרכות לאדם בחיי היומיום, כגון העצה שלא להיפטר מדבר רע לפני שיימצא טוב ממנו (יד); האזהרה שאדם הנושא אתו את רכושו עלול להישדד (כ); הקביעה שחייט, אורג, צורף וטוחן תמיד יגנבו מהחומרים הניתנים להם (צה); רשימת סכנות שצריך להתרחק מהן (עט); סגולות לרפואה (קי); עדיפותה של קדחת הבאה לסירוגין על פני קדחת קבועה (קיח, קיט); ושלל עצות בענייני בגדים (קכט), מסחר,²⁷ תיקון הבתים (קלט) ועוד.

משלים אחרים הם בעלי אופי מוסרי, וגם בהם מתייחס המשורר לשלל נושאים, כגון גנותו של אדם המתאכזר אל קרוביו (ט), מאכזב אותם (מ) או מדבר בגנותם (קיג); המזיק באמצעות שליח (קט); החורש רעה ומדבר טובה (ו, יז, קמב) או משלם רעה תחת טובה (קלו); הזומם להרע לחבריו, הולך רכיל או מוציא דיבה (יח, צט, קלג); והמנאף ורודף הזונות (צא, קלז). יחסי עשירים ועניים, צעירים מול זקנים, חכמים ושוטים, חולים ורופאים ומריבות בין שכנים נדונים גם הם פעם אחר פעם.²⁸ זאת בצד שלל הדרכות בנושאים מגוונים ואף מפתיעים.²⁹ בולט במיוחד מקומם של

26 כך, דרך משל, הקריאה 'ושנא הרבנות' בשיר ס (בתיקון על פי המשקל), המבוססת על משנת אבות א, י, מלווה בקביעה: 'כָּל הָרוֹדֵף לְהִיּוֹת נִכְבָּד / הַכְּבוֹד תִּבְרַח מֵאֵתוֹ', על פי הפתגם הימני-ביניים – שרק רמזים לו שרדו במקורות חז"ל – 'כל הרודף אחר הכבוד הכבוד בורח ממנו' (ראה מקורות מפורטים בביאור השיר).

27 בשיר קכו יועץ הממשל לקנות רק סחורה מובחרת; בשיר קכח הוא מזהיר שלא להלוות כספים; ובשיר קלה הוא ממליץ להימנע ממסחר בסוסים וביין.

28 עשירים ועניים: חכמה בלא עושר אינה מועילה (יט); אל לעשיר להתגאות על העני (פא, פב), לאכול לפניו (קכ) או להאכילו מאכלים פחותים (קח); טפשותו של עני המנסה להתנהג כעשיר (עה) וגנותו של עשיר קמצן (סז, קיב); ועוד. צעירים וזקנים: מצד אחד, המלצה להעדיף את עצת הזקנים על פני עצת הצעירים משום ניסיונם וחכמתם (מ, נט), ומצד שני דמותו המאוסה של הזקן (קיא, קכג). חכמים ושוטים: לגלוג למי שעוסק בטפל ולא בעיקר (כא), חושב עצמו לחכם ואינו נועץ באחרים (צז) או מנסה לרמות את החכם ממנו (סא); שוטה עדיף על פני עיקש (קז), או על פני מי שמנצל את שכלו לרמייה (צו). חולים ורופאים: יש להקשיב לחולה ולא לרופא (צב); רופא טוב – מתנת האל (צד); יש לברוח מרופא שאינו מצליח לרפא את עצמו (קכו); ולצדן מוסיף הממשל סגולות לרפואת כאב ראש וכאב בטן (קי) וקובע שבסופו של דבר הרופא הטוב ביותר הוא ההרגל (ק). במקרה אחד (ב) משמש פתגם מן המקורות על רופא מרוחק שאין בו תועלת כמשל לעניין אחר (ראה בביאור שם). מריבות בין שכנים: הרב עם שכניו ישמע את חרפתו וחרפת אבותיו (ח, קמ).

29 והרי לקט דוגמאות, כסדרן בקובץ: אין להאמין לברכותיו של שונא, ובדבריו אין נזק או תועלת (ה); אין להתייחס מבני אדם (כה); אין טעם בתוכחה לאחר שנעשה מעשה (גג); אדם חושש מדבר שהזיק לו בעבר (סו); סיד, פלפלין ותער מאפשרים להטעות את הבריות (עו),

הסוסים בקובץ: היבטים שונים הנוגעים להם מוצגים בכמה משלים. בחלקם הם הנושא המרכזי, ובאחרים – משל לתופעה אנושית.³⁰

משלים רבים עוסקים בעצות בענייני נישואין ונשים. מחלק מהעצות בענייני נישואין מצטיירת תדמית חיובית של הנשים: לא טוב לאיש לשהות בלא אישה (י); כל אישה טובה לבעלה, אפילו אם היא בעלת מום (לז); ובעל ואישה צריכים להיות מתואמים (עח). עצות אחרות כלליות, אך ניכרת בהן חשדנות כלפי הנשים: הנישואין המומלצים הם עם בנות המשפחה (ז, קכה); ועדיף לשאת בתולה ולא אלמנה או גרושה (פו, פז). מצד שני, מופיעים כמה משלים שעיקרם בביסוס ההגמוניה הגברית או בגנות הנשים: המשורר ממליץ להכות כל אישה, בין טובה ובין רעה (קל), והאדם מוזהר לברוח מן השררה – אך להיות שורר בביתו (ס). אישה רעה גרועה מכל הצרות (צח), ואין לה תקנה (קלח); רק הכיעור ישמור על האישה מלחטוא (צג). מצד שני, גם בגבר אין אמון, ואפילו בעל של אישה יפה עלול לבגוד בה עם כעורה ממנה (עז). חלק מהתכנים הללו מופיעים במקורות חז"ל או בספרות ימי הביניים.³¹

ה. הלשון הציורית: הדימויים

מכתמים רבים מבוססים על דימויים רחבים, ובחלקם הגדול הדימוי הוא עיקר השיר. הציור עשוי לתפוס בית שלם, ואף את רובו של השיר.³² בשירים אחדים אף באים בזה אחר בזה כמה דימויים משדות שונים,³³ אך עיקר כוחו של המשורר בהעמדת דימוי ציורי אחד רחב, המשמש כ'משל'.

וראה בביאור (שם); אדם מכבד את מקומו (קג); רשימת דברים המביאים מיתה של כאב (קה); רשע נטפל רק לדברי רשע (קטז); והנמלט מכעס מלכים ומאיש תככים – יינצל מכל דבר (קכד).

30 בצד האזהרה ממסחר בסוסים (לעיל, הערה 27), נזכרים החשש מסוס בועט (סו), ובמסגרת משל ציורי – דרבון סוסים בעזרת מגפי רכיבה (קל); הסוס הרומס חומט (שבלול; כ); ריצתו המהירה של הסוס (עה); העגלה הנופלת אם הסוסים אינם מושכים אותה כאחד (עח); או הפתגם העממי על הסוגר את האורווה לאחר שהסוס ברח (נג, וראה עוד להלן, הערה 45). בשני משלים משמש הסוס כנראה משל לקמצן (סז, קיב), ולא מצאתי את מקורם. על אלה אפשר להוסיף את הנואף המשול לסוס (צא), אך במקרה זה מדובר במקור מקראי.

31 ראה בביאור השירים, ולהלן, סעיף ז. יש לציין שהמשל יורד אף לפרטים 'נמוכים', ובאחד מהשירים הוא מגנה משגל נסוג (מח, והשווה לנושא 'נמוך' שונה: חידוד על החולה בשלשול, בשיר לג). כיוון אחר של הדרכה בענייני משפחה בא בתיאור האב שמרוב דאגה לבנו היחיד גורם לו נזק (יא).

32 ראה דרך משל בשיר פט דימוי המשתרע על פני בית וחצי מתוך שני בתי השיר: 'פֶּכֶג בְּמַחְבֵּת שְׁמֵנָה תֵּרָה / רֻקֵּד חוּצָה לְמִצָּא עֲזָרָה / תוֹף אֵשׁ שֶׁתִּחַתִּי בּוֹעֵרָה' (דימוי לאדם הנס מצרה לצרה); ובדומה בשיר קלו: 'דוּמָה אֶל אֵשׁ שׁוֹחֵט הַשּׁוֹר // כִּי כְמוֹהוּ גַם הוּא נִפְרָע / אַחֲרֵי כִי תָרַשׁ גֵּיא וּמִישׁוֹר' (דימוי למשלם רעה תחת טובה).

33 ראה דרך משל בשירים ב, קלח.

הדימויים עשויים להופיע ללא סמן דימוי: העמדת שני תיאורים רחבים, בעלי מכנה משותף, משני שדות סמנטיים שונים, זה לצד זה, גורמת לקולט השיר ליצור קשר אנלוגי ביניהם גם ללא הדרכה מפורשת של המשורר. כך, דרך משל, עוסקים לכאורה שני הבתים של שיר ד בנושאים שונים. הבית הראשון מתאר את חוסר התועלת בתוכחה ללץ: 'אל תוכח לץ כי לא יואיל / ישוב שכלו אל המשובש', ואילו הבית השני עוסק בבור שמימיו אינם נשמרים בו: 'לשאת מים בור לא יועיל / מעיין יתבר מקור ייבש'. העמדת הדברים זה בצד זה מכוונת להבנת הבית השני כדימוי לבית הראשון: הלץ הוא הבור, ודברי התוכחה – המים; וכשם שמי הבור מתייבשים ונעלמים, כך ייעלמו דברי התוכחה הנאמרים ללץ ולא יותירו רושם.³⁴

אבל ברוב המקרים מכריז המשורר במפורש על הדימויים. בצד שימוש שגרתי בכ' הדמיון או ב'כמו', 'כן', ולשון 'דמיון',³⁵ שכיח מאוד השימוש בשורש 'משל'. כמה שירים נפתחים במילה 'אמשול' (ט, יח ועוד), ובאחרים באות הכרזות כגון: 'העולם משל בו אומרים' (א) או 'מושל נודעה' (ו). הכרזה כפולה, הכוללת לשון 'משל' בצד לשון דימוי, היא 'אמשול משל הדומה' (ז) או 'משל אמת הדומה לו' (קיב). גם השורש 'ערך' משמש כלשון דימוי.³⁶ מילה נוספת החביבה על הממשל לציין דימוי

34 דימויים רחבים נוספים שאינם מוכרזים באים גם בשירים ב (שני דימויים: 'אסיא רחיק סמיא עיניה / עד יגדל דשא מת מקנה', המתארים אדם האומר 'כשאפנה אשנה'); לו (הקביעה 'לא טוב תלב עז צוחרת [=לבנה] / מתלב עז שחור כחרת' באה ללמד שאישה שלמה אינה טובה יותר מחברתה העיוורת); נו (התיאור של 'כל הקודם לריחים / ראשון טוחן קמח לחמו' משמש דימוי לבן הבכור הנוטל פי שניים); סא (הפתגם 'רע לצוד שועל עם מינו' הוא משל למנסה לרמות את החכם ממנו); סד (הקביעה 'עורף וקנה יפגל / אף כי כל אנוש בה יתאב' היא משל למבקר את רעהו יתר על המידה); סה ('נזם וזהב על אף חזיר / נזיר באשפה מתעליל' הוא בשר – בניגוד למקורו המקראי [ראה בסעיף הבא] – משל לחולק לכסיל כבוד); עז (ה'נושק גין ריר על שפה' הוא דימוי לבוגד באשתו היפה עם אישה מכוערת). המשל עשוי להופיע לפני הנמשל: בשר קל פותח המשורר בהכרזה 'סוס טוב גם רע לרכיבה / רוכבין אותו במגפות', ורק לאחר קריאת הבית השני מתברר שהמשורר לא בא לדבר על סוסים, ואין זה אלא דימוי המלמד שיש להכות כל אישה, בין טובה ובין רעה. גם בשר כג בא המשפט 'גשם אחר רוח נחקר' לכאורה ללא קשר לבית הקודם, ורק לאחר קריאת הסוגר מתברר שהוא בא ללמד שלא המדרש [המשול לרוח] עיקר אלא המעשה [המשול לגשם]]. בכמה מקרים מוצג הדימוי כנימוק. כך בשר עז, הנימוק 'פי תפול ארצה העגלה / אם אין סוסים מושכים יחד' אינו אלא דימוי להרס הבית כשאין תיאום בין הבעל לאישה, ובדומה בשר קכב, המשפט 'פי וזהב יצא מעפר' אינו משפט סיבה אמתי אלא דימוי לחכמת המסכנים.

35 כ' הדמיון מופיעה דרך משל בשירים יז, ג, סג, סו, פט, קיג, קכ, קכב; 'כמו' בשר עז; 'כן' בשר מב; ו'דמיון' בשר קט. בשר קלו מלווה לשון 'כמוהו' גם ההכרזה בלשון 'דומה': 'דומה ... פי כמוהו גם הוא'.

36 ראה: 'ערפו' (כ); ובצירוף לשון משל ודימוי: 'אמשול משל ... אעריף ... אדמה לו' (פג). וראה עוד בפנים, בסמוך. במקרה אחד משתמש המשורר בלשון המליצה המקראית 'במאזנים לצלות יחד' (מא) כדי לציין משל דימוי השקול לנמשל.

היא 'דוגמא', כגון: 'אֲמָרִי אֲנִשִּׁי דִּוְגַמַּת מִלִּין' (מה); 'הֵן דִּוְגַמַּת אִשָּׁה הֶרְעָה' / אֶל שְׂרָץ עוֹף הוּא הֶרְעָה' (קלח); ובהקדמת הדימוי לנמשל: 'דִּוְגַמַּא עַל פִּיב עֲשׂוֹי לְהִיּוֹת / מוֹצִיא חוּצָה כָּל הַשְּׁפוֹךְ // נְסוּג אַחֹר הֵבָא בִּיתָה' (מח). לעתים ההכרזה כפולה, ובצד 'דוגמא' משתמש הממשל גם בלשון 'משל' או 'ערך': 'יֵאמְרוּ הַמוֹשְׁלִים בּוֹ דִּוְגַמַּא' (קמב); 'הֶעֱרַכְתִּי דִּוְגַמַּא זֶה בְּלֵב' (נה).

הדימויים עצמם מבוססים לעתים על המקרא. כך, דרך משל, בשיר ו נאמר על אדם ש'אומר טובה חורש רעה': 'סִיג כֶּסֶף מוֹשְׁלוֹ נוֹדְעָה / לֹא כֹלּוֹ וְהֵב הַמְּבָרִיק'; ואין כאן אלא ניסוח שקול ומחורז של הכתוב במשלי כו, כג. ובשירוי קל של הנמשל המקראי, בשיר מא, משול הבוגד בקרוביו ('אֶחָ נִפְשָׁע עוֹכֵר לְשָׂאֲרוֹ') ל'מִשְׁעָן קִנָּה רִצּוֹן אֶחָד / וּבִיד נִשְׁעָן יִתְקַע שֶׁפָּרוֹ'; 'משענת הקנה הרצון' נזכרת במקרא (מל"ב יח, כא; יש' לו, ו), אך שם מדובר ביחסים בין ממלכות ולא בין קרובי משפחה.

מעניינים יותר מקרים שבהם משתמש הממשל בחומרים מן המקורות אך יוצר מהם משלים חדשים. כך, דרך משל, הכתוב במשלי יא, כב: 'נֹזֵם זֶהב בֶּאֱף חוֹזֵר, אִשָּׁה יִפָּה וסרת טעם' משמש כחומר לשני משלים נפרדים, השונים לחלוטין מן המקור: ל'נֹזֵם זֶהב עַל אֶף חוֹזֵר / נוֹבֵר בְּאַשְׁפָּה מִתְעוֹלָל' משול דווקא החולק לכסיל כבוד (סה; השווה מש' כו, ח); ו'אִשָּׁה יִפָּה סֶרֶת טֶעֶם' המתנכרת לבעלה משמשת משל לעשיר המתנכר לקרוביו העניים (ט). בדומה, ה'שָׁעִיר הַמִּשְׁתַּלֵּחַ / לְעִזְאֵל יַעֲמוֹד חַי' (על פי וי' טז, י) הוא משל לרשע וטוב לו (ג), והמשפט התלמודי 'שָׂדֵי נוֹף בֵּיתָר עֵיקָרוֹ' (בבלי שבת ד ע"ב ועוד, ושם 'נופ'), שהקשרו המקורי הלכתי, הופך למשל לבן הלומד ממעשי אביו הרעים.

אבל משלים רבים מאוד אינם מבוססים על המקורות, ואם לא היו להם מקורות קדומים או ימי-ביניים שנעלמו מאתנו, אפשר שהם יצירת הממשל, מתוך התבוננות בעולם. כך הוא מדמה, דרך משל, אדם המתחתן בקרוביו (מעשה מומלץ, לדעתו) למי שלא שם על עינו החולה אלא עשב (סס רפואה) המוכר לו (ז); אב הדואג יתר על המידה לבנו היחיד מדומה לאדם בעל עין אחת, הממשש ומקנח אותה ללא הרף (יא); החושש להונו ונושא אותו אתו לכל מקום, וסופו שנשדד, מדומה לחומט (שבולל) ההולך כשביתו על גבו וסוס רומסו (כ); הדיוט הקופץ בראש משול לפסולת הצפה למעלה כאשר שורים עדשים במים (מב); והמדבר דברי תום אך חורש רעה בלבו מדומה למים שוקטים האוכלים את אט את שפת הנחל (קמב). משל מפורסם מאירופה של ימי הביניים, המלגלג למי שסוגר את האורווה לאחר שהסוס כבר ברח, מוסב כאן על המוכיח את חברו לאחר שכבר עשה את הרעה (נג); במקרה זה רומז המחבר שהוא משתמש במשל ידוע, בהקדימו לו היגד המבוסס על לשון התלמוד: 'מִשָּׁל פֶּד אֵינְשִׁי אֲמָרִי'.³⁷

37 למשל ולמקורו ראה עוד להלן, הערה 45. הכרזות דומות באות גם בשירים א ('הַעוֹלָם מְשָׁל בּוֹ

ו. שיבוצים וחידודי לשון

בשירים שפע של שיבוצים מקראיים ותלמודיים. מעניינים בעיקר אלו שהמשורר מוציא אותם מידי פשוטם ומעניק להם משמע חדש, לרוב מחודד, על דרך השיבוץ המתואם (שיבוץ המעניק משמע שונה ללשון הפסוק מכוח ההקשר החדש, אך ללא שינוי משמען המילוני של מילותיו) או השיבוץ שונה ההוראה (שיבוץ המכיל מילים הומונימיות המשמשות במשמע שונה מזה שבמקור, כולל שימוש בשמות פרטיים במשמעם הכללי).³⁸ שימושים כאלה בשיבוצים מקראיים מופיעים בשולי השירה בספרד המוסלמית,³⁹ וזוכים לתפוצה גדולה בספרות המקאמה בספרד הנוצרית ובשלוחותיה. אצל פייטני פרובנס הם הופכים לאמצעי הקישוטי המרכזי. בשלב קדום למדיי למדו את השיטה גם פייטני צרפת,⁴⁰ ומאוחר יותר – גם פייטני אשכנז; פיוטים אשכנזיים מן המאה השתים עשרה ואילך משופעים בשיבוצים מתואמים ושוני הוראה, גם מן המקרא וגם מספרות חז"ל.⁴¹

במשלים שלפנינו מופיע, דרך משל, בשיר פא הפסוק ובו השמות הפרטיים 'בֵּת מִטְרָד ... בֵּת מִי זָהָב' (על פי בר' לו, לט) במשמע הכללי: אדם עני וטרוד כנגד עשיר המשופע בזהב; הפסוק 'שָׁפָה יְהוָה לְפִי סִבִּיב' (שמ' כח, לב), העוסק במקורו בדרך אריגת מעילו של הכהן הגדול, משמש בשיר פ לציין מחסום מטפורי סביב פי

אומרים', מה ('אֶמְרִי אֲנֹשִׁי דְּוִגְמַת מִלִּין'); צו ('אֶמְרִי אֲנֹשִׁי עַל דְּבָר זֶה'); קכ ('אֶמְרִי אֲנִישִׁי'); קמב ('אֶמְרִי הַמּוֹשְׁלִים בּו דְּוִגְמָא'); ואולי גם פח ('מִלְּפָנִים אֶמְרוּ הַזְּקֵנִים'). הכרוה דומה בשיר צג, המיוחסת אל חכם אחד ('וַיֵּאמֶר חָכֵם הַחֲרָשִׁים'), מכוונת אל מקבילה ידועה בשירת עמנואל הרומי (ראה להלן, סעיף ז).

38 את המונחים טבע עזרא פליישר ז"ל. ראה במילון המונחים שנוצר לעיל, הערה 12, עמ' 692, בערך 'סיומת מקראית', ובמאמרו 'אזהרות לר' בנימן (בן שמואל) פייטן, קבץ על יד, יא (כא, תשמ"ה), א, עמ' 69, הערה 23. להרחבה ולהדגמה מהשירה העברית בספרד ראה ש' אליצור, שירת החול העברית בספרד המוסלמית, תל-אביב תשס"ד, כרך שלישי, עמ' 392–399.

39 להופעה קדומה יותר של שיבוצים מתואמים בשלהי תקופת הפייטנות הקלסית בארץ ישראל ראה ש' אליצור, פיוטי רבי פינחס הכהן, ירושלים תשס"ד, עמ' 146–148. השימוש הפייטני נועד לפתור בעיות צורניות טכניות ולא ליצור חידודים. בספרד נרשמו שיבוצים מתואמים ושוני הוראה למן דורם של תלמידי דונש בן לברט ומנחם בן סרוק, אך בשירת החול בתור הזהב הם נדירים יחסית.

40 ראה במאמרו של פליישר שנוצר לעיל, הערה 38.

41 ראה דרך משל את הסיומות המקראיות שבעקדה המפורסמת 'אם אפס רובע הקן לר' אפרים מרגנשבורג (א"מ הברמן, 'פיוטי רבינו אפרים ב"ר יצחק מרגנשבורק', ידיעות המכון לחקר השירה העברית ד [תחר"ץ], עמ' קמא–קמו), ובסליחה שלו 'אלהים ה' חילי' (שם עמ' קמו–קמז). לדברי חז"ל המוצאים מדי פשוטם ראה למשל ב'חטאנו' של ר' יואל הלוי 'קרו רעין רב מחולל' (ד' גולדשמידט, סדר הסליחות כמנהג ליטא, ירושלים תשכ"ה, עמ' קנח–קסא), ובשימושים חריפים יותר בקינה 'אשיחה במר יגוני' של ר' אפרים מבון (א"מ הברמן, 'פיוטי רבי אפרים ב"ר יעקב מבונא', ידיעות המכון לחקר השירה העברית ז [תשי"ח], עמ' 260–263).

האדם, שימנענו מלדבר רעה; הפסוק 'לִךְ דְּמִיָּה תִהְיֶה' (תה' סה, ב) משובץ בשינוי הלשון בשיר קמג, ומשמעו שם: השתיקה טובה לאדם; ולשון 'יורו מוֹרִים', שבמקורו הוא לשון יריית חצים, בא בשיר קא בלשון הוראה לתלמידים. חידוד חריף וגס, תוך שינויים בלשון הפסוקים, בא בתיאור החולה בשיר לג: הפסוק 'דוּדִי שְׁלַח יָדוֹ מִן הַחֹר' (שה"ש ה, ד) מוחלף ל'שְׁלַח יָדוֹ מִן הָאָחוֹר', ושמות המקומות 'עַד נִפַּח אֲשֶׁר עַד מִידְבָּא' (במ' כא, ל) הופכים ל'נִפַּח עַד אֲשֶׁר עַד מִי דָוָה', מלשון נפיחה וכינוי לשלשול.

גם שיבוצים מן המשנה והתלמוד עוברים שינויים דומים. אפילו ביטוי שכיח כ'נִפְקָא מִינָה' מוחזר בשיר נד למשמעו הפשוט, והביטוי התלמודי 'נִפְקָא מִינָא מִקָּח ומִמְכָּר' (על פי בבלי פסחים נג ע"א ועוד) מקבל את המשמע: יוצא ממנו (מהאדם) המהיר במלאכתו) מקח וממכר, כלומר: הוא הופך לסוחר טוב. ביטוי תלמודי אחר, 'שְׂדֵי נוֹפוֹ בְּתֵר עִיקְרוֹ', הופך בשיר סג, כפי שכבר הוסבר, למשל לבן ההולך בעקבות אביו. יש שהשינוי במשמע מלווה בשינוי מועט של המילים: במקום 'עינו רעה בשל אחרים' (אבות ה, יג) נכתב בשיר נח, תוך גינוי המכוער הרואה את נגעי חבריו ולא את שלו, 'עֵינֵי רָאָה שֶׁל אֲחֵרִים'. שיבוץ שונה הוראה מחודד וחריף במיוחד בא בשיר כו: הרצף 'פסח מצה ומרור' (משנה פסחים י, ה) מופיע בסיום השיר בשינוי 'פסח ל'פתח'⁴² כשמשמעו כנראה: הפותח בריב ('מצה', לשון מריבה), סופו שחיי מרים. גם לשון תפילה וברכות עשוי לשמש כבסיס לחידוד: בשיר עג נאמר 'מִשָּׁל כָּל נְהִיָּה בְּדִבְרֵי', תוך שיבוץ לשון הברכה המפורסמת, במשמע: כאילו הכול תלוי בדבריו (של המדבר רעה על חברו); ובשיר צא מצוטט לשון הפיוט 'אז רוב ניסים' בשימוש היתולי על המרבה בניאוף.⁴³

נדירים יותר, אך מופיעים לעתים, משלים המבוססים על משחקי צליל מפותחים. שיר לד עיקרו בציטוט הפסוק 'אָמַר שׁוֹמֵר אֶתָּא בּוֹקֵר' (ראה יש' כא, יב) בדלת הראשונה, והיפוך סדר אותיותיו בדלת השנייה ל'שְׁמֵר אוֹמֵר בְּתָה עוֹקֵר'. שיר לו, העוסק בדיני נזיר, עיקרו בצימודים החותמים את בתיו 'זג' (קליפת הענבים) / 'זג' (זוג, מספריים); ושיר נב מבליט גם בסופי הדלתות וגם בסופי הסוגרים את הצימודים 'בוֹהֵן' / 'בוֹ הֵן' / 'בוֹחֵן' / 'בוֹ הֵן'.

ז. מקומו וזמנו של בעל המשלים

השיבוצים הרבים במשלים מציגים את מחברם כתלמיד חכם הבקיא במקרא ובמקורות חז"ל, אשר התלמוד הבבלי שגור על פיו. רוב החומרים הקדומים המשמשים בסיס לשירים לקוחים ממקורות ישראל. עם זאת, בכמה מקרים מתגלה היכרותו של המחבר עם חומרים מימי הביניים, ואלו עשויים לסייע לתיארוכו.

42 בכתב היד 'מצה' במקום 'מצה'; לנוסח ולאפשרויות פירושו ראה בביאור השיר.

43 ראה בביאור השיר, ולהלן סעיף ז.

לעניין זה חשוב ביותר שיר צג, שבו קובע המחבר: 'אין שומר טוב אל הנשים' / אך פיעור צורת פנים'. לשונו כאן דומה לקביעה מקבילה של עמנואל הרומי: 'אין שומר לנשים' / כי אם פיעור פנים'.⁴⁴ ניסוחו של עמנואל הוא ללא כל מילה מיותרת, ונראה שהוא עומד בבסיס השיר שלפנינו, המוסיף מילים והברות לצורך המשקל. עמנואל הרומי פעל בסוף המאה השלוש עשרה ובשליש הראשון של המאה הארבע עשרה, ומחברותיו הופצו לקראת סוף ימיו. היכרות עם היגד הכלול במחברות עמנואל מחייב לקבוע את זמנו של המחבר אחרי הזמן הזה. יש אפוא גבול עליון לזמנו של המחבר.

המחבר הכיר גם פתגמים שרווחו באירופה הנוצרית בימי הביניים, כגון הקביעה שהאהבה עיוורת (עז), או הפתגם העממי המלגלג למי שנועל את האורווה לאחר אבדת הסוס (נג).⁴⁵ אבל במקרים הללו מדובר ברעיונות רווחים שקשה להגביל אותם בזמן או במקום. אי אפשר אפוא להיעזר בהם כדי ללמוד על זמנו ומקומו של המשורר, אבל היכרותו עם תרבות הסביבה מוסיפה קו מעניין לדמותו.

פרט חשוב מסוג אחר עולה משיר קא: ציון חגיגה ומשתה ל'בחורים', הנערים הצעירים, לכבוד סיום מסכת, אינו מפתיע. גם לגבי קיום משתאות וסעודות בחנוכה יש עדויות מימי הביניים.⁴⁶ אבל המשורר מצרף אליהם גם את ל"ג בעומר, מועד מאוחר במובהק. עדויות ראשונות עליו כיום מצוין עולות כנראה בספרות ההלכה בפירוש במאה השנים עשרה.⁴⁷ אבל עדויות על חגיגה ביום זה עולות לראשונה

44 מחברות עמנואל, מהדורת ד' ירדן, ירושלים תשי"ז, עמ' 34. יש להדגיש שעיקר העניין כאן איננו בקשר הרעיוני, אלא בניסוח הדומה.

45 הביטוי 'אהבה עיוורת' נרשם באנגלית לראשונה אצל צ'וסר (סיפורי קטנבררי, סיפורו של הסוחר, טור 1598: *For love is blind al day and may nat see*). אבל יסודו קדום יותר, והוא כרוך בתיאורו של ארוס (אמור, קופידון) כעיוור, שכבר מצוי בספרות הקלסית ושכיח מאוד בתקופת הרנסנס (ציירי הרנסנס באיטליה נהגו לצייר את ארוס כשעיניו מכוסות; ראה *Companion to Literary Myths, Heroes and Archetypes*, edited by P. Brunel, London 1992, p. 415-418). לסגירת האורווה אחרי גנבת הסוס (או בריחתו) השווה לפתגם האנגלי *It is too late to shut the stable door after the horse has bolted*; למקורות הפתגם בימי הביניים, בשפות ובניסוחים שונים, ראה: *The Oxford Dictionary for Proverbs*, edited by J. Speake, Oxford 2003, p. 289; והשווה לניסוחים נוספים של הפתגם (כולל תיעודו בצרפתית מסוף המאה השנים עשרה, בנוסח הקרוב יותר למשל שלפנינו, ותרגומו: האורווה נסגרה מאוחר מדי, כאשר הסוס כבר אבד): *The Oxford Dictionary for English Proverbs*, edited by F. B. Wilson, Oxford 1970, p. 730. יהושע גרנט והרב י"י סטל על סיועם בבירורים הכרוכים בהערה זו).

46 זאת בצד חכמים המדגישים שאין מדובר בסעודות מצווה; לסיכום החומר ראה מ' רפלד, 'משתה, שמחה וסעודת מצוה בחנוכה', בספרו של ד' שפרבר, מנהגי ישראל: מקורות ותולדות, כרך ה: ענייני חנוכה, ירושלים תשנ"ה, עמ' פה-צז (תודה לשמחה עמנואל על ההפניה).

47 ראה י' תבורי, מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשנ"ז, עמ' 144, בעיקר במצוין בהערה 61.

במנהגי מהרי"ל, ולשון התיאורים שם דומה ללשון בעל המשלים: בשיר הוא מדבר על 'סיום מסכתא ... החנוכה גם לג בעומר // ימי משתה ... כי כן יעשו הבחורים', ובמנהגי מהרי"ל באים תיאורים של הרב הסועד עם 'הבחורים' לכבוד סיום מסכתות או בל"ג בעומר,⁴⁸ וכן של נער הרץ ... בל"ג בעומר לשמוח עם הבחורים.⁴⁹ תיאור המשתה בל"ג בעומר מכוון אותנו אפוא שוב לסביבות המאה הארבע עשרה לכל המוקדם, ולאזור אשכנז.

שיר נוסף המתאר מנהגי משתה במועד משני הוא שיר קטן, המעודד לאכול מעדנים ב'ימי פורים הראשונים, אף כי נקראו הקטנים'. המנהג להרבות בסעודה בפורים קטן מתועד גם הוא באשכנז בימי הביניים, והיה קיים כנראה גם בצרפת, אך דווקא באשכנז הוא מתועד לגבי שני ימי פורים שבאדר א', י"ד וט"ו בו, כנרמז בשיר, בשעה שבצרפת מדובר על י"ד בחודש בלבד.⁵⁰ משמעותי גם הלשון 'אף כי נקראו הקטנים'.

48 'כשהיו הבחורים אוכלים אצלו לסיום שעשה בכל שנה בחהמ"ס לשני מסכתות שלמדו בקיץ. וכן בח"ה דפסח לשני מסכתות שלמדו בחורף, או בל"ג בעומר, והיה הרב בוצע' וכו' (ספר מהרי"ל, הלכות סעודה, ג, מהדורת ש"י שפיצר, ירושלים תשמ"ט, עמ' תנח). לסעודות של מהרי"ל בחברת בחורי הישיבה ראה י' פלס, יחסי מהרי"ל ותלמידיו והשפעתם על הפסיקה האשכנזית לאור מקורות חדשים, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, רמת גן תשנ"ט, עמ' 84–85 (תודתי נתונה לרב י"י סטל על ההפניה).

49 שם, ליקוטים, מד (עמ' תרכב).

50 לסעודה ב"ד באדר א' בצרפת ראה את העדות שבהגהת רבנו פרץ מקורביל לספר תשב"ץ קטן לר' שמשון בן צדוק, סימן קעח, מהדורת ש' אנגל, ירושלים תשע"א, עמ' צב: 'כבר נהגו רבותינו לעשות פורים באדר ראשון ב"ד בו לעניין אכילה ושתייה, ולעשות בו סעודה גדולה ... יש להרבות בסעודה בארבעה עשר של אדר ראשון כמו בארבעה עשר של אדר השני. וכן היה רגיל רבינו יחיאל מפרי"ש להרבות בשמחה ובסעודה בארבעה עשר של אדר ראשון, ולהזמין בני אדם עמו' (הדברים מצוטטים בשם 'תשב"ץ' גם בספר מנהגים לרבינו אברהם קלויזנר, מהדורת י"י דיסין, ירושלים תשל"ח, עמ' סט, סימן עז); והשווה להגהות רבנו פרץ לספר מצוות קטן, מצווה קמח, הגהה ב (ראה: ספר עמודי גולה לרבינו יצחק מקורביל אשר נקרא בשם ספר מצות קטן, מהדורת ד' הרפנים, סטומרה, תרצה [דפוס צילום: תל-אביב תשכ"ח], עמ' ק): 'וגם העולם לא נהגו לעשו' משתה כי אם ב"ד של אדר הראשון לבד'. להרחבת המנהג באשכנז גם לט"ו באדר א' ראה בספר המנהגים לרבינו אייזיק טירנא, מהדורת ש"י שפיצר, ירושלים תשל"ט, עמ' קסב, המורה (בשם הגהות מנהגי מהרא"ק) 'להרבות במשתה ושמחה' ב"ד ובט"ו באדר ראשון; והשווה לספר מהרי"ל, הלכות פורים, סעיף יט (לעיל, הערה 48, עמ' תלד), האומר על פורים קטן 'דאין שינוי בו רק (=אלא) משתה ושמחה'. המנהג לא פשט בכל רחבי אשכנז: הרמ"א (או"ח תרצו, א) מעיד שאמנם 'יש אומרים שחייב להרבות במשתה ושמחה ב"ד שבאדר ראשון', אך 'אין נוהגין כן' (והוא ממליץ להרבות קצת בסעודה כדי 'לצאת ידי המחמירים'). ב'יש אומרים' רומז הרמ"א לטור או"ח תרצו, וברוב דפוסי הטור הדברים באים בשם הרי"ף (ומכאן לכאורה עדות לקיום המנהג גם בספרד), אך אין זו אלא טעות בפתיחת ראשי תיבות: בכמה כתבי יד של הטור כתוב 'הר"ף' או 'הר"פ', ובאחרים במפורש 'ה"ר פרץ' (על פי תקליטור 'נוסחאות הטור' שנספח לטור, הוצאת המאור; הנוסח בטור תוקן אל נכון במהדורת מוסדות שירת דבורה, מכון ירושלים, תשנ"ג; תודה מיוחדת

השם 'פורים קטן' אינו מופיע במקורות קדומים, וגם בימי הביניים הוא משמש בעיקר במרחב האשכנזי, והוא שכיח במיוחד שוב בספר מנהגי מהרי"ל.⁵¹ גם כמה פרטים בדקדוק ובהגיית העברית שבפי המשורר מתאימים לאזור אשכנז בימי הביניים. השימוש במשקל כמותי שלא על פי כללי הדקדוק שנהגו בספרד מאפיין פייסנים בני אשכנז. חילופי העיצורים ה/ח, א/ע, כ/ק ואף ש/ס שכיחים אצל פייסני אשכנז וצרפת.⁵² הגיית החטפים כתנועות מלאות מתאימה לניקוד החטפים כתנועות במחזורי אשכנז.⁵³ ייתכן שיש משמעות רבה יותר להגיית הקמץ כחולם, הנרמזת באחד השירים, בצד חילופי קמץ/פתח בכמה שירים אחרים: הגיית הקמץ בתנועות o מאפיינת כידוע את המרחב האשכנזי כולו למן המאה החמש עשרה, אבל תיעוד מקיף מאשכנז הקדומה, עד המאה השלוש עשרה, מלמד שהקמץ נהגה כפתח, בתנועות a.⁵⁴ המצב המורכב שבשירים שלפנינו אולי רומז לתקופת המעבר, ושוב הוא מכונן אותנו לאשכנז בסביבות המאה הארבע עשרה.⁵⁵

לפרופ' שמחה עמנואל על עזרתו בבירור נקודה חשובה זו). העדות חוזרת אפוא לרבנו פרץ בצרפת.

51 ראה במנהגי מהרי"ל (שם), עמ' תיג (סוף סעיף ג), תיט-תכ (הלכות פורים, סעיף א; 'פורים קטן' נזכר בסעיף כמה פעמים, ומופיע אפילו 'שושן פורים קטן' ו'פורים שושן קטן'), תלד (סעיף יט). וראה בספר המנהגים לרבינו אברהם קלויזנר (שם), עמ' סט, סעיף עט ועוד.

52 ראה בפרוט אצל אליצור, חריות הפיוטים (לעיל, הערה 17), עמ' 326–330, ובמחקרים המצוינים שם. על הגייה דומה של ה"א וחי"ת כמאפיינת דווקא את בני אזור הריינוס וצרפת ראה מ' ויינרייך, 'בני הית ובני חית באשכנז: הבעיה ומה היא באה להשמיענו', לשוננו כג (תשי"ט), עמ' 85–86, ועיין גם י"ג גומפרץ, 'הגיית האותיות בצרפת וגלגולה לאשכנז', בספרו מבטאי שפתינו, ירושלים תשי"ג, עמ' 20–21; א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית – מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד, כרך א: ענייני הגייה וניקוד (=עדה ולשון ד), ירושלים תשל"ט, עמ' 62, 70.

53 אלדר, שם, עמ' 53–62, וראה לעיל, הערה 6. אלדר מציין לתופעה מקבילה של הגיית חטף כשווא נח, בעיקר באמצע מילה. גם תופעה זו קיימת בחלק מהמשלים (ראה דרך משל את הצורות: 'יעשיר' [ט]; 'הפעשה', 'ההרטה' [טו], 'אוהבים' [טז], 'מעשי' [יט], 'דהרת' [כ], 'אחוז' [כא], 'נאנקנים' [כז] 'ועשה', 'תעשה' [כח] ועוד הרבה). הניקוד אמנם שלי, אבל השווא הנח מחויב בכל המקרים הללו על פי המשקל. המשורר אינו מבחין בעניין זה בין חטף שמקורו בשווא נח לחטף שמקורו בשווא נע, אך תופעה דומה מצויה גם בניקוד מחזורי אשכנז (אלדר, שם, עמ' 62). אפילו המדקדקים במשוררי ספרד התירו לעצמם להשתמש בשוואים נעים במקום חטפים באופן דומה.

54 אלדר, שם, עמ' 30; ושם, בעמ' 43–45 דיון רחב בתהליך המעבר של קמץ רחב לחולם במהלך המאה הארבע עשרה, והצעה שהוא חל בעקבות מעתק מקביל בגרמנית הבאוארית.

55 הצעה שונה ומקורית בעניין הגיית הקמץ באשכנז העלה א' לאופר, 'הרהורים על ההגייה הקדם-אשכנזית', בתוך: קול יעקב – אסופת מאמרים לכבוד פרופ' יעקב בן-טלילה, בעריכת ד' סיון ופ"י הלוי-קירטצ'וק, באר-שבע תשס"ג, עמ' 259–275. לדעת לאופר אין מדובר במעתק, אלא בהגייה מסורתית של הקמץ בתנועות o, פרי מסורת טברנית, של יהודי מזרח גרמניה ודרומה (חבלי פיהם, בוהמיה, באווריה ואוסטריה). העובדה שבכתבי היד הקדומים

עניינים נוספים הראויים לתשומת לב הם היכרותו של המחבר עם הפיוט 'אז רוב נסים הפלאת בלילה' (בשיר צא), פיוט שהיה ידוע בימי הביניים ברחבי אשכנז; המלצתו המעניינת על ספרי הרמב"ם (קו), כנראה בתקופה שהמחלוקת סביבם כבר דעכה והלכה; וכמה ענייני ראליה, כגון המסחר ביין ובסוסים המצוין כסיון כלכלי (קלה), ובכלל מרכזיות הסוסים בשירים; האזהרה מפני קור החורף ותיאור הגג הרווי במי גשמים (קלט) ועוד פרטים, שאולי יתגלו כמשמעותיים בעיני היסטוריונים.⁵⁶ כל הפרטים הללו רומזים שהשירים נתחברו באשכנז או בסביבותיה,⁵⁷ לא לפני אמצע המאה הארבע עשרה. עומד לפנינו אפוא לראשונה קובץ משמעותי של שירי חול שקולים, שמוצאו ככל הנראה מן המרחב האשכנזי, תופעה שטרם נרשמה בשירה העברית בימי הביניים.

מאשכנז משתקפת הגיית הקמץ בתנועת a, ואילו מהמאה החמש עשרה ואילך אין היא מצויה עוד, נובעת לדעתו מהרדיפות שגרמו ליהודי חבל הריין, האזור שבו היה מרכז הרוחני של יהודי אשכנז עד סוף המאה השנים עשרה, ובו אכן נהגה הקמץ כפתח, לעבור מזרחה ולהיטמע בין הוגי הקמץ כחולם. השירים שלפנינו – שכפי שהוברר, לא נכתבו לפני אמצע המאה הארבע עשרה – משקפים דווקא קווי לשון המאפיינים, לפי לאופר, את הגייתם של בני אזור הריינוס (חילופי ה/ח, ש/ס, וכן הגיית הקמץ כפתח ברוב המקרים), והעדויות הבודדות על הגיית קמץ כחולם אינה מתיישבת עם התיאור ההיסטורי העולה ממאמרו. אך אם אכן הבדלי ההגייה קשורים גם למרחב ולא רק לזמן, יש להניח שבעל המשלים הגיע מאזור מערב גרמניה (או צפון צרפת) לאזור דרומי ומזרחי יותר, והושפע באקראי מן ההגייה שם.

פרטים נוספים הם אולי גידול חתול בבית (מג); וציון רכיבה על מקל (נה). בהקשר זה יש להבליט את ההמלצה להכות נשים (קל): הכאת אישה בידי בעלה אמנם נחשבה חוקית באירופה הנוצרית בימי הביניים (ראה ש' שחר, המעמד הרביעי: האשה בחברת ימי הביניים, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 86), אבל 'חכמי ישראל שבגרמניה החמירו עם בעל אלים יותר מאשר חכמים בכל מרכז יהודי אחר בימי הביניים' (א' גרוסמן, חסידות ומורדות: נשים יהודיות באירופה בימי הביניים, ירושלים תשס"א, עמ' 390). על רקע החומרה הרבה שבה ראו חכמי אשכנז את הכאת האישה בידי בעלה (שם, עמ' 392–397), המלצתו המפורשת של משוררנו להכות כל אישה, בין אם היא טובה ובין אם היא רעה, חורגת בעליל מהמקובל בישראל. ייתכן שהמשל (המדמה את הכאת הנשים לדרבון סוסים) איננו אלא ניסוח עברי למקור נוצרי ימי-ביניים, ואם כן הוא – אין זה הנמנע שעוד משלים ציוריים בקובץ מבוססים על מקורות חיצוניים. כיוון זה סביר יותר מהשפעה שמקורה במרחב המוסלמי, כגון שירו של ר' שמואל הנגיד מבן משלי, סימן תיט (מהדורת ש' אברמסון, תל-אביב תש"ח, עמ' 117), המורה לבעל: 'הַךְ אֶשְׁתְּךָ מִפֶּת בְּלִי סָרָה אִם / תִּמְשֹׁל בְּךָ כְּאִשׁ וְתָרִים רֵאשָׁה'. ויש לציין שהוראה זו של הנגיד – שיסודה בנורמות המקובלות באסלאם – מתונה בהרבה מדברי הממשל כאן, הדורש להכות גם נשים טובות.

היכרותו של המחבר עם מחברות עמנואל אינה צריכה להפתיע: בין כתבי היד של המחברות יש גם כתבי יד שכתבתם אשכנזית, כגון כ"י פריז, הספרייה הלאומית Héb. 1287 ועוד.

קובץ המשלים

[כ"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים, אדלר 4175]

[א1]

[א]

אִישׁ יוֹדֵעַ כָּל הַסְּפָרִים / לֹא יֵטִיב מַעֲשָׂיו אֶף יָרֵעַ
הָעוֹלָם מִשָּׁל בּוֹ אוֹמְרִים / יֵין הַטּוֹב בַּתּוֹךְ חֲבִית הָרֵעַ

[ב]

אֶל תֹּאמַר כְּשֶׁאֲפָנָה אֲשֶׁנָּה / פֶּן אֶל יִהְרֹס אֶתָּה בּוֹנָה
אֲסִיא רְחִיק סְמִיא עֵינִיה / עַד יִגְדֵּל דָּשָׂא מֵת מִקְנָה

[ג]

אֲשֶׁרִי גָבַר עִם כָּל לְבוֹ / בָּאֵל סוֹבֵר גַּם יִבְטַח בּוֹ
הִנֵּה מָה טוֹב שָׂכַר אֲתוֹ / כִּי גַן רְטוֹב לַפְּעוֹלָתוֹ

[ד]

אֶל תּוֹכַח לֵץ כִּי לֹא יוֹאִיל / יָשׁוּב שְׂכָלוֹ אֶל הַמְּשׁוּבָשׁ

[א] על חכם ומלומד שמעשיו רעים.

2 יין הטוב: הצירוף והניקוד על פי שה"ש ז, י. בתוך: נראה שצ"ל 'תוך', משום המשקל.

[ב] 'אל תאמר כשאפנה אשנה'.

1 אל ... אשנה: אבות ב, ד; והמשקל משובש, ואולי צ"ל: 'אל תאמר: אפנה – אשנה', והמעתיק השלים על פי המשנה. פן ... בונה: השווה מלאכי א, ד. אתה בונה: צירוף אסינדי מרוחק המשקל, ומשמעו: את אשר אתה בונה. 2 אסיא ... עיניה: על פי בבלי, בבא קמא פה ע"א: 'אסיא רחיקא עינא עוירא', כלומר: רופא רחוק – סמויה (עיוורת) עינו, כלומר אין בו תועלת; וכאן הוא משל לאדם הדוחה את לימודו ומצפה שיהיה לו פנאי, העלול למות בלי שיגיע ללמוד, כחולה התולה את חייו ברופא מרוחק, העלול למות לפני שהרופא יגיע להצילו. עד ... מקנה: משל נוסף לדחייה שסופה מפח נפש: המצפה שהדשא יגדל ובינתיים אין מזון למקנהו, סופו שמקנהו ימות ברעב לפני שהדשא יגדל.

[ג] שכר הבוטח באל.

1 אשרי ... בו: על פי תה' מ, ה. סובר: מקווה. 2 הנה מה טוב: לשון תה' קלג, א. שכר אתו: שכרו; והלשון על פי יש' מ, י; סב, יא, בשינוי המשמע. גן רטוב: גן רענן, גן עדן. לפעולתו: מזומן לו בזכות פעולותיו, מעשיו הטובים (השווה יר' לא, טו); וניתן לפרש גם: לשכרו (ל'פעולה' במשמע גמול המעשים השווה וי' יט, יג; יש' שם [בתקבולת שכרו/פעלתו]; תה' קט, כ; איוב ז, ב ועוד).

[ד] אל תוכח לץ.

1 אל תוכח לץ: מ' ט, ח. כי לא יואיל: נראה שמשמעו: כי ממילא הוא לא יואיל וירצה

לְשֵׁאת מִים בּוֹר לֹא יוֹעִיל / מַעְיִין יַחֲרֵב מְקוֹר יִיבֵשׁ

[ה]

אַחֲרֵי כִי עֲתֵר וּקְלָלָהּ / אֵין וְדַאי בָּא לְמַלְחָמָה לָהּ
מֶה מוֹעִיל אוֹ מוֹזִיק מְלָה / הֵן טוֹב רַע פֶּאֶשֶׁר בְּתַחֲלָה

[ו]

אוֹמֵר טוֹבָה חוֹרֵשׁ רָעָה / נוֹלֵד בְּהֵל יָגַע לָרִיק
סִיג כֶּסֶף מוֹשְׁלוֹ נוֹדְעָה / לֹא כֹלּוֹ זָהָב הַמְּבָרִיק

לשמעוך לך (השווה יבמות סה ע"ב: 'כשם שמצוה על אדם לומר דבר הנשמע, כך מצוה על אדם שלא לומר דבר שאינו נשמע. רבי אבא אומר: חובה, שנאמר: "אל תוכח לץ פן ישנאך הוכח לחכם ויאבהך" [מש' שם]). ישוב ... המשובש: וגם אם ישמע את דבריך, שכלו יטה אותם להצדקת דרכיו המשובשות. 2 לשאת ... ייבש: הלץ שאינו קולט את דברי התוכחה דומה לבור חסר תועלת שאינו מחזיק את המים שבו, ומי מעיין הזורמים לתוכו סופם להתייבש. מעיין יחרב מקור ייבש: על פי הושע יג, טו.

[ה] ברכות השונא חשודות; דבריו אינם מועילים ואינם מוזיקים.

1 אחרי ... לה: הלשון קשה (ייתכן שהנוסח משובש, משום השווא הנע ב'למלחמה'), ונראה שמשמעו: כשאדם שומע את דברי שונאו, בין אם הוא מעתיר עליו ברכות ובין אם הוא מקללו, אינו יכול לסמוך בוודאות על הדברים שהוא שומע, ועליו לחשוש שגם כאשר השונא מברך אין הוא בא אלא למלחמה; וללשון 'עתר וקללה' השווה בבלי תענית כ ע"א: 'מאי דכתיב "נאמנים פצעי אוהב ונעדרות נשיקות שונא" (מש' כז, ו), טובה קללה שקילל אחיה השילוני את ישראל יותר מברכה שברכך בלעם הרשע'; וראה גם דברים רבה א (מהדורת ש' ליברמן, ירושלים תשל"ד, עמ' 1): "'ונעדרות נשיקות שונא", הפוכות היו ברכותיו של בלעם, לא בקש אלא לקללם אלא שהפכן הקדוש ברוך הוא ... ד"א ... שנכנס בלעם עליהם כגנב ופרץ בהם פרצה גדולה ונפלו בשטים ... מכת מן רחים (מאוהב) ולא נשיקו' מן שונא, טבין אינון תוכחתיה דמשה דאוכח לישראל דהוה רחים, מן ברכתיה דבלעם דהוה שונא'. 2 מה מועיל או מוזיק מלה: מילות השונא אינן מועילות ואינן מוזיקות. הן ... בתחלה: גם דבריו הטובים חשודים, שמא לבו רע כפי שהיה קודם. והמעתיק כתב בטעות את הדלת במקום הסוגר, מחק את הכיתוב בהעברת קולמוס ושב וכתב תחת השורה את הסוגר.

[ו] אחת בפה ואחת בלב.

1 אומר ... רעה: אדם שבפיו אומר דברים טובים אך בלבו חושב רעה (השווה מש' ו, יד; יב, כ). נולד ... לריק: על פי יש' סה, כג, ומשמעו: כל מעשיו לשווא ('בהל' – צורה פייטנית של בהלה). 2 סיג כסף מושלו נודעה: משול לו, כידוע, סיג כסף, הנראה נוצץ אך בתוכו מעורבים חומרים זולים. לא ... המבריק: מוסב על סיג הכסף, וכאן הוא מכונה זהב אך העניין אחד. והמשל כולו על פי מש' כו, כג.

[ז]

אִישׁ הַמִּתְחַתֵּן בְּקִרְבּוֹהוּ / אֲמִשּׁוּל מְשָׁל הַדּוּמָהוּ
עֶשֶׂב אֲשֶׁר אֲכִירָהוּ / עָלִי עֵינֵי אֲנִיחָהוּ

[ח]

אָנוּשׁ רוּצָה לִידַע מִי הוּא / מָה עֲשֵׂה יָמִים קְדֻמוֹנִים
אֶת מִי נוֹעֵץ וַיְבִינָהוּ / יָרִיב לְשִׁלְשֶׁת הַשְּׂכָנִים

[ב1]

[ט]

אֲמִשּׁוּל כִּי יַעֲשִׂיר אוֹם בְּעָם / אֲכַזְרִי לְשִׁאִירוֹ עוֹכֵר
אֲשֶׁה יָפָה סֶרֶת טַעַם / לְנִזְקֵק לָהּ הִיא מִתְנַכֵּר

[ז] המלצה להתחתן בתוך המשפחה.

1 המתחתן: צ"ל 'מתחתן', משום המשקל. הדומה: הדומה לו. 2 עשב ... אניח: כאשר העין חולה, אניח עליה לרפואה רק עשב שכוח הריפוי שלו מוכר; וכך ראוי לאדם לקחת כחתן או כלה רק בני משפחה מוכרים ולא זרים (השווה גם להלן, [קכה]).

[ח] חרפת אדם מתגלה בעת מריבה עם שכניו.

1 אנוש רוצה לידע מי הוא: אדם המבקש ללמוד פרטים על מוצאו ומשפחתו. מה עשה ימים קדמונים: או שהוא רוצה להיזכר מה היו מעשיו בעבר; ולשון 'ימים קדמונים' על פי יח' לה, יז. 2 את מי נויעץ ויבינהו: לשון יש' מ, יד, וכאן משמעו כנראה: אם אין הוא מוצא עם מי להיוועץ כדי לקבל מענה על שאלותיו שפורטו בבית הקודם; וייתכן שזו תהייה נוספת: והוא מבקש לדעת מי חבריו שהתייעץ אתם בעבר (הצעת הרב י"י סטל). יריב לשלשת השכנים: פתרון הומוריסטי: אין הוא צריך אלא להתקוטט עם שלושה משכניו; אחד מהם ודאי יטיח בפניו את כל הפגמים שבמוצאו המשפחתי, ושני – את כל מעשיו הרעים מימים עברו (והשלישי אולי יזכיר לו את מחויבותו לחבריו הוותיקים), וכך הוא 'יזכה' בתשובות לשאלותיו. והשווה גם להלן, שיר קמ.

[ט] על המתאכזר לקרוביו.

1 אמשול: אדמה במשל, והוא האישה הנזכרת בבית הבא. כי ... עוכר: אחד מבני העם, המתעשר ומתנהג באכזריות עם קרוביו ('לשאירו'). ו'אום' אינו מובן, ואולי משובש מ'איש' (השווה תה' מט, יז). אכזרי לשאירו עוכר: על פי מש' יא, יז. 2 אשה יפה סרת טעם: על פי מש' יא, כב. לנזקק לה היא מתנכר: והאישה מתנכרת לגבר השוכב עמה ('נזקק לה', כמצוי בלשון חכמים; ראה בבלי כתובות נא ע"ב ועוד). ולשון 'מתנכר' כאן במקום 'מתנכרת' או 'מתנכרה' (השווה מל"א יד, ה) קשה, ואין לדעת אם המשורר כתב כך מדוחק המשקל והחרוז, או שהמעתיק שיבש וצ"ל 'תִּתְנַכֵּר' (הצעת יהונתן ורדי).

[י]

אִישׁ בְּלֹא אִשָּׁה / נִשְׁמָה בְּלִי נִפְשָׁה
שְׁנִיָּהֶם שְׁוִיִּים / וְאִינָם שְׁוִיִּים

[יא]

אָדָם אֵין לוֹ רַק בֶּן אֶחָד / הֵבֵן בּוֹכָה הָאָב אוֹנָח
כְּאֶשֶׁר יֵשׁ לוֹ רַק עֵין חֵד / תַּמִּיד יָד בּוֹ וּמִקְנָח

[יב]

אֲשֶׁרִי אָדָם הוּא פְּחַדְנִי / אֲמָנָם אֲבִטַח חֵי עוֹדְנִי
שְׁכַבְרִי יִגוֹן הֵיא כִּילְתָנִי / אִם לֹא הֵיִחֹל חֵיִיתָנִי

[יג]

אֵימַת עֶקְרֵב עַל הַנֶּתֶר / אֶף אִם לָבָן צַח כְּחֶרֶס

[י] איש אינו שלם בלא אישה.

המשל קשה, ונראה שהמשורר משווה כאן 'איש בלא אישה' לנשמה בלי הנפש הנמוכה, הקושרת אותה בגוף, אך מציין ש'שניהם שווים' זה לזה מבחינות מסוימות ו'אינם שווים' מבחינות אחרות. אולם קשה לעמוד על מלוא כוונתו, שכן אין הוא מציין במה הם שווים ובמה שונים. ואולי במקום 'נשמה' יש לקרוא 'גִּשְׁמָה', כלומר גשם, במשמע של גוף, ומשמע המשל: איש בלא אישה הוא כגוף בלא נשמה (הצעת הרב י"י סטל). וייתכן שהנוסח משובש, משום שהשיר אינו שקול באופן סדיר.

[יא] בן יחיד זוכה לטיפול מוגזם.

1 אדם ... אחד: מי שאין לו אלא בן אחד. האב: צ"ל 'אב', משום המשקל. אונח: נאנח, מתייחס ברצינות יתר לכל בכי של בנו יחידו. 2 כאשר ... ומקנח: האב לבן היחיד, העוסק בו תמיד יותר מן הרצוי, דומה לאדם שיש לו עין אחת בלבד, וידו תמיד נשלחת לנגב אותה, וכך הוא עלול לגרום לה נזק. חד: אחד, במקום 'אחת' מדוחק השיר.

[יב] בין פחד לביטחון.

1 אשרי אדם הוא פחדני: על פי מש' כח, יד. אמנם אבטח חי עודני: ניתן לפרשו: אכן אני מלא ביטחון ותקווה כל עוד אני חי (או: אני חי בזכות ביטחוני); ואפשר ש'חי' הוא כינוי להקב"ה, והכוונה: אבל אני בוטח בה' בעודי בעולם. ולביאורים השונים משמע דומה. 2 שכבר ... כילתני: היגון כבר היה מכלה אותי (השווה תה' לא, יא). אם ... חיתני: אלמלא התקווה לטוב ('היחול') נתן לי חיים והצילני. והמשורר כותב על 'יגון' ו'יחול' בלשון נקבה במקום בלשון זכר.

[יג] בגנות תרופות אליל ובשבח היגיעה?

1 אימת עקרב על הנתר: קשה, והמשורר משחק באמור בבבלי שבת עז ע"ב: 'אימת סממית על העקרב, אימת סנונית על הנשר', בשינוי חריף. ובכתב היד לכאורה 'עק רב', בשתי מילים ('עק' כמו עקה, צרה גדולה?), והמעתיק סימן נקודות מעל 'עק רב' ומעל 'אימת'

קח בִּוּרִית כִּבֶּס בַּנְסֵר / בְּשִׁתִּי יָדוֹת עַל הַקָּרֶשׁ

[יד]

אִם יֵשׁ לָךְ עֶבֶד אִישׁ בָּעֵר / עַד בֹּא חֶכֶם אֶל תּוֹצִיאוּ
מִיָּם עֲכוּרִים אֶל תַּעַר / עַד אֲשֶׁר הִצְלוּלִים בָּאוּ

[טו]

אַחֲרֵי הַמַּעֲשֶׂה הַחֲרָטָה / כְּפָרְכּוֹס אַחֲרֵי הַשְּׁחִיטָה
מִצְטַעֵר אַחֲרֵי הַשְּׁרִיטָה / אֲחִים לְזִמּוּרָה לְמָטָה

[טז]

אֶל תִּתּוּדַע אֶל הַרְשוּת / אוֹהֲבִים הֵם עֵת הַנָּאֲתָן

ו'צח' שבהמשך, כנראה כדי לציין שאין להבין מילים אלה כפשוטן, אך לא הצלחתי לרדת לסוף דעתו. והרב י"י סטל מציג לפרש: אימתו של העקרב מוטלת גם על העלים הניתרים ונושרים מהאילן, המשמשים רפואה לעקיצתו, ואין הם מרפאים. אף אם לבן צח: אפילו אם מדובר ב'נתר' לבן וצח, הנחשב מועיל ביותר (לעלי תות לבן כתושים כרפואה לעקיצת עקרב אצל ר' חיים ויטאל השווה א"א שמש, חומרי מרפא בספרות היהודית של ימי הביניים והעת החדשה: פרמקולוגיה, היסטוריה והלכה, רמת-גן תשע"ג, עמ' 485, הערה 27). כחרס: כאור השמש. 2 כבס בנסר: נראה שצ"ל: כבס בנתר (חילוף פונטי שמקורו בהגיית תי"ו רפה בדומה לסמ"ך), ועל פי יר' ב, כב; והממשל אולי רומז שאין לסמוך על תרופות אליל מהירות, כשם שאי אפשר לכבס בלא עמל. ידות: ידיים. על הקרש: קרש הכביסה. ואפשר ש'כבס בנסר' אינו טעות אלא משחק מילים עם 'נתר' הצפוי, וגם הוא מכוון לקרש הכביסה.

[יד] אין להיפטר מדבר רע לפני שיימצא טוב ממנו.

1 אם ... בער: אם יש לך עבד שהוא איש טיפש וכסיל, ואינך מרוצה ממנו. עד ... תוציאו: אל תסלק אותו עד שתמצא עבד חכם ממנו. 2 מים ... באו: כשם שלא כדאי לך לערות ולשפוך מים עכורים לפני שיהיו ברשותך מים צלולים.

[טו] את הנעשה אין להשיב.

1 אחרי ... השחיטה: החרטה לאחר שכבר נעשה מעשה אינה מועילה, כשם שבהמה המפרכסת אחרי שחיטתה לא תשוב לחיות; ולעניין השווה לדברי רב נסים גאון: 'וכן הרשעים לא יפסקו מלהתחרט על מה שחלף בלי לזכות במעשים טובים, ולא יועיל להם זה ולא כלום' (חיבור יפה מן הישועה, מהדורת ח"ז הירשברג, ירושלים תשי"ד, עמ' יא; תודתי נתונה לרב י"י סטל על ההפניה). 2 מצטער אחרי השריטה: ומי שמצטער אחרי ששרט ופצע את חברו. אחים לזמורה למטה: הקריאה והניקוד אינם בטוחים, ועל פי המוצע כאן משמע: המתחרטים מאוחר מדי דומים ('אחים') למרגלים שנאמר בהם 'ויכרתו משם זמורה ואשכול ... וישאָהוּ במוט בשנים' (במ' יג, כג), והכוונה כנראה אינה למרגלים עצמם, אלא למעפילים שהתחרטו באיחור על היענותם למרגלים ונהרגו (שם יד, מ-מה).

[טז] 'ואל תתוודע לרשות'.

1-2 אל תתוודע אל הרשות: על פי משנה אבות א, י. אוהבים ... לחסות: על פי משנה אבות

ובדוחק אין עומדים לחסות / כל הריע אל איש מתן

[יז]

איש על רעהו רע חורש / מחליק לשון וטוב דורש
כעין יפה עלי שרש / סוף נופל כי לא ישרש

[א2]

[יח]

אמשול אל נכאה לב רכיל / פוונתו אל הזיקא
אך עשתונות לא יכיל / כמפות מלא זיקא

[יט]

אלו בי חכמת קהלת / ובדעת מעשי נפעלת
אם עושר מני נחדלת / מלבד אל אין לי תועלת

ב, ג: 'הו זהירין ברשות, שאין מקרבין לו לאדם אלא לצורך עצמן, נראין כאוהבין בשעת הנאתן ואין עומדין לו לאדם בשעת דחקו'. כל הריע אל איש מתן: על פי מש' יט, ו, וראה פירוש ראב"ע שם: 'וכל הרעים יתחברו ... לאיש נותן להם מתנות'; והממשל רומז שהדרך היחידה לרצות את השליטים היא במתנות ובשוחד.

[יז] אחת בפה ואחת בלב.

1 איש ... חורש: אדם החושב להרע לחברו (השווה מש' ו, יד; יב, כ). מחליק לשון: אך בפיו מדבר אליו דברים טובים שאין תוכנם כברם; ועל פי מש' כח, כג. וטוב דורש: ומעמיד פנים שהוא דורש את טובתו, והלשון על פי אס' י, ג. 2 כעין ... שרש: 'כעין' כנראה שגוי, וצ"ל 'כעץ'. ומשמעו: דברי החלקות שאינם אמתיים דומים לעץ שנופו יפה וגדול משורשיו. סוף ... ישרש: ועץ זה (וכמוהו דברי החלקות) סופו שייפול, כי אין לו שורשים חזקים שייצבוהו; ולדימוי השווה משנה אבות ג, יז: 'כל שחכמתו מרובה ממעשיו למה הוא דומה, לאילן שענפיו מרובין ושרשיו מועטין והרוח באה ועוקרתו והופכתו על פניו'.

[יח] הזומם להרע לחברו.

1 נכאה לב: על פי תה' קט, טז, אך שם משמעו אדם מדוכא ועצוב, וכאן – בעל לב רע. כוונתו אל הזיקא: המתכוון להזיק לחברו. 2 אך ... יכיל: כנראה משמעו: אך אין הוא יכול להכיל את כל מחשבותיו, והן מתגלות בעל כורחו. וחסרה כאן הברה אחת, ואולי צ"ל: עשתונותיו. כמפות מלא זיקא: כמפות מלא רוח, אשר האוויר פורץ מתוכו.

[יט] חכם שאינו עשיר – רק האל יעזור לו.

1 אלו ... קהלת: אפילו אם אהיה חכם כשלמה. נפעלת: כמו 'נפעלים', לצורך החרוז. 2 אם ... נחדלת: אם אין לי עושר ונכסים. מלבד ... תועלת: רק האל יכול להועיל לי; והשווה למשל של שמואל הנגיד, בן משלי, מהדורת ש' אברמסון, תל-אביב תש"ח, עמ' 3, סימן ג:

[כ]

אִישׁ כָּל הוֹנוֹ נוֹשֵׂא אֹתוֹ / בְּסוֹף לְסֻטִּים קוֹבְעִים מִנוֹ
עָרְכוּ חוֹמֶט טֻמוֹ בֵּיתוֹ / קִצּוֹ דִּהְרַת סוֹס תִּשְׁבְּרֶנּוּ

[כא]

אֶל תִּיו בֵּיתוֹ לֹא שֵׁת לִבּוֹ / וּבִאִיתוֹן הוּא טוֹרַח
כְּאֲשֶׁר יֵאָחֳזוּ עוֹף בְּזָנְבוֹ / הַשָּׂאִיר זָנָב גּוֹף פּוֹרַח

[כב]

אִינִישׁ מְדוּיֵל יְדִיהַ מְשִׁתְּלִים / מִכָּה נֶפֶשׁ יִהְיֶה לּוֹקָה
וּבִתְשָׁלוֹם טוֹב יֵאֱמָרוּ מוֹשְׁלִים / טוֹל יָד אֶל יָד לֹא יִנָּקָה

'אֲנָשִׁים יַעֲלוּ מִרוֹם בְּחֻכְמָה / וּבִלְתֵּה אֶל תְּהוֹם יִרְדּוּ גְבוּהִים // וְלֹא יוֹעִיל בְּקִנְיָן הוֹן תְּבוּנָת /
אֲנוֹשׁ אִם לֹא יִסְעֵד הָאֱלֹהִים' (המכתם מופיע במבחר מתוך בן משלי שבכ"י פרמה, ספריית
הפליטינה, Cod. Parm. 2384; באשר לשירי המבחר הזה יש סימוכין שהיו מוכרים במרחב
המרכז אירופי [הערת יהונתן ורדי]).

[כ] הנושא את הונו אתו.

1 אִישׁ ... מִנוֹ: אדם הלוקח אתו את כל הונו לכל מקום, בסוף יישדד. קובעים: גוזלים (השווה
מלאכי ג, ח). 2 עֲרָכוּ: דומה לו. חומט ... בֵּיתוֹ: 'טמו' משובש, ונראה שצ"ל 'עמו'. והכוונה
לחילוץ הנושא עמו את 'ביתו', השבלול, לכל אשר ילך; השווה רש"י לוי' יא, ל; דב' ח, ד.
קצו ... תִּשְׁבְּרֶנּוּ: סופו שסוס דוהר ירמוס אותו.

[כא] בין פנים לחוץ, בין עיקר לתפל.

1 אל ... טורח: נראה שצ"ל 'אֶל תוֹךְ בֵּיתוֹ', כלומר: אדם שאינו שם לב למתרחש בתוך ביתו,
ותחת זאת מתאמץ ליפות את השער, כלומר אינו מבחין בין עיקר לתפל; ואולי רמז לאדם
שמשקיע מאמצים ברושם חיצוני במקום בפנימיות. ובאיתו: כינוי לשער, על פי הצירוף
'השער האיתון' (יח' מ, טו). והשווה בבלי שבת לא ע"ב: 'חבל על דלית ליה דרתא, ותרעא
לדרתא עביד' (חבל על מי שאין לו חצר, ועושה שער לחצר). 2 כֹּאשֶׁר ... פּוֹרַח: הרי הוא
כאדם התופס עוף בזנבו, והזנב נותר בידו בלי הגוף.

[כב] כל אדם נענש על מעשיו.

1 אִינִישׁ: אנוש, אדם. מדויל ידיה משתלים: ביטוי תלמודי (בבלי פסחים כח ע"א), ומשמעו:
ממעשה ידי משתלם, נענש כמפעלו. מכה נפש: רוצח (במ' לה, יא ועוד). יהיה לוקה: ייענש.
2 וּבִתְשָׁלוֹם טוֹב: כאן מדובר בעונש, ונראה שמשמעו: על עונש ראוי. יאמרו מושלים: הלשון
על פי במ' כח, כז. טול יד: אולי: הנוטל שלא כדין מיד חברו. יד אל יד לא ינקה: על פי מש'
יא, כא.

[כג]

אוהב שעת צורך נִיכָר / טוב יוֹתֵר מוֹ רָעֵב נִיכָר
גִּשְׁם אַחֵר רוּחַ נִחְקָר / לֹא מְדַרְשׁ אֶף מַעֲשֵׂה עֵינָר

[כד]

אַחֲרֵי יְגוֹן שְׁמִחָה טוֹבָה / אַחֲרֵי גִילָה תִּכְאִיב דָּאֲבָה
אֶף כִּי הַחַל טוֹב נִחְשָׁבָה / אַחֲרִית דְּבַר תִּשָּׂא יְהִבָה

[כה]

אֵין לְחוּשׁ אִם בֵּת קוֹל יוֹצֵא / כָּל הָאָדָם כּוֹזֵב פּוֹצֵה
עֲנִיִּין הוּא כְּאֶשֶׁר יִמָּצָא / כּוֹלוֹ טוֹב אִם לוֹ טוֹב קֶצֶה

[כו]

אוהב שְׁלוֹם חֲפָצוֹ יִמָּצָא / יִשְׁתּוֹק מְדוֹן טוֹב הוֹן לְאֶסוֹף

[כג] המעשה עיקר, לא הדיבורים.

1 אוהב ... ככר: הלשון קשה והקריאה אינה בטוחה, ואולי משמעו: אוהב נבחן ('ניכר') בשעה שצריכים לו: אדם המכריז שהוא אוהב ואינו עושה דבר, טוב ממנו ('מו') המותיר כיכר לתת לחברו הרעב; ובכתב היד נראות המילים 'מו רעב' כמילה אחת, אך לפי הקריאה 'מוֹרְעֵב' חסרה הברה אחת. 2 גשם ... נחקר: ברוח לבדה אין תועלת, ותועלתה נבחנת ('נחקר') רק כשמגיע אחריה הגשם. לא ... עיקר: על פי משנה אבות א, יז.

[כד] 'טוב אחרית דבר מראשיתו' (קה"ז, ח).

משל זה מופיע בשינויי נוסח קלים גם להלן, סימן לא. 1 אחרי ... טובה: טובה שמחה הבאה אחרי יגון. אחרי ... דאבה: ואילו צער ('דאבה') הבא אחרי שמחה ('גילה') מכאיב לאדם. ולבית כולו השווה גם מש' יד, יג. 2 אף ... יחבה: מתייחס אל המצב שבסוגר הקודם: אף על פי שבתחילה ('החל'; ובסימן לא 'תחל', והוא עדיף) נחשב המצב לטוב בעיני האדם, משום שהביא לו שמחה, בסופו של דבר נפשו תישא את משאה ('יהבה'), כלומר את נטל הצער. ובסימן לא 'אהבה' במקום 'יהבה', והוא שגוי. וניקוד 'דִּאֲבָה', 'יְהִבָה' פוגע במשקל, ואולי כבר חל כאן מעתק משקל 'פִּעְעִלָה' ל'פִּעְעִלָה' המתועד באשכנז בתקופות מאוחרות (ראה דרך משל מ' מישור, 'התנועות הספרדיות ב'יתרון לאדם'', לשוננו עז [תשע"ו], עמ' 124).

[כה] אין להתייחס מבני אדם.

1 אין ... פוצה: אפילו אם בת קול מן השמים יוצאת ('יוצא', כמו יוֹצֵאָה) ואומרת ('פוצה') ש'כל האדם כוֹב' ('תה' קטז, יא), אין לחשוש לה. והשווה בבלי ברכות נב ע"א ועוד: 'אין משגיחין בבת קול'. 2 עניין ... ימצא: כנראה: יש לעמוד על עניינו של כל אדם באשר ימצא, ואין להיגרר להכללות. כולו ... קצה: קשה, ואולי משמעו: והאדם עשוי להיות גם כולו טוב, אם אך הוקצה ('קצה') לו חלק טוב. ושמא 'קצה' לשון 'קצת', מעט, והכוונה אולי: גם אם ימצא באדם מעט מן הטוב, אפשר לדון אותו כאילו כולו טוב; והשווה איוב לג, כג–כד.

[כו] איש שלום – יצליח, איש מדון – יסבב ממרורים.

1 אוהב שלום: לשון המשנה, אבות א, יב. חפצו ימצא: לכאורה: יצליח במעשיו (על פי מש')

וְיָדֵי חֻבְתּוֹ לֹא יֵצֵא / פֶּתַח מִצּוּה מְרוֹר בְּסוּף

[ב2]

[כז]

אוֹהֵב גַּם עֵמֶךָ חֲוִנִים / אִם תִּשְׁמַע צָר גּוֹפֶךְ מִהֲנֶה
אֶךְ פָּצְעֵי אוֹהֵב נְאֻמָּנִים / נַעֲתָרוֹת מְנַשִּׁיקוֹת שׁוֹנֵא

[כח]

אֵיֶעֱצֶךָ גַּם תּוֹכֵל יָכוֹל / לַעֲסוֹק בְּנוֹחַ וּבִמְרֻגָּה
סוֹר מֶרַע וְעֵשָׂה טוֹב, אֵת כָּל / צָר לָךְ לֹא תַעֲשֶׂה לְרִיעָה

כא, כא, וללשון ראה קה' יב, י). ישתוק מדון: מש' כו, כ, ומשמעו: יימנע ממריבות. טוב הון לאסוף: יצליח לצבור לו הון רב (כעין הפתגם המתועד למן המאה ה"ז או ה"ז: 'מחלוקת אחת דוחה מאה פרנסות' [ראה ש' אשכנזי, אלפא ביתא קדמיתא דשמואל זעירא, בעריכת ש"א תפילינסקי, ירושלים תש"ס, עמ' 501–503; הערת הרב י"י סטל]). 2 וידי ... יצא: ואילו מי שאינו יוצא ידי חובת אהבת השלום. פתח ... בסוף: נראה ש'מצוה' משובש מ'מצה', ויש לקרוא: 'פֶּתַח מִצָּה – מְרוֹר בְּסוּף', ומשמעו: הפותח במריבה ('מצה', השווה מש' יז, יט ועוד), סופו שחיי מרים. והמשורר משחק בלשון המשנה, פסחים י, ה: 'כל שלא אמר שלשה דברים אלו בפסח לא יצא ידי חובתו, ואלו הן, פסח מצה ומרור', תוך שינוי חריף של 'פסח' ל'פתח', ושימוש ב'מצה' במשמע של מריבה; והמילים 'מצוה', 'מרור' מנוקדות בכתב היד לרמז על החידוד. ואם אכן 'מצוה' אינו משובש, אפשר לפרש בדוחק את הבית הראשון על אדם החי בשלום עם הבריות אך אינו מקפיד לצאת ידי חובתו במצוות שבינו לבין בוראו, אשר גם אם בתחילת ('פתח') דרכו הוא נראה כמקיים מצוות (עם חבריו), סופו לעונש מר ('מרור') על התרשלותו ביתר המצוות.

[כז] טוב סבל מיד אוהב מהנאות מיד שונא.

1 אוהב ... חוננים: המשפט אינו סביר וחסרה בו הברה, ואולי צריך להיות: אוֹהֵב גַּם צָר עֵמֶךָ חֲוִנִים, כלומר: אם נמצאים לנגדך ידיד ('אוהב') ושונא ('צר'). אם ... מהנה: אם יציע לך שונאך הנאות לגופך. 3 אך ... שונא: אל תתפתה ליהנות מאויבך, וזכור את האמור במש' כז, ו: 'נאמנים פצעי אוהב ונעדרות נשיקות שונא'.

[כח] היחס לזולת.

1 תוכל יכול: על פי שמ"א כו, כה, ומשמעו: תצליח לקיים את עצתי. לעסוק בנוח ובמרגעה: לעשות את מעשיך בנחת וברוגע; והלשון בהשפעת יש' כח, יב. 2 סור מרע ועשה טוב: תה' לך, טו; לז, כז. את ... לריעה: צורת 'לריעה' אינה שגרתית, ואולי היא כמו 'לרע' (השווה שופ' יד, כ), ומשמע הדברים: מה ששנא עליך ('כל צר לך') אל תעשה לחברך (על פי בבלי שבת לא ע"א).

[כט]

אִישׁ טוֹרֵחַ יָמִיו כָּוֶלוֹ / אִם יִצְבוֹר כְּעַפְרֵי כֶסֶף
מִה יִתְרוֹן לוֹ בְּעַמְלוֹ / יִצְבוֹר לֹא יֵדַע מִי יֵאָסֵף

[ל]

אֲנָשִׁים יָחַד מַעְמִיקִים / סוֹד רָעָהוּ וּמִתְיָרָא
מִשָּׁל הַדְּבָרִים עֲתִיקִים / רָשָׁע סָרְבְּלוֹ מִתְעַרָּה

[לא]

אֲחֵרֵי יָגוֹן שְׁמִתָּה טוֹכָה / אַחֵר גִּילָה תִּכְאִיב דָּאָבָה
אִף כִּי תִחַל טוֹב נִחְשָׁבָה / אַחֲרִית דְּבַר תִּשָּׂא אַהֲבָה

[לב]

אֵל תִּתְמָה עַל זֶמֶר נִכְמָשׁ / לְשׁוֹר בְּשִׁירִים עַל לֵב רָע
אִיךְ יִשִּׁיר שִׁיר הַדֵּת עַד מָשׁ / נִעְכֵּר לֵב יֵטֵב הַמְאוֹרָע

[כט] אין טעם בצבירת עושר.

1 ימיו כולו: כל ימיו. אם: אפילו אם. אם ... כסף: איוב כז, טז. 2 מה ... בעמלו: על פי קה' א, ג. יצבור ... יאסף: על פי תה' לט, ז, וייתכן שצ"ל בסוף הסוגר 'אוסף', בהתאם לפסוק.

[ל] סופם של רשעים לרעה.

1 אנשים ... רעהו: נראה שמשמעו: כאשר אנשים מעמיקים סוד על חברים ('רעהו') להרע לו; ואפשר לפרש: מסתירים את סודם איש מרעהו. ומתיירא: לשון היחיד כאן קשה, ולא ברור אם השומע אותם ירא מהם, או כל אחד ממעמיקי הסוד ירא שמה מזימתו תתגלה. 2 הדברים עתיקים: על פי דה"א ד, כב. רשע סרבלו מתערה: אולי: הרשע מתפשט ('מתערה'), לשון 'ערם ועריה' (יח"ט, טז, ז ועוד) מלבושו ('סרבלו') ורעתו נחשפת לעיני כול; ולשון 'רשע ... מתערה' על פי תה' לו, לה, בשינוי המשמע.

[לא]

המשל זהה לסימן כד (בשינויי נוסח קלים), וראה שם הערות לביאורו ולנוסחו.

[לב] אי אפשר לשיר מתוך עצב.

1 זמר נכמש: שיר בלה וכלה, שאינו 'מתרומם' לשירה נאה; ואפשר לנקד גם 'נִכְמָשׁ', נסתר ונעלם. לשר ... רע: על פי מש' כה, כ. ומשמע הבית: אל תתמה על אדם עצוב, שלבו רע עליו, שאינו יכול לשיר; ולעניין השווה בבלי ערכין יא ע"א: 'איזו היא עבודה שבשמחה ובטוב לבב? הוי אומר, זה שירה', וראה גרסת רש"י שם: 'אין אדם שר שירה אלא מתוך שמחה וטוב לבב'. 2 איך ישיר שיר: השווה תה' קלז, ד: 'איך נשיר את שיר ה' על אדמת נכר'. הדת: ניתן לנקד 'הִדֵּת', שיר התורה, כלומר שיר ה' (שם); אך ייתכן שצ"ל 'הִידֵּת', על פי נחמ' יב, ח, ולפי רש"י הוא 'מין כלי שיר לומר שירה'. עד מש: כנראה: עד אשר יסור ממנו מצב רוחו הרע. ובכתב היד מסומנות נקודות על 'הדת עד מש', ונראה ש'עד מש' הוא משחק ב'אדמת' שבתהלים שם (בחילופי ת' רפה בש', כמקובל אצל משוררנו), ו'הדת' אולי

[לג]

אִישׁ אֲשֶׁר לֹא יִהְיֶה טָהוֹר / צֹאת חוּץ וּלְמוֹשֵׁב לוֹ אֹהֶה
שָׁלַח יָדוֹ מִן הָאֲחֹר / נִפַח עַד אֲשֶׁר עַד מִי דָוָה

[לד]

אָמַר שׁוֹמֵר אֶתָּא בּוֹקֵר / יִלֵּךְ גּוֹי אֶל נוֹגֶה וְרִחֵף
שָׁמַר אוֹמֵר בְּתָה עוֹקֵר / לֹא יָבֹא שְׁמִשְׁךָ וִירִיחֵךְ

[לה]

אִישׁ הֶרְגִיל לְנִהוּג שְׁטֵת / דְּבָה כְּגוֹאֵל בֶּן מָכִי
עַל כָּל אָדָם יִשִּׁית חֲטָאת / תִּמְיֵד לוֹ שׁוֹנֵא אֲנֹכִי

כנגד שם אדנות שבפסוק (תודתי נתונה לרב י"י סטל שהעיר את עיניי בעניין). נעכר לב: אדם שלבו עכור מכאב. יטב המאורע: אולי: רק מאורע של שמחה יגרום לו שלבו יהיה טוב עליו, שישמח.

[לג] חידודים על החולה בשלשול.

איש ... טהור: דב' כג, יא, וכאן משמעו: אדם שמעיו מציקים לו, חולה בשלשול. צאת חוץ: השווה שם יג. ולמושב לו אה: והוא מתאוה לשבת בבית הכיסא; והלשון על פי תה' קלב, יג, בהסטה חריפה. 2 שלח ... האחור: על פי שה"ש ה, ד, בשינוי חריף של 'החר' ל'האחור' (והמעתיק סימן נקודות על 'האחור'), כלומר שלח ידו אל אחוריו. נפח ... דוה: משחק בצלילי הפסוק 'עד נפח אשר עד מידבא' (במ' כא, ל), והוא תיאור החולה ונפחותיו, ו'מי דוה' – כינוי לשלשול. עד אשר עד: נראה ש'עד' הראשון או השני מיותר (משום המשקל); הראשון מתאים יותר לתוכן השיר, והשני – לסדר המילים בפסוק, ואולי המעתיק גרר מילה זו בהשפעת הפסוק.

[לד] תקווה לגאולה (בחידודים)

1 אמר ... בוקר: יש' כא, יב. ילך ... זרחך: על פי יש' ס, ג. ומשמע הבית: הגיע זמן הגאולה המשול לבוקר, ואורם של ישראל יאיר לכל הגויים. 2 שמר אומר בתה עוקר: משחק צלילים בשינוי האותיות של הפסוק 'אמר שומר אתה בוקר', ומשמעו אולי: הקב"ה, המכונה 'בתה עוקר' משום שהגלה את ישראל, עקר אותם ממקומם והפך את הארץ למקום שמם ('בתה', על פי יש' ה, ו), שמר את הבטחתו ('אומר') לגאול אותם. לא יבא שמשך ויריחך: על פי יש' ס, כ.

[לה] כנגד מוציא דיבה.

1 איש ... דבה: אדם הרגיל דרך שיטה להוציא דיבה על אנשים ולספר בגנותם. כגואל בן מכי: נראה שצ"ל: 'פְּגָאוֹל בֶּן מָכִי', מן המרגלים שהוציאו דיבת הארץ רעה (במ' יג, טו), ושמו נדרש במדרש אגדה לבמ' יג, טו (מהדורת בובר, עמ' קו): 'על שגאה לומר דברים אשר לא כן ... על כן נעשה מך'. וייתכן ש'כגואל' הוא שינוי מכוון, כלשון גועל (השווה מלאכי א, ז). 2 על ... חטאת: בכל אדם הוא ימצא חטא וגנות; ו'ישית חטאת' על פי במ' יב, יא. תמיד ... אנכי: דברי המשורר המצהיר שאדם כזה שנוא עליו.

[א3]

[לו]

אָמור אַלי לָמָה יאָכל שיער / נָזיר חֲרָצָנִים עִם זָג
ראָשוֹ לֵא יתְגַלַּח / הֵן עַל יְדֵי תַעַר אוֹ עִם זָג

[לז]

אִשֶּׁת חֵיל עֲטָרָה / בַּעֲלָהּ אָף אִם הִיא עוֹרֶת
לֹא טוֹב חֵלֶב עֵז צוֹתֶרֶת / מַחֲלֵב עֵז שְׁחוֹר כְּחֶרֶת

[לח]

בְּקֶשׁ שְׁלוֹם וְטוֹב שְׁחָר / אֶל תָּרִיב חָנָם עִם אָדָם

[לו] שיר צימודים על דיני נזיר.

1–2 אָמור ... יתְגַלַּח: משקל השיר משובש וגם תוכנו אינו סביר, ונראה שהמילה 'שיער' שבסוף הדלת הראשונה אמורה להופיע בראש הבית השני; ובסוף הבית הראשון צ"ל 'הוג' (ו'שיער' נסמך, אך מנוקד כנפרד מדוחק המשקל, וכמוכח מהכתיב המלא). ב'על ידי' בבית השני בא שווא נע מיותר, ואולי צ"ל 'על יד'. הנוסח המשוחרר של השיר הוא אפוא: אָמור אַלי לָמָה יאָכל / נָזיר חֲרָצָנִים עִם זָג // שיער ראָשוֹ לֵא יתְגַלַּח / הֵן עַל יְדֵי תַעַר אוֹ עִם זָג. עם זאת, הדלתות בשיר אינן נחרזות, בניגוד ליתר המשלים, וגם תוכן הדלת הראשונה תמוה, שכן הנזיר אסור באכילת ענבים 'מחרצנים ועד זג', והרב י"י סטל מצייע להחליף 'יאכל' ב'ישלח', יסלק מעליו. על פי הנוסח המשוחרר, הדובר מבקש לכאורה מן הנמען להסביר לו את הטעם לדיני הנזיר, על פי במ' ו, ד–ה; אך עיקר השיר לא בתוכנו אלא בחידוד שבצימודים החותמים את הבתים: 'זג' בהוראת קליפת הפרי בבית הראשון, ו'זג' שעניינו כמו 'זוג', כינוי למספריים, בבית השני.

[לז] כל אישה היא עטרת בעלה.

1 אִשֶּׁת ... בַּעֲלָהּ: מש' יב, ד; אך בסוגר חסרה תנועה, ונראה שצ"ל 'היא עטרת', והמעתיק התאים את השיר ללשון הפסוק, והעתיק את תיבת 'בעלה' בטעות בסוף הדלת, אך החריזה מוכיחה שזו פתיחת הסוגר. אָף אִם הִיא עוֹרֶת: גם אישה בעלת מום, כגון עיוורת, טובה לבעלה לתשמיש (ראה להלן). 2 לֹא טוֹב ... כְּחֶרֶת: חלב עז לבנה ('צוחרת', כמו צחורה) אינו טוב מחלב עז שחורה; וכך גם כל אישה טובה לבעלה, ללא קשר למראה החיצוני ולשלמות גופה. שְׁחוֹר כְּחֶרֶת: 'חרת' בלשון חכמים הוא מין צבע שחור; ראה משנה נידה ב, ז ועוד. והשווה בר"ר פז, ה (מהדורת תיאודור־אלבק, עמ' 1067, בהקשר שבו יוסף מנסה לשכנע את אשת פוטיפר שאין לה סיבה להעדיף אותו על פני בעלה): 'חלב עזים שחורות וחלב עזים לבנות אחד הוא', ובאופן יותר מפורש בלקח טוב לבר' לט, ח (מהדורת בובר, דף צט ע"ב): 'מה את מבקשת, תשמיש, אין הפרש בין תשמיש של לבן לתשמיש כאור, חלב עזים שחורות וחלב עזים לבנות כולם תואר אחד להם'.

[לח] בקש שלום ואל תמהר לריב.

1 בקש שלום: תה' לד, טו. וטוב שחר: על פי מש' יא, כז.

אַל תַּצֵּא אֶל הָרִיב מִהֵר / כִּי מִיץ אֶפְסִים יֵצֵא דָם

[לט]

בְּרִצּוֹת ה' דִּרְכֵי אִישׁ / אֶת כָּל אוֹיְבָיו יִשְׁלִים אֹתוֹ
וּלְמַכְעִיסֵין רוּחוֹ יִבְאִישׁ / אֶךְ אוֹיְבֵי אִישׁ אֲנָשִׁי בֵּיתוֹ

[מ]

בַּעֲצַת נָעַר תִּסְתּוֹר עֲנִיִּין / יַעֲץ לָךְ סָב קִבֵּל נֹאמָו
וּסְתִירַת הַזְקָנִים בְּנִיִּין / כִּרְחִבָּעַם הוּא בֶן לְשִׁלְמָה

[מא]

בְּמֵאזְנִים לַעֲלוֹת יָחַד / אֶח נִפְשָׁע עוֹכֵר לְשֹׁארוֹ
מִשְׁעָן קָנָה רָצוּץ אֶחָד / וּבִיד נִשְׁעָן יִתְקַע שִׁבְרוֹ

2 אל ... מהר: אל תמהר לריב. כי ... דם: על פי מש' ל, לג: 'ומיץ אף יוציא דם, ומיץ אפים יוציא ריב'; וכאן 'יצא דם' במשמעות: יגרום לפצעים ולרצח.

[לט] אויבי איש.

1 ברצות ... אתו: על פי מש' טז, ז. וכתוב ה' (בסימן שהוא ספק נקודה עבה ספק גרש מעל האות) בכתב היד, ויש לקרוא 'אֲדָנִי', בשלוש תנועות (כולל החטף). 2 ולמכעיסין רוחו יבאיש: ואילו בין הרשעים המכעיסים אותו לבין חבריהם ובני ביתם ישרה רוח רעה. אויבי איש אנשי ביתו: מיכה ז, ו.

[מ] 'סתירת זקנים בניין ובניין נערים סתירה'.

המכתם כולו על פי בבלי מגילה לא ע"ב: 'אם יאמרו לך זקנים סתור וילדים בנה, סתור ואל תבנה, מפני שסתירת זקנים – בנין, ובנין נערים – סתירה, וסימן לדבר רחבעם בן שלמה'. 1 בעצת ... עניין: אם תשמע לעצת נער, סופך שהדבר שאתה עוסק בו ('עניין') ייסתר ולא ייבנה. יעץ ... נואמו: ואילו כל מה שיועץ לך זקן ('סב') – קבל דבריו ('נואמו'). 2 כרחבעם הוא בן לשלמה: כמעשה רחבעם, ששמע לעצת הילדים ולא לזקנים וניטלה ממנו מלכות ישראל (מל"א יב, ו–טז). והשווה לקערת הכסף ליהוסף האזובי, מהדורת מ' שטיינשניידר, ברלין תר"ך, עמ' כה: 'מלא ימים בחר לך, לא עלמים / עצתם רע ובנינם סתירה'.

[מא] המאכזב את הבוטחים בו.

1 במאזנים לעלות יחד: שקולים זה כזה, דומים זה לזה, ומוסב על האח הנפשע והקנה הרצוץ שבהמשך. והמשורר צירף את לשון תה' סב, י ואיוב ו, ב. אח נפשע: מש' יח, יט. עוכר לשארו: על פי מש' יא, יז. ומשמע הסוגר: אח רע המזיק ('עוכר') לקרוביו ('לשארו'). 2 משען קנה רצוץ: על פי מל"ב יח, כא; יש' לו, ו, וכוונתו: האח הנפשע דומה לקנה שנשבר (הופך ל'רצוץ') ברגע שאוחזים בו. וביד ... שברו: ולא זו בלבד שאי אפשר יהיה להישען עליו, הוא גם פוצע את הנשענים, כי שבריו הדוקרים ייתקעו בידם.

[מב]

בְּכָלִי חֶרֶס שֵׁים עֲדָשִׁים / הַפְּסוּלֹת צָף בְּעֶלְיוֹנָה
כֵּן בְּבוּזִי עִם וַחֲדָל אִישִׁים / הִדְיוּט קוֹפֵץ בְּרֹאשׁוֹנָה

[מג]

בֵּית הַמְצוּיִיר מִבְּרָא / וְאֶשֶׁר יֵשׁ בּוֹ גַּם שׁוֹנְרָא
כְּנוֹף הַבוֹחֵר שִׁירִי זְמֶרָה / יוֹתֵר בָּם נֶהְנֶה גִּיּוֹרָא

[מד]

בּוֹר כָּרָה אִישׁ הַבְּלִיעַל / תָּשׁוּב אֵלָיו גּוֹלֵל אָכֵן
סוֹף נוֹפֵל בְּשַׁחַת יַפְעַל / זֶרַע עֵמֶל לְקִצּוֹר אָנֹן

[ב3]

[מה]

בַּחֲדָל נִדְרֶשֶׁךְ כִּסְפָא תוֹלִין / אֶמְרִי אֲנֹשִׁי דְּוַגְמַת מִלִּין

[מב] הדיוט קופץ בראש.

1 בכלי ... בעליונה: כאשר שמים עדשים בכלי (מלא מים), העדשים שוקעים והפסולת צפה למעלה; השווה משנה שבת כ, ג: 'ואין שורין את הכרשנין', ופירוש רש"י (בבלי, שבת קמ ע"א): 'מציף עליהם מים בכלי לברור פסולתן'. 2 כן ... בראשונה: וכך הוא גם בבני אדם, הבזויים והשוטים הם הקופצים בראש. בבוזי עם: על פי תה' כב, ז. וחדל אישים: יש' נג, ג. הדיוט קופץ בראשונה: על פי בבלי מגילה יב ע"ב: 'שההדיוט קופץ בראש'.

[מג] הנאה משירה וזמרה.

1 המצוייר מברא: הצבוע ומיופה מבחוץ. שונרא: חתול; אך עניינו של החתול כאן מוקשה, ואולי גם הוא רמז לשירה, על פי נוסח הדפוס בבבלי ברכות נו ע"ב: 'באתרא דקרו ליה שונרא נעשית לו שירה נאה', ובהתאם לבית הבא (הערת הרב י"י סטל). 2 כנוף ... זמרה: כנראה משמעו: ויש בבית חבורה ('כנוף', לשון כנופיא) של חברים השרים ומזמרים; והוא שימוש היתולי בלשון חתימת ברכת 'שתבח'. יותר ... גיורא: הגר בבית ('גיורא') נהנה מהשירים והזמרה יותר מאשר מהצבעים שבחוץ.

[מד] רעת אדם תשוב אליו.

1-2 בור כרה ... נופל בשחת יפעל: מילים אלו על פי תה' ז, טז. תשוב ... אבן: על פי מש' כו, כז. זרע ... און: שילוב של איוב ד, ח ומש' כב, ח. ומשמע הדברים: אדם העושה רעה סופו שיפול בה והיא תזיק לו עצמו.

[מה] המשתמש בדברי יקר שלא במקומם.

1 בחדל נדרשך: קשה, ויהונתן ורדי מציע ש'נדרשך' הוא שיבוש של 'נברשך' (ומוטב 'נברשך', משום המשקל, בהתעלמות מהשווא הנע; והשווא דנ' ה, ה; משנה יומא ג, י), ו'בחדל' אולי שיבוש של 'בןקל' (בשדה, מארמית), ומשמעו: התולה נברשת כסף בשדה, כלומר: המשתמש

מִי שֵׁשׁ לוֹ הִרְבֵּה פִלְפְּלִין / שֶׁם בְּכָרוֹב וּבְכָל תַּבְשִׁילִין

[מו]

בֶּן אָדָם לְעֵמֶל יוֹלֵד / קֶצֶר יָמִים מַעַל הַלֵּד
אִם רַב יָמִים קָצִים שָׁלֵד / מְכָאוֹב יִרְבֶּה מֵהֵיּוֹת סוֹלֵד

[מז]

גַּם כָּל מְקוֹם אֲשֶׁר תִּדְרוּךְ / הֵן חֲכָמַת מִסְכֵּן הַבּוֹיָה
וּרְמִיָּה צָדָה לֹא יִחְרוּךְ / כִּי רֶשׁ עוֹשֶׂה כֶּף הָרְמִיָּה

[מח]

דּוֹגְמָא עַל בֵּיב עָשׂוּי לֵהֵיּוֹת / מוֹצִיא חוּצָה כָּל הַשְּׁפוּךְ

שימוש בזוי בחפצי ערך. והרב י"י סטל מציע לתקן (במופג מהכתוב): 'בחרול ודררין', כלומר התולים כספם בחרולים ודררין, כלומר משקיעים אותם בעסקים רעים. אמרי ... מילין: אומרים בני האדם דבר משל (שבבית הבא). 2 מי ... תבשילין: הפלפלין היו בימי הביניים תבלין יקר ערך, והכרוב נחשב מאכל עניים בזוי; ועל כן, המבזה את חפצי היקר שברשותו (או המבזבז את כספו) דומה למשתמש בפלפלין לתבל תבשיל של כרוב.

[מו] אדם לעמל יולד.

1 אדם לעמל יולד: על פי איוב ה, ז, ושם 'יולד', וכאן ניקדתי 'יולד' בהתאם לחרוז השיר, ומשמעו: אדם יולד את בנו לעמל. קצר ימים: שם יד, א; אך אולי צריך לנקד כאן 'קָצֶר' (כמו בנפרד), משום המשקל. מעל הלד: אולי צריך להיות 'מַעַל חֶלֶד', כלומר: ימי האדם בעולם ('חלד') קצרים; ואולי אין צורך לתקן, ויש לנקד 'מַעַל הֶלֶד' (כמו: הולד), ומשמעו: וכל ימיו אינו מוליד, פועל, אלא מעשי חטא ומעילה (הצעת שרה כהן). והמעתיק סימן בנקודות את האותיות המודגשות במילים הבאות: אדם לעמל יולד קצר ימים מעל, ואולי כיוון לסימן 'אלוקים', אך כנראה אין לזה משמעות להבנת המשל (ושמא יש כאן רמז לשם המעתיק, אליקים או אליקים; הצעת הרב י"י סטל). 2 אם ... שלד: ואם אדם בכל זאת מאריך ימים. מכאוב ירבה: מתרבים גם כאביו ומחלותיו; ראה קה' ב, כג, וללשון השווה שם א, יח. מהיות סולד: כנראה כמו 'להיות סולד', הכאבים גורמים לו להירתע שוב ושוב בבהלה (מלשון 'יד סולדת' [בבלי שבת מ"ב ועוד]).

[מז] חכמת המסכן בזויה והרמאי ייכשל.

1 כל ... תדרוך: לשון יהו' א, ג, ומשמעו: בכל מקום שמגיעים אליו. חכמת מסכן הבזויה: על פי קה' ט, טז. 2 ורמיה ... לא יחרוך: על פי מש' יב, כז, וראה ביאורו בבבלי עירובין נד ע"ב: 'לא יחיה ולא יאריך ימים צייד הרמאי'. כי ... הרמיה: על פי מש' י, ד, ויש שפירשוהו שעני מנסה לרמות בעת השקילה במאזניים (ראה רש"י), ואולי הוא המשך של 'חכמת מסכן הבזויה' שבבית הקודם; אך ראב"ע הציע גם ש'כף רמיה עושה לאיש רש', כלומר הרמאי סופו שייעשה עני, וביאור זה מתאים לאמור כאן בדלת.

[מח] דברים שבצנעא.

1 דוגמא על: דומה לו, משול אליו. ביב ... השפוך: ביב שנעשה להוציא החוצה את השפכים.

נסוג אָחור הבא בִּיתָה / בוֹ רֵאִיתִי עוֹלָם הַפּוֹךְ

[מט]

דֶּרֶךְ עָצַל לוֹ כְּמִסּוּכָה / וּכְמִתְהַלֵּךְ עַל הַשִּׁבְכָה
כָּל יוֹם הוּא אָסוּר מִמְּלָאכָה / כְּבָעֶרֶב שַׁבַּת בַּחֲשִׁיכָה

[נ]

דֶּרֶךְ הִרְשָׁעִים צִלְחָה / עֲרֵבָא טוֹב נִפְלָה בְּנִתְחִי
כְּשֶׁעִיר הַמִּשְׁתַּלַּח / לַעֲזֹאֵל יַעֲמֹד חִי

[נא]

הוֹכַח חֲכָם יֶאֱהָבָךְ / אֶל תּוֹכַח לֵץ טוֹב לְזִנוּת
הֶסֶר כַּעַס מִלְּבַבְךָ / וּבְחִיק הַכְּסִילִים יָנוּחַ

[נב]

הֵבֵט בְּשִׁמְאֵל יֵשׁ בּוֹ לוֹ בּוֹהֵן / וּבְעֵינָי לֹא נִמְצָא בּוֹ חָן

2 נסוג ... ביתה: רמז למשגל נסוג או שלא כדרכה. בוֹ רֵאִיתִי עוֹלָם הַפּוֹךְ: שימוש היתולי בלשון בבלי פסחים נ ע"א (וכן ב"ב י ע"ב): 'עולם הפוך ראיתי'; והשווה לבבלי נדרים כ ע"ב (על 'שלא כדרכה'): 'ערכתי לו שלחן והפכו'.

[מט] עצל ההולך בטל.

1 דרך ... כמסוכה: על פי מש' טו, יט, ושם: 'כמשכת חדק', כלומר: כחוסמה בגדר של קוצים. וכמתהלך על השבכה: על פי איוב יח, ח, ומשמעו כאן: והעצל נראה כמתהלך על רשת, הנמנע מלמהר כדי שלא ייפול. 2 כל ... בחשיכה: והרי הוא בטל, כאדם שבערב שבת אסור במלאכתו עם חשכה; וללשון הסוגר השווה משנה שבת ב, ז ועוד.

[נ] רשע וטוב לו – סופו רע.

1 דרך הרשעים צלחה: על פי יר' יב, א; ועל פי החריזה מתבקש 'צִלְחָה' ('דרך' – גם זכר וגם נקבה), ונראה שהמעתיק 'תיקן' על פי הפסוק. עֲרֵבָא ... בנתחי: קשה, ונראה שאלו דברי הרשע המצליח, המשתבח שנתח טוב נפל בגורלו; ואולי במקום 'עֲרֵבָא' צ"ל 'עֲדָבָא', כלומר: גורל (מארמית), חלק. 2 כשעיר ... חי: אך סופו יהיה רע, כמו השעיר המשתלח לעזאזל, שתחילה נאמר עליו 'והשעיר אשר עלה עליו הגורל לעזאזל יַעֲמֹד חִי' (וי' טז, י), אך סופו שדחפוהו מהצוק 'ולא היה מגיע לחצי ההר עד שנעשה אברים אברים' (משנה יומא ו, ו). וייתכן שגם כאן צ"ל 'יַעֲמֹד' במקום 'יעמוד'.

[נא] 'הוכח לחכם ויאהבך', 'הסר כעס'.

1 הוכח חכם ... לץ: על פי מש' ט, ח; ותיבת 'הוכח' בשוליים, ובפנים מחוק 'הבט' (הוא ראש המשל הבא). טוֹב לְזִנוּת: תיאור הלץ, הממהר לזנות עצות טובות; ולצירוף השווה איכה ג, יז. 2 הסר כעס מללבבך: על פי קה' יא, י. ובחיק הכסילים ינוח: על פי קה' ז, ט.

[נב] שיר צימודים חידודי.

נראה שעיקר השיר בצימודים 'בוהן' / 'בוהן', וכן 'בוהן' – 'בו הן', 'בוהן' – 'בו חן', אך

לו יֵשׁ לִי לוֹ רוּפָא בּוֹחֵן / הֵיֵשׁ בּוֹ לֹא אוֹ יֵשׁ בּוֹ הֵן

[נג]

הַמוֹכִיחַ אָדָם אַחֵר / שֶׁכֶּכֶר מִילְתָּא נִישָׂא עֵבֶד
מְשֻׁל פֶּד אֵינְשֵׁי אֲמֵרִי / סוֹגֵר אֲרוּהָ הַסּוֹס נֶאֱבֵד

[א4]

[נד]

הֵן בְּקֶרְעִים תִּלְבִּישׁ נּוּמָה / עַל פֶּן תִּהְיֶה זְרִיז נִשְׁכָּר
אִישׁ מֵהִיר בְּמִלְאֲכָתוֹ חֲכָמָה / נִפְקָא מִינָא מְקַח וּמְמַכֵּר

[נה]

הָעֶרְכָּתִי דְּוַגְמָא זֶה בְּלֵב / הַמֵּתַעֲבֵר עַל רִיב לֹא לוֹ

פירושו קשה. 1 הבט ... בו חן: גם אם יש בוהן ביד שמאל, אין הוא מוצא חן בעיני (כנראה משום חולשתו יחסית לבוהן שבימין). ובצירוף 'יש בו לו' נראה שאחת התיבות (כנראה 'בו') מיותרת, משום המשקל. 2 לו ... בוחן: הלוואי שהיה עומד לרשותי רופא היכול להבחין. היש ... הן: אפשר שהכוונה לבעל הבוהן, שאין להבחין במבט חיצוני אם הוא איש נאמן ('יש בו הן') או מתחמק בדברי שקר ('יש בו לאו'), או שקשה להבין מה הוא מסמן בתנועת הבוהן (השווה בבלי בבא מצאא צג ע"א: 'יש הן שהוא כלאו, ויש לאו שהוא כהן').

[נג] אין טעם בתוכחה לאחר מעשה.

1 אחר ... עבד: אחרי שכבר עשה ('עבד', בארמית) דבר גדול ('מילתא נישא'), כלומר אחרי שכבר חטא; ועל פי המשקל והחריזה צ"ל 'אַחֲרִי'; והדלת על פי מש' כח, כג, בשינוי. 2 כד אינשי אמרי: כשם שאומרים האנשים (ארמית). סוגר ארוה הסוס נאבד: פתגם עממי, ומשמעו: שוטה הוא הסוגר את האורווה אחרי שהסוס כבר ברח ממנה ואבד (ראה במבוא, הערה 45).

[נד] בשבח הזריזות.

1 בקרעים תלביש נומה: על פי מש' כג, כא, וביאורו: שינה, כסמל לעצלות, תגרום לאדם לעניות וללבישת קרעים. זריז נשכר: השווה בבלי פסחים נ ע"ב: 'יש זריז ונשכר' (ומקורו בתוספתא יבמות ד, ח). 2 איש מהיר במלאכתו: מש' כב, כט. חכמה: כנראה: זו (הזריזות) דרך חכמה; וייתכן שצ"ל 'במלאכת חכמה', והמעתיק כתב 'במלאכתו' בהשפעת הפסוק. נפקא מינא מקח וממכר: צ"ל 'מינה', והוא שימוש חידודי במאמר התלמוד 'נפקא מינא למקח וממכר' (בבלי פסחים נג ע"א ועוד), שמשמעו שם: מהדיון ('מינה', ממנה) יוצא ('נפקא') לימוד העשוי לשנות את ההלכה בשעת קנייה ומכירה; אך כאן משיב הממשל את המילים 'נפקא מינה' למשמען היסודי, ומשמע הסוגר: יוצא ממנו (מהאדם הזריז) סוחר טוב המצליח במקח וממכר.

[נה] המתערב בריב לא לו.

1-2 הערכתי ... בלב: חשבתי בלבי על המשל הבא. המתעבר ... כלב: על פי מש' כו, יז.

כְּאֶשֶׁר מִחִזִּיק אֲזַנִּי כְּלָב / רוֹכֵב מִקֵּל יִיעַף רַגְלִי

[נו]

הֵן מַעֲמֵד עוֹלָם הֵר נוֹפֵל / תָּטִיב לִי אָשִׁיב רַע כּוֹפֵל
תָּרִים לִי אֲשִׁיתָךְ שָׁפֵל / שִׁבְחָנִי אֶעֱשֶׂךָ שׁוֹא תִפֵּל

[נז]

הַבְּכוֹר נוֹטֵל פִּי שָׁנִים / כִּי הוּא פּוֹטֵר רַחֵם אָמוּ
כָּל הַקּוֹדֵם לְרִיחִים / רֹאשׁוֹן טוֹחֵן קֶמַח לְחֶמוֹ

[נח]

הָאִישׁ אֲשֶׁר אֵין לוֹ תוֹאֵר / וְאֲשֶׁר הוּא מְרַבֵּה בְּדַבָּרִים
מְרַאֲהוּ שָׁפֵל וּמְכוֹאֵר / עֵינָיו רָאָה שֶׁל אֲחֵרִים

רוכב ... רגלו: משל נוסף שאינו במקורות: הרוכב על מקל סופו שיתעייף, וכמוהו המתערב בריב זרים ייגע לריק וינזק.

[נו] העולם מזיק למרוממים אותו.

1 מעמד ... נופל: החושב לעמוד בעולם ביציבות – סופו שייפול, ואפילו הוא יציב כהר; ועל פי איוב יד, יח. ומכאן ואילך מצוטטים כנראה דברי ה'עולם', המאיים על הנוהים אחריו: תטיב ... כופל: אם תיטיב לי – אשיב לך רעה כפולה. 2 תרים ... שפל: אם תרוממני – אשימך שפל ונמוך. שבחני ... ותפל: ואם תשבחני – אגרום לך להיות כאפס ('שוא תפל', על פי לשון איכה ב, יד).

[נז] יתרון הבכור.

1 הבכור נוטל פי שנים: לשון משנה בכורות ח, ט (והשווה דב' כא, יז). אך המשקל כאן לקוי וחסרה תנועה, ותחתיה מופיע שווא נע בראש המילה 'שנים' (ובאמצע מילה ב'הבכור', אך הנחת נע תחת אות דגושה שכיחה אצל משוררנו); ואולי צ"ל 'פי השנים' (שוב בהנחת הנע שתחת אות דגושה), והמעתיק שינה בהשפעת לשון המשנה. כי ... אמו: כי הוא 'פטר רחם' (שמ' יג, א ועוד), ולשימוש בפועל מהשורש 'פטר' בהקשר זה השווה למשל משנה בכורות ח, א. 2 כל ... לחמו: המקדים להגיע לטחנת הקמח טוחן ראשון; משל האמור להסביר מדוע הבכור, שקדם לאחיו, זוכה ומקבל יותר מהם (אם כי אין הוא מכוון היטב לנמשל, שכן הטוחן ראשון לא יקבל יותר מחבריו).

[נח] המכוער המדבר בגנות אחרים.

1 אין לו תואר: אינו יפה תואר (השווה יש' נג, ב). ואשר ... בדברים: והוא מרבה בדברים, כנראה על גנותם של אחרים. 2 מראהו ... אחרים: הוא עצמו מכוער, אך אין הוא רואה את מומיו אלא את גנותם של האחרים. מכואר: מכוער, בכתוב הארץ ישראלי הקדום. עינו ... אחרים: משחק מחודד בלשון המשנה, אבות ה, יג: 'עינו רעה בשל אחרים'.

[נט]

הן בִּישִׁישִׁים חֲכָמָה עַל פֶּן / לְקוֹחַ עֲצָה מִזֶּקֶן
אֶל תִּבְזֹהוּ אִם הוּא מִסְכֵּן / גַּם עֲלִיוֹן אֶת דָּכָא שׁוֹכֵן

[ס]

וּשְׁוֹנָא הֶרְבֵּנוֹת מְלָבֵד / לְהִיּוֹת כָּל אִישׁ שׁוֹרֵר בֵּיתוֹ
כָּל הָרֹדֵף לְהִיּוֹת נִכְבֵּד / הַכְּבוֹד תִּבְרַח מֵאֲתוֹ

[סא]

חוֹשֵׁב רְמוֹת אֶת חֲבִירוֹ / הַחֲכָם יוֹתֵר מִמֶּנּוּ
וּבֹא רָעָהוּ וַחֲקָרוֹ / רַע לְצוּד שׁוֹעֵל עִם מִינוֹ

[סב]

חֲכָמָה תִּקְנָה וּשְׁמַע הַסֶּכֶת / יֵשׁ תִּקְוָה לְאַחֲרִיתָךְ
הֶרְחִיק לֹא תִרְחִיק לְלֶכֶת / טוֹב אֲשֶׁרִי יוֹשְׁבֵי בֵיתְךָ

[נט] עצת זקן – גם אם הוא מסכן – טובה.

1 בִּישִׁישִׁים חֲכָמָה: איוב יב, יב. 2 אִם: אפילו אם. עליון: הקב"ה, והכינוי נבחר כניגוד ל'דכא', שפל. את דכא שוכן: שוכן בקרב הנדכאים והמסכנים, ועל פי יש' נז, טו.

[ס] אין לרדוף אחר הכבוד.

1 וּשְׁוֹנָא הֶרְבֵּנוֹת: נראה שצ"ל: 'וּשְׁנָא' (משום המשקל והעניין), ועל פי משנה אבות א, י, ומשמעו: התרחק מתפקידי שררה. מלבד ... ביתו: על פי אס' א, כב, וכאן פירושו: חוץ מאשר הטלת מרותו של האב והבעל על בני ביתו, שהיא שררה ראויה. 2 כל ... מאתו: השווה תנחומא ויקרא ג: 'כל מי שרודף אחר שררה שררה ברחת ממנו'; ובלשון אחר בבבלי עירובין יג ע"ב: 'כל המחזר על הגדולה גדולה בורחת ממנו, וכל הבורח מן הגדולה גדולה מחזרת אחריו'. והשווה גם ירושלמי ע"ז ג, א, דף מב ע"ג (עמ' 1395, שורות 7–8): 'יבוא זה שרץ אחר כבוד אחר זה שברח מן הכבוד'. ונראה שמשוררנו כבר הכיר את הפתגם בלשון 'כל הרודף אחר הכבוד בורח ממנו' המצוי בכתבים אשכנזיים מימי הביניים (ראה למשל ב'ספר משיבת נפש' לרבי יוחנן לוריא לבמ' יא, כו [מהדורת י' הופמן, ירושלים תשנ"ח]², עמ' רכג); ומקורות נוספים אצל ש' אשכנזי, אלפא ביתא קדמיתא דשמואל זעירא [לעיל, בבואור לשיר כו], עמ' 171–174).

[סא] אל תנסה לרמות את החכם ממך.

2 וּבֹא רָעָהוּ וַחֲקָרוֹ: מש' יח, יז, ומשמעו כאן: והמרומה ('רעהו') יעמוד על חקר דבריו ולא ייכשל. רַע לְצוּד שׁוֹעֵל עִם מִינוֹ: משל מעולם החי: אי אפשר להיעזר בשועל ערום כדי לצוד שועל אחר, כי גם הוא ערום ויגלה את מזימת חברו.

[סב] נגד יציאה למרחקים.

1 חֲכָמָה ... הַסֶּכֶת: הקדמה לעצה שבבית הבא: אם תהיה חכם ותשמע לעצה, סופך יהיה טוב. חֲכָמָה תִּקְנָה: על פי מש' ד, ה; ז. וּשְׁמַע הַסֶּכֶת: על פי דב' כז, ט. יֵשׁ תִּקְוָה לְאַחֲרִיתָךְ: על פי

[ב4]

[סג]

מַעֲשֵׂה הָאֵב יַעֲשֶׂה נַעַר / זֶרַע עֲמֹל כֵּן יִקְצוּרוֹ
כַּתְפוּחַ בַּעֲצֵי יַעַר / שְׂדֵי נוֹף בְּתֵר עֵיקְרוֹ

[סד]

מִבֵּית רִיעָךְ הוֹקֵר רָגֶל / פֶּן יִשְׁבָּעְךָ וּבָךְ יִסְאֵב
שׁוֹר עוֹרְךָ זִקְנָה יִפְגֹּל / אֵף כִּי כָל אֲנוּשׁ בָּהּ יִתְאָב

[סה]

מִחֲלוֹק כְּבוֹד לְכִסִּיל תִּזְיֹר / אֵיךְ תּוֹצִיא יָקָר מִזֹּלִל
נֶזֶם זָהָב עַל אֵף חֲזִיר / נוֹכַר בְּאַשְׁפָּה מִתְעוֹלִל

יר' לא, טז. 2 הרחיק ... ללכת: אל תצא למסעות למקומות מרוחקים, והלשון על פי שמ' ה, כד. טוב ... ביתך: טוב למי שיושב בביתו ואינו נע בדרכים; והלשון על פי תה' פד, ה, בשינוי המשמע.

[סג] כמעשה האבות מעשה הבנים.

1 נער: הבן המחקה את מעשי אביו. זרע ... יקצורו: על פי איוב ד, ח, ומשמעו כאן: אב שמעשיו רעים ('עמל'), יסבול ממעשיהם הרעים של בניו. 2 כתפוח בעצי יער: על פי שה"ש ב, ג, וכאן הוא הקדמה לפתגם שבסוגר, ומשמעו כללי: כמו עץ. שדי ... עיקרו: על פי בבלי שבת ד ע"ב (ויעוד): 'שדי נופו בתר עיקרו', וכאן משמעו: נופו של העץ דומה לגזעו ולשורשו, משל לבן ההולך בדרכי אביו. ברקע המשל עומד הפתגם שהיה נפוץ בימי הביניים, 'מעשה אבות יעשו בנים'; ראה ש' אשכנזי, אלפא ביתא תניתא דשמואל זעירא, בעריכת י"י סטל, כרך ב, ירושלים תשע"א, עמ' 583–600.

[סד] 'הוקר רגלך מבית רעך'.

1 מבית ... פן ישבעך: הימנע מלבקר יותר מדי אצל חברך, כדי שלא תימאס עליו; על פי מש' כה, יז. ובך יסאב: ותהיה מסואב בעיניו, מקביל ל'ושנאך' שבפסוק שם. 2 שור ... יתאב: משל ממחיש את הדברים: גם אישה שכולם תאבים לה, לאחר שנהנים ממנה יותר מדי שנים והיא מזקינה מחזירה מתעבים אותה והיא כפיגול בעיניהם; ותיאור ה'עורף' אולי מסמל את המחזרים ההולכים מאחורי האישה ברדפם אחריה. כיוון שונה להבנת המשל הוא שצריך לנקד 'זקנה' (ניקוד המתאים יותר למשקל), ומשמע הדברים: הזקנה מאוסה כפיגול, אף על פי שהכול מתאוים להגיע לזקנה (הצעת טובה בארי); אך לפירוש זה הבית השני ממחיש פחות את האמור בקודמו. וב'קצרת הכסף' ליהוסף האזובי [לעיל, בביאור לשיר מ], עמ' לג משל שונה להמחשת העניין: 'ההוקר רגלך מרעך פן / בך יקוץ ואל יבחר לחברה // ראה, לב האנוש נכסף לגשם / וקוץ בו אם ירידתו תדירה'.

[סה] אין לחלוק כבוד לכסיל.

1 מחלוק כבוד לכסיל: השווה מש' כו, א; ח. תזיר: הימנע. איך ... מזולל: על פי יר' טו, יט, וכאן משמעו: איך תחלוק יקר וכבוד לאדם בזוי ומזולל? 2 נזם ... חזיר: על פי מש' יא,

[סו]

סוס בועט אין לי בו נחת / ממנו נפשי בורחת
כתינוק נכוה עת אחת / תמיד מאש לבו תחת

[סז]

על איש עשיר הולך תמים / אינו ותרן במלבושים
עליו יאמרו כל החכמים / טוב ללכת אצל סוסים

[סח]

עצל מתרשל במצוה / מי יחפוץ בו להיות שמעיה
נהמא דכריסיה לא שוה / אל מרתה מאי מתבעי

[סט]

עבד לזה אל איש מלוה / אדמהו כי הוא לזה
צריך גדול פיתחם יאבה / תוך הדשן אותם גובה

כב, וכאן הוא משל לכבוד הניתן לכסיל. נובר באשפה: תיאור החזיר, השווה בבלי בבא קמא יז ע"ב: 'וחזיר שהיה נובר באשפה'. מתעולל: מתפלש ברפש, מלשון 'ועללתי בעפר' (איוב טז, טו).

[סו] אדם חושש מדבר שפעם הזיק לו.

1 אין לי בו נחת: אינני רגוע בקרבתו. 2 כתינוק ... תחת: כילד שנכווה פעם אחת, ומאז הוא פוחד ('תחת') מאש; לתוכן דומה בציור שונה השווה במ"ר טז, יח: 'משל לתינוק שסרח ולקה ברצועה, וכשמבקשין להפחידו מזכירין לו הרצועה שלקה בו'.

[סז] על הקמצנות.

1 הולך תמים: תה' טו, ב; מש' כה, יח. אינו ותרן במלבושים: אך אינו מוותר ואינו מעניק מכספו לאדם חסר לבוש. 2 טוב ... סוסים: על הסוס כסמל לקמצנות ראה גם להלן, [קיב]; והרב י"י סטל מציע לפרש כאן: מוטב ללקט שעורים מבין גללי הסוסים (השווה בבלי כתובות סו ע"ב) מאשר להזקק לחסדי אדם שכזה.

[סח] אין צורך בעבד עצל.

1 מתרשל במצוה: המתרשל ואינו עושה מה שמצווים עליו. שמעיה: שמשו (ארמית). 2 נהמא ... מתבעי: על פי בבלי גיטין יב ע"א: 'עבדא דנהום כרסיה לא שויא, למריה ולמרתיה למאי מיתבעי?', כלומר: עבד שאינו שווה את מחיר הלחם ('נהמא') שבבטנו, אין לגבירתו ('מרתיה') צורך בו.

[סט] עבד לוה לאיש מלווה.

1 עבד לוה אל איש מלוה: על פי מש' כב, ז. אדמהו כי הוא שוה: אני מדמה אותו ומשווה אותו לאדם המתואר בבית הבא. 2 צריך ... גובה: אדם שיש לו צורך גדול בפחם, ישלח ידו אפילו לתוך האש הבושרת ('תוך הדשן', מקום השרפה [השווה וי' ד, יב; משנה זבחים ה, ב ועוד]). אך הלשון אינו חלק, ו'גבה' מוקשה, וייתכן שהבית בא להמחיש את גודל שעבודו

[ע]

צָרְעָה זֹנָה נִגְדַּ פָּנָיו / שֶׁל אִישׁ תָּם וְיֶשֶׁר גַּם עֵינָיו
תִּדְחִינּוּ בְּרָאוֹת עֵינָיו / כִּי פָרְצָה קוֹרָאָה לַגִּנָּב

[עא]

קָמוּ בָּךְ מוֹצִיאֵי דָבָה / תִּסְבּוֹל וּבִלְכָּךְ לֹא יִקְשֶׁה
אֶךְ סוֹר מִרַע וְעֲשֶׂה טוֹבָה / לֹא מִדְּרֹשׁ עֵיקָר אֶךְ מַעֲשֶׂה

[א5]

[עב]

קוֹם עֲצֹל וּלְמוֹד מִנְמָלָה / אֵין קָצִין אֵין שׁוֹטֵר מוֹשֵׁל
אֲגִרָה בִּקְצִיר מֵאֲכָלָה / עַל כֵּן אֵין בְּשִׁבְטָיו כּוֹשֵׁל

[עג]

רַע רַע יֹאמֵר עַל חֲבִירוֹ / וּבִכְבוֹדוֹ בְּמֵאֵד מַעֲלִים

של הלווה ויש לפרשו: אם הגדול, הוא המלווה, נזקק לפחם – הוא יבוא לגבותו מהלווה ויוציא אותו אפילו מתוך האח הבערת.

[ע] אזהרה מזונה.

1 צרעה ... פניו: זונה המשולה לצרעה המזוממת כנגד פניו של אדם ומטרידה את מנוחתו (וכמובן עלולה גם לעקוץ ולהזיק לו; וראה גם להלן, [קלח]). תם וישר: על פי איוב א, א ועוד; וצ"ל 'ישר' משום המשקל. 2 תדחינו: למרות צדקתו, עלולה הזונה לפתותו ולהדיחו מן הדרך הטובה. בראות עיניו: כשיראה את יופיה. פרצה קוראה לגנב: על פי ספרי דברים רמב (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 272): "'ושכב עמה' (דב' כב, כג), מלמד שהפרצה קוראה לגנב, וראה פירוש רש"י לדב' שם: "'ומצאה איש בעיר", לפיכך שכב עמה, פרצה קוראה לגנב, הא אילו ישבה בביתה לא אירע לה'.

[עא] אין לחוש לדיבורים, העיקר הוא המעשים.

1 קמו ... דבה: אם קמו כנגדך אנשים ודיברו עליך רעות. תסבול ... יקשה: סבול את דבריהם ואל תחוש להם. 2 סור ... טובה: על פי תה' לד, טו; לו, כו. לא ... מעשה: על פי משנה אבות א, יז, וכאן הוא מבקש לרמוז שהדברים של מוציאי הדיבה אינם חשובים כל עוד אינם מגיעים לידי מעשה.

[עב] 'לך אל נמלה עצל'.

1-2 קום עצל ... מאכלה: על פי מש' ו, ו-ח. על ... כושל: משום כך הנמלים אינן נכשלות; והלשון על פי תה' קה, לו.

[עג] המבזה את חברו.

1 רע רע יאמר: לשון מש' כ, יד, וכאן מוסב על המדבר רע על חברו. ובכבודו במאד מעלים: ומתעלם לחלוטין מכבוד חברו.

מִשָּׁל כָּל נְהִיָּה בְּדִבְרוֹ / תַּעֲיִק הָרַע בְּגִלְגָּלִים

[עד]

רוּעָה זֹלָלִים אָבִיו יָכָלִים / כִּי סוּבָא זֹלָל יוֹרֵשׁ
רוּעָה זֹנוֹת יֹאבֵד הֹנוֹת / וּמִרְדֵּף רִיקִים יִשְׁבַּע רֶשׁ

[עה]

רָהַב לִבִּי וְכִיס אֵין בּוֹ / בְּכָל מָקוֹם כְּעֹשִׂיר בּוֹא
כְּמוֹ יַחַף עָלֵי קוֹצִים / וְיֹאבֵד רוּץ כְּסוֹס רָצִים

[עו]

שָׁלֹשׁ מִתְעִים אֶת הָעוֹלָם / חָכָם וְכָסִיל בָּהֶם נִבְעֵר
אִם תֵּאבֹדוּ וּשְׂמֵעָתֶם כּוֹלָם / אֵלֹהֵי הֵן סִיד פִּלְפְּלִין תַּעֲר

[עז]

תִּשְׁאַל אִישׁ לֹא אִשָּׁה יָפָה / אֵיכָה יִזְנֶה הַמְּכַוֶּעֶרֶת

2 משל כל נהייה בדבריו: קשה, ואולי משמעו: דובר הרעות מדמה ('משל') שהכול תלוי בדבוריו, והמשורר משחק בלשון הברכה 'שהכל נהיה בדברו'. תעיק הרע בגלגלים: כנראה: ודבריו הרעים הם כעגלה מלאה שכובד המשא מעיק על גלגליה (השווה עמ' ב, יג).

[עד] יש להתרחק מחברים רעים.

1 רועה זוללים: המתחבר והופך רע לזוללים; ו'זוללים' מתפרש כאן כבוזיים, לשון זילות, אך על פי הסוגר מתברר שניתן לפרשו גם לשון אכילה גסה, והמשורר כנראה מכוון למשנה ההוראה. אביו יכלים: גורם בושה לאביו. והדלת כולה על פי מש' כח, ז. כי ... יורש: על פי מש' כג, כא. 2 רועה ... הונות: על פי מש' כט, ג (והוא שם ניגוד של 'איש אהב חכמה ישמח אביו', ומכאן – בנוסף ל'רועה' – הקישור לבית הקודם). וייתכן שיש לנקד כפפסוק 'יֹאבֵד', והמשורר מתעלם מהשווא הנע. ומרדף ... רש: על פי מש' כח, יט.

[עה] עני המתנהג כעשיר.

משקל השיר: המרנין. 1 רהב לבב: אדם גאה. וכיס אין בו: וכיסו ריק, עני. בכל ... בוא: והוא מנסה להתנהג כעשיר בכל מקום שהוא בא אליו. 2 כמו ... רצים: אין הוא מודע למגבלותיו, כיחף ההולך על קוצים, ומבקש לרוץ כסוס מהיר.

[עו] דברים המתעים את הבריות.

1 שלש: שלושה דברים. חכם ... נבער: גם חכם וגם כסיל עלולים לטעות בגללם. 2 אם תאבדו ושמעתי: לשון יש' א, יט, וכאן משמעו: אם אתם מבקשים לשמוע מי הם. סיד: על ידי סיוד הבית אדם יכול לכסות את פגמיו. פלפלין: הוספת פלפל חריף לתבשיל עשויה להסתיר את טעמו הפגום. תער: כנראה: תספורת וגילוח בתער עשויים לשנות את מראה פניו של אדם ולגרום לטעות בזהותו.

[עז] האהבה עיוורת.

1 תשאל ... המכוערת: איך ייתכן שאדם שאשתו יפה בוגד בה עם מכוערת ממנה?

יֵשׁ נוֹשֶׁק נִין רִיר עַל שְׁפָה / אִם כֵּן הָאֶהְבָּה עֹרֶת

[עח]

שׁוֹכֶכֶת חִיקָךְ בְּסִגְוֹלָה / תִּהְיֶה נוֹהֲגִים וּבָלֵב אֶחָד
כִּי תַפּוֹל אֶרְצָה הָעֶגְלָה / אִם אֵין סוֹסִים מוֹשָׁכִים יַחַד

[עט]

תִּבְרַח מֵאִשׁ עוֹדוֹ יִבְעֶר / מוֹעֵף יָם בַּעֲדוֹ יִסְעֶר
מֵאֲרִיָּה מוֹרַעַב וּמוֹצֵעֶר / מִמֶּלֶךְ עֵת מֵאֵף יִגְעֶר

[פ]

תִּרְצֶה לִהְיוֹת לְאֵל חֲבִיב / שְׁמֹר עֵת הַדַּת הָאֲבִיב
מִלְדַּבֵּר מוֹל אִם אוֹ אֲבִיו / שְׁפָה יִהְיֶה לְפִיו סָבִיב

[כב]

[פא]

אִם יַעֲשִׂיר אִישׁ אֶל יִתְגַּאֶה / עַל נִמּוֹךְ נִפְשׁוֹ לֹא יִרְהֵב
הַכֹּל שָׁב אֶל עֶפֶר צוֹעָה / בֵּית מִטְרֵד אוֹ בֵּית מִי זָהָב

2 יש ... שפה: אין לתמוה על כך, שכן אנו רואים שאנשים מנשקים ילד ('נין') למרות הריר הנזול מאפו אל פיו. האהבה עורת: פתגם נפוץ באירופה בימי הביניים (ראה במבוא, הערה 45). ו'האהבה' צ"ל בשווא תחת ה"א, משום המשקל.

[עח] בעל ואישה צריכים להיות מתואמים ביניהם.

1 שוכבת חיקך: אשתך, על פי מיכה ז, ה. וכאן כוונתו: אתה וגם אשתך. בסגולה: בדרך טובה. 2 כי ... יחד: אם הסוסים לא ימשכו את העגלה בתיאום, סופה שתיפול; וכך יהיה סופו של בית שבו הבעל והאישה אינם מתואמים ביניהם.

[עט] סכנות שיש להישמר מהן.

1 עודו יבער: כל עוד האש בוערת. מוֹעֵף יָם: מים סוער. בעודו: צ"ל גם כאן 'עודו', משום המשקל. 2 מורעב ומוצער: הסובל מרעב. ממלך ... יגער: וממלך הגוער בסובבים אותו מתוך כעס ('באף'). וברקע הבית עומד כנראה הכתוב במש' יט, יב: 'נהם ככפיר זעף מלך'.

[פ] שמירת מצוות.

1 שמור ... האביב: 'שמור את חדש האביב' (דב' טז, א) בעתו כדת, שמור את חג הפסח כהלכתו (כדוגמה למצוות שבין אדם למקום). 2 מלדבר ... אביו: והיזהר שלא לדבר רעות כנגד אמך או אביו. שפה ... סביב: לשון שמ' כה, לב, וכאן משמעו: עשה לפיך מחסום באמצעות שפתיך. וייתכן שצ"ל 'אל פיו', משום המשקל, והמעתיק שינה בהשפעת הפסוק.

[פא] אל לעשיר להתגאות על העני.

1 יעשיר איש: תה' מט, יז. נמוך: מך, עני. ירהב: יתגאה. 2 הכל ... עפר: על פי קה' ג, כ.

[פב]

לָמָּה עַל דָּךְ תִּהְיוּ מִתְגַּזְּ / אִים מָטָה יָדוֹ כִּי יִמוּךְ
שׁוֹר בְּעוֹלָם הַגֶּז / בּוֹה שׁוֹתָה מִן הַנְּמוּךְ

[פג]

אֶמְשׁוּל מִשָּׁל עַל בֶּן גִּילִי / אֶעֱרִיךְ אִיכָּה נֶחֱשֵׁב אֶצְלִי
אֲדַמָּה לוֹ רִיקָן כָּלִי / וְכִמָּר מִדְּלִי בֶן יִקְיָר לִי

[פד]

מַעֲשֵׂיו רַבּוֹ מִחֻכְמָתוֹ / רוּחַ עוֹקְרוֹ כָּאֵשׁ בָּעֵר
מוֹסֵר יִפְרַע הִיא אִיוּלָתוֹ / כִּי שׁוֹנָא תּוֹכַחַת בָּעֵר

צועה: נודד והולך, מקביל ל'שב' (ראה פירוש רד"ק ליש' נא, יד). בת ... זהב: גם בת העני הטרוד בפרנסתו וגם בת העשיר שהזהב נחשב בעיניו כמים – סופן למות; והוא חידוד על לשון בר' לו, לט, תוך שימוש בשמות הפרטיים במשמע כללי.

[פב] אין להתגאות על העניים.

1 דך: עני. מתגאים: בכתב היד המילה כולה בסוף הדלת (וכן 'הגבוה' בבית הבא), וסומן כאן לפי המשקל והחרוז. מטה ידו כי ימוך: על פי וי' כה, לה. 2 שור בעולם: ראה ולמד מדרך העולם שהנמוך עדיף על פני הגבוה, כי הגבוה שותה מן הנמוך: בארצות שבהן מקור המים בנהרות, מושקים תחילה השדות הנמוכים ולאחר מכן הגבוהים; השווה ספרי דברים לח (עמ' 73): 'ארץ מצרים שותה מן הנמוך ... נמוך שותה ואחר כך גבוה'.

[פג] אדם אינו מעריך את בני גילו ואת ילדיו.

1–2 אמשול ... כלי: את בן גילי אני משווה לכלי ריק, אינני מעריך אותו. וכמר ... לי: ואת בני (בן יקיר לי', על פי יר' לא, יט) אני מדמה לטיפה הנוטפת מדלי ('כמר מדלי', על פי יש' מ, טו, וראה רש"י וראב"ע שם): גם אם אין הוא כלי ריק, ידיעותי אינן אלא כטיפה קטנה. וייתכן שגם דימוי זה מבטא דווקא חוסר הערכה, ובשיר כולו בז הממשל לבני גילו ולצעירים ממנו.

[פד] מעשים כנגד חכמה; מוסר ותוכחה.

1 מעשיו ... עוקרו: הממשל התכוון לחרוז את המשנה באבות ג, יז: 'כל שחכמתו מרובה ממעשיו למה הוא דומה, לאילן שענפיו מרובין ושרשיו מועטין והרוח באה ועוקרתו והופכתו על פניו ... אבל כל שמעשיו מרובין מחכמתו למה הוא דומה, לאילן שענפיו מועטין ושרשיו מרובין שאפילו כל הרוחות שבעולם באות ונושבות בו אין מזיזין אותו ממקומו'; אך נראה שטעה וכתב שדווקא מי ש'מעשיו רבו מחכמתו' הוא ש'רוח עוקרו'. כאש בער: והרי הוא כחומר בערה לאש. 2 מוסר ... איוולתו: הפורע מוסר עושה זאת מתוך איוולת (השווה מש' ח, לג). שונא תוכחת בער: על פי מש' יב, א.

[פה]

יָמִים יֵאָרִיךְ בְּנִכְסִים רַב / יוֹסִיף עֶצֶב יִרְבֶּה לְדָאג
וְאִישׁ חָמֵס לָדֵם יֵאָרֵב / יַפְעוֹר תַּפְתָּה בּוֹלְעוֹ כְּדָג

[פו]

עֶזֶר נִגְדָדָה הִיא הַבְּתוּלָה / כָּל אֱלֻמָּנָה לֹא תִקַּח
כִּי לְבָה דּוֹפֵק עַל בְּעָלָה / הָרָאשׁוֹן הוּא טָעוֹת מְקַח

[פז]

הָאֱלֻמָּנָה גַם הִגְרוּשָׁה / כָּל אַחַת בְּדֵק הַבֵּית
רַק הַבְּתוּלָה תִּקַּח אִשָּׁה / כַּגְחַל נִמְשַׁח מְזִית

[פח]

מִלְפָּנִים אֲמָרוּ הַזְקֵנִים / כָּל מָה אֲבוֹת בֵּית נוֹגְנִים
בַּחוּץ בָּנִים הֵם מְחַלְלִים / כְּאִשָּׁר אֵין צִד מֵהֶם הָעֲלִים

[פה] מרבה נכסים מרבה דאגה; הרשע יגיע לגיהנום.

1 ימים יאריך בנכסים רב: מי שנכסיו רבים לאורך זמן. יוסיף ... לדאג: ככל שיוסיף ימים ירבה לדאוג ולהצטער; והבית כולו על פי משנה אבות ב, ז: 'מרבה נכסים מרבה דאגה'. יוסיף עצב: לשון מש' י, כב. 2 ואיש חמס: על פי תה' קמ, יב ועוד, וניקוד 'ואיש' משום המשקל. לדם יארב: האורב לרעהו לרצחו, על פי מש' א, יא. יפעור ... כדג: יפעור גיהנום ('תפתה', על פי יש' ל, לג) את פיו לבלוע אותו כדג; לציור פעירת הפה השווה יש' ה, יד, ולבליעה כדג ראה מדרש פנים אחרים על אסתר, נו"ב ג (מהדורת בובר, דף לד ע"ב): 'לבלעם כדגים'.

[פו] לא כדאי לשאת אלמנה.

1 עזר נגדד: אישה ראויה לך, על פי בר' ב, יח. כל ... תקח: ולא כדאי לך לשאת אלמנה; השווה בבלי פסחים קיב סוף ע"א: 'לא תבשל בקדירה שבישל בה חבירך ... אפילו באלמנה' וכו'. ובסוגר חסרה תנועה, ואולי צ"ל: 'לך לא תקח'. 2 כי ... הראשון: כי היא מהרהרת בבעלה הראשון ומתגעגעת אליו. טעות מקח: סמיכות הפוכה לצורך החרוז, כמו 'מקח טעות' (לביטוי זה בהקשר של נישואי אישה שאינה הוגנת השווה משנה כתובות א, ו ועוד).

[פז] לא כדאי לשאת אלמנה או גרושה.

1 בדק הבית: כבקיץ ושבר המפרים את שלום הבית; והשווה בבלי פסחים שם. 2 הבתולה תקח אשה: בדומה לאמור בכוהן הגדול בוי' כא, יד. כגחל נמשח מזית: הבתולה טובה כאש הדולקת היטב בגחלת שנמשחה בשמן זית; השווה בבלי שבת כג ע"א: 'כל השמנים כולן יפין לגר ושמן זית מן המובחר ... האי משך נהורי טפי (זה מושך אורו יותר) ... האי צליל נהוריה טפי (זה אורו צלול יותר)'.

[פח] את מעשי האבות בבית יודיעו הבנים בחוץ.

1-2 מלפנים אמרו הזקנים: פתיחה כללית המודיעה שהמשל הוא מחכמת הזקנים הקדמונים. כל מה ... מחללים: כנראה: כל נגינה של האבות בבית, תישמע בחוץ בקול החליל של הבנים;

[פט]

הַנֶּס מִצָּרָה אֶל צָרָה / כְּדָג בְּמַחְבֵּת שְׂמִנָּה חָרָה
רוֹקֵד חוּצָה לְמִצָּא עֲזָרָה / תוֹךְ אֵשׁ שֶׁתַּחֲתִיו בּוֹעֶרָה

[א6]

[צ]

אוֹהֵב נָשִׁים דָּאֲגַת אִישִׁים / חֲתוּל עֶכְבֵּר כִּי נִפְגָּשִׁים
פְּרָעוּשִׁים פֶּשֶׁשׁ קִשְׁקוּשִׁים / כָּל אֵילוֹ לְשִׁינָה קָשִׁים

[צא]

גָּבֵר נוֹאֵף מְרֹב תֵּאוֹה / עַל זֶרְמָתוֹ זֶרְמַת סוּסִים
הַצִּמָּאָה לְסָפוֹת עִם רָוָה / גַּם אִם יִזְקִין אִזּוֹ הוּא רוֹב נִיִּסִּים>

והנגינה אינה אלא משל, ומשמע הדברים: מה שאומרים או עושים האבות בבית, ייודע בחוץ על ידי ילדיהם. כאשר ... העלים: הלשון קשה, ומשמעו כנראה: ובשום צד לא יוכלו האבות להעלים את מעשיהם מהבריות.

[פט] הנמלט מצרה אל צרה.

1 הנס מצרה אל צרה: אדם הנמלט מצרה אחת ונופל בצרה אחרת. כדג ... חרה: הרי הוא כדג המתחמם ('חרה', השווה איוב ל, ל) כאשר מטגנים אותו במחבת ובשמן. 2 רוקד ... עזרה: הדג 'קופץ' מן המחבת בעת הטיגון, ונראה כאילו הוא מבקש עזרה בחוץ. תוך ... בוערה: והרי הוא נופל אל האש הבוערת תחתיו.

[צ] רדיפת נשים; הפרעות לשינה.

1 אוהב נשים: גבר הלהוט אחרי אהבת נשים. דאגת אישים: גורם דאגה לחבריו. חתול ... נפגשים: נראה שהוא משל לאותו גבר, שברגע שהוא רואה אישה הוא רודף אחריה כחתול אחרי עכבר. 2 פרעושים ... קשים: ושלושה דברים מפריעים לישון: פרעושים ופשפשים העוקצים את הישן, וקול פעמונים ('קשקושים') המטריד את מנוחתו. ול'קשקושים' במשמע זה השווה בבלי סוטה ט ע"ב: 'שהיתה שכנה מקשקשת לפניו כזוג'; ובלשון רש"י (בפירושו לבבלי מו"ק ט ע"ב, ד"ה 'לקל טבלא'): 'קשקוש הזוג'.

[צא] ניאוף.

1 זרמתו זרמת סוסים: על פי יח' כג, כ. 2 הצמאה ... רוח: על פי דב' כט, יח, והשווה לביאור הרמב"ן שם: 'כי נפש האדם הרוה שאיננה מתאוה לדברים הרעים לה, כאשר תבא בלבו קצת התאוה והוא ימלא תאוותו אז יוסיף בנפשו תאוה יתירה ותהיה צמאה מאד לדבר ההוא שאכל או שעשה יותר מבראשונה, ותתאוה עוד לדברים רעים שלא היתה מתאוה להם מתחלה. כי המתאוה לזמת הנשים היפות, כשיהיה שטוף בזמתן תבואהו תאוה לבוא על הזכר ועל הבהמה, וכיוצא בזה בשאר התאוות, וכענין שהזכירו חכמים: "משביעו רעב מרעיבו שבע" (בבלי סוכה נב ע"ב)' (הערת יהונתן ורדי). גם ... ניסי>: המשקל משובש, ונראה שתיבת 'הוא' מיותרת. והמשורר משחק בלשון הפיוט המפורסם 'אז רוב נסים הפלאת בלילה' (דוידזון א

[צב]

הנח רופא ודרוש חולה / כי הוא דרש היום ותמול
טבע חולה נגדך גולה / מאז תטה ימין ושמאל

[צג]

ויאמר חכם החרשים / לא יועיל חכמת המבינים
אין שומר טוב אל הנשיים> / אך פיעור צורת פנים

[צד]

מאת השי הוא ציר נאמן / רופא חולי כל הבשר
משכיל מעשה בידי אומן / על הנפש יאסר אסר

[צה]

בנים המה לא אומן בם / חייט צורף ארג טוחן
אף עומדים לשמור על גבם / גונבים עין כל לא יבחן

2175), ומעניק למילים את המשמעות ההיתולית: עדיין כוח הגברא שלו רב, דרך נס (הצעת טובה בארי). אך אולי צ"ל: 'אז רוב נשים', כלומר: גם בזקנתו ממשיך הנואף לחפש נשים רבות (בחריות ס/ש, וברמז עקיף יותר לפיוט).

[צב] הקשב לחולה ולא לרופא.

1 הנח ... חולה: עוזב את עצותיו של הרופא, ובדוק מה מבקש החולה עצמו. כי ... ותמול: אולי: כי הוא כבר שאל את הרופא גם היום וגם אתמול, ועצותיו לא הועילו לו. 2 טבע ... גולה: טבעו של החולה גלוי לפניך, ולכן שמע לדבריו. מאז ... ושמאל: ומדברי הרופא שנאמרו קודם לכן ('מאז') תסטה ואל תשמע לו.

[צג] שמירה לנשים – כיעור.

1 חכם החרשים: על פי יש' ג, ג, ומשמעו: גדול החכמים. לא ... המבינים: אין תועלת בשום עצה וחכמה שעשויים המבינים ליעץ כנגד הנשים, חוץ מזו שבבית הבא: 2 אין ... פנים: השווה מחברות עמנואל, סוף המחברת הראשונה (מהדורת ד' ירדן, ירושלים תשי"ז, עמ' 34): 'אין שומר לנשים / כי אם פיעור פנים'; ובסוגר חסרה תנועה, ואולי צ"ל 'הפנים'.

[צד] רופא טוב הוא מתנת האל.

מאת השי: יש לקרוא כנראה: 'מאת השם'. ציר נאמן: מש' כה, יג, וכאן הכוונה: שליח טוב שהוא רופא חולי כל הבשר: מצליח לרפא את כל החולים, והמשורר משחק בלשון חתימת ברכת 'אשר יצר': 'רופא כל בשר'. 2 משכיל ... אומן: והקב"ה הוא הנותן בינה ('משכיל') לאומן המרפא ומצליח את מעשיו. על ... אסר: בשעה שהרופא אוסר על החולה איסורים שונים ומונע ממנו מאכלים או מעשים כדי שיירפא, וללשון השווה במ' ל, ג.

[צה] ארבעה גנבים מועדים.

1 בנים ... בם: על פי דב' לב, כ, וכאן משמעו: בארבעה המפורטים בהמשך אין לתת אומן.
2 אף ... יבחן: אפילו אם עומדים על גבם בעת עבודתם ושומרים שלא יקחו דבר מהחומרים

[צו]

זאת לדעת קודם אמור / טוב לעסק עם שוטה גמור
מאיש פתי קט השכל / הולך דרך נחש עקל

[צז]

חושב עצמו איש פקח / דעת אחר אין לוקח
אמרי אנשי על דבר זו / המשוגע אוהב כורמזו

[צח]

רחש רשף / נחש נושף // אריה זועם / רעם רועם
אור כל זאת אף אישון נשף / לאיש אשה רעה טועם

[ב6]

[צט]

גחל גחל הב הב עם אש להב / חבול תסבול ושחין רהב

שבעלי הבית נתנו בידם, הם מצליחים לגנוב באופן ששום עין אינה מצליחה להבחין בהם.

[צו] שוטה גמור עדיף על המנצל את מעט שכלו לרמייה.

2-1 זאת ... אמור: את הדבר האמור כאן כדאי לדעת קודם לכל דבר. טוב ... עקב: טוב להתעסק עם שוטה מוחלט, מאשר עם אדם שיש לו מעט שכל אך הוא מנצלו כדי לרמות ולהזיק. נחש עקל: מלשון 'נחש עקלתון' (יש' כז, א), המעקל ומעקם דרכו.

[צז] החושב עצמו לפיקח.

1 דעת ... לוקח: ואינו מתייעץ עם שום אדם. 2 אמרי אנשי: אומרים האנשים. המשוגע אוהב כורמזו: המעתיק כתב בטעות 'כורמדו', כנראה משום שהו' נשמעה לו כמו ד' רפה, ותלה על הד' ז' לתיקון; 'כורמיזא' הוא התרגום הארמי ל'אגרוף' (ראה שמ' כא, יח ובאונקלוס שם; יש' נח, ד ובתרגום יונתן שם), ונראה שמשמע הפתגם: המשוגע אוהב להשתמש רק באגרופו כנגד אויביו החזקים ממנו, בלי להיעזר בחבריו. ובכיוון שונה במדרש משלי כב, א: 'הוא דאמר מתלא (שאמר המשל): לחכימא ברמיזא, לשטיא בכורמיזא' (לחכם די ברמז, שוטה יבין רק כשיוכה באגרוף).

[צח] צרות קשות טובות מאישה רעה.

1 רחש ... רועם: המשורר מונה כמה סכנות המאיימות על האדם: אש רוחשת; נחש; אריה ככעסו וקול רעם. 2 אור כל זאת: כל אלו אינם אלא אור, כלומר אינם חמורים מאוד. אך אישון נשף: אך חשכת לילה גמורה, כלומר צרה שאין כמוה. לאיש ... טועם: היא הצרה של איש שטועם טעם אישה רעה; השווה בבלי שבת יא ע"א: 'כל רעה ולא אשה רעה'.

[צט] אין רע מהולך רכיל.

1 גחל ... להב: תיבת 'גחל' השנייה נכתבה כנראה בטעות וחורגת מהמשקל; ומשמע הדברים:

כִּי קָטַן כָּל אֱלוֹ הַכִּיל / מֵאָדָם רַע הוֹלֵךְ רִכִּיל

[ק]

שָׁרֵט לִנְפֶשׁ לֹא תִסְכֵּן / כִּי אִם עַל גּוֹבֵה הָרָגֵל
כִּי שָׁם אֵין לוֹ תִקּוּן הָכֵן / צָרִיךְ לוֹ רוֹפֵא הַהָרָגֵל

[קא]

סִיּוֹם מִסְכָּתָא לְגִמּוֹר / הַחֲנוּכָה גַם לֵג בְּעוֹמֶר
יָמֵי מִשְׁתָּה יוֹרוּ מוֹרִים / כִּי כֵן יַעֲשׂוּ הַבְּחוּרִים

[קב]

קָשָׁה לִי כָאֵשׁ נוֹפַחַת / אֵין לִי בְּאִישׁ רוּחַ נַחַת

גחלי גיהנום ואש להבה; ו'הב' הב' כאש הגיהנום על פי מש' ל, טו ומדרשו בבבלי ע"ז יו ע"א. וייתכן שאין הכוונה כאן לגיהנום אלא ללשון הבהוב, וכל הדלת היא כינוי לאש בוערת. חבול תסבול: ייתכן שצ"ל: 'סבול תסבול', כלומר את האש (והשחין הנזכר בהמשך) יכול אדם לסבול, אך לא את הולך הרכיל הנזכר בבית הבא. ואפשר ש'חבול' רומז כאן לצרה נוספת, של נושה הלוקח משכון (השווה דב' כד, יז ועוד) או של אדם החובל בחברו ופוצעו. ושחין רהב: ושחין מצרים (ל'רהב' ככינוי למצרים השווה יש' ל, ז, וראה רש"י לבר' מ, כג, ליש' נא, י ועוד; רשב"ם לבר' מג, לב; ראב"ע לתה' פז, ד ועוד; רד"ק לתה' פז, ד ועוד; תודתי נתונה ליהונתן ורדי ולרב י"י סטל על סיועם בביאור לשון זה). 2 כי ... הכיל: כי כל אלו הן צרות קטנות וקל להכילן יותר מאשר אדם רע הולך רכיל.

[ק] ההרגל מרפא.

1 שרט לנפש: על פי ו' יט, כח, והכוונה: שריטה או פצע. לא תסכן: איננה מסוכנת לאדם. כי ... הרגל: אלא אם כן היא על גובה רגלו; השווה בבלי שבת קט ע"א: 'גב היד וגב הרגל הרי הן כמכה של חלל ומחללין עליהן את השבת'. 2 כי ... תקון: כי לשריטה במקום זה אין מרפא. הכן: משום כך. צריך ... ההרגל: הרופא היחיד של פצע חסר-מרפא זה הוא ההרגל: משמתרגלים אליו אין מרגישים בו עוד.

[קא] ימי שמחה לבחורים.

1 סיום מסכתא לגמור: יום שמסיימים בו מסכת; וניקוד 'לגמור' על פי החרוז ועל פי צירי המסומן בכתב היד תחת הווי"ו. 2 ימי ... מורים: המורים מלמדים את תלמידיהם שיש לחוג ימים אלה. ו'וירו מורים' על פי דה"ב לה, כג ('וירו הירים', ובמקורות רבים [כגון במ"ר כג, יג; תנחומא ואתחנן א ועוד] מצוטט הפסוק בלשון 'וירו המורים' [שמא בהשפעת שמ"א לא, ג] ואולי גם משוררנו הכיר נוסח זה), ושם הוא לשון ירייה בחצים. והמעתיק סימן מילים אלה בנקודות כדי להורות על החידוד. וחסרה תנועה בדלת, ובמקומה שווא נע, ואולי צ"ל 'יומִי' (ראה להלן, [קטן]). כי ... הבחורים: שו' יד, י, ולפניו: 'ויעש ... משתה'.

[קב] המתכחש למציאות.

1 קשה ... נופחת: קשה בעיני כמו אש המתרוממת לאחר שנפחו בה. באיש: הנזכר בבית הבא. רוח נחת: נחת רוח (סמיכות הפוכה).

המכחש כל הנוכחת / ראייה וסבר לבלי קחת

[קג]

מסב ראש שלחן המוקצה / חכם אין מעלה בכמות
נכבד המקום מקצה / מן איש נתכבדו המקומות

[קד]

לחם לאכול נפש בקשה / וכסת הבגד הלבשה
חבור האיש עם האשה / אדם לא ישכח השלשה

[קה]

והבבעל בעת תעב / והאוכל ולא רעב
והשוטה ולא תאב / הלא הוא יגוע בכאב

2 המכחש כל הנוכחת: אדם המתכחש לכל הדברים שלפניו. ראייה ... קחת: ואינו מוכן לקבל כל ראייה או הסבר. ומשקל הסוגר לקוי, ואין בידי לתקן.

[קג] האדם מכבד את מקומו.

1 מסב ... המוקצה: אדם מאוס ומוקצה לרעה עשוי לשבת בראש השולחן. חכם ... בבמות: ואילו את החכם אין מעלים למקום הגבוה והנכבד. 2 נכבד המקום מקצה: מקומו של החכם, בקצה השולחן, הוא עתה הנכבד. מן ... המקומות: מכבודו של היושב הופך המקום למכובד; ראה בבלי תענית כא ע"ב: 'לא מקומו של אדם מכבדו אלא אדם מכבד את מקומו'. והשווה למכתם של ר' אברהם אבן עזרא 'כבודי במקומי' (קובץ חכמת הראב"ע, מהדורת דוד כהנא, ורשה תרנ"ד, כרך א, עמ' 11–12), וקרובים יותר דברי יהוסף האזובי ב'קערת הכסף' [לעיל, בבאור לשיר מ], עמ' לג: 'אנוש יוקיר מקומו, אף מקומו / פלי יוסיף לאיש כבוד ויקרה'.

[קד] שלושה צרכים בסיסיים: אוכל, בגדים ואישה.

1 לחם ... בקשה: נפשו של אדם מבקשת שיהיה לו אוכל. וכסת ... הלבשה: והוא נזקק גם לבגדים. 2 חבור ... האשה: וכמותם הוא זקוק לאישה. וייתכן שנרמזים כאן שלושת הדברים שאדם חייב לאשתו על פי שמ' כא, י: 'שארה, כסותה וענתה', וכפירוש חז"ל בבבלי כתובות מז ע"ב ועוד.

[קה] דברים המביאים לידי מיתה.

משקל השיר: המרנין. 1 והבעל: נראה שיש כאן שיבוש, וצ"ל: והבועל, ומשמע הדלת: הבועל את אשתו כשהוא מתעב ושונא אותה. והאוכל ולא רעב: ומי שאוכל אף על פי שאינו רעב. 2 והשוטה ולא תאב: ומי ששוטה כשאין הוא צמא; ותיבת 'תאב' מתוקנת מ'תעב'. יגוע: המשורר הניע את השווא הנח לשם המשקל. ולעניין המשל השווה בבלי ברכות סב ע"ב: 'עד דכפנת אכול, עד דצחית שתי, עד דרתחא קדרך שפוך' (כשרעבת אכול, כשצמאת שתה, כשרתחה קדרתך – שפוך; ועל פי רש"י שם הצלעית השלישית עוסקת באדם שנצרך לנקביו, ואולי הממשל הבין אותה כרמז לתאוה ולתשמיש). והשווה גם רמב"ם, הלכות דעות, ד, א: 'לפיכך צריך להרחיק אדם עצמו מדברים המאבדין את הגוף ... לעולם לא יאכל אדם אלא כשהוא רעב, ולא ישתה אלא כשהוא צמא'.

[קו]

נר השי הוא מומחה אומן / כל חדררי בטן הוא חופש
קורא חכמות ספרי מיימון / מבריא בשר מרפא נפש

[קז]

טוב הסכל מן העיקש / עובר בו רוח אחרת
ופתלתולי לב מה כל בקש / עומד תחתיו כממארת

[א7]

[קח]

נוהג לאכול מעדנים / לא יאכיל ריעו חרצנים
כי על לחמו ריחו נוחי-ם / יזכור כי כל פיות אחים

[קט]

איש ההרע על יד אחר / עצמו מראה בן יוכבד
דמיון שטן רע הוא שוחר / אם לא יוכל ישלח עבד

[קו] המלצה על ספרי הרמב"ם.

1 נר ... חופש: על פי מש' כ, כו. ו'השי' מנוקד מעליו, ויש לקרוא: השם (ראה דיון במבוא, הערה 3). 2 קורא ... מיימון: המעיין בכתבי הרמב"ם. מבריא בשר: משום עצותיו של הרמב"ם בענייני בריאות הגוף. מרפא נפש: ומרפא גם את נפשו בעיינו בדברי החכמה.

[קז] טוב סכל מעיקש.

1 טוב ... העיקש: שוטה עדיף מעיקש, המעקל דרכיו (ראה לעיל, [צו]). עובר ... אחרת: תיאור העיקש, אשר אין לצפות מה יעלה על רוחו והיכן יזיק. ולשון 'רוח אחרת' על פי דב' יד, כד, בשינוי המשמע מחיוב לשלילה. 2 ופתלתולי ... בקש: ולשם מה יש לבקש את קרבנם של העיקשים, שלבם פתלתול (השווה דב' לב, ה)? ובטור הברה יתרה, ונראה שתיבת 'כל' מיותרת, אך ייתכן ש'מהכל' כתוב כתיבה אחת, ומכל מקום הנוסח לקוי. עומד תחתיו כממארת: העיקשות היא כצרעת ממארת (השווה וי' יג, נא ועוד) שאינה סרה; ולשון 'עומד תחתיו' על פי וי' יג, כג, אך שם הוא סימן לריפוי הנגע שאינו מתפשט, וכאן הוא מכוון לעיקשות שאינה סרה.

[קח] תן לרעך מן הטוב שברשותך.

1 נוהג ... חרצנים: הרגיל לאכול מעדנים, לא ראוי לו להאכיל את חברו בפסולת, כחרצנים. 2 כי ... אחים: כי באוכלו את לחמו המשובח, שריחו ריח נוחות, עליו לזכור שפיו של חברו דומה לשלו ולהעניק לו מלחמו. ובדלת הברה יתרה, ואולי אחת המילים הראשונות מיותרת.

[קט] בגנות המעמיד פני צדיק ומזיק באמצעות שליח.

1 ההרע: אשר מרע לחברו. על יד אחר: על ידי שליח. עצמו ... יוכבד: ומעמיד פנים שהוא עצמו צדיק כמשה רבנו (בן יוכבד'). 2 דמיון ... שוחר: הוא מבקש להידמות לשטן הרע,

[קי]

לְכָאֵב הָרָאשׁ הוּא טוֹב לְרָפָא / יִלְךְ יֹאכֵל בְּטֶנּוּ שְׂבַע
וּכְאֵב בְּטֶן אִם כֵּן אֵיפָא / יִלְךְ יִפְנֶה עַל כֵּד מִבָּע

[קיא]

אָב זָקֵן שְׂרוּי בְּכַעַס / כִּי רָעָה עָלָיו הַמַּעַשׁ
שִׁינְיוֹ נִגְדָּעוּ מִלַּעַס / אוֹכֵל תַּעֲב נִפְשׁוֹ מָאָס

[קיב]

הֵן כָּל עֲשִׂיר תַּמִּים פָּעְלוֹ / אֵךְ לֹא וַתֵּרֶן מַעוֹת הַשְּׁלֵךְ
מִשְׁלֵל אֶמֶת הַדּוּמָה לוֹ / אֶצֶל הַסּוֹס טוֹב כִּי יִלְךְ

[קיג]

דְּבַר מִשְׁאֲרוֹ בִלְשׁוֹנוֹ / סִפֵּר בְּגִנוּתוֹ וּבִקְלוּנוֹ

הוא כנראה מלאך המוות. אם ... עבד: אשר אם לא יגיע בעצמו להמית ישלח אחד מעבדיו (תפיסה מקובלת אצל חסידי אשכנז, בעקבות בבלי חגיגה ד ע"ב; הרב י"י סטל הפנה אותי ל'ספר הכבוד', על פי כ"י אוקספורד, בודליאנה (1567) Opp. 1054, דף 44: 'ומניין שיש מלאכים הרבה למלאך המוות, שנאמר "חמת מלך מלאכי מות" [מש' טז, יד]').

[קי] סגולות לרפואה.

1 לכאב ... שבע: כדי לרפא כאב ראש יאכל אדם עד שישבע. 2 וכאב ... מבע: ולכאב בטן יש לפנות אל כד מלא מי מבוע, כלומר לשתות מים (אך אולי הכוונה לשתית יין, וה'מבע' מטפורי); ואולי הבתים קשורים זה לזה, ויש לפרש: ומי שמילא את בטנו (נגד כאב הראש) עד שבטנו כואבת – ייפנה ויעשה צרכיו על כד שנועד לכך (הצעת הרב י"י סטל).

[קיא] זקן המואס בחייו.

1 אב זקן: לשון בר' מד, כ, והכוונה: איש זקן. שרוי בכעס: זועף על מר גורלו. כי ... המעש: על פי קה' ב, יז, ומשמעו: כי רע בעיניו מצבו, כמפורט בבית הבא. 2 שיניו נגדעו מלעס: שיניו נשרו מרוב לעיסה; השווה בבלי שבת קנב ע"א: "ובטלו הטחנות" (קה' יב, ג, בתיאור ימי הזקנה), אלו שינים'. אוכל תעב: על פי תה' קז, יח. נפשו מאס: הלשון על פי מש' טז, לב, והכוונה: חייו מאוסים בעיניו, כי ימי הזקנה הם 'שנים אשר תאמר אין לי בהם חפץ' (קה' יב, א).

[קיב] על הקמצנות.

1 תמים פעלו: שמעשיו טובים. אך ... השלך: אך אינו מפזר את מעותיו לנזקקים. 2 אצל ... ילך: הסוס מכונה כאן 'הדומה לו', סמל לקמצנות, ולא מצאתי מקורו (וראה גם לעיל, [סז]).

[קיג] המדבר בגנות קרוביו.

1 משארו: על שאר בשרו, קרוב משפחתו. ובקלוננו: בסוגר תנועה יתרה, ונראה שצ"ל 'וקלוננו'.

נוהג הַסְרִית בְּמִלּוֹנוֹ / כְּעוֹף הוּא טָנַף תּוֹךְ קִינּוֹ

[קיד]

חֹלִי אֶרֶץ נֶפֶשׁ מְכָאוֹב / תְּקוּוֹתוֹ פִּתְאוֹם לְקֶבֶר
כְּחֶבֶל מִיָּם בּוֹ תִּשְׁאוֹב / גַּם סוֹפּוֹ יִשְׁבֵּר

[קטו]

יְמֵי פוֹרִים הָרָאוּשׁוֹנִים / אֵף כִּי נִקְרָאוּ הַקְטָנִים
תִּזְכֶּה לֶאֱכֹל בָּם מַעֲדָנִים / כִּכָּה תִּמִּיד לְאַחֲרוֹנִים

[קטז]

רָשַׁע הוֹלֵךְ דֶּרֶךְ רָעִים / לֹא טוֹב הִגּוֹן יָפֶה נְעִים
כְּזוֹבֵב בְּבִשּׁוֹר הַמְצוֹרְעִים / רַק בְּמִקּוֹמוֹת הַמְּנוֹגָעִים

2 נוהג ... קינו: הרי הוא כאילו מלכלך את מקום מושבו (מלונו), כעוף העושה צרכיו בתוך הקן.

[קיד] חולה שסופו למות.

1 חולי ... מכאוב: מחלה ממושכת גורמת סבל נפשי. תקוותו פתאום לקבר: ולחולה אין תקווה, והמוות יבוא עליו פתאום, או שהוא מייחל למות במהרה, ולא להאריך את ייסוריו.
2 כחבל ... ישבר: כמו חבל המשמש לשאיבת המים, אשר לפתע נקרע והכד נשבר. לדימוי השווה קה' יב, ו: 'עד אשר לא ירתק חבל הכסף ... ותשבר כד על המבוע ונרוץ הגלגל אל הבור'. ובסוגר חסרות שתי תנועות והנוסח משובש, וצ"ל מעין: 'גם הפד סופו יִשְׁבֵּר'.

[קטו] יש ליהנות בפורים קטן.

1 ימי פורים הראשונים: ימי הפורים שבאדר ראשון; וחסרה תנועה בדלת, ותחתיה בא שווא נע, ואולי צ"ל 'יומי' (ראה לעיל, [קא]). אף ... הקטנים: אף על פי שהם מכונים 'פורים קטן'.
2 תזכה ... מעדנים: תאכל בהם סעודה חגיגית; ראה במבוא, סעיף ז, הערה 50. וב'לאכול' יש לנקד את הא' בשווא נח. ככה תמיד לאחרונים: וכך תנהג תמיד ב'אחרונים', כלומר בימי הפורים שבאדר ב.

[קטז] הרשע הרודף אחר הרעות.

1 דרך רעים: על פי מש' ד, יד, וכאן משמעו: נמשך דווקא אל חברים רעים. לא טוב: ולא לאדם טוב וכו'. 2 כזוב ... המנוגעים: דומה לזובב הנטפל דווקא לנגעים ולפצעים של המצורעים; והמשל (בהקשר של המספר רעת חברו) מופיע דרך משל בצוואת ר' אליעזר הגדול (איונשטיין, אוצר מדרשים, עמ' 31): 'בני, אל תהי כזובב לחבירך על נגעו שמניח מקום בריא ושורה על הנגע' (הערת הרב י"י סטל).

[ב7]

[קיו]

אִשָּׁה הַמְּנוּלָת זֹנָה / בֵּית הָאוֹשְׁפִיזָא תַּמְלוּנָה
שֵׁם תַּמְצָא מִחַיָּה וּמְזֻנָּה / מְרֹב הַמְּרִיחִים סְרַחוּנָה

[קית]

קִדְחַת כָּל יוֹם בְּקִבְעוֹת / רַעֲיוֹן רוּחַ לַמִּמּוֹר וְרַעוֹת
כִּינּוֹר דֶּרֶךְ רַע בִּיגִיעוֹת / רִגְלָיו לְנֶפֶל תִּמִּיד כּוֹרַעוֹת

[קיש]

קִדְחַת שְׁנֵי וְרִבְעֵי / טוֹב הוּא מִן כָּל יוֹם הַקְּבוּעִי
הַפֶּסֶק הַחֲלִי לוֹ נִיחָה / וַיֵּרָא כִּי הִיְתָה הָרוּחוֹתָה

[קכ]

נִגְדַּ עֲשִׂיר פִּיזוֹר אֲבִיוֹן / כַּחֲגָב עִם הַשּׁוֹר דְּמִיוֹן
אִם תִּשְׁתֶּה נִגְדּוֹ תִּגְרַס / אֲמָרִי אֵינְשִׁי תִּבְקַע כָּרֶס

[קיו] בגנות הזונה.

1 המנוולת: שפלה ומגונה. בית האושפיזא תמלונה: 'תמלונה' ודאי שגוי, והנוסח אולי נוצר מהתלבטות המעתיק בין 'תלונה' (=תלון) לבין 'מלונה' (נוסח זה אינו מתיישב עם המשקל). ומכל מקום הזונה מתוארת כאישה הלנה באכסניה ('בית אושפיזא'); ונראה שהממשל מושפע מתרגום 'זונה' כ'פונדקיתא' (ראה תרגום יונתן ליהושע ב, א). 2 שם ... סרחונה: שם היא מוצאת את פרנסתה מתשלום הגברים הרבים הבאים לזנות אתה, והממשל מדבר עליהם בדרך גנאי.

[קית] קדחת שאינה פוסקת.

1 קדחת ... בקביעות: קדחת המציקה לאדם כל הזמן, ללא הפוגה. רעיון ... ורעות: קשה כדברי הבל ורעות רוח; ו'רעיון רוח' על פי קה' א, יז. ומילת 'לממור' שגויה, ואולי צ"ל 'לאמור'. 2 כיור ... כורעות: קריאת המילה הראשונה קשה, ואולי היא מחולקת לשתי מילים; אך נראה שזה תיאור חולה הקדחת הנע בקושי (או: מגיע בקושי אל הכיור) ורגליו מתנדדות ונוטות לנפול.

[קיש] קדחת התוקפת אדם לסירוגין.

1 קדחת שני ורביעי: מחלת חום התוקפת את האדם לסירוגין, כל יומיים. טוב ... הקבועי: טובה מקדחת המתמידה יום יום בקביעות. 2 הפסק ... ניחה: ההפסקה בין התקף חום למשנהו מאפשרת לחולה לנוח. וירא ... הרווחה: על פי שמ' ח, יא.

[קכ] עשיר מול אביון.

1 נגד ... דמיון: שיעורו: דומה ('דמיון') האביון כנגד עשיר המפזר את ממונו כחגב קטן כנגד שור. 2 אם ... תגרס: כנראה פנייה אל העשיר: אם תשתה ותאכל ('תגרס') אל מול העני, בלי

[קכא]

סוף כל דבר יש בו תקנה / זולת זולל סובא בלען
לכן תורה לנו צוה / ימות אין עליו טוב טען

[קכב]

הן חכמת מסכן לא תבזה / ודבריו תשמע לא תחפר
על ענייניך בו התרה / כי זהב יצא מעפר

[קכג]

עם זקן אל תצא לריב / כי הוא פמרחשת ישן
כל עצמו אליו אל תקריב / פן תתלקך שחרות עשן

[קכד]

הנשטמ מאף המלכים / גם נמלט מאיש התככים

לחלוק אתו מפתך. אמרי ... תבקע כרס: עליך יאמרו האנשים: 'הלוואי ותיבקע כרסו' (ללשון השווה בבלי גידה יג ע"ב ועוד, אך בהקשרים אחרים).

[קכא] בן סורר ומורה.

1 סוף כל דבר: השווה קה' יב, יג. יש בו תקנה: תמיד יש תקווה שסופו של אדם יהיה טוב. זולת ... בלען: חוץ מבן סורר ומורה, הזולל והסובא ובולע ללא הפוגה. 2 לכן ... ימות: משום כך ציוותה התורה להמיתו (ראה דב' כא, יח-כא); ולשון 'תורה לנו צוה' על פי דב' לג, ד, בשינוי הנושא. אין עליו טוב טען: אין שום טענה טובה העשויה להצילו; ואפשר לפרש גם: אף על פי שאין טענה טובה המחייבת אותו מיתה; השווה בבלי סנהדרין עב ע"א: 'הגיעה תורה לסוף דעתו של בן סורר ומורה שסוף מגמר נכסי אביו ומבקש למודו ואינו מוצא ויוצא לפרשת דרכים ומלסטם את הבריות, אמרה תורה, ימות זכאי ואל ימות חייב' (הצעת הרב י"י סטל).

[קכב] אל תבזה את חכמת המסכן.

1 הן ... תבזה: בניגוד לאמור בקה' ט, טז. ודבריו ... תחפר: ואם תשמע את דבריו לא תבוש ('תחפר'). 2 על ... התרזה: נראה שהממשל חידש כאן את 'התרזה' מלשון סוד ורז, כלומר: חלוק אתו את ריח וסודך. כי ... מעפר: כשם שזהב נלקט מתוך העפר (השווה איוב כח, ו) כך דווקא המסכן יוכל לסייע בעצותיו הטובות; וראה גם להלן, [קמא].

[קכג] אין לריב עם זקן.

1 כמרחשת ישן: כמרחשת (כלי טיגון) ישנה ומפוחמת. 2 כל ... תקריב: אל תתקרב אליו כלל. פן ... עשן: שמא העשן שהשחיר את המרחשת ילכלך אותך, כלומר: שמא תיפגע מתגובתו של הזקן.

[קכד] הנמלט מכעס מלכים ומאיש תככים.

1 הנשטמ מאף המלכים: המצליח להיחלץ מכעס המלך. גם ... התככים: והוא מצליח להימלט גם ממזימות ותככים של חברו ('איש התככים', על פי מש' כט, יג).

יֵצֵא מִשְׁאֵר הַסְּבָכִים / שְׁכָלוּ מִתֶּקֶן כָּל סְכֻסְכִּים

[קכה]

הַמִּתְחַתֵּן אֶל מִשְׁפַּחְתּוֹ / זִיווּג הֵבֵן אוֹ עִם בִּתּוֹ
לְחַמּוֹ יִנְעַם אוֹכֵל פֶּתוֹ / בּוֹנֶה בֵּיתוֹ הַדִּין אֹתוֹ

[א8]

[קכו]

תָּמִיד אִשָּׁה הַמִּתְעַלֶּסָּה / גַּם צִעֲקַת חֲתוּן הָאֲגָסָה
רּוּפָא אֶל עֲצָמוֹ לֹא אָסָא / הֵן מְכָל אֵילוֹ אָנוּסָה

[קכז]

קוֹנֶה כָּל דְּבָר מְמוּבָחָר / טוֹב הוּא לוֹ אֶל יַחַר
וּמִבְקֵשׁ רַק זוֹל הוּא מִסְחָר / שְׁקֵנָה אֲבֵרָהֶם מִבֶּן צוּחַר

2 יצא משאר הסבכים: אדם כזה יצא בשלום מכל הסתבכות אחרת. שכלו ... סכסוכים: כי ניכר שבחכמתו הוא יכול ליישב כל סכסוך. ואולי צ"ל 'תיקן' במקום 'מתקן', משום המשקל.

[קכה] המלצה להתחתן בתוך המשפחה.

1 המתחתן ... בתו: המחפש לילדיו בני זוג בתוך משפחתו. 2 לחמו ... פתו: יוכל לאכול את לחמו בנעימים, כי לא יכניס לביתו זרים שיגרמו למריבה. בונה ביתו: והוא בונה כך בית יציב. הדין אתו: מעשהו צודק (הצירוף שכית בהקשרים הלכתיים). ולעניין השווה גם לעיל, [ז].

[קכו] דברים שיש להתרחק מהם.

1 אשה ... האגסה: נראה שהממשל מזכיר בבית זה דברים שקולם עז; השווה פדר"א לג (מהדורת היגר, חלק ג, עמ' 202): 'ששה קולן יוצא מסוף העולם ועד סופו ואין הקול נשמע, בשעה שכורתין את האילן שהוא עושה פרי ... ובשעה שהאשה נבעל עם בעלה בעילה ראשונה' (ו'האגסה' היא אגס, דוגמה לעץ פרי; תודתי נתונה לרב י"י סטל שהעמידני על ביאור הבית). ובסוגר תנועה יתרה, ואולי התכוון לנקד 'הָאֲגָסָה'. 2 רופא ... אסא: ולא פחות מסוכן מהם רופא שאינו מצליח לרפא ('אסא') את עצמו (דוגמת 'אין חבוש מתיר עצמו מבית האסורים' [בבלי ברכות ה"ב ועוד]). הן ... אנוסה: משלושה דברים אלו כדאי לברוח.

[קכז] המלצה לקנות סחורה מובחרת בלבד.

1 קונה ... ממובחר: מי שמקפיד לקנות תמיד רק מן המובחר. אל יחר: לא יישרף, כלומר: הדבר שנקנה יישמר תקין ולא יתקלקל. וחסרות כאן שתי הברות, ואולי צ"ל: 'בָּאֵשׁ אֶל יַחַר' (השווה יח' טו, ה). 2 ומבקש רק זול: ואילו הקונה רק סחורה זולה, ללא בדיקת איכותה. הוא ... צוחר: יקבל תמיד סחורה גרועה, כשדה טרשים שאינו ראוי אלא לקברים, כמו השדה שקנה אברהם מעפרון בן צוחר (בר' כג, ח-כ; והשווה בבלי סוטה לד ע"ב: 'ואין לך טרשים בכל א"י יתר מחברון, דקברי בה שיכבי'). ובסוגר שתי תנועות מיותרות, ואולי צ"ל: 'קִנָּה אֲבָרָם' (במשפט אסינדיטי) במקום 'שקנה אברהם'.

[קכח]

כָּל הַמִּבְקֵשׁ לְמַצֵּא רָעוֹת / יִמְכּוֹר אוֹ יִלְוֶה עַל חוֹבוֹת
נִצַּח לֹא יִרְאֶה הַמָּעוֹת / קוֹנֶה שׁוֹנְאִים גַּם רוֹב אֵיבוֹת

[קכט]

בְּגֵד צָמֵר גַּם שֵׁשׁ וּבָדִים / כָּל מִין דְּלִדּוּלֵי הַמָּדִים
תַּחַת סָרְפֵל הֵם נִכְבְּדִים / כִּי הוּא מְכַסֶּה כָּל הַבְּגָדִים

[קל]

סוֹס טוֹב גַּם רַע לְרִכִּיבָה / רוֹכֵבִין אוֹתוֹ בְּמַגָּפּוֹת
אִשָּׁה רָעָה גַּם הַטּוֹבָה / הֵךְ לַפְחוֹת בְּאַגְרָפוֹת

[קלא]

שְׁלִטוֹן כּוֹפֶה הַדִּין וְדָת / אוֹתוֹ עוֹת אֵךְ כִּי מֵדָת
הַדִּין סוֹפּוֹ עָלָיו גּוֹבֵר / וּבְעוֹלָם חָרֵב עוֹבֵר

[קכח] אין למכור בהקפה או להלוות כספים.

1 ימכור או ילווה על חובות: ימכור בהקפה או ילווה כספים ויהפוך את הלווים לבעלי חובו.
2 נצח ... המעות: כי הקונים ובעלי החוב לא יחזירו לו את הכסף. קונה ... איבות: וברדיפתו אחריהם יהפוך אותם לשונאים.

[קכט] הסרבל מכסה על הבגדים.

1 בגד ... ובדים: בגדים עשויים מצמר או פשתן ('שש ובדים', שניהם כינויים לפשתן), כלומר בגדים חשובים. כל ... המדים: וכל מיני הבגדים המקושטים; ו'דלדולים' מופיעים במקורות במשמע חתיכות בשר שניתקו והן תלויות על הגוף (ראה משנה נגעים ו, ז ועוד), ונראה ש'דלדולי' כאן משמעו: בגדים שיש להם מיני קווצות חוטים התלויות ומידלדלות מהן לנוי.
2 תחת ... נכבדים: הם נותרים בגדים נכבדים וטובים כל עוד לובשים מעליהם את הסרבל, מין מעיל עליון, המגן עליהם; השווה בבלי שבת עז ע"ב: 'לבושה – לא בושה', ופירש רש"י: 'לבושא – חלוק עליון ... לא בושה – למנוע הבושה, שמכסה כל החלוקים התחתונים הקרועים ורעים' (הערת הרב י"י סטל).

[קל] המלצה להכות נשים, גם טובות וגם רעות.

1 סוס ... במגפות: גם סוס טוב וגם סוס רע מדרבנים בעזרת מגפיים מיוחדים בעת הרכיבה; ובדלת חסרה הברה. 2 אשה ... באגרפות: וכך גם אישה יש להכות, לפחות באגרף, בין אם היא טובה ובין אם היא רעה.

[קלא] חרב בא לעולם על עיוות הדין.

1–2 שלטון: שליט. כופה הדין ודת: הכופה לבוא להישפט לפניו ולקבל את חוקיו ('דת'). אותו עות: אך מעוות את הדין ומעקל את חוקי התורה. אך ... גובר: גורם למידת הדין להתגבר. ובעולם חרב עובר: השווה משנה אבות ה, ח: 'חרב בא לעולם על ענוי הדין ועל עוות הדין ועל המורים בתורה שלא כהלכה'.

[קלב]

מוציא דְּבָה עַל הָאֲנָשִׁים / הוא עוֹשֶׂה כְּזוֹנוֹת עוֹשִׂים
כָּל מֵה שְׁחוּשָׁקִים וּמִבְקָשִׁים / רַק שִׁיזְנוּ כָּל הַנָּשִׁים

[קלג]

תַּחבּוּלוֹת הֶרְבֵּה נִשְׁמָעִים / וּפְתִי כָּל דְּבַר יֵאֱמִין
אֶף דְּבָרֵי שֶׁקֶר תַּעֲתוּעִים / הֶפֶךְ מִשְׁכִּיל וּמַחְכִּימִין

[קלד]

אוֹכֵל כֹּהוֹת שׁוֹתָה יֵין מִגְתּוֹ / חִפֵּץ תַּכְלִית כָּל הַזְּמַן בְּפִלְךָ
לְמָה יָמוּת בְּלֹא עֵתוֹ / הַכְּסִיל הוּא בְּחוּשֶׁךְ הוֹלֵךְ

[קלה]

תִּנּוֹס לְךָ וְתִהְיֶה בּוֹרֵחַ / מִמִּסְחָר סוֹסִים וַיֵּין

[קלב] מוציא דיבה כעוסק בזנות.

1 מוציא דבה: על פי מש' י, יח. הוא ... עושים: חטאו הוא כחטא הזנות, ומשמעו על פי הבית הבא – כגברים הנוהים אחר זונות. 2 כל ... הנשים: רודפי הזנות רוצים שכל הנשים תזנינה; וכך מוציא דיבה היו שמחים אילו כל האנשים היו נכשלים במעשים רעים, כדי לאפשר להם לדבר בגנותם.

[קלג] 'פתי יאמין לכל דבר'.

1 תחבולות הרבה נשמעים: בעולם נשמעים דברים רבים שאינם אלא דברי תחבולות שקריים. ופתי כל דבר יאמין: על פי מש' יד, טו. 2 אף ... תעתועים: שקרים ודברי תעתועים. הפך משכיל ומחכימין: כנראה: גלויים כדברים הפוכים ושקריים בעיני המשכילים והחכמים; ואולי יש לפרש: הם הפך דבריהם של המשכילים והחכמים, המקפידים לדבר רק אמת.

[קלד] כנגד הלהוט לשתות יין.

1 אוכל ... מגתו: על פי משנה אבות ד, כ: 'הלומד מן הקטנים למה הוא דומה, לאוכל ענבים קהות ושותה יין מגתו', והמעתיק כתב 'קהות' במקום 'קהות'. ומשקל השיר משובש מאוד, וחוצ' מהסוגר האחרון אין בו שום צלע תקינה; ואולי המשל כוון במקורו רק נגד הלהוטים אחר שתיית יין, ולשונו צ"ל מעין: 'השותה יין מגתו / תכלית כל הזמן בפלך' // למה ימות בבלי עתו / הכסיל הוא בחושך הולך', והמעתיק הוסיף את 'אוכל קהות' ל'שותה יין מגתו' בהשפעת המשנה. חפץ: כנראה מיותר (משום המשקל). ושתיית היין 'מגתו' מסמלת כאן להיטות מוגזמת אחר היין של השותה שאינו מוכן להמתין עד שהיין ישבח. תכלית ... בפלך: ובכך הוא מכלה את כל זמנו בעולם; ו'פלך' ספק מקום, ספק במשמע הימני-ביניימי – גלגל (והכוונה: תחת גלגל השמים). 2 למה ... עתו: על פי קה' ז, יז. הכסיל ... הולך: על פי קה' ב, יד.

[קלה] עצות בענייני מסחר.

1 תנוס ... ויין: יש להימנע מלעסוק במסחר בסוסים וביין (לדרכי הייצור של היין בימי

שֶׁלֹא תִשָּׂאֵר קֶרֶחַ / כִּי מוֹתֵר הָאָדָם אֵין

[קלו]

תַּחַת טוֹבָה הַמְשַׁלֵּם רַע / דּוֹמָה אֶל אִישׁ שׁוֹחֵט הַשּׁוֹר
כִּי כְמוֹהוּ גַם הוּא נִפְרָע / אַחֲרֵי כִי חָרַשׁ גִּיָּא וּמִישׁוֹר

[קלז]

הוֹקֵר רִגְלָךְ אֶל תַּצָּא חוּץ / תִּמְיֵד בְּרַחוּבוֹת וּבְשׁוּקִים
רִגְלֵי חֲטָאִים שָׁם נַחוּץ / זִנּוּת עוֹבְרִים גַּם רוֹקִים

[קלח]

הֵן דּוֹגְמַת אִשָּׁה הֶרַע / אֶל שָׂרֵץ עוֹף הוּא הַצֶּרֶעָה
גַּם לְכָלִי טוֹמְאָה שֶׁל חֶרֶס / אֵין תִּיקוֹן לָהּ אֶף תַּגְרֵס

הביניים, כולל הקשיים והסיכונים בעת ייצורו ואחסונו, ראה ח' סולובייצ'יק, היין בימי הביניים, ירושלים תשס"ח, עמ' 59–86, ושם, עמ' 238–270 על הובלת היין, כולל החשש שגוי ייגע בו והיין ייאסר לשיווק ליהודים מחמת 'סתם יינם'. 2 שלא תשאיר קרח: כדי שלא תאבד את ממונך. כי ... אין: על פי קה' ג, יט.

[קלו] המשלם רעה תחת טובה.

1 תחת ... רע: על פי תה' לח, כא ועוד. שוחט השור: לשון יש' סו, ג, וכאן משמעו: השוחט את שורו הזקן, לאחר שמיצה את כוחו כבהמת עבודה. 2 כי ... מישור: כי גם הוא משלם רעה ושוחט את שורו, אשר קודם לכן היטיב אתו וסייע לו לחרוש את שדותיו, גם בגאיות וגם במישור (ל'גיא' ו'מישור' השווה יש' מ, ד; אך אולי צ"ל 'גיא מישור', במשמע של 'ארץ מישור', משום המשקל).

[קלז] אין להסתובב בחוצות כדי שלא להיכשל בזנות.

1 הוקר רגלך: מנע רגלך, על פי מש' כה, יז. אל תצא חוץ: אל תצא מביתך החוצה, ואל תתהלך תמיד ברחובות ובשווקים: הלשון על פי שה"ש ג, ב; ואולי צ"ל 'בשווקים', משום המשקל. 2 רגל ... נחוץ: לשם ממהרות רגלי החוטאים (ל'נחוץ' לשון מהירות ודחיפות השווה שמ"א כא, ט). זונות ... רווקים: רמז לסכנת התפתות לזנות.

[קלח] על אישה רעה.

1 דוגמת ... הצרעה: אישה רעה משולה לצרעה, כלומר מסוכנת ומכאיבה כמוה (ראה גם לעיל, [ע]). הרע: צ"ל 'הרעה', על פי החרו והמשקל. 2 גם ... תגרס: אישה רעה משולה גם לכלי חרס טמא, וכמוהו אין לה תקנה אלא גריסה, כלומר שבירה; השווה תוספתא כלים ז, יד (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 578): 'ואין טהרה לכלי חרס אלא שבירתו'. דימוי דומה (לצורך שאין לו תקנה אלא הריגתו) מופיע ב'שירה' של ר' שמואל הנגיד 'אלוה עוז ואל קנוא ונורא': 'ומשפט כל כלי מחזיק טמאות / בגופו, כִּי טְבִילָתוֹ – שְׂבִירָה' (ד' ירדן, דיואן שמואל הנגיד – בן תהלים, ירושלים תשכ"ו, עמ' 13, שורה 135); והדימוי אכן מתאים ל'צר קסיל' (שם, שורה 132) יותר מאשר לאישה רעה, וייתכן שהממשל הכירו ושילבו בהקשר פחות מוצלח

[קלט]

רָגַל וְרָאשׁ תְּזַהֵיר בְּקוֹר / קַח נָא מוֹסֵר בְּנֵינִי אוֹלָם
שְׁשׁוּתָה אֶף גָּגוּ הַמְּקוֹר / אוֹלִי יְשׁוּמָם תֵּל עוֹלָם

[קמ]

הָרוּצָה לִידַע מֵאֵין הוּא בָּא / יִתְקוּטְט רִיב עִם הַשְּׁכָנִים
יִגִּידוּ לוֹ סוֹד הַנְּחָבָא / גַּם לַעַג בּוֹז הַשְּׁאֲנָנִים

[קמא]

אֶל כָּל יוֹעֵץ הַסִּכֵּת וְרִצָּה / מְבֻזוֹת חֲכָמַת מִסְכֵּן הַמֶּשׁ
הֵן זֶהב מַעְפֵּר יֵצֵא / גַּם עַל דּוֹמָן תִּזְרַח שְׁמֶשׁ

(הערת יהונתן ורדי; וראה גם במובא אצל י"י סטל, דרשות לימי התשובה: מבית מדרשם של חסידי אשכנז, ירושלים תשע"ד, עמ' מד-מה).

[קלט] אזהרה על תיקון בתים בימי החורף.

1 רגל ... בקור: את רגלך וראשך, כלומר את כל גופך מלמעלה עד למטה, תזהיר בימי הקור (על האמור בהמשך); ולשון השיר (גם בהמשך) מעט מגומגם. קח נא מוסר: פנייה אל שומע המשל: קבל את דברי. בניין אולם: נראה שהוא לשון 'ובריא אולם' (תה' עג, ד), כלומר: דאג שביתך יהיה חזק ועמיד; אך אולי הכוונה: אפילו בניין חזק, ויורד אל הטור הבא. 2 ששותה: צ"ל 'שותה' משום המשקל. ששותה אף גגו המקור: בניין שגגו 'שותה' ממקור המים, כלומר דולף בימי הגשמים. אולי ... עולם: עלול להיחרב ולהפוך לשממה ולתלי חורבות שלא ייבנו עוד לעולם; והלשון על פי יהו' ח, כח.

[קמ] המתקוטט עם שכניו ישמע את חרפתו.

1 הרוצה ... בא: אדם שרוצה לדעת את סודות משפחתו ואבותיו; והמשקל כאן עודף בשתי תנועות, ואולי צ"ל: 'רוצה לידע מאין בא'. יתקוטט ... השכנים: ריב עם שכניו. 2 יגידו ... הנחבא: ובשעת הריב והכעס הם יטיחו בפניו את כל רעות אבותיו ומשפחתו שנשמרו עד כה בסוד. לעג ... השאננים: על פי תה' קכג, ד, ומשמעו: ויוסיפו דברי לעג ובוז. ולתוכן השווה גם לעיל, [ח].

[קמא] אין לבזות את חכמת המסכן.

1 אל כל יועץ הסכת: שמע את דברי העצה (הבאים). ורצה: וקבל אותם. מבזות ... המש: סור ('המש') מלבזות את חכמת המסכן, בהיפוך האמור בקה' ט, טז. 2 הן זהב מעפר יצא: כשם שזהב נלקט מתוך העפר (השווה איוב כח, ו) כך דווקא המסכן יוכל ללמד חכמה. גם ... שמש: וגם על האשפה ('דומן') זורחת השמש, וכך גם מאיר אור החכמה גם על המסכן החובק אשפתות (השווה גם לעיל, [קכב]).

[קמב]

אִישׁ עָרוֹם מְלֹא תוֹךְ וּמֶרְמָה / מְרָאָה עֲצָמוֹ תָּם בְּשִׁפָּה
יֹאמְרוּ הַמוֹשְׁלִים בּוֹ דּוֹגְמָא / מִים שׁוֹקֵטִים אוֹכְלֵי שִׁפָּה

[קמג]

אַחֲרֵי כִי רוֹב נִיב וְשִׁרְיָקָה / מוֹבִיל רַחֲמָה אֶל הַשְּׁבִיָּה
אֵין טוֹב לַגּוֹף מִן הַשְּׁתִּיקָה / וְתַהֲלִילָה לְאִישׁ דּוֹמִיָּה

[קמב] על הצבוע, המדבר כתם ומלא תככים.

1 מלא תוך ומרמה: על פי תה' י, ז, והשווה גם שם נה, יב. מראה ... בשפה: אבל בדיבורו ('בשפה') הוא מעמיד פני תם וישר. 2 מים ... שפה: מי הנהר השקטים 'אוכלים' אט אט את שפתו וממוטטים אותה, וכך גם סופו של הצבוע לגרום נזק למרות דבריו הטובים.

[קמג] בשבח השתיקה.

1 רוב ניב: דיבור מרובה. ושריקה: והשמעת קול מיותרת. מוביל ... השביה: קשה, ואין בידי לפרש את 'רחמה'; ומשמע הסוגר הוא כנראה: גורם ליפול בשבי, כלומר גורם רעה לאדם. 2 אין ... השתיקה: על פי משנה אבות א, כב: 'ולא מצאתי לגוף טוב משתיקה'. ותהילה לאיש דומיה: הלשון על פי תה' סה, ב, ומשמעו כאן: תהילתו של אדם – שתיקתו.

<i>Mordechai Akiva Friedman</i> , A Letter to Abraham the Pious in Praise of the Prayer Ritual in Fustat	361
<i>Simcha Emanuel</i> Supplement to <i>Arugat HaBosem</i> , the Piyyut Commentary of Abraham ben Azriel	383
<i>Benjamin Bar-Tikva</i> <i>Tehillah</i> : A Letter-Decorated <i>Baqqasha</i> by Yehosef ha-Ezovi	393
<i>Shulamit Elizur</i> A Collection of Medieval Wisdom Proverbs from Ashkenaz	435

Contents

<i>Vered Raziel Kretzmer and Uri Ehrlich</i>	
Additional Leaves from the “Tetragrammaton <i>Siddur</i> ”	1
<i>Eden HaCohen</i>	
Fragments of <i>Yoşer</i> Compositions for the Day of Atonement by Shelomo Sulayman al-Sinjary	23
<i>Yehoshua Granat</i>	
A <i>Yoşer</i> Composition for Simḥat Torah, based on Psalm 119, by Yosef ibn Abitur	77
<i>Avi Shmidman</i>	
Fragments of Weekday <i>Qerovot</i> Attributed to Yosef ibn Abitur	127
<i>Ariel Zinder</i>	
New <i>Seliḥot</i> by Yosef ibn Abitur and Yiṣḥaq ben Levi ibn Mar Shaul	157
<i>Michael Rand</i>	
<i>Hosha‘na El meriaḥ ‘arugat ganni</i> – A <i>Qedushta</i> for 18 Benedictions for Hosha‘na Rabba by Dosa he-Ḥazan be-Rabbi Yehoshua‘ in Imitation of the Qillirian <i>Qedushta: Hosha‘na El emuna</i>	209
<i>Sarah Cohen</i>	
The <i>Piyyutim</i> of Ya‘akob al-A‘yan	235
<i>Tova Beeri</i>	
The Poems of Yeḥezkel ha-Kohen ben Eli	297

Printed with the assistance of
The Rabbi David Moshe and Amalia Rosen Foundation
Ministry of Culture and Sport

ISSN 0334-1313

©

Mekize Nirdamim

Typesetting: iritnahum1@gmail.com

Printed in Israel
by Graphit press Ltd
Jerusalem

KOBEZ AL YAD

Editions of Rare Hebrew Manuscripts

Vol. 25 (35)

In Memory of

EZRA FLEISCHER

Mekize Nirdamim
Jerusalem 2017

KOBEZ AL YAD

25 (35)